TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT: I

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

2. Baskı

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

YAYIN KURULU:

Orhan BİRGİT

Ferit EDGÜ

Arslan KAYNARDAĞ

Prof. Dr. Şerif MARDİN

Prof. Dr. Tahsin YÜCEL

Doğan HIZLAN (Sekretarya)

Basım Sorumlusu:

Sennur SEZER
Adnan ÖZYALÇINER

Kapak ve Sayfa Düzeni:

Aydın ERKMEN

Ofset Hazırlık ve Baskı:

Hürriyet/Ofset A.Ş. Sefaköy-İstanbul

© *Hürriyet Vakfı Yayınları*

2. Baskı: Ocak 1988

3.000 adet

TARIK ZAFER TUNAYA

TÜRKİYE'DE SİYASAL PARTİLER

CİLT I
İkinci Meşrutiyet Dönemi
1908 - 1918

(Genişletilmiş İkinci Baskı)

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN ÖZELLİKLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SİYASAL PARTİLER

Birinci Kesim

İttihat ve Terakki

İkinci Kesim

İttihat ve Terakki Cemiyeti Dışında Kurulan Siyasal Partiler

I

II

III

IV

V

VI

XI

XII

İKİNCİ BÖLÜM

Birinci ve İkinci Kesim

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE CEMİYETLEŞME EYLEMLERİ VE CEMİYETLER

Birinci Kesim

Cemiyetleşme Eylemleri ve Koşulları

İkinci Kesim

1908 - 1918 Döneminde Cemiyetler

I

V

VI

İKİNCİ BÖLÜM

Üçüncü Kesim

Osmanlı Ülkesinde Ayrılıkçı Örgütler

I

ÖNSÖZ

Yıllardan beri bu kitabın ikinci basısını bekleyen okuyucularımın karşısına otuz iki yıl sonra çıktığım için çok mahcubum. Ve hesap verme gereksinimini duyuyorum.

Bu süre içinde birkaç bası yapılabilirdi. Yurt içinden ve dışından iletilen istekler, gazetelere verilen ilânlar bunu kanıtlamaktadır. Fakat sonraki basıların öncekilerin aynı olmasına — tek istisna dışında — karşı olduğum için, önerileri ve ısrarları üzülerek yerine getirememek zorunda kaldım. Kanımca sonraki baskılar birer kopya olmamalıydı. Her bası yeni katkılar getirmeliydi. Yeni belgeler ve bilgiler arayışına çıktım. Bu da yaşamımın en azından çeyrek yüzyılını aldı.

Hemen ekliyeyim ki bu süre içinde başka kitaplarım çıktı ve ayrıca yöneticilik görevleri üstlendim.

Bu kitabın 1952'den bu yana yüklendiği işlevi başardığını sanıyorum. Galiba beklediğim gerçekleşti ve ülkemizin siyasal gelişmelerine çağdaş bakışlarla yapılan araştırmalara karınca kararınca katkısı oldu.

Değerli dostum Mete Tunçay, Sayın Şahin Alpay'la yaptığı bir sohbette (Cumhuriyet, 1 Temmuz 1982) kendisi ve arkadaşları için (Sina Akşin, Selim İlkin, Zafer Toprak, Şükrü Hanioğlu "ve daha birkaçları") "Biz de hep Tarık Zafer Hoca'nın Siyasî Partileri*nden çıktık" demişti.*

Bir kitap ve yazarı için bundan daha mutluluk yaratıcı ne olabilir? Genç arkadaşlarımın başarılarını izleyen benim gibi bir insana, bundan daha büyük bir şeref armağanı verilebilir mi?

Birinci baskıda kimi kaynaklara yeterince başvurulmamıştı. Meclis-i Mebusan ve Âyan Zabıtları, Başbakanlık Arşivi, yabancı arşivler, elçilik arşivleri ve kaynaklar gibi. Yalnız zabıtların okunması ve fişlenmesi (20.000 sayfadan fazla) uzun zaman aldı. Bu arada Paris'te ve Londra'da hem resmî, hem de büyükelçiliklerimizin arşivlerinde çalışma olanağını buldum. Ayrıca Balkan Komiteleri ve

Dernekleri için bu ülkelere gittim. Makedonya'da, Hürriyeti ilân edenlerin — artık çok değişmiş — ortamına girdim. Ohri gölünden, Vardar boyunu izleyerek, Doyran kıyılarına kadar, yorgun savaşçıların sığınağı olan dağları seyrederek çetelerin, orduların çarpıştıkları yörelerden geçtim. Göç yollarında, Tuna kıyılarında dolaştım. Altından kalkılamıyacak kadar kaynak birikti.

Yine de eksiklerim olduğunu ve bunların hiç de önemsiz olmadıklarını biliyorum. Eleştiriler, her zaman olduğu gibi en büyük yardımcılarımdır.

İlk basının önsözünde kitabı yazma nedenleri üzerinde durmuştum. Ülkemizin hızlı siyasal gelişmeleri, yeni ve çözüm bekleyen sorunlar, ilk kez karşılaştığımız olaylar, siyasal parti denilen kuruluşun karmaşıklığı, Siyaset İlmi'nin Türkiye'de de yerleşme zorunluluğu gibi.

O günden bugüne, toplumun tarihine oranla kısa, ama insan yaşamı için uzun süre içinde, bu zorlukların büyük kısmı aşılmış, demokrasinin zevkine varılmıştır. Birinci basının önsözünde belirttiğim gibi, bugün hayatta olmayan aziz hocam Profesör Charles Crozat'nın sorusuna artık çeşitli yanıtlar verilebilmektedir.

Okuyucularıma kitapla ilgili bazı bilgiler sunmak istiyorum.

Belirttiğim gibi öylesine bir kaynak birikimi sonunda bunları düzenlemek ve kullanmak ciddî bir sorun oldu. Yazdıklarımın tek cilde sığamıyacağını, biraz da şaşırarak gördüm. Yalnız İttihat ve Terakki bölümü bir cildi dolduracak kadardı. Arkadaşlarımın önerisine uyarak onu ayrı yayımlamaya karar verdim.

İkinci baskı bu nedenlerin zoru altında beş cilt olarak çıkıyor. 1. cilt (1908 - 1918) İkinci Meşrutiyet dönemini kapsamaktadır. 2. cilt (1918 - 1923) Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk dönemlerini işleyecek ve iki ayrı bölümden oluşacaktır. 3. cilt (1923 - 1960) Cumhuriyet rejiminin 27 Mayıs hareketine kadarki bölümü içermektedir. 4. cilt (1960 - 1980) 27 Mayıs sonrasını kapsamaktadır. İttihat ve Terakki bağımsız bir cilt olacaktır. Bununla beraber, siyasal yaşamdaki ana çizgiyi kesintisiz olarak korumak amacıyla, okuyucularım İttihat ve Terakki'ye öteki ciltlerde de yer verildiğini göreceklerdir. Ciltler hazır olma durumuna göre yayıma girecektir.

İkinci baskı da — birincisi gibi — özellikle bir belge kitabı olacaktır. Daha doğrusu belgeselliği ağır basacaktır. Yalnız İttihat ve Terakki cildinde bu yöntemden ayrıldığımı belirtmek isterim. Bu partiye ilişkin belgelerin büyük bölümü elinizdeki ciltte bulunmaktadır.

1. cilt Meşrutiyet siyasal yaşam tablosuna tüm uçuculuğu ve hırçın çoğulculuğu, "hürriyeti ilân" edenlerin hürriyet adına girişimlerini, girdikleri sınavları, deneylerini, başarılarını ve — daha da çok — başarısızlıklarını sergileyicidir. Bu bakımdan tarihimizin eşine rastlanmaz bir siyaset laboratuvarını tüm özellikleriyle yaşatacaktır.

Dağılma sancıları içindeki İmparatorluğun son on yılında en fazla üzerinde durulan özgürlük ortamının yaratılmasıydı. Bu oluş içinde en çok başvurulan "cemiyet (dernek kurma) hürriyeti"dir. Siyasal partiler de — tüm karmaşık yapılarına karşın — aynı hukukî statü içinde kurulmuşlardır. Özellikle 1913 yılına değin, ilk beş yıl içinde, sayılamıyacak kadar çok cemiyetler *toplumun bir kendini bulma atılımını temsil etmişlerdir. Bunların tümünü bulmaya, bugünkü koşullar içinde, olanak yoktur. Bu kitabın çerçevesi içinde gerek de yoktur. Fakat rollerini belirtmek için, daha sentezci ve toplayıcı bir yöntemle ele alınmaları ve tanıtılmaları kesin olarak gerektiği kanısındayım (İkinci Bölüm, 1. ve 2. kesimler).*

Bu kitapla gelen ayrı bir yenilik üzerinde de durmak isterim. "İşkodra'dan Basra'ya kadar" uzanan geniş bir ülke içinde siyasal yaşamdan *değil de,* yaşamlardan *sözetmek doğru olur. Bu çeşitlenmede jeopolitiğin olduğu kadar, etnik özelliklerin de rolleri vardır. Balkanların, Arap ülkelerinin ayrılıkçı eylemleri siyasal partilerin yanı sıra,* komite *ve* çeteleri *üretmiştir. Bu oluş sıçrayıcı ve bulaşıcıdır.*

Bu durumu da ele almayı zorunlu saydım.

Çünkü bunlar da Osmanlı siyasal yaşamının ögeleridir. Tümü de — aralarındaki farklara karşın — ihtilâlci iktidarları oluşturma süreci içindedirler. Birinci Dünya Savaşı'nın ağır yenilgisinde ve yarattığı "parçalanma"da rolleri vardır. Bugün bile aynı koşullar varmışcasına çalışanları yok değildir (İkinci Bölüm, 3. Kesim).

Böylesine önemli ve siyasal yaşamın onsuz olmaz ögesini incelememek ciddî bir eksiklik olurdu. Birinci basıda çok kısa olarak üzerinde durduğum bu konuya, kitabın gecikmesi pahasına, siyasal tablonun bu yönüne daha geniş yer vermeyi gerekli saydım. Bundan böyle, en azından Balkan sorununun Osmanlı siyasal gelişmelerinden ayrılamıyacağını — öteki bölgeleri asla unutmayarak — kanıtlamaya çalıştım. Böylece Osmanlı siyasal partileri konusunun yeni ve uluslararası boyutları ortaya çıkmış oldu.

Hemen belirtmeliyim ki, bu alanda belgelerle çalışmak kolay ol-

madı. Okuyucularım konunun değişik görünüşlerini İttihat ve Terakki cildinde de bulacaklardır.

Artık borçlarımı ödeme sırasının geldiğini belirtmeliyim.

İlk teşekkürlerimi eşim Melâhat Tunaya'ya iletmeliyim. Onun sonsuz ve koruyucu sabrı çalışmamda en güçlü etken olmuştur.

Aziz dostum Erol Şadi Erdinç'e çok şeyler borçluyum. Gerçek bir dostluk duygusuyla sağladığı kaynaklar bu kitabın çıkmasında etkin olmuştur.

Sevgili dostlarım, genç ve değerli bilim adamları Mete Tunçay, Şükrü Hanioğlu ve Ali Bayramoğlu manüskrinin gözden geçirilmesinde, belgelerin düzenlenmesinde, eski metinlerin transkripsiyonunda ellerinden gelenden çok fazlasını yaptılar. Bu yardımlarını her zaman teşekkürle anımsıyacağım.

Benim gibi ekip çalışmasını seven bir kişiyi her çeşit yardımlarıyla destekleyen dostlarımın isimlerini, 1. basıda olduğu gibi bu basıda da belirtmeye çalıştım. Unutulmuş bir isim varsa bağışlanmamı rica ederim.

Unutmıyacağım, unutamıyacağım bir anı daha var. Bu kitabı bir an önce yayınlamamı ısrarla isteyen sevgili dostum Profesör Ümit Doğanay ne yazık ki artık yok. Onu rahmetle ve özlemle anıyorum.

Son olarak engin ve içten ilgisine her zaman inandığım sevgili dostum Erol Simavi'ye dolu dolu teşekkürlerimi sunmak isterim. Hürriyet Vakfı'nın tüm yönetim kurulu üyelerine, Vakıf Genel Müdürü Orhan Birgit dostuma teşekkürler ederim.

Kitabın baskısı ile canla başla uğraşan Sayın Ferit Edgü'ye, Sayın Doğan Hızlan'a ve Sayın Adnan Özyalçıner'e, Hilâl Matbaası'na — başta Sayın Erol Avcı olmak üzere — teşekkürler.

Bana yardım eden sevgili öğrencilerime, herkese, yeryüzünün iyi niyetli insanlarına selâm.

TARIK ZAFER TUNAYA
İstanbul, Gümüşsuyu
1 Kasım 1984

BİRİNCİ BASININ
ÖNSÖZÜ

Bu kitabı hazırlarken, temas edilen mevzuun sonu gelmeyen güçlüklerle sarıldığını ve çalışmalarımız boyunca gittikçe kabararak meydana çıkan meseleleri çözmeye savaşmanın bir cür'etkârlık olduğunu anlamış bulunmaktayız. Bunları daha fazla işlemek, terkipler yapmak, vesikaları arttırmak, hulâsa daha fazla beklemek gerekirdi. Fakat bir insan ömrü herhalde bu isteğin gerçekleşmesine yetişmeyecekti. Şu halde niçin bu zor işe giriştik? Sorunun cevapları mütenevvidir. Evvela, memleketimiz tarihinin hiçbir devresinde rastlamadığı, demokratik inkişaflar içinde bulunmaktadır. Ve asıl bu senelerde, hayli geç kalmış olmakla beraber bizim için yeni hadiselerin şimdiye kadar karşılaşmadığımız zorluklar tevlid ettiği ve edeceği buhranlı senelerde, memleketimizin siyasî partilerini ve tarihinin dokunulmamış taraflarını, ileriki inkişaflarını tayin ve tahmin bakımlarından bilmek lüzumu ve mecburiyeti vardır. Saniyen, müessir rolüne rağmen uzun zamandır tanınmamak istenmiş olan siyasî partinin mefhum ve müessese olarak Anglo-Sakson memleketlerinin ve halen de Fransa gibi kültür sahasında yakın olduğumuz memleketlerin ilmî eserlerinde baş yerleri işgal etmiş olması, Hukuk ve İktisat Fakülte ve Yüksek Mekteplerinde ders kitaplarına girmesi, "Siyaset İlmi" (Political Science - Science politique) *adında yeni bir branşın üniversite kürsülerinde inkâr edilmez ve muzafferane bir gelişme kaydetmekte bulunması, bizim de kendi sahamızda bu modern gidişe ayak uydurmak ve yardım vazifemizi meydana çıkarmaktadır. Reyi ile, fikri ile, kalemi ile siyaset yapmak, kendi kendini idare etmek mükellefiyetini yüklenmiş olan ve adına vatandaş denilen devlet yapıcısı insanın bütün bunları bilmesi lâzımdır. Memleketimizde parti hayatının gayet kesif ve canlı bir seyir alması da bilhassa üzerinde durulacak bir hadisedir. Başka memleketlerde, sağı ve solu ile demokrasinin tev-*

lid ettiği meseleler kısmen çözülmüş, kısmen de içtimaî tazyikleriyle umumî efkârı hâlâ işgal etmektedirler; bunların memleketimizde de konuşulması, münakaşa edilmesi için objektif ve ilmî mütalaalara dayanılması, mugalâtaya yer vermeyen müspet bilgilerden hareket edilmesi şarttır. Herhangi başka bir memleketin siyasî, iktisadî inkılâpları ve hadiseleri hakkında birçok şeyler bilen ve bilmesi gereken Türk münevveri, bunları bilmeye ve bellemeye mecbur tutulan Türk talebesinin kendi memleketi hakkında da aynı seviyede bilgilere sahip olması kadar tabiî ne düşünülebilir.

İkinci Dünya Harbi'nin en buhranlı senelerinde, efkârı umumiyeye müessir bir muhitin ortasında, harsî ve içtimaî bir müessesede çalışmamız, büyük bir siyasî parti içinde çeşitli refleksleri görmek fırsatına sahip olmamız bize dernek halinde faaliyet aksaklıklarının sebeplerini araştırma ve büyük hukukçu Maurice Hauriou'*nun* "Müessese ve Tesis Teorisi"*nden mülhem olarak bazı hususları müşahede ve deneme imkânlarını vermiştir. O zaman, bizde siyasî ve içtimaî teşekküllerin doğumlarını, kısa hayatlarını ve bunun sebeplerini incelemenin bir zaruret olduğuna inanmıştık. Burada muhterem hocam Ord. Prof.* Charles Crozat'*nın hayli düşündürücü bir sualini de hatırlamamak elden gelmiyor: "Madem ki Türkiye'de bu kadar siyasî parti kuruldu, niçin demokrasi vaktiyle tahakkuk etmedi?"*

Bu kitap bu düşüncelerin mahsulüdür.

İşaret ettiğimiz gibi, yürüdüğümüz yolun ne kadar manialı olduğunu anlamakta gecikmedik. Öyle bir seyyah tasavvur edilsin ki, yolu kendisi açacak ve bineceği vasıtayı da kendisi imal etmek mecburiyetinde kalacaktır. Zorluklar o kadar artmış, imkânsızlıklar o derece çoğalmıştı ki bunlar karşısında mütemadiyen küçüldüğümüzü hissediyorduk. 1943 senesi başında elimizdeki mahdut vasıtalarla yola böylece koyulmuştuk.

Memleketimizde, bu mevzuda en fazla fikrî faaliyet, heyecan ve samimiyetine fevkalâde bağlı olduğumuz İkinci Meşrutiyet senelerinde gösterilmiştir. Bu sahada yazılan makale ve risaleler fırkalaşma hadisesinin izahında, günlük politika halitasından sıyrılabildikleri nisbette, ileri birer adım sayılabilirler, fakat her hal ve kârda muayyen partilerin görüşlerini ve programlarını mânalandırmak bakımından da önemlidirler. Hüseyin Cahit, Lûtfi Fikri gibi başmuharrirlerin makaleleri ön planda zikredilmelidir. Dr. T. Nadir'in "Beynelmilel İhtilâl Fırkaları", Şehbenderzâde Ahmet Hilmi'nin

"Muhalefetin iflâsı", Dr. Rıza Nur'un "Meclis-i Mebusanda Fırkalar Meselesi" başlıklı broşürleri mevzua doğrudan doğruya girmiş addedilmelidirler. Bunlar yanında Ziya Gökalp, Prens Sabahaddin gibi fikir adamlarının görüşlerini bildiren risale ve makaleler de istikametlendirici değerdedirler. Bibliyografya listemizde görüleceği gibi, Türkiye Cumhuriyeti rejimi içinde, Ziya Gökalp'in 1923'de Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde neşrettiği makaleler açış kurdelesini kesmiştir. Umumî efkâr gazete ve mecmualarda çıkan siyasî tefrikalarda muhtelif partilerin mevcudiyetini öğrenmiş, hatırlamıştır.

Ziya Şakir, Kandemir, Mustafa Ragıp Esatlı, Münir Süleyman Çapan imzalı tefrika, makale ve broşürler bu sahada zikredilmelidir. Ayrıca "İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler", "İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki" başlıklı eserleriyle Ahmed Bedevî Kuran meçhul kalan bir âlemin orijinal taraflarını belirtmiştir. Bu mevzuda ilk araştırma Lûtfi Eroğlu (Erişçi)'nin metodik bir makalesinde ifadesini bulmuştur. Muharrir "İnsan" mecmuasındaki makalesini "Bizde Siyasî Cemiyet ve Partilerin Tarihçiliği" adı altında ikmal ederek "Aylık Ansiklopedi"de yayınlamıştır.

Emniyet Genel Müdürlüğü neşriyatından olan 1950 Genel Seçimi arefesinde yayınlanan "Türkiye'de Siyasî Dernekler" adlı eserin ikinci cildi, bazı noksanlarıyla beraber, zamanımızın partileri hakkında mühim bir mehaz ve kaynak kitabı olmuştur. Bu eseri takiben, bir parti tamimi hüviyetinden kurtulan notlarını N. C. Akkerman "Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler hakkında kısa notlar" başlığıyla bilhassa bugünkü partilerin programlarını hulâsa bakımından önemi azımsanamıyacak bir broşür halinde neşretmiştir. Daha evvel "Siyasî Partiler"iyle Niyazi Berkes bu vadideki boşluğu kısmen doldurmaya çalışmıştır. Bu eserlerin intişarında siyasî partilerin çoğalması kat'î bir âmil olmuştur.

Ayrıca son senelerde üniversitelerimizde de bilhassa siyaset ilmine karşı bir alâka müşahade edilmektedir. Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi müfredat programına basın, efkârı umumiye, siyasî partiler mevzularının girmek üzere olduğu bilinmektedir. İstanbul Üniversitesi'nde İktisat Fakültesi'ne bağlı Gazetecilik Enstitüsü bu bakımdan dikkate değer bir ders programına sahiptir, aynı fakültenin yeni Siyasî İlimler şubesinde de bu yönde bir gelişme mevcuttur. Unesco'ya bağlı Milletlerarası Siyaset İlmi Derneği tarafından tertip edilen 1948 ve 1950 kongrelerinde memleketimiz Prof. Fethi Çelikbaş tarafından başarı ile temsil edilmiştir.

Memleketimiz de aynı teşkilâta kendi derneğini kurarak katılmak üzeredir.

Yine üniversitelerimizde bu tarz tez ve travayların taaddüdüne şahit olmaktayız. Dr. Turan Güneş'in Paris'te muvaffakıyetle müdafaa ettiği "Les partis politiques et le régime représentatif" (Siyasî Partiler ve Temsili Rejim) adlı doktora tezi, Dr. Atıf Payaslıoğlu'nun Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde vermiş olduğu "Siyasî Partiler" başlıklı tez ve Mustafa Emil Elöven'in "Umumî Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devrinin Siyasî Parti ve Siyasî Cemiyetleri" başlıklı seminer travayı bilhassa dikkati çekmektedir. Üzerinde durulacak cihet, sözü geçen yazı ve eserlerin hayli kabarık bir içtimaî ve siyasî yazışma devresine tesadüf etmiş olmalarıdır.

Siyasî partilerin dünyada ve memleketimizde geçirdikleri inkişaf ve gelişmelerin, siyasî hayatta oynadıkları fevkalâde mühim rolün tebaruz ettirilmesi ve programlarındaki farkların mukayeseli ve sentetik olarak bilinmesi her şeyden evvel türlü program ve ideoloji karşısında bulunan insanın vatandaşlık vazifesini yapması bakımından mühimdir. Ve nihayet ferdden ziyade derneklerin hâkim bulundukları bir devirde yaşadığımız hatırlanırsa bu bilginin bir zaruret olduğu da ortaya çıkacaktır. Fakat bu tertip hükümlere varabilmek için memleketimizde bu teşekküllerin geçirdikleri istihaleleri, İstibdat, Meşrutiyet, İhtilâl devrelerinde ve Cumhuriyet rejimi içinde aldıkları şekilleri ve hiç olmazsa kaç tane olduklarını, kimler tarafından ve ne zaman kurulduklarını bilmek yani en iptidaî bilgilere sahip olmak birinci şarttır. Biz, sözü geçen sentezi yapmak isteğiyle ve bir hukukçu olarak işe başladığımız zaman bu bilgilerin hemen hiç birinin toplanmamış ve yazılmamış olduğunu gördük. Şu halde evvel be evvel bu bilgileri toplamalıydık.

Kolayca anlaşılacağı veçhile bu kitap, bazı hükümleri ihtiva etmekle beraber, tam mânasiyle bir sentez eseri değildir, fakat her şeyden evvel bu kabil bir eser yazacak olan kimseler için hazırlanmış bir malzeme eseridir. Bizim de daha sonra neşretmeyi tasarladığımız terkibi bir eserin zeminini teşkil etmektedir. Bir günlük politika eseri ise hiç değildir, bundan böyle ilim eserlerine girmiş, kürsülerden tedris edilen fakat memleketimizde karanlık kalmış bir mevzuun yerleşmesi için atılmış bir adımdır. Gayemiz, pek kısa sayılmıyacak bir zaman içinde devamlı bir şekilde uğraşarak elde ettiğimiz malzemeyi efkâr-ı umumiye huzuruna sermektir.

Bu sebepledir ki, hayli uzun bir yer işgal etmiş olan Giriş *kısmında, bilhassa bugün bu mevzuda daima karşılaşılan, bilinmesi ve tanınması zarurî olmakla beraber şimdiye kadar objektif bir izahına pek rastlamadığımız fikirler ve müesseseleri ön plâna alarak bir denemeye giriştik. Kusur ve noksanlarımızı müdrikiz. Zira yeni olan bir âlemde dolaşmanın vereceği büyük zevk ve heyecan, tenkitlerin en hırpalayıcısını dahi karşılamak cesaretini de getirmektedir. Noksanlarımızın bir çoğu muhakkak ki tarihçi olmamamızdan neş'et edecektir. Fakat mümkün olduğu takdirde ikinci baskıda bu hususlar giderilecektir.*

Faydalandığımız kaynaklara gelince, bu sahada çekilen üzüntü ve zorluklar amansızdır. Başbakanlık Arşivi'nde 1908'den sonraki devre tetkikçi için maalesef "yasak bölge"dir. Bu duruma, bu mevzuda muhtelif devlet daireleri ve hattâ siyasî partilerdeki arşivlerin kifayetsizliğini ve noksanlarını da ilâve edersek müşkülâtın vüs'ati daha kolay anlaşılabilecektir. Böylece karşımızda iki açık yol kalmıştır: Kütüphanelerde mevcut, umumiyetle en karakteristik nüshaları eksik ve kolleksiyonları noksan gazete ve dergiler ve henüz sağ bulunan, mevzuumuza ait hadiselerin kahraman ve müşahitleri yani canlı kaynaklar. Okuyucularımızın ileriki sahifelerde isimlerine rastlıyacakları, kendileriyle mektuplaşarak ve konuşarak büyük yardımlarına mazhar olduğumuz muhterem simaları burada hürmet ve şükranla anar, büyük bir kısmını üzücü vakaları hatırlatarak inzivalarında rahatsız ettiğimizden dolayı af dileriz. Halen faal siyasî partilerin idareci erkânından gördüğümüz samimî alâka ve yardımı burada zikretmek vazifemizdir. Sayın Başbakan Adnan Menderes'in delaletiyle Emniyet Genel Müdürlüğü'nün ve yine İstanbul Emniyet Müdürlüğünün vesika temini hususundaki yardımları büyük bir boşluğun doldurulmasını mümkün kılmıştır, minnettarız. Sayın Hakkı Tarık Us'un gerek tavsiye ve gerekse vesika temini hususundaki devamlı ve koruyucu alakası, Zihni Betil, Osman Nebioğlu, Safvet Lûtfi Tozan, Liyuza Bengisu'nun yardımlarını da bir şükran vazifesi olarak zikrederiz. Prof. Fethi Çelikbaş, Doçent Dr. Sahir Erman, Zahit İmre, Vakur Versan, Lûtfi Duran ve Reşit Ülker arkadaşlarımızın mütemadî teşvik ve tavsiyeleri, daha fazla çalışmaya sevkedici ısrarları kitabımızın neşrinde bilhassa âmil olmuştur, müteşekkiriz. Ayrıca şunu da ilave etmek isteriz ki, eğer genç avukat Metin Önol kardeşimizin yorulmak bilmez gayreti olmasaydı kitabımızı çıkarmaya imkân bulamıyacaktık, kendisine en derin teşekkürlerimizi sunarız. Nihayet Doğan Kar-

deş Basımevi'nin başta nazik müdürü Şevket Rado, Vedat Nedim Tör, Bülend Gedeleç olmak üzere bütün idareci ve personeline ve hakikî dostluğa dayanan bir vazife telâkkisiyle yardımını esirgemiyen Mazlûm Sezer'e de teşekkürlerimizi sunmak vazifemizdir.

"Türkiye'de Siyasî Partiler" *bu fikirler ve şartlar altında neşir hayatına atılmıştır. Memleketimizin siyasî tarihini ve hukukunu aydınlatmış olmak ve yeni bir branş olan* "Siyaset İlmi" *sahasına bir nebze olsun yardım edebilmek ümidi bütün çalışmalarımızın gayesi ve mükâfatıdır.*

TARIK Z. TUNAYA
Beyoğlu
1 Temmuz 1952

BİRİNCİ BASININ HAZIRLANMASINDA KONUŞMALARI, BELGE SAĞLAMALARI VE ÇEŞİTLİ YARDIMLARIYLA KATKIDA BULUNANLAR

(Ad sırasıyla düzenlenmiştir)

Abdülkadir Kemali ÖĞÜTÇÜ(*), Adnan ADIVAR(*), Adnan MENDERES(*), Agâh Sırrı LEVEND(*), Ahmet Bedevi KURAN(*), Ahmet İDİKUT (*), Ahmet İhsan TEMELVEREN, Ahmet Reşit REY(*), Ali Fuad CEBESOY(*), Ali RIZA(*), Asaf Muammer KÜTAYİS(*), Bezmi Nusret KAYGUSUZ(*), Burhan FELEK(*), Cafer Tayyar EĞİLMEZ(*), Celal BAYAR, Cemal SAĞLAM, Cemil ALPAY(*), Cevat DURSUNOĞLU(*), Cevat Rıfat ATİLHAN(*), Doğan AKER(*), Ebul'ula MARDİN(*), Enver Ziya KARAL(*), Faik Ahmet BARUTÇU(*), Fahri CAN(*), Fahri KAZAN(*), Fazıl Kunkut(*), Ferit TEK(*), Ferruh ŞAHİNBAŞ, Fethi ÇELİKBAŞ, Fuat Şükrü DİLBİLEN(*), Galip VARDAR(*), Hâcim Muhittin ÇARIKLI(*), Hakkı Tarık US(*), Haldun KİP, Halit BİRSAN(*), Halit GÖKTUĞ, Hamdullah Suphi TANRIÖVER(*), Hâmit ONGUNSU(*), Hasan Ferit CANSEVER(*), Hasene ILGAZ, Hicabi DİNÇ(*), Hikmet BAYUR(*), Hüsamettin ERTÜRK (*), Hüseyin Cahit YALÇIN(*), İbrahim Hakkı KONYALI(*), İhsan Hâmit TİGREL(*), İsmail Suphi SOYSALLIOĞLU(*), İsmail ŞÜKRÜ (HOCA)(*), Kâzım Nami DURU(*), Kemal ÇİLİNGİRLİOĞLU, Kemal ŞENKIL (GELİBOLULU)(*), (Küçük) Talat MUŞKARA(*), Lizuya BENGİSU, Dutfi Arif KENBER(*), Lutfi DURAN, Lutfi ERİŞÇİ (EROĞLU)(*), Mehmet AKDOĞAN, Mehmet Ali FESÇİOĞLU(*), Metin ÖNOL, Mithat Şükrü BLEDA(*), M. RAZİ (M. SIFIR)(*), Muhittin BİRGEN (*), Muhittin SOYLU(*), Mustafa Arif DEYMER(*), Mustafa Emil ELÖVE, Mustafa Ragıp ESATLI(*), Mustafa CAN-

(*) işaretliler hayatta değildirler.

TEKİN (Dr. Mustafa)(*), Muzaffer GENÇAY, Münir Süleyman ÇAPAN(*), Nail MORALI, Nazmi SEVGEN(*), Necmettin DELİORMAN(*), Nevzat AYASBEYOĞLU(*), Nihat BİLİKSER, Nihat GÖKALP(*), Nihat Reşat BELGER(*), Niyazi SÜRENKÖK, Nizamettin N. TEPEDELENLİOĞLU(*), Nurettin Ferruh AKEND(*), Nurettin Mahir ALTUĞ, Nurettin KALKANDELEN(*), Nuri DEMİRAĞ(*), Nurullah PERKEV(*), Orhan ARSAL(*), Orhan BİRGİT, Orhan Remzi KAZANCIGİL(*), Osman ERGİN(*), Osman NEBİOĞLU, Rauf ORBAY(*), Refi Cevat ULUNAY(*), Refik NEVZAT (Dr.)(*), Remzi Oğuz ARIK(*), Reşit ÜLKER, Rıza KİPER(*), Sabiha ERÜLGEN(*), Sadık AKDOĞAN(*), Sahir ERMAN, Sait KÖKSAL, Salih Zeki AKTAY(*), Samet AĞAOĞLU(*), Satvet Lutfi TOZAN(*), Servet SÜRENKÖK(*), Seyfettin DELİORMAN, Sinan TEKELİOĞLU(*), Sophie LUSSARAR, Suat KUTAT, Suavi REŞİDOĞLU, Şahap GÖRK(*), Şakir KESEBİR(*), Şemsettin GÜNALTAY (*), Şevket ÖDÜL(*), Şükrü OĞUZ (YENİBAHÇELİ)(*), Tahsin DEMİRAY(*), Tevfik Fikret SILAY(*), Turgut GÖLE, Uluğ İĞDEMİR, Ürfi SUNER(*), Vakur VERSAN, Vedat Nedim TÖR, Veysel GENYA(*), Vladimir MIRMIROĞLU(*), Yavuz ABADAN(*), Yuda MİTRANİ, Zahit İMRE, Zeki KADİRBEYOĞLU(*), Zihni BETİL(*), Ziya SALAHOR, Ziya SOMAR(*), Ziya Şakir SOKU(*), Zühtü BİLİMER(*), Zühtü İNHAN(*).

İKİNCİ BASININ HAZIRLANMASINDA KONUŞMALARI, BELGE SAĞLAMALARI VE ÇEŞİTLİ YARDIMLARIYLA KATKIDA BULUNANLAR

(Soyadı sırasıyla düzenlenmiştir)

Enver ABİRAL, Kevork ACEMOĞLU, Oktay AKBAL, Mehmet AKDOĞAN, Oğuz AKKAN(*), Dündar AKÜNAL, Fahir ALAÇAM, Seyfi AKYIL, Yılmaz ALPARSLAN, Şarık ARIYAK, Aydın AYBAY, Özkan AYYÜREK, Selim BABAN, Şükrü BABAN(*), Leman BAKLA, Ali Rıza BAŞARAN, Emine BAŞIK, Kemal BAYKAL, Selma BAYKAL, Ali BAYRAMOĞLU, Haluk BAYÜLKEN, Yvette BENUSLIGLIO, Fikret BEREKET, Orhan BİRGİT, Turgut BLEDA, Robert BOUCHER, Peter BROWN, Fahri CAN, Mehmet CEMAL, Sava CİCMİL, Behçet Kemal ÇAĞLAR(*), Süleyman DİRVANA, Ümit DOĞANAY(*), Paul DUMONT, Ekin DURU, Özdemir DURU, Orhan DURUSOY(*), Ferit EDGÜ, Erol Şadi ERDİNÇ, Rıfat EREN, Cafer ERGELEN, Lutfi ERİŞÇİ (EROĞLU)(*), Sahir ERMAN, Kemal Zeki GENÇOSMAN(*), Habib GEREZ, Osman GÖK, Muzaffer GÖKMAN, Osman GÜLER, Çelik GÜLERSOY, Gencay GÜRÜN, Cengiz HAKOV, Şükrü HANİOĞLU, Aleksandar HRISTOV, Sadi IRMAK, Hasan Esat IŞIK, Uluğ İĞDEMİR, Selim İLKİN, Arı İNAN, Ahmet KALAYCIOĞLU, Ersin KALAYCIOĞLU, Sema KALAYCIOĞLU, Nurettin KALKANDELEN(*), Selim KANETİ, Enver Ziya KARAL(*), Sami KARAÖREN, Nejat KAYMAZ, Reşat KAYNAR, Aslan KAYNARDAĞ, Ferit KUBAT, Nazif KUYUCUKLU, Ionna KUÇURADİ, Jacques LAFON, Geoffrey L. LEWIS, Nadir NADİ, Cemil OKTAY, İlber ORTAYLI, Ertuğrul Zekâi ÖKTE, Metin ÖNOL, Çetin ÖZEK, Seyfettin ÖZEGE, Adnan ÖZYALÇINER, Bedrettin PARS, Paraşkev PARUŞEV, Neoklis SARRİS, Sabahattin SELEK, Mithat SERTOĞLU, Sennur SEZER, Mukadder SEZGİN, Erol SİMAVİ, Server TANİLLİ, İlhan TEKELİ, Hıfzı TİMUR(*), Nicolai TODOROV, Binnaz TOPRAK, Zafer TOPRAK, Mete TUNÇAY, Rauf TUNÇAY, Melâhat TUNAYA, Bilge UMAR, Suha UMUR, Ahmet Naki YÜCEKÖK.

(*) işaretliler hayatta değildirler.

KISALTMALAR

AFE	Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi - Paris)
A.g.e.	Adı geçen eser
ATD	Askerî Tarih Dergisi
ATBD	Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
AÜSBFD	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi
BBA	Başbakanlık Arşivi
BDK	Beyazıt Devlet Kütüphanesi
BTT	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Kitaplığı
DHÖZC	Divan-ı Harb-i Örf-i Zabıt Ceridesi (1919)
EGM	Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi
FDK	Fatih Devlet Kütüphanesi
HTU	Hakkı Tarık Us Kitaplığı
HTVD	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
IWM	Imperial War Museum (İmparatorluk Savaş Müzesi - Londra)
İA	İslam Ansiklopedisi
İB	İstanbul Barosu Dergisi
İBK	İstanbul Belediye Kütüphanesi
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
İÜSBFD	İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi
LBA	Londra Büyükelçiliği Arşivi
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MEH	Matbuat-ı Ecnebiye Hulâsaları
PBA	Paris Büyükelçiliği Arşivi
PRO	Public Record Office (İngiltere Devlet Arşivi - Londra)
bk. s.	Bakınız sayfa
TBMMTD	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TİTE	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TTOK	Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

İkinci Meşrutiyet Döneminin Özellikleri

GİRİŞ

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN ÖZELLİKLERİ

Osmanlı siyasal rejiminde 1908 (1324) yılının 23 (10) Temmuz'una değin açık bir çoğulculuk yoktur. Bu tarihte ise Osmanlı tarihinde ilk kez "Hürriyet'in İlânı" adıyla, meşrutiyetçi bir rejimin açılış töreni vardır. Bu aynı zamanda çok partili rejimin de başlangıcıdır. Yakın tarihimizde "İkinci Meşrutiyet" olarak anılan dönem (1908 - 1918) Türkiye'nin demokratik gelişmelerinde ileri ve yürekli atılımlarla doludur. Bu dönem İkinci Abdülhamit'le özdeşleşmiş bir istibdat rejimini yıkmış, Jön Türkleri ülkedeki tüm özgürlük savaşçılarıyla birleştirmiş, iş başına getirmiştir. Kanun-i Esasi'de yapılan ilk değişikliklerle (1325 - 1909 tadilâtı) kamu özgürlükleri yelpazesini genişletmiş, üstlerindeki baskıları kaldırmış, toplanma ve dernek kurma hürriyetlerini tanımıştır[1].

1908 kapısından — hayli geç olmakla beraber — özellikle Batı'nın düşünce şablonları hızla girerken, bayram havası içindeki insanlar mucizelerin acele bekleyicileri olarak cennetin kapılarını açan demokratik bir rejime kavuşma helecanını çok kısa bir süre de olsa yaşamışlardır[2].

İkinci Meşrutiyet bir yönüyle yüzyıllardır çekilen dertlerin, özlemlerin, umutların başlangıcı idi. Ne var ki, hukuk metinleri üzerinde yapılan değişmeler ne istibdadı yoketmiş, ne de gerçek anlamıyla hürriyetçi bir rejimi gerçekleştirmiştir.

Sorunu Meşrutiyetin iç ve dış olaylardan örülü siyasal gelişmeleri içinde izlemek gerekir.

[1] Bu konuda şu kitabımıza bakılabilir: **Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku** (3. baskı, İstanbul 1975), s. 323 - 332.

[2] İkinci Meşrutiyet toplumunun özelliklerini sınırlı sayıda basılmış olan bir kitabımızda ele almıştık: **Âmme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Fikir Cereyanları** (İstanbul, 1948), Giriş Bölümü - Yine şu kitabımız: **Hürriyetin İlânı** (İstanbul, 1959), s. 59 - 69.

1. İkinci Meşrutiyetin İç ve Dış Olayları

Batı emperyalizminin doruğuna eriştiği, Avrupa'nın büyük bir savaşa doğru koştuğu tarih kavşağında, Osmanlı aydınları "hürriyet"i "ilân" ediyordu. Fakat hürriyetçi bir rejimin kurulması da gerekiyordu.

Dış Olaylar

Birkaç yüzyıllık tersine bir gelişme sonucu, kendi yayılmacılığını yitiren Osmanlı İmparatorluğu, Batı emperyalizminin bir yandan sömürü pazarıydı. Bir yandan da önemli jeopolitik konumundan ötürü, boğazı tokluğuna Hindistan yolu bekçisiydi. Sosyal ve siyasal yapısındaki geri kalmışlığı kendi dinamiği ile tedavi edemeyeceği için, dışa bağımlı olmak zorundaydı. Bir bakıma *dış,* kendi *içinde* idi ve tüm ipler onun elindeydi.

Meşrutiyetin ilânının hemen sonrasında patlak veren ilk olay, Bulgaristan'ın bağımsızlığını açıklaması olmuştur. İkinci darbeyi de Avusturya - Macaristan, Bosna - Hersek'i ülkesine katmakla indirmiştir. Bunlar 1908 - 1909 yıllarının ilk dış sayılacak olaylarıdır ve ülkenin "Avrupa-i Osmani"deki önemli kayıplarıdır.

Çok geçmeden Çarlık Rusya ve Sırbistan'la pazarlıklar tamamlanmadan İtalya Trablusgarb'a saldırmıştır (1911).

Bu savaşın dumanları dağılmadan Balkan savaşları başlamıştır (1912). İtalya ile alelacele barış imzalanmış, fakat "Afrika-i Osmanî" elden çıkmıştır.

Balkan Harbi'ne gelince, İmparatorluğu temelinden sarsmıştır. Balkanlı uyduların saldırısını Büyük Devletler desteklemişlerdir. Yanya, İşkodra, Edirne ve öteki kentler bir bir düşerken, insanlar ağır darbeler altında kalmışlardır. "Avrupa-i Osmanî" Edirne'ye kadar yitirilmiştir.

Ve bu olayların baskısına bir yenisi eklenmiştir: Harb-i Umumî. Üç kıt'ada ve sekiz cephede iki buçuk milyonu aşkın askerle çarpışan Osmanlı Devleti'nin tarihi 1918 yılı sonlarında Mondros Mütarekesi'ne gelmiş dayanmıştır. Bu çarpışma sonunda Osmanlı Devleti batmıştır. Yeni bir Türk Devleti doğmak üzeredir.

İç Olaylar

Osmanlı topluluğunun etnik çeşitliliği ve ülkesinin yaygınlığı, sosyo-ekonomik farklılıkların, bu arada milliyetçi eylemlerin ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır.

1908 - 1909 yıllarının dış olaylarını Girit'in Yunanistan'a katılma bildirisi (Yunanistan dahil hiçbir ülke tarafından tanınmamıştır) ve 31 Mart gerçekleri tamamlamıştır. Abdülhamid'in hal'i (tahttan indirilmesi) de bu zincire eklenmelidir.

Zincire yeni halkalar eklenecektir: Arnavutluk ve Yemen isyanları (1910), suikastler, hükümet darbeleri, öldürme olayları bitmeyen örfî idare (sıkıyönetim). Çok partili rejim bu iç ve dış olaylar anarşisi içinde ayrı nitelikte bir savaş, bir ölüm kalım savaşı olmuştur.

2. *Siyasal Alandaki Oluşlar*

Parlamantarizm Tutkusu

Bu ortam içinde siyasal hukuk alanındaki çalışmalar etkin sayılamazlar.

İlk sorun siyasal rejimin saptanması olmuştur. 1876 Kanun-i Esasi'si padişahçı bir anayasa olduğu için, 1909 "tadilâtı" ile değiştirilerek *ikici parlamenter rejimde* karar kılınmıştır. Hiçbir zaman halka indirilememiş ve toplumca benimsenmemiş bir tutku halinde, parlamenter rejim (yasama - yürütme dengesine dayanan anayasal mekanizma) araç değil *amaç* sayılmıştır[3]. Bu istek aslında iktidar ve muhalefet bakımından ruhsuz ve samimiyetsiz kalmıştır. Ne var ki, tüm kavgalar, vuruşmalar ve öldürmeler hep bu içi boşaltılmış terime dayandırılmıştır.

Kamu hak ve hürriyetleri bakımından bazı olumlu adımlar atıldığını söylemek olanağı vardır. Önce, meşruluğu her zaman tartışmalı olan seçimlerin yanı sıra, seçme ve seçilme hakkı getirilmiştir. Kamu özgürlükleri alanında da, değindiğimiz gibi şahıs hürriyeti, matbuat hürriyeti güçlendirilmiş, kötü ünlü 113. maddenin padişaha sürgün yetkisi veren bölümü kaldırılmıştır.

Bütün bunlar siyasal partilerin programlarında yer almış önemli sorunlardır.

Seçimler

Meşrutiyet rejiminin en hassas noktası yasama meclis-i seçimleridir. 1908 - 1919 arasında dört genel seçim yapılmıştır. 1908, 1912,

[3] Bu konuda bk. **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku** (5. baskı, İstanbul 1982), s. 397 - 413.

1914, 1919. Ayrıca 1911 ara seçimi de önemli sonuçları bakımından üzerinde durulacak niteliktedir.

Meşrutiyetin birinci genel seçimi 1908 Kasım ayı sonunda yapılmıştır. Rumlar, Ermeniler ve Bulgarların; Türk aleyhtarı kampanya gösterileri içinde yapılan seçimde İttihat ve Terakki rakipsiz durumdadır. Mebusan Meclisi'nin büyük çoğunluğu kendisindedir ve bu kitle içinde geleceğin muhalifleri de bulunmaktadır.

Nitekim üç yıl sonra, parlamento içinde İttihat ve Terakki'nin zayıflamasını vurgulayan ve 1911 Kasım ayının ikinci yarısında İstanbul'da yapılan bir ara seçim durumu kanıtlamıştır. Kurulalı bir ay kadar olan *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*'nın adayı seçimi bir oy farkla kazanmıştır (196 oy). İttihat ve Terakki adayı ise 195 oy almıştı.

Bu işaret üzerine güçlü ve uslu bir çoğunluğun sağlanması kararına varan İttihatçılar, Kanun-i Esasi'yi değiştirme istekleri çıkmaza girince, Meclis'i feshettirerek 1912'de yeni bir genel seçim yapılmasını sağlamışlardır. "Sopalı ve dayaklı seçim" olarak da adlandırılan bu seçim sonunda gayet az muhalif meb'us Meclis'e girebilmiştir. Fakat İttihat ve Terakki, *Halâskâran* hareketi üzerine muhalefete düşünce, birkaç ay çalışabilmiş olan Mebusan Meclis'i bir kez daha feshedilmiştir.

1914 genel seçimi bu yılın mayıs ayında yapılmıştır. İttihat ve Terakki tek partidir. Seçim de güdümlüdür ve dikkati çeken bir özelliği olmamıştır.

1919 genel seçimine gelince, son Osmanlı parlamentosunu oluşturmuştur ve Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk döneminde incelenecektir (bk. İkinci Cilt).

Tüm seçimler 1908'de kısmen değiştirilen "İntihab-ı Mebusan" (Mebus Seçimi) Kanunu'na göre yapılmıştır. 1912 tarihli bir değişiklikle "askerî şahısların" oy vermeleri yasaklanmıştır. Seçimlerin tümü de iki derecelidir ve tam anlamıyla geniş değildirler.

Hükümetler

İkinci Meşrutiyet'in başından Saltanatın kaldırılmasına kadar (1908 - 1922) on dört yıl içinde 24 hükümet kurulmuştur. Asıl Meşrutiyet döneminde — 1918 yılına değin — on yıl içinde 14 kabine kurulmuştur: Mehmet Sait Paşa, Kâmil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa (31 Mart Vak'ası üzerine), Hüseyin Hilmi Paşa (31 Mart Vak'asından sonra ve ikinci kez), İbrahim Hakkı Paşa, Mehmet Sait Paşa (2. kez), Mehmet Sait Paşa (3. kez), Gazi Ahmet Muhtar

Paşa (Halâskâran hareketi üzerine), Kâmil Paşa (2. kez), Mahmut Şevket Paşa (Bab-ı âli Baskını üzerine), Mehmet Sait Halim Paşa (Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine), Mehmet Talât Paşa, Mehmet Talât Paşa (2. kez), (Vahidettin'in tahta çıkması üzerine ve "ibkaen").

Geri kalan kısım Mütareke'nin dört yılına aittir: Ahmet İzzet Paşa, Tevfik Paşa (2. kez), Damat Ferit Paşa, Damat Ferit Paşa (2. kez), Damat Ferit Paşa (3. kez), Ali Rıza Paşa, Salih Hulûsi Paşa, Damat Ferit Paşa (4. kez), Damat Ferit Paşa (5. kez), Tevfik Paşa (3. kez ve son Osmanlı hükümeti olarak).

3. Parlamento Hayatı

İkinci Meşrutiyet on yılının yarısını (1908 - 1913) çok partili öteki yarısını da tek partili rejim olarak yaşamıştır. Bu durumun Meclis-i Mebusan'a da yansıması doğaldır. Bu süreye Mütareke döneminin 1920 yılı başında toplanan Osmanlı parlamentosunun son dönemi de eklenmelidir.

Böylece 1908'den 1920 yılının ilk aylarına değin dört yasama dönemi (devre-i teşriiye) vardır: 1. Devre (1908 - 1912), 2. Devre (1912), 3. Devre (1914 - 1918), 4. Devre (1920).

1912 yılına kadar sürmüş olan 1. Devre çok partili bir dönemdir. Ötekilerin tümü tek partili bir rejim içindedirler, zaman zaman geniş bir kitle partisinin kendi içindeki çeşitlenmeleri yansıtmışlardır. 1920 Mebusan'ı tekdüze bir gelişmenin dışına çıkmıştır.

Meşrutiyet parlamentosu *Meclis-i Umumî* olarak adlandırılmıştır ve iki Meclis'ten oluşmuştur: Âyan (Meclis-i Âyan) ve Mebusan (Meclis-i Mebusan). Siyasal rejimin değişmelerine göre her iki meclisin yapılarında ve kendi aralarındaki ilişkilerde de değişmeler olmuştur.

İlk on yıl içinde, dört buçuk yılı biraz aşkın bir parlamento hayatı vardır: 1920 dönemi bu süre dışında tutulmuştur.

Belirtildiği gibi çok partili ve tek partili dönemler hemen hemen on yılı ikiye ayırmışlardır. 1908 - 1918 döneminin çok partili yapısı İttihat ve Terakki Fırkası'nın egemenliği altındadır. Bu durum partilerarası ilişkilere doğal olarak yansıyınca bir ölüm kalım savaşı tüm ülkeyi kaplamıştır. Egemen parti, tüm sorunlara sahip çıkma durumuna gelince gittikçe kabaran muhalefetin boy hedefi olmuştur. Ve hızla bir kutuplaşmaya gidilmiştir. Kutuplaşma din savaşlarına dönüşünce gazetecilerin öldürülmesi, 31 Mart olayı, Halâs-

kâran Zabitan hareketi, Bab-ı âli Baskını, Sadrıâzam'ın öldürülmesi, hükümeti devirme girişimi, Sinop sürgünleri gibi olayları üretmiştir.

1912 yılında muhalefete düşürülen İttihat ve Terakki Bab-ı âli Baskını ile yeniden iktidarı ele geçirince, Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrasında çok partili rejimi fiilen kaldırmıştır.

İkinci parlamenter rejim de, Padişah yerine İttihat ve Terakki'nin egemenliğine dayanan tekçi parlamentarizme dönüşmüştür. Bu durum 1918 Ekim'i sonuna kadar devam etmiştir. Mondros Mütarekesi ile İttihat ve Terakki düzeni yıkılınca, yeniden anarşik bir çoğulculuk ve particilik başlamıştır. 1920 Mart'ından sonra, parti ve cemiyetlerden söz edilmez olmuştur. Yalnız ve zaman zaman Hürriyet ve İtilâf'la ilgili haberlere rastlanmaktadır.

Dış ve iç olayların böylesine ayrılmaz biçimde birbirine karışarak geliştirdikleri ortamın üreteceği siyasal kuruluşlar (partiler ve dernekler) kendilerini yaratan koşulların etiketlerini taşımışlardır. Bu kadar hareketli ve değişken bir yaşam içinde bu kuruluşların programlarına egemen ideolojik öğeler üzerinde durulmalıdır.

4. Hukukilikte Bozulmalar

Hukuku durduran, kanunları — özellikle Kanun-i Esasi'yi — işlevini yapmaktan alıkoyacak derecede saptıran olaylar Meşrutiyet'in simgesi olmuşlardır.

Bunların başında, 1908 yılından 1918 yılına kadar süren örfî idare rejimi gelir. Her ne kadar sıkıyönetim Anayasaca tanınan hukuki bir kurum ise de, siyasal hayatı demokratik bir yönde geliştirmediği açıktır. Üstelik Mütareke döneminin keyfiliğe uydurduğu sıkıyönetimin hukukilikle ilişkisi çok azdır.

Parlamento fesihleri de, anayasal bir düzenleme oldukları halde, parlamenter yaşamı zedeleyici oldukları açıktır. Bir parti çoğunluğunun muhalefeti bastırması mekanizmasına dönüşenleri vardır: İkinci Sait Paşa kabinesi zamanında (2 Şubat 1912), Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi zamanında (5 Ağustos 1912), Sultan Reşat tarafından yapılan fesihlerde bu durum açıkça görülür.

Mütareke fesihleri Tevfik Paşa kabinesi (4 Kasım 1918) ve 4. Damat Ferit Paşa kabinesi (11 Nisan 1920) zamanlarında olmak üzere iki fesih de doğrudan doğruya Vahidettin'in eseridir ve parti çekişmelerinin sonucu olmamıştır.

Olaylar incelenince, her dört fesihte de Kanun-i Esasi'yi zorlamalar görülecektir.

Fesihlerle felce uğratılan Meclis hayatı istisnaî sayılan kurumların sürekliieştirilmesi gibi sonuçlar da doğurmuştur. "Kavanin-i Muvakkate" (Geçici Kanunlar) bunlardan biridir. 1912 feshinden sonra yeni meclis açılıncaya kadar iki yıla yakın parlamentosuz bir süre boyunca yalnızca "muvakkat kanunlara" dayalı bir yönetim oluşturulmuştur.

1908 - 1918 döneminde 1061 geçici kanun çıkarılmıştır. Oysa Kanun-i Esasi'nin 36. maddesi bu düzenlemeleri istisnai saymıştı.

Muvakkat Kanunlar yalnız hukuksal değil siyasal bir sorun olarak Meşrutiyetin siyasal ve yasama hayatında önemli bir sorundur.

5. *İdeolojik Arayışlar (Fikir Cereyanları)*

İkinci Meşrutiyet'in en ilginç yönü Osmanlı tarihinde ilk kez düşünen bir toplum manzarası göstermesidir. Aydınlar ve bürokratlar kesimi bir görev bilinci içindedir. Ve bir soruya yanıt aramışlardır: *Bu devlet nasıl kurtulabilir?*

Beş fikir cereyanı bu sorumluluk duygusuna dayanarak belirlenmiştir[4].

Garpçılık Cereyanı

Özellikle "İçtihat" dergisinde toplanan bir grubun, türdeş olmamakla beraber, ileri sürdüğü fikirler *Garpçılık* (Batıcılık) adı altında toplanmıştır.

Osmanlı "camiasını" (topluluğunu) ve saltanat rejimini koruyarak "cezrî" (radikal) ıslahatçı girişimlerle kurtarmak amacını bağdaştırmak isteyen *İçtihat'çılar* ya da *Garpçılar* önce birbirleriyle bağdaşamamışlardır.

Cereyanın başında Dr. Abdullah Cevdet[5], Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı Beyler vardır.

Tüm siyasal partilerin programları belli bir dozda Garpçıların savundukları fikirlerden bazılarını benimsemişlerdir. Bu ortaklık *Garpçılar*'ın etkisiyle olmuş değildir. Garpçılar kişilikleri ve düşün-

[4] 2 sayılı nottaki kitaplarımıza bakılabilir.

[5] M.Şükrü Hanioğlu, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi** (İstanbul, 1981). (Bu eserde Garpçılık Cereyanı'nın doğup geliştiği ortam ayrıntılarıyla ele alınmıştır).

celeri bakımından her zaman tartışma konusu olmuşlardır. Kendi aralarında da ayrılmışlardır[6].

İslâmcılık Cereyanı

Meşrutiyetin en etkin ve öteki cereyanlara oranla en fazla yandaş bulan fikir cereyanı İslâmcılık cereyanıdır. Bu da toplumun inançlarına ve devletin teokratik rejimine dayandırılabilir. "Fetva" kurumu bu durumun bir simgesidir.

İslamcıların fikirleri dinî "akidelere" dayandığı için daha sistematize edilmiş sayılabilir.

İslâmiyetin "mani-i terakki" (ilerlemeye engel) olmadığı ana ilkesinden hareket ederek partiler ve kesimler içinde yaygın bir şekilde, Sultanahmet Camii minberinden en uzak köşelerdeki mescitlerde bile, fikirlerini açıklama olanaklarına sahip olan bu cereyan mensupları arasında tanınmış isimler vardır: Prens Mehmet Sait Halim (Paşa), ünlü şair Mehmet Akif, Ahmet Naim (Babanzade), M. Şemsettin (Günaltay) gibi.

İslâmcılar belirttiğimiz gibi her partide — üye olarak — vardırlar ve hiçbir parti programı bu fikir cereyanından vazgeçememiştir. Cereyan 31 Martçılık gibi uçlara da çekilmiştir.

İslâmcılar birçok gazete ve dergide yazmışlardır. Özellikle *Sırat-ı Müstakim, Sebilürreşad, Ceride-i Sufiye, Ceride-i İlmiye, Beyan-ül-hak, Hikmet* gibi dergiler bu cereyanın siyasal hayat içindeki sesini duyurmuşlardır. Bu arada Türkçülük cereyanı içinde de yorumlanabilecek *Türkçü İslâmcılar*'a değinmek gerekir.

Türkçülük Cereyanı

Bu cereyanın gücü iktidar partisinin ideolojisi ile bütünleşmesinden ileri gelmiştir. İttihat ve Terakki'nin en yüksek yönetim organı Merkez-i Umumî'nin üyesi ve Fırka'nın resmi ideologu olan Ziya Gökalp Bey'in etkisi cereyanın gücünü arttırıcı olmuştur. Fransız sosyologu *Emile Durkheim'in Sociologie*'si (İçtimaiyat) de Ziya Bey'i etkilemiştir.

Abdülhamit rejimi ideolojisinin yerine yeni bir ideolojik bileşimi (Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim) koymak isteyen Türkçüler Osmanlı insanlarına bir "Yeni Hayat" vaadediyorlardı. Bu kurtuluş reçetesinin dayandığı fikir ve

[6] Şu etüdümüz: **Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı** (İ.Ü.H.F.M., C. XIV, Sayı 3-4, 1948).

eylem temeli Türk milliyetçiliği olacaktı. Türkler önce Osmanlı İmparatorluğu'nda millî bir bilince sahip olacaklardı. İkinci bir aşamada da ülke dışı Türklerle birleşilecek ve *Turan* adlı büyük ülke gerçekleştirilecekti. Balkan Savaşları ilk aşamanın habercisi olmuştu. Harb-i Umumî Almanların isteklerine uygun olarak Turan ve Hindistan yollarını açacaktı.

Türkçülük cereyanı Ziya Gökalp'in liderliğinde ünlü isimlerce de geliştirilmiştir: Akçuraoğlu Yusuf[7], Ömer Seyfettin, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Köprülüzade M. Fuat, Ahmet Agayef (Ağaoğlu), Tekin (M. Kohen), Kâzım Nami (Duru).

İttihat ve Terakki 1911'den itibaren Osmanlıca programını Türkçüleştirmiştir. Başka parti programlarında da milliyetçi ilkeler vardır (Millî Meşrutiyet Fırkası).

Türk Ocağı milliyetçi akımını en güçlü olarak yayan bir kültür kurumu olmuştur. *Türk Yurdu*, *Küçük Mecmua* gibi dergiler de kamuoyunu hayli etkilemişlerdir. İktidar partisi tüm basın yayın olanaklarıyla bu akımı desteklemiştir.

Meslekçiler : Meslek-i İçtimaî Cereyanı

Terakki ve İttihat'la Paris'te; İttihat ve Terakki ile İstanbul'da anlaşamayan Prens Sabahattin grubu "adem-i merkeziyetçi" (yerinden yönetimci) ve "teşebbüsü şahsî" (bireysel girişimci) programı ile farklılaşıyordu. *Le Play* ve *Desmolins*'den şablonunu çıkarttığı (İlm-i İçtima = Science Sociale) doktrinine göre "Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" sorusuna yanıt aramıştır.

Türkiye (Osmanlı ülkesi anlamına) ancak bu iki ilkeye dayanarak, *istikrarsız* ve *tecemmüi* (yığıncı) yapısından kurtulabilirdi. Çünkü Anglo Saksonlar bu yoldan ileri toplum aşamasına erişmişlerdi[8].

Meslek-i İçtimaî cereyanı tüm muhalefet partilerince benimsenmiştir. Hiçbir zaman iktidara ulaşamamıştır.

Ahrar Fırkası programının temelini oluşturmakla beraber, bu partinin kısa ömrü herhangi bir etkinlik yaratmamıştır. Bu cereyan daha sistemli (ve tutarlı) bir yapıya sahip olmuştur.

Beş fikir akımı dışında kişisel olarak düşüncelerini sürekli olarak açıklamış isimler de vardır: Tevfik Fikret, Ali Kemal, Nüzhet

[7] François Georgeon, **Aux Origines du Nationalisme Turc, Yusuf Akçura** (Paris 1980). (Bu eserde Türkçülük Cereyanının gelişmesi ele alınmıştır).

[8] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s. 92 - 95 — Cavit Orhan Tütengil, **Prens Sabahattin** (İstanbul, 1954).

Sabit gibi. Ayrıca yalnız bir cereyan içinde kalmayıp sentezci olmak isteyenler de olmuştur. Garpçı - Türkçüler, Türkçü - İslâmcılar gibi.

Fikir cereyanları, kaynakları ne olursa olsun, İkinci Meşrutiyet potası içinde sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Bu da Osmanlı tarihinde ilk kez görülüyordu.

Sosyalizm Cereyanı

İkinci Meşrutiyetin ideolojik fikir akımları içinde en zayıf olanı hiç kuşkusuz sosyalist cereyandır.

Osmanlı sosyalistleri tutarlı ve devamlı olamayan fikirleri içinde Batılılaşma sorunu ve bu sorunun "esasını" oluşturan Batı'daki insan hakları dokunulmazlığının Türklere de tanınmasını sosyalizmin gerçekleşmesine bağlamışlardır.

Osmanlı sosyalistlerinin fikirleri sosyalizmin klasik açıklamalarından öteye gitmemiştir. Diğer taraftan bu ideolojik arayış Meşrutiyetin sıkıyönetim rejimi altında diğer akımlar gibi kendisini açıklamakta büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak bu duruma, özellikle Osmanlı sosyalizm cereyanını ilgilendiren bir noktayı eklemek gerekir: bu cereyan diğerlerine oranla çok daha az işlenmiştir ve İkinci Enternasyonalin geçirmekte olduğu bunalımlardan kendisini kurtaramamıştır. Karl Marx'ın resimlerine yayın organlarında sık sık rastlanmakla beraber, fikirlerinin anlaşıldığı ileri sürülemez. Buna karşılık özellikle Fransız Sosyalist Partisi liderlerinden Jean Jaurès'le ilişki kurmaya çalışmaları, Paris'te şube açılması (bk. İkinci Kesim), etkisi altında kaldıkları ortam, sosyalizmi anlamak için başvurdukları kaynakların belli başlı yönünü belirleyebilir.

Sosyalizm akımı fikirlerini başyazarlığını Hilmi Bey'in üstlendiği özellikle "İştirak" dergisinde açıklamıştır. Meşrutiyet ortamının getirdiği koşullar yüzünden kısa ömürlü olan günlük gazetelerin yanında kendisini "ilk Türk sosyalisti" olarak tanıtan lider Dr. Refik Nevzat Paris'te taş basması bir gazete olan *Beşeriyet*'i çıkarmıştır.

6. Fırka'lar ve Cemiyet'ler

Fırkalar (Siyasal Partiler)

İkinci Meşrutiyet'in çok partili rejimi beş yıllık bir süre içinde vardır (1908 - 1913). İttihat ve Terakki 1913 yılına değin hükümet-

leri kontrol eden bir egemen parti olmuştur. Yapısal bakımdan bir kitle partisidir ve türdeş değildir.

Tecrübesiz, Jakoben tutumlu bir grubun yanlışları, dışa bağımlılıktan doğan zorluklarla çabucak birleşmiş, İttihat ve Terakki karşısında gittikçe büyüyen ve çığlaşan bir muhalefet oluşmuştur.

1908'de İttihat ve Terakki rakipsizdir. Tek rakibi sayılan Ahrar Fırkası seçimlerde başarılı olamayınca İttihat ve Terakki Mebusan Meclis'i içinde de büyük bir çoğunluğa sahip olmuştur. Karşısında — Ahrar'dan başka — küçük partiler ve cemiyetler kurulmuştur: Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, İslâhat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası adlarını taşıyan bu küçük örgütler — etnik grupların meb'uslarınca da desteklendikleri halde — etkin bir muhalefet oluşturamamışlardır.

1911 yılında Meşrutiyet bir dönemeçtedir. Bu yılın sonlarına doğru, çığlaşmış muhalefetin temsilcisi olarak *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* kurulmuştur. Kuruluşundan bir ay sonra da İstanbul ara seçimini tek oy farkla kazanınca, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet rejimini saptırıcı bir önlem alma gereksinimini duymuştur. Meclis'i feshettirmiştir.

Yeni dönemde Meclis'e egemen olmasına karşın, Halâskâran hareketi sonunda muhalefete düşmüştür. Bu sefer de Büyük Kabine Meclis'i feshettirmiştir. İttihat ve Terakki'yi zor duruma sokmuştur.

Balkan yenilgisi üzerine, Bab-ı âli Baskını sonucu İttihat ve Terakki yeniden iktidara geçmiş, muhalefet de misilleme olarak Mahmut Şevket Paşa'ya suikast düzenlemiştir.

Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine, İttihat ve Terakki, hükümeti doğrudan doğruya kurmuş ve çok partili rejime son vermiştir.

1913'te kurulmuş olan Millî Meşrutiyet Fırkası olayların anaforu içinde kaybolmuştur.

1913 yılında başlayan tek parti rejimi Harb-i Umumî yenilgisi ile kapanacaktır.

İttihat ve Terakki 1918 yılında son kongresini yapacak ve Teceddüt Fırkası'na dönüştüğünü ilân edecektir. Talât, Enver, Cemal Paşa'lar bazı arkadaşlarıyla Avrupa'ya kaçacaklardır.

İttihat ve Terakki'nin trajedisi burada noktalanmış sayılsa bile, son perdesi inmemiştir. Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk dönemleri boyunca ve Cumhuriyet rejimi içinde İttihat ve Terakki yoksa da,

İttihatçılar faaldirler. 1926 yılında CHF (Partisi) ile İstiklâl Mahkemesinde hesaplaşarak tarihe mal olacaklardır.

Cemiyetler

Meşrutiyet hukukunda tüm kuruluşlar Cemiyetler Kanunu'na bağlı oldukları için, dernek - parti ayırımı olmamıştır. Belki de bu karışıklıklar gereği ayrıca parti niteliğinde ya da doğrudan doğruya siyasal programlı, fakat yapısal özelliği iktidarı ele geçirme amacında görünmeyen cemiyetler de kurulmuştur. Meşrutiyet'in siyasal yaşamında bu tür kuruluşların, sınırlı da olsa, rolleri olmuştur.

Bu kuruluşların dökümünü yapmak bugün için olanaksızdır. Fakat belli başlıları üzerinde durmakta, toplumun siyasal dokusunu anlamak bakımından yarar vardır.

Bunların başında, Osmanlı İmparatorluğunun siyasal hayatında ondokuzuncu yüzyıldan beri önemli rolü olan *Mason Locaları* gelir.

İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılıktan uzaklaşarak ve milliyetçi ideolojisine koşut olarak, çeşitli değişimler sonucu *Türk Ocağı*'nda karar kılan bir dizi dernek de siyasal hayatın vazgeçilemeyecek öğeleri olmuşlardır ve bazıları Osmanlı Meşrutiyetinden fazla yaşamışlardır.

Bazıları da kâğıt üzerinde kalarak hiç yaşamamışlardır. Tasarı halinde kalmış olanları da vardır.

Bu tür girişimler toplumdaki fikir - eylem bağlantısını kuramamışlardır. Fakat insanların bunalımları çözmek bakımından ne yapmak istediklerini gösterdikleri ve siyasal insanın üretimi oldukları için ilginç sayılmalıdırlar. Toplumun ideolojik arayışlarında hangi aşamalara gelindiğinin işaretleri de sayılabilirler. Bunlara — kısmen de olsa — yer vermek bilimsel incelemeler açısından tamamlayıcı olabilir.

Ayrılıkçı Cemiyetler

İkinci Meşrutiyet'in siyasal yaşamına etkin olan bir dernek türü de "ayrılıkçı cemiyetler"dir. Anadolu'yu çevreleyen bölgelerde Rumeli'de, Doğu illerinde ve Arap ülkelerinde görünürde edebiyat veya sosyal yardım amaçlı, aslında tamamen siyasal cemiyetler koşulların baskısı altında ortaya çıkmışlardır. Bunların öteki cemiyetlerden farkı yalnızca milliyetçi olmaları değil fakat doğrudan doğruya özerklik ve bağımsızlık amaçlı ve eylemci olmalarıdır. Balkanlarda ve Doğu'da çetecilikle sembiyoz halinde olmuşlardır.

Bu cemiyetler hızla örgütlenerek amaçlarını gerçekleştirebilmek için terör yöntemlerine başvurmuşlar, ihtilâlci iktidar oluşturmak isteğiyle isyancı hareketleri beslemişler ve bunları hazırlamışlardır.

Kuşkusuz bu türden dernekler ve örgütler örneğin Balkanlarda 1908'den önce kurulmuşlardır. Arap ülkelerinde daha geç ortaya çıkmışlardır.

Fakat kuruluş tarihleri ve olursa olsun, tümü de İkinci Meşrutiyet'in siyasal yaşamında, devletin içinde yeni devletlerin kurulması türünden bir eylem izlemişlerdir. Osmanlı Devleti, ömrünün son on yılında, tüm anayasal organlarıyla ve tüm askeri gücüyle bunlarla çatışma durumuna girmiştir. O kadar ki, bu kuruluşlarsız Osmanlı Parlamentosu, kısaca siyasal hayatı özelliklerini yitirmektedir.

Siyasal doğa örtüsünün birimleri toplumsal atılımların hızını ve yaratıcılığını taşımaktadırlar.

BİRİNCİ BÖLÜM

İkinci Meşrutiyet Döneminde Siyasal Partiler (1908-1918)

BİRİNCİ KESİM

İttihat ve Terakki

BİRİNCİ KESİM

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

I
GELİŞME TABLOSU

A. MEŞRUTİYET ÖNCESİ

İkinci Meşrutiyet dönemiyle özdeşleşmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti aynı zamanda bu dönemin kurucusu olduğu için tarihi 1908'den önce başlar. Cemiyet bu özelliği göz önünde tutularak incelemelidir*.

1. Kuruluş ve İlk Eylemler

Cemiyet ilk olarak "İttihad-ı Osmanî" adıyla (Osmanlı Birliği anlamına) İstanbul'da, Demirkapı'da (Sirkeci) Askeri Tıbbiye (Tıbbiye-i Şahane) mektebinde kurulmuştur (21 Mayıs 1305 - 3 Haziran 1889). Aynı yıl Paris'teki Jön Türkler'in lideri Ahmet Rıza Bey'le ilişki kurulmuş ve cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır (Bk. Belge 1, s. 41).

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki kurucuların tümü de Osmanlı çöküşünü ve istibdadını durdurmak isteyen gençlerdir:

Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbekirli Ishak Sükuti, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali**.

Bu aşamada cemiyet duygusal yönü ağır basan bir "öğrenci ku-

* İttihat ve Terakki ile ilgili olarak verilen bilgiler — kitabın hacminden ötürü — yalnızca ana çizgilerdir. Bu partinin ayrıntılı tarihi, hazırlıklarını tamamlamak üzere olduğumuz bu kitabımızın ciltlerinden birini oluşturacak olan "İttihat ve Terakki" kitabımızda ele alınmıştır. Bu parti için yazılmış çeşitli eserler arasında başvurulacak olanlardan birkaçını burada anımsatmakla yetineceğiz. Kâzım Nami Duru, **İttihat ve Terakki** - Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Azim** - Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat Terakki** - Ernest Edmondson Ramsaur Jr., **The Young Turks** - Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908 - 1914)** - Sina Akşin, **İttihat ve Terakki; İttihat ve Terakki Üzerine.**

** Bazı eserlerde Edip Servet ve Hakkı Baha Beyler yerine Yüzbaşı İsmail Hakkı (Paşa) ve Süleyman Fehmi Beyler gösterilmektedir.

ruluşu"dur[1] ve felsefe tartışmalarının oluşturduğu bir ortamın ürünüdür[2].

Cemiyet muhalif kişi ve çevrelerle kurduğu ilişkiler sonucu az çok tanınmış ve ülke içinde ve dışında "şube"ler kurma ve örgütlenme yoluna girmiştir.

Ne var ki daha ilk aşamada, Paris şubesi ile eylemcilik alanında bağdaşma olmamıştır. İstanbul'dakilerin Abdülhamid'i tahttan indirme isteği Paris'teki Jön Türklerce benimsenmemiştir. Ve ara açılmıştır.

Bu arada kimi öğrencilerin verdikleri jurnal üzerine ilk tutuklamalar başlamıştır. Tahttan indirme amacı Yıldız'ın geniş tahkikatı sonunda öğrenilince pek çok öğrenci Trablusgarp ve Fizan'a sürgün edilmiştir.

Ülke içi bir duralama başlamıştır. Boşluğu dışardaki örgütlenme üstlenmiştir. Ahmet Rıza Bey'in önderliğindeki Paris şubesi, Hoca Kadri'nin yönettiği Kahire, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet Beylerin yönetimindeki Cenevre şubeleri, İbrahim Temo'nun Balkanlarda yer yer kurduğu küçük şubeler ve Kafkasya'daki şubeler bu alanda eylemci olmuşlardır[3].

Bu şubelerin başında Paris şubesi vardır ve İstanbul'a oranla merkez gibi çalışmıştır. Özellikle Türkçe *Meşveret*, Fransızca *Mechveret Supplément Français* (Meşveret'in Fransızca eki) gazeteleriyle yüksek öğrenim gençliği (Harbiye, Tıbbiye öğrencileri) üzerinde etkin olmuştur. Cenevre, şubesinin *Mizan* ve *Osmanlı* gazeteleri, Kahire şubesinin *Kanun-i Esasi* ve *Hak* gazeteleri de aynı işlevi görmüşlerdir. Bu yayınlar dışında başka organlar da vardır.

Ülke dışındaki Jön Türkler kalabalık bir kitle değildiler. Fakat türdeş de olmamışlardır. Sürekli anlaşmazlıklarla birbirlerinden ayrılmışlardır. Abdülhamid bu rahatsız kitleyi daha da bölmek ve ülke içine çekmek için tüm önlemleri almıştır. İlk olarak, 1897 yılında, Cenevre grubunun lideri *Mizancı Murat Bey*'le anlaşması

1 M. Şükrü Hanioğlu, "**Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s. 27.

2 Aynı Eser, s. 6 - 22.

3 İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Dair Hatıralarım**, s. 61 vd. - Bu konuda ilginç ve sağlıklı bir kaynak: "**Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Dahiliye Şubesi Müdürü Dr. Bahattin Şakir'in 1906 Mart'tan 1907 Teşrin-i sâni'ye kadar yapılan Muhabere Kopyası**" defterleridir. Bunlar İstanbul Atatürk Kitaplığı'nda ve Türk Tarih Kurumu Kitaplığı'ndadır.

için serhafiyesi *Ahmet Celâlettin Paşa*'yı görevlendirmiş ve başarılı olmuştur[4]. Girişim 1899 yılında yinelenmiş, Ahmet Rıza Bey'in çevresi hemen hemen boşalmıştır.

Bu tarihte, Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmut Paşa ülke dışına kaçarak, iki oğlu Prens Sabahattin ve Lûtfullah Beylerle Paris'e gelmiştir. Bu kentteki Jön Türk hareketi canlanmış, fakat anlaşmazlık ve kişisel rekabetler artmıştır.

Paris'teki 1902 kongresi, Jön Türkleri birleştireceğine bölmüştür ve ortaya iki cemiyet çıkmıştır.

Ahmet Rıza Bey grubu "Terakki ve İttihat Cemiyeti"ni kurmuş ve eski gazetelerini yayınlamaya devam etmiştir. İdeolojik beğenisi *Auguste Comte* ve pozitivizmden yana olmuştur.

Prens Sabahattin Bey grubu "Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti"ni kurmuştur. Yayın organı *Terakki* gazetesidir. Prens, *Edmond Desmolins* ve *Fréderic Le Play*'den aktardığı *İlm-i İçtima (Science Sociale* karşılığı) doktrinini benimseyerek Osmanlı toplumuna uygulama yanlısı olmuştur.

Bu çatışma ülkeye girecek ve siyasal alanda iktidar - muhalefet akımlarını tüm Meşrutiyet boyunca biçimlendirecektir.

Ülke içi çalışmalar duralamıştır. Öğrenci çevresinden çıkarak, tutucu bürokrat kesimin yönetimine geçen gizli cemiyet gölgede kalmıştır. Üstelik pozitivist Ahmet Rıza Bey ve grubu ile sürekli çatışma durumundadır[5].

Rumeli'de Yeniden Doğuş

1906 Eylül'ünde Selânik'te, çoğunluğu 3. Ordu subayları olan 10 kişi "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ni kurmuşlardır:

Bursalı Tahir Bey (Kaymakam) (Yarbay) ve 1. numaralı üye

Naki Bey (Yücekök) (Binbaşı)

Edip Servet (Tör) Bey (Erkân-ı Harp Yüzbaşı)

Kâzım Nami (Duru) Bey (Yüzbaşı ve Müşiriyet Yaveri)

Ömer Naci Bey (Yüzbaşı)

İsmail Canbolat Bey (Yüzbaşı)

[4] Murat Bey'in düşünceleri ve eylemleri için bk. Emil Birol, **Mizancı Murat Bey** - Şerif Arif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895 - 1908** Ankara, 1964).

[5] Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s. 191 - 226.

Hakkı Baha Bey (Yüzbaşı)[6]

Mehmet Talât Bey (Posta ve Telgraf İdaresi Başkâtibi)

Rahmi Bey

Mithat Şükrü Bey[7].

Görüldüğü gibi "İlk On Kişi" de çoğunluk 3. Ordu "zabitanında" (subaylarında)'dır. Bu küçük grubun en ilginç özelliği tüm üyelerin tarikat mensubu ve — bir ikisi dışında — Mason olmalarıdır[8]. Yine asıl özellik, bu ihtilâlci ekibin Makedonya topraklarında oluşmasıdır. Ülke içinde ya da dışında aynı amaçla kurulmuş olan cemiyetleri kendine çekmeyi, kaynaştırmayı ve onlardan önce davranmayı başarmıştır.

Bu sınırlı ekip içinden üç kişilik bir grup (Talat, Rahmi, Canbolat) önce "Heyet-i Aliye" (Yüce Kurul), sonra da "Merkez-i Umumî" (Genel Merkez) adını almıştır. Üyelerin adları gizli tutulacaktır.

Cemiyet silahlı kuvvetler çevresinde hızla yayılmış, asker ve sivil üyeleri artmış, gizli, ihtilâlci bir güç olmuştur.

Paris'tekiler ülke içinde oluşan bu cemiyetin gelişmesine seyirci kalmışlar ve onunla ilgilenme gereğini duymuşlardır.

Bu amaçla Selaniğe gizli olarak gelen Paris temsilcisi (Dr. Nâzım Bey) ile birleşme anlaşması yapılmıştır ve "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" "Terakki ve İttihat" adını almıştır (Bk. Belge 4, s. 51).

Bu oluş doğrudan doğruya Osmanlı ordusunun bir girişimi ve eseri olmuştur. Siviller bu kadro içine katılmışlardır.

Cemiyet ihtilâlci yeraltı çalışmalarında da başarılı olmuş, Abdül-

6 Yedi asker üye: **Bursalı Mehmet Tahir Bey** (1861 - 1926) İttihat ve Terakki'nin 1 numaralı üyesidir. 1906'da Selânik Askeri Rüşdiyesi müdürüdür - **Naki Bey** (Nakiyüddin Yücekök) (1866 - 1948) Selânik Askeri Rüşdiyesi Fransızca muallimidir - **Edip Servet Bey** (Tör) (1884 - 1962) Makedonya ıslahatına memur İtalyan generali Degergis'in yaveridir - **Kazım Nami Bey** (Duru) (1877 - 1967) aynı zamanda muallimdir - **Hakkı Baha Bey** (Pars) (1879 - 1942) O sırada mülâzım (teğmen) (Bk. Hakkı Baha Pars, İzmir 1903) - **Ömer Naci Bey** (1880 - 1916) O tarihte mülâzımdır - **İsmail Canbolat Bey** (1880 - 1926) ile ilgili biyografik bilgi gayet azdır. 1908 öncesinde yüzbaşılığa yükselmiştir. (Bu konuda bk. **Türk Ansiklopedisi**, Canbolat maddesi, s. 317).

7 Üç sivil üye: **Mehmet Talât Bey** (1874 - 1921) Posta ve Telgraf İdaresinde başkâtiptir. 1917'de Sadrıâzam olacaktır - **Rahmi** (Aslan) **Bey** (1874 - 1947) Selâniğin gençlerindendir - **Mithat Şükrü** (Bleda) **Bey** (1874 - 1956) hastane ve okul müdürüdür.

8 Bu konuda etraflı bilgi için bk. Ernest Edmondson Ramsaur Jr., **A.g.e.**, s. 107 - 113. Kitabın Türkçe Çevirisi.

hamid'in bastırıcı elemanlarıyla çarpışmıştır[9] ve patlamaya hazır bir duruma gelmiştir.

Reval Buluşması ve Patlayış

9 Haziran 1908 sabahı, Finlandiya Körfezi'ndeki *Reval* (Bugünkü *Tallin)* limanında İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola bir araya geldiler.

Her iki hükümdar özellikle Uzak ve Yakındoğu'da tampon bölgeler kurma ve Almanya'ya karşı bir denge politikası uygulama konusunda anlaşmışlardı. Dünya basını bu olayı yeni bir üçlü cephenin ortaya çıkması olarak yorumluyordu[10]. Fakat yayımlanan bildiride Makedonya sorununa ve reformlara da değiniliyordu.

Ülke içindeki yorum çok daha farklıydı. Rumeli paylaşılacak, padişah ordularını göndermeyerek bu duruma boyun eğecekti.

Reval bombayı patlatan olaydır.

Mürszteg Anlaşması'nın kurduğu düzeni şereflerine hakaret sayan subaylar derhal harekete geçtiler ve görüşmeden bir ay sonra İkinci Meşrutiyet-i — bir adıyla da: *Hürriyet*'i "İlân" ettiler (10 Temmuz 1324 - 23 Temmuz 1908). Açış nutkunu Manastır Mekteb-i Harbiye Ders Nazırı Vehip Bey (Paşa) "Mukaddes ve muazzez kardeşlerine" vermiştir[11].

Abdülhamid yenilgiyi kabul etmek zorunda kalmıştır.

3. Ordu Abdülhamid rejimini yıkmış, yeni bir devir açılmıştı. İttihat ve Terakki adı da Meşrutiyet ve Hürriyet'le bütünleşmişti.

B. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Cemiyet artık su yüzüne çıkmış ve İmparatorluğun en önemli siyasal gücü ve merkezi durumuna gelmişti.

[9] Osmanlı ordusu subaylarının ihtilâlci Makedonya ikliminin etkisinde kaldıkları kesindir (Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 345). Nitekim Abdülhamid'in sadık kumandanı Ferik Şemsi Paşa'nın öldürülmesi. Osman Paşa'nın dağa kaldırılması, Resneli Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri Beylerin dağa (çeteye) çıkmaları birer örnektir. Firzovik'teki Besa (and), Saray'a çekilen telgraflar da kamuoyunun hazır olduğunu kanıtlayıcı olaylardır.

[10] Ünlü Fransız dergisi **L'Illustration**'un 13 Haziran 1908 tarihli sayısının kapağında İngiliz ve Rus savaş gemilerinin resimleri, içinde de yorumlar vardır (s. 399). Aynı derginin 20 Haziran sayısında yorumlar sürmektedir (s. 416). Ayrıca İngiliz Devlet Arşivinde **(Public Record Office, Foreign Office** Bölümü) bu konuyla ilgili ayrıntılı belgeler vardır.

[11] Nutkun metni için bk. Ahmet Refik, **A.g.e.**, s. 84 - 86.

Selânik'ten "Pây-itaht"a gelen İttihat ve Terakki (Merkez-i Umumî) üyeleri Yıldız'ı gölgede bırakarak fiili bir iktidar ve başvuru "makamı" olmuşlardır.

Meşrutiyet'in anarşik bir çoğulculuk içindeki siyasal hayatında kendiliğinden oluşan bu yeni "siyasal kuvvet" (İttihat ve Terakki) büyük bir prestije sahiptir ve "kahraman-ı hürriyet" "Ruh-u devlet" (Devletin ruhu)[12], "Cemiyet-i Mukaddese" (Kutsal Dernek) sayılmaktadır. İttihatçı olmak bir vatan borcu, karşı çıkmak ihanet olarak nitelenmektedir.

Görünürde siyasal iktidarı kullanmakta hayli çekingen davranan cemiyet[13], heyecan ve hareket içindeki kitleleri uyaracak tek kuvvettir[14]. Ve de rakipsizdir[15].

İlk günlerin şenlik havası içinde cemiyet birleştirici olduğunu da kanıtlamak amacıyla "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" ile de kaynaşıldığını ilân edecektir[16].

Ne var ki Paris'ten "müdevver" (devredilmiş) muhalefet sürmektedir ve Prens Sabahattin'ciler bu tür birleşmeyi kesin olarak benimsememişlerdir.

Cemiyet'in Merkez-i Umumî'sindeki gizlilik devam etmektedir ve 1908 genel seçiminde esas olacak "siyasî program" da yayınlanmıştır (Bk. Belge 11, s. 65)

1. Padişahlar ve İttihat ve Terakki

Birinci (1876) Meşrutiyet parlamenter değildi. Son sözü padişaha bırakan bir anayasal mekanizma kurmuştu.

1909'da yapılan Kanun-ı Esasi "tadilâtı" (değişiklikleri) ile anayasal sistem köklü olarak değiştirilmiş ve ikinci parlamantarizm kabul edilmiştir.

Gerçi, parlamantarizmin koşullarına uygun olarak başında Padişah olmak üzere *Yürütme* (İcra) ile *Yasama* (Teşri: Mebusan ve Âyan meclisleri) arasında bir dengeleme mekanizması kurulmuştu. Fakat denge tam değildi ve Mebusan Meclisi çok ağır basıyordu.

[12] "İttihat ve Terakki'nin Siyasi Programı"ndan: "... İttihat ve Terakki Kanun-i Esasimizin I. maddesinde tasvir olunan haldir ki **ruh-u devlettir**..." (**Şura-yı Ümmet** 1324, No. 140, s. 2 - 3).

[13] **İttifak** 1324, Sayı 3, s. 2.

[14] **İttihat ve Terakki**, Sayı 2, 24 Temmuz 1324.

[15] **İttihat ve Terakki**, Sayı 5, 13 Ağustos 1324.

[16] **Sabah, İkdam, Tanin** 10 Ağustos 1325.

Böylece Padişah-Halife'nin yetkileri azaltılmış, Meclis'in feshi çok ağır koşullara bağlanmıştı.

Bu durum biçimsel sorun olarak iktidarı ve muhalefeti birbirine düşürecektir.

1908-1918 dönemi içinde üç padişah vardır: II. Abdülhamid, V. Mehmet (Sultan Reşat), VI. Mehmet (Vahidettin).

İkinci Abdülhamid, İkinci Meşrutiyet'i de ilân etmişti. Zamanında Kanun-i Esasi değişiklikleri başlamışsa da 31 Mart olayı ile kesilmiştir.

Bu olaydan sonra İttihatçılar "velinimet-i bî-minnet-i hazret-i hilâfetpenahi" olarak nitelendirdikleri Abdülhamid'i hal'etmişler (Taht'tan indirmişler), Selânik'te yaşamaya mecbur etmişlerdir.

V. Mehmet (Reşat), Abdülhamid'in yerine geçmiş ve ilk Meşrutiyet Padişahı ilân edilmiştir. Cülûs (Taht'a çıkış) söylevine Mebusan Meclisi'nin verdiği yanıtta (Ariza-i Cevabiye) yeni padişah III. Selim'le karşılaştırılmıştır.

Sultan Reşat, Yürütme'nin başı idi. Sadrazam ve Vükelâ (Bakanlar) İttihat ve Terakki'nin denetimine geçince padişah artık bir siyasal güç olarak çok zayıflamıştır. İttihat ve Terakki; Mebusan'ı da —çoğunluğu yoluyla— denetleyince, otoriter bir rejim kurulmuş oluyordu. Gerek padişah, gerek Meclis-i Umumî (Osmanlı Parlamentosu) Merkez-i Umumî'nin egemenliği altına girmişlerdir.

Sultan Reşat'tan bir "İttihad-ı Anasır" (Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan etnik unsurları kaynaştırıcı) simgesi olarak yararlanılmıştır. Trablusgarp Savaşı'nı İttihatçılarla, Balkan Savaşı'nı muhaliflere, 1. Dünya Savaşı'nı yine İttihatçılarla ilân etmiştir. "Cihad-ı Ekber" fetvası kendisine gazilik unvanını verdirmiştir.

VI. Mehmet (Vahidettin). İmparatorluğun yenilgiler yokuşundan hızla sürüklenmeye başlanıldığı sırada, koyu bir İttihatçı düşmanı olarak taht'a çıkmıştır. Mondros Mütarekesinden sonra 1918 yılında İttihatçı çoğunluğa sahip Mebusan'ı feshetmiştir ve otoriter rejimini kurmak istemiştir. Âyan'ı kendi politikasına yatkın bulmuştur.

1920 yılında da aynı davranışta olacaktır.

Parlamantarizm mekanizması içinde İttihat ve Terakki bu padişahlarla çalışmıştır.

2. *Kabineler ve İttihat ve Terakki*

Cemiyet, ilk Meşrutiyet kabinesi sayılan *Kâmil Paşa* kabinesine yalnızca Adliye Nazırı vererek (Manyasizade Refik Bey) ucundan

katılmıştır. Tecrübesizliğinden ötürü kabineleri doğrudan doğruya kurmak yerine kontrol altında bulundurmayı yeğ tutmuştur.

Kâmil Paşa, bir muhalefet bayrağı olarak Cemiyet'in kızgınlığını üzerine çekince[17], güvensizlik oyu ile — ilk ve son olarak — *Meclis içinde* düşürülmüştür[18].

Onu izleyen *Hüseyin Hilmi Paşa*'nın ilk kabinesi bir çeşit izinle kurulmuştur. 31 Mart olayından sonra kurduğu ikinci kabinenin istifasında Cemiyet'in baskısı söz konusudur.

İbrahim Hakkı Paşa, bir fırka kabinesi kurduğunu kendisi söylemiştir[19].

Daha sonra aynı kontrol çizgisinde kurulan *Sait Paşa*'nın iki kabinesi de aynı niteliktedir. Sait Paşa istifası ile siyasal hayatta çok önemli sonuçlar yaratmıştır: İttihat ve Terakki muhalefete düşmüş, Meclis feshedilmiş, seçimler ertelenmiş, Balkan Savaşları iyi yönetilmemiştir.

İttihatçılarla ilgili önlemler alınmış, aralarında *Hüseyin Cahit* ve *Cavit Bey*'ler bulunan bazı İttihatçılar tutuklanarak hapsedilmişlerdir. Bab-ı âli Baskını ile İttihat ve Terakki, Kâmil Paşa'yı istifaya zorlayarak yeniden iktidara geçince çok partili hayatta bir duralama olmuştur[20]. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi muhalefetin bir intikam gösterisidir. İttihatçılar duruma hâkim olmuşlardır. Muhalefet sindirilmiş, sürülmüş[21] ve kaçmaya zorlanmıştır. Çok partili rejim son bulmuştur.

[17] Kâmil Paşa daha geç bir tarihte Lütfi Fikri Bey'le yaptığı bir görüşmede Muhalefeti'ni açıklamıştır: **Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa Hazretleri ile Mülâkat.** (**Matbuat**, 1327, No. 6 - 68, s. 1 - 2).

[18] Birinci Kâmil Paşa kabinesi 31 Kânun-ı sâni 1324 (13 Şubat 1908) oturumunda düşürülmüştür. Bu konudaki İttihatçı yorumu için bk. Hüseyin Cahit, **Sadrazam ve Meşrutiyet: Heyet-i Vükelânın Sukutu** (**Tanin**, 21 Kânun-ı sâni ve 1 Şubat 1324) - Babanzade İsmail Hakkı, **Kabinenin Şekl-i Hazırı ve Bazı Nazariyat-ı Siyasiye** (**Tanin**, 31 Kânun-ı sâni 1324) - Hüseyin Cahit, **Kâmil Paşa'nın İzahnamesi** (**Tanin**, 22 Mart 1325) - Rahmi, **Kâmil Paşa Hazretlerine** (**Tanin**, 24 Mart 1325) - Güvensizlik oyu verenlerin listesini **Tanin** vermiştir (1 Şubat 1324).

[19] Sadrazam bu açıklamayı Şefik el - Müeyyed Bey'e Mebusan'ın 8 Aralık 1910 tarihli toplantısında verdiği cevapta yapmıştır: "... Kabine siyasi İttihad ve Terakki Fırkası ile münasebettedir, bu münasebet muayyen ve malumdur. Kabine İttihad ve Terakki kabinesidir..." (Bk. **Tanin**, 26 Teşrin-i sâni 1326).

[20] Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1949, s. 78 - 79.

[21] Sürülenlerin listesi Hürriyet ve İtilâf Fırkası belgeler bölümünde verilmiştir.

1913 - 1918 arası Sait Halim ve Talât Paşa'ların kabineleri vardır. Bunlar doğrudan doğruya İttihatçı hükümetlerdir.

Sonuç şudur ki, Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa'ların kısa ömürlü kabineleri bir yana (dört ay), Yürütme'ye İttihat ve Terakki hâkim olmuştur.

3. *Seçimler ve İttihat ve Terakki*

1908 - 1918 arasında yapılan üç genel seçimi İttihat ve Terakki kazanmıştır.

1908 seçimi "Cemiyet-i Mukaddese" havası içinde kazanılmıştır. Bu birikim karşısında zayıf ve küçük "Ahrar Fırkası" birşey yapamamıştır[22].

1911'de İstanbul'da yapılan ara seçim sürprizli olmuş, henüz kurulmuş olan *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* adayı tek oy farkla seçilmiştir[23].

Bu olayın ürettiği sonuçlardan biri olarak yapılan 1912 genel seçimi İttihat ve Terakki baskısı altında geçmiştir. İttihatçılar yine ezici bir çoğunlukla Mebusan'dadırlar. Fakat kısa bir süre sonra Meclis feshedilecektir.

1914 seçimi bir "dikensiz gül bahçesi" yaratmıştır. Bir yıl uzatılan yasama süresinin büyük kısmında (1918 yarılarına değin) uslu bir çoğunluk vardır. Mütareke'nin yarattığı iklim içinde bölünmeler ve azınlık muhalefeti artan bir tempoda gelişir.

On yıllık seçimler öyküsünün en belirli özelliği, yasal nefes alma borularının iktidar partisince tıkandığı, kapalı iktidar ve tek parti rejimine ulaşıldığıdır.

[22] 1908 umumi intihabatında Fırkanın on İstanbul meb'usu ve kazandıkları rey (oy) sayısı: Manyasizâde Refik Bey (503 rey), Mustafa Asım Bey (475 rey), Ahmet Rıza Bey (427 rey), Vitali Faraci Efendi (461 rey), Hallaçyan Efendi (455 rey), Ahmet Nesimi Bey (425 rey), Kirkor Zöhrap Efendi (392 rey), Konstantin Konstantinidi Efendi (369 rey), Hüseyin Cahid Bey (354 rey), Kozmidi Efendi (340 rey) — İstanbul seçimine iştirak eden ikinci seçmen sayısı 512'dir — İstanbul'da seçim ehliyetine sahip Osmanlı vatandaşlarının sayısı şöyle tespit edilmiştir: (İslâm: 155.566; Rum: 41.298; Ermeni: 17.273 Musevi: 6.348; Katolik: 554; Süryani: 187) — Bunlar arasında 55.000 vatandaş askeri vazifelerini ifa etmekte olduklarından, ancak 10 meb'us çıkarılabilmiştir — İstanbul seçimleri hakkında daha fazla bilgi için **Tanin**, 1, 10, 11, 12 Kânun-ı evvel 1324 tarihli sayılarına bakılabilir. Ayrıca bk. R. E. Koçu, **Türkiye'de Seçimin Tarihi (Tarih Dünyası**, cilt I, 1950, No. 5, s. 179 - 183).

[23] Hürriyet ve İtilâf Fırkasına ait açıklamalara bakılmalıdır. (Bk. İkinci Kesim)

4. İttihat ve Terakki Kongreleri

İttihat ve Terakki'nin kısa ve uzun süreli ideolojik programları, yapısal gelişmeleri ve güncel sorunlar karşısında cephe alışları bakımından kongreler önem taşır[24].

Bu bakımdan üç ana çizgi üzerinde saptamalara girişilmiştir:

— Gizli Cemiyet'ten açık bir siyasal partiye geçiş;

— Çoğulcu (ve çok partili) bir rejimden tekçi (ve tek partili) bir rejime geçiş.

— Osmanlıcı ve "İttihad-ı Anasır"cı (İmparatorluğu oluşturan etnik unsurları kaynaştırıcı) bir ideolojiden, milliyetçi (Türkçü) ve lâik bir platforma geçiş.

Kongreden kongreye bu konular tartışma hatta bölünme (hizipleşme) yaratmış ve doğal olarak devletin politikasını da etkilemiştir.

1908 - 1918 döneminde İttihat ve Terakki'nin dokuz kongresi toplanmıştır: Genellikle Ağustos - Ekim aylarında toplanan bu kongrelerden, 1324 (1908), 1325 (1909), 1326 (1910), 1327 (1911) kongreleri gizli olarak Selânik'te; 1328 (1912), 1329 (1913), 1332 (1916), 1333 (1917) ve son kongre olup fesih kararının alındığı 1334 (1918) kongresi de İstanbul'da toplanmışlardır.

1908 (1324) Kongresi : Gizli toplanan bu kongre nedeniyle bazı Rum gazeteleri Cemiyet'in dağıldığını iddia etmişlerdir. Fakat haber yalanlanmıştır[25]. Kongre yayınladığı 13 maddelik kararlarında Cemiyet'in fırkalaştığını ilân etmiştir (Bk. Belge 10, s. 63). Bununla beraber Cemiyet - Fırka ilişkilerine tam bir açıklık getirilememiştir[26].

1909 (1325) Kongresi : Bu kongre muhalefetin ısrarla belirttiği "cemiyet oligarşisi", "askerlerin siyasetle iştigali (uğraşmaları)" gibi sorunlar üzerinde durmuştur[27]. Cemiyet'in siyasal alandan çekildiğini ve halkın yükseltilmesi için kulüpleri aracılığıyla çalışacağını açıklamıştır[28]. Ayrıca siyasal programda değişiklikler yapılmış (Bk.

[24] Agâh Sırrı Levend, **İttihad ve Terakki Kongreleri**, (**Memleket**, 16 Aralık 1947, s. 2).

[25] **Tanin**, 26 Teşrin-i sâni 1324.

[26] Kongreye ilişkin daha geniş bilgi için bk. **Üç Gazete** 1324, Sayı 14, 16, 17 - **Şura-yı Ümmet** 1324, Sayı 136, 139, 140 - **Sabah** 1324, Sayı 6796, 6825 - **Hukuk-ı Umumiye** 1324, Sayı 10.

[27] Hüseyin Cahit, **Selânik Kongresi Münasebetiyle** (**Tanin**, 13 Teşrin-i evvel 1325), **Askerler ve Cemiyet** (**Tanin** 25 Teşrin-i evvel 1325).

[28] Hüseyin Cahit, **Cemiyetin Kulüpleri** (**Tanin**, 14 Eylül 1325).

Belge 13, s. 81) ve bir dahili nizamname oluşturulmuştur (Bk. Belge 13, s. 80). Bu kongre de gizli olarak Selânik'te yapılmıştır.

1910 (1326) Kongresi: Kongre beyannamesinde de temel sorun olan Fırka - Cemiyet ikiliği üzerinde durulmuş[29] ve muhalefetin suçlamaları cevaplandırılmıştır[30].

1911 (1327) Kongresi: İttihat ve Terakki'nin ilk "hararetli ve tartışmalı"[31] kongresi İmparatorluğun çok çalkantılı bir döneminde yapılmıştır[32]. İçerde İbrahim Hakkı Paşa Kabinesine muhalefet var gücüyle yüklenmekte, dışarda Trablusgarb Savaşı olumsuz biçimde gelişmektedir. Kongre İtalyanların saldırganlığı hakkındaki düşüncelerini bir beyanname ile kamuoyuna duyurmuş[33], hizip sorununu çözümlemiş[34] ve adem-i merkeziyet sorunu karşısında açık bir tavır almıştır. Kanun-i Esasi hakkındaki değişikliğe de bu kongrede karar verilmiştir. Merkez-i Umumi üyelerinin sayısının yediden on ikiye yükseltildiği bu toplantıya Mebusan ve Âyan Meclislerinden Fırka'yı temsil eden delegeler gönderilmiştir. Bu da kongrenin Fırka'ya değil, Cemiyet'e ait olduğunu ve bu kuruluşun öne-

29 A. Sırrı Levend, A.g.e.

30 Cemiyet'in hukuken "amme menfaatine hadim" (kamu yararını gözeten) bir örgüt haline dönüştürülmesi Şûra-yı Devletçe de onanmıştır (Bk. "Le Comité", Le Moniteur Oriental, 17 Mart 1910, s. 1). Böylece Cemiyet, muhalefetin suçlamalarını cevaplandırmış olmaktadır.

31 A. Sırrı Levend, A.g.e.

32 Bilgi için bk. **Tanin**, 12, 22, 29 Ağustos; 4, 14, 18, 21, 23, 24 Eylül; 1, 3 Teşrin-i evvel 1327, **Yeni İkdam**, 1327, Sayı 408. **Tanin'in Tarihçe-i Siyasisi**, 1 Mart 1328 tarihli sayıya ek, **Salnâme-i Servet-i Fünûn**, 1328, s. 238 - 40.

33 Beyannameden bazı bölümler aşağıdaki gibidir:

"Biz insaniyetin şu pek eski olan "hak kavinindir" düsturuna "hak daima yükselir ve kuvveti ezer" düsturu ile mukabele edecek ve bize ahlâk ve medeniyet vermek isteyenlere hakka tecavüzün sükut (susmakla) geçiştirilemeyeceğini anlatacak bir mevkide bulunuyoruz, ve bu mevki bütün efrad-ı Osmaniyeye tarihin muhakeme edeceği bir vazife tahmil ediyor... Osmanlı milleti Meşrutiyetten sonra pek feci hadiseler karşısında bulundu... uğradığı bütün mevanie rağmen vesait-i mevcudesinin verdiği imkândan fazla bir kuvvetle yürüdü. Halbuki şu takip ettiğimiz yolda Avrupa bize daima muin ve zahir olacağını söylerken, biz de Şarkta bir unsur-u sulh ve müsalemet olmaya çalışırken günün birinde görüyoruz ki, bizim hürmet ve taziz ettiğimiz esasları parçalamak isteyen ve nikab-ı hürriyet ve medeniyet altında yaşayan bir milletin hücum-u vahşiyanesi karşısında bulunuyoruz". (**Tanin**, 23 Eylül 1327).

34 **Salnâme-i Servet-i Fünûn**, 1328.

mini vurgulayan bir göstergedir[35], kongre toplantısını sona erdirdiğinde muhaliflere karşı çok sert bir beyanname yayınlamıştır[36]. Cemiyet - Fırka ilişkileri de kararlarda ele alınmıştır[37]. Cemiyet'ten ve Fırka'dan istifalar artan bir şekilde devam etmektedir (Bk. Belge 24, s. 124).

1912 (1328) Kongresi: İttihat ve Terakki'nin muhalefete geçtiği dönemdeki bu kongre aynı zamanda İstanbul'da yapılan ilk kongresidir[38]. Daha kongre toplanmadan Cemiyet'in liderleri hükümetin kendilerine yönelttiği tehditler karşısında gayr-ı meşru araçlara başvurmayacaklarını açıklamışlardır[39]. Kongrede yine Cemiyet - Fırka ikiliği sorunları üzerinde durulmuş, fesih üzerine genel seçimlere gidilip gidilmeyeceği konusu tartışılmıştır[40].

1913 (1329) Kongresi: İttihat ve Terakki'nin iktidarı bir tek parti biçiminde ele aldığı ve muhalefeti susturduğu döneme rastlayan bu kongrede Cemiyet'in kesin olarak siyasal partiye dönüştüğü yeni program ve nizamnamenin birinci maddesinde açıklanmıştır (Bk. Belge 17, s. 106, Belge 18, s. 110). Gene yapılan bir değişiklikle Fırka bir Genel Başkan (Reis-i Umumî) ve yardımcısına (Vekil-i Umumi) sahip olmuştur.

1916 (1332) Kongresi: Fırka iki sene (1914 ve 1915) kongre yapa-

35 Kongrede okunan Merkez-i Umumi Raporu özeti için bk. **Tanin, 27 - 30 Eylül 1327, Salnâme-i Servet-i Fünûn** 1328, s. 234 - 40. Kongrenin önemi nedeniyle Kırkkilise Meb'usu Emrullah Efendi bir izahname yazmış ve siyasi programı açıklamıştır.

36 **Tanin**, 23 Teşrin-i sâni 1327.

37 Kongrede okunan rapordan: "Filhakika Cemiyet inkılâb-ı siyasinin ilk adımı olan ilân-ı meşrutiyete muvaffak olduktan sonra bu inkılâbın hiss-î tarihiyi ikmal etmeksizin mütun-u kanuniye şeklinde tebellürünü Meclis-i Meb'usandaki ekseriyetine ve bu kanunların şüphesiz ki ruh-u inkılâba tevfikan tatbikini de o ekseriyetin mutemedi olan kabineye tevdi eyledi" (**Tanin**, 27 Eylül 1327, s. 3.

38 Fazla bilgi için bk. **Tanin**, 1328 Eylül ayı sayıları. **Tanzimat**, 1327, No. 328, 329, 342, 348, 349. **İfham**, 1328, No. 103 - 287, **Hak**, 1328, No. 147.

39 Talât Bey'in Selânik'te Havas Ajansı muhabirine verdiği demeçten: "Aleyhimizde bulunmakta olan ussat rüesasından bazıları ile Makedonya'da bulunan zabitandan bir çoğu birlikte hükûmet aleyhine hareket etmek için bize müracaat ettiler. Biz bu teklifi suret-i kat'iyede reddettik. Memleketi pronunçiyamentoya (askeri ihtilâl) karşı pronunçiyamento ile harekete sevkedeceğinden dolayı ne ordunun müdahalesini arzu etmekteyiz, ne de bir ihtilâl yapmak fikrindeyiz". (**Tanin**, 15 Ağustos 1328, s. 3).

40 Mustafa Ragıp (Esatlı), **İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, İstanbul, 1933, s. 216.

mamıştır. Buna neden olarak Birinci Dünya Harbi'nin başlaması ve Çanakkale Harbi gösterilmiştir[41]. İttihat ve Terakki muhalefetsiz bir Meclis ile ülkeyi yönetmektedir. İdeolojisinde hayli değişme olmuştur. Osmanlıcı ve ittihad-ı anasır'cı niteliğini terkederek Türkçü ve Milliyetçi nitelik egemen olmuştur. Kongre raporu Fırka'nın faaliyetlerini yansıtmaktan çok hükümetin siyasetini meşru göstermeye çalışan bir metindir (Bk. Belge 20, s. 120). Kongre nizamnamede çeşitli değişiklikler yapmıştır (Bk. Belge 19, s. 118).

Siyasal programda yapılan değişiklikler çok önemlidir. Önce dinî ve şer'î mahkemeler birbirinden ayrılmış, hukuk ve adalet örgütü alanında lâiklik ilkesi kabul edilmiştir[42]. Sosyal yardım, sağlık işlerine önem verilmiş, millî iktisadı geliştirecek önlemler alınması ve kurumlar oluşturulması kararlaştırılmıştır.

1917 (1333) Kongresi: İttihat ve Terakki'nin Mütareke'den önceki bu son kongresi, harbin zafer yılları içinde yapılmıştır. Rus Çarlığı'nın çökmesi İmparatorluk kamuoyunda olumlu etkiler doğurmuştur. Kongre raporunda savaş döneminin korkunç şartlarına rağmen senelik programın tamamen uygulandığı, belirtilen amaçlara doğru ilerlendiği vurgulanmaktadır. (Bk. Belge 20, s. 120). 1918 Kongresine Mütareke döneminde değinilecektir (Bk. Cilt II).

5. *İttihat ve Terakki'nin İç Yapısı ve Yapısal Sorunları*

Fırka çok geniş ve birbiriyle farklı özlemleri olan grupları bir çatı altında tuttuğundan türdeş (homogen) bir yapıya sahip olamamış ve *Hizb-i Cedit* adı altında sağ, (Bk. Belge 15, s. 100) *Hizb-i Terakki* adıyla sol kanatlara sahip olmuştur[43]. Ancak, bunlardan be-

[41] **Tanin**, 16 Eylül 1332.

[42] A. F. Türkgeldi de bu durumu kanıtlayan bir gözlemini nakletmektedir. Sultan Reşad'ın ameliyatı dolayısıyla Vükelâ, Çit Köşkü'nde toplanmışlardır. "Bu esnada Şeyhülislâm Hayri Efendi ile Enver Paşa arasında hafif bir münakaşa cereyan etti. Enver Paşa Makam-ı Meşihat'ın kazaî işlerlerle iştigal ederek İslâmiyeti i'lâ edecek hususta hasr-ı eşgal eylemesi daha faideli olacağını söylemesi ile Hayri Efendi'nin canı sıkıldı. Müşarünileyh "Bu fikir hep Türkçülerin eser-i ilkaatıdır" diye Enver Paşa'ya münfeilâne mukabelede bulundu (**Görüp İşittiklerim**, s. 132).

[43] **Jön Türk** (1 Mayıs 1327), bu grubun şu yedi meb'ustan mürekkep olduğunu bildirmektedir: Cami (Fizan), Ferit (Kütahya), Mustafa Arif (Kırkkilise), Mahir Sait (Ankara), Dr. Rıza Tevfik (Edirne), Kasım Zeynel Efendi (Cide), Dr. Rıza Nur (Sinop). Bu fırka hakkında fazla malûmata sahip değiliz.

→

lirgin olanının sağ kanat olduğunu belirtmek gerekir. Bu grupların yavaş yavaş Fırka'dan ayrılması ile Fırka özlediği yapıya kavuşmuştur.

İttihat ve Terakki'nin en önemli yapısal sorunu Fırka - Cemiyet ayrılığı ve bunun doğurduğu problemler olmuştur. İttihat ve Terakki'nin bir parti mi, yoksa bir cemiyet mi olduğu sorusu yalnızca muhaliflerini değil, aynı zamanda kendi üyelerini de uğraştıran bir konudur[44]. Bir süre hem *Cemiyet* ve fem de *Fırka* olduğu belirtilmiştir. Bu dönemde Cemiyet'in rolünün ne olduğu en çok tartışılan sorun olmuştur[45].

Bir yandan, kendilerine kutsallık sağlanan Cemiyet sıfatından vazgeçmeme arzusu[46], öte yandan "Avrupaî bir siyasal parti" olmak isteği gibi iki çelişik amaç, örgüt üyelerini uzun süre uğraştırmıştır[47]. Nihayet 1913 kongresi sonucunda bu ikilik ortadan kaldırılmış, İttihat ve Terakki yalnızca bir siyasal parti (fırka) olduğunu ilân etmiştir.

Örgütsel yapısı ise şu şekilde oluşmuştur:

a. Genel Başkanın yönetiminde Meclis-i Umumî (Genel Meclis),
b. Yasama işleri dışındaki örgüt ile meşgul ve Kâtib-i Umumî (Genel Sekreter) yönetimindeki Merkez-i Umumî (Genel Merkez),
c. Yasama Meclisi işleriyle uğraşan ve bir Vekil-i Umumî yönetiminde toplanan Kalem-i Umumî,

Bizzat Sayın Mustafa Arif Deymer tarafından bize verilen ve "Meclis-i Mebusan-ı Osmani'de Terakkiperveran Fırkasının siyasi programı" başlığını taşıyan bir metnin bu gruba ait olması olasılığı kuvvetlidir. 18 maddelik programın 11. maddesinde "amele ile sermayedarların münasebat-ı mütekabilesine müteallik ahkâm-ı kanuniye vaz'ı teklif olunacaktır" ilkesi vardır. Fırkanın "sol" olarak nitelendirilmesi için sırf bu maddeyle yetinmek yeterli bir neden sayılamaz. Ayrıca Fırka adem-i merkeziyet esasına da eğilim göstermektedir (madde 15).

[44] Hüseyin Cahit, **Fırkada,** (**Tanin,** 15 Kânun-ı evvel 1326) Ömer Naci Bey aradaki ilişkiyi şu şekilde anlatmaktadır: 1 — Cemiyet ve teşkilâtı (Merkez-i Umumi, Kulüpler ve Kongreler). 2 — Milletin arzularını temsil eden çoğunluk fırkası (Meclisdeki meb'uslar). 3 — Bu fırkanın itimadını almış olan hükümet. (**Tanin,** 5 Mayıs 1327).

[45] Muhaliflere göre meb'uslar ve fırka, Cemiyet'in "otomat"ından başka birşey değildir. Bu sorun üzerinde yukarıda durulmuştur.

[46] Hüseyin Cahit, **Cemiyet ve Fırka** (**Tanin,** 31 Mart 1325'de bu eğilim gözlenebilmektedir).

[47] Hüseyin Cahit, **Meclis-i Mebusanda** (**Tanin,** 20 Kânun-ı evvel 1326) ve **Ekseriyet, Ekalliyet** (**Tanin,** 3 Nisan 1327).

d. Merkez ve bağlı kısımlara ait sancak teşkilâtı (bir *Kâtib-i Mes'ul* yönetiminde bir *Hey'et-i Merkeziye*),
e. Kongreler,
f. Kulüpler,
g. Özelliği nedeniyle İstanbul Teşkilâtı (Bk. Belge 18, s. 110).

Çağdaş bir siyasal partiye kolaylıkla uydurulabilecek bu düzenleme 1916 kongresinde bazı ufak değişikliklere uğratılmış ve Merkez-i Umumî'nin görevi ve yetkilerine açıklık getirilmiştir (Bk. Belge 19, s. 118). 1917 kongresi bu yapıda herhangi bir değişiklik yapmadığına göre siyasal yaşamında İttihat ve Terakki bu özelliğini sürdürmüştür.

6. *İttihat ve Terakki ve Basın*

Meşrutiyet'in ilânından sonra bir süre tüm basın organları Cemiyet'e methiyeler düzmüşler, onu göklere çıkarmışlardır. Eski dönemin önde gelen yayın organları "İkdam" ve "Sabah" ile İslâmcı cephenin görüşlerini dile getiren "Sırat-el Mustakim" de bunlar arasındadır[48]. Ancak bir süre sonra siyasal alanda olduğu gibi basın alanında da gruplaşma başlamıştır.

Doğrudan Cemiyet'e ait ve bağlı gazeteler olarak, Selânik'te çıkan, *"İttihat ve Terakki"*, *"Hürriyet"*, *"Rumeli"* ve İstanbul'da yayınlanan *"Tanin"* ile[49], *"Şûra-yı Ümmet"* belirtilebilir.

[48] **Sırat-ı Müstakim**, 1327, No. 162, s. 91 - 92.

[49] Tanin'in ilk sayısı 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) de neşredilmiştir. Müessisleri Hüseyin Kâzım Bey (Müdür), Hüseyin Cahid Bey (Başmuharrir), Tevfik Fikret Bey (Mes'ul müdür). Bu sayının 3. sayfasında şu "ihtar" okunmaktadır: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin mürevvic-i efkârı olmak üzere (Şura-yı Ümmet) namiyle derdest-i intişar bulunan gazete neşredilinceye kadar Cemiyet'in tebligatı gazetemiz vasıtasıyla vukua gelecektir. Gazetemizle neşredilmeyen tebligat muteber değildir". — 1 Şubat 1324 ve 194 sayılı Tanin'de Hüseyin Kâzım ve Tevfik Fikret Beylerin ayrıldıkları, imtiyazın Hüseyin Cahid Bey namına tashihi zımnında Dahiliye Nezaretine müracaat olunduğu bildirilmektedir — Tanin idaresi 1909 senesinde "Tanin Gazetesi Anonim Şirketi" haline getirilmiştir (Nizamnamesi için bk. 11 Teşrin-i sâni 1325, s. 1) — Gazete sık sık Cemiyet ve Fırka ile olan münasebetini açıklamıştır. Gazetenin hayatı ile Cemiyet'in hayatı arasındaki intibak 1328 (1912) senesinde Meclis-i Mebusanın Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi tarafından feshini müteakip Tanin'in 28 Temmuz 1328 sayısının baş tarafında büyük puntolu şu ilân da okunmaktadır:

Karilerimize (Okuyucularımıza)

Zâde-i Meşrutiyet olan Tanin ihtiyar-ı tatil ediyor. Vatanın mücadele-i ka-

→

"Tasvir-i Efkâr", *"Tercüman-ı Hakikat"*, gazeteleri bağımsız fakat Fırka'nın destekçici durumundadırlar. *"İstiklâl"*, *"Hak"*, *"Hâdisat"*, *"Vakit"* gibi gazeteler ise Fırka'ya eğilimlidirler. Mizah gazeteleri içinde *"Kalem"*, *"Karagöz"* ve *"Haftalık Şûra-yı Ümmet"* ve Türkçülere ait yayın organlarından *"Türk Yurdu"*, *"Yeni Mecmua"*, *"İslâm Mecmuası"* Fırka'yı desteklemektedirler.

Muhalefet bunların yanı sıra *Sabah*'ı da Cemiyet taraftarı gazeteler arasında görmektedir ve Zat-ı Şâhâne'ye *Tanin* ile birlikte yalnız bu gazetenin okutulmasından şikâyet etmektedir[50]. Ayrıca Fırka'nın mücadelesini destekleyen *"Bomba"*, *"Süngü"*, *"Silâh"* gibi gazetelere de işaret etmek gerekir.

7. İttihat ve Terakki'nin Toplumsal, Kültürel ve Ekonomik Alanlardaki Çalışmaları

Toplumsal ve Kültürel Alanda

Bu alanda Fırka'nın milliyetçilik - garpçılık ilkelerini uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Darülfünun "Muhtariyet"i (Özerkliği)[51], eğitim alanındaki çeşitli modernleştirme çabaları, yalnızca din işleriyle uğraşacak ve laik eğitime müdahale etmeyecek *"Dar-ül-hikmet-i İslâmiye"*nin kuruluşu[52], kadın sorununun bir kültür olayı olarak ele alınması[53], Millî Kütüphane, Millî Hazine-i Evrak (Arşiv), Millî Musiki, Millî Filmcilik, Millî Coğrafya Cemiyeti ve Turizm

lemiyeyc ihtiyacı olduğunu görerek tatilimi yarım bıraktım, memleketime koştum. Halbuki İstanbul'a geldim, anladım ve Tanin'i muvakkaten kapamaya karar verdim.

Hüseyin Cahid

Tanin 8 Ağustos 1328'de tekrar yayınlanmaya başlamış ve hürriyetsiz bulduğu havayı tekrar yayına başlamak için bir inkılâp devri saymıştır. Tanin bütün kuvvetiyle Cemiyet ve Fırka'ya bağlı kalmış, İttihatçı ileri gelenlerden Hüseyin Cahit, Babanzâde İsmail Hakkı, Mühittin (Birgen) gibi yazarlara sahip olmuş bir gazete olarak görülmektedir.

50 Bu iddia Dersim Meb'usu Lütfi Fikri Bey tarafından Meb'usanın 1327 senesi 27. oturumunda ileri sürülmüştür ve Sadrıâzam Sait ve Bahriye Nâzırı Hurşit Paşalar tarafından reddedilmiştir (**Tanin**, 5 Kânun-ı evvel 1327).

51 **Maarif-i Umumiye Kanunu Lâyihası Hakkında İzahat (Tanin**, 15 Kânun-i sâni 1334).

52 **Tanin**, 5 Şubat 1334, No. 21, 22, 36, 39, **Sebilürreşad**, 1334, No. 364. **Kurum**, 12 Ağustos 1334 tarihinde açılmıştır.

53 Cemiyetler bölümündeki "Kadın Cemiyetleri" bölümüne bakılmalıdır. (Bk. Üçüncü Bölüm)

ile ilgili çeşitli kurumlar ve hareketler bu konuya örnek olarak gösterilebilir[54].

Batı takviminin kanunlaştırılmasının da çağdaşlaşma alanındaki uygulamalar arasında önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir[55].

Fırka'nın, Cemiyet ile olan ilişkilerinden söz ederken Cemiyet'in Dahilî Nizamnâmesi gereğince çeşitli — siyaset dışı — faaliyetlerde bulunmayı amaçladığı belirtilmişti. Bu alanda, *"Türk Gücü"* gibi spor dernekleri[56], *Türk Ocağı* gibi milliyetçi ideolojik kültür derneği[57], parasız sağlık hizmetleri yapan, eğitici dersler veren kulüplerinden bahsetmek mümkündür[58].

Ayrıca "Müdafaa-i Milliye", "Donanma", "Himaye-i Etfal" (Çocuk Esirgeme) ve daha evvel kurulmuş olan "Hilâl-i Ahmer" (Kızılay) gibi hayır ve yardım cemiyetlerinin de fırkanın patronajı altına girdiğini belirtmek gerekir.

1913 yılında kurulmuş olan *Teşkilât-ı Mahsusa* farklı niteliğe sahip, gizli çalışan bir haber alma ve yayılma kurumu olmuştur.

Ekonomik Alanda

Fırka temel doktrini olan milliyetçilik gereğince bir "Millî İktisat" siyaseti gütmeye çalışmıştır[59]. Bu alanda bir yandan "yerli malı kullanma", "kooperatifçilik" gibi ideolojik boyutu ağır basan eylemler yapılırken öte yandan millî bir banka olarak "İtibar-ı Mil-

[54] **Millî Kütüphaneye Doğru (Tanin, 4 Temmuz 1333).** (Aynı gazete 6 ve 14 Temmuz sayılarında Eskişehir ve Konya'da Millî Kütüphaneler kurulduğu havadislerini neşretmektedir) — **Harp Hazine-i Evrakı — Millî Hazine-i Evrak (Tanin,** 13 ve 15 Temmuz 1333) — K. Ş., **Millî Tarih Hakkında, (Tanin,** 20 Kânun-ı evvel 1333) — M. M., **Millî Musiki (Tanin,** seri makale 18, 21, 22, 27 Haziran 1333) — **Türk Milletinde Musikinin İhyası (Tanin,** 3 Mart 1332) — **Memleketimizi Tanıtmak İçin (Tanin,** 20 Temmuz ve 8 Ağustos 1332) — **Sinemalar ve Millî Sinema, (Tanin,** 3 Teşrin-i evvel 1333, s. 3).

[55] Kanunun metni için bk. **Tanin,** 17 - 18 Kânun-ı sâni 1332.

[56] Bu konuda Cemiyetler bölümüne bakılmalıdır.

[57] Bu konuda da Cemiyetler bölümüne bakılmalıdır.

[58] Kırkkilise, Üsküdar, Topkapı, Kasımpaşa, Fatih, Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Kulüplerinin faaliyetlerini bildiren ilânlar bu bakımdan örnek olarak alınabilirler (**Yeni Tanin,** 23 ve 26 Kânun-ı evvel 1325, s. 3, **Tanin,** 6 Kânun-ı evvel 1328, s. 3).

[59] Bu konuda bk. Zafer Toprak, **Türkiye'de "Millî İktisat" 1908 - 1918.** (Eser tamamen bu konuya ayrılmıştır).

lî Bankası"nın kurulması sağlanmış[60] ve ekonomik alandaki dernekler desteklenmiştir[61].

Hukuk Alanında

İktidar olarak İttihat ve Terakki, yasal alanda çoğu lâikleşme temelinden hareket eden pek çok düzenleme yapmıştır[62]. Bu alandaki yenilikler 1917 kongresi raporunda ayrıntılarıyla sayılmıştır (Bk. Belge 20, s. 120).

8. *İttihat ve Terakki'nin Belli Başlı Elemanları*[63]

Yaklaşık on yıl süreyle ülkenin yönetimini elinde tutmuş olan bir partinin eleman ve taraftar sayısının çok fazla olacağı kuşkusuzdur. Bu alanda çeşitli sınıflamalar yapmak mümkündür. Örneğin, asker kökenliler, siviller veya meclis içi - dışı şeklinde ayırımlar yararlı olabilir. Meclis içinde İttihat ve Terakki'nin ileri gelen isimleri başta belirtilmelidir. Yıllar boyunca Merkez-i Umumî üyeliğini yapanlar özellikle belirtilmelidir:

Meclis içinde, *Sadrıâzâm Talât Paşa, Sait Halim Paşa, Babanzâde İsmail Hakkı Bey, Seyit, Hacı Âdil, İsmail Hakkı, Hüseyin Ca-*

60 Bu konuda şu yazılara bk. **Milli Banka — İktisadî Uyanıklık — Millî Banka Neler Yapacak? — Millî Bankanın İmtiyazatı — Gazetelerin Mütalâatı — İtibar-ı Millî Bankası — Millî Banka Müdürü ile Mülâkat — Bir Ecnebinin Fikirleri — İktisadi Cihad — Yeni Hayat — Korkak Zenginler ve Millî Teşebbüsat** (Tanin, 4, 5, 8, 14, 17, 21, 27 Teşrin-i sâni, 15 Nisan, 30 Mayıs, 7 Kânun-ı sâni, 6, 10 Şubat 1333).

61 Bankanın kurulmasına ait kanun 21 Kânun-ı sâni 1332 (1916) tarihinde kabul edilmiş, nizamnamesi yayınlanan bu kurum (**Tanin**, 6 Kânun-ı sâni 1332, s. 3), 20 Kânun-ı sâni 1917'de faaliyete başlamıştır. Sermayesi 4 milyon Osmanlı lirasıdır ve beheri 10 Osmanlı liralık dört yüz bin hisseye ayrılmış bir anonim şirket olan bankanın hisse senetlerine "Yalnız Osmanlı teb'alarının kaydolacağı" tasrih edilmiştir (**Tanin**, 11 Teşrin-i sâni ve 7 Kânun-ı sâni 1332). Muvakkat Meclis-i İdare azaları arasında Cavid, Hüseyin Cahid, Bağdat Meb'usu Sason Efendi, Tüccardan Mehmet Abud Tevfik, Osmanlı Sigortaları Müdürü Mahmud, sabık Ticaret Müsteşarı Şeref Beyler bulunmaktadır (**Tanin**, 28 Kânun-ı evvel 1332).

62 Bunlar arasında en başta, **Dar-ül-hikmet-i İslâmiye**'nin kurulması ve kaza kuvvetinin dinilikten arındırılarak yalnızca Adliye Nezaretine bağlanması, aynı sonuçtan ötürü "Münakâhat ve Müfarakat Kararnâmesi" (Evlenme ve Boşanma Kararnamesi) yayınlanmıştır. **Bk. Yeni Bir Kanun (Tanin**, 29 Teşrin-i evvel 1333. Esbab-ı mucibe lâyihası ve kanun metni için bk. **Tanin**, 2 - 8 Teşrin-i sâni 1333, s. 3).

63 Bilgilerin bir kısmı rahmetli **Mithat Şükrü Bleda**'dan alınmıştır.

hit Beyler, Hafız İbrahim Efendi, bir döneme kadar *Ahmet Rıza Bey* sayılabilir. İttihat ve Terakki Fırkası başkanlıklarını sırasıyla şu kimseler üstlenmişlerdir: *Emrullah Efendi, Halil (Menteşe) Bey, Talât Bey (Paşa), Seyit Bey, Sait Halim Paşa* ve *Talât Paşa.*

Merkez-i Umumî üyelerine gelince, bu üyeler kongrece seçilmiş, genellikle şu isimlerden oluşmuştur: Ziya Bey (Gökalp), Mithat Şükrü (Bleda), Ömer Naci, Ahmet Şükrü, Dr. Nazım, Enver, Talât (Paşa), Seyyit, Hacı Adil, Cavit, Bahattin Şakir, (Kara) Kemal, Dr. Rüsuhi, Eyüp Sabri (Akgöl), Hüseyin Cahit (Yalçın) Beyler, Hayri Efendi. Bunlar arasında değişik isimler azdır.

Bu isimler dışında Halil (Paşa), (Küçük) Talât Bey, Nuri Bey (Paşa), Ali Başhamba, Şeyhülislâm Musa Kâzım.

Ayrıca Albay Hüsamettin (Ertürk), Süleyman Askeri, Fuat (Bulca) gibi Teşkilât-ı Mahsusa'cıları da saymak gerekir.

Yine Emanoel Karaso, Hallaçyan Efendi gibi isimler de bu gruba girerler.

9. Fırka'nın Sonu

Cemiyet - Fırka yapılarını içiçe yaşatmanın bunalımları ortamında, İttihat ve Terakki on yıla yakın iktidar yaşamını 1. Dünya Savaşı yenilgisiyle noktalamıştır. Bu son aynı zamanda altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun da sonu ve alın yazısı olmuştur.

Mondros Mütarekesi ile açılacak dönemin daha başlarında İttihat ve Terakki son kongresini yapmıştır (14 Kasım 1918). Bu kongrede kendini feshettiğini ilân eden İttihat ve Terakki tarihe karıştığını ve yeni bir Fırka'ya, *Teceddüt* (yenilik anlamına) *Fırkası*'na dönüştüğü kararını da almıştır.

İttihat ve Terakki'nin tarihe karıştığını, yasal yönden ilân etmesine rağmen, İttihatçılar kendilerine yeni yollar aramaya devam etmişlerdir.

Bu konu Mütareke döneminde ele alınacaktır (Bk. Cilt II).

II
OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlk Beyannamesi*

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti
Cemiyetin esbab-ı teşekkülü ve maksadı

Madde 1 — Hükûmet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-ü idaresini islâm ve hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadiyle kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyetin maksadı umumun menafiini tahlise çalışmaktır, arada milliyet, kavmiyyet, cinsiyyet, mezhep, taraftarlık yoktur. Aza reyinde hür ve müstakildir. Menafi-i umumiyeden başka hiç bir emir ile mukayyet değildir.

Madde 3 — Cemiyetin vazifesi idare-i hazıra-i hükûmeti hukuk-u insaniyenin muhafızı ve terakkiyat-ı medeniyenin menbaı olan usul-ü meşverete iade ve muhafaza-i hüsn-ü ahlâka, maarif-i umumiyenin terakkisine, alelumûm insaniyet ve medeniyete hizmet etmek gibi umur-u nafiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayrı icraya mani olanlara ve cemiyeti her gûna tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı nazariyle bakılacaktır.

Madde 4 — Cemiyet nazarında sülâle-i necibe-i Osmaniyenin makam-ı saltanat ve hilâfette bekası mültezemdir; ancak Şer ve Kanuna mugayir harekâtta bulundukları ve usul-ü meşvereti kabul ve hukuk-u beşeriye ve medeniyeyi himaye etmedikleri halde haklarında şer'an ve kanunen lâzım gelen muamele icra edilecektir.

* Bu program Sayın Ahmet Bedevi Kuran tarafından Mahmut Celâlettin Paşa'nın belgeleri arasında el yazısıyla yazılmış olarak bulunmuştur. Basılmamıştır. Merhum Kuran'ın tahminine göre Tıbbiye-i Şahane'de kurulan cemiyetle ilgilidir. Bu tahmini ne zayıflatıcı ne de güçlendirici nedenlere bugüne değin rastlamadık. Durum bugün de tartışmaya açıktır.

Belgenin aslı Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'ne (Ankara) verilmiştir. Belgenin sureti bize Sayın Kuran tarafından sağlanmıştır.

Madde 5 — Hükûmet-i Osmaniyenin serbestiyet ve terakki taraftarı bir hükûmet-i âdile halini kesbettikten sonra cemiyetimiz Devletin tamamiyet-i mülkiye ve istiklâliyesini, bakasiyle neşr-i maarif, ve tezhib-i ahlâk, tezyid-i servet, teksir'i ticaret ve mamuriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükûmete bitamamiha muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddese addeder.

Cemiyetin suret-i teşekkül ve idaresi

Madde 6 — Cemiyetin heyet-i idaresi bir reis ile dört azadan mürekkeptir, ve merkezi İstanbuldur, idare azâsı efrad-ı cemiyet arttıkça binde bir nisbetinde tezyit edilecektir.

Madde 7 — Cemiyetin tevessü ve intişarı halinde efradı tekessür eden beldelerde teshi-i muamelât için bir reis ile ikişer azadan mürekkep ve reislerinin mafevki vasıtasiyle İstanbul meclis-i idaresine tabi şube meclis-i idaresi tesis ve teşkil edilecek ve her şube bulunduğu beldenin ismiyle anılacaktır.

Madde 8 — Efradın isim ve cismi kendisini cemiyete ithal eden ile âtiyüzzikr iki zattan mada hiçbir kimseye malûm olmıyacaktır. Cemiyet nazarında efradın hüviyetleri madde-i âtiyede beyan olunan numara usulü vasıtasiyle tayin edilecek ve böyle her ferd mafevkiyle madununu ve diğer mafevki olan zattan başka kimseyi tanımıyacaktır. Efrad-ı aile her türlü muamelât ve teklifat bu numaralar vasıtasiyle usul-ü teselsüle tevfikan icra olunacaktır iki tarafın rey ve arzusiyle ve teminat-ı vicdaniye ile efrad-ı cemiyetin yekdiğerine takdimi serbest bırakılmıştır. Üçüncü zatın mafevkinin üzerindeki zevattan intihap olunması tercih edilmelidir.

Madde 9 — İstanbul Meclis-i idaresini terkip eden bir reis ile dört azanın her biri bir kol itibariyle efrad-ı cemiyet beş kola munkasemdir. Her bir kol derecesi reisten bed ile bir, iki, üç, dört, beş rakamlariyle ifade ve her ferdin hüviyetini müş'ir olan numarası dahi mensup olduğu kolun derecesi suret, o kolda mevcut efradın kaçıncısı olduğunu gösterir rakam mahreç olan bir kesir ile tayin edilecektir. Meselâ üç taksim beşyüz yirmibeş numarası gibi 3/525.

Madde 10 — Usul-ü teselsül meclis-i idare tarafından efrada, ve efrad canibinden meclis-i idareye ita-yı malûmat, icra-yı teklifat için müttehaz bir usuldür. Her ferd meclis-i idareye arzedeceği şeyleri mafevkine bildirir. O da kendi mafevkine söyler ve bu suretle efradın meclise müteallik beyanatını mafevkten mafevke, intikal suretiyle kol ve yahut azâ-yı cemiyet ile münasebeti olanlara ve anlardan meclise bildirebilir. Anlar da madununa beyan eder, bu veçhile meclisin efrada ait tebligatı numara sırasiyle mafevkten maduna intikal suretiyle vaki olur. Bir ferdin mafevki tabiri kendini cemiyete ithal eden zattır, madunu tabiri de kendisinin cemiyete ithal eylediği kimselerdir.

Meclis-i idarenin suret-i teşekkülü

Madde 11 — Merkez meclis-i idaresi reis ve azası İstanbul'da bulunan efrad-ı cemiyetin işgüzar ve gayyurlarından intihap olunarak her biri bir kol başı itibar olunmuştur. Aza tezayüt ettikçe kollar dahi taaddüt eyleyecektir.

Madde 12 — Her kolda efrad-ı cemiyet teşekkül ederek bunlar içinde hüsn-ü ahlâk ve mezaya-yı ilmiyesi cihetiyle mevcut meclis-i idare reis ve azalarına

faik bir kimse bulunduğu tebeyyün ettiği takdirde ve kendisi rıza gösterdiği halde teselsül tarikiyle ehliyet ve iktidar şahıs tayin olunmaksızın yalnız hafiyen, meclis-i idareye bildirilecek ve aza-yı meclis bunun evsaf-ı memduhasını yine usul-ü teselsül ile cidden tahkik ve istikşaf ederek istihkakına göre azalığa şayan gördükleri halde isterse içlerinden biri o zata yerini terk ile azalıktan çıkacak ve eğer hiç kimse rızasiyle yerini terk etmeyecek olur ise beyinlerinde bir kur'a keşide olunarak hangisine isabet ederse o zat anın yerine ikame edilecek ve muahharen azanın ekseriyet-i reyile reis intihap olunacak ve bu misillû müceddeden azalığa kabul olunan zat kaymakamı bulunan azalığın kol başılığını deruhte edecektir. Eğer yerini terk edenlerden biri ziyade ise yalnız bunlar arasında kur'a keşide edilecektir.

Madde 13 — Efrad-ı cemiyetten biri her ne için olursa olsun bilâd-ı Osmaniye ve memalik-i saireden birinde ikametle teksir-i afrada muvaffak ve bu efradın aded-i mikdarı münasibe baliğ olduğu halde ol ferd reis olmak ve anın Dersaadette bulunan malûm-u zat vasıtasiyle İstanbul meclis-i idaresine merbut bulunmak üzere bir şube teşkiline mezundur.

Meclis-i idarenin hukuk ve vezaifi

Madde 14 — Dersaadet Meclis-i idaresi haftada bir kere ve lüzumu takdirinde eyyam-ı gayr-ı muayyenede içtima ederek Cemiyete müteallik müzakeratta bulunacaktır. Meclis-i idarenin vazife-i asliyesi efrad beyninde azâ beynin ekseriyet olmazsa hiç bir işe karar vermiyecektir.

Madde 15 — Mecalis-i idare taht-ı idarelerinde bulunan efradın numaralarını havi muntazam bir defter tutmağa mecbur olup her bir içtimaında, iki içtima arasındaki müddet zarfında cemiyete dahil olan zevatın numaralarını bittayin kol beyi vasıtasiyle silsile esbabına tevzi ve defter-i mahsusuna kayıd edecektir. Cemiyetin esas defteri taht-ı emniyette bulunmak için memalik-i ecnebiyede bulunan şubelerden birine tevdi olunacaktır. Merkez-i idarede defatir-i ....[1] bulunacaktır.

Madde 16 — Meclis-i idare varidat, ve masarifatı müş'ir mükemmel bir defter tutmağa ve bu defterde taht-ı idarelerinde bulunan efraddan aldıkları mebaliği ayrı ayrı numara sırasına kayıd edecek, tediyat ve masarifat ve metalibatı dahi muntazam irae eyliyecektir. Her ferd tediyatın mahall-i sarfını sormağa mezundur.

Madde 17 — Taşra meclis-i idareleri işbu iki maddede beyan olunduğu tarzda tutmuş oldukları defterler mucibince şubesi efradının numaralarını ve tahsil ettikleri mebaliğin yekûnunu ve miktar-ı masarifi her ay bitamamiha İstanbul merkez meclis-i idaresine bildirmeğe mecbur olacaktır. Mani zuhurunda üç aydan ziyade tehiri caiz olamıyacaktır

Madde 18 — İstanbul meclis-i idaresi ise gerek Dersaadette ve gerek Taşra şuabatında mevcut olan efradın miktarını ve alelumum efraddan alınan mebaliğin yekûniyle müfredatını ve masarifat-ı umumiyesini müş'ir her üç ayda bir kere Taşra şuabatiyle Dersaadette mevcut kolların adedini mübeyyin bir cetvel tanzim ve şubeleriyle kollarına tevzi edecek ise de bu tevzi ve

[1] Çıkarılan surette bu kelime okunamamıştır.

taksim hususunu meclis-i idarenin tayin ettiği bir zamanda iptida edecektir. Muamelât-ı maliyenin hüsn-ü cereyanına medar olmak için cemiyetin mühr-ü resmisiyle memhur ilmühaberler verilecek ve cemiyetin gazetesi vasıtasiyle ilân-ı keyfiyet edilecektir.

Madde 19 — Taşra mecalis-i idaresi Dersaadet Merkez Meclis-i idaresinin vesait-i icraiyesidir.

Vezaifi: Evvelâ salifüzzikr maddelerdeki ahkâmı, saniyen, bulunduğu belde dahilinde ve mülhakatında efradın tekessür ve himayesine, salisen, gerek memalik-i ecnebiyede ve gerek memalik-i Osmaniyenin bir cihetinde cemiyet nam ve hesabına tab ve neşrolunacak gazete ve sair evrak ve muharrerat-ı nafianın bulunduğu beldeye sühuletle ithali vesaitini istihsale ve efrada tevzic, rabian Dersaadet Meclis-i idaresinin teklifatını ve verdiği malûmatı efrada itayo ve bilmukabele efradın menafi-i cemiyete muvafık olan beyanatını bitamamiha Dersaadet Meclis-i idaresine iş'ara, hamisen, füsul-u atiyede münderiç mevaddan kendilerine ait vazaifi ifaya, sâdisen, ifa-yı vazaifte iltizan-ı sürate mecbur olacaktır. Memalik-i ecnebiyede bulunan şubeler fazla olarak fırsat buldukça konferanslar vermekle de mükelleftirler.

Madde 20 — Dersaadet meclis-i idaresi her nevi umur-u mesalih-i cemiyetin ve şuabat meclis-i idaresiyle Dersaadette mevcut efradın mercii olup gerek mürekkep olan azanın biri tarafından ve gerek şuabat mecalis-i idaresiyle Dersaadette bulunan efradın teklif veya ihbar edilen mevad içinde vatanın menafiine muvafık olan ve icraatında külfet ve mahzur görülmiyen şeyleri kabul ve icrasını deruhte veya tebliğ edecek eğer bu suretle vaki olan teklif veya ihbar makasıd ve menafi-i cemiyete muvafık olmakla beraber icrasında külfet ve mahzur olmadığı halde icra ve adem-i icrası hakkında her türlü ihtimalatı piş-i nazara alarak karar ittihaz edecek badehu bu kararı teselsüle tevfikan ârâ-yı umumiye-i efrada, eğer şubenin birinde icra olunacak olursa yalnız o şubenin efradının reyine, arz ve icrası kolay olsun güç olsun bilcümle mülâhazatı mevkii müzakere ve müşavereye vazetmekten imtina etmeyecektir.

Madde 21 — Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nafia vucuda getirir neşriyatta bulunabilecek efradın kuvve-i kalemiyeye malik olan en mümtazlarından bir kaçını münferiden veya müctemian memalik-i ecnebiyeye izam ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve saire evrak çıkarup intişar, şuabat mecalis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve memalik-i Osmaniyeye ithal ve efrada tevzi esbabına teşebbüs edeceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbesti-i matbuatın istihsaline muvaffak oluncaya değin hafiyen böyle gazete ve efrak-ı nafia ve sairenin neşrini müteahhid olacaktır.

Madde 22 — Mecalis. idare-i hükûmetin harici ve dahilî ahval-i hazıra-i siyasiye ve mülkiyesi hakkında dahil-i cemiyet olanların tenvir-i efkârına ve tezyid-i gayret ve mesaisine hâdim olacak malûmat-ı mühimmeyi gerek bizzat ve gerek efrad vasıtasiyle istihsal eylediği halde teselsülen umum efrada arz ve ifham edecektir.

Madde 23 — Meclis-i idare cemiyet hususatından dolayı taht-ı tevkife alınacak veya diğer bir tehlikeye düşecek efrad-ı cemiyetin tahlis ve himayesine ve eğer katiyen ittiham olunmuş ise firarına ve tahlisine medar olacak

vesait tedarik etmekle mükellef olduğu gibi cemiyet efradının her biri de vicdanen ve hamiyyeten bu vazife ile mükelleftir.

Madde 24 — Cemiyet hükûmetin ahval-i namarziyesini istihbar ettikçe tedarik ve tensip edeceği vasıtalarla ilân-ı hakikat ederek efkâr-ı umumiyeyi ikaz ve bu gibi ahvalin men-i çaresine gayret edecektir.

Efradın hukuk ve vezaifi ve cemiyete duhûl şeraiti

Madde 25 — Bir ferd cemiyete dahil olmak için evvelâ Osmanlı, saniyen âkil ve reşid olmak, sâlisen kabiliyet ve istidat, râbian hüsn-ü ahlâk ve haysiyet sahibi bulunmak, cebanet ve casusluk gibi redaet-i evsaf ile şöhret kazanmamış olmak, hâmisen cemiyetin makasıdına müteallik ahvalde azm-ü hulûs sahibi olmak, sâdisen hırs ve tamah ve hava-yı nefsaniyeye ve iğraz-ı şahsiyeye mağlup olmamak, sâbian gayret ve kanaat sahibi olmak lâzımdır.

Madde 26 — Dahil-i cemiyet olan bir ferd madde-i sabıkada tadat olunan evsaf ve şeraiti tamamiyle cami olduğuna mütemadi bir tecrübe ve tetkik-i vicdanî ve kanaat-ı kâmile hasıl etmedikçe hiç bir şahsı cemiyete ithal ve cemiyetin vucudundan haberdar etmiyecektir.

Madde 27 — Bir ferd mevad-ı sabıkada beyan olunan şerait dairesinde Cemiyete ithal eylediği zata Cemiyetin makasıdına ihlâs ile hizmet edeceğini ve şu nizamnamenin ahkâmını tecavüz etmiyeceğine dair din veya namus, vicdanı üzerine bir yemin teklif edecek badetlahlif ve müteselsilen kolbaşılardan alacağı numarayı kendisine verecek o numara-yı kol ile Cemiyete duhûlünü meclis-i idareye numarasiyle kayıd olunarak badehu Cemiyetin nizamat-ı esasiyesini kendisine ita edecektir.

Madde 28 — Dersaadet veya şuabat mecalis-i idaresinden birine mensup olan bir ferd Dersaadetten veya şubesinin bulunduğu beldeden hariç bir mahalle gidecek olur ise madunu mafevkine takdim ve azimetini mafevki vasıtasiyle mensup olduğu meclise ihbar etmeğe mecbur olacaktır. Böyle tebdil-i mekân eden kimse gideceği yerde Cemiyetin şubesi mevcut bulunduğunu tahkik edecek ve eğer varsa arzu ettiği halde anlara iltihak için lâzım gelen vasaite müracaat eyliyecektir.

Madde 29 — Her ferd Cemiyetin makasıdına muvafık olmak şartiyle her türlü teklifatta bulunmakta hür ise de icrası hususunda Cemiyetin reyi melzumdur.

Madde 30 — Efrad-ı Cemiyetten her biri meclis-i idareden tahmil olunacak vezaif-i mümkineyi kabul ve icraya mükellef ise de esbab-ı mâkule serdiyle bu vezaifi icradan istinkâf ettiği takdirde meclis-i idare beyan olunacak esbap ve mazereti mevki-i müzakereye vazedecek ve mâkul gördüğü halde o şahsı muaf tutacaktır. Aksi halde evamir-i Cemiyeti ifa etmemiş sayılacağından ahidşikenlik nazariyle bakılacaktır ve Cemiyete verdiği parayı iade etmiyecektir.

Madde 31 — Cemiyetin tebligat ve muamelâtı mektum tutulacaktır. Efraddan biri Cemiyet mesailinden dolayı taht-ı tevkife alındığı takdirde dolayısiyle sebeb-i tevkifini Cemiyete bildirecektir.

Madde 32 — Cemiyet efradı *nakden, kalemen, bedenen* Cemiyete hizmetle müşerref olup bu üç hizmetten birisini olsun ifa etmeyüp Cemiyeti iğfal edenlere ve Cemiyetin parasını dolandıranlara hain-i vatan muamelesi edilecektir.

Madde 33 — Cemiyetin heyet-i idare ve nezareti tahtında bir sandığı olacak ve bu sandıkta hiç bir vakıt bin kuruştan fazla para bulundurulmıyacaktır. Varidatın fazlası heyet-i idarenin tensip edeceği şubeler vasıtasiyle emaneten bir bankaya tevdi edilecektir. Cemiyete dahil olan her ferd bu sandığa mafevk, veya malûm olan zat vasıtasiyle teahhüt ettiği meblağı her ay tediye edecektir. Teahhüt, müteahhidin hal ve arzusuna göre tezyid ve tenkis olunabilecek ise de bu miktar günde bir para hesabiyle senede dokuzbuçuk kuruştan aşağı olmıyacaktır. Cemiyet namına her nevi iane kabul olunur.

Madde 34 — Makasıd-ı Cemiyet uğrunda feda-yı nefs edenlerin ailesi muhtac-ı muavenet biriyse infak ve iaşesi ve evlâtlarının himayesi cemiyetin en mukaddes vezaifinden addolunacak ve ibka-yı namlarına çalışılacaktır.

Madde 35 — Kâtib-i hususinin sandığa eminlik ve muhasiplik hizmetleri hep meclis-i idare azalarına ....[1] ise de işlerin kesret ve ehemmiyetine göre Cemiyet arzu eylediği halde efrad-ı Cemiyetten emin olduğu zevata iş gördürebilir.

Madde 36 — Cemolunan para evvelâ neşr ve tamim-i hakayıka, saniyen Cemiyet yolunda feda-yı nefs edenlerin ailesine, sâlisen teşebbüsat-ı Cemiyetin husulü zımnında şevk ve teşvik olunacak efrada, rabian umum efradca tensip olunacak hususat-ı saireye sarf olunacaktır.

Madde 37 — Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinde bulunan kadınlar alelûmum erkekler gibi aynı hukuka malik ve aynı vezaifle mükelleftirler.

Madde 38 — Cemiyetin muhaberat-ı mühimmesi için hini hacette kullanılmak üzere bir şifresi mevcut olup bu şifre her şubede bulunacaktır. Miftahı her şube arasında başka bulunmak ve her ferd beyninde indî olarak anahtar kullanılmak mümkündür.

Madde 39 — İşbu kavanin-i esasiye husul-ü maksada değin meriyülicra tutulacak yalnız icab-ı maslâhat ve ilcaat-ı zamana göre tadilâtın icrası ekseriyet-i âra husulünde tecviz olunacaktır.

BELGE 2

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlk Beyannamesi*

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti

Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız Türkler!

Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınan, hürmet gören Babıâliyi basmağa kadar cür'et ettiler. Payıtahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucib-i teessüfümüzdür; lâkin hakikatte zulüm, istibdat ve idaresizlik, bu mucib-i teessür ve tees-

[1] Bu kelime okunamamıştır.

* Ermeni Komitelerinin buhran yaratıcı eylemlerine karşı organize biraksülamelin ifadesi olan bu belge şu eserden alınmıştır: Dr. İ. Temo, **İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Dair Hatıratım** (Romanya, Mecidiye 1948, s. 48).

süf hâdiseleri doğurmaktadır. Biz Türkler de umum Osmanlılar gibi bu müstebid hükûmetten islâhat ve hürriyet isteriz. Cemiyetimiz bu maksadla çalışıyor. Biz bugün Ermenileri tedibe çalışacağımıza idaresizliğin, zulüm ve istibdadın merkezi olan Babıâliyi, Şeyhülislâm Kapısını, Yıldızı basarak bu daireleri müstebidlerin başına yıkalım; el ele verelim, toplanalım, çoğalalım. Bizim de hürriyete, serbestiye âşık ve müstahak olduğumuzu âlem-i medeniyete gösterelim.

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti

BELGE 3

Birinci Jön Türk Kongresini (1902) Takiben Pariste Kurulan "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" Nizamnamei Esasisi*

Madde 1 — Vatan ve milletin selâmet ve saadetini isteyen Osmanlı vatanperverleri tarafından "Terakki ve İttihad Cemiyeti" namiyle daimî bir cemiyet-i siyasiye-i Osmaniye teşkil olunmuştur.

Maksad-ı Cemiyet

Madde 2 — Her hususta sebeb-i muvaffakiyet olan ahlâk-ı hasene-yi milliyeyi takviye, ulûm-u maarif ve terakkiyat-ı medeniye-yi hazırayı, adât-ı Kavmiye ve ihtiyacat-ı mevkiyemize tatbiken memalik-i Osmaniyede neşr-ü tamime çalışmak;

Madde 3 — Osmanlı anasır-ı muhtelifesi arasında ihtisasat-ı vatanperverane ve insaniyetkâraneden mütevellid bir ittihad-ı samimi vücuda getirmek, vatanın terakki ve itilâsına Osmanlıları elbirliğiyle çalışmağa sevk ve teşvik etmek;

Madde 4 — Devlet-i Aliye-i Osmaniyenin istiklâl-i siyasî ve tamami-i mülkiyesini muhafaza ile iade ve idame-i satvet ve şevketine gayret etmek;

Madde 5 — Hukuk ve servet-i milliyeyi müdafaa, Hanedan-ı Osmanı makam-ı hilâfet ve saltanat-ı seniyede kalmak üzere idare-i keyfiye ve müstebide-i hazıranın bir idare-i mes'ude-yi âdileye inkılâbına, 8 Zilhicce 1293 tarihli Kanun-i Esasi'nin tatbik-i ahkâmı ile islâhat-ı umumiye icrasına sây eylemektir.

Teşkilât-ı Cemiyet

Madde 6 — Bilâtefrik-i cins ve mezhep, kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar cemiyete aza olabilirler. Azalığa duhûl için âkil ve reşid ve ahlâk-ı hasene sahibi olmak ve mazisi temiz bulunmak şarttır.

Madde 7 — Her aza cemiyete hin-i duhûlünde "nizamname-i cemiyeti kabul ettiğine ve muktezasını hüsn-ü ifa edeceğine" dini ve namusu üzerine ye-

* Mısır'da 1323 (1907) senesinde basılan nüshanın aynıdır. İstanbul Belediye Kütüphanesi'ndeki aslından alınmıştır. Bu programın temininde arkadaşımız Avukat Reşit Ülker'in yardımından faydalanmış bulunmaktayız.

min edecektir. Nizamname-i esasîye muhalif harekette bulunanlar, cemiyetten ihraç edilecektir.

Şubeler

Madde 8 — Aza-yı cemiyet mümkün olabilecek her yerde bir şube tesisine ve tercihen yerliden olmak üzere bir şube heyeti intihabına sây edecektir. Her şube bulunduğu mahallin ismiyle yâdolunur.

Madde 9 — Cemiyetin nizamname-i esasîsini kabul eden her şube kendi nizamname-i dahilisini heyet-i merkeziyeye temhir ettirdikten sonra cemiyete iltihak etmiş olur.

Madde 10 — Şubeler idare-i dahiliye ve mahalliyelerinde serbesttirler. Fakat umum-u cemiyete müteallik her şeyi bilâ ifatayı vakit heyet-i merkeziyeye ihbara ve umur-u mühimmede mezkûr heyetin rey'ini istihsale mecburdurlar.

Madde 11 — Her şube varidatının lâakal nısfını heyet-i merkeziyeye gönderecek, geri kalan kısmıyla şube umurunu idare edecektir.

Madde 12 — Her şube, umur-u dahiliyesini idareye kâfi büdsesi olduğu takdirde lüzum görürse, bilcümle esbab-ı maişet vesairesi şube tarafından temin olunmak üzere, heyet-i merkeziyeye bir aza intihap ve ibraz edebilecektir.

Madde 13 — Şubeler gönderecekleri meb'usların hüviyetini kabl-el i'zâm heyet-i merkeziyeye ihbar ile onun reyini istifsara mecburdurlar.

Heyet-i Merkeziye

Madde 14 — Şuabatın merkez ve mercii olmak üzere ve cemiyete müteallik bilcümle umuru idare etmek üzere, bir heyet-i merkeziye teşkil olunacaktır.

Madde 15 — Heyet-i merkeziye azası, esasen iktidarı cihetiyle aza intihap ve ibateye muktedir şubelerin intihap ettiği mebuslardan mürekkep olacaktır. (Aza intihabına muktedir şube adedi beşten aşağı olduğu takdirde heyet-i merkeziye azasının adedi diğer şubelerle cemiyetin memalik-i ecnebiyedeki azası tarafından beşe iblâğ edilecektir).

Madde 16 — Heyet-i merkeziye azası maksad-ı umumiye mazarratı dokunacak bir şube meb'usunu sülüsan ârâ ile kabul etmemek veya azletmek hakkını haizdir.

Madde 17 — Heyet-i merkeziye azası bir sene için intihap olunup her sene id-i milli olarak 23 - Kânun-ı evvel - rumî tarihinde yeniden intihap edilmiş olacaktır.

Hizmeti hitam bulan azanın tekrar intihabı caizdir; zaman-ı intihaptan evvel yeri boş kalan aza mahalline balâdaki suretle intihap vuku bulacaktır.

Madde 18 — Heyet-i merkeziye azası ilk içtimada suret-i nizamnameye merbut yemini eda ve badehu ifa-yı vazifeye iptida eyliyecektir.

Madde 19 — Heyet-i merkeziye lâakal ayda iki defa içtima eda edecektir. Miktar-ı içtimaın tenkis ve tezyidine ekseriyet-i mutlaka ile karar verilecektir.

Bir sene zarfında bilâ mazeret mütevaliyen dört defa ve müteferrikan on defa içtimada bulunmayan azaya müstafî nazarıyla bakılır.

Madde 20 — Heyet-i merkeziye isterse, kendi azası meyanından arzu ettiği şerait tahtında bir reis intihap edecektir. Reis cemiyet nizamname-i esasisi da-

hilinde hareket etmek, ve ef'alinden heyet-i merkeziyeye mes'ul olmak şartıyla icraatta serbest olacaktır.

Madde 21 — Heyet-i merkeziye azasının nısfından bir ziyadesi hazır bulunmadıkça müzakereye mübaşeret olunamaz. Kifayet-i müzekerat, sülüsan ekseriyetle meşrut olmayan hususatta, hazır bulunan azanın ekseriyeti mutlakasiyle karargir olur. Tesavi-i âra vukuunda reisin reyi iki addedilir.

Madde 22 — Ekalliyet, ekseriyetin kararını icra veya istifaya mecburdur.

Madde 23 — Cemiyete müteallik bilcümle umuru heyet-i merkeziye idare edecektir. Aza, bera-yı suhulet hizmeti aralarında taksim edebilirler fakat bu hususta iktidar ve mes'uliyet müştereken umumi heyetindir.

Madde 24 — Heyet-i merkeziye azası verdikleri reylerde şubelerine tabi olmayıp müstakildirler. Fakat heyet-i merkeziyenin işaasını menetmediği hususattan şubelerini haberdar edebilirler. Her hangi bir meselede şubesinin reyini istihsale lüzum gören meb'uslar, zamanın müsait olduğunu ispat edebilmek şartiyle şubeleri ile muhabere edebilmek üzere mühlet istiyebileceklerdir. Heyet-i merkeziye hâdisat-ı mühimmeyyi mahzur görmediği halde şubelere doğrudan doğruya ihbar edecektir.

Vezaif

Cemiyet Azasının Vezaifi

Madde 25 — Bilcümle aza-yı cemiyet vus'u iktidarı dahilinde makasıd-ı cemiyeti icra ve istihsal, nakden, bedenen, lisanen ve kalemen Cemiyete muavenetle mükelleftir.

Madde 26 — Cemiyet, vatanımızda ahlâk-ı hasenenin takviyesi, adaletin tesisi ve hürriyet-i siyasiye fikrinin intişarı içün, ulûm ve maarifin tevsiini, en emin ve müessir tarik addettiğinden Cemiyet azasının her biri dahil-i mülkte mektepler, kütüphaneler, matbaalar tesisine, cerideler, mecmualar, kitaplar neşrine, mekâtibi mevcudeye cemiyet efradından muallimler ithaline, zengin olanlar çocuklarını bera-yı tahsil Avrupaya göndermeğe, olmayanlar iktidarı olanları teşvik ve tergibe, hulâsa her biri vus'u dahilinde neşr-ü tamim-i maarife ve bu suretle cehil ve istibdadı ref'e sây edecektir.

Madde 27 — Bilcümle aza-yı cemiyet vatandaşlarını ikaz ile cemiyete aza celp ve duhülüne çalışacaktır.

Madde 28 — Aza-yı cemiyet yekdiğerini meşimiyetle tesahüp ve himayeye mecburdur. Aza-yı cemiyetten olan hükûmet memurları tavr-ı hareket ve bilhassa istikametleriyle hüsn-ü misal olmalı, nakıs idareyi tetkik ve islâhına çareler düşünerek Cemiyete bildirmelidir. İktidar ve hamiyet-i mücerret memurinin terakki, mevki ve tezyidi nüfuzuna aksi halde olanların tenkis ve izale-i kudretine sây etmek, bütün efrad-ı cemiyetin vazifesidir.

Şubelerin Vezaifi

Madde 29 — Şubeler nizamname-i esasiyeyi tatbik ve icraya, heyet-i merkeziyenin kararlarını ifaya şube umurunu idareye, maksad-ı cemiyeti neşr-ü tamim ile azasının teksir ve himayesine, bulundukları mevkilerde her vasıta ile neşr-i maarife gayret edecek, ve efrad-ı cemiyetin ianatını cem'e memur, ve aza ile heyet-i merkeziye arasında vasıta olacaktır.

Heyet-i Merkeziyenin Vezaifi

Madde 30 — Heyet-i merkeziye nizamname-i esasîyi tatbik ile maksad-ı cemiyeti istihsale, umum cemiyeti sevk ve idareye, şubeleri teksire, her türlü vasıta ile neşr-ü tamimi maarife sây edecek, idare-i hazıra-i müstebideyi mahvü izaleye ve haric-i vatanda menafi-i Osmaniyeyi müdafaaya gayret eyliyecektir.

Heyet-i merkeziye, maksad-ı cemiyeti takip eden her fırkaya hattâ bu yolda hükûmete bile muavenette bulunacaktır.

Madde 31 — Cemiyetin vasıta-i naşir-i efkârı olan bilcümle evrak-ı matbua heyet-i merkeziyenin taht-ı idaresine mevdudur.

Heyet-i merkeziye bunlar vasıtasiyle ahaliyi ikaza gayret, hükûmete ihtarat-ı lâzimeyi ifa, ve icap edenleri teşhir eyleyecektir.

Umur-ı Maliye

Madde 32 — Her aza şubenin tayin ettiği miktarda cemiyete nakden muavenete mecburdur ki; o miktarın asgarisi, cemiyetin vasıta-i nâşir-i efkârı olan gazetenin abone bedelini tediye eylemektir.

Madde 33 — Her şube ianat-ı muntazama ve hususiyeden mürekkep varidatının lâakal nısfını heyet-i merkeziyeye gönderecek, nısfı mütebakisiyle şubesini idare edecektir.

Madde 34 — Heyet-i merkeziye şubelerinin irsalâtından başka aidat-ı hususiye dahi ahz ve kabul eder.

Madde 35 — Varidat-ı cemiyet, neşr-i maarife, icraat-ı cemiyete lüzumu mübrem halinde şubelere muavenete, cemiyet uğrunda feda-yı hayat edenlerin muhtac-ı muavenet ailelerine ianeye, giriftar-ı belâ olanların bulundukları halden tahlislerine ve heyet-i merkeziyece teşebbüs olunacak umur-u nafi-i saireye sarfedilecektir.

Madde 36 — Heyet-i merkeziye ve şuabat, muntazam varidat ve masraf defterleri tutmağa mecbur ve makbuz ilmühaberleri vermekle mükelleftirler.

Madde 37 — Heyet-i merkeziye bütçesini senede bir şubelere gönderecek (ve heyet-i merkeziyeyi intihaba iştirak eden memalik-i ecnebiyedeki azasına bildirecektir.)

Madde 38 — Şubeler varidat ve masraflarının hulâsasını altı ayda bir heyet-i merkeziyeye iş'ar edeceklerdir.

Tahaddüs Edecek Müşkülâtın Suret-i Halli

Madde 39 — Heyet-i merkeziye ile şubelerden biri veya birkaçı veya şubeler ile mebusan arasında çıkacak ihtilâfat, bir hakem veya tarafeyinin müsavi miktarda intihap edecekleri hakemler tarafından hal ve fasl edilecektir.

Madde 40 — Cemiyetin muvazzaf memurlarını heyet-i merkeziye muhakeme eder.

Usul-ü Tadil ve Tebeddül

Madde 41 — İşbu nizamname-i esasînin tebdil ve tadiline heyet-i merkeziyenin sülüsan ekseriyeti ârası ile lüzum görüldüğü takdirde heyet-i mezkûre

bir lâyıha tanzim edecek, ve bu lâyıha şubelerin (veya heyet-i merkeziyeye aza intihap eden memalik-i ecnebiyedeki azanın) ekseriyeti tarafından kabul edildiği halde mer'iyül icra olacaktır.

Zeyl

Heyet-i merkeziye azasına şimdilik teklif olunacak yemin suretidir:

"Sultan Abdülhamid-i Sani'nin idare-i keyfiye ve müstebidesi devam ettikçe, Kanun-ı Esasiye-i Osmaniyenin ahkâm-ı mevkii icraya vazolunmadıkça hükûmet-i Osmaniyeye arz ve dehalet ve hizmet etmiyeceğime, daima maksad-ı cemiyete sadık ve hâdim kalacağıma, esrar-ı cemiyeti ifşa etmiyeceğime ve cemiyet namına gönderilen ianatı derhal cemiyete teslim edeceğime din ve namusum üzerine yemin ederim."

Cemiyetin şimdilik naşir-i efkârı "Şura-yı Ümmet" ve "Meşveret" gazeteleridir.

BELGE 4

"Osmanlı Hürriyet" ve "Terakki ve İttihat" Cemiyetlerinin Birleşmelerini Saptayan Metin*

1907 senesinin Eylül ayında "Osmanlı Hürriyet" ve "Terakki ve İttihad" cemiyetleri arasında bir anlaşma olmuş ve bu iki cemiyet birleşmişlerdir. Buna ait mukavele, gizli muhabere dosyasının 386 numaralı yazısında aynen mevcuttur:

Merkezi Paris olan "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" ile merkezi Selânikte olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 19 Şubat 1325 ve 14 Eylûl 322 ve 27 Eylûl 1907 tarihinden itibaren "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti" namı altında âtiyüzzikr şerait ile ittihad etmiştir.

Madde 1 — Cemiyetin biri dahili diğeri haricî olmak üzere iki merkez-i umumîsi olacak, ve bunlardan haricî merkez-i umumî Pariste ve dahili merkez-i umumî de şimdilik Selânikte bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı âmirleri olacaktır.

Madde 2 — Maksad-ı esasîsi 1293 tarihinde neşrolunan Mithat Paşa Kanun-i Esasîsinin tatbik ve devam-ı mer'iyetini teminden ibaret olan Cemiyetin bu maksada vusul için istidad ve icabat-ı mahalliyeyi nazar-ı dikkate alarak teşkilât ve vezaif-i efradı tayin eden dahilî ve haricî ayrı ayrı iki nizamnamesi bulunacaktır.

Madde 3 — Umur-u daire-i maliyede merkez-i umumîler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4 — Dahilî merkez-i umumiye doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dahildeki şuabat ve efrat Paris merkez-i umumîsi vasıtasiyle muhabere etmek üzere dahildeki merkez-i umumîye tâbi olacaktır.

* Bu belge için bk. A. B. Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki**, s. 238.

Madde 5 — Haricî merkez-i umumî şuabat-ı hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin harice karşı murahhaslığı vazifesini ifa eyliyecektir. Hükûmet ve matbuat-ı ecnebiye ile olan münasebatın mes'uliyeti haricî merkez-i umumîye ve dahildeki teşebbüsat ve icraatın mes'uliyeti de kâmilen dahilî merkez-i umumîye aittir.

Madde 6 — Merkez-i umumîler yalnız ikna ile yekdiğerinin harekâtını tâdile selâhiyettardırlar.

Madde 7 — Cemiyetin vasıta-i neşr-i efkârı şimdilik Türkçe "Şûra-yı Ümmet", Fransızca "Meşveret" gazeteleridir. Dahilî merkez-i umumînin muavenet ve iştirakiyle haricî merkez-i umumînin taht-ı nezaretinde tâb ve neşredilecek "Şûra-yı Ümmet" ile Türkçe bilcümle neşriyatta haricî merkez-i umumînin tekâlifini nazar-ı dikkate almağa mecbur olduğundan mes'uliyetine dahilî merkez-i umumî de iştirak edecektir.

13 Eylûl 1323 saat 1 ezanî

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-u Dahiliye ve Hariciyesine memur.

Dr. Bahaddin.

BELGE 5

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilât-ı Dahiliye Nizamnamesi*

"MAKSAT"

Madde 1 — Vatanı, bugünkü bulunduğu hal-i vahim-i hatırnâkten milleti giriftar olmuş bulunduğu pençe-i zulm-ü esaretten tahlis ederek insanlığa lâyık bir surette yaşamak, bilâ fark-ı cins ve mezhep bilûmum efrad-ı Osmaniyenin vazife-i mukaddese ve menafi-i bedihiyeleri muktezasından olmağla bu hukuk-u mukaddese ve menafi-i milliyenin istihsal ve istikrarı ve milletin muhafaza-i hukuk-u siyasiye ve esasiyesini kâfil olan 1293 Kanun-i Esasî'sinin temami-i tatbik ve devam-ı mer'iyeti Cemiyetin esas maksadıdır.

Madde 2 — Osmanlılar maksada vusul emrinde müttehiden çalışmak ve menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olduklarından cins ve mezhep daiyesiyle tefrika husulüne sâî bulunanların husulü âmâline mâni olmak dahi Cemiyetin esas vezaifindendir.

"TEŞKİLÂT"

Merkez-i Umumî

Madde 3 — Merkez-i Umumî dahil-i memalik-i Osmaniyede bulunacak ve fakat bulunduğu mevki hiç bir vakit ilân edilmiyecektir.

* Üzerinde Cemiyetin arması ve "1324 (1908) senesinde tab'olunmuştur" ibaresi bulunan aslından alınmıştır. 1. sayfanın sol üst köşesinde Cemiyetin resmî mührü vardır. Aynı zamanda bir program olan bu vesika bize Emekli Orgeneral Sayın **Cafer Tayyar Eğilmez** tarafından verilmiştir.

Madde 4 — Merkez-i Umumî heyeti beş azadan mürekkep olup bunlardan dördü bir sene müddetle ifa-yı vazife eyleyecek ve sene nihayetinde rey-i hafi ile içlerinden intihap olunacak bir azâyı bir sene daha ifa-yı vazife etmek üzere azalıkta ipka eyleyecektir.

Madde 5 — Vilâyat heyet merkezlerinde azalık etmiş olan efrad beher sene-i maliye nihayetinde içtima ederek içlerinden bir münasibini yeni sene içün, Merkez-i Umumî azalığına bilintihap ismini kendi heyet-i idareleri vasıtasiyle Merkez-i Umumîye ihbar edeceklerdir.

Madde 6 — Merkez-i Umumî heyetini teşkil içün müteaddit vilâyattan madde-i sabıkada beyan olunduğu veçhile intihap olunan azanın adedi dördü tecavüz ettiği takdirde bunlar meyanından münasiplerini — müddeti hitam bularak çıkacak olan Merkez-i Umumî heyetini — rey-i hafi ile intihap ve tayin edeceği gibi dörtten noksan olduğu halde dahi Merkez-i Umumi'nin bulunduğu vilâyet heyet-i merkeziyesinden bittekrar aza intihabı talep edilerek ikmal-i noksan edildikten sonra ipka edilen aza ile beşe baliğ olan yeni Merkez-i Umumi heyetine tevdi olunacaktır.

Madde 7 — Merkez-i Umumî heyeti, Cemiyetin tevessü ve terakkisi esbabını istikmal etmekle beraber bilûmum vilâyat heyet-i merkeziyeleri beyninde irtibat ve münasebatı temin ve mezkûr heyet-i merkeziyelerin muamelât-ı umumiyesini teftiş ve altı ayda bir heyet-i merkeziyelerden alacağı muhasebata göre bir mizan-ı umumî tanzim ve her üç ayda bir heyet-i merkeziyelerden vürud etmek suretiyle Merkez-i Umumî sandığında teraküm eden mebaliği hıfz ve ihtiyaca göre mes'uliyeti tahtında sarf ve haricî Merkez-i Umumî ile icra-yı muhabere velhasıl şahs-ı manevi-i Cemiyetin muamelâtı umumiyesine ait kâffe-i umur ve hususatın temşiyet ve intizamı keyfiyetini temin esbabına tevessül eyliyecektir.

Madde 8 — Merkez-i Umumi heyeti nizamnamenin tâdilinde ve müttehiden mevki-i tatbika konulacak icraat ve harekât-ı umumiyede Merkez-i Umumî heyetinde azası bulunmayan vilâyat heyet-i merkeziyelerinden murahhaslar davet ederek bir içtima-ı umumi akdiyle icra-yı müzakere eylemek mecburiyetindedir.

Merkezler

Madde 9 — On üçüncü maddede beyan olunan heyetleri vücude getirmiş yani teşkilât-ı esasiyeyi ikmal etmiş olan mahaller Merkez namiyle yâd olunur.

Madde 10 — Merkezler vilâyet, liva, kaza, nahiye ve kurada teessüs ettiğine nazaran bunlara vilâyet, liva, kaza, nahiye ve kura heyet-i merkeziyeleri denir.

Madde 11 — Bir vilâyet dahilinde bulunan liva heyet-i merkeziyeleri vilâyete ve kaza heyet-i merkeziyeleri livaya ve nahiyelerinki kazaya ve kuranınki nahiyelere merbut bulunacak ve şu kadar ki kendi mâfevkinde teşkilât-ı esasiye vücude gelmemiş olduğu halde teessüs eden merakiz bir veya bir kaç derece mâfevkindeki heyet-i merkeziyeye tâbi olacaktır.

Madde 12 — İşbu heyet-i merkeziyelerden Merkez-i Umumiye aza intihabı yalnız vilâyet heyet-i merkeziyelerinin salâhiyetleri dahilinde olup merakiz-i saire ancak bilteselsül — her sene nihayetinde — mâfevkindeki heyet-i merkeziyeye aza intihabı hakkını haizdir.

Madde 13 — Her merkezin teşkilât-ı esasiyesi bir heyet-i idare ve üç nefer heyet-i idare mülâzımları ve bir veya müteaddit heyeti tahliriye ile ikmal olunur.

Heyet-i İdare

Madde 14 — Heyet-i idare, üç kişiden mürekkeptir. Heyet-i idare mülâzımları bir merkezde teessüs eden şuabat ile madunundaki merakiz tarafından mülâzımlığa namzed olarak intihap olunup esamisi heyet-i idareye bildirilen efrad meyanından evsaf-ı lâzımeyi haiz olan üçünün tefriki ile heyet-i idare tarafından tayin olunur. İlk teessüs eden heyet-i idare, altı ay müddetle ifa-yı vazife edip müddetinin hitamında üç azadan biri kalıp, çıkan iki azanın yerine mülâzımlardan ikisini intihap ederek yeni heyet-i idare teşkil ile umur-u muamelâtı mezkûr heyete devr-ü teslim eder.

Madde 15 — Heyet-i idare mülâzımlarından her biri heyet-i idare azasından biriyle suret-i daimede ihtilât ve temasta bulunarak muamelât ve idare-i cemiyete peyda-yı vukuf edecek ve heyet-i idare azasından birinin gaybubetinde anın vazifesini deruhte eyleyecektir.

Madde 16 — Heyet-i idare, merkezin muamelât-ı umumiyesini idare ve nakit mevcudunu muhafaza ve şubeler arasındaki irtibat ve intizamı temin ile muvazzaftır. İşbu heyet azasından biri sandık eminliği ve biri kitabet ve biri tahsildarlık vazifelerini deruhte eyleyeceklerdir. Sandık emini, tahsildar ile şubelerin rehberleri tarafından her ay getirilip teslim edilecek mebaliği defteri mahsusunda şube numaraları hizasına kaydedecek ve her içtimada kendisine teslim edilen mebaliğin miktarını kâtibe bildireceği gibi her ayın onuncu gününe kadar bir ay evvelki tahsilât ve masarifat miktarını mübeyyin muhasebe cedveli tanzim ve heyet-i merkeziyeye irae ederek tasdik ettirmeğe mecburdur. Kâtip, sandık emini tarafından kabzedilen ianat miktarını suret-i muntazama ve salimede kaydetmeye ve esami-i efradı müttehaz usul-ü mahsusa-i hafiyye dairesinde muhafaza eylemeye mecburdur. Tahsildar her ay nihayetinde şube Rehberlerine müracaat ederek muayyen olan aylıkları behemehal tahsil ile muvazzaftır.

Madde 17 — Heyet-i İdare, her ay nihayetinde hasılâtın kendi merkez-i masarifi için bittefrik diğer nısıflarından teraküm edecek mebaliği üç ayda bir Merkez-i Umumî'ye gönderilmek üzere mâfevkindeki heyete isâl ve teslim etmekle mükelleftir.

Madde 18 — Heyet-i idare muamelât-ı umumiye i mühimmede şubelerin reylerine müracaat ederek haiz-i ekseriyet olan ârâya göre harekete mecbur ve fakat ahval-i müstacele ve fevkalâdede veyahut şubelere tamiminde mahzur olan umurda heyet-i merkeziye kararı ile icra-yı muameleye mezundur.

Madde 19 — Cemiyete kabul edilecek eşhas, tavsiye eden efradın mes'uliyeti tahtında olarak heyet-i idarenin tahkik ve tensibi üzerine Cemiyete idhal olunur.

Madde 20 — Heyet-i idare bilûmum hususatta müttefikan ittihaz-ı karar edecek, ittifak-ı ârâ hasıl olamadığı takdirde heyet-i merkeziyenin kararını istihsale mecbur olacaktır.

Heyet-i Merkeziye

Madde 21 — Heyet-i merkeziye, heyet-i idare ile mezkûr heyet tarafından intihap olunacak heyet-i idare mülâzımlarından ikisinin içtimaı ile beş kişiden teşekkül eder. Üçüncü mülâzım heyet-i idarece merkezin bilcümle icraat ve muamelâtından haberdar edilecek ve heyet-i merkeziye azasından birinin gaybubeti halinde anın vazifesini deruhte eyleyecektir.

Madde 22 — Heyet-i merkeziye ahval-i müstacele ve fevkalâdede şubelerin reyine müracaat etmiyerek merkezin muamelât ve icraatına müteallik hususatta ittihaz-ı karar etmek salâhiyetini haizdir.

Madde 23 — Bir mahalde usul-ü dahilinde Cemiyete kabul edilmiş lâakal üç fert bulunduğu halde bunlara ikmali teşkilâtı kadar hem heyet-i idare hem de heyet-i tahlifiye vazifelerini ifa ettirmek o mahallin tâbi olacağı heyet-i merkeziyenin salâhiyeti dahilindedir.

Madde 24 — Cemiyet efradı meyanında Cemiyet yüzünden duçar-ı felâket olanlardan muhtac-ı muavenet bulunanların ve ailelerinin maişetlerini ve evlâtlarının tahsil ve terbiyelerini Cemiyet mütekeffil olduğundan bu uğurda sarfolunacak mebaliği heyet-i merkeziye tedarik ve tevzie memur ve mecburdur.

Heyet-i Tahlifiyeler

Madde 25 — Heyet-i tahlifiyeler bir reis ile iki azadan mürekkep olmak ve senede bir defa tebdil veya ibka edilmek üzere heyet-i idare tarafından intihap ve tayin olunur.

Madde 26 — Tahlif heyetleri Cemiyete dahil olacak zatın merasim-i mahsusası dairesinde icra-yı tahlifiyle muvazzaftır.

Madde 27 — Emr-i tahlifte Cemiyete dahil olacak zata "Cemiyetin esrarını ve mensubininden bittesadüf öğrendiklerinden hiç birinin ismini en şedit işkencelere duçar olsa da fâş etmeyeceğine ve Devlet-i Osmaniyenin (Kanun-i Esasî) ahkâmı dairesinde hakk-ı hâkimiyeti ekber evlâda intikal etmek üzere Âl-i Osman uhdesinde kalması ve umum efrad-ı Osmaniyenin bilâ tefrik-i cins ve mezhep nail-i saadet ve hürriyet olması için ilâ nihayetülömr çalışacağına ve duçar-ı felâket olan efrad-ı Cemiyete ve ailelerine muavenet eyleyeceğine ve Cemiyetin mukarreratını tamamiyle ifa edeceğine ve şayed ihanet-i tebeyyün ederse ceza-yı idama razı olduğuna dair din, vicdan ve namusuna ve Cenab-ı Hakk'ın ism-i azametine", bir eli mütedeyyin olduğu dinin Kitab-ı Mukaddesi ve diğer eli bir hançerle tabanca üzerine mevzu bulunduğu ve gözleri kapalı olduğu halde, ahd-ü kasem ettirilecektir.

Madde 28 — Yeminden evvel müessir bir nutuk iradiyle milletin gaspolunan hukuku sarihası ve vatanın duçar-ı zaaf olması esbabının delâil-i maddiye ve maneviyesi izah ve tasvir edilecek ve badehu heyet-i tahlifiye tarafından madde-i sabıkadaki nukatı muhtevi olmak üzere tahrir ve heyet-i merkeziye tarafından tasdik edilmiş yemin ibaresi kıraat olunacak ve kabul olunan şahsa da harfiyen tekrar ettirilecektir.

Madde 29 — Badelyemin heyet-i tahlifiye mestur olduğu halde kabul edilen ferdin gözleri açılacak ve kendisine heyet-i tahlifiye reisi tarafından, müttehiden çalışmakdaki fevaid ve bu bapta efrad-ı Cemiyete taallûk eden vezaif

tarif ve bihakkın telkin edilecektir. Yeni kabul olunan ferd badelyemin bazı ifadat ve beyanatta bulunmak arzusunu göstersin göstermesin her halde bu heyetin bir heyet-i tahlifiye olmak dolayısiyle vazifesinin ancak bundan ibaret olduğunu ve şayet kendisinin bazı mütalâat-ı mühimmesi varsa bunu Rehberi vasıtasiyle ait olduğu mahalle isâl eylemesi lüzumu heyet-i tahlifiye reisi tarafından beyan olunacaktır.

Bölük Heyetleri

Madde 30 — Yirmiden ziyade şube-i esasiyeye malik olan büyük şehir ve kasabalar merakizi için bölük heyetleri teşkil olunur.

Madde 31 — Bu gibi şehir ve kasabalarda beheri on şubeden noksan ve yirmi şubeden fazla olmamak üzere bölüklere taksim olunarak her bölüğün emr-i idaresi heyet-i idarenin nezareti tahtında olmak üzere üçer kişiden müteşekkil bölük heyetlerine tevdi olunur.

Madde 32 — Bölük heyetleri, kabul-ü teklif edilecek efradın hüviyetini tahkik ve tahlifini icra ve şubelere tevdi eylemek ve mebaliğ-i mükellefeyi tahsil ve heyet-i idareye teslim etmek vazifesiyle muvazzaf olduğu gibi heyet-i idare ile şubeler arasındaki tebligatı ifa ve münasebatı idameye memur ve hususat-ı sairede heyet-i idarenin reyine müracaate mecburdur.

Madde 33 — Bölük heyetleri tarafından kabul edilen efradın isimleri ay nihayetinde heyet-i idareye verilir. Bölük heyetinde esami-i efradın kaydı hıfzedilmez.

Madde 34 — Bölük heyetleri şuabat-ı esasiyenin intihap eyleyeceği efrad meyanından evsaf-ı lâzimeyi haiz olarak, heyet-i idare tarafından tefrik ve tavin edilen üç azadan terekküp eder; bunların gaybubeti halinde sair müntehiplerden bir münasibi heyet-i idarece bunun yerine geçirilir.

Madde 35 — Her bölük heyetinden bir aza, heyet-i idareden yalnız bir aza ile münasebatta bulunur ve münasebette bulunduğu azayı arkadaşlarına bildirmez.

Madde 36 — Heyet-i idare ile temas eden azanın gaybubeti halinde tesis-i münasebet içün diğer bir azaya heyet-i idarece tebligat icra edilir.

Madde 37 — Muhtelif bölük heyetleri, yekdiğerini tanımaz ve bunlar arasındaki irtibatı heyet-i idare tesis eder.

Madde 38 — Bölük heyetleri bir sene müddetle ifa-yı memuriyet ederler.

Madde 39 — Avdet etmek üzere hariçten gelip de kabul edilen efradın tahlifi akabinde idareye bildirilir.

Madde 40 — Bölük heyetleri her hususta ittifak-ı ârâ ile karar verirler. İttifak hasıl olamadığı takdirde heyet-i idarenin reyine müracaat ederler.

Madde 41 — Tahlif heyetleri bölük dahilindeki şuabattan, bölük heyetleri marifetiyle intihap edilir. İsimleriyle mahalli tahlifin heyet-i idareye bildirilmesi lâzımdır.

Madde 42 — Teklif edilecek efradın şayan-ı kabul olup olmadığının takdiri emrinde istihsal edilen bir kaç veya bir reyin bölük heyetine bahşedeceği itminane ve eshab-ı rey ile teklif olunan fert hakkında tahassul edecek hissiyatı ve mevcut malûmata göre kanaat-ı kâmile hasıl olduktan sonra bölük heyetinin inzimam-ı mes'uliyetiyle müttefikan kabul ve tahlifine karar verilir.

Şuabat-ı Esasiye

Madde 43 — Heyet-i idareden Rehberler[1] vasıtasiyle vuku bulacak tebligat üzerine efrad-ı cemiyet üç kişiden eksik ve beş kişiden fazla olmamak üzere şubeler teşkil ederler. Bu şubeler birer numara ile yâd olunur: Birinci, İkinci, Sekseninci gibi...

Madde 44 — Şuabatın her biri heyet-i idarenin nezareti altında bulunmakla beraber müstakil ve münferid bir cemiyet imiş gibi mümkün olduğu kadar sık ve lâakal ayda iki defa içtima eyliyecekler ve cemiyetin esas maksadına vüsûl için müzakerat ve teşebbüsatta bulunacaklardır.

Madde 45 — Her şube-i esasiye, heyet-i idare gibi taksim-i amel kaidesine riayetle tesviye-i umura gayret edecek, yani içlerinden biri reis, biri kâtip ve biri sandıkkâr olacak ve her ay nihayetinde beyinlerinde cem edecekleri ianeyi şubenin Rehberi vasıtasiyle heyet-i idareye teslim edecekler ve altı ayda bir teslimat mukabilinde heyet-i idareden bir makbuz isteyeceklerdir.

Madde 46 — Şuabat-ı esasiye icraat hususundaki teşebbüsatı için kabl-el vuku heyet-i merkeziyenin reyini istihsale mecbur ise de umuru idare-i şube için hürriyet-i tammeye maliktir[2].

Madde 47 — Şubeler her ay nihayetinde o ay zarfındaki müzakerat ve terakki ve icraatından rehberi vasıtasiyle şifahen mümkün olamazsa tahriren heyet-i merkeziyeyi haberdar edecektir.

Fedaî Şubeleri[3]

Madde 48 — Cemiyete intisap eden bilûmum efrad icab-ı halinde Cemiyetin maksad-ı mukaddesi uğruna feda-yı hayata mecbur ise de icraat-ı hususiye için sırf arzu-yu vicdanisiyle Fedaî olarak yazılmak isteyen efrad mensup bulunduğu şubenin rehberi marifetiyle ismini heyet-i idareye ihbar etmelidir.

Madde 49 — Heyet-i idare, Fedaî yazılan efraddan mürekkep olmak üzere ayrıca Fedaî şubeleri teşkil ederek icraat-ı hususiyeyi ve Cemiyetin vezaif-i zabıtasını bu fedakârlara tevdi edecektir.

Madde 50 — Fedai bir şube heyet-i merkeziye tarafından karar verilip heyet-i idareden tebliğ olunacak bir fedakârlığı icra edeceği zaman icraat-ı mezkûrenin ifasına bir ferdin himmeti kâfi ise keyfiyet icra şube efradından talip olanlardan kur'a isabet edene havale ve birden ziyade efrad tarafından mevki-i fiile vaz'ı lâzım geldiği takdirde şubece icra edilir.

Madde 51 — Fedaî bir şube heyet-i idare tarafından tayin olunan müddet zarfında vazife-i fedakâraneyi icraya mecbur olduğundan tavzif ettiği ferd

[1] Heyet-i idare ile şubeler arasındaki münasebata tavassut eden efrada (Rehber) tâbir olunur.

[2] Bölük teşkilâtı olan mahallerde şuabat bu bapta bölük heyetlerine müracaat ederler yani bölük heyetleri şubelere nazaran heyet-i idare makamına kaim olurlar.

[3] Velev bölük teşkilâtı olsa bile Fedaî şubeleri her yerde doğrudan doğruya heyet-i idareler tarafından idare olunur ve heyet-i idareden mâadası bunların isimlerini bilemez.

Fedaînin harekât-ı icraiyesini takip edeceği gibi muvazzaf olan Fedaî şubenin harekâtı da heyet-i idarenin nezareti altında bulunacaktır.

Madde 52 — Fedai şubeler heyet-i merkeziyenin malûmatı olmaksızın müstakilen icraata mezun olmayıp yalnız icra edecekleri fedakârlık hakkında sair şuabat-ı esasiye gibi heyet-i merkeziyeye teklifat ve ihtaratta bulunabilecektir.

Madde 53 — Fedaî olan bir ferd veya bir şubenin vazifesinde tekâsülü halinde hakkında heyet-i hâkimece verilecek karar nihayet yirmi dört saat zarfında ve heyet-i idarece tayin olunacak vesait ile icra olunacaktır.

Madde 54 — Vazifei icra ile mükellef olan efrad bazı esbabı fevkalâde ve mevanii meşrua dolayısiyle müddeti muayene zarfında keyfiyeti icrayı ifaya muvaffak olamadığı takdirde vazifesinde tekâsülü görülenler hakkındaki muamelei şediyeye dûçar olmamak içün müdellelen esbabı mucibe serdi ile heyet-i idareden temdidi müddet talebine mecburdurlar.

Madde 55 — Hayatını tehlikeye ilka ile vazifei fedakârânesini ifa eden her ferd Fedaînin hem muhtacı iane olan evlâd ve ailesinin maişeti temin edilecek hem de tercümei hal ve icraatı vakıasını musavver olmak üzere bir kitap tahrir ve neşrolunarak namı ipka ve tevkir edilecek ve arada sırada medfeni mübarekine gidilerek heyetçe nutuklar irad ve evsafı fedakâranesi yâdü tezkâr suretiyle merasimi mahsusai ihtiramiye icra kılınacaktır.

Efradın Vezaif-i Umumiyesi

Madde 56 — Efradı Cemiyetten her biri tanıdıklarından namus ve hamiyetine temamiyle itminan hasıl ettiği zevat meyanında maddei atiyedeki şerait ve evsafı haiz olanları mensup oldukları şubenin rehberi vasıtasiyle heyet-i idareye ihbar ve tavsiye ile alacağı talimat dairesinde o zevata cemiyete duhûlü teklif ve delâletinde bulunmağa mecburdur.

Madde 57 — Cemiyete dahil olmak için evvelâ teb'ai Osmaniyeden bulunmak, saniyen akil ve baliğ olmak, salisen ceraimi siyasiyeden ve muhafazai vekar ve haysiyet uğrunda ihtiyar edilen cürümlerden mâada cinayet derecesinde bir fiil ile veyahut sirkat ve dolandırıcılık ve emniyeti sui istimal ve sahtekârlık gibi ahlâken mezmum bir cünha ile mahkûm, rabian casusluk ve hafiyelik ve hükûmet-i hazıraya taraftarlık arzusuyla âlet-i zulm ve itisaf olmamış bulunmak ve hamisen yalancılıkla, irtişa ile mugayiri arı haya ahvalü harekât ile meşhur olmamak, sadisen kuvvei müfekkiresini kaybedecek derecede ayyaşlık ve kumarbazlık misillû bir ayıp ve kusur sahibi bulunmamak şarttır.

Madde 58 — Efradı Cemiyetten muhiti içtimaisi müsait olanlar terbiyei siyasiyeden mahrum olan namuslu evlâdı vatanın dördünü beşini bir araya cem ve anları fikri Cemiyet ile ünsiyet ve terbiyeye ve bunlar meyanında istidat ve liyakatlarına itimat ettiği zevatı Cemiyete tavsiyeye vazifeten mecburdur.

Madde 59 — Her ferd vüs'atı maliyesi nispetinde bir ianei şehriye itasına mecbur olup bunun mıkdarı hiç bir vakitte iradı şehrîsinin yüzde ikisinden ekal olmayacaktır.

Madde 60 — Efradı Cemiyetin kuvvei muhakemesini kaybedecek derecede işret istimal etmesi kat'iyen memnudur.

Madde 61 — Her ferdin vücudu Cemiyetçe mukaddes ve kıymettar addedildiğinden her ferd-i Cemiyet şahsen bir felâket hissetlediği anda derhal usulü dairesinde heyet-i idareye ihbar-ı keyfiyet eylemelidir.

Mevadd-ı Umumiye

Madde 62 — Vezaiften mâada hususatta hattâ Merkez-i Umumi heyeti azâsıyle en son dahil olan efrad arasında zerre kadar bir fark yoktur.

Madde 63 — Efradı Cemiyetten eceli mev'udu ile vefat edenlerin ipkayı namı için kendilerinin erbabbı hamiyetten olduğu ihvana ilân edilecektir.

Madde 64 — Usulü dairesinde resmi tahlifi icra edilmeyen eşhas efradı Cemiyetten madut değildir.

Madde 65 — Heyet-i idare ile bölük heyetlerinden mâada hey'at ve şuabatın kararları ekseriyeti ârâ iledir.

Madde 66 — Cemiyetin teşkilâtı hariciye merkezi şimdilik "Paris" şehri olup onun da ayrıca teşkilâtı hariciyeye mahsus bir nizamnamesi vardır.

Madde 67 — Cemiyetin vasıtai neşri efkârı Türkçe "Şura-yı Ümmet", Fransızca "Meşveret" gazeteleridir.

Usul-ü Muhakemat ve Mücazat Faslı

Madde 1 — Gerek Cemiyete mensup bulunsun ve gerek hariçten olsun bir şahsın vücudu, vatanı veya cemiyeti ve yahud Cemiyeti tehlikeye ilka edecek veya icraat-ı cemiyeti akim bırakacak veyahut maksad-ı cemiyete cüz'i külli halelü zarar iras eyliyecek bir hal ve hareketi vukuunda ve alelumum Memurin-i Devlet tarafından onuncu maddede münderiç işkence, zulüm ve gadirlerin irtikâbı halinde vaki olacak ihbar ve teklif üzerine emrü muhakeme heyet-i merkeziyelerce icra olunur. Heyet-i merkeziyeler tahkikatı amika ve tedkikatı adilâne icrasile cemiyetin menafiini kendi adaleti vicdaniyesiyle mecz ederek maznunu aleyhin mücrimiyet ve mahkûmiyetine veya beraet ve ademi mes'uliyetine ittifak veya ekseriyeti ârâ ile karar verir.

Madde 2 — Eğer iddia olunan fiil kabahat veya cünha derecesinde bir cürüm ise heyet-i merkeziye hükmü ita ile beraber hemen mevkii icraya vaz'eder. Ve eğer fiili müddeabih cinayet derecesinde ise heyet-i merkeziyece hüküm sudurunu mütcakip tanzim olunacak ilâm Merkez-i Umumiye ita ve irsal olunarak heyet-i mezkûrece tedkikat icrasından sonra tasdik veyahut nakzolunur. Tasdik olunduğu takdirde emri tenzifi heyet-i merkeziyeye havale edilir. Nakzı halinde yeniden icrayı muhakemesi zımnında heyet-i merkeziyeye iade eder. Şu kadar ki hükmü vakiin tehiri icrası menafii Cemiyeti haleldar edecek mahiyeti haiz olduğuna heyet-i merkeziyece kanaati kâmile hasıl olduğu takdirde kâffei mes'uliyeti maddiye ve maneviye kendilerine ait olmak üzere hükmü mezkûru Merkez-i Umumi'nin tasdikine iktiran etmeksizin icra edebilirler.

Madde 3 — Heyet-i hâkime muhakemeyi ve hükmü maznunu aleyhin gıyabında icra ve ita eder. Ancak lüzumu fevkalâde hasıl olduğu ve imkân müsait bulunduğu takdirde maznunu aleyh bizzat celp ve isticvap dahi olunabilir.

Madde 4 — Merkez-i Umumî veya heyet-i merkeziye azâlarının muhakemeleri bulundukları heyetler tarafından icra olunur; yalnız heyet-i merkeziye

ihtiyat mülâzım ile ve Merkez-i Umumi bulunduğu mevkiin heyet-i merkeziyesinden celbedeceği bir aza ile ikmali noksan eyleyecek ve bunlar hakkında verilen hükümler derhal icra olunacaktır.

Madde 5 — Kabahat ve cünha derecesinde heyet-i merkeziyeden sadır olan hükümler ile cinayet derecesinde sadır olup Merkez-i Umumî heyetince tasdik olunan hükümlerin sür'atle ve her ne suretle olursa olsun ve hattâ mahkûmu aleyh diyarı baideye firar etmiş bulunsun behemehal infazına heyet-i merkeziyeler mecburdurlar.

Mücazat

Madde 6 — Cemiyet veya efradı aleyhinde irtikâp olunan ceraim üç derece olup birincisi "kabahat", ikincisi "cünha", üçüncüsü "cinayet"tir.

Kabahatin cezası : Tevbih ve tekdir.

Cünhanın cezası : Cezayı nakdi: mıkdarı yarım liradan elli liraya kadar olup fiilin şiddetine ve mahkûmun hasıl edeceği tesiri maddîye göre hükmolunur.

Cinayetin cezası : İdamdır.

Madde 7 — Kabahat cürmü : Cemiyete ait vezaifi âdiyeyi ifada betaat ve tekâsül göstermek ve maddeten Cemiyete mazarratı olmayıp fakat beynelihvan muhadenet ve muhalâzatın inkisarını dâi niza' ve burudetlere sebebiyet vermek ve tedbirsizlik eseriyle Cemiyetin vücudü hakkında harice serrişte vermek veya nefsini ve Cemiyeti tehlikeye ilka edecek boşboğazlıkta bulunmak, ve bedmestlik derecesinde müskirat istimal eylemek gibi ef'aldir.

Madde 8 — Cünha cürmü : İfasını müteahhid olduğu ianatı vaktü zamaniyle vermemek, ve felâketzede kardeşlerinin muavenetine elinden geldiği derecede sâyü gayret etmemek, ve ne suretle olursa olsun Cemiyeti malen izrar eylemek, ve namus ve haysiyeti Cemiyete mugayır ef'alü akval ve halü harekât irtikâbında bulunmak ve bedmestliği terketmemekte inad ve ısrar etmek misillü ef'aldir.

Madde 9 — Kabahatlerin tekerrürü cünha derecesinde bir fiil teşkil eder. Cünhaların tekerrürü ise cezanın iki kat olmasını icap eder.

Madde 10 — Cinayet cürmü. Evvelâ : serairi Cemiyeti veya efrattan birinin veya birkaçının isimlerini gerek suiniyetle ve gerek vehmü havf sebebiyle hükûmete ifşa veya ihbar eylemek, saniyen: vücudü Cemiyeti tehlikeye veya maksadı Cemiyeti akamete ilka ve düçar edecek şeyleri ihaneten icra etmek. Sâlisen: husulü maksadı Cemiyet uğrunda icrası Cemiyet nizamnamesi dairesinde merciinden kendisine tebliğ olunan vezaifin icrasından bilâ sebebi makbul imtina edilmek, rabian: her ne kast ve niyetle olursa olsun dahili Cemiyet olmayan bir veya bir kaç şahsın vücud ve efradı Cemiyeti keşf maksadiyle takibatı hafiyye ve celiyede bulunarak Cemiyetin âmâli mukaddesei vatanperveranesini akîm bırakmaya çalışmak ve memurun ve hademei Devlet tarafından efradı Cemiyete eza ve işkence icra edilmek ve esnayı istintak ve isticvapta tahkiratı şedide irtikâp olunmak ve zalemeye yaranmak maksadiyle emri tahkikatta hilâf ve mübalâgalara iştisar kılınmak ve hüküm icra edilen cezalarda muhalif-i vicdan ifratlara varılmak gibi, şahs-ı manevî-i Cemiyete veya efradına karşı irtikâp olunan harekâttır.

BELGE 6

23 Haziran 1324 Tarihinde Cemiyet Tarafından Sokaklara Asılan Beyanname*

"Osmanlı Terakki ve İttihad Heyet-i İçtimaiyesi tarafından hükûmet-i hazırai gayrimeşruanın Manastır Valisine verilen muhtıra suretidir."

"Hükûmeti hazıranız gayrımeşrudur. Çünki kavanini Devlet anın Meşrutiyetini temin etmiş iken tarzı idare tahvil edilmeğe çalışılarak hükûmeti mutlaka âleminde idare olunmakta ve bu uğurda bir çok mâsuminin demleri irake edilmektedir."

"Bugün mahkemei insaniyet, hakkını talep eden milleti, kavanini mevcudei hükûmet ile tasdik ve teyid ve şekli idareyi otuz senedenberi tağyire çalışan hükûmeti tekzip ve itham eyler."

"Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin vücudu mukaddes ve nâzenini hükûmeti hazıranızca artık taayyün eyledi. Pekâlâ anladınız ki, bu heyet-i mukaddesenin şahis itibariyle hiç bir fert hakkında hiç bir suiniyeti yoktur. Hukuku meşrua ve sarihai ümmeti istirdattan başka bir maksada çalışmaz. Azim ve kasdi asrı hâzırın şiddetle istilzam eylediği 1294 idarei medeniyesinin temin ve tatbikinden, süfehanın âmâli gayrımeşrualarına artık bir had tayininden başka bir şey değildir."

"Kanunu tabiat her ferde müdafaai hayat hakkını îta eylemiş ve bu uğurda istimali cebrüşiddette kendisine mezuniyet vermiştir. Bu lâyetegayyer bir kanundur: kuvvei bazu ile tağyir edilemez. Taarruzatı cinayetkârane ve müdafaatı meşruai muhikkaneyi istilzam eyler. Gerek hükûmetin ve gerek mensubini olan bazı edâninin mestii şehvet ve ikbal ile Osmanlı Terakki ve İttihad Heyeti aleyhinde uzatmağa başladıkları hatvei taarruzları bugünkü hududunda tevkif eylemelidirler. Artık gılâfından çekilmiş olan seyfi adalet ve celâdeti millete kendisini çarpanların sui âkıbetleri mes'uliyeti ancak kendilerine ait kalacaktır."

"Gûruhu süfeha ve cühelâ bilmelidirler ki Osmanlı Hükûmeti bir millet ve bir de timsali millet olan Padişahtan ibarettir. Bu ikisinin arasında denîlere, şehvet esirlerine, rezillere, ikbal sarhoşlarına bir mevkii mahsus yoktur. Bu gibi edânî artık sahai hayatı ümmetten çekilmeli; menhus ve meş'um olan mevcudiyetlerine bir nihayet vermelidirler. Ümmet Padişahı, Padişah da ümmeti ile bilâvasıta görüşecek, sevişecek, yek diğerinin aguşu hürmet ve muhabbetine atılacaktır. Bu ikisinin haremgâhı ittihad ve visalinde ağyarı bed sîrete mahal ve mevki yoktur."

"Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti kendi aleyhinde Selâniğe gönderilmiş ve birkaç gün mukaddem otuz senedir darülfüskaya tahvil eylemiş oldukları âsitânei vatana iltica etmiş olan o iki şahsı lâimin bir daha bu taraflara avdet etmemelerini bilhassa kendilerinin menfaatına olarak tavsiye ve Ma-

* Bu beyanname Ferik Şemsi Paşa'ya yapılan suikastten bir gün evvel asılmış olmaktadır. Metni için bk. Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Azim** (Dersaadet 1324), s. 45-51.

nastır, Selânik, Üsküp mevkilerine sokulmağa çalışan fasıkîne ric'at eylemelerini emreder."

"İşbu cemiyeti mukaddese ecânipten halılar, maaşlar, rüşvetler kabul eden ve sahai serabı ikbalde kendilerine bir mevkii hayalî tedarikine yeltenen laimmüttab süfehanın ve emsalinin uslu oturmalarını hâlisane ihtar ile hakkı meşruu sarihini müdafaa ve istihsale kıyamüazm eylemiş olan ümmeti mukaddese ve muhteremenin hıfzı sıyaneti hak uğrunda zalemei mütaarrızîn ile âtiyen vukuu mütehakkık görünen musaraa ve müsademesinden tabiiyülhusûl olan kanlı ve feci manzaraların mes'uliyeti maddiye ve mâneviyesinin kâmilen zulme ve müstebidine râcî olduğunu beyan eyler."

"Mahkemei insaniyet ve medeniyet kabili temyiz olmayan hükmünü îtâ ve umum samiin ile müttehemlere tebliğ ve tefhim eyledi. Bu dakikadan sonra işbu kat'iyülmüfad hükmü adlînın tatbiki icabetti!"

"Ey milletvekilinin vekili! Sen ki Manastır vilâyetinde hakkı vekâleti ifaya, hulefa ve vükelânın sıfâtı gayrı müfarakattan olduğu veçhile her zîhakkın hakkını kendisine îtâya memur ve bununla mükellefsin: maiyeti memurîninin içindeki zaleme ve erazilin tecavüz ve taarruzlarına birhad çek. Umumunuzun ahvaline, seni vekil edeni vekil nasbeyleyen bir milleti nigehbandır. Nikabı riya ile tesettür eylemiş olan edaninin levhi kulübunda menkuş olan cemli cinaiyeyi bu millet okumaktan âciz değildir. Bu milletin parasını yiyip, istikametsizlik gösterenlerin âkıbeti ahvali elbette yaman olsa gerektir. Bu hakikatı onların menfaatine olarak onlara tefhim et. Bilirsin ki, sana millet yüzlerce, binlerce liraları ancak bunun için veriyor. Elbette bunun bir hesabı vardır: Aldığın para ile gördüğün hizmet mukayese edilecek ve sorulacaktır. Vazifei insaniyetin sana emreylediği tarîk üzerinde yürü. Mâiyetinde bulunan memurlarından akdı peyvendi fesat eyleyenleri biz pekalâ tanırız. Bunlara ihtaratı hayırhahanemizi lûtfen tebliğ eyle. Müdafaai meşruamızın intaç edeceği kanlı neticelere mahal kalmamak için haksız taaruzlarına nihayet verilsin."

"Biz kan dökmek hevesinde değiliz. Zira dökülen kanlar kâfidir. Fakat **(Küllü muzırrin yuktel)** düsturunun haritai icraatımızın bir kenarında neyri hakikat ile yazılmış olduğunu görmekteyiz. Âlemi insaniyete muzır ve bir semmi katil olan behayimin sahai hayatta ikai mazarrat eylemlerine artık meydan verilmeyecektir. Cinayetler, rezaletler, zulümler nihayet bulsun. Kanunu insaniyet hükümran olsun."

"Ey milletin Manastır Vekili! Mâfevkine arzetmek üzere sana ilâm eyleriz ki, bir milletin kanunu her yerde seyyan ve her mevkide hükümfermadır. Binaenaleyh hükûmeti hazırai müstebide ve zalimeniz tarafından talebi hak eylediği için maznun olarak istenilmiş olan zevatın lecel isticvap İstanbula celbinde hiçbir lüzumu kanunî yoktur. Kanun ve mahikimi ümmet her mevkide vardır. Maznun tanıdıklarınızın mensup oldukları mevakî mehakimine tevdi edilmeleri icap ederken İstanbula celbedilmeleri o menfur enkizisyon hatıralarını uyandıracağından şiddetle reddedilecektir. Bu usule nihayet veriniz. Hükûmeti zalimenizce mühim tanıdığınız zevatı mensup oldukları mehakime tevdi ediniz.

Yıldız, Taşkışla, Bab-ı Zaptiye gibi enkizisyon müessesatına mâsum göndermek istemiyoruz. Buna nihayet veriniz. Aksi takdirde mes'uliyet size aittir.

Biz mâruzatımızı kavlen değil, fiilen de nazarı hükûmete arzedeceğiz. Maksadın söz ile değil, fiilen ele gireceğini çoktan anladık.

Hükmü kanun her yerde vardır ve kemali ihtiram ile kabul edilir. Fakat cevrü istibdat artık olanca hiddet ve şiddetiyle cevelâna başlamış olan kanları son damlasına kadar sarf için ahrara bir azmümetanet bahşediyor.

(Elhakku yâ'lu ve lâ yu, lâ aleyh)

Bugün enzarı fasıkîn Manastır Vilâyeti ahrarı üzerine mâtuftur. Osmanlı Terakki Cemiyeti de işbu muhtırasını bu vilâyet valisine takdime lüzum görmüştür."

(Vallahül muvafiku lâ Rabbe gayrehu)

BELGE 7

Firvozik Besası'nı Yıldız'a Bildiren Telgraf*

Atebei Felekmertebei Cenabı Şehriyârı Azamîye takdim olunmak üzere
Huzuru sâmii Sadaretpenâhîye ve Makamı Âli-i Meşihatpenahîye

Cenabı Rabbelâlemin tebarek ve tekaddes hazretleri zinetârayı mansabı Celili emaneti kübra, şevketefzayı hilâfeti uzma, halifei ruyi zemin, nebinimet biminneâzam efendimiz hazretlerini hemişe zaman, kemali şeref ve şan ve adli ihsan ile sayesâzı İslamiyân ve Osmaniyan buyursun ve mevki ve makamı satvet itticamı tâcidârı âzamilerini yârü ağyara karşı âliyüâlâ ve livayı şevket ihvayı cihandarilerini âlâ buyursun âmin.

Pek yakın görmekte olduğumuz felâket ve mahviyetin esbabı men ve izalesi düşünülmek üzere Kosova Vilâyeti ahalisi kulları namına olarak burada vukubulan içtimaımız neticesinde devletimizi muhafazai şevket ve mekneti ve ilâyı şan ve ipkayı namı ve ahali kullarının refah ve saadetini temin için sünnetinebeviyyeden bulunan ve 7 Zilhicce 1293 tarihli fermanı hümayun mesadet makrun cenabı Padişahıâzamileri ile tasdik ve ilân buyurulmuş olan Kanun-i Esasî veçhile meşveret usulü meşruasının yeniden iade ve ikamesinden başka çare olmadığını teyekkun ederek Dersaadette bir Millet Meclisinin celp ve cem'ine müsaadei seniyei cenabı şehinşahilerini istirham ve istidaya müttebiden ve müttefikan karar verdik.

Binaenaleyh talep ve istidayı meşruamız kabul ve is'af buyurulacağından ümitvar olmakla beraber kemali halisiyetle vukubulan ve sadakat ve emniyet ve hüsnüniyetimizi teyit ve takviye edecek olan işbu istirhamatımızın cevabı kabul ve is'afına dair iradei seniyei Cenabı Şehriyari âzamilerini kemali sûzişle arzu ve intizar eyleriz. Olbapta ve katıbei ahvalde emrü ferman hazreti veliyyülemrindir.

Eşraftan: Hacı Ağoş, Eşraftan: Hacı İbrahim, Eşraftan: Yaşar, Eşraftan: Selih, Üsküp Müftüsü: Hasan Fehmi, Müderris Eddaı Nabi, Müderris Eddaı Âdem Sırrı, Müderris Eddaı Abdülbaki, Müderris Mahmut Kâmil, Eşraftan Memduh, Müderris Abdüllahat, Müderris Eddaı Hacı Şaban, Meşayihten Eddaı Sadettin, Meşayihten Eddaı Mehmet Sait.

180 İmza ve gayrıhüm

* Telgrafın metni için bk. S. Külçe, **Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet** s. 60-61. — Ahmet Refik, **İnkılâbı Azim** s. 88-89.

BELGE 8

Preşova'dan Yıldız'a Çekilen Telgraf*

7 Zilhicce sene 1293 tarihinde bâ Fermanı Âlî neşrü ilân olunan ve tatbikata başlanılmış iken duçarı tehir olan Kanun-i Esasi'nin tekrar tatbikatına iptidar edilerek Meclisi Meb'usanın küşadını ve intihabatın şimdiden icrasını talep etmeğe bil'ûmum akvam ve millet ittifak ve ittihat ettik ve bu suretin kabul ve is'af buyurulduğuna dair iradei seniyei şâhânelerinin tebliğ ve ferman buyurulmasını istirhama karar verdik. Ümit ederiz ki, önümüzdeki pazar gününe kadar Meclisi Meb'usanın küşadına dair fermanı hümayunları şerefsudûr buyurulacak. Aksi halde rızai âli-i şehriyarilerine muhalif ahvalin vukuu müsteb'ad olmadığına ve maksadı istihsal için Kosova'da içtima eden ve refte refte Üsküb'e takarrüp etmekte olan kuvvei azîmenin buradan daha ileriye geçmesi rehini cevazı âli olamıyacağına nazaran bu baptaki istirhamatımızı tekrar eder ve dairei emiriyeye bugün keşide olunan sancakları bir kat daha takdis ve tebcil edecek olan iradei seniyei mulûkânelerine telgrafhanede intizar eyleriz.

Naip **Mustafa Sami**, Reis Kaza Kaymakamı **Hüsnü**, Preşova umum memurini askeriye ve mülkiye ve adliyesi ve bilcümle efradı millet, Mahkeme azâsından **İbrahim**, Müddeiumumî Muavini **Hâmit**, Ceza Reisi **Mehmet**, İmam-ı Preşova **Süleyman**, Müderris-i Kaza **Osman**, Müstantik **İbrahim**, Yüzbaşı **Mehmet Rıfat**, Komiser **Süleyman**, Birinci Tabur Kumandanı Kolağası **Âdil**, İkinci Tabur Kumandanı Kolağası **Kerim** Üçüncü Tabur Kumandanı Kolağası **İbrahim**, Kaza Reisi Bayraktar **Hüseyin**, Dördüncü Tabur Kumandanı Kolağası **Mustafa Asım**, Malmüdürü **Kâmil**, Camii Cedit Muhtarı **Recep**, Muavin **Murat**, Miratofça Eşrafından **Mâlik**, Mülâzımevvel **İsmail**, Mülâzımevvel **Ahmet**, Mülâzımevvel **Kâmil**, Dördüncü Taburdan Mülâzım **Mehmet Ali**, Mülâzımevvel **Ahmet**, Mülâzımevvel **İbrahim**, Mülâzımevvel **Osman**, Miratofça Eşrafından **Şaban**, Üçüncü Tabur Mülâzımevveli **Edhem**, Polis **Hayreddin**, Tırnofça Eşrafından **Hüseyin**, Komanova Eşrafından **Hasan**, Miratofça Eşrafından **Feyzullah**, Rahoviçe Eşrafından **Sadık**, Preşova Eşrafından **Mehmet**, Tırnofça Eşrafından **Mustafa**, Bopanofça Eşrafından **Bekir**, Preşova Eşrafından **Abdürrahim**, Tırnofça Eşrafından **Yunus**, Tırnofçadan **Osman**, Preşova Eşrafından **Mehmet**, Preşova umum kasaba ve kaza ahalisinden otuz bin nefer.

BELGE 9

10 Temmuz 1324 Perşembe Günü Manastır'da Harbiye Mektebi Müdürü Vehip Bey (Paşa) Tarafından Verilen ve İkinci Meşrutiyeti İlân Eden Söylev**

Mukaddes Vatandaşlar, Muazzez Kardeşler!..

Bu mübarek hâkipâki vatanın otuzbir senedenberi geçirdiği rikkatengiz, muzlim, canhıraş levhalardan, demlerden bahseylemek istemem. Yalnız sinei

* Telgrafın metni için bk. Ahmet Refik. **İnkılabı Azim**, s. 90 - 92.

** Nutkun metni için bk. Ahmet Refik, **Adıgeçen eseri**, s. 84 - 86.

vatana açılan iltiyam napezir yaralardan akan cerahati temizlemek, ârazı şahsiye ve infialâtı nefsaniye üzerine bilâ sual nefyü iclâ, tard ve teb'dit edilen en namuskâr, en gayur, en hamiyetli ahrarı ümmeti zindanlardan kurtarmak, zincirlerini koparmak için min indullah müeyyidi meb'us olan Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti efradı hamiyetperveranı atebei ebediyete istinat ederek bugün bilütfülkerim icrayı faaliyete başladı. Klüb-i umumiyemizin âmâkı hufasında resanetgiri istikrar olan maksadı meşrui cemiyet herkese ayandır. **(Lâtectemiu Ümmeti Âleddalâle)** Hadisi şerifi rehberi kavimizdir. Adalet, müsavat, hürriyet, uhuvvet meslekî esasîmizdir. Cenabuhakka hamdüsenayı lâtuhsî olsun ki, insan gibi yaşamak, Allahın emri, Peygamberin kavli ile âmil olmak zamanını idrâk eyledik. Artık, cennetmekân Kanuni Sultan Süleyman zamanındanberi padişah ile millet arasına çekilen kafesi kıracağız. Padişahımızın etrafını alan hâin, rezil, bedtıynet, sefil, denî herifler kahrolsun. Sahikülnesepten neş'et etmiş, pâk süt ile büyümüş, mekârimi ahlâk ve mehasini sıfât ile teselli eylemiş zevatı isteriz. Aç ve bi ilâç olarak San'a zındanlarında, Diyarıbekir, Erzurum, Akkâ kal'alarında, Fizan'da sefil ve sergerdan olan ahrarı ümmetin saadet, hürriyet ve ikbalini dileriz. Vatanımızın barıgirânı itisaftan kurtaracak, yetimlerimizin gözyaşlarını dindirecek ve kimsenin hakkını kimseye kaptırmıyacak, bizi insan gibi yaşatacak usulü meşruai meşverettir, ki bu istediklerimizin cümlesini temin eyleyen Kanun-i Esasîdir.

Ey vatandaşlar!

Ya Kanun-i Esasî, ya ölüm!

Bir vatanın menabii umumiyesinden müstefit olup bir havayı teneffüs eden ve Osmanlı bayrağı altında ittihat eyleyen ecnası muhtelife bilâ tefriki cinsü mezhep birbirinin ruhu, nuru hadekai iftiharıdır. Birbirinin malını, canını, ırzını aynı şiddet ve asabiyetle müdafaa ve muhafaza ederek bugünden itibaren hırzı can bilir.

Evlerini, çoluk çocuklarını, rahat ve refahını bırakarak vatan uğruna mahrumiyeti mutlakaya katlanmak suretiyle dağlara çıkan arkadaşlarımız var olsun!

Ey Ohri Kahramanları! Ey Resne aslanları! Ey Manastır yiğitleri! dünyada misline tesadüf edilemiyen bir asalet ve necabetle vazifei milliyenizi ifa ettiniz. Sizi bağrımıza basar, zevali nâpezir teşekkürlerimizin kabulünü rica eyleriz. Cenabıhak sizi dârında mes'ut buyursun. Siz bütün Milleti Osmaniye ve ümmeti merhumeyi sevindirdiniz; Cenabı Allah da sizi bahtiyar eylesin!

Yaşasın Manastır kahramanları; yaşasın Ohri fedaileri! Yaşasın İzmir Fırkası arslanları! Yaşasın Vatan! Yaşasın Millet!

BELGE 10

1908 (1324) Kongresi Kararları*

Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin nizamname-i esasisi mucibince her sene icap eden kongre Teşrin-i evvelin beşinci gününden yirmi beşinci gününe kadar in'ikad etmiş ve yirminci içtimaı olan pazar akşamı müzakerat hi-

* Bu kararlar için bk. **Şura-yı Ümmet,** 31 Teşrin-i evvel 1324 - 13 Kasım 1909. No. 14.

tama ermişti. İşbu kongrede Cemiyetin Merkez-i Umumî azalarından ve Rumeli ve Anadolu vilâyat ve elviye-i müstakilesinden gönderilen murahhaslar hazır bulunmuştur.

Kongre mukarreratının bir kısmı doğrudan doğruya Cemiyetin idare-i dahiliyesine taallûk edip bunların neşrine lüzum görülmemiştir; bir kısmı ise umumen malûmı olmak üzere gazetemizle neşretmekte olduğumuz mukarrerat-ı âtiyeden ibarettir.

1 — Zat-ı Hazret-i Padişahî Kanun-ı Esasinin muhafazasına yemin etmiş olduklarından usul-ü meşrutiyete riayetleri baki kaldıkça hayat ve hukuk-u hümayunları Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetince her türlü taarruzdan masundur. Kongre bu karara muhalif olarak vuku bulan neşriyat ve eracifi kat'iyen red ve tekzip eyler.

2 — Cemiyetin siyasî programı aynen kabul ve tasvip edilmiştir.

3 — Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Meclis-i Meb'usanda bulunacak azaları İttihad ve Terakki Fırka-i siyasiyesi namı altında olarak çalışacaklardır.

4 — Cemiyetin suret-i zuhur ve terakkisine, muvaffakiyet-i vakıasının suret-i istihsaline dair mufassal bir tarih tertibine ihtiyaç hissedilerek bu bapta lüzum görülecek izahatın ait olduğu merakizden veya efraddan ahzedilmesi şartiyle tarih-i mezkûrun vücude getirilmesi için Merkez-i Umumî tarafından muktedir zevattan mürekkep bir komisyon teşkili ve bu tarihin tertip ve neşrine kadar Cemiyet mensubininden hiç birinin Cemiyetin icraat ve teşekkülâtına dair hususî ve umumî âsar neşredememesi yalnız meydan-ı intişara konmak üzere bulunan aboneleri yazılmış ve destgâh-ı tab'a verilmiş olan Niyazi Bey hatıratının devam-ı intişarı, ve Cemiyete mensup olmıyanlar tarafından bu bapta yazılacak âsar ve makaleler bittabi muhalif-i hakikat olacağından bunların Cemiyet gazeteleri heyet-i tahririyesi tarafından bittakip görülecek hataların tekzibi karargir olmuştur.

5 — Vilâyet merkezlerinde doğrudan doğruya bir müdür-ü mes'ule tâbi olarak, yani mes'uliyeti cemiyete ait olmamak, makalât ve mütalâatı cemiyetten sadır olmuş gibi telâkki edilmemek üzere vilâyet merkezlerinin muavenet-i maddiye ve maneviyesiyle birer gazete tesisine çalışılacaktır.

6 — Her vilâyetin ahval-i umumiyesine müteallik olarak murahhaslar tarafından getirilen raporlar kıraat ve tetkik olunmuştur.

7 — Vilâyetlerde intişar edecek gazeteler hakkında bir meslek programı tertip olunmuştur.

8 — Merkez-i Umuminin bir senelik hesabatı, teşkil edilen komisyon marifetiyle tetkik ve tasdik edilmiştir.

9 — Cemiyetin nizamname-i esasiyesinde tadilât ve tashihat-ı külliye icra edilmiştir.

10 — Cemiyetin ordu ile münasebatı tetkik olunarak bir talimatname kaleme alınmıştır.

11 — Merkez-i Umumî ile vilâyat merakizi arasında vifak ve itilâf hükümferma olduğu umum azaca teyid ve tasdik olunmuş ve bunun hilâfına olarak vuku bulan neşriyatın tekzibine karar verilmiştir.

12 — Sabık Merkez-i Umumî müddet-i nizamiyesi hitam bulduğu cihetle infisal etmiş ve kongre tarafından yeni ve hafî bir Merkez-i Umumî heyeti intihap ve tayin olunmuştur.

13 — Terakkiyat-ı memleketin temin ve tevsii hususunda cemiyetçe maruf olacak mesaiden bahsolunarak mukarrerat-ı âtiye ittihaz edilmiştir.

Terakkiyat-ı memleketin tevsi ve idamesi iki türlüdür. Birincisi hükûmete yaptırılacak terakkiyat, ikincisi ahali ve efrad-ı cemiyet tarafından yapılacak terakkiyat.

Ahali ve efrad-ı cemiyetin sâyleri ile temin edilecek terakkiyat efrad-ı ümmette teşebbüsat-ı nafiaya meyl ve istidad uyandırıp tesciine ve devamı muvaffakiyetine gayret etmek üzere hey'at-ı merakezeden, ahval-i mahalliyeye nazaran, bir kaç zat bu işle uğraşmalıdır.

Terakki işini deruhde edecek zevatın vezaifi:

a — Ahalinin teşebbüsat-ı şahsiyelerini uyandırmak (Bunun için her türlü muavenet ve hale göre münasip mükâfat, müsabakalar tertip, teşvikat ve telkinat, gazetelerle takdirat, her türlü teshilât iraesi, şirketler teşkili için ahaliyi teşvik).

b — Teşebbüsat-ı şahsiyeyi cemiyet kendüne hasreder gibi görünmemeli fakat teşebbüsat-ı şahsiye mefkud olan vilâyetlerde icap ve tevsiine bizzat çalışılmalı.

c — Teşebbüsat-ı nafiadan en mühimminin, maarifin tevsi ve terakkisi olduğunu ve gece dersleri küşadı, ücra yerlerde hususî mektepler açmak, bilhassa sanayi mekteplerine muktedir muallimler celbi, ticaret, ziraat, sınaat odalarına teşvikatta bulunmak ve buralarda erbab-ı vukuf ve namustan zevat tayin etmek meselelerini heyet-i merkeziyeler unutmamalı.

d — Ahalinin anlıyabileceği bir lisanla yazılmış âsar telifine şimdiden teşebbüs etmek (bu âsarda hükûmeti, milletin vezaif-i müşterekesi, verginin ne olduğu nereye sarfolunacağı; ahalinin maarife sarılması; şirket teşkili, ticaret, ziraat ve sanayie rüşti ve iptidaiye müteallik) bunun için müsabakalar açarak, müddet-i muayyene zarfında gönderilenlerden birinciliği kazanan eserin ehemmiyetine göre mükâfat-ı nakdiyede bulunmak.

e — Her meslek ve sanat için mütehassısların yetişmesini tergip ve teşci etmek ve bu meyanda Avrupaya vesair mahallere ashab-ı liyakat göndermek.

Hükûmete yaptırılabilecek terakkiyat: 1) Vilâyetlerde maarif, ticaret, sanat, ziraat ve bilûmum terakkiyatın teminine hemen yegâne vasıta olan tevsi-i mezuniyet, ve salâhiyetin bir an evvel valilere itası için tesirat yapılması, 2) Vilâyetlerin daire-i salâhiyeti haricinde olan umur-u nafiai umumiye için heyet-i vükelâya meb'uslar vasıtasile ve meb'uslara da Cemiyet tarafından tesirat yapılması.

BELGE 11

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 (1324) Senesinde Kabul Edilen Siyasal Programı*

1283 Kanun-ı Esasisi ve bunu teyiden Bab-ı âliye tebliğ olunan 4 Recep 1326 tarihli Hatt-ı Hümayun ile müeyyed kâffe-i hukukun kanun-u mezkûra mu-

* Siyasal program büyük boyda kâğıtlara basılmak suretiyle ayrı metin halinde de yayınlanmıştır. Ayrıca bk. Şura-yı Ümmet, 23 Eylûl 1324 (6 Ekim 1908).

halif olmıyan aksamı meclis-i umumice hilâfına bir karar ittihaz olunmadıkça mer'i ve mahfuz olacaktır.

1 — Kanun-ı Esaside âra-yı milliyenin rüchan-ı nüfuzunu temin esas ittihaz olunacak ve bu cümleden olmak üzere vükelânın Meclis-i Meb'usana karşı mes'uliyeti suret-i mutlakada kabul ettirilip mecliste ekseriyet-i âra kazanamayan vükelâ müstafi addolunacaktır.

2 — Heyet-i Âyan, meb'usan adedinin sülüsünü tecavüz etmemek şartiyle 62 nci madde ile mukayyed olmıyarak sülüsü padişah ve sülüsanı millet tarafından intihap olunup memuriyetleri müddetli olacaktır.

3 — Teb'a-i Devleti Aliyyeden olan ve yirmi yaşını ikmal eden her ferd-i zükûrun emlâk ve serveti olsun ve olmasın birinci derecede intihap hakkını haiz olmaları talebolunacaktır. Hukuk-u medeniyeden sakıt olanlar bittabi bu hakk-ı intihabı haiz olamazlar.

4 — 1293 Kanun-ı Esasisinin 1 inci maddesine riayet etmek şartiyle cem'iyat-ı siyasiyenin teşekkülü hususunun sarahaten Kanun-ı Esasiye derci talebolunacaktır.

5 — Vilâyatın emr-ü idaresinde usul-ü idaredeki rabıta-i mevcude fek ve ihlâl olunmamak şartiyle Kanun-ı Esasinin 108'inci maddesinde mevzuu bahsolan tevsi-i mezuniyeti idari usulünün temami-i tatbikini temin edecek kavanini mahsusa vaz'ı talebolunacaktır.

6 — Vilâyatın hal-i hazırdaki taksimat-ı mülkiyesinin suret-i umumiyede tadil ve tebdili Meclis-i Meb'usanın kararına vabestedir. Ancak kurra ve nevahice kurbiyet-i mesafe ve münasebet-i mevkiiye itibariyle teshil-i umuru bâdi olacak surette muktazı tadilât tesri olunacaktır.

7 — Devletin lisan-ı resmisi türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberat ve müzakerat-ı resmiye türkçe icra olunacaktır.

8 — Meb'usanın lâakal onu tarafından dermeyan olunmak kaydiyle bilâ kaydüşart kanun lâyihaları teklifine salâhiyettar olmaları teklif olunacaktır.

9 — Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tâbidir. Bilcümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk ve vezaifinde müsavi olup umum tab'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tâbi tutulacaktır.

10 — Edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı esasları tamamen mahfuz kalacaktır.

11 — Devletin Avrupa heyet-i düveliyesi arasındaki vaziyet-i siyasiye ve coğrafiyesi ile mütenasip bir surette kuva-yı berriye ve bahriyenin tanzim ve tensiki teklif olunacaktır. Hizmet-i askeriyenin ordunun talim ve tekemmülünü ihlâl etmiyecek bir müddete tenzili talebolunacaktır.

12 — Kanun-ı Esasinin 113. maddesinin hürriyet-i şahsiyeye münafi olan son fıkrasının ilgası talebolunacaktır.

13 — Amelelerle patronların hukuk ve vezaifi mütekabilelerini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif olunacaktır.

14 — Ashab-ı arazinin kanunen mer'i ve mahfuz bulunan hukuk-u tasarrufiyesi ihlâl edilmemek şartiyle köylülerin arazi sahibi olmaları esbabının istihzar edilmesi teklif ve bunlar hakkında cüz'i faiz ile akçe tedarik edebilmeleri için teshilât iltizam olunacaktır.

15 — Âşar için şimdilik "tahmis" usulü bir esas-ı salime bina' ettirilerek kabul ettirilecek ve derhal kabil-i tatbik olan yerler için hemen icra ve bilâhare "kadastro" usulünün tedricen tatbiki teklif olunacaktır.

16 — Emr-ü tedris serbesttir. Kanun-i Esaside musarrah olduğu veçhile her Osmanlı kanun-u mahsusa tevfikan hususî mektep küşad edebilir.

17 — Bilcümle mekâtip Devletin taht-ı nezaretinde bulunacaktır. Teb'ai Osmaniyenin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için umumî ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmî mektepler açtırılacaktır. Tahsil-i iptidaide lisan-ı türkî mecburitalimdir. Mekâtib-i resmiyede tahsil-i iptidai meccanendir.

Tahsil-i idadi ve âli yukarıda zikrolunan umumi ve resmi mektepler vasıtasiyle ve türkçe esas ittihaz ile icra olunacak ve programlara ve muallim ve muallime yetiştirilmesine ve bunların suret-i tayinine dair mukarrerat-ı ciddiye ittihaz edilecek ve memleketin terakkiyat-ı iktisadiyesine hizmet edecek ticaret ve ziraat ve sanayi mektepleri küşad ettirilecektir. Sırf din tahsili ile müteveggil mekâtip bu umumiyetten müstesnadır.

18 — Memleketin iktisaden terakkisini ve umranını temin ve tekeffül edecek olan esbabın vücude getirilmesi ve ziraat nokta-i nazarından her türlü terakkiyatın temini bilhassa iltizam olunacaktır.

19 — İntihab-ı Meb'usan hakkında mevcut olan kanunnamenin işbu programa tevfiki ve intihabatın kemali serbesti ile cereyanına mâni olabilecek edna bir mülâhazanın cihet-i hükümetten vukuuna meydan bırakmayacak veçhile tadili teklif olunacaktır.

20 — Evsaf-ı matlûbeyi haiz her Osmanlının Memalik-i Osmaniyenin her yerinde kendini meb'us intihap ettirmeğe hakkı olması teklif edilecektir.

21 — İşbu programın ihtiva ettiği mevad icabat-ı zamaniyeye göre vuku bulacak içtima-ı umumiyelerce verilecek karar üzerine tadil ve tağyir edilebilecek, bunlardan bir veya bir kaç maddenin lağvı veya bunlara bazı mevad ilâvesi kabil olabilecektir.

BELGE 12

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi (1325 - 1909)

Selânik'te 1325 yılında
Hakkâk Ömer Kâmi ve
Mahdumu Matbaasında
bastırılmış broşür*

Cemiyetin Maksat ve Mesleği

Madde 1 — Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların istikmal-i refahiyle nail-i hürriyet olmalarına çalışmış ve avn-i hakla muvaffak olmuş olan "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" bundan böyle dahi bu makasid-i mukaddesenin maddi ve manevi terakkiyat-ı medeneyyenin temini ve tamami-i mülkiyyenin muhafazası uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksat ve meslek ittihaz eder.

* Sayın Erol Şadi Erdinç tarafından sağlanmıştır.

Menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında gerek cins ve mezheb-i daiyyesi, gerek suveri saire ile tefrika ve fesad ikaına sâi bulunanların vesait-i meşrua ile hüsul âmâline mani olmak Cemiyet'in cümle-i vezaifindendir.

Cemiyet, Makam-ı Hilafet ve Saltanata hâdim-i Meşrutiyet olan Zat-ı Hazret-i Padişahîye zeval-i nâ pezîr bir hiss-i hürmetle merbuttur.

Madde 2 — "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti", bir merkez-i umumi ile vilâyat ve elviyye-i müstakilledeki hey'et-i merkeziyyeleri ve Sancak ve Kaza ve leddelicab nevahi ve kurada bulunan kulüp hey'etleri tarafından idare olunur.

Madde 3 — Kulüpler, vilâyat ve elviyye-i müstakille, hey'et-i merkeziyyelerine, bunlar da merkez-i umumîye merbuttur. Ancak hey'et-i merkeziyye, teşkiline lüzum görülmeyen bazı elviyye-i müstakillede elviyye-i saire gibi yalnız kulüp hey'et-i idaresi bulunacak ve bu hey'et ile mülhakatındaki kulüpler doğrudan doğruya en yakın vilâyet hey'et-i merkeziyyesine merbut olacaktır. Nevahi ve kura kulüpleri dahi mensup oldukları kaza merkezindeki kulüp hey'et-i idaresine tâbidirler.

Madde 4 — İkinci madde mucibince hey'et-i merkeziyye teşkili iktiza eden mahallerin gayri yerlerde yeniden hey'et-i merkeziyye tesisi ve bunların merbutiyetinin tayini merkez-i umumînin takdirine muhavveldir.

Madde 5 — Bir hey'et-i idare ancak tâbi bulunduğu mâfevk hey'et-i merkeziyye veya idarisiyle muhabere edebilip anın mâfevkine tecavüz edemeyeceği gibi merkez-i umumî de kendine merbut hey'et-i merkeziyyelerle muhabere eder ve vilâyat - ve elviyye hey'et-i merkeziyyelerine merbut olan hey'et-i idarelerle doğrudan doğruya muhabere etmez. Ancak ahval-i müsta'cele ve mübreme zuhurunda merâkiz ve kulüp hey'et-i idareleri yekdiğeriyle doğrudan doğruya muhabereye mezundur. Şu kadar ki esbab-ı muhabere arada vesatet etmesi lâzım gelen merci'e bildirilecektir.

Merkez-i Umumî

Madde 6 — Merkez-i umumî bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek ve biri kâtib-i umumî unvanını haiz olmak üzere üç azadan terekküb eder. Bunlar her sene içtimaı mutad olan Umumî Kongre tarafından intihab edilirler.

Madde 7 — Merkez-i umumî aza-yı cedidesi, kongre dağıtıldıktan sonra ifa-yı vazifeye başlarlar.

Madde 8 — Merkez-i umumînin her içtimaında azadan biri riyaset vazifesini ifa eder.

Madde 9 — Merkez-i umumî azasından birinin infikâki halinde diğer azâ umumî kongrede ikinci derecede ekseriyet kazanıp da merkez-i umuminin bulunduğu mahalde ikamet eden altı zatı celb ve davetle bir Encümen-i İstişare teşkil ederler. Encümen-i İstişare ya bu altı azadan birini veyahut hariçten bu vazifeyi ifaya iktidarı bulunan bir zatı ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile merkez-i umumî azalığına intihab ve tayin eder.

Madde 10 — Merkez-i umumi mührü azadan ikisi tarafından mühürlendikten sonra hıfz olunacaktır.

Madde 11 — Mührün imza ile teyidine mecburiyet hasıl olan hususatta Kâtib-i Umumî imza vaz edecektir.

Madde 12 — Merkez-i umumî azası muvazzaf olduklarından hiçbir memuriyet kabul edemezler ve suret-i daimede umur-u cemiyetle meşgul olurlar.

Madde 13 — Merkez-i umumî azasından mazeret-i makbulesi olmaksızın bir ayda üç içtima'da bulunmayanlara müsta'fi nazarıyle bakılıp yerine dokuzuncu maddeye tevfikan diğer biri intihab olunur.

Merkez-i Umumi'nin Vezaifi

Madde 14 — Merkez-i umumî birinci maddede beyan olunan esas ve maksadı istihsal ve temine sarf-ı makderetle beraber bilumum merâkiz ve kulüpler beynindeki irtibat ve münasebatı teyid ve bunların muamelât-ı umumîyyesini teftiş etmek velhasıl şahs-i manevi-i cemiyetin muamelât-ı umumîyyesini ve kâffe-i umurun hüsn-ü temşiyet ve intizamını temin esbabına tevessül eylemekle mükelleftir. Merkez-i Umumî her sene varidat ve masarifini mübeyyin bir muvazene-i umumîyye ile sene-i âtiye büdçesini tanzim ile Kongre'nin nazar-ı tasdikine arz eyler.

Madde 15 — Meclis-i Meb'usan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'yle münasebette bulunmak Merkez-i Umumi'ye aittir.

Madde 16 — İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olmayan dahilî ve haricî fırka-ı muhtelefe-i siyasiyye ile müzakere etmek ve ittihaz-ı karar eylemek hususatı Merkez-i Umumî'ye aittir.

Madde 17 — Merkez-i Umumî, bilcümle muamelâttan Umumî Kongre'ye karşı mes'uldür.

Madde 18 — Umumî Kongre'nin Merkez-i Umumî'ye havale ettiği mukarrerattan hangilerinin icra olunup hangilerinin olunamadığı esbab-ı mucibesiyle sene-i âtiye kongresinin nazar-ı tetkikine arz etmek Merkez-i Umumî'nin vezaifi cümlesindendir.

Merkez-i Umumi'nin Hey'et-i Tahririyyesi ve Maliyesi

Madde 19 — Merkez-i Umumî'nin muvazzaf bir Evrak Müdürü'yle bir mübeyyiz ve muhasebe vazifesiyle de iştigal etmek üzere bir Veznedar'ı bulunacaktır. Bunların maaşları Kongre'ce takdir ve tahsis edilecek ve intihab ve tayinleri Merkez-i Umumî'ye ait olacaktır. Merkez-i Umumî icab ederse bunların miktarını tezyit edebilir.

Madde 20 — Merkez-i Umumî, Cemiyet'in muamelât-ı maliyesinden mes'ul olduğundan Veznedar, Merkez-i Umumî'nin kararı olmadıkça hiçbir akçe kabz ve sarf edemeyecektir.

Vilâyet Hey'et-i Merkeziyyeleri

Madde 21 — Vilâyet Hey'et-i Merkeziyyeleri bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek üzere iki azadan mürekkep olup bunlar her sene içtimaı mutad olan vilâyat kongreleri tarafından intihab ve tayin olunurlar.

Madde 22 — Vilâyet hey'et-i merkeziyyeleri aza-yı cedidesi, kongre dağıldıktan sonra vazifelerini ifaya başlayacaklardır.

Madde 23 — Vilâyet hey'et-i merkeziyyesi azasından birinin infikâki halinde diğer aza vilâyet kongresince icra edilen intihabatta birinci derecede ekseriyeti kazanmış olan beş zatı celb ile dokuzuncu madde hükmüne tevfikan ikmal-i noksan ederler.

Madde 24 — Vilâyet hey'et-i merkeziyyelerinin mühürü, her iki azâ tarafından mühürlendikten sonra hıfzedilecektir.

Madde 25 — Vilâyet hey'et-i merkeziyyeleri nezdinde bir kâtip ve bir muhasib bulunacaktır. Bunlar fahriyyen ve kaabil olamadığı halde muvazzaf olarak istihdam edilirler. Ancak maaşlarının tayin-i miktarı vilâyet kongrelerine aittir.

Madde 26 — Bu sene vilâyet kongreleri in'ikad ederek eski nizamnameye göre vilâyet hey'et-i merkeziyyeleri teşkil eylemiş olduğu cihetle bu nizamnameye nazaran tayini lâzımgelen vilâyât hey'et-i merkeziyyesi için iktiza eden zat, mezkûr vilâyât hey'et-i merkeziyyeleri tarafından ekseriyet-i ârâ ile tefrik edilecektir. Hey'et-i merkeziyye bu iki zatı kendi aralarından yahut hariçten münasip gördükleri zevattan intihabda muhtar olacaklardır.

Madde 27 — Mühürün imza ile teyidine lüzum hasıl olursa azâdan biri imza edecektir.

Madde 28 — 13, 17., 18. maddeler ahkâmı vilâyet hey'et-i merkeziyyesi hakkında dahi caridir.

Vilâyet Hey'et-i Merkeziyyesinin Vezaifi

Madde 29 — Merkez-i Umumî'den vukubulacak tebligat ahkâmına tevfik hareket, vilâyet dahilinde bulunan bilcümle merâkiz ve şuabatı senede hiç olmazsa bir defa behemehal teftiş ve netice-i teftiş hakkında bir rapor tanzimiyle Merkez-i Umumî'ye irsal, vilâyet dahilindeki mevakide teşkilât iktiza ederse, Merkez-i Umumî'den müsaade istihsal ettikten sonra teşkilât-ı icra her merkezden gönderilmesi icabeden vilâyet hissesini celb ve varidat-ı umumiyyesinden Merkez-i Umumî hissesini muntazaman irsal, vilâyet dahilinde bulunan şuabat arasında muhabere vesatet, neşir ve tamim-i muarefe himmet etmek, elhasıl İttihad'ın takviye ve idamesine ve uhuvvet-i Osmaniye'nin teyidine ve mekasid ve menafi-i Cemiyet'in nizamname ahkâmı dairesinde temin ve muhafazasına sây ve gayret eylemekle mükelleftir.

Vilâyet hey'et-i merkeziyyesi varidat ve masarifini mübeyyin bir muvazene-i umumiyye ile sene-i âtiye büdçesini tanzim ve vilâyet kongresinin nazar-ı tasdikine arz eyler.

Kulüpler

Madde 30 — Kulüpler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil bulunan efrad arasında bilâ tefrik cins ve mezheb revabıd-ı ittihadı teyid ve idameye ve her sınıf efradın istidat ve ihtiyaçları dairesinde tenvir-i efkâr ve tevsi-i vukuuna ve iktisadî - içtimai her türlü teşebbüsat-ı müfide ve terakkiyat-ı medeniyyeyi istihsal ve tesrie hâdim olacaklardır.

Madde 31 — Liva ve kaza ve nahiye merkezleriyle kariyelerde yalnız birer kulüp bulunabilecek ve müteaddid kulüplere ihtiyaç hasıl olur ise, bunlar bir bina dahilinde içtima-ı umumîlerini münavebe suretiyle akdetmek üzere tevhid olunacaktır. Vilâyet merkezlerindeki kulüpler dahi bu veçhile hareket edeceklerdir. Cesamet-i mevkiyelerinden dolayı bir bina dahilinde içtima etmek gayri mümkün olan yerlerde vilâyet hey'et-i merkeziyyesinin kararıyla kulüp binalarının taaddüdü caizdir.

Madde 32 — Kulüpler, bir Müdür, bir Müdir-i sâni, bir Veznedar, bir kâtip, bir hâfız-ı kütüb ve iki azadan mürekkep bir hey'et tarafından idare olunur. Bunlar altı mah müddetle ifa-yı vazife etmek üzere kulüp efradı tarafından rey-i hafî usulüyle ve ekseriyet-i ârâ ile intihab olunurlar. Lüzumu halinde kulüp hey'et-i idaresi ayrıca âidatlı veyahut muvazzaf bir tahsildar istihdam edebilir.

Madde 33 — Her kulüp evvelâ: Cemiyetin nizamname ve programı dairesinde kendi uhdesine terettüb edecek vezaif ve muamelâtı ifa eyleyecek, saniyen: Payitaht ile vilâyatta intişar eden gazete ve risalelerden ve meşahir-i üdebâ ve müellifinin âsâr-ı edebiyye ve ahlâkıyye lugaviyeleriyle eski ve yeni müellifattan şayan-ı istifade olanlarını ve memâlik-i Osmaniye haritalarını celb ve münderecatından umum efrad-ı cemiyetin istifadelerini teshil edecek.

Salisen: Vakit vakit konferanslar tertip ederek efrad-ı cemiyetin iktisada, terakkiyat-ı ziraiyyeye, hıfzıssıhhaya ve terbiye-i etfale, siyasiyat-ü ahlâkiyata, kavanin ve nizamat-ı mülkiye ve adliye ve askeriyyeden umumun bilmesi lâzımgelen mevadda dair ifa-yı malûmat ile efradın tenvir-i efkâr ve tezhib-i ahlâkına hizmet etmek.

Râbian: Meb'usan intihabatında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mâkâsidini her suretle takib ve istihsale çalışacak,

Hâmisen: Mamulat-ı mahalliyece emtia-i dahiliyyenin mazhar-ı rağbet ve revaç olmasına hâdim-i teşvikat ve neşriyatta bulunacak,

Sadisen: Kulübün servet ve iktidarını tezyid ve tevsie itina ve dikkat edecek.

Sâbian: İyd-i milli'ye müteallik vezaif ve tedarikâtı icra eyleyecektir. Beyan olunan teşebbüsat ve vezaifte kulübe dahil olan efradın kâffesi vazife ve alâkadar olduklarından o misillû işlerden gerek zatlarını, gerek umuma taallûk eden ahvalde kulübün muavenet ve delâletine müracaat hakkını haizdirler.

Kulüp Hey'et-i İdaresi'nin Vezaifi

Madde 34 — Hey'et-i İdare lâakal haftada iki defa bilâ içtima otuzuncu madde mucibince kulüplerin vezaifine taallûk eden bilcümle mevaddı müzakere ile bunlardan içtima-ı umumiye taliki icabedenleri ifraz eder ve icabetmeyenler ile kulübün idaresine müteallik hususatı taht-ı karara alır. Kulüplerin ifa-yı vazifede meşhut olacak atalet veya faaliyetinden kulüp hey'et-i idareleri mes'uldür.

İçtima-ı Umumi

Madde 35 — Her kulüp efradı, lâakal on beş günde bir def'a kulüplerinde içtima ile muhtac-ı müzakere olan mevaddı taht-ı karara alacaklardır. İşbu içtima-ı umuminin yevm-i vukuu kulüp hey'et-i idaresince tayin olunacak ve lüzum-u kat'i hissedilmedikçe tebdil olunmayacaktır.

Madde 36 — Kulüp aza-yı müdavimesinin bir sülüsü hazır bulunmadıkça icra-i müzakere ve ittihaz-ı karar olunamaz.

Madde 37 — İçtima-ı umumîlerde müzakeratı idare etmek için o içtimaa mahsus olarak ekseriyet-i ârâ ile bir reis ve bir reis-i sâni intihab edilecek ve kitabet vazifesini kulübün kâtibi ifa eyleyecektir.

Mevadd-ı Muhtelife

Madde 38 — Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gaye-i âmâli, umum milletin husul-ü saadetine ma'tuf olduğundan her kulüp, efrad-ı cemiyetten olmayanları dahi umumi konferanslarda ve hey'et-i idaresi tarafından tayin olunacak evkat-ı muayyenede kabul etmek salâhiyetini haizdir. Efrad-ı Cemiyet yekdiğerinin kulüplerine gidebilirler ve sahib-i rey olmamak üzere müzakerata dahi iştirak ederler.

Madde 39 — Kulüplerde teklif defteri namile bir defter-i mahsus bulunacak ve efraddan biri bir teklifte bulunmak isterse bunu ya mezkûr deftere yazacak veyahut ba tezkere kulüp müdürüne bildirecektir. Hey'et-i İdare efradın tekliflerini tetkik ve icabedenleri hey'et-i umumiyyenin müzakeresine vaz eder.

Madde 40 — Kulüp hey'et-i idareleri, kulübün umur-u dahiliye ve idaresine dair vazıh bir program tertibiyle kulüp dahilinde herkesin görebileceği bir mahalle talik edeceklerdir.

Madde 41 — Kulüplerde siyasî, edebî, fennî konferanslar verilecektir. Fakat konferans vermek isteyenler konferansın neye dair olacağını evvelce hey'et-i idareye bildirmek mecburiyetindedir. Hey'etince kabul olunursa konferans verileceği kulübün salonunda ilân olunur.

Kulüplerin Vezaif-i Umumiyesi

Madde 42 — Kulüplerde ehl-i fen ve hırfet ve erbab-ı sanat ve ticaretten ayrı ayrı encümenler teşkil olunacak ve her encümen kendi ihtisası dairesinde olan hususatın terakkiyatına ait tedabiri mülâhaza ve bu mülâhazatını rapor suretinde hey'et-i idarelerine tevdi edecektir. Hey'et-i idareler, icabederse hükûmetin nazar-ı dikkatine arz edilmek üzere bu raporu mâfevk merkeze irsal edebilir. Kulüplerin müteaddid olduğu mahallerde her kulüpten birer encümen teşkili mucib-i teşettüt olacağından mümkün olduğu takdirde bu encümenlerin müştereken teşkili münasib olur.

Madde 43 — Encümenler bir meselenin müzakeresinde diğer encümene taalluk eden hususata tesadüf ederlerse o mesele için yekdiğeriyle icra-yı müzakereye salâhiyettardırlar.

Madde 44 — Her kulüp mevsim-i münasipte gece dersleri küşad ve lâakal bir mektebi taht-ı himayesine alarak idare ve tedrisatını tanzim ve ıslâh ve fukaraperver cemiyetleri teşkil etmek gibi umur-u hayriyeden bir veya bir kaçını ifa ile mükelleftir. Şehir ve kasabalardaki kulüpler kuradaki mekâtibi dahi himaye edebilirler.

Madde 45 — Kulüpler fırsat düştükçe köylülerin, Meşrutiyete muhabbetini ve istibdata nefretini isticlâb edecek surette telkinat ve irşadatta bulunmaya gayret edecek ve hatta vatanın selâmetine taallûk eden bu husus için ara sıra köylere hey'etler göndereceklerdir.

Madde 46 — Bir hey'et-i idarenin hitam-ı müddetine on beş gün kaldığı vakit ait olduğu kulüp hey'et-i umumîyesince beş zattan mürekkeb bir komisyon teşkil olunarak hey'et-i mezkûrenin hesabat ve muamelâtı tetkik ettirilir. Komisyon on beş gün zarfında behemehal ikmal-i vazife ile netice-i tetkikatını ba rapor hey'et-i umumîyeye arz eyleyecektir. Bu rapor hey'et-i

umumiyyede kıraat ve tasdik olunduktan sonra hey'et-i cedidenin intihabı ve müteakiben devir ve teslim muamelesi icra olunur.

Madde 47 — Kulüp varidatı evvelâ: Efradın Cemiyet'e kabulünü müteakip vereceği duhuliye (her ay vereceği aylığın lâakal bir misli olacaktır).

Saniyen: Efradın varidatının yüzde bir nisbetinde her ay itasına mecbur olduğu aylık,

Salisen: Gerek efrad-ı Cemiyetten gerek hariçten ianeden verilecek nükud ve eşyadan ibarettir. Efrad-ı cemiyetten mâadası tarafından iane ve hibe edilecek nükud ve eşyanın kabulü hey'et-i umumiyyenin kararına vabestedir.

Madde 48 — Her kulüp ay nihayetinde varidat-ı gayri safiyesinin yüzde beşini ihtiyat akçesi olarak ifraz ettikten sonra mütebakisinin rub'unu vilâyet hey'et-i merkeziyyesine gönderecektir. Vilâyet hey'et-i merkeziyyesi de varidat-ı umumîyyesinin kezalik yüzde beşini, ihtiyat akçesi olmak üzere hıfzettikten sonra bakînın nısfını merkez-i umumiye gönderecektir. Nevahi ve kura kulüpleri rubu' hisselerini merbut oldukları kulüplere ve kulüpler hisse-i mezkûreyi bitemamiha vilâyete irsal edeceklerdir. Dördüncü madde mucibince yeniden merkezler açılırsa hisselerin suret-i merbutiyeti merkez-i umumî tarafından tayin olunur. Kulüpler ve merkezler kendi hisselerine isabet eden mebaliğ-i mütebakiyeden masarif-i mübremelerini tesviye ve ifa ettikten sonra fazla kalan mebaliğ hey'et-i idarenin kararıyla emniyetli bir mahalde hıfz ve mümkünse tenmiye edilir.

Madde 49 — Kulüpler cemi' ve hıfz ettikleri mebaliği içtima-i umumîde verilecek karar üzerine Cemiyet'in makasid ve menafii uğrunda sarf edebilirler. İhtiyat akçeleri hiçbir suretle sarf olunamaz. Ancak ahval-i fevkalâde üzerine merkez-i umumînin emriyle sarf olunabilir.

Madde 50 — Merkez-i umumî de dahil olduğu halde bilcümle merâkiz ve kulüpler şahıs namına akçe ikraz edemezler.

Madde 51 — Kulübün resâil ve ceraid ile kitapları kıraat salonundan harice çıkarılamayacağı gibi iare suretiyle hiçbir kimseye verilmeyecektir.

Madde 52 — Kulübün odacılık hizmetlerinde bir veya daha ziyade maaşlı hademe istihdam olunabilir. Hademelerin mümkünse Cemiyet efradından olmasına itina edilmelidir.

Madde 53 — Kulüplerde bulundurulacak hademenin adedi ile miktar-ı maaşlarının tayini kulüp hey'et-i idarelerine aittir.

Madde 54 — Kulüplerde işret etmek ve kumar oynamak ve sarhoş olarak kulübe girmek kat'iyyen memnudur.

Madde 55 — Kulüp efradından biri başka bir kulübe naklini taleb eylediği takdirde hesabı kat, olunduktan sonra mensup olduğu kulübün hey'et-i idaresi tarafından bir nakil ilmühaberi verilir ve bunun üzerine muamele-i nakliyye icra olunur.

Madde 56 — Kulüp bulunmayan bir mahalde yeniden kulüp açmak, efradın miktarı nazar-ı dikkate alınmak üzere o mahalin merbut olduğu hey'et-i merkeziyyenin takdir ve kararına muhavveldir.

Madde 57 — Kulüplere devamda mazeret-i makbule ve kat'iyyesi olanların aylıklarını vermek ve kulüple irtibatları baki kalmak şartıyla devam etmemeleri caiz olabilir.

Cemiyet'e Suret-i Kabul ve Şeraiti

Madde 58 — Cemiyete dahil olacakların evvelen: Teb'a-i Osmaniyeden olmaları,

Saniyen: Cinayet, rüşvet, sirkat, dolandırıcılık, sahtekârlık ve emniyeti suiistimal gibi muhalif-i ahlâk olan harekât ile mahkûm ve bu gibi suiahval ile müştehir bulunmamaları,

Salisen: Ayyaşlık ve kumarbazlık misillû muayibten âri olmaları,

Râbian: Menfaat-i şahsiyye fikriyle değil, makasid-i Cemiyete hâdim olmak emeliyle girmek istediklerinin anlaşılması şarttır.

Madde 59 — Cemiyete alınacak zevat evvela, rehberi vasıtasıyla hey'et-i idareden istimzaç olunup muvaffakati istihsal edildikten sonra efrad-ı Cemiyet'ten iki zatın vereceği hüsn-ü hal şahadetnamesi üzerine kabul olunur.

Madde 60 — Cemiyete kabul olunan zat ile rehberinin ve şahadetnameyi tasdik ve ita eden iki zatın esamisi defter-i mahsusuna kaydedilecek ve o kimseye bir numara verilecektir.

Madde 61 — Kulüp bulunmayan mahallerde veyahut ahval-i fevkalâde ve müsta'celede merkez-i umumi ile hey'et-i merkeziyyeler azası ve müfettişler tarafından mes'uliyet deruhte edilerek efrad kabulü caizdir.

Efrad-ı Cemiyetin Hukuk ve Vezaifi

Madde 62 — Efradın vücudu Cemiyet'çe muhterem ve kıymettar bulunduğundan her ferd şahsen bir felâket ve mağduriyete maruz bulunduğu anda mensup olduğu kulüp hey'et-i idaresinden taleb-i müzaharet hakkını haizdir.

Madde 63 — Efrad-ı Cemiyet'ten her biri, menafi-i vataniyyeye ait olarak kendisine tevdi olunacak vazifeyi mazeret-i makbulesi sabit olmadıkça ifaya mecburdur.

Madde 64 — Vezaiften mâada hususatta efrad-ı Cemiyet arasında fark ve imtiyaz yoktur.

Madde 65 — Efrad-ı Cemiyet'ten vefat edenlerin ibka-i nâmı için kendilerinin erbab-ı hamiyetten olduğu ihvan-ı Cemiyete ilân ve maruf olan hidematı kulüp kütüphanesinde mahfuz bulunan deftere kayd olunur.

Mevadd-ı Umumiyye

Madde 66 — Efrad-ı Cemiyet beyninde uhuvvet ve samimiyyet-i kat'iyye mevcut olup her zaman ve mekânda bu uhuvvet ve samimiyyet-i kat'iyyenin devam ve teyidine hey'et-i merkeziyyelerle kulüp idareleri itina ve dikkat etmekle mükelleftir.

Madde 67 — Cemiyet'e kabulü işbu nizamname ahkâmınca caiz olmayan şahsın kabulüne vesatet ve delâlet eden efrad, Cemiyet'e karşı mes'uldür.

Madde 68 — Nizamname ahkâmına muhalif olarak Cemiyet'e efrad kabul olunduğuna vâkıf olan her ferd keyfiyeti mensup olduğu kulüp hey'etine delâil-i maddiyyesiyle haber vermeye mecburdur. Haber-i vâki kulüp hey'et-i idaresince hey'et-i udule havale olunur.

Madde 69 — Efrad-ı Cemiyetten her biri namus ve hamiyyet ve iktidarı malûm ve müsellem olan zevatı idhale delâlet etmekle mükelleftir.

Madde 70 — Cemiyetin varidatı başlıca iki kısımdır: Varidat-ı muntazama, varidat-ı gayri muntazama, varidat-ı muntazaması dühuliyelerle tekasıd-i şehriyye ve cemiyetler nizamnamesi mucibince tasarruf edilecek emval-i gayri menkuleden alınacak ücurattır. Varidat-ı gayri muntazaması da ikiye ayrılır: İanat-ı muhtelefe ile hibeler birinci kısmı, kulüplerin veya hey'et-i merkeziyyelerin teşebbüsat-ı iktisadiyye ve ticariyyesinden mütevellid mebaliğ de ikinci kısmı teşkil eder.

Madde 71 — Cemiyetin maksat ittihaz ettiği hususun icrası için gerek hibe tarikiyle gerek iştira suretiyle uhdesine geçen emval-i menkule ve gayri menkulenin tasarrufu merkez-i umumiye ve bunların istimal ve icar bedelâtının ahzı ve mevzu lehine sarfı mahallî hey'et-i idarelerine aittir.

Madde 72 — Doğrudan doğruya merkez-i umumiyyeye ait olan emlâkin tasarrufu gibi nef'i de merkez-i umumiye aittir.

Umumî Kongrenin Teşkili

Madde 73 — Umumî Kongre, her sene Eylül'ün beşinde Merkez-i Umuminin daveti üzerine tayin edeceği mahalde içtima eder ve her vilâyetten gönderilecek birer vekil ile Merkez-i Umumiye teşkil eden üç zattan terekküp eder.

Madde 74 — Kongreye aza göndermeyen hey'et-i merkeziyyeler, Merkez-i Umumi'nin bulunduğu yerde veya diğer bir mahalde efrad-ı Cemiyetten ahval-i mahalliyeye vâkıf ve emniyete lâyık bir zatı kongreye vekil intihap etmek hakkını haizdirler. Ancak Merkez-i Umumî lüzum ve ihtiyaç görürse, vekilin mahallinden gönderilmesini taleb edebilir. Bu suretle kongreye aza olacak zat yalnız bir reyi haiz ve bir merkez namına vekil olup birden ziyade merkezin vekili veya memuru olamayacaktır. Merkez-i Umumî azasından hiçbiri hiçbir merkezin vekâletini deruhte edemez. Kongreye aza gönderen merkezler gönderecekleri azanın masarifini takdir ve tesviye edecek ve azanın suret-i memuriyetini mübeyyin Merkez-i Umumi'ye hitaben yeddine bir itimatname ve oranın ahval-i umumiyyesine dair bir rapor ve bir sene zarfında Merkez-i Umumi'ye vuku bulan irsalât-ı nakdiyyeyi müş'ir bir irsaliye puslası ita edecektir.

Madde 75 — Kongrece siyasi bir programın hin-i müzakeresinde Meclis-i Meb'usan'da bulunan İttihat ve Terakki Fırkası tarafından ekseriyetle ve rey-i hafi ile müntehap üç aza dahi hazır bulunacaktır.

Madde 76 — Kongreye aza olacak zatın yirmi beş yaşından dûn olmaması şarttır.

Madde 77 — Kongrenin her içtimaında müzakeratı idare etmek üzere rey-i hafi ile bir reis ve reis-i dâni intihab olunur.

Madde 78 — Kongrenin vazife-i kitabetini hitam-ı içtimaa kadar kongre azası meyanından ekseriyet-i ârâ ile intihab edilecek üç zattan mürekkep bir hey'et-i tahririyye ifa eyleyecektir.

Madde 79 — Her içtimaın nihayetinde gelecek içtimada mevki-i müzakereye konulacak mevad hey'etçe kararlaştırılarak bir rûzname-i müzakerat tertip olunacaktır.

Madde 80 — Kongrenin vazifesi evvelâ: Merkez-i Umumî tarafından bir senelik muamelât-ı umumiyyeye dair tevdi olunacak raporu kıraat ve Merkez-i Umumînin hesabatını tetkik ve teftiş,

Saniyen: Sene-i âtiye için Merkez-i Umumî tarafından tanzim olunacak büdçeyi tetkik ve tasdik,

Salisen: Nizamnameyi ihtiyaca göre tâdil,

Rabian: Azadan her birinin getireceği lâyihalarla vuku bulacak teklifatından Kongre'nin vezaifi dahilinde bulunanları tetkik ve hey'etçe tefrik ederek sırasıyla mevki-i müzakereye vaz' ve kongrenin vazifesi haricinde olduğuna hey'etçe karar verilen mevaddı dahi salâhiyettar olan merkeze havale,

Hâmisen: Sene-i âtiyede Cemiyet'in tâkib edeceği programı icabederse tâdil ve tanzim,

Sadisen: Son içtima'da Merkez-i Umumî azasını rey-i hafi ile intihab,

Sabian: Efradın müteahhit olduğu mebaliğin miktarını takdir velhasıl İttihad ve Terakki Cemiyetinin hayat ve menafi-i esasiyesine taallûk eden bilcümle mevaddı hal ve tayin etmekten ibarettir.

Madde 81 — Merkez-i Umumî azasının intihabı kongre heyetinin ekseriyet-i mutlakasiyle icra olunur. Birinci intihabta ekseriyet-i mutlaka hasıl olamadığı takdirde intihap tekrar edilir ve ikinci defasında ekseriyet-i mutlaka hasıl olamazsa birinci ve ikinci intihapta en ziyade rey kazananlar meyanından matlup olan azanın iki misli tefrik edilerek onlar arasında üçüncü defa olarak tekrar bir intihap icra ve ekseriyet-i izafiye ile tayin olunur.

Madde 82 — Kongrenin mukarreratı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz olunacak ve müddet-i içtimaını dahi kongre hey'eti tayin ve takdir edecektir.

Madde 83 — Kongrenin muamelât ve mukarraratını hâvi olan evrak ve defatir kongre dağıldıktan sonra Merkez-i Umumî'de muhafaza olunacaktır.

Madde 84 — Kongrenin hitam-ı içtimaında mukarrerat aza-yı mevcude tarafından imza edilecektir. Bu mukarrerattan hey'et-i merkeziyyelere bildirilmesi icabedenler kongre tarafından tefrik ve beray-ı tebliğ Merkez-i Umumîye tevdi olunur.

Vilâyet Kongreleri

Madde 85 — Vilâyet kongreleri her sene vilâyet hey'et-i merkeziyyelerinin daveti üzerine o vilâyet dahilinde bulunan bilcümle kulüplerden gönderilecek birer vekil ile vilâyet hey'et-i merkeziyyesini teşkil eden iki zattan terekküp edecektir. Kulüpler, evvel emirde her on kişi için rey-i hafi ile birer müntehib-i sâni intihap edeceklerdir. Kongreye gidecek meb'usu yine rey-i hafi ile bu müntehib-i sâniler intihap eyleyeceklerdir. Nevahi ve kura kulüpleri re'sen meb'us göndermeyip ancak intihap ettikleri müntehib-i sâniler merbut oldukları kaza kulüp müntehib-i sânileriyle bilâiştirak bir meb'us intihap eylemek hakkını haizdirler.

Madde 86 — Kulüplerden gelecek meb'uslar, vilâyet hey'et-i merkeziyyesine aza intihap olunmak salâhiyetini haiz olmak ve üç kişiyi tecavüz etmemek üzere birer esami puslası getireceklerdir. Bu puslaya vilâyet hey'et-i merkeziyyesi umuruyle iştigal edebilecek erbab-ı iktidar idhal edilecektir. Bir mahalde puslaya idhale lâyık olarak aynı şerait ve meziyatı haiz üçten ziyade

adam bulunacak olursa bunların arasından hey'et-i merkeziyyelerde bulunmuş ve cemiyete duhûl itibarıyla kıdem kesbetmiş olanlar tercih edilecektir. Yeni vilâyet hey'et-i merkeziyyesi mülhakattan gelecek puslalarla hey'et-i sâbıka azasının esamisini muhtevî pusladaki zevat arasından intihap olunacaktır.

Madde 87 — Umumî Kongre faslında muharrer 74., 76., 77., 78., 79., 81., 82. maddeler hükmü vilâyet kongrelerinde dahi cereyan edecektir.

Madde 88 — Vilâyet kongreleri her sene Mayısın otuzuncu günü vilâyet hey'et-i merkeziyyesinin tayin edeceği mahalde içtima edecektir.

Madde 89 — Vilâyet kongresinin vazifesi: Evvelâ, vilâyet hey'et-i merkeziyyesinden bir senelik muamelât-ı umumîyyeyi mübeyyin tevdi olunacak raporu kıraat ve hesabatı tetkik,

Saniyen: Sene-i âtiye için vilâyet hey'et-i merkeziyyesinin tanzim edeceği büdçeyi tasdik,

Salisen: Azadan her birinin mensup olduğu merkezin ahval ve muamelât-ı umumiyesine dair vereceği raporu mütalâa,

Râbian: Aza tarafından vuku bulacak teklifattan kongrenin vazifesi dahilinde bulunanları tetkik ve hey'etçe tefrik ederek sırasıyla mevki-i müzakereye vaz ve kongrenin vazifesi haricinde olduğuna karar verilen mevaddı salâhiyettar olan merkeze havale velhasıl dahil-i vilâyette Cemiyet'in menafi ve makasid-i esasiyyesine taallûk eden bilcümle mevaddı hal ve tayin ve nizamnamenin muhtac-ı tâdil mevaddı var ise, ona dair bir proje ihzar ve son içtimada vilâyet hey'et-i merkeziyyesi azasını rey-i hafi ile intihap etmektir.

Madde 90 — Elviye-i müstakille hey'et-i merkeziyyeleri ile elviye-i mezkûreye mülhak olan diğer hey'et-i idarelerin yakın vilâyette teşekkül edecek kongreye birer vekil göndermek hakkını haiz olduklarından civar vilâyet hey'et-i merkeziyyesi kongrenin içtimaından evvel bunlardan da birer vekil talep edecektir. Meselâ Beyrut vilâyeti hey'et-i merkeziyyesi kongre için Kudüs-ü Şerif hey'et-i idaresiyle bu liva dahilindeki diğer hey'et-i idarelerden birer vekil talep edecektir. Zor Sancağı Haleb'e, Bingazi Trablusgarb'a, Biga, Çatalca, İzmit Sancakları da İstanbul kongresine murahhas göndereceklerdir. Ehemmiyet-i mevkiyesine binaen müstakil merkez teşkil edilen liva veyahut kazalarda dahi ayrıca kongre akdedilmeyecektir. Hey'et-i merkeziyyeler ile bunlara merbut bilumum kulüpler namına vilâyet kongresine birer murahhas izam olunacaktır. Şu kadar ki, müstakil merkez meb'usları vilâyet hey'et-i merkeziyyesinin tetkik-i hesabatına karışmayacakları gibi kendi hey'et-i merkeziyyeleri hesabını tetkik edecekleri zaman ayrıca in'ikad edeceklerdir. Yeni hey'et-i merkeziyye azasının hini intihabında da vilâyet meb'usları ayrı ve müstakil merkez meb'usları ayrı içtima edip her biri kendi intihabını yapacaktır. Menafi-i umumîye-i vilâyetin Cemiyete ve nizamname tadiline ait hususatta her taraftan gelen meb'uslar müçtemian çalışacaklardır.

Madde 91 — Kongrenin muamelât ve mukarreratını hâvi olan evrak ve defatir vilâyet hey'et-i merkeziyyesinde muhafaza olunacaktır.

Hey'et-i Teftişiyye

Madde 92 — Merkez-i Umumînin altı zattan mürekkep olmak üzere muvazzaf ve daimî bir hey'et-i teftişiyyesi bulunacaktır. Müfettişlerin teftiş ede-

cekleri mıntıkaların tayiniyle izamları Merkez-i Umumînin vazifesi cümlesindendir.

Madde 93 — Merkez-i Umumî daimî ve muvazzaf müfettişlerden başka tensib edeceği zevata dahi teftiş vazifesini tevdi edebilir.

Madde 94 — Her vilâyet merkezi o vilâyet dahilinde icra-yı teftişat için muvakkat müfettişler istihdam edebilir. Bu müfettişlerin masarif-i seferiyye ve zaruriyyelerinin takdiriyle tesviyesi o vilâyet hey'et-i merkeziyyesine aittir.

Madde 95 — Merkez-i Umumî, müfettişlerden lüzum gördüğü zevatı umumî kongrenin in'ikadından evvel mahall-i in'ikada celp edebilir. İşbu müfettişlerin kongreye dahil olabilmeleri kongrece karar ittihazına vabestedir.

Madde 96 — Efraddan, nizamnameye muhalif südur edecek harekâta karşı, maksad-ı Cemiyete derece-i tesirine göre, tenbih, takbih, terkin-i kayıt ve ihraçtan ibaret olmak üzere dört nevi muamele icra olunur.

Madde 97 — Her kulüpte altı ay müddetle ve kulüp hey'et-i umumîyyesinin rey-i hafisiyle beş zattan mürekkep bir hey'et-i udul teşkil edilir. Efrad-ı Cemiyetten birinin işbu nizamname ahkâmına mucib-i muahaze bir hal ve hareketi görüldükte işbu hey'et-i udul tarafından tahkikatı icra olunur.

Madde 98 — Hey'et-i adüvlün tenbih ve takbih ve terkin-i kayıt hakkında vereceği kararlar kat'idir.

Madde 99 — Efraddan birinin ihracına hey'et-i udul tarafından karar verildiği takdirde karar-ı mezkûr kulüp hey'et-i idaresinden vilâyet hey'et-i merkeziyyesine yazılacaktır. Vilâyet hey'et-i merkeziyyesince ta'mikan icra olunacak tahkikat neticesinde karar-ı vakı'ın isabeti tebeyyün ederse bittasdik kulüp idaresine iade olunacağı gibi bilcümle müzakere tamim olunmak üzere merkez-i umumîyeye bildirilecektir. İhraç cezasının gazetelerle ilân ve adem-i ilânı Merkez-i Umumî'ye aittir.

Madde 100 — Hey'et-i udul, tenbih, takbih ve terkin-i kayıt kararlarını ekseriyet-i mutlaka ile ve ihraç kararını ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile ita edecektir.

Madde 101 — İşbu hey'et, mevad-ı iştikâiyeyi tetkik ettiği sırada müştekâ anh olan zatı davet ve istihzah-ı keyfiyet ederek onun müdafaasını dahi nazar-ı itibare alacaktır. Ancak iki defa davete icabet etmeyen veya tahriren cevap vermeyenler hakkında hey'et-i udul gıyaben hüküm verir. Verilecek kararın bitarafâne ve adilâne olmasını hey'et-i azanın namus ve vicdanı kâfil ve zamindir.

Madde 102 — Kulüp hey'et-i idaresi tarafından efrada tebliğ olunan mukarrerata bilâ mazeret-i meşru'a mütabeat etmemek takbihi ve tekerrürü ihracı müstelzimdir.

Madde 103 — Vilâyet hey'et-i merkeziyyesiyle Merkez-i Umuminin kararlarına bilâ mazeret-i meşrua ittiba etmeyen efrad-ı merâkizi mezkûr kararlarıyle ihraç olunur.

Madde 104 — İşbu nizamname ahkâmınca Cemiyete kabulü caiz olmayan eşhasın kabulüne kasden delâlet ve Cemiyet'i iğfal eden efrad dahi delâlet ettiği adam ile beraber ihraç olunur.

Madde 105 — Cemiyeti menafi-i şahsiyyesine âlet ittihaz eden efrad ihraç olunur.

Madde 106 — Cemiyetin şeref ve haysiyetini ihlâl edecek hal-ü harekâta cür'et edenler ve ayyaşlık, kumarbazlık, dolandırıcılık, sirkat ve emniyeti suiistimal gibi mugayir-i ahlâk ve terbiye ahvale cür'et ettikleri sabit olanlar Cemiyet'ten ihraç olunurlar.

Madde 107 — Üç ay aletdevam âidatını vermeyen ve bu babta hey'et-i idarece tahriren vuku bulan ihtarı isga etmeyenlerin hey'et-i udul kararıyla Cemiyet defterinden kaydı terkin olunur. Mütedahil âidatını tamamen tesviye etmek şartıyla bu gibi efradın tecdid-i kayıt ve kabulü kulüp hey'et-i idaresinin rey'ine menuttur. Şu kadar ki ismi terkin edilen kimsenin yine aynı kulübe müracaatı lâzımdır.

Madde 108 — Efrad-ı cemiyet yekdiğerini himaye ve siyanet ile mükellef olduklarından iktidarları taallûk ettiği halde şu vazife-i uhuvveti ifa etmeyenler takbih olunurlar.

Madde 109 — Efrad-ı Cemiyetten biri aleyhine umur-u cemiyetten dolayı vuku bulacak şikâyâtın merci-i kabulü o ferdin mensup olduğu kulüp hey'et-i idaresidir. Kulüp hey'et-i idaresi mevadd-ı iştikâiyeyi nazar-ı dikkate alarak tahkikat-ı lâzimeyi ifa etmek üzere keyfiyeti hey'et-i adüvle havale eyleyecektir.

Madde 110 — Kulüp hey'et-i idarelerini teşkil eden zevattan birinin işbu nizamname ahkâmına mugayir hareketi haber alındıkta keyfiyet müfettişlerle veya mensup oldukları vilâyet hey'et-i merkeziyyeleri maarifetiyle tetkik olunur. Tebeyyün edecek neticeye göre o aza hakkında tenbih veya takbih veyahut hey'et-i idare azalığından iskat muameleleri icra olunur. Bu gibilerin harekâtı ihraçlarını istilzam ederse keyfiyet-i ihraç hey'et-i udule kararıyle vilâyet hey'et-i merkeziyyesine aittir.

Madde 111 — Hey'et-i Merkeziyye azasının mugayir-i nizam hareketi görüldüğü takdirde umumî müfettişlerin tahkik ve iş'arı üzerine haklarındaki muamele Merkez-i Umumîce kararlaştırılır.

Madde 112 — Cemiyete hidemat-ı fevkalâde ifa ettiği tahakkuk eden her ferde Merkez-i Umumî tarafından suret-i münasebede beyan-ı takdirat olunacağı gibi, bu misillû zevatın gerek hal-i hayatında, gerek vefatından sonra Merkez-i Umuminin kararıyla muhtac-ı muavenet olan evlâd-ü iyalinin maişeti temin edilecek ve hidemat-ı ber güzidesi Cemiyet'in tarihçesinde zikir ve ilân olunacaktır.

Madde 113 — İşbu nizamnamedeki mevaddın tefsiri Merkez-i Umumî'ye aittir.

Madde 114 — Merkez-i Umumi azası Doktor Nâzım ve Ömer Naci ve İhsan Namık beylerdir. Cemiyetler nizamnamesinin dokuzuncu maddesi mucibince hükûmete müracaat vukuunda azadan Doktor Nâzım Bey Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumisi nam ve unvanıyle vaz-ı imza edecektir.

BELGE 13

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 Senesinde Kabul Edilen Dahilî Nizamnamesi ve Siyasal Program Tadilâtı

a — Meclis-i Meb'usan-ı Osmanide müteşekkil İttihat ve Terakki Fırkasının nizamname-i dahilisi*

1 — Fırkanın içtimaına mahsus olmak üzere bir daire tedarik edilecek işbu dairenin kirasiyle masarif-i saire-i müteferrikaya umum aza tarafınd: iştirak olunacaktır.

2 — Fırkanın bir reis-i evvel ile dört reis-i sânî ve iki kâtip ile iki ida memuru ve bir veznedarı olacaktır. İşbu heyet rey-i hafî ve üç ay müddel intihap olunacaktır.

3 — Heyet-i idare reis-i evvelin ve bulunmadığı takdirde sıra ile en ç rey kazanmış olan reis-i sânilerden birinin taht-ı riyasetinde içtima edec ve Fırkanın hususat ve muamelât-ı umumiyesini idareye memur olacaktır.

4 — Fırkanın yevm-i içtimaları heyet-i idarece tayin olunacak ve ruzr me-i müzakerat ile birlikte azaya bildirilecektir.

5 — Heyet-i idare haftada lâakal bir defa içtima edecektir.

6 — Fırka, azaları mürettebesinin nısfından bir fazlası bulunmadıkça I bir karar ittihaz edemez. Aza-yı mevcudenin sülüsan-ı ekseriyet-i ârâsiyle ' rilen kararlara umum Fırka azası ittiba edecektir.

7 — Ruznamede münderiç mevad hakkında bilvekâle rey vermek caizd Vekâletin tahrirî olması şarttır. Vekilin reyi asilin reyi addolunarak ekse yet teşkiline medar olur.

8 — Heyet-i idare akd-i meclisle Fırkanın heyet-i umumiyesinde mevl müzakereye vazolunacak mevadı tayin ve ihzar edecektir.

9 — Mesail-i âcile ve nâgehzuhurda bilmüzakere serian bir karar ittih eylemek üzere heyet-i idare Meclis-i Meb'usanda Fırkaya mensup olan aza mevcudeyi cemeyliyecektir.

10 — Bazı mesailde muhtelif fırkalarla itilâf-ı efkâr husulü matlûp olc ğu takdirde Fırka rüesası diğer fırka rüesasiyle müzakereye mezundur. H halde rüesa netice-i müzakereyi Fırka azasına bittebliğ ekseriyet hasıl duğu takdirde kararı kabul edilecektir.

11 — Fırkanın ekseriyet-i ârâsı lâhik olmadıkça azadan hiç biri bir ı zaret kabul edemiyecektir.

12 — Fırkaca taht-ı karara alınan mesailin Meclis-i Meb'usanda müdaf ve tervici için müdafi tayin edilecek ve fakat kararın lehinde aza-yı saire ‹ hi söz söyleyecektir.

13 — Fırkanın hükûmetle münasebeti usul-ü meşrutiyet dairesinde ce yan edecektir. Azadan hiç biri Fırkanın kararı olmaksızın Fırka namına I

* Bu belge için bk. Tanin, (30 Mayıs 1325, No. 48) - Siperi Saika, 30 Mart 13:

kûmet-i icraiyeye müracaat etmiyecektir. Bunun hilâfına hareketi sabit olanlar sülüsan-ı ekseriyet-i ârâ ile Fırkadan ihraç olunacaktır.

14 — İttihat ve Terakki Cemiyeti bilûmum cemiyetler hakkında tanzim olunacak kanun-u mahsusa göre bir şekl-i nizamî alacak ve bu kanunun neşrine kadar her nevi mes'uliyet-i kanuniye o nama hareket edecek malûm ve muayyen bir kâtib-i umumiye ait olacaktır.

16 — Vükelâ-yı Devletten vukubulacak istizahlar Fırkanın ekseriyetiyle vaki olacaktır.

17 — Zabıtname tanziminde müttehaz usul veçhile her içtimada mevcut azanın ve tevdi-i vekâlet edenlerin esamisi zabıtname bâlâsına yazılacaktır.

b — Osmanlı İttihat ve Terakki Fırkasının muaddel siyasî programı (1325 - 1909)

1 — Kanun-ı Esaside hâkimiyet-i mülkiyenin tesisi ve tefrik-i kuva kaide-i meşrutasının kabuliyle vükelâyı Meclis-i Meb'usana karşı münferiden ve müştereken mes'uliyetlerinin tasrih ve teyidine teşebbüs olunacaktır.

2 — Hey'et-i Âyan azası Meb'usanın sülüsü miktarında olacak ve bunların her üç senede bir tebeddül eylemek üzere dokuz sene müddetle sülüsü taraf-ı padişahiden sülüsanı hâkimiyet-i milliye esasına müstenid bir usulü mahsusa ile tayin ve intihabı hususuna teşebbüs olunacaktır.

3 — Kanun-ı Esasinin yüz on üçüncü maddesinin fıkra-i ahiresinin ilgası talebolunacaktır.

4 — Teb'a-i Devlet-i Aliyyeden olan ve yirmi yaşını ikmal eden ferd-i zükûrun emlâk ve serveti olsun olmasın birinci derecede intihap hakkını haiz olması ve bu esasa binaen bir intihap nizamnamesi tanzimi talep olunacaktır.

5 — İntihab-ı meb'usan hakkında mevcut olan iki derece intihap usulünün ipkasile intihabatın kemal-i serbesti ile cereyanını temin edecek esbabı ihzar olunacaktır.

6 — Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tâbidir. Bilcümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk-u vezaifinde müsavi olup umum teb'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır.

7 — Huzur-u ahali ve inzibat-ı umumiyi muhil olmamak şartile umum Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktirler. Kanun-ı esasinin birinci maddesi ahkâmına riayet eylemek şartiyle cem'iyat-ı siyasiyenin teşekkülü hakkında kanun-u mahsus tanzimi talep olunacaktır.

8 — Serbesti-i matbuat hakkında ahkâm-ı mahsusa vazolunacaktır. Fakat her halde matbuat kablettab sansür usulüne tâbi olmıyacaktır.

9 — Hürriyet-i tedris Fırkamızın umdesidir.

Kanun-ı Esaside musarrah olduğu gibi her Osmanlı hususî mektep açmakta ve icra-yı tedriste muhtardır. Memalik-i Osmaniyede bulunan bilcümle mektepler Devletin taht-ı nezaret ve teftişinde bulunacak ve teb'a-i Osmaniyenin terbiye-i ehliye ve siyasiyeleri siyak-ı vahid üzere olması maarifçe esas ittihaz edilecektir.

10 — Mekâtib-i umumiyede tahsil-i iptidaî mecburî ve meccanidir. Mekâtib-i iptidaiyede lisan-ı tedris her kavmin kendi lisanı olacaktır; fakat sübyan sınıflarından mâada olan sunuf-u iptidaiyede türkçe talim olunmak mecburidir. Mekâtib-i umumiye-i iptidaiyenin masarif-i tesisiyesi nahiye veya cemaate ait olacak ve muallim maaşatiyle sair masarif-i daimesi mahallî bütçelerinden tesviye olunacaktır. Şimdiye kadar mekâtib-i idadiye ve âliye karşılığı olarak istifa edilmekte olan hisse-i maarif kâmilen mahallî bütçelerine terkedilecektir. Tahsil-i iptidaî ve âlide lisan-ı tedris türkçedir. Bununla beraber mekâtib-i idadiyede elsine-i mahalliye dahi talim ettirilecektir. Mekâtib-i tâliye ve âliye umum teb'a-i Osmaniye evlâdına küşadedir. Masarif-i tesisiye ve daimeleri Devlet bütçesinden tesviye olunacak ve hukuk-u vakfiye ve muhassesat-ı ilmiyelerinin tesisile medaris-i ilmiyenin ıslâhına çalışılacaktır.

Mekâtib-i umumiyeye muallim ve muallime yetiştirmek üzere merkez-i vilâyette müessesat-ı kâfiye teşkil olunacak ve hırf ve sanayiin ve bilcümle fünun-u ilmiye ve mihanikiyenin ulûm-u ziraiye ve ticariyenin neşr-ü tamimine mahsus olarak derecat-ı muhtelifede sanayi tatbikat ve ticaret ve ziraat mektepleri vücude getirilecektir.

Sırf din tahsiline mahsus olan müessesat-ı ilmiye bu umumiyetten müstesnadır.

11 — Amele ile sermayedarların münasebat-ı mütekabilesine müteallik ahkâm-ı kanuniye vaz'ı teklif olunacaktır.

12 — Bilûmum vergilerin menafi-i umumiye-i iktisadiye ve hakk-ı adle muvafık bir suretle tarh ve cibayetinin tashih ve ıslahına çalışılacaktır.

13 — Memleketimizde ziraat ve ticaret ve sanayiin terakkin inbisatına mâni olan ahvalin reff-ü izalesile esbabı intizamı davanın teminine bezl-i sây-ü gayret edilecektir.

14 — Arazinin hukuk-u tasarrufiye ve intikaliyesi mümkün olduğu kadar tevsi ve teshil olunacak ve zürraın tehvini ihtiyacı için memlekette vâsi bir mikyasta itibar-ı ziraînin tevsiine çalışılacaktır.

15 — Vilâyatın merkez-i idaresinde tevsi-i mezuniyeti idarî usulünün tamami-i tatbikini temin edecek kavanin-i mahsusa vaz'ı talep olunacak ve istidad-ı ahali ve ihtiyacat-ı mahalliye nazar-ı dikkate alınmak üzere nevahi teşkilâtına ihtimam edilecektir.

16 — Devletin lisan-ı resmisi Türkçedir. Ve her nevi muhaberat ve müzakerat-ı resmiye Türkçe icra edilecektir.

17 — İşbu programın ihtiva ettiği mevad icabat-ı zamaneye göre vuku bulacak içtima-ı umumide verilecek karar üzerine tadil ve tağyir edilebilecek ve bunlardan bir veya bir kaç maddenin lâğvı veya ilâvesi kabil olabilecektir.

* * *

Meclis-i Mebusan-ı Osmanide İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olan azadan müteşekkil Osmanlı İttihat ve Terakki Fırka-i siyasiyesinin mesleğini mübeyin tadilen bir program tanzimi ve nizamname-i dahilinin tertibi hususlarına memur edilen komisyon tarafından kaleme alınarak martın yirmi ikinci pazar günü mün'akid içtimada cereyan eden müzakerat neticesinde ka-

bul ve imza olunan program ile nizamnamenin birer sureti gönderilmiş olmakla gazeteye dercolunması rica edilir.

Heyet-i İdare namına
Reis-i evvel
Emrullah

Heyet-i İdare Kâtibi
Ahmet Nesimi

BELGE 14

1911 (1327) Kongresinde Düzenlenen Nizamname*

Cemiyetin maksat ve mesleği

Madde 1 — Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins ü mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların istikmal-i refahiyle nail-i hürriyet olmalarına çalışmış ve ayn-i hakla muvaffak olmuş olan "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" bundan böyle dahi bu makasıd-ı mukaddesenin ve maddi ve manevi terakkiyat-ı medeniyenin temini ve temamiyet-i mülkiyenin muhafazası uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksat ve meslek ittihaz eder.

Menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında gerek cins ve mezhep daiyesi ve gerek süver-i saire ile tefrika ve fesad ikaına sâi bulunanların vesait-i meşrua ile husul-ü âmâline mani olmak Cemiyetin cümle-i vezaifindendir.

Cemiyet, makam-ı hilâfet ve saltanata ve hâdim-i Meşrutiyet olan Zât-ı Hazret-i Padişahiye zeval-i nâpezir bir hiss-i hürmetle merbuttur.

Teşkilât

Madde 2 — Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilâtı, siyasi ve içtimai isimleriyle ikiye ayrılır. Teşkilât-ı siyasiyesi itibarıyla İttihad ve Terakki bir Fırkadır.

İttihad ve Terakki Fırkasının efradı Osmanlılıkta İttihad ve Terakkiyi nuhbe-i siyaset ittihaz eden Osmanlı vatandaşlardır.

İttihad ve Terakki Cemiyetinin teşkilat-ı siyasiyesi üç tabakadan terekküp eder: birincisi heyet-i müntehibedir ki İttihat ve Terakki gaye-i siyasisini takip eden bütün Osmanlı vatandaşlardır. Devletçe tedvin olunan kanun dairesinde hukuk-u intihabiyelerini istimal ederek efkâr-ı siyasiyelerini temsil edecek meb'uslar için rey verirler.

İkincisi heyet-i intihabiyedir ki İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilât-ı intihabiyesidir. Cemiyet intihap zamanlarında İttihadçı ve terakkiverper vatandaşlarını bu teşkilât ile tenvir ve irşad ederek Meclis-i Mebusanda İttihat ve Terakki fikrine hâdim bir ekseriyet husulüne çalışır.

* Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Nizamnamesi (Selânik - Rumeli Matbaası, 1327) - Program bize Sayın **Agâh Sırrı Levend** tarafından sağlanmıştır.

Üçüncüsü heyet-i müntehabedir ki Meclis-i Mebusandaki İttihat ve Terakki Fırkasına mensup meb'uslardır.

Madde 3 — Teşkilât-ı içtimaiyesi itibariyle İttihat ve Terakki bir kuvve-i müteşebbisedir. Bu teşkilat itibariyle vazifesi nesl-i hazıra gece dersleri küşad ve nesl-i âtiye mektepler tesis, gazeteler ve faideli kitaplar neşretmek, ziraat, sanayi ve ticareti teşvik eylemek, züafaya yardım ve muavenet göstermek ve ahlâken necip, sireten âdil ve müşfik olan Osmanlı milletini iktisaden faal ve fikren hür bir hale getirmeye çalışmaktır.

Madde 4 — Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bir Merkez-i Umumi ile vilâyat ve elviyedeki heyet-i merkeziyeler ve kaza ve ledelicap nevahi ve kurada bulunan kulüp heyetleri tarafından idare olunur.

Madde 5 — Nevahi ve kura kulüpleri mensup oldukları kaza kulüp heyet-i idaresine ve kazadaki kulüpler mensup oldukları liva heyet-i merkeziyesine ve liva heyet-i merkeziyeleri de mensup oldukları vilâyet heyet-i merkeziyelerine ve vilâyet heyet-i merkeziyeleriyle müstakil liva heyet-i merkeziyeleri merkez-i umumiye tabidirler.

Madde 6 — 4. madde mucibince heyet-i merkeziyeler teşkili iktiza eden mahallerin gayrı yerlerde heyet-i merkeziyeler tesis veyahut madde-i mezkûre mucibince heyet-i merkeziye teşkili icabeden yerlerde adem-i tesisiyle mevcut olanlardan bekâsında meserreti görülenlerin lâğvı ve bunların cihet-i merbutiyetinin tayini ve 5. madde mucibince usulen teşekkül eden heyetlerin merbutiyetinin fevkalâde olarak tâdil ve tehiri Merkez-i Umuminin salâhiyeti dahilindedir.

Madde 7 — İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilat-ı siyasiyesinden olan heyet-i intihabiyesi Merkez-i Umumi, vilâyet ve liva heyet-i merkeziyeleri ve kaza merkezlerinde kulüplerde müteşekkil intihab-ı sâni heyetleri, nahiye merkezlerinde intihab-ı evvel heyetleridir.

(Bunların vezaifi ayrı bir talimatname ile tayin olunur.)

Madde 8 — İttihat ve Terakki Cemiyetinin teşkilât-ı içtimaiyesi yani kuvve-i müteşebbisesi Merkez-i Umumî, heyet-i merkeziyeler, kulüpler ve şubeler ve encümenlerdir.

Madde 9 — Bir heyet-i idare ancak tâbi bulunduğu mâfevk heyet-i merkeziye veya idaresiyle muhabere edebilip anın mâfevkine tecavüz edemeyeceği gibi, merkez-i umumî de kendine merbut heyet-i merkeziyelerle muhabere eder ve vilâyat ve elviye heyet-i merkeziyelerine merbut olan heyet-i idarelerle doğrudan doğruya muhabere etmez. Ancak ahval-i müstacele ve mübreme zuhurunda merakiz ve kulüp heyet-i idareleri yekdiğeriyle doğrudan doğruya muhabereye mezundur. Şu kadar ki esbab-ı muhabere ve suret-i muharrerat arada vesatet etmesi lâzımgelen mercie bildirilecektir.

Merkez-i Umumi

Madde 10 — Merkez-i Umumi biri Kâtib-i Umumi unvanını haiz olmak üzere on iki azadan mürekkeptir.

Madde 11 — Meclis-i Meb'usan ve Âyan'daki fırka ile müstemer ve muttasıl bir temas tesisi meşrut olup gerek bu teması temin edecek ve gerek İstanbul heyet-i merkeziyesiyle temas etmek üzere orada bulundurulacak aza

miktarının ikiden ekal olmamak üzere tayin-i adedi merkez-i umumînin takdirine muhavveldir.

Madde 12 — Merkez-i Umumî azaları fevkalâde ahval müstesna olmak üzere velevki istifa tarikiyle infikâk eylemiş bulunsunlar, müddet-i intihabiyeleri olan bir sene münkazi olmadıkça hiçbir memuriyet kabul edemezler ve suret-i daimede umur-u cemiyetle meşgul olurlar.

Madde 13 — Merkez-i Umumî azasından birinin her ne suretle olur ise olsun vazifesinden infikâkı halinde Merkez-i Umumî ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile ihtiyat azadan birisini intihap eder.

Madde 14 — Kongre dağıldıktan sonra yeni Merkez-i Umumî heyeti ekseriyeti teşkil edip 15 gün zarfında devir ve teslim muamelesi yapılıncaya kadar eski Merkez-i Umumî heyeti vazifeye devama mecburdur.

Madde 15 — Merkez-i Umumî içtimalarında azadan biri riyaset vazifesini ifa eder.

Madde 16 — Merkez-i Umumî mührü azadan ikisi tarafından mühürlendikten sonra hıfz olunacaktır.

Madde 17 — Umur-u cemiyete müteallik kâffe-i muharrerat mühr-ü cemiyet ile beraber azadan biri tarafından imzalanacaktır.

Madde 18 — Merkez-i Umumî azasından mazeret-i makbulesi olmaksızın bir ayda 3 içtimada bulunmayanlara müstafi nazariyle bakılıp yerine 13. maddeye tevfikan diğer biri intihap olunur.

Madde 19 — Merkez-i Umumî tarafından bilittifak takdir olunacak ahval-i fevkalâde müstesna olmak üzere Merkez-i Umumî azasından ancak beşi merkezden infikak edebilir.

Madde 20 — Merkez-i Umuminin teftiş şubesindeki 3 azası cemiyetin aynı zamanda müfettiş-i umumisi sıfatını haizdirler. Bunlardan başka Merkez-i Umumînin lâakal 6 zattan mürekkep olmak üzere muvazzaf ve daimî müfettişleri bulunacaktır. Müfettişlerin teftiş edecekleri mıntıkaların tayiniyle i'zamları teftiş şubesinin takdiriyle Merkez-i Umumînin kararına vabestedir.

Madde 21 — Merkez-i Umumî daimî ve muvazzaf müfettişlerden başka tensip ettiği zevata dahi teftiş vazifesini tevdi edebilir.

Madde 22 — Müfettişler Merkez-i Umumîce talimat veya emr-i mahsus şeklinde kendileri için tayin olunan hatt-ı hareketi takibe mecburdurlar. Teftiş şubesi dahi müfettişlerin efrad ve kulüplerle olan temasını daima müfid bir mecra vermek ve yapacakları propaganda için zemin ve fikir hazırlamakla mükelleftir.

Merkez-i Umumî'nin Vezaifi

Madde 23 — Merkez-i Umumî, Cemiyetin teşkilât-ı siyasiye ve içtimaiyesinin müdir ve nâzımıdır. Binaenaleyh birinci maddede beyan olunan esas-ı maksadı istihsal ve temine sarf-ı mukadderetle beraber bilûmum merakiz ve kulüpler beynindeki irtibat ve münasebatı teyid ve bunların muamelât-ı umumiyesini teftiş ve vilâyat heyet-i merkeziyesi murahhaslarını tayin ve istişare heyetlerini tefrik etmek velhasıl şahs-ı mânevi-i Cemiyetin muamelât-ı umumiyesini ve kâffe-i umurun hüsn-ü temşiyet-i intizamını temin esbabına te-

vessül eylemekle mükelleftir. Merkez-i Umumi her sene varidat ve masarifini mübeyyin bir muvazene-i umumiye ile sene-i âtiye bütçesini tanzim ve Kongrenin nazar-ı tasdikine arzeyler.

Madde 24 — Merkez-i Umumîde idare, ilim, iktisat, teftiş şubelerinin vazifeleri taksim-i âmâl kaidesine tevfikan Merkez-i Umumî heyet-i umumiyesi tarafından talimatname-i mahsus ile tayin ve tefrik olunur.

Madde 25 — Merkez-i Umumînin iktisat şubesinde bulunan azalarından biri sene nihayetine kadar bilhassa umur-u muhasebe ve kasa muamelâtiyle dahi iştigali deruhte edecek ve refakatinde ayrıca muvazzaf bir veznedar dahi bulunacaktır.

Madde 26 — Merkez-i Umumînin muvazzaf bir evrak müdiri ile kâtibi, bir mübeyyizi olacak, gerek bunların, gerek veznedarın maaşları kongrece takdir ve tahsis edilecek ve intihap ve tayinleri Merkez-i Umumîye ait olacaktır. İcab ederse Merkez-i Umumî kâtip ve mübeyyizlerin miktarını tezyid edebilir.

Madde 27 — Merkez-i Umumî cemiyetin muamelât-ı maliyesinden mes'ul olduğundan veznedar Merkez-i Umumînin kararı olmadıkça hiçbir akçe kabz ve sarf edemeyecektir.

Madde 28 — Bankalarla vesair müessesat-ı maliye ve ticariye ile olacak muamelâtta Merkez-i Umumî mühriyle muhasebeci ve kâtib-i umumî imzaları bulunacaktır.

Madde 29 — Cemiyetin maksat ittihaz ettiği hususun icrası için gerek hibe tarikiyle gerek iştira suretiyle uhdesine geçen alelumum emval-i menkule ve gayrımenkulenin tasarrufu Merkez-i Umumîye mevdu ve kulüplerle heyat-ı idarenin istimal ve icar gibi tasarrufatı Merkez-i Umumîye vekâlet ve izafetledir.

Madde 30 — Doğrudan doğruya Merkez-i Umumiye ait olan emlâkin tasarrufu gibi nef'i de Merkez-i Umumîye aittir.

Madde 31 — Meclis-i Âyan ve Mebusan'daki İttihat ve Terakki fırkalariyle münasebette bulunmak münhasıran Merkez-i Umumîye aittir.

Madde 32 — İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup olmayan dahilî cemiyat-ı muhtelife-i siyasiye ile müzakere etmek ve ittihaz-ı karar eylemek hususatı Merkez-i Umumiye ait olup haricî cemiyat-ı siyasiye ile münasebette bulunmaz.

Madde 33 — Merkez-i Umumî bilcümle muamelâttan umumî kongreye karşı mes'uldür.

Madde 34 — Umumî kongrenin Merkez-i Umumiye havale ettiği mukarrerattan hangilerinin icra olunup hangilerinin olunamadığını esbab-ı mucibesiyle sene-i âtiye kongresinin nazar-ı tetkikine arz etmek Merkez-i Umumînin vezaifi cümlesindendir.

Madde 35 — Merkez-i Umumî kongre mukarreratından hangilerinin icra olunduğunu ve hangilerinin icra olunamadığını ait olduğu merakize sene içinde ve icrası zamanında malûmat verecektir.

Madde 36 — Merkez-i Umumî vilâyet heyet-i merkeziyelerinden vukubulan müracaata nihayet 2 hafta zarfında bir cevap vermeye mecburdur.

Merkez-i Umuminin Meclis-i Âyan ve Meb'usandaki Fırka Heyetleriyle Suret-i Münasebatı

Madde 37 — Merkez-i Umumi efkâr-ı umumiye ile Fırka arasında devamı elzem olan âhenk ve irtibatın muhafazası için memleketin ahval-i umumiyesi hakkında edineceği malûmattan temin-i menafi-i vataniye için muktazi gördüklerini Fırkaya tebliğ eder, Fırka da teşebbüsatının netayicinden Merkez-i Umumiyi haberdar eder.

Madde 38 — Merkez-i Umumi, Fırkadan siyaset-i Devletin suret-i cereyanı hakkında alacağı malûmata ibtina ederek münasip göreceği vesait ile efkâr-ı umumiyeyi tenvire sây eder.

Madde 39 — Siyaset-i Devletin mes'uliyeti, Meclis-i Meb'usanın ekseriyetine istinat eden hükümete ait olduğundan Merkez-i Umumî efkâr-ı umumiye ile Fırkasının arasında suret-i muharrere veçhile vasıta-i tenvir ve tebliğ olmaktan başka suretle umur-u siyasiye-i hükümetle iştigal etmez.

Madde 40 — Cemiyet mev'izeleriyle, müessesat-ı ilmiyesiyle, neşriyat ve teşebbüsat-ı müfidesi ile milletin terbiye-i siyasiye ve içtimaiyesine hizmette ve intihabatta efkâr-ı umumiyeye rehberlikte devam eder.

Vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri

Madde 41 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri bir sene müddetle ifa-yı vazife etmek ve 2 murahhasla Merkez-i Umumî kararına tevfikan beşten yediye kadar müşavirden ibaret olmak üzere nihayet 9 zattan mürekkeptir. Her sene içtimaı mutad olan vilâyet kongreleri tarafından heyet-i istişareye tefrik olunmak üzere 3 misli zat rey-i hafi ile intihap edilip evrak-ı intihabiye kapalı zarflar derununda Merkez-i Umumiye gönderilir. Merkez-i Umumî bu zevat meyanında karara tevfikan lüzumu olan miktarını biltefrik müşavirliğe tayin eder, murahhasların tayin ve tavzifi ise doğrudan doğruya Merkez-i Umumiye aittir.

Madde 42 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri evvelki madde mucibince Merkez-i Umumi tarafından intihap ve tayin edilip muamelât-ı cem'i devr ü teslim alıncaya kadar eski Heyet-i Merkeziye ifa-yı vazife eder.

Madde 43 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyesi azasından birinin infikâkı halinde keyfiyet Merkez-i Umumîye iş'ar olunarak 41. madde mucibince Merkez-i Umumi tarafından diğeri tayin ve mahalline iş'ar olunur.

Madde 44 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyelerinin mührü her iki murahhas tarafından mühürlendikten sonra hıfzedilecektir. Murahhasların infikâkı halinde mühür vekâlet edenlere tevdi olunacaktır.

Madde 45 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri nezdinde bir kâtip ve bir muhasip bulunacaktır, bunlar fahriyen ve kabil olmadığı halde muvazzaf olarak istihdam edilirler. Ancak maaşlarının tayin-i miktarı vilâyet kongrelerine aittir.

Madde 46 — Umur-ı Cemiyete ait kâffe-i muharrerat, evrak mühürü ile beraber murahhaslardan biri tarafından imza olunacaktır.

Madde 47 — 18., 33., 34. maddeler ahkâmı vilâyet Heyet-i Merkeziyesi hakkında dahi carîdir.

Madde 48 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyelerinin refakatinde Merkez-i Umumiyi teşkil eden iktisadî ve ilmî şubelerin mesaisini semeredar etmek ve kulüplerle temas ederek bilumum kulüp encümenlerinin mesaisini tevhid ve tanzim ile Heyet-i Merkeziye vasıtasiyle Merkez-i Umumîdeki şubelerle müstemiren idame-i münasebat eylemek üzere Heyet-i Merkeziye tarafından ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile müntehip ve 3'ten 5'e kadar efrattan mürekkep biri iktisadî diğeri ilmî nâmıyla 2 şube teşkil olunacaktır.

Madde 49 — Her vilâyet merkezi; o vilâyet dahilinde, müfettişler hakkında Merkez-i Umumice tanzim edilen talimatname ahkâmına tevfikan icra-yı teftişat etmek üzere muvakkat müfettişler istihdam edebilir. Şu kadar ki müfettişlerin hüviyetiyle keyfiyet-i tayininden Merkez-i Umumîye malûmat itası lâzımdır.

Madde 50 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin teşkilât ve salâhiyetine müteallik olan bâlâdaki maddeler ahkâmı tamamiyle müstakil liva Heyet-i Merkeziyeleri teşkili hakkında da caridir.

Madde 51 — Elviye-i mülhaka merkez heyetleri 5 müşavirle 2 murahhastan mürekkep olup doğrudan doğruya vilâyet Heyet-i Merkeziyelerine merbuttur. Her sene içtimaı mutad olan liva kongreleri tarafından heyet-i istişareye tefrik olunmak üzere 15 zat rey-i hafi ile intihap edilip kapalı zarflar derununda vilâyet Heyet-i Merkeziyesine gönderilir ve vilâyet Heyet-i Merkeziyesi bu zevat meyanından beşini bittefrik müşavirliğe tayin eder. Murahhasların tayin ve tavzifi vilâyet Heyet-i Merkeziyesine aittir.

Vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin Vezaifi

Madde 52 — Merkez-i Umumîden vukubulacak tebligat ahkâmına tevfik-i hareket, vilâyet dahilinde bulunan bilcümle merakiz ve şuabatı senede hiç olmazsa bir defa behemehal teftiş ve netice-i teftiş hakkında bir rapor tanzimi ile Merkez-i Umumîye irsal, vilâyet dahilindeki mevakide teşkilât iktiza ederse Merkez-i Umumîden müsaade istihsal ettikten sonra teşkilât icra, her merkezden gönderilmesi icabeden vilâyet hissesini celp ve varidat-ı umumiyesinden Merkez-i Umumî hissesini muntazam irsal, vilâyet dahilinde bulunan şuabat arasında muhabereye vesatet, mektepler himaye ve küşâd, esnaf şirketleri tesisine delâlet velhasıl maarif ve ticaret ve sanayi ve ziraat-ı milliyenin neşr ü tamimine, ittihadın takviye ve idamesine ve hayat-ı fikriye ve uhuvvet-i Osmaniyenin tenmiye ve teyidine ve menafi-i cemiyetin nizamnâme ahkâmı dairesinde temin ve muhafazasına sây ve gayret eylemekle mükelleftir. Müteaddid kulüp olan mahallerde intihabat işleriyle memleketin hayat-ı umumiyesine müteallik olan hususatta vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri müteaddid kulüplerin heyet-i idarelerinden müteşekkil fevkalâde bir heyet teşkiliyle maksat ve menfaatin tevhidini mütekeffil içtima-ı umumîler akdine delâlet ve nezaret edebilecektir.

Heyet-i Merkeziyenin bulunduğu mahaldeki kulüp efradiyle içtima zamanlarında olduğu gibi hariçten dahi temaslarda bulunarak bilumum kulüp efradı arasında irtibat ve meveddeti teyid etmek, ihtilâfatı hüsn-ü telife, bütün cereyanların salim bir istikamete tevcihine çalışmak, efkâr-ı umumiyenin inhirafatına meydan vermemek için daima ittihatperverane ve hamiyetmendane irşadat ve neşriyat ile faydalı cereyan-ı umumiler tevlidini ihtimamdan dûr

tutmamak ve bu mühim vezaifi ifa için kendisine mutemed ve kar güzar-ı ihvandan yardımcılar tedarik eylemek ve beraberinde yaşadığı halkın hissiyat-ı âliye ve necibesini ikaz ve izhara ve bu hissiyatın daima hayrı için sarfına medar olacak ef'al ve muamelâtta onlara pişva olarak ittihatçılığın fedakârlık olduğunu isbat ve bu hissiyat-ı âliye ve mukaddeseye hizmet eylemek vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin vezaif-i mütehattimesindendir.

Madde 53 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyesi vâridat ve masarifini mübeyyin bir muvazene-i umumiye ile sene-i âtiye bütçesini tanzim ve vilâyet kongresinin nazar-ı tasdikine arzeyler.

Madde 54 — Müstakil livalarla bir vilâyet Heyet-i Merkeziyesine mülhak elviye Heyet-i Merkeziyeleri de aynı vezaifle mükellef ve mes'uldür.

Kulüpler

Madde 55 — Kulüpler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine dahil bulunan efrad arasında bilâ tefrik-i cins ü mezhep revabıt-ı ittihadı teyid ve idameye ve her sınıf efradın istidat ve ihtiyaçları dairesinde tenvir-i efkâr ve tevsi-i vukufuna ve iktisadî, içtimaî her türlü teşebbüsat-ı müfide ve terakkiyat-ı medeniyeyi himaye ve teşvike hâdim olacaktır.

Madde 56 — Liva, kaza, nahiye merkezleriyle karyelerde yalnız birer kulüp bulunabilecektir. Cesamet-i mevkiiyelerinden dolayı bir bina dahilinde içtima etmek gayr-ı mümkün olan yerlerde vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin kararıyle kulüp binalarının taaddüdü caizdir. Bir bina dahilinde 2 ve daha ziyade kulüp bulundurulmasına ihtiyaç görünen yerlerde evvelâ heyet-i idare intihabatına tevfikan her kulüpten muntehib-i sânileri alınarak bunların içtimalariyle bir mahfel heyet-i idaresi intihap olunur. Mahfel heyeti bina dahilindeki müteaddit kulüplerin hassaten tahsilât işlerinde ve kulüp binasına ve heyet-i umumiyeye ait masrafın tevziinde, kulüplere efrad kayıt ve kabulünde bina dahilindeki kulüp heyet-i idarelerinin nokta-i ittisalidir. Bu heyet kulüplerin muamelât-ı hesabiyesini tevhid eder. Kulüplere lüzumu kadar kâtip ve muhasip ve tahsildar intihap ettirir ve cem ettirdiği aidatın nizamname dairesindeki tevkifatını icra o binaya ait masarifat-ı umumiyeyi tefrik ettikten sonra her kulübün parasını yine kendisine tevdi eder. Ve kulüp binasını züvvara karşı boş bırakmamak üzere her gün adam bulundurur. Şu halde kulüp heyet-i idareleri kulübün umur-u maliyesinden maada hususatını idare ve mahfel heyet-i idaresine de her veçhile muavenet eder. Ve kulüplerindeki efradı sanat ve meslek ve derece-i ihtisaslarına göre maarif, sanayi, ticaret, ziraat ve ittihad-ı anasırı temin için uhuvvet-i Osmaniye ve terbiye-i milliyemizi ikmale saygı için hayat-ı fikriye ve hıfzıssıhha-i umumiye ve emsali encümenler teşkil ederler velhasıl kulüplerde müsmir müzakereler cereyanı ve kulübe devamın temini için çalışırlar ve ara sıra diğer kulüplerdeki efrattan dahi istifade için heyet-i idareleriyle bilmüzakere nafi içtima-i umumiler akdine teşebbüs ederler.

Madde 57 — Kulüp Heyet-i İdareleri içtima-i umumide kulüp efrad-ı mukayyedesinin beher 10'u için rey-i hafi ile evvelâ birer müntehib-i sânî intihap edilip badehu müntehib-i sâniler tarafından rey-i hafi ile 3 misli olarak intihap ve mazruf ve memhur intihap puslaları vilâyet Heyet-i Merkeziyesine kapalı bir zarf derununda tevdi ve irsal olunur. Bunlardan 5'i Heyet-i Mer-

keziyeler tarafından tefrik ve Heyet-i İdareye tayin edilir. Vazifesine adem-i devamı ve kifayetsizliği görülenleri yapılacak teftişat üzerine iskat ve yerine diğerini tayin Heyet-i Merkeziyeye aittir.

Madde 58 — Aidat-ı şehriyelerini vermeyen, içtima-i umumîlere bilâ mazeret devam etmeyen ve Cemiyete tarih-i duhûlü henüz beş seneye baliğ olmayanlar Heyet-i İdareye intihap ve tayin olunamazlar.

Kulüplerin Vezaifi

Madde 59 — Heyet-i İdareleri lâakal haftada 2 defa biliçtima 62. madde mucibince kulüplerin vezaifine taallûk eden bilcümle mevadı müzakere ile bunlardan içtima-i umumîye tâliki icabedenlere ifraz eder ve icab etmeyenler ile kulübün idaresini müteallik hususatı taht-ı karara alır. Kulüplerin ifa-yı vazifede meşhud olacak atalet veya faaliyetinden kulüp Heyet-i İdareleri mes'uldür.

Madde 60 — Kulüp Heyet-i İdareleri, kulübün umur-u dahiliye ve idaresine dair vazıh bir program tertibiyle kulüp dahilinde herkesin görebileceği bir mahale talik edeceklerdir.

Madde 61 — Efrad-ı Cemiyet beyninde uhuvvet ve samimiyet-i kat'iye mevcut olup her zaman ve mekânda bu uhuvvet ve samimiyet-i kat'iyenin devam ve teeyyüdüne Heyet-i Merkeziyelerle kulüp idareleri itina ve dikkat etmekle mükelleftir.

Madde 62 — Her kulüp evvelâ Cemiyetin nizamname ve programı dairesinde kendi uhdesine terettüp edecek vezaif ve muamelâtı ifa eyleyecek;

Saniyen; payitaht ile vilâyatta intişar eden gazete ve risalelerden ve meşahir-i üdeba ve müellifinin âsar-ı edebiye ve ahlâkiye ve tarihiyeleriyle eski ve yeni müellifattan şayan-ı istidadı olanlarını ve memalik-i Osmaniye haritalarını celp ve münderecatından efrad-ı cemiyetin istifadelerini teshil edecek,

Salisen; vakit vakit konferanslar ve gece dersleri tertip ederek evlâd-ı vatanın iktisadı, terakkiyat-ı ziraiyeye, hıfzıssıhhaya ve terbiye-i etfale, siyasiyet ve ahlâkiyata, kavanin ve nizamat-ı mülkiye ve adliye ve askeriyeden umumun bilmesi lâzımgelen mevadı dair ita-ı malûmat ile efradın tenvir-i efkâr ve tehzib-i ahlâkına hizmet edecek,

Rabian Meb'usan intihabatında İttihat ve Terakki Cemiyetinin maksadını her suretle takip ve istihsale çalışacak;

Hamisen; mamulât-ı mahalliye ve emtia-i dahiliyenin mazhar-ı rağbet ve revaç olmasına hâdim teşvikat ve neşriyatta bulunacak;

Sadisen; Kulübün servet ve iktidarlarını tezyid veya tevsie itina ve dikkat edecek,

Sabian; İyd-i milliye müteallik vezaif ve tedarikâtı icra eyleyecektir. Beyan olunan teşebbüsat ve vezaifde Kulübe dahil olan efradın kâffesi vazife ve alâkadar olduklarından o misillu işlerden gerek zatlarına gerek umuma taalluk eden ahvalde Kulübün muavenet ve delâletine müracaat hakkını haizdirler.

Madde 63 — Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin gaye-i âmali umum milletin husul-ü saadetine matuf olduğundan her Kulüp efrad-ı Cemiyetten olmayanları dahi umumî konferanslarda ve Heyet-i İdare tarafından tayin olunacak evkat-ı muayyenede kabul etmek salâhiyetini haizdir. Efrad-ı Ce-

miyet yekdiğerinin Kulüplerine gidebilirler ve sahib-i rey olmamak üzere müzakerata dahi iştirak ederler.

Kulüplerde teklif defteri namiyle bir defter-i mahsus bulunacak ve efrattan biri bir teklifte bulunmak isterse bunu ya bu deftere yazacak veyahut batezkere Kulüp reisine bildirecektir. Heyet-i İdare efradın tekliflerini tetkik ve icabedenleri Heyet-i Umumiyenin müzakeresine vazeder.

Madde 64 — Kulüplerde siyasî, edebî fennî, içtimaî ve ahlâki konferanslar verilecektir. Fakat konferans vermek isteyenler konferansın neye dair olacağını evvelce Heyet-i İdareye bildirmek mecburiyetindedir. Heyetçe kabul olunursa konferans verileceği Kulübün salonunda ilân olunur.

Madde 65 — Kulüplerde ehl-i fen ve hırfet ve esbab-ı sanat ve ticaretten ayrı ayrı encümenler teşkil olunacak ve her encümen kendi ihtisası dairesinde olan hususatın terakkiyatına ait tedabiri mülâhaza ve bu mülâhazatını rapor suretinde Heyet-i İdarelerine tevdi edecektir. Heyet-i İdareler, icab ederse hükûmetin nazar-ı dikkatine arzedilmek üzere bu raporu mâfevk merkeze irsal edebilir. Kulüplerin müteaddid olduğu mahallerde her kulüpten birer encümen teşkili mucib-i teşettüt olacağından mümkün olduğu takdirde bu encümenlerin müştereken teşkili münasip olur.

Madde 66 — Encümenler bir meselenin müzakeresinde diğer encümene taallûk eden hususata tesadüf ederlerse o mesele için yekdiğeriyle icra-yı müzakereye salâhiyettardırlar.

Madde 67 — Her Kulüp mevsim-i münasipte gece dersleri küşad ve lâakal bir mektebi taht-ı himayesine alarak idare ve tedrisatını tanzim ve ıslâh ve fukaraperver cemiyetleri teşkil etmek gibi umur-u hayriyeden bir veya bir kaçını ifa ile mükelleftir. Şehir ve kasabalardaki kulüpler kuradaki mekâtibi dahi himaye edebilirler.

Madde 68 — Kulüpler fırsat düştükçe köylülerin meşrutiyete muhabbetini ve istibdada nefretini isticlâb edecek surette telkinat ve irşadatta bulunmağa gayret edecek ve hattâ vatanın selâmetine taallûk eden her husus için ara sıra köylere heyetler göndereceklerdir.

Madde 69 — Bir Heyet-i İdarenin hitam-ı müddetince on beş gün kaldığı vakit ait olduğu kulüp Heyet-i Umumiyesince beş zattan mürekkep bir komisyon teşkil olunarak heyet-i mezkûrenin hesabat ve muamelâtı tetkik ettirilir. Komisyon on beş gün zarfında behemehal ikmal-i vazife ile netice-i tetkikatını barapor Heyet-i Umumîyeye arzedecektir. Bu rapor Heyet-i Umumîyede kıraat ve tasdik olunduktan sonra heyet-i cedidenin intihabı ve müteakiben devir ve teslim muamelesi icra olunur.

Madde 70 — Kulüp varidatı evvelâ: Efradın Cemiyet kabulünü müteakip vereceği duhûliye (her ay vereceği aylığın lâakal bir misli olacaktır.)

Saniyen: Efradın varidatının yüzde biri nisbetinde ve her ay itasına mecbur olduğu aylık;

Salisen: Gerek efrad-ı Cemiyetten, gerek hariçten ianeten verilecek nükûd ve eşyadan ibarettir. Efrad-ı Cemiyetten mâadası tarafından iane ve hibe edilecek nükûd ve eşyanın kabulü Heyet-i Umumîyenin kararına vabestedir.

Madde 71 — Her Kulüp ay nihayetinde varidat-ı gayr-ı safiyesinin yüzde beşini ihtiyat akçesi olarak ifraz ettikten sonra mütebakisinin rubunu merbut

bulunduğu Heyet-i Merkeziyeye gönderecektir. Heyet-i Merkeziye de varidat-ı umumiyenin kezalik yüzde beşini ihtiyat akçesi olarak hıfzettikten sonra bakinin nısfını mensubolduğu vilâyet Heyet-i Merkeziyesine ve vilâyet Heyet-i Merkeziyeleri de hâkeza ihtiyat akçesini tefrik ettikten sonra bâkinin nısfını Merkez-i Umumîye gönderecektir. Nevahi ve kura kulüpleri rub' hisselerini merbut oldukları kulüplere ve kulüpler hisse-i mezkûreyi bitamamiha Heyet-i Merkeziyeye irsal edeceklerdir. Dördüncü madde mucibince yeniden merkezler açılırsa hisselerin suret-i merbutiyeti Merkez-i Umumî tarafından tayin olunur. Kulüpler ve merkezler kendi hisselerine isabet eden mebaliğ-i mütebakiyeden masarif-i mübremelerini tesviye ve ifa ettikten sonra fazla kalan mebaliğ Heyet-i İdarenin kararıyla emniyetli bir mahalde hıfz ve mümkünse temniye edilir.

Madde 72 — Her kulüp ihtiyat akçesini muhafaza ve merbut olduğu merkez rub' hissesini tediye etmeden varidatını hiçbir hususa sarfedemez. Sarfeden ve mâfevk merakize rub' hissesini göndermeyen Heyet-i İdareler ispat-ı mazeret edemezlerse merkezler ve müfettişler tarafından iskat olunacaktır.

Madde 73 — Kulüpler cem ve hıfzettikleri mebaliği içtima-i umumîde verilecek karar üzerine Cemiyetin makasıd ve menafi-i uğrunda sarfedebilirler. İhtiyat akçeleri hiçbir suretle sarfolunamaz, ancak ahval-i fevkalâde üzerine Merkez-i Umumînin emriyle sarfolunabilir.

Madde 74 — Merkez-i Umumî de dahil olduğu halde bilcümle merakiz ve kulüpler şahıs namına akçe ikraz edemezler.

Kulübün resail ve ceraid ile kitapları kıraat salonundan harice çıkarılamayacağı gibi iare suretiyle hiçbir kimseye verilmeyecektir.

Madde 75 — Kulübün odacılık hizmetlerinde bir veya daha ziyade maaşlı hademe istihdam olunabilir. Hademelerin Cemiyet efradından olmasına itina edilmelidir.

Madde 76 — Kulüplerde bulundurulacak hademenin adediyle miktar-ı maaşlarının tayini Kulüp Heyet-i İdarelerine aittir.

Madde 77 — Kulüplerde işret etmek ve kumar oynamak ve sarhoş olarak Kulübe girmek katiyen memnudur.

Madde 78 — Kulüp efradından biri başka bir kulübe naklini taleb ettiği takdirde hesabı kat olunduktan sonra mensub olduğu kulübün Heyet-i İdaresi tarafından bir nakil ilmühaberi verilir ve bunun üzerine muamele-i nakliye icra olunur. Muamele-i nakliye icra olunduktan sonra mumaileyhin keyfiyet-i naklinden merkeze malûmat ita edilir. Merkezce keyfiyet kaydına işaret edilir.

Madde 79 — Kulüp bulunmayan bir mahalde yeniden kulüp açmak efradın miktarı nazar-ı dikkate alınmak üzere o mahallin merbut olduğu Heyet-i Merkeziyenin takdir ve kararına muhavveldir.

Madde 80 — Baidiyet-i mesafe, fart-ı meşgale ve esbab-ı saire-i makbuleden dolayı kulübe muntazam devam edemeyeceğini kulüp Heyet-i İdaresine bilmüracaa beyan eden zatın mazereti Heyet-i İdarece tahakkuk ettiği takdirde nazar-ı kabule alınarak adem-i devamdan mazur görülecektir. Maahaza aylıklarını muntazaman vermeleri kendilerine havale olunacak vezaifi ifa etmeleri şarttır.

Kulüplerde İçtima-i Umumî

Madde 81 — Her kulüp efradı lâakal onbeş günde bir defa kulüplerde içtima ile muhtac-ı müzakere olan mevadı taht-ı karara alacaklardır. İşbu içtima-ı umumînin yevm-i vukuu kulüp Heyet-i İdaresince tayin olunacak ve lüzum-u kati hissedilmedikçe tebdil olunmayacaktır.

Madde 82 — Kulüpte aza-yı müdavimenin bir sülüsü hazır bulunmadıkça icra-yı müzakere ve ittihaz-ı karar olunamaz.

Madde 83 — İçtima-ı umumîlerde müzakeratı idare etmek için o içtimaa mahsus olarak ekseriyet-i aza ile bir reis intihap edilecek ve kitabet vazifesini kulüp kâtibi ifa edecektir. İçtima-ı umumîler müzakeratı zaptedilerek o içtimaı takib eden içtimada zabıtname heyet muvacehesinde kıraat olunur.

Cemiyete Suret-i Kabul ve Şeraiti

Madde 84 — Cemiyete dahil olacakların evvelâ: Teb'a-i Osmaniyeden olmaları; saniyen cinayet, rüşvet, sirkat, dolandırıcılık, sahtekârlık, emniyeti suiistimal gibi harekât ile mahkûm ve bu gibi suihal ile müştehir bulunmamaları; salisen: ayyaşlık ve kumarbazlık misillu maaiyipten âri olmaları; rabian: menfaat-i şahsiye fikriyle değil, maksad-ı Cemiyete hâdim olmak emeliyle girmek istediklerinin anlaşılması şarttır.

Madde 85 — Cemiyete alınacak zevat, evvelâ, rehberi vasıtasıyle Heyet-i İdareden istimzac olunup muvafakati istihsal edildikten sonra efrad-ı Cemiyetten iki zatın vereceği hüsn-ü hal şahadetnamesi üzerine kabul olunur.

Madde 86 — Cemiyete kabul olunan zat ile rehberin ve şahadetnameyi tasdik ve ita eden iki zatın esamisi defter-i mahsusa kayıt edilecek ve o kimseye bir numara verilecektir.

Madde 87 — Kulüp bulunmayan mahallerde veyahut ahval-i fevkalâde ve müstacelede Merkez-i Umumi ile Heyet-i Merkeziyeler azası ve müfettişler tarafından mes'uliyet deruhte edilerek efrat kabulü caizdir.

Efrad ve Cemiyetin Hukuk-u Vezaifi

Madde 88 — Efradın vücudu Cemiyetçe muhterem ve kıymettar bulunduğundan her fert bir felâket ve mağduriyete maruz bulunduğu anda mensup olduğu kulüp heyet-i idaresinden taleb-i müzaharet hakkını haizdir.

Madde 89 — Efrad-ı Cemiyetten her biri, menafi-i vataniyeye ait olarak kendisine tevdi olunacak vazifeyi mazeret-i makbulesi sabit olmadıkça ifaya mecburdur.

Madde 90 — Vezaiften mâada hususatta efrad-ı Cemiyet arasında fark ve imtiyaz yoktur.

Madde 91 — Efrad-ı Cemiyetten vefat edenlerin ibka-yı namı için kendilerinin esbab-ı hamiyetten olduğu ihvan-ı Cemiyette ilân ve maruf olan hidematı kulüp kütüphanesinde mahfuz bulunan deftere kaydolunur.

Madde 92 — Nizamname ahkâmına muhalif olarak Cemiyete efrad kabul olunduğuna vakıf olan her ferd keyfiyeti mensup olduğu kulüp heyetine delail-i maddiyesiyle haber vermeğe mecburdur. Haberi vaki Kulüp Heyet-i İdaresinde heyet-i adule havale olunur.

Madde 93 — Efrad-ı Cemiyetten her biri namus ve hamiyet ve iktidarı malûm ve müsellem olan zevat-ı Cemiyete idhale delâlet etmekle mükelleftir.

Madde 94 — Cemiyete hidemat-ı fevkâlade ibraz ettiği tahakkuk eden her ferde, her kulübe Merkez-i Umumî tarafından suret-i münasibede beyan-ı takdirat olunacağı gibi bu misillu zevatın gerek hal-i hayatında, gerek vefatından sonra Merkez-i Umumînin kararıyla muhtac-ı muavenet olan evlâd ve ayâlinin maişeti temin edilecek ve hidemat-ı bergüzidesi Cemiyetin tarihçesinde zikr ve ilân olunacaktır.

Kongreler

Madde 95 — İttihat ve Terakki Cemiyetinin liva kongresi, vilâyet kongresi, umumî kongre ve büyük kongre namlariyle dört kongresi vardır.

Liva Kongreleri

Madde 96 — Liva kongreleri o livaya tâbi kulüplerden izam edilen ikişer vekil ile liva Heyet-i Merkeziyesi murahhaslarından ve liva Heyet-i Merkeziyesinden müntehip beş vekilden ve o livadan müntehip Meclis-i Umumî-i vilâyet azasiyle belediye reisleri ve cemiyet programına sadık gazete vekillerinden ve kaza heyet-i intihabiyeleri namına birer zattan teşekkül eder. Kongreye iştirak eden bu zevatın efrad-ı Cemiyetten olması meşruttur.

Madde 97 — Liva kongreleri liva Heyet-i Merkeziyesinin sene-i haliye ve âtiye bütçelerini tasdik ettikten sonra her kaza belediyesinin teşebbüsat-ı imariye ve sıhhiyesi için program tanzim edecek ve vilâyet kongresine göndermek üzere vilâyet Meclis-i Umumîsi için bir program lâyihası yapacak, cemiyetin nizamnamesine ve fırkanın siyasî programa dair mülâhazatı vilâyet kongresi vasıtasıyla umumî kongreye arz ve Heyet-i Merkeziye ve kulüplerin teşebbüsüyle maarif ve umur-u nafiaya dair yapılacak işleri tezekkür edecektir.

Vilâyet ve Elviye-i Müstakille Kongreleri

Madde 98 — Vilâyet ve elviye-i müstakille kongreleri liva Heyet-i Merkeziyelerinden i'zam edilecek ikişer vekil ile merkezdeki vilâyet dahilindeki bilumum kaza kulüplerinden birer vekilden ve vilâyet murahhaslarıyla vilâyet Heyet-i Merkeziyesi azalarından ve merkez livasına mülhak kazaların belediye reislerinden ve meclis-i umumî-i vilâyet azalarından ve cemiyet programına sadık gazete vekillerinden teşekkül eder. Kongreye iştirak edecek bu zevatın efrad-ı Cemiyetten olması meşruttur.

Elviye ve vilâyet kongrelerine gelecek vekillerin suret-i tayinine gelince: Kulüpler evvel emirde her on kişi için rey-i hafi ile birer müntehib-i sâni intihap edip badehu kongreye gidecek kulüp vekilini bu müntehib-i saniler intihap eyleyeceklerdir. Nevahi ve kura kulüpleri re'sen vekil göndermeyip ancak intihap ettikleri müntehib-i sâniler merbut oldukları kaza kulübü müntehib-i sânileriyle biliştirak bir vekil intihap eylemek hakkını haizdirler.

Vilâyet ve Elviye-i Müstakille Kongrelerinin Vezaifi

Madde 99 — Vilâyet ve elviye-i müstakille kongreleri Heyet-i Merkeziyenin bir senelik muamelât-ı hesabiyesini tetkik ve sene-i âtiye bütçesini tasdik ve

heyet-i merkeziyenin ve kulüp ve heyet-i idarelerinin tevdi edeceği raporları kıraat ettikten sonra merkez livasına merbut belediyelerin teşebbüsat-ı imariye ve sıhhiyesi ile vilâyet meclis-i umumisi için birer program tanzim edecek. Cemiyetin nizamnamesine ve Fırkanın siyasi programına dair mülâhazat ve mütaleatı umumî kongreye arz etmek üzere lâhiyasına tanzim, heyet-i merkeziyeler ve kulüplerin teşebbüsüyle maarif ve umur-u nafiaya dair yapılacak işleri tezekkür velhasıl dahil-i vilâyette Cemiyetin menafi ve makasıd-ı esasiyesine taallûk eden bilcümle mevadı hâl ve tayin ve nizamnamenin muhtac-ı tâdil mevadı varsa umumî kongreye gönderilmek üzere ona dair bir proje ihzar ve son içtimada âtideki maddelerde muharrer olduğu veçhile heyet-i istişareyi intihap eder.

Madde 100 — Liva ve vilâyet kongrelerine kulüplerce tayin kılınacak vekillerin mahallinden i'zamı meşrut olup buna imkân olmadığı surette heyet-i merkeziye o vekil yerine birini tayin etmek salâhiyetini haizdir, herhalde her kulüp kongreye senelik raporunu gönderecektir.

Madde 101 — Kulüplerden gelecek vekiller vilâyet heyet-i istişariyesine aza intihap olunmak salâhiyetin haiz olmak ve beş kişiyi tecavüz etmemek üzere birer esami puslası getireceklerdir. Bu puslaya vilâyet heyet-i istişariyesi umuruyla iştigal edebilecek esbab-ı iktidar ithal edilecektir. Bir mahalde puslaya ithale lâyık olarak aynı şerait ve mezayayı haiz beşten ziyade adam bulunacak olursa, bunların arasından heyet-i istişariyelerde bulunmuş ve cemiyete duhûl itibarıyla kıdem kesp etmiş olanlar tercih edileceklerdir. Yeni vilâyet heyet-i istişariyesi mülhakattan gelecek puslalarla heyet-i sabıka azasının esamisini muhtevi pusladaki zevat arasından intihap olunacaktır.

Madde 102 — Umumî kongre faslında muharrer 109, 110, 111, 112, 113. maddelerin hükmü vilâyet ve elviye kongrelerinde dahi cereyen edecektir.

Madde 103 — Kongre mukarreratı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz olunacak ve müddet-i içtimaını dahi yirmi günü tecavüz etmemek üzere kongre heyeti tayin ve takdir edecektir.

Madde 104 — Vilâyet kongreleri her sene Mayısın otuzuncu günü vilâyet Heyet-i Merkeziyesinin tayin edeceği mahalde içtima edecektir.

Madde 105 — Vilâyet ve elviye-i müstakille kongreleri (101) inci madde mucibince namzet olarak gösterilecek zevat meyanından heyet-i istişareyi (41) inci madde mucibince bilintihap her azanın ismini müş'ir puslayı kendi mühürüyle mektup kapalı zarfları derununda olarak merkezi vasıtasıyla Merkez-i Umumiye irsal edecektir.

Madde 106 — Ehemmiyet-i mevkiiyesine mebni müstakil merkez teşkil eden kazalar ayrıca kongre teşkil etmeyip idareten merbut bulundukları vilâyet ve elviye-i müstakille kongrelerine iştirak edecektir.

Madde 107 — Kongrenin muamelât ve mukarreratını haiz olan evrak ve defatir vilâyet Heyet-i Merkeziyesinde muhafaza olunacaktır.

Bunlardan ekseriyeti kazanan reis-i evvelliğe diğerleri reis-i sâniliğe tefrik edilir.

Merkez-i Umumî Kongresi

Madde 108 — Umumî kongre her sene o İttihat ve Terakki Cemiyetinin tarih-i teşekkülü olan beş Eylülde Merkez-i Umumînin daveti üzerine tayin

edeceği mahalde içtima eder. Umumi kongre Meclis-i Meb'usan ve Âyandaki Fırkamız aded-i mürettebinin onda biri nisbetinde gönderilecek aza ile vilâyat ve elviye-i müstakille Heyet-i Merkeziyeleri tarafından müntehip birer vekilden ve muvazzaf murahhas mes'ullerden ve cemiyet programına sadık gazete vekillerinden ve Merkez-i Umumi azalarıyla müfettişlerinden teşekkül edecektir.

Madde 109 — Kongreye aza göndermeğe mahallince imkân olmadığı takdirde vilâyet ve müstakil liva Heyet-i Merkeziyeleri Merkez-i Umumînin bulunduğu yerde veya diğer bir mahalde efrad-ı Cemiyetten ahval-i mahalliyeye vâkıf ve emniyete lâyık bir zatı kongreye vekil intihap etmek hakkını haizdirler. Bu hususta Merkez-i Umuminin reyini de istihsal ederler. Ancak Merkez-i Umumi lüzum ve ihtiyaç görürse vekilin mahallinden gönderilmesini talep edebilir. Bu suretle kongreye aza olacak zat yalnız bir reyi haiz ve bir merkez namına vekil olup birden ziyade merkezin vekili veya memuru olamayacaktır. Merkez-i Umumî azasından hiçbiri hiçbir merkezin vekâletini deruhte edemez, kongreye aza gönderen merkezler göndereceklerı azanın masarifini takdir ve tesviye edecek ve azanın suret-i memuriyetini mübeyyin Merkez-i Umumîye hitaben yeddine bir itimatname ve oranın ahval-i umumiyesine dair bir rapor ve bir sene zarfında Merkez-i Umumi'ye vukubulan irsalat-ı nakdiyeyi müş'ir bir irsaliye puslası ita edeceklerdir.

Madde 110 — Kongreye aza olacak zatın yirmi beş yaşından dûn olmaması şarttır.

Madde 111 — İlk içtimada kongrenin devamı müddetince müzakeratı idare etmek üzere rey-i hafi ile üç zat intihap edilir.

Madde 112 — Kongrenin vazife-i kitabetini hitam-ı içtimaa kadar kongre azası meyanından ekseriyet-i ârâ ile intihap edilecek beş zattan mürekkep bir heyet-i tahririye ifa eyleyecektir.

Madde 113 — Her içtimaın nihayetinde gelecek içtimada mevki-i müzakereye konulacak mevad heyetçe kararlaştırılarak bir ruzname-i müzakerat tertip olunacaktır.

Umumî Kongrenin Vazifesi

Madde 114 — Kongrenin vazifesi evvelâ Merkez-i Umumi tarafından bir senelik muamelât-ı umumiyeye dair tevdi olunacak raporu kıraat ve Merkez-i Umuminin hesabatını tetkik ve teftiş ve evvelki kongrece karargir olan mevadın icra olunup olunmadığını tetkik.

Saniyen: Sene-i âtiye için Merkez-i Umumî tarafından tanzim olunacak bütçeyi tetkik ve tasdik.

Salisen: Nizamnâmeyi ihtiyaca göre sülüsan-ı ekseriyet-i ârâ ile tadil.

Rabian: Azadan her birinin getireceği lâyihalarla vukubulacak teklifatından kongrenin vezaifi dahilinde bulunanları tetkik ve heyetçe tefrik edecek sırasıyla mevki-i müzakereye vaz ve kongrenin vazifesi haricinde olduğuna heyetçe karar verilen mevadı dahi salâhiyettar olan merkeze havale.

Hamisen: Sene-i âtiyede takip edeceği hatt-ı harekâtı tayin.

Sadisen: Son içtimada Merkez-i Umumî azasını rey-i hafı ile intihap.

Sabian: Efradın müteahhit olduğu mebaliğin miktarını takdir vehasıl İttihat ve Terakki Cemiyetinin hayat ve menafi-i esasiyesine taallûk eden bil-

cümle mevaddı hâl ve tayin etmekten ibaret olup devre-i intihabiyeye takaddüm eden kongrede intihabat-ı âtiyede namzetler için esas olacak siyasî programı tanzim ve tetkik ile buna bir şekl-i kati vermek dahi kongrenin cümle-i vezaifindendir.

Madde 115 — Merkez-i Umumî azasının intihabı kongre heyetinin ekseriyet-i mutlakasıyla icra olunur. Birinci intihapta ekseriyet-i mutlaka hasıl olamadığı takdirde intihap tekrar edilir ve ikinci defasında ekseriyet-i mutlaka hasıl olamazsa birinci ve ikinci intihapta en ziyade rey kazananlar meyanında matlup olan azanın iki misli tefrik edilerek onlar arasında üçüncü defa olarak tekrar bir intihap icra ve ekseriyet-i izafiye ile tayin olunur.

Madde 116 — Kongrenin mukarreratı ekseriyet-i ârâ ile ittihaz olunacak ve müddet-i içtimaını dahi kongre heyeti tayin ve takdir edecektir.

Madde 117 — Kongrenin muamelât ve mukarreratını havi olan evrak ve defatir Merkez-i Umumîde muhafaza olunacaktır.

Madde 118 — Kongrenin hitam-ı içtimaında mukarrerat aza-yı mevcude tarafından imza edilecektir. Bu mukarrerattan Heyet-i Merkeziyelere bildirilmesi icap edenler kongre tarafından tefrik ve beray-ı tebliğ Merkez-i Umumîye tevdi olunur.

Büyük Kongre

Madde 119 — Büyük kongre Fırkamıza mensup tekmil Meclis-i Âyan ve Meb'usan azasiyle Merkez-i Umumî aza ve müfettişlerinden ve heyet-i merkeziye muvazzaf murahhaslarından ve vilâyet ve elviye-i müstakille Heyet-i Merkeziyeleri tarafından müntehip birer vekilden ve Cemiyet programına sadık gazete vekillerinden teşekkül eder.

Madde 120 — Her devre-i intihabiyeye takaddüm eden umumî kongrede kat'i ve lâyetegayyer olarak Cemiyetin siyasî programı tertip ve ilân ve intihabat bu programa tevfikan icra edilecektir. İntihabı velyeden bir senelik Meclis-i Millî içtimaının hitamından sonra Merkez-i Umuminin davetiyle ve tayin edeceği mahalde Büyük Kongre inikad edecektir.

Büyük Kongrenin Vazifesi

Madde 121 — Büyük Kongrenin vazifesi intihabı velyeden bir senelik Meclis-i Millî içtimaında hâsıl olan tecrübelere müsteniden İttihat ve Terakki siyasî programında muharrer bulunan mevadı, programın takip ettiği siyaset-i umumiye kat'iyen ihlâl edilmemek şartiyle tetkik ederek programdaki mevaddan hangilerinin hangi maddelere takdimen kanuniyet iktisabına çalışmak lâzım geleceğine ve bu programın bir silsile-i muntazama dairesinde hüsn-ü tatbiki esbabının teminine dair ittihaz-ı mukarrerattan ibarettir. Büyük Kongre bununla vazifesini ikmal etmiş olur.

Madde 122 — Efraddan, nizamnameye muhalif sudur edecek harekâta karşı, maksad-ı Cemiyete derece-i tesirine göre, tenbih, takbih, terkini kayıt ve tarddan ibaret olmak üzere dört nevi muamele icra olunur.

Madde 123 — Her Kulüpte altı ay müddetle ve kulüb Heyet-i İdaresi intihabatında cari usule tevfikan intihab edilmek üzere beş zattan mürekkep bir

Heyet-i Udul. Efrad-ı Cemiyetten birinin işbu nizamnâme ahkâmınca mucib-i muaheze bir hâl ve hareketi görüldükte işbu Heyet-i Adule dahil olamazlar. Bir bina dahilinde müteaddit kulüp bulunduğu takdirde miktarı kulüplerin adedine göre Heyet-i Merkeziyece tayin edilmek ve beş kişiden akâl olmamak üzere bir Heyet-i Adul teşkil olunur.

Madde 124 — Heyet-i Udulün tenbih ve takbih ve terkin-i kayıt hakkındaki vereceği kararlar kat'idir.

Madde 125 — Efrattan birinin tardına Heyet-i Udul tarafından karar verildiği takdirde kararı mezkûr kulüp Heyet-i İdaresi tarafından mâfevk merkeze ve liva Heyet-i Merkeziyesi de bu husustaki tahkikat ve mütalâasıyla vilâyet Heyet-i Merkeziyesine gönderecektir. Vilâyet Heyet-i Merkeziyesince tamiken icra olunacak tahkikat neticesinde karar-ı vakiin isabeti tebeyyün ederse bittasdik kulüp Heyet-i İdaresine iade olunacağı gibi bilcümle merakize tamim olunmak üzere Merkez-i Umumîye bildirilecektir. Tard cezasının gazetelerle ilân ve adem-i ilânı Merkez-i Umumîye aittir.

Madde 126 — Heyet-i Udul tenbih, takbih ve terkin-i kayıt kararlarını ekseriyet-i mutlaka ile tard kararını ekseriyet-i sülüsan-ı ârâ ile ita edecektir.

Madde 127 — İşbu heyet, mevadd-ı müştekâbihayı tetkik ettiği sırada müştekâ anh olan zatı davet ve istizah-ı keyfiyet ederek onun müdafaasını dahi nazar-ı itibare alacaktır, ancak iki defa davete icabet etmeyen veya tahriren cevap vermeyenler hakkında Heyet-i Udul gıyaben hüküm verir. Verilecek kararın bitarafane ve âdilane olmasına Heyet-i Udulün namus ve vicdanı kâfil ve zâmindir.

Madde 128 — Kulüp Heyet-i İdaresi tarafından efrada tebliğ olunan mukarrerata bilâ mazeret-i meşrua mutabaat etmemek, takbihi ve tekerrürü ihracı müstelzimdir.

Madde 129 — Vilâyet Heyet-i Merkeziyesiyle Merkez-i Umumînin kararlarına bilâ mazeret-i meşrua ittiba etmeyen efrad merakizi mezkûre kararlarıyla tard olunur.

Madde 130 — İşbu nizamname ahkâmınca cemiyete kabulü caiz olmayan eşhasın kabulüne kasden delâlet eden ve cemiyeti iğfal eden efrad dahi delâlet ettiği adam ile birlikte tard olunur.

Madde 131 — Cemiyetin menafi-i şahsiyesine âlet ittihaz eden efrad tard olunur.

Madde 132 — Cemiyetin şeref ve haysiyetini ihlâl edecek hâl ve harekâta cüret edenler ve ayyaşlık, kumarbazlık, dolandırıcılık, sirkat ve emniyeti suistimal gibi mugayir-i ahlâk ve terbiye ahvale cüret ettikleri sabit olanlar cemiyetten tard olunur.

Madde 133 — Hafi cemiyetlere ve siyasî muhtelif fırka ve cemiyetlere intisab edenler Cemiyetten tard olunur.

Madde 134 — Cemiyetin ittihat ve intizamını ihlâl ve vatanı tehlikeye ika edecek her nevi harekât-ı nifakiye mürettipleri Cemiyetten tard olunur.

Madde 135 — Kongre ve Merkez-i Umuminin salâhiyeti nizamiyesine tecavüz ederek Cemiyetin makasıd-ı mukaddesesine muvafık veya muhalif hususî teşkilât icrasına teşebbüs edenler Cemiyetten tard olunur.

Madde 136 — Üç ay aleddevam aidatını vermeyen ve bu babda Heyet-i İdarece tahriren vukubulan ihtarı ısga etmeyenlerin Heyet-i Udul kararıyle Cemiyet defterinden kaydı terkin olunur. Mütedahil aidatını tamamen tesviye etmek şartiyle bu gibi efradın tecdidi kayıt ve kabulü kulüp heyet-i idaresinin reyine menuttur. Şu kadar ki, ismi terkin edilen kimsenin yine aynı kulübe müracaatı lâzımdır.

Madde 137 — Merkez-i Umumî tarafından tahsilâta dair kaleme alınan talimatname mucibince hareket olunacaktır.

Madde 138 — Efrad-ı Cemiyet yekdiğerini himaye ve siyanet ile mükellef olduklarından iktidarları taallûk ettiği halde şu vazife-i uhuvveti ifa etmeyenler takbih olunurlar.

Madde 139 — Efrad-ı Cemiyetten biri aleyhine umur-u emniyetten dolayı vukubulacak şikâyatın merci-i kabulü o ferdin mensup olduğu kulüp Heyet-i İdaresidir. Kulüp Heyet-i İdaresi mevadd-ı müştekâbihayı nazar-ı dikkate alarak tahkikat-ı lâzimeyi ifa etmek üzere keyfiyeti Heyet-i Udule havale edecektir.

Madde 140 — Efrad-ı Cemiyet içinde ayrıca taraftarlar peyda ederek tesirat-ı muzırra ve nifakcûyânc yapmak isteyenler Cemiyetten tard olunurlar.

Madde 141 — Efrad-ı Cemiyet beynelefrat hüsn-ü muaşeret ve ittihada çalışmakla vazifedardır. Bunun hilâfına olarak beynelihvan tahakküm ve ilka-i nifak ve tefrika ettikleri indeltahkik tebeyyün edenler Heyet-i Merkeziye kararıyle Cemiyetten tard edilir.

Madde 142 — Kulüp Heyet-i İdarelerini teşkil eden zevattan birinin işbu nizamname ahkâmına mugayyir hareketi haber alındıkta keyfiyet müfettişlerle veya mensup oldukları Heyet-i Merkeziyeleri marifetiyle tetkik olunur. Tebeyyün edecek neticeye göre o aza hakkında tenbih veya takbih veyahut Heyet-i İdare azalığından ıskat muameleleri icra olunur. Bu gibilerin harekâtı tardlarını istilzam ederse keyfiyet-i tard Heyet-i Udul kararıyle Heyet-i Merkeziyeye aittir.

Madde 143 — Nizamnamede musarrah vezaifle tekâsül ve tesanühü Heyet-i Merkeziyece tahakkuk eden Heyet-i İdare azası ıskat edilir.

Madde 144 — Heyet-i Merkeziye azasının mugayir-i nizam hareketi görüldüğü takdirde umumî müfettişlerin tahkik ve iş'arı üzerine haklarındaki muamele Merkez-i Umumîce kararlaştırılır.

Madde 145 — Fırkadan istifa eden meb'uslar Merkez-i Umumî kararıyle Cemiyetten tard olunur.

Madde 146 — Fırkadan ihraç olunacak meb'uslar Cemiyetten de ihraç edileceğine binaen Fırka Heyet-i İdaresi sui hali görülen yahut Fırka zabt ve raptına riayetsizlik gösteren meb'uslar hakkında Merkez-i Umumî ile muhabere edecek Merkez-i Umumînin muvafakatini istihsal ettikten sonra meseleyi Fırkaca müzakereye vaz eder. Fırkanın ekseriyet-i mutlakasıyla Fırkadan ihraç edilen meb'us Merkez-i Umumîce Cemiyetten de ihraç olunur ve karar-ı vâki mensub olduğu kulübe tebliğ edilir.

Madde 147 — İşbu nizamnamedeki mevadın tefsiri Merkez-i Umumîye aittir.

BELGE 15

1327 (1911) Kongresinde Hizb-i Cedit ve Hizb-i Atik'in Birleşmelerini Saptayan Karar*

Mevad-ı Aşere

İttihad ve Terakki Fırkası'ndan bir hizp geçen sene bidayetlerinde istidad-ı iftirak göstermiş ve siyaset-i cariyeye itiraz zımnında 10 madde teklif eylemişti. Sonra edilen sây ü gayret üzerine Fırkanın Hizb-i Cedid ve Atik'i telif edildiği gibi ol baptaki teklifât-ı aşere de kongreye gönderilmiş ve oraca bir karara raptolunmuştur, şöyleki:

Meclis-i Meb'usanda bulunan İttihad ve Terakki Fırkası'nın bazı azası tarafından teklif edilip kabulü kongre kararına talik edilen Mevad-ı Aşere mütalâa ve ariz ü amik tedkik olunmuştur.

Mevad-ı mezküreden birincisi: "Meb'usların imtiyaz vesair menafi takip etmemeleri" keyfiyetidir. Filvaki Meclis-i Umumi'nin her iki heyet-i azalığı ile kabil-i telif olmayan ahval-i hukuk-u esasiyede bir mebhası mahsus olup bizden mukaddem usul-ü Meşrutiyeti tatbik etmiş olan Avrupa hükûmat-ı meşrutası, kavanin-i esasiyesinden bazılarında az ve bazılarında çok olmak üzere birtakım takyidat kabul edilmiştir.

Meclis-i Umumi azasının haiz oldukları nufuzu sui istimal ederek menafi-i Devlete mugayır menafi-i hususiye temin edebilmeleri taht-ı imkânda bulunduğundan bu gibi ahvalin men'i hukuk ve menafi-i hükûmet ve ahalinin kuvve-i teşriiye azasından bihakkın beklediği hiss-i fedakâri ve hasebiyet icabatındandır. Binaenaleyh Kanun-i Esasi'nin bu noksanını ikmal etmek cümlenin arzu edeceği bir keyfiyet olup esas itibariyle şayan-ı kabul görülmüş ve ancak teklif veçhile yalnız Fırkaya mahsus olarak programa vaz'ı husul-ü maksadı kâfil olamıyacağından memnuiyetin Fırkaya dahil olan ve olmayan Meb'usan ile Heyet-i Âyan azasına da şâmil olacak surette Kanun-i Esasi'ye madde-i mahsusa dercinin temini ve bu seneden itibaren iktisab-ı kanuniyetine bezl ü sây edilmesi tensip olunmuştur.

İkinci Madde: "Meb'usların hükûmet memuriyeti kabul etmemesi" hususu olup, meb'usların bir memuriyet istihsali emelinde bulunmaları mükellef oldukları vazife-i murakabeyi hakkıyle ifa etmelerine mani ve meb'usan azasında hiss-i istirkap ve ihtirası uyandırarak memuriyeti meb'usiyete tercih gibi bir şâibeyi dâi olmak ve binnetice Meclis-i Meb'usanın faaliyet ve intizamına ve haiz olduğu şeref ve haysiyete halel getirmek ihtimallerine binaen meb'usanın memuriyet arkasında dolaşmalarını men için meb'usluktan istifalarından sonra bir müddet mürur etmedikçe memuriyet deruhte edememeleri hukuk-u esasiyede bir düstur olarak kabul edilmiş ve ancak bu müddet mütefavit olup bazılarınca bir sene ve diğer bazılarınca altı ay olmak üzere tayin olunmuş olduğundan bu ikinci madde esas itibariyle münasip görülerek umum meb'usana şâmil olmak üzere Kanun-i Esasi'ye bir madde ilâvesi ve müddetin Meclis-i Meb'usanın takdirine bırakılması tensip edilmiştir.

* Kararın metni için bk. **Salname-i Servet-i Fünun** 1328, s. 238 - 240.

Üçüncü Madde: ki **"meb'usların nâzır olabilmesi hakkında Fırkaca rey-i hafî ile ve aded-i, mürettebin sülüsan ekseriyetiyle kabul olunmak usulü takarrür ettiğinden nizamname-i dahilî'nin ol baptaki madde-i mahsusası tâdil olunacaktır"** metnindedir.

Sadrıâzamın deruhte ettiği vazifenin icabatından olan mes'uliyet, istediği rüfekayı intihap edebilmek salâhiyetini makam-ı sadarete bahşetmiş. Kanun-i Esasimiz dahi bu esası kabul eylemiştir. Binaenaleyh, sadrıâzam Kanun-i Esasî'nin verdiği salâhiyete istinat ederek fırkası haricinde nâzır intihabına alelıtlâk muktedir olduğu halde bu maddenin ruhuna ve suret-i tatbikına göre hükûmetin mabihül istinadı olan ekseriyet fırkası azasından hiç bir nâzır intihap edememesi Kanun-i Esasî'ye münafi olduğu gibi nâzırlık mes'uliyetini deruhde edecek iktidar ve nufuz-u siyasiyi haiz olan bir meb'usun kuvva-yi icraiyeye iltihak edememesi kabineyi muhtaç olduğu kuva-yi istinadiyeden ve meb'usları daire-i ihtisasları olan mesleki siyasette terakki ve tealiden mahrum eder. Binaberin Fırka nizamnamesinin olbaptaki madde-i mahsusasının tâdili talebini mutazammın işbu Mevad-ı Aşere'nin üçüncü maddesi tayyolunmuştur.

Dördüncü Madde: "Ahkâm-ı kanuniyeye temami-i riayet ve mes'uliyet-i vükelâya dikkat"'dir. Bunlar meb'usların en esaslı bir vazifesini ve Fırkanın ruh-u siyasetini tazammun eder. Bazı meb'uslar tarafından böyle bir maddenin teklifi Meclis-i Meb'usan azasının murakabe vazifesini bihakkın ifa edememelerinden münbais ise Fırka programına böyle bir maddenin derci meb'usların kanunen ve hamiyeten itasına borçlu oldukları vezaifin hüsn-ü cereyanını temin edemez. Çünki, Kanun-i Esasî'nin meb'uslara zaten bahşettiği salâhiyet ve vezaifi ikmalde gösterilen tesamühü men içün programa bir madde vazından ziyade hüsn-ü ifa-yı vezaifi meb'usların metanet ve fezail-i zâtiye ve ahlâkiyelerinden beklemek daha muvafık olur. Şayed bu maddenin teklifinden maksat vükelânın vezaif-i idariyelerinden münbais mes'uliyeti temin ise bu da evveliemirde bilûmum vükelâ ve memurinin mes'uliyetini tayin için bir kanun-u mahsus tanzimine mütevakkıf bulunduğundan bu bapta hükûmetten bir kanun lâyihası talep edilerek sür'at-i mümküne ile iktisab-ı kanuniyet ettirilmesi münasip görülmüştür.

Beşinci Madde: "Kemakân ittihad-ı anasıra çalışmak, ticaret, ziraat, sanayi ve maarifin terakkisine derece-i ihtiyaca göre gayret etmektir". İttihad-ı anasırı Cemiyet esasen hedef-i âmal ittihaz etmiş ve hayat-ı siyasiyesini mebdeinden beri bu yolda sarf-ı mesaiden, hâlî kalmamış ve zaten Cemiyetin siyasî programında münderiç mevadından ve memleketin menafi-i icabatından bulunmuş olmağla bu bapta yeniden bir madde kabulü hâsıl-ı tahsil demek olacağından bu hususta tezyid-i mesai ve faaliyet edilmesi mütalâa kılınmıştır.

Altıncı Madde: "Ahlâk ve âdab-ı umumiyeyi diniye ve milliyenin muhafazasıyle beraber Garbın terakkiyatı ve tekemmülât-ı medeniyesinin memlekette inkişafına hizmet etmek" keyfiyetidir. Ahlâk ve âdab-ı umumiye-i diniye ve milliyenin muhafazası Cemiyetin makasıd-ı ulviyesi cümlesindendir. Cemiyet teşkilât-ı siyasiye ve içtimaiyemizin esası olan din-i mübin-i İslâmın efrada telkin ettiği fezail-i ahlâkiyenin, kuva-yı mukaddese-i milliyenin en mühimi olduğunu takdir etmiş ve âdab-ı umumiye-i milliye ve İslâmiyenin tetruku ha-

lelden mahfuziyetini muhbe-i âmal ittihaz eylemiştir. Binaenaleyh bir taraftan âdab-ı umumiye ve fezail-i ahlâkiye-i milliye ve İslâmiyenin muhafazası esbabını tehiyye ve temin etmek ve diğer taraftan memleketimizin Garbın terakkiyat-ı maddiyesinden istifade ve iktisab-ı mamuriyet ve refah etmesine çalışmak ehemm-i vezaiften olup hissiyat-ı diniyece riayetkâr olmayanlar hakkında geçen sene Ceza Kanununa vazedilen ahkâm-ı şedide Fırkanın ahlâk ve âdab-ı umumiye-i diniye ve milliyenin muazzeziyetini ne kadar esaslı bir meslek olmak üzere telâkki ettiğine en yeni bürhandır. Merkez-i Umumî'nin kongrede kıraat ve bir kısmı neşrolunan raporunda beyan edildiği veçhile balâda tafsilen dermeyan edilen gayeye vusûl içün ittihaz edilmiş olan tedabir-i müessire ve siyasi programa idhali teklif olunacak levayih-i kanuniye temini maksada kâfi görülmüştür.

Yedinci Madde: "Kanun-ı Esasî dairesinde an'anet-i Osmaniye-i tarihiyeyi idame ve muhafaza etmek"dir. Ahlâfın hürmetle telâkki ettiği me'seri eslâf demek olan an'anet-i makbule-i tarihiyenin muhafazası 6. maddede zikrolunan ve âdab-ı umumiye-i de âdat-ı müstahsene-i milliyeye riayet kabilinden bir emr-i tabiî ve zaruri olmakla beraber henüz bir devre-i inkılâbiyede bulunan İttihat ve Terakki Cemiyetinin hayat-ı içtimaiye-i millete hâkim kavanin-i sabiteye ve bu kavaninin icabatına hürmet ve sadakatle içtimaiyatta tekâmül-ü tedricî esasını takib-i uss-ü siyaset ittihaz eylemiştir. Kanun-i Esasî dairesinde an'anat-ı Osmaniye-i tarihiye kaydına gelince, Kanun-i Esasî'nin muhafazası Cemiyetin ve bilcümle Osmanlıların mabilhülhayatı olduğu cihetle tazammun ettiği bilcümle ahkâmın ve o dairedeki an'anatın kemali sadakatle muhafaza ve idamesi bir emr-i tabiîdir.

Sekizinci Madde: "Memurinin tayin ve azline intizam-ı kanunî vermek"tir. Hidemat-ı umumiye-i hükûmetin hüsn-ü cereyanını temin içün memurinin erbab-ı reviyet ve iktidar meyanından intihabı nasıl lâzımsa bu suretle müntehap memurinin muvaffakıyetleri ve memuriyetlerini bilâ tereddüt ve kemal-i salâhiyetle ifa etmeleri içün de hukuklarını mahfuz ve istikballerini emin görmeleri öylece lâzım ve zaruridir. Şu halde memurinin vezaifi kat'iyen tayin ve bu vezaif mukabilinde mes'uliyet esaslarını vaz'eyleyerek hüsn-ü ifayı vezaifin terfi-ü mükâfat ve aksi halin azl-ü mücazata sebebiyet vermesi hikmet-i idare mukteziyat-ı tabiiyesindendir. Mülâhazat-ı mezkûreye binaen memurinin tayin ve azline bir intizam-ı kanunî verilmesini mutazammın olan işbu maddenin ehemmiyeti derkâr olup Meclis-i Meb'usan İdare-i Vilâyet Encümeni de bu cihet-i takdir ve memurinin terfi ve terakki ve azl ve tebdillerinin bir usul-ü salime rabtını hükûmetten talep eylemiş olmasına nazaran bu baptaki lâhiyanın bir an evvel kesb-i kanuniyet etmesi esbabının istikmali düşünülmüştür.

Dokuzuncu Madde: "Hukuk-ı mukaddese-i hilâfet ve saltanata mütedair Kanun-ı Esasî'nin bazı mevadının kuva-yı selase esasındaki muvazeneti teyid edecek surette tâdili" teklifidir. Bir millette mevcut olan kuvvetler kuvve-i teşriiye, kuvve-i icraiye, kuvve-i adliye olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. İşbu kuva-yı selase arasında muvazeneti temin edebilecek hukuk ve salâhiyeti haiz olması muktezidir. Binaenaleyh, Kanun-i Esasînin tâdili esnasında kuva-yı selasenin muvazenetini ihlâl edecek bazı mevad kabul edilmesi zaten Merkez-i Umumi'nin nazar-ı dikkatine çarpmış ve Cemiyet siyasî programının bu esasları temin edecek surette tanzimi mukarrer bulunmuştur.

Onuncu Madde: **"Makasıd-ı hafiye-i mahsusaya binaen teşekkül eden Cemiyetlerin harekât ve âmaline mümanaat"**dır. Makasıd-ı hafiye-i mahsusa takip eden cemiyetler iki kısım olabilip bunların birisi siyasi, diğeri içtimaîdir. Siyasî olanlar Devletin menafiine muhalif bir takım makasıd takip edecekleri gibi İçtimaî olanları dahi âdab-ı ve ahlâk-i umumiye-i milliye ve bünyeyi hedefi tecavüz ittihaz edebilirler. Bu misillü cemiyatın men'i Cemiyetler Kanunu ile Kanun-u Ceza ve nizamat-ı zabıta icabatından olup bunlar hakkında mütebassırane hareketle mukteziyat-ı kanuniyenin temami-i ifası hükûmetin vazifesidir. Ve hükûmete bu vazifeyi hüsn-ü ifa ettirmek Meclis-i Meb'usanın hakk-ı murakabesi daire-i şümulündedir.

Âdab-ı islâmiye ve milliye ve menafi-i umumiye ve vataniyeye münafi muzır cereyanların bir şekl-i içtimaide izalesine gelince: Merkez-i Umumî raporunda da işaret edildiği veçhile Cemiyetin siyasî ve içtimaî programlarını kendisine meslek-i siyasi ve içtimaî ittihaz edenlerin hafi ve celî başka bir cemiyete intisap edememeleri zaruretiyle beraber bu hususta mevad-ı nizamiye tedvin ve maksad-ı cemiyet muahedat ve irşadat-ı meşrua ile neşr-ü tamim edilmektedir.

Mukarrerat-ı vákıa suret-i mahsusada teşkil edilen bir encümenin biletraf icra eylediği tedkikat üzerine kongre heyet-i umumiyesince madde madde tezekkür ve tedkik olunduktan sonra ittihaz edilmiş ve fırkaca mucib-i tefrika hiç bir hal kalmadığına müttefikan ve müttehiden karar verilmiştir.

BELGE 16

"İttihat ve Terakki Kongresinin Mukarreratı"*

(1328 - 1912)

Ahiren İstanbul'da in'ikad eden İttihat ve Terakki Kongresinde mukarrerat-ı âtiye ittihaz olunmuştur:

1

Meclis-i Mebusanın Seddi ve İntihabat Meselesi

Kanun-ı Esasî'nin otuzbeşinci maddesinin tadili bahsinde Sait Paşa kabinesiyle arasında tehaddüs eyleyen ihtilâf üzerine eski Meclis-i Mebusan kanunun gösterdiği tarik-i mahsus dahilinde fesholunmuş ve yeniden icra edilen intihabat neticesinde yeni bir meclis 5 Nisan 328 tarihinde içtima eylemişdir. Fakat intihabat-ı mezkûre ile katiyen alâkadar olmayan bazı avamil-i gayr-ı kanuniyenin tazyik ve tesiri tahtında bulunan hükûmet-i hazıra, Meclis-i Âyanın gûya tefsiren verilmiş bir kararına istinaden yeni Meclisi 23 Temmuz 328'de seddeylemişdir. Karar-ı mezkûr (Hükûmetle Meclis-i Meb'usan arasında ihtilâf tahaddüs eder ve Meclis fesh olunursa yeni gelen Meclisin vazifesi münhasıran madde-i muhtelif-ün fihanın hakkında sıfat-ı hâkimiyetle

* **Tanin**, 25 Eylül 1912, s. 1.

ita-yı rey eylemekten ibaret olup bu vazifesini ifa edince dağılması icabeder) esasına ibtina eylemektedir.

Halbuki:

Evvelâ: Kanun-i Esasî'nin (mebusan intihab-ı umumisi dört senede bir kere icra olunur ve her mebusun müddet-i memuriyeti dört seneden ibaret olup fakat tekerrürat-ı intihap olunmak caizdir) diye muharrer olan 69. maddesinin sarahat-ı katiyesi mucibince herhangi bir intihab-ı umumî neticesinde içtima eden Meclis-i Mebusan'ın müddet-i memuriyeti bilâ kayd-ü şart dört senedir. Fesh üzerine icra kılınan intihabat neticesinde gelen Meclis-i Mebusanın mecalis-i saireden fark-ı hususisi badî-i ihtilâf olan mesele hakkında temsil edeceği reyin mecburi-ül-icra olmasından ibarettir. Yoksa bu meclisin vazifesi sırf bu mesele hakkında ita-yı reyden ibaret olması bahsinde Kanun-i Esasî'nin hiç bir kayd-ı sarih ve zımnisi mevcut değildir ki 69. maddenin sarahat-ı katiyesi haricinde bırakılması lâzımgelsin.

Saniyen: Meclis-i mesdudun hîn-i küşadında Âyan'ın dahi huzuruyla kıraat buyurulan nutk-i hümâyunda hükûmetle eski meclis arasındaki madde-i muhtelif-ün fihanın halli taleb edilmekle beraber memleketi alâkadar eyleyen bütün mesail-i mühimmenin Meclisçe nazar-ı mütalâaya alınması beyanaât-ı şâhâne cümlesinden bulunmuştu. Şu halde yeni meclisin salâhiyet-i şâmilesi taraf-ı hazret-i padişahîden de ifade ve tayin buyurulmuştur.

Salisen: Sed kararını Meclis-i Âyan'dan istihsal eden hükûmet Heyet-i Âyan'a bu maksatla müracaat etmezden birkaç gün evvel Kanun-i Esasî'nin bâzı mevadının tadili içün Meclis-i Mebusan'a müracaat etmiş ve gerek bütçeyi ve gerek diğer bazı hususatı Meclis-i Mebusan huzurunda müdafaa ve hattâ Harbiye Nâzırından vuku bulan suali kabûl ve istihzah takdiri üzerine yevm-i istizahın tadilini talep eylemişti. Şu halde meclis-i mesdudun salâhiyet-i âmme ve mutlakası hükûmet tarafından da tasdik olunmuştur.

Rabian: Meclis-i Mebusan'ca tetkik ve kabul olunan bütçenin bazı aksamıyla diğer bâzı kavanin Meclis-i Âyan'da tasdik eylenmişti. Şu halde Heyet-i Âyan dahi mezkûr kararını vermezden biraz evvel Meclis-i Mebusan'ın salâhiyet-i şâmilesini tasdik eder kararlar ittihaz eylemiştir.

Hamisan: Meclis-i mesdud tarafından kabul olunan harb vergisini kanun dairesinde hükûmet-i hâzıra tarh ve tahsil-i tekâlife girişmiş ve meclisce kabul edilen evkaf bütçesi ahkâmını elyevm tatbik eylemekte bulunmuştur. Eğer Meclisin vazifesi sırf madde-i muhtelifün-fiha hakkındaki nokta-i nazarını izhar ve beyandan ibaret olsa idi evkaf bütçesiyle kanun-ı mezkûr ahkâmının keenlemyekûn addedilmesi binaenaleyh tatbik ve icra edilememesi lâzım gelirdi. Hükûmet kavanin-i mezkûreyi mevki-i meriyet ve tatbike koymakla Meclis-i Mebusan'ın salâhiyet-i mutlaka ve kanuniyesini kabul etmiş ve bu salâhiyeti inhâr ve nez'eden Meclis-i Âyan kararının nâmeşrû olduğunu resmen ve halen itiraf eylemiştir.

Sadisan: Bad-el fesh gelen Meclis-i Mebusan'ın müddet-i memuriyeti madde-i muhtelifün fiha hakkında sıfat-ı hâkimiyetle karar vermeye mahsus ve münhasır olduğu yolundaki Âyan kararı farz-ı muhal olarak kabûl edilse bile Meclis-i Mebusan madde-i muhtelif-ün fiha hakkında yalnız nokta-i nazarını bildirmiştir. 35. maddenin şekl-i muaddeli dairesinde verdiği karar, henüz Meclis-i Âyanca tasdik ve irade-i seniyeye iktiran etmemiş ki lâzım-ül-icra bir

hale gelsin de Meclisin sıfat-ı hâkimiyeti bitmiş olsun. Bilâkis karar-ı mezkûrun bazı cihatı Meclis-i Âyan encümenince reddedilmiştir. Binaenaleyh yeniden tetkik içün Meclis-i Mebusana iadesi tabiî bulunmuştur. Şu halde sıfat-ı hâkimiyete malik olduğu söylenen meclis-i mesdud olduğundan madde-i muhtelifün fihanın tekrar-ı vürûdunda hakemliği kim icra edecektir. Demek ki Meclis-i Âyan'ın kararı farz-ı muhal olarak doğru olsa bile hükûmetin o karara istinaden Meclis-i seddetmesi hiç doğru olamaz. Çünkü o karar meclis-i cedide sıfat-ı hâkimiyet vermekte olduğundan bu sıfatın netice-pezîr olmasını yani madde-i muhtelifün fiha hakkındaki kararın Âyan'ın tasdikine ve Zat-ı Hazret-i Pâdişahînin irade-i seniyelerine iktirân etmesini beklemek hükûmetçe mecburî idi. Şu halde o karar dairesinde de sed gayr-ı meşrûdur.

Binaenaleyh İttihat ve Terakki Kongresi sırf Meclis-i Mebusan'ın seddini temin içün ittihaz ve tatbik edilen ve Kanun-i Esasî'nin ahkâm-ı serihasını ve bu ahkâm ile millet-i Osmanîyeye temin olunan hukukunu pamâl-i hakareti eden bu kararı, mes'uliyet-i âzimeyi dâî bir tedbir-i indî addederek şiddetle protesto eden ve milleti intihaba ve bütün vesait-i kanuniyeyi istimal ederek hakkını müdafaaya davet eyler. İşte İttihat ve Terakki Kongresi saadet-i vatanın kâfil-i istikrarı olan Kanun-i Esasi'nin inkâr ve payimâl edilmesi olan ahkâmına riayet ettirmek ve iza'a edilen hukuk-u milletin kanun dairesinde tazyikini temin eylemek ve idare-i devleti istihsal-i meşrutiyete çalışmış meşrutiyetin hakiki muhafızı bulunmuş olan bir fırkanın murakabesinden mahrum bırakmamak maksadıyla İttihat ve Terakki Fırkasının kûşad edilen intihabata iştirak etmesine ita-yı karar eyler.

2
İttihat ve Terakki'nin Teşkilatı

İttihat ve Terakki Kongresi, meşrutiyet-i idareyi istihsal içün İdare-i Hamidiye'nin enzar-ı tecessüsü karşısında bittabi teşkilât-ı hafisiyle çalışmış ve maksadına vasıl olmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin inkılâptan beri bütün kuvvet-i mâna ile sırf bir fırka-i siyasiyeden başka bir mahiyete sahip olmadığını ve teşkilât-ı hazırasının memalik-i meşrutadaki fırak-ı siyasiyelerin tâbi olduğu esaslar dairesinde tanzim edilmiş ve dört senedir yapılan tadilâtın tedricî tekâmüllerden ibaret bulunmuş olduğunu suret-i katiyede beyan eder.

3
Trablusgarp ve Bingazi

İttihat ve Terakki Kongresi Trablusgarp ve Bingazi havalisinde hukuk-ı hilâfet ve saltanat-ı Osmaniye'yi müdafaa sadedinde şehid olmuş bulunanların saadet-i uhreviyeye nailiyetini bargâh-ı ahdiyetten niyaz eder ve meydan-ı müdafaada elyevm şanlı levhaları göstermekte olan kahraman askerler ve mücahidîn-i necibe-i Arabı Kemal-i tazim ve uhurrette selâmlar. İttihat ve Terakki Kongresi bu eyalâtda hakimiyet-i Osmani'nin fiilen ve tamamen idame ve muhafazasının İttihat ve Terakki Fırkasınca düstûr-u kat'i tanınmasına karar verir.

4
Abdülaziz Çaviş'in Mısır Hidiviyetine Teslimi

Makam-ı hilâfet ve saltanata iltica etmiş olan Abdülaziz Çaviş'in her türlü

kavaid-i hukukiye ve teamüller hilâfında olarak Mısır hidiviyetine teslimini Kongre asırlardan beri müesses an'ane-i müstahsene-i millete münafi ve hukuk ve haysiyet-i devleti muhil addederek hükûmeti şiddetle protesto eyler.

Kâtib-i Umumî
Âyandan
Mehmed Seyyid

BELGE 17

1913 (1329) Kongresinde Kabul Edilen Siyasal Program

(İttihat ve Terakki Cemiyetinin Siyasî Programıdır)

Kısm-ı Siyasî

Madde 1 — İttihat ve Terakki Fırkasının siyaset-i idariyesi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esasına müsteniddir.

Madde 2 — İttihat ve Terakki Fırkası, siyaset-i iktisadiye-i milliyenin istiklâlini müşkülâta koyan ve ecnebilere taallûk eden imtiyazat ve istisnaat-ı maliye ve iktisadiyeyi ref'e çalışacağı gibi alelûmum kapitülâsyonların dahi kaldırılması esbabını istikmal etmeği en mukaddes gaye addeder.

Madde 3 — Evsaf-ı matlûbeyi haiz her Osmanlının Memalik-i Osmaniyenin her yerinden kendisini meb'us intihap ettirmeğe hakkı olması teklif olunacaktır.

Madde 4 — Meclis-i Meb'usanın daveti, tecili, tatili, temdidi ve saire hakkında 1328 senesinde Meclis-i Meb'usanın sülüsanı ekseriyetiyle kabul ve Meclis-i Âyan'a tevdi edilen Kanun-u Esasinin fıkralariyle otuz beşinci madde-ı muaddelenin Âyanca kabul ve kesb-i kanuniyet ettirilmesine çalışılacak ve yalnız müddet-i içtimaın lâakal dört ay olması için hükûmet tarafından yeni teklif vaki olacaktır[1].

[1] 1328 senesinde Meclis-i Meb'usandan Âyan'a tevdi edilen Kanun-i Esasi mevadd-ı muaddile lâyıhası suretidir.

Madde 7 — Otuz beşinci madde mucibince Heyet-i Meb'usanın ledeliktiza feshi ve müddeti teciliye ve tatiliyenin mecmu-u müddeti içtimaiye seneviyenin nısfını tecavüz etmemek ve o sene-i içtimaiye zarfında müddetini ikmal etmek üzere tecil ve tatili hukuk-u mükaddese-i Hazret-i Padişahidendir.

Madde 35 — Vükelâ ile Heyet-i Meb'usan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükelâ tarafından ısrar olunup da Meb'usan canibinden ekseriyet-i ârâ ile ve mükerreren reddedildiği halde vükelânın tebdili veyahut müceddeden ve dört ay zarfında intihap ve içtima olunmak üzere heyet-i meb'usanın feshi hukuk-u padişahî cümlesindendir. Fakat heyet-i cedide-i meb'usan evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Meb'usanın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır.

Madde 43 — Meclis-i Umuminin iki heyeti beher sene Teşrin-i sâni iptidasında ve tecil vuku bulmuş ise müddet-i teciliyenin inkızasından bilâ va- →

Madde 5 — Meclis-i Meb'usanın müddet-i içtimaiyesi olan dört ay temdid olunsa dahi Meb'usanın tahsisat-ı seneviyesinin tezyid olunmaması teklif olunacaktır.

Madde 6 — Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar bulundukları daire-i intihabiyedeki memuriyetlerinden müfarakat ettikten dört ay geçmedikçe intihap edilemezler. Ve bu memnuiyet hilâfında olarak vaki olan intihabın hükümsüz olduğu hakkında madde teklif olunacaktır.

Madde 7 — Kanun-u mahsus ile muayyen hakk-ı istifaya malik berrî, bahri ve jandarma ümera ve zabitanı istifalarından kezalik dört ay geçmedikçe meb'us intihap edilemeyeceği teklif olunacaktır.

Madde 8 — Meb'us olanlar meb'usluktan infikâk ettikten altı ay geçmedikçe meb'usluktan evvelki memuriyetlerinden daha yüksek mevkili bir memuriyete tayin edilemiyeceği teklif olunacaktır.

Madde 9 — Meclis-i Âyan azalariyle meb'usların Devletle müşterekülmenfaa veya Devletin doğrudan doğruya muavenet-i maliyesinden müstefid şirketlerde hizmet ve vazife kabul etmeleri ve doğrudan doğruya hazine-i maliyeden tediyatı müstelzim muamelât ve taahhüdata girişmeleri memnu ve aksi hareket âyanlıktan ve meb'usluktan sukutu müstelzimdir.

Madde 10 — Bir meb'us aynı zamanda üçten ziyade daire-i intihabiyede namzetliğini vazedemeyeceği hakkında madde teklif olunacaktır.

Madde 11 — Kanun-i Esasinin otuz altıncı maddesi "Meclis-i Umumî mün'akid olmadığı zamanlarda ihtiyacat-ı âcile ve zaruret-i mübreme zuhur ettiği takdirde Kanun-i Esasî ahkâmına ve intihap kanununa mugayir olmamak üzere heyet-i vükelâ tarafından verilen kararlar heyet-i meb'usanın içtimaile verilecek karara kadar bâ irade-i seniye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk içtimada heyet-i meb'usana tevdi edilmek lâzımdır." tarzında tadili teklif olunacaktır.

Madde 12 — Divan-ı Âli'de takip edilecek usul-ü muhakeme ve Vükelânın vazife ve mes'uliyetine müteallik kanunun süratle yapılması teklif edilecektir.

Madde 13 — Divan-ı Harb-i Örfilerin sureti teşkiline ve usul-ü muhakemesine dair bir kanun tanzimi teklif olunacaktır.

Madde 14 — Kanun-i Esasinin tefsir-i kavanine müteallik: "bir madde-i kanuniyenin tefsiri lâzım geldikte umur-u adliyeye müteallik ise tayin-i mânası Mahkeme-i Temyize ve idare-i mülkiyeye dair ise Şura-yı Devlete ve işbu Kanun-i Esasiden ise heyet-i Âyana aittir." diye muharrer olan yüz on yedinci maddesinin tayyı teklif olunacaktır.

deten içtima eder ve bâ irade-i seniye küşad edilir. Müddet-i içtima altı aydır ve bu müddetin hitamında Meclis yine bâ irade-i seniye kapanır. Bu heyetlerden biri diğerinin bulunmadığı zamanlarda mün'akid olamaz. Meclis-i Meb'usan feshedildiği halde dört ay sonra içtima edecek olan heyet-i cedidenin içtimaı bir içtimaı fevkalâde hükmünde olup müddeti iki aydır ve kabil-i temdid olup tecile tâbi değildir ve 69'uncu maddede muharrer olan dört seneden ibaret müddet-i memuriyeti Teşrin-i sâni iptidasında başlar.

Madde 73 — Kanun-ı Esasi'nin 73'üncü maddesi mülgadır.

Madde 15 — Kanun-i Esasinin otuz sekizinci maddesinin "netice-i istizahta heyet-i meb'usanın ekseriyet-i ârâsiyle hakkında adem-i itimad beyan olunan nâzır sakıt olur. Reis-i vükelâ hakkında adem-i itimad beyan olunduğu halde heyet-i vükelâ hep birden sukut eder." diye muharrer olan fıkralarının tayyı teklif olunacaktır.

Madde 16 — Elyevm mevzu olan harp vergisinin müddet-i muayyinesi hitam bulduktan sonra icap eden tadilât ile istifasına devam ve donanmaya tahsis edilmesi teklif olunacaktır.

Kısm-ı İktisadî

Madde 17 — Ziraatin terakki ve inkişafı için ucuz faizli uzun tekasitli sermayenin erbab-ı ziraate temin ve tedariki maksadiyle memleketimizde itibar-ı akar "Kredi Fonsiye" bankası tesis ve küşadına gayret olunacaktır.

Madde 18 — İhtiyacat-ı hazıra-i medeniyeye gayr-ı muvafık olan muamelât-ı ticariye ve adiyeyi tahdid ve eşkâl eden mevad-ı kanuniyenin tadili teklif olunacaktır.

Madde 19 — Zürranın alıcı satıcı şirketlerine karşı menafiini müştereken ve hükûmetin muavenetile müdafaa etmek ve ihtiyacat-ı ziraiyelerini müştereken tedarik edebilmek maksadile ziraat sendikalarına mahsus kanun lâyihası teklif olunacaktır.

Madde 20 — Dersaadetteki Tasarruf ve Emniyet Sandıklarının ahaliye bahşettikleri menafi-i teşmilen dahil-i vilâyatta bu gibi Sandıklar tesis ettirilecektir.

Madde 21 — Esnaf cemiyetleri müstakil hırfet ocakları mahiyetinde olarak resmen tanılacak ve umur-u dahiliyelerini tanzim hususunda bu ocaklara salâhiyet-i mahsusa verilmesi teklif olunacaktır.

Madde 22 — Devletin ahval-i maliyesi müsaade bahşolunca âşarın yüzde ona tenziline çalışılacaktır.

Madde 23 — Âşarın kadastro usulünün taksimi suretile arazi vergisi şekline kalb ve ifrağı zamanına kadar tahmisi veya sair suretle usul-ü cibayetteki mehazir-i hazıranın izalesi ve mükellefînin bu baptaki şikâyetlerinin ref-i talebedilecektir.

Madde 24 — Bugün gayet nisbetsiz ve adaletsiz bir vergi olan temettü vergisinin bir nisbet-i âdileye ifrağı için kanun-u mahsus tanzim olunacak ve işbu kanunun behemehal ecanibe teşmili esbabına da tevessül edilecektir.

Madde 25 — Ziraat Bankasının elyevm ikrazata vazettiği kuyudat tadil ettirilecektir. Ziraat Bankası ikrazatının derece-i kifayeye iblâğı için sermayesinin tezyidi ve ihtiyacata göre vilâyata tevzii ile beraber Ziraat Bankasına bu maksadı temin edecek bir şekl-i iktisadî verilecek ve mahsulât üzerine ikrazat icra edilebilecektir.

Madde 26 — Ağnam rüsumunun cibayet ve ağnamın tadadı zamanının münasebet-i iklimiyeye ve mevkie ve fii mahalliye göre tayini ve ağnam resminin de nisbet-i mutedileye ircaı teklif olunacaktır.

Madde 27 — Çiftçiler, orakçılar, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki münasebatı tanzim ve tayin edecek bir kanun neşri teklif edilecektir.

Madde 28 — Emraz-ı sariye-i hayvaniyenin men'i tevessüü ve hayvanat-ı ehliyenin teksir ve ıslâh-ı cinsinin temini için ihtiyacat-ı memleket ile mütenasip mevad-ı kanuniye teklif olunacaktır.

Madde 29 — Teşvik-i sanayi kanununun mevki-i tatbika vaz'ı tesri olunacaktır.

Madde 30 — Borsa, Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odaları teksir ve yekdiğerinden müstakil olarak teşkil ve bunlara varidat teminile faaliyetleri esbab-ı ihzar ettirilecektir.

Madde 31 — Ticaret kanununun ve bilhassa Anonim şirketlerine ait mevadın ihtiyacat-ı hazıraya göre tanzim ve tadili talebolunacaktır.

Madde 32 — Defter-i Hakani muamelâtı hakkındaki kavanin-i mevcudenin hüsn-ü tatbikini temin edecek surette muamelât-ı mezkûre için bir tarz-ı teftişin ve tedabir-i sairenin ihdası teklif edilecektir.

Kısm-ı İdari

Madde 33 — Vatanımızın her şeyden ziyade ıslâhat-ı idariyeye ihtiyacı vardır. İhtiyacat ve mesalih-i ahâlinin her suretle mazhar-ı himaye ve teshilât olması ve hukuk ve emniyet-i âmmenin taht-ı muhafaza-i kaviyede bulunması emrinde bilcümle şuabat-ı idarenin ciddî surette ıslâhı ve memurin-i hükûmetin bu gayeyi takip etmelerinin teminini İttihad ve Terakki akdem vezaif bildiğinden şuabat-ı idarenin ciddî teftiş altında bulundurulması için mütehassıs müfettişler celp ve istihdam olunacaklardır.

Madde 34 — Nevahinin maarif, asayiş ve umur-u nafıa-i mahalliye ve sıhhiye emrinde salâhiyetini tevsian nevahi kanunnamesi teklif olunacaktır.

Madde 35 — Taksimat-ı mülkiyede bazı kura, nevahi ve kazaların ve ilh.. elyevm tâbi bulundukları merkezden fekk-i irtibatlariyle kurbiyet ve münasebet cihetile daha muvafık merkezlere rapt ü ilhakı ve mesalih ve muamelâtı âmmenin mazhar-ı teshilât olması nokta-i nazarından taksimat-ı mezkûrenin teshihi matlûptur.

Madde 36 — Aşairin suret-i iskânı ve aşair ile meskûn olan mahallerin suret-i idaresi hakkında kavanin ve nizamat tanzimi teklif olunacaktır.

Madde 37 — Sıhhat-i umumiyeyi en çok tehdid eden sıtma, frengi, verem ve emraz-ı saire-i müstevliyeye karşı şiddetli mücadelede bulunmak ve muvaffak olmak için her türlü fedakârlık ihtiyar olunacaktır.

Madde 38 — Memurinin terakkisi, tekaüdü, azli ve tahvili hakkında bir kanun teklif olunacaktır.

Madde 39 — Elyevm mevcut olan bedel-i nakdî usulünün ref'iyle mükellefiyet-i askeriyenin bedenen ifasına dair bir kanun tanzimi teklif olunacaktır.

Madde 40 — Belediyelerin tezyid-i varidatına ve şehirlerin ümran ve terakkisine medar olan imtiyazat ve müsaadat-ı belediyenin itasını teshil edecek ve bu bapta elyevm mevcut olan müşkülât-ı fiiliyeyi refeyleyecek bir usul ve kaide-i salimenin ittihazına sarf-ı gayret olunacağı gibi belediyenin salâhiyet-i icraiyesi de tevsi ve temin edilecektir.

Kısm-ı Maarif

Madde 41 — Kanun-i Esaside musarrah olduğu veçhile Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyeleri siyak-ı vahidde cereyan etmek için hususî

ve cemaat mektepleri üzerinde hükûmetin nezaret ve teftişi bulunmak ve fakat hiçbir unsurun lisan-ı maderzadı ile itikadiyat ve edebiyatına müdahale etmemek kaziyesi de umde ittihaz olunmuştur, tahsil-i iptidaî mecburî ve mekâtib-i umumiye de meccanidir. Mekâtib-i iptidaiye-i umumiye ve tâliyede türkçenin yalnız lisan olarak tedrisi mecburî olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisan-ı tedris olacaktır. Mekâtib-i iptidaiye programları sair memalik-i mütemeddinede olduğu gibi rüşdî tahsilini de ihtiva edecek surette tertip ve mahallerinin ihtiyacatına göre bu programlara ziraat ve ticaret ve sanata ait malûmat tezyil olunacaktır.

Mekâtib-i sultaniye ve âliyenin masarif-i tesisiye-i daimeleri umumi bütçeden tesviye ettirilecektir.

Madde 42 — Mekâtip tesisinden evvel muallim yetiştirmenin ehemmiyeti ve lüzumu nazar-ı dikkate alınarak her şeyden evvel memleketin tedrisat-ı tâliye ve âliyece muhtaç olduğu muallimleri yetiştirecek surette İstanbul'da bir Darülmuallimin-i âli tesis ve vilâyetlerde ikinci derece Darülmualliminler teksir ettirilecek ve aleltedriç mühim olan merakizde birer sultanî ve ikinci derece merkezlerde mekâtib-i idadiye tesis edilecektr. Bilûmum mekâtipte terbiye-i diniye ve bedeniyeye ehemmiyet-i mahsusa verilecektir.

Madde 43 — Mekâtib-i iptidaiye ve tâliyede münhasıran hizmet talimi ile meşgul bir meslek-i muallimin tesis edilecek ve kıdem ve ehliyet itibarile muallimlerin maaşları tezyid olunacaktır. Muallimlerin suret-i tayin ve azl ve terakkisi hakkında bir kanun teklif edilecektir.

Madde 44 — Millî hayat-ı irfanımıza selim bir inkişaf vermek üzere bir Encümen-i Dâniş teşkili ve mekâtipte tedris edilmek üzere elsine-i muhtelife üzerine kitaplar teklif edecek bir heyet tayini ve mühim ve nafi âsar-ı ecnebiyenin lisanımıza nakli için bir tercüme encümeninin teşkili, bilûmum kütüphanelerin imar ve idame-i intizamları ve payitahtta mükemmel bir kütüphane-i millî tesisi teklif olunacaktır.

Madde 45 — Medaris-i ilmiyenin ihtiyacat-ı asriyeye muvafık bir surette ıslâhı ve doğrudan doğruya Evkaf idaresinde bulunan müessesat-ı diniye ve ilmiyenin imarı hakkında kanunlar tanzim ettirilecektir. Evkaf Nezaretinde bir maarif şubesi teşkiliyle köylerde cami ve hususî mektepler imar ve idare edilmesi için teklifte bulunulacaktır.

Madde 47 — Mekâtib-i âliye ve tâliyenin icap eden şuabatı için ecnebi mütehassıslar celbolunacaktır.

BELGE 18

1913 (1329) Kongresinde Kabul Edilen Nizamname

Madde 1 — İttihat ve Terakki Cemiyeti, program ve atiyüzzikr nizamnameyi kabul eden efrad-ı Osmaniye ve gazeteler ve zümrelerden mürekkep bir fırka-i siyasiyedir.

Madde 2 — İttihat ve Terakki Fırkası Meclis-i Meb'usanda programını tatbik edecek bir ekseriyet vücude getirmek için bilhassa meb'usan intihabatında

istihsal-i muvafakiyete çalışacağı gibi her nevi mecalis-i intihabiyede dahi makasıd-ı siyasiye ve iktisadiye ve idariyesini terviç ettirmek için de intihabat-ı sairede vazife-i tenvir ve irşadı ifa edecektir.

Madde 3 — Cemiyetin merkezi İstanbul'dadır.

Teşkilât

Madde 4 — İttihat ve Terakki Fırkası bir reis-i umuminin taht-ı idaresinde müteşekkil bir meclis-i umumî tarafından idare olunur. Meclis-i mezkûr kuvve-i teşriiye haricindeki teşkilât ile müstakil ve bir kâtib-i umuminin riyasetinde mün'akid bir Merkez-i Umumiye ve bir de kuvve-i teşriiye ile iştigal ve bir vekil-i umuminin taht-ı nezaretinde içtima eder bir Kalem-i Umumiye maliktir.

Madde 5 — Meclis-i Umumî azası aza-yı tabiiye ve aza-yı müntehabeden mürekkeptir. Aza-yı tabiiye Merkez-i Umumî ve Kalem-i Umumî heyetleriyle kabinede bulunan Fırkaya mensup azalardır. Aza-yı müntehabesi kongre tarafından her sene intihap edilecek azadır.

Madde 6 — Meclis-i Umumî her ay muntazaman vakt-i muayyende içtima eder. Merkez-i Umumî veya Kalem-i Umumî veyahut Meclis-i Umumî lüzum gösterdiği takdirde Meclis-i Umumî fevkalâde olarak içtima eder.

Meclis-i Umumî'nin Vazifesi

Madde 7 — Meclis-i Umumî İttihat ve Terakki programının tatbikine ve Fırkanın idaresine müteallik mevad-ı umumiye hakkında ittihaz-ı mukarrerat eder. Merkez-i Umumî ve Kalem-i Umumî tarafından tevdi edilen mevadı tetkik ve mütalâa dermeyan eder, Fırkanın Meclis-i Mebus'anda ve Meclis-i Meb'usan haricindeki teşkilâtına aynı istikamet ve cereyanların verilmesini temin için propaganda edilecek hususatı tayin eder, fırak-ı siyasiye ile ladeliktiza müzakere ve itilâf eder, liva merkezleriyle muhabere cereyan ettikten sonra meb'us namzetlerini takarrür ettirir, Meclis-i Umumî kongrenin mahall-i içtimaını tayin ve mülhakatına tebliğ eder.

Kalem-i Umumi'nin Vazifesi

Madde 8 — Kalem-i Umumî Fırka heyet-i teşriiyesinin intizamını temin eder ve icap eden izahat ve irşadatta bulunur.

Merkez-i Umumî'nin Vazifesi

Madde 9 — Merkez-i Umumî payitaht ve taşra teşkilâtını idare ve aralarındaki münasebatı idame eder, iktiza eden mahallerde yeniden teşkilât vücude getirir, Merkez-i Umumî merkezler ve kâtib-i mes'ul ve müfettişleriyle muhabere eder, müfettiş ve kâtib-i mes'ullerini tayin ve heyet-i merkeziyelerini tasdik ve muamelât-ı umumiyeyi teftiş eder. Elhasıl kâffe-i muamelât-ı Cemiyeti tanzim ve hüsn-ü idare ile mükelleftir. İrşadatta bulunmak üzere gerek meb'usan azasından gerek hariçten kuteba gönderir, risaleler, gazeteler, mecmualar vasıtasile Fırkanın efkârını neşir ve müdafaa eder ve ettirir. Fırkanın umur-u maliyesi Merkez-i Umuminin taht-ı mes'uliyetinde cereyan eder.

Suret-i İntihap ve Tayin

Madde 10 — Kongre evvelâ Reis-i Umumîyi, saniyen Kâtib-i Umumîyi, salisen dokuz kişiden mürekkep Merkez-i Umumî azalarını, rabian yirmi kişiden mürekkep Meclis-i Umumî aza-yı müntehabesini intihap eder, Merkez-i Umumî azalarile Kâtib-i Umumî meb'us ve âyan olmayacaktır.

Madde 11 — Vekil-i Umumî ile muavinlerden mürekkep Kalem-i Umumî heyeti Reis-i Umumî tarafından intihap olunur.

Madde 12 — Meclis-i Umumiye Reis-i Umumî mevcut bulunmadığı zaman vekil-i umumi, o da bulunmadığı halde kâtib-i umumi riyaset eder.

Madde 13 — Merkez-i Umumînin bir heyet-i tahririyesi vardır. Bu heyete riyaset eden başkâtip Meclis-i Umumînin vazife-i kitabetini ifa eder.

Sancak Teşkilâtı

Madde 14 — Daire-i intihabiye olmak hasebile cemiyetin her sancakta bir merkezi vardır.

Madde 15 — Her sancak merkez-i umumîce tayin edilen bir kâtib-i mes'ul ile bir heyet-i merkeziye tarafından idare olunur.

Madde 16 — Heyet-i merkeziyeler sancak kongreleri tarafından intihap edilecek dört ilâ altı azâ ile kâtib-i mes'ulden terekküp eder. Lüzumu halinde iki azânın ilâveten kabulü heyet-i merkeziyenin salâhiyeti dahilindedir.

Kâtib-i Mes'ullerin Vazifesi

Madde 17 — Kâtib-i mes'ul aza-yı Cemiyet ve saire ile temas eder. Sancak dahilindeki teşkilâtı ladeliktiza teftiş ve tanzim, her üç ayda bir kere teşkilâtın derece-i terakkisi ve cemiyetin vaziyeti ve tarzı sây ve faaliyeti hakkında Merkez-i Umumîye rapor takdim ve Merkez-i Umumînin tebligatını ifa eder.

Heyet-i merkeziyenin muntazaman içtimaını temin ve ruznamesini tanzim eder. Heyet-i merkeziye ile bilmüzakere muhabirleri tayin ve kendilerini tenvir eder. Sancak dahilinde Fırka hayatını hal-i teyakkuz ve intibahta tutar. Ledelicap mitingler tertip eder. Mesail-i mühimme-i siyasiye ve kanuniyede Fırkanın tezahüratını temin eder.

İntihabat zamanında talimatname-i mahsus ahkâmına tevfikan icra-yi faaliyet eder.

Heyet-i Merkeziyelerin Vezaifi

Madde 18 — Heyet-i merkeziye haftada bir kere muntazaman ve lüzum görüldükçe daha ziyade içtimaat akteder, Merkez-i Umumî tarafından vuku bulan tebligat ahkâmına tevfik-i hareket eder. Evrak-ı varide ile ruzname ve aza tarafından dermeyan edilecek tekâlif hakkında ittihaz-ı karar eyler; sancak dahilindeki bilûmum aza-yı cemiyeti nümunesi veçhile tesbit-i defter eder. Varidat-ı Cemiyeti her taraftan celp ve cem' ve Merkez-i Umumînin hissesini irsal eder. Bilûmum sarfiyat hakkında ittihaz-ı karar ve liva kongresi için bir senelik icraat-ı ve muamelât-ı hesabiyeyi ve âtî için tekâlifi havi raporu ihzar eder. Her nevi intihabatta muvaffakiyet esbabını teemmül ve temin eder. Aza-yı cemiyetin teksiri ve beyinlerindeki münasebatın idamesi esbabına tevessül ve kendilerinin tarz-ı mesai-i siyasetlerini tanzim eder.

Sancak Merkezlerindeki Teşkilât

Madde 19 — Sancak merkezi semtlere taksim olunur, her semt bir heyet-i idareye maliktir. Heyet-i merkeziye tarafından tayin edilecek bir muavin ile semt azası tarafından müntehap dört aza heyet-i idareyi teşkil eder.

Heyet-i İdarenin Vazifesi

Madde 20 — Heyet-i idare, heyet-i merkeziyelerin tebligatına tevfik-i hareket ve efrad-ı cemiyetin teksirine gayret eder. Azayı tesbit-i defter ve cemiyete duhûl edecekleri kabul eyler.

Maksad-ı Cemiyete dair vuku bulacak mesai-i muhtelife için icap eden komisyonları teşkil ve intihabat zamanlarında ârâ-yı tevhid ve efrat tarafından verilecek aidatı muntazaman tahsil ve merkeze irsal eyler.

Muavinlerin Vazifesi

Madde 21 — Muavinler merkezle heyet-i idare ve heyet-i idare ile aza-yı cemiyet arasında vasıta-i tebliğ ve tebellüğ olur. Heyet-i idareyi iktizasına göre toplar, her üç ayda bir kere teşkilâtın derece-i terakkisi ve semti dahilinde cemiyetin vaziyeti ve tarz-ı mesai ve faaliyeti hakkında kâtib-i mes'ule bir rapor ita eder.

Muhabirlerin Vazifesi

Madde 22 — Derece-i cesamet ve ehemmiyetlerine göre büyük - küçük kasabalarda (17) nci maddede zikredilen surette cemiyetin muhabirleri bulunur. Cesim kasabalar semtlere ayrılarak her semte bir muhabir ve bu muhabirlerin mesaisini cem ve tevhid ve merkezle münasebatı temin için bir de sermuhabir tayin olunur. Bir muhabir bulunan mahaller bittabi doğruca merkezle muhabere eder.

Madde 23 — Muhabirler merkezle aza-yı cemiyet arasında vasıta-i tebliğ ve tebellüğ olur. Efrad-ı cemiyeti teksir ve aza-yı tesbit-i defter eder. Cemiyete duhûl edecekleri kabul eyler. Maksad-ı Cemiyete dair vuku bulacak mesai-i muhtelife için icap eden komisyonları teşkil ve intihabat zamanında ârâ-yı tevhid ve azâya vazife tevdi ve aidat-ı cemiyeti bittahsil merkeze irsal eyler. Her üç ayda bir defa muntazaman teşkilâtın derece-i terakkisi ve cemiyetin vaziyeti ve tarz-ı mesai ve faaliyeti hakkında merkeze rapor takdim eder.

Cemiyete Dühul ve İntisap

Madde 24 — Cinayetle mahkûm ve suiahval ile müştehir olmıyan ve on sekiz yaşını ikmal eden her Osmanlı sakin olduğu mahallin muavin veya muhabirine bilmüracaa cemiyete dahil olur. Kabul edilmeyenler heyet-i merkeziyeye müracaat eder. Heyet-i merkeziyeler kabul ve adem-i kabulü hakkında karar-ı kat'î ita eder.

Madde 25 — Fırkanın programını kabul ve faaliyet-i intihabiyeye iştiraki taahhüd eden gazeteler ve zümreler heyet-i merkeziyelere müracaat ederek Fırkaya intisap eder. Fakat gazetelerin Fırkaya intisabı kendilerinin Fırkanın vasıta-i neşr-i efkârı olduklarını ifade etmez.

Kongreler

Madde 26 — Umumî ve mahallî her sene iki nevi kongre aktolunur.

Umumî Kongre

Madde 27 — Umumî kongre İttihat ve Terakki Cemiyetinin tarih-i tesisi olan beş Eylûlde inikad eder. Meclis-i Umumî azasile cemiyetin müfettiş ve ve kâtiplerinden ve liva kongreleri murahhaslarile Fırkaya mensup âyan ve meb'usandan, kezalik cemiyete müntesip gazeteler vekillerinden terekküp eder.

Madde 28 — Kongrelerin adem-i inikadından dolayı umumi kongreye murahhas intihabına muvaffak olamıyan livalar murahhaslarını heyet-i merkeziyeler intihap edecektir.

Madde 29 — Kongrelere aza olacak zat behemehal yirmi beş yaşını ikmal etmiş olacaktır.

Madde 30 — İlk içtimada kongrenin devamı müddetince müzakeratı idare etmek üzere bir reis-i evvel iki de reis-i sâni sırasile intihap edilir. Kezalik ilk içtimada vazife-i kitabeti ifa etmek üzere üç kâtip intihap olunur.

Madde 31 — Kongre vazifesini teshil için icabı kadar encümenler intihap edilerek bunlar mevad-ı umumiyeyi ihzar eyler ve peyderpey kongre içtimaat-ı umumiyesinde mevad-ı mezkûre müzakere ve ittihaz-ı karar olunur.

Umumî Kongrenin Vazifesi

Madde 32 — Umumî kongre Fırkanın esasat-ı siyasiyesine dair karar verir. Program ve nizamnameyi tanzim ve tadil eder. İcraat-ı hükûmete dair ihtisasatını bildirir. Meclis-i Umumî tarafından teklif edilen mevad ve merakizden irsal edilen lâyihalarla azadan biri tarafından vuku bulacak tekâlif hakkında ittihaz-ı karar eder.

Cemiyetin umur-u maliyesini tetkik eder. Son içtimada Meclis-i Umumî aza-yı müntehabesile reis ve kâtib-i umumî ve merkez-i umumiyi intihap ile vazifesine hitam verir.

Liva Kongreleri

Madde 33 — Liva kongreleri cemiyetin devre-i faaliyete girdiği ilk güne tesadüf eden üç mayısta liva merkezlerinde in'ikad eder. Müddet-i içtima on beş günü kat'iyyen tecavüz etmez. Liva kâtib-i mes'ullerile muavinlerden ve muhabirlerden ve merkez livada her semt azasının intihap edecekleri bir murahhas ile diğer kasabalardaki efradın intihap edecekleri birer murahhastan terekküp eder.

Liva Kongresinin Vazifesi

Madde 34 — Heyet-i merkeziye ve murahhaslar tarafından vukubulacak teklifat hakkında ittihaz-ı karar ve Heyet-i Merkeziyenin bir senelik muamelât-ı maliyesini tetkik ve sene-i âtiye bütçesini tasdik eder. Livanın bir senelik hayat-ı câriye ve ahval ve terakkiyat-ı içtimaiyesiyle ihtiyacat-ı âtiyesi ve Cemiyetin nizamname ve programına dair mülâhazat ve mütalâatı hakkında umumî kongreye verilmek üzzere bir lâyıha ihzar eder.

Liva dahilindeki belediyelerin teşebbüsat-ı imariye ve sıhhiyesi için birer program tanzim ve Meclis-i Umumi-i Vilâyete kazalar tarafından vukubulacak teklifatı müzakere eyler ve Merkez-i Umumînin tasdikine arzedilmek üzere Heyet-i Merkeziye azasını ve umumî kongre ve Merkez-i Vilâyette in'ikad edecek Meclis-i Müşterek murahhaslarını intihap eyler.

Madde 35 — Kongreler Kâtib-i Mes'ul tarafından küşad olunur.

Meclis-i Müşterek

Madde 36 — Liva kongrelerinin iktisada, maarif ve umrana ait yapacağı mukarrerat esas ittihaz edilerek Fırkaya mensup azaların Meclis-i Umumi-i Vilâyette takip edecekleri programı tanzim etmek üzere Merkez Sancağında Kâtib-i Mes'uller ile liva kongrelerinden müntahap murahhaslardan mürekkep bir Meclis-i Müşterek teşekkül eder.

Fırkaya mensup Meclis-i Umumî azaları Meclis-i Müşterekin aza-yı tabiiyesindendir.

Müstakil sancaklarla İstanbul vilâyetinde Meclis-i Müşterek vazifesini kongre ifa eder.

Madde 37 — Meclis-i Müşterek, Meclis-i Umumi-i Vilâyetin in'ikadından lâakal üç gün evvel içtima eder.

İstanbul Teşkilâtı

Madde 38 — İstanbul ve mülhakatı bir daire-i belediye olmak hasebile sancaklar misullû bir merkez tarafından idare olunur.

Kâtib-i mes'ulü ve heyet-i merkeziyesi sancak kâtib-i mes'ulü ve heyet-i merkeziyeleri salâhiyetini haizdir. Ancak İstanbul merkezi kendisine merbut ve semtler teşkilâtına merci olmak üzere her daire-i belediyede bir kâtip ile bir heyet-i idareye maliktir.

Madde 39 — Heyet-i idareler heyet-i merkeziye tarafından müntehip ve Merkez-i Umumice musaddak bir kâtip ile daire kongresinden intihap edilecek dört kişiden terekküp eder.

Madde 40 — Müddet-i içtimaı beş günü tecavüz etmemek ve münhasıran mahallî umur-u nafıa ve belediyesile teşebbüsat-ı hayriye ve milliyesine dair tecmmülâtta bulunmak ve vilâyet kongresine vekil intihap etmek üzere her daire-i belediyede nisanın on beşinde bir kongre in'ikad eder. Bu kongre her semt azasının biliçtima intihap edecekleri birer vekil ile kâtib-i mes'ulü ve muavinlerden ve heyet-i idare azalarından terekküp eder.

Madde 41 — Vilâyet kongresi otuz mayısta merkez kâtib-i mes'ulü ve heyet-i merkeziye azalarile devair kâtiplerinden ve devair kongrelerile Şile, Kartal, Gebze kazalarının vekillerinden terekküp eder. Bu kongrenin müddet-i in'ikadı ve vazifesi, salâhiyeti sancak kongreleri gibi olup ancak meclis-i müşterek vazifesini işbu kongre ifa eder.

Madde 42 — Her daire-i belediyede bir kulüp bulunacak ve bu kulüp heyet-i idare marifetile idare olunacaktır.

Müfettişler

Madde 43 — Muamelât-ı umumiye-i cemiyeti teftiş ve merkezlerin arasın-

da temin-i intizam için talimatname-i mahsusuna tevfikan salâhiyeti haiz merkez-i umuminin müfettişleri vardır.

Madde 44 — Müfettişler merkez-i umumî tarafından tayin edilir, teftiş dairelerinin tayini merkez-i umumiye aittir.

İnzibat

Madde 45 — Cemiyetçe kararlaştırılan namzedler aleyhine rey verenler, ve makûs cereyanlar husulüne çalışan heyet-i merkeziye kararile cemiyetten ihraç edilir.

Madde 46 — Yapılacak propagandalar hakkında Meclis-i Umuminin verdiği karar aleyhine makûs cereyanlar husule getirenler Meclis-i Umumî kararile Cemiyetten ihraç edilir.

Madde 47 — Cemiyeti menafi-i şahsiyesine âlet ittihaz edenler, ayyaşlık, kumarbazlık, dolandırıcılık, sirkat, sui istimal, irtikâp ve ihtilâs gibi mugayir-i ahlâk ahvale cür'et edenler heyet-i merkeziyeler karariyle Cemiyetten ihraç olunur.

Madde 48 — Hafî cemiyetlere, siyasî fırkalara intisap edenler heyet-i merkeziyeler kararile Cemiyetten ihraç olunur.

Madde 49 — Cemiyetin âheng-i uhuvvet ve ittihadını nifak ve tefrika ilka yahut taraftar peyda ederek ihlâl etmek isteyenler heyet-i merkeziyeler kararile Cemiyetten ihraç edilir.

Madde 50 — Alelûmum ihraç kararları merkez-i umumiye bildirilir. İhraç olunanların merkez-i umumî nezdinde hakk-ı müracaat ve istinafı vardır.

Mevadd-ı Umumiye

Madde 51 — Kongrelerde ve merkezlerde cereyan edecek müzakeratın neticesi suret-i mahsusada tutulacak zabıt defterlerine tahrir ve zirleri aza-yı mevcude tarafından imza edilecektir.

Madde 52 — Meclis-i Umumî ve Merkez-i Umumi ile heyet-i merkeziye ve heyet-i idarelerin müddet-i intihap ve tayinleri bir senedir.

Madde 53 — Teşkilât-ı Cemiyete ait her nevi intihabat rey-i hafi ve ekseriyetle icra olunur. Nizamname ve programın tadili aza-yı mevcudenin sülüsan ekseriyetile yapılır.

Madde 54 — Meclis-i Umumî ve merkez azasından biri infikâk ettiği takdirde aza-yı mütebakiye tarafından yerine diğeri intihap olunur.

Madde 55 — Mevad-ı mahsusasında musarrah vezaifi ifada tekâsül eden heyetler mâfevkleri tarafından iskat ve yerlerine diğerleri tayin edilir.

Madde 56 — Kongrelere dahil ve merkezlere aza olmak lâakal bir sene akdem Cemiyete duhûl ile meşruttur.

Madde 57 — Kongrelerin ilk içtimaında ekseriyet teşekkül etmediği takdirde aza-yı saire davet edilir. Daveti müteakip vukubulacak içtimada mevcut aza ile intihap icra edilir.

Madde 58 — Her merkez muvazzaf veya fahri kâtip ve veznedar istihdam edebilir.

Madde 59 — İkmal-i müddet eden azanın yeniden intihabı caizdir.

Madde 60 — Merkez-i Umumi azaları gibi müfettiş ve muvazzaf kâtib-i mes'ullerinin memur, meb'us olması ve ticaret ile iştigal eylemesi memnudur.

Madde 61 — Cemiyetin Merkez-i Umumisile merkezlerin mevcut nümunesi veçhile birer mühürü olacaktır.

Madde 62 — Umur-u cemiyete ait kâffe-i muharrerat cemiyetin mühırüyle bittahtim kâtib-i umumî ve kâtib-i mes'uller tarafından imza edilecektir.

Madde 63 — Fırkaya mensup olan meb'uslar müddet-i tatiliyenin sülüsünden nısfına kadar bir müddet zarfında daire-i intihabiyesini yahut mahall-i saireyi ziyaret ederek dinî, içtimaî, iktisadî hitabeler iradına ve Fırkanın makasıd-ı umumiyesi hakkında izahat itasına mecburdur.

Cemiyetin Varidat ve Muamelât-ı Maliyesi

Madde 64 — Cemiyetin menabi-i maliyesi efradının şehriye varidatından itasını müteahhit bulunduğu yüzde bir ile hibe tarikiyle vuku bulacak teberrüattan ve Cemiyetin emval-i gayr-ı menkulesi hasılatından ve Âyanın senevi yüzde altı ve Meb'usanın yüzde üç verecekleri aidat ve ianat-ı mukannenesinden ibarettir.

Madde 65 — Merkez-i Umumi ve merkezler Cemiyetin muamelât-ı maliyesinden mes'ul olduğundan veznedarlar merkez-i umumî ve heyet-i merkeziyelerin kararı olmadıkça hiç bir akçe kabz ve sarfedemezler.

Madde 66 — Bankalarla ve sair müessesat-ı maliye ve ticariye ile olacak muamelâtta Merkez-i Umumî mühürile muhasebeci ve kâtib-i umumî imzaları bulunacaktır.

Madde 67 — Cemiyetin maksat ittihaz ettiği hususun icrası için gerek hibe tarikile gerek iştira suretile uhdesine geçen alelûmum emval-i menkulenin tasarrufu Merkez-i Umumiye mevdudur. Heyet-i merkeziyenin icar ve saire gibi tasarrufatı Merkez-i Umumiye vekâlet ve izafetledir.

Madde 68 — Tahsilât heyet-i merkeziyelerin mes'uliyeti tahtında tahsildarlar yahut muavinler ve muhabirler vasıtasile icra olunacaktır.

Madde 69 — Kalem-i Umuminin masarifi Merkez-i Umumî tarafından tesviye edilir.

Kulüpler

Madde 70 — Her sancak merkezinde heyet-i merkeziyenin idaresi altında olmak üzere bir kulüp bulunur. Kulübün müntehap heyet-i idaresi bulunmayıp heyet-i merkeziye azasından biri yahut aza-yı Cemiyetten sair bir zat kulüp müdürlüğünü ifa eder.

Kulüp, konferanslar ve heyet-i merkeziyece lüzum görülen sair içtimalar için bir mecma'dır. Bu gibi içtimalar vukuundan bir iki gün akdem hususî ise efrad-ı Cemiyete, umumî ise bütün halka ilân edilir.

Kulüpler dahil-i memlekete seyahatler tertibine delâlet edecektir.

Heyet-i merkeziyenin makarrı kulüptür.

Madde 71 — Sancak merkezleri haricinde kulüp tesisi Merkez-i Umuminin reyine vabestedir.

Teşkilât-ı Merbuta

Madde 72 — Fırkanın merkez-i saltanatta bir büyük mahfeli olacaktır. Bu mahfel Merkez-i Umuminin taht-ı nezaretinde bulunacaktır. Meb'usan ve Âyan vesair erkân ve aza-yı Cemiyet mahfele bir duhûliye ve taahhüdat-ı nakdiye-i seneviye ile dahil olacaklardır.

Madde 73 — Büyük şehirlerde ayrıca esnaf ve amele kulüpleri küşad edilecektir. Bunlarda da muhitin zihniyet ve ahval-i içtimaiyesine göre esbab-ı istirahat nazar-ı dikkate alınacaktır. Kumar ve müskirat memnudur. Bunlara yalnız Cemiyet efradı dahil olmazlar, sair ahali de devam edebilir.

Sancak heyet-i merkeziyeleri buralara erbab-ı iktidar ve zekâyı münavebeten gönderir. Bunlar bir arkadaş gibi kulüp efradile müzakere ve muhaverede bulunurlar, müzakere ve talim suretile fikirlerin tenvirine hizmet ederler. Heyet-i merkeziyeler bilhassa bu hususa itina etmekle mükelleftirler.

Madde 74 — Fırkaya merbut olarak ayrıca avcılık, nişancılık, yarış ve güreş ve cirid ve binicilik, futbol, bisiklet, keşşaf kulüpleri gibi idman kulüpleri teşkil edilecektir.

Madde 75 — İşbu nizamnamenin icrası ve mevki-i tatbika vaz'ı Merkez-i Umumiye aittir.

BELGE 19

1916 (1332) Kongresinde Takarrür Eden Siyasal Program ve Nizamname Tadil ve Ekleri*

a — Siyasi Program Tadil ve İlâveleri

1 — "Meşihat-ı İslâmiye teşkilâtının neşr-i diyanete ve ilâ-yı islâmiyete bitamamiha hâdim olacak surette tevsi ve istikmaline ve medarisin bu maksat dahilinde ıslâhına dair kanunname tanzimi teklif olunacaktır."

2 — "Meşihat-ı İslâmiyenin vezaif-i diniyesine muktazi olup doğrudan doğruya idaresini deruhte edeceği medaris muhassesatının Evkaf Nezareti tarafından Meşihat-ı İslâmiyeye itası ve müessesatı diniyede müstahdem memurların Meşihat-ı müşarünileyhce nasp ve azledilmesi zımnında kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır."

3 — "Kuvve-i kazaiye münhasıran Adliye Nezaretine mevdudur; binaenaleyh bilcümle teşkilât-ı kazaiyenin Adliye Nezaretine rapt ve ilhakı için kanunnameler tanzimi teklif olunacaktır."

4 — "Memleketin şiddetle muhtaç olduğu etibbanın bir an evvel yetiştirilmesi için mekâtib-i tıbbiyenin teksir ve tevsi ve ıslâhı ve memlekette nüfus-u umumiyeyi mahveden hastalıkların izalesi için bütçeye tahsisat-ı muktaziyenin vaz'ına tevessül edilecek ve umur-u sıhhiyeyi ciddî bir surette tevhid için kanunname tanzimi teklif olunacaktır."

* Bu kongreye ait değişiklik ve ekler ile **Tanin**'de yayınlanan makaleler bir broşür içinde toplanmıştır bk. **1332 senesi İttihat ve Terakki Kongresi** (İstanbul 1332).

5 — "Teşkilât-ı mülkiye, adetleri tezyid edilmek üzere vilâyet ve kaza ve nahiye namları ile üç derece olacak ve nahiyeler şahsiyet-i hükmiyeyi haiz olmak üzere bir veya müteaddit karyelerden teşkil edilecektir.

Teşkilât-ı vilâyet kanununun tadilinde bazı vilâyetlerin ahval-i hususiyesi nazar-ı dikkate alınacaktır."

6 — "Darülmuallimin ve Darülmuallimatlar ile bilûmum mekâtib-i tâliye muhassasatının bütçesine nakli ve idarelerinin doğrudan doğruya Maarif Nezaretine raptı hakkında madde-i kanuniye tanzimi teklif olunacaktır."

7 — "Vahdet-i idarenin temini için Evkaf Nezaretine merbut bulunan mekâtib-i umumiye, masarifi Devlet bütçesinden tesviye olunmak üzere Maarif Nezaretine nakledilecektir.

Doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare olunan mekâtib-i vakfiye mekâtib-i hususiyeden madud olmağla bu hükümden müstesnadır."

b — Dahilî Nizamname Tadil ve İlâveleri

4. madde tadilâtı: "İttihad ve Terakki Fırkası bir Reis-i Umuminin taht-ı idaresinde müteşekkil bir Meclis-i Umumî tarafından idare olunur. Meclis-i mezkûr Fırkanın gerek teşkilât-ı hariciyesini ve gerek teşkilât-ı teşriiyesini idare eder. Meclis-i Umumî namına teşkilât-ı hariciyeyi idare etmek üzere bir Kâtib-i Umuminin riyaseti altında müctemi bir Merkez-i Umumî ve teşkilât-ı teşriiyeyi idare etmek için de bir vekil-i umumî ve onun riyaseti altında Âyan ve Meb'usandan birer heyet-i idare mevcuttur."

5. madde tadilâtı: "Meclis-i umumî, aza-yı tabiiye ve aza-yı müntehabeden mürekkeptir. Aza-yı tabiiye Merkez-i Umumî azaları ile kabinede bulunan Fırkaya mensup azalardır. Aza-yı müntehabesi kongre tarafından her sene heyet-i teşriiye meyanından intihap edilecek beş zattır."

6. madde tadilâtı: "Meclis-i umumi on beş günde bir kere muntazaman vakt-i muayyende içtima eder. Merkez-i Umumî veya Reis-i Umumî tarafından gösterilecek lüzum üzerine fevkalâde olarak toplanır."

8. madde tadilâtı: "Vekil-i Umumî Fırkaya ve heyet-i idaresine riyaset ve Fırka heyet-i teşriiyesinin intizamını temin eder ve icap eden izahat ve irşadatta bulunur. Fırkanın Âyan ve Meb'usan meclislerindeki azâsı tarafından her sene yedişer zattan mürekkep bir idare heyeti intihap olunur."

10. madde tadilâtı: "Kongre evvelâ Reis-i Umumiyi, saniyen Kâtib-i Umumiyi, salisen dokuz kişiden mürekkep Merkez-i Umumî aza-yı müntehabesini intihap eder. Merkez-i Umumî azalariyle Kâtib-i Umumî meb'us ve âyan olmıyacaktır."

11. madde tadilâtı: "Vekil-i Umumî, Reis-i Umumî tarafından intihap olunur."

17. maddenin muaddel son fıkrası: "Meclis-i millî için takarrür edecek namzedlerin intihabatında talimatname-i mahsus ahkâmına tevfikan icra-yı faaliyet edeceği gibi meclis-i umumî-i vilâyet ile liva dahilindeki bilûmum belediye ve buna mümasil intihaplarda heyet-i merkeziye ile bilistişare namzedlerini tayin eder."

22. maddeye ilâve edilen fıkra: "Müteaddit muhabir bulunan kazada sermuhabir ve muhabir bulunan kazada muhabir yirminci maddede gösterilen

vazife ve salâhiyeti haiz ve ikiden dörde kadar azadan mürekkep bir heyet-i idareye maliktir."

İlâve edilen 51. madde: "Müfettiş ve kâtib-i mes'ullerin tayin ve azilleri bir talimata raptedilir ve işbu talimat Merkez-i Umumice tanzim ve müfettiş ve kâtib-i mes'ullere tevdi olunur."

BELGE 20

1917 (1333) Kongresine Sunulan Raporda "Kavanin ve Nizamatın Islâhına" İlişkin Kısım*

1 — Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin ihtiyacat-ı hazıra-i medeniyeyi temine kâfi olmadığı nazar-ı dikkate alınarak bunun ıslâhı için teşkil edilen Kanun-u Medenî Komisyonu evvel emirde muamelâta taallûk eden ahkâm-ı medeniyenin istinat edeceği esasları ve suret-i tatbikini tayin ve tensip etmek üzere tâli bir komisyon vücude getirmiş ve bu komisyonca tertip edilen lâyıha heyet-i umumiyeye derdest-i tevdi bulunmuştur. Mehakim-i şer'iyenin Adliyeye tahvil-i irtibatı ile Kanun-u Medeninin nikâh, talâk, vesayet, veraset gibi hukuk-u aileye taallûk eden ve gayr-ı mektûb bulunan mevadını tedvin emrinde icap eden esasatın ihzarı için dahi bir Hukuk-u Aile Kanunu komisyonu teşkil edilerek şimdiye kadar icra kılınan müzakerat neticesinde nikâh ve talâk mesailine müteallik lâyihalar ihzar edilmiş ve aksam-ı mütebakiyesi dahi derdest-i müzakere bulunmuştur.

2 — Usul-ü Muhakeme-i Hukuk Kanununun erbab-ı deaviye temin ettiği hukuk ve menafiin mehakim-i şer'iyeye dahi teşmili ve mehakim-i nizamiye ile şer'iye arasında ötedenberi carî olan bazı ihtilâfat dolayısiyle husule gelen müşkülâtı esasından refetmek üzere usul-ü muhakeme-i şer'iyede icap eden tadilât ve ıslâhat tetkik olunarak bu bapta bir lâyiha tertip ve ihzar olunmuştur.

3 — Kanun-u muvakkat halinde tatbik edilmekte olan Sulh Hâkimleri Kanunu şimdiye kadar cereyan eden tatbikatının gösterdiği lüzum ve ihtiyaca göre yeniden tadil ve ıslâh edilmiştir.

4 — Nahiye naiplerinin suret-i ifa-yı vezaifi ve dereceli salâhiyetleri ve suret-i tayinleri hakkında tanzimi lâzım gelen talimatname dahi derdest-i ihzar bulunmuştur.

5 — İstanbul İcra devairinin bir müessese-i maliye haline ifrağı esbabına bittevessül bu bapta ihzar olunan talimatnameler dahi Meclis-i Umumice esas-ı meselenin kabulüne talikan şimdiden ihzar edilmiştir.

6 — Meclis-i Umumiye takdim olunmak üzere müzaheret-i adliye kanun lâyihası yeni baştan tanzim edilmiştir.

7 — Teşkil-i Mehakim Kanununun kırk ikinci maddesinde mevzuu bahs olan mehakim muamelât-ı dahiliyesini mutazammın nizamnamenin tertibine teşebbüs edilmiştir.

* Raporun tam metni için bk: **Tanin** (19 Eylûl 1333).

8 — Ticaret-i berriye ve bahriye kanunlarının dahi muamelât-ı ticariyenin derece-i terakkî ve tevessüü nisbetinde ahkâm-ı lâzimeyi ihtiva edecek bir şekle ifrağı için Düvel-i mütemeddinece bu bapta takarrür eden esasat dahi nazar-ı dikkate alınarak tetkikat ve ihzarat-ı muktaziyede bulunmak üzere teşkil edilen komisyon kavanin-i mezkûrenin ilk esaslarını tayin ve tahrire başlamıştır.

9 — Usul-ü Muhakemat-ı cezaiyede mevcut nakayısın ikmali için teşkil olunan komisyon dahi icap eden tadilâtı icraya başlamış ve ezcümle gıyaben mahkûm olan eşhasın emvalinin sureti haciz ve idaresi keyfiyetini bir usul-ü salimeye raptetmek üzere bir lâyiha ihzar eylemiştir.

10 — Hayvan sirkati hakkındaki kanunun muhtac-ı tadil olan cihetleri için de tetkikat-ı lâzime icra edilerek bir lâhiya kaleme alınmıştır.

11 — Ceza Kanuniyle kavanin-i hususiye-i cezaiyede münderiç tekerrür hakkındaki ahkâmın tatbikini temin etmek ve mahkûminin hüviyet-i adliye ve şahsiyesini hakikî bir surette tesbit eylemek üzere Düvel-i muhtelife-i garbiyede mevcut usuller tetkik ve mahallerindeki meşhudat üzerine vücude getirilen nizamname ve bu nizamnamenin suret-i tatbikini irae için tanzim edilen talimatname sene-i haliye temmuzu iptidasından itibaren mevki-i tatbike vazolunmuştur.

12 — İdare-i örfiye kanun lâyihası ihzar edilmiştir.

332 Kongresinde kabul olunan esasa tevfikan Dahiliye Nezareti şahsiyet-i maneviyeyi haiz nahiye teşkilâtı kanununu tanzim için Macaristan ve Bulgaristana bir heyet-i mahsusa izam edilmiş ve bu heyetin verdiği rapora tevfikan kaleme alınan lâyiha-i kanuniyenin bu sene Meclis-i Umumiye tevdii mukarrer bulunmuştur.

İdare-i umumiye-i vilâyet kanununun tecarüpten mütehassıl netayice göre bazı nıkatının tadili, taksimat-ı mülkiyece bazı teşkilât icrası teklif olunacaktır.

Memleketimizde tahrir-i nüfusu şimdiye kadar ilmî bir surette yapılamadığı cihetle Bulgaristan ve Macaristan nüfus muamelâtı hakkında yaptırılan tetkikata ve Lahey beynelmilel istatistik müessesesinin zabıtnamelerine göre biri tahriri nüfusa, diğeri sicillât-ı nüfusiyeye ait iki kanun lâyihası tanzim edilmiştir. İstatistik umuru için Almanya'dan bir mütehassıs celbolunmak üzeredir.

İskân-ı muhacirin umurunu tanzim, teshil eden ve memleketin emn-ü âsayişini temin ile mükellef jandarma ve polis ve kır bekçilerinin vezaifini suret-i mazbutada tayin eyleyen kanunlar ihzar olunmuştur.

Memurinin azl ü nasp ve mükafât ve mücazatını bir kaide-i salimeye rapt için memurin kanun lâyihası ikmal olunmuştur.

Hapishanelerimizin memalik-i mütemeddinedeki emsaline tevfikan vücude getirilmesi için sarf-ı mesaî edilmekte olup İstanbul maznunin tevkifhanesinin bir aya kadar ikmal-i inşaatı müyesser olacağı gibi peyderpey Üsküdar ve Dersaadet ve Bursa cinayet tevkifhaneleri ikmal edilecek ve malzeme-i inşaiyeleri müstahzar olan daha on üç yerde hapishane ve tevkifhanelere mübaşeret olunacaktır.

BELGE 21

1917 (1333) Kongresinde Siyasal Programda İstenilen Değişiklik Konuları*

1 — Aşairin suret-i iskânı ve aşair ile meskûn olan mahallerin suret-i idaresi hakkında hükûmetçe kavanin ve nizamat tanzimi.

2 — Millî Müze, Etnografi (Kavmiyet) Müzesi, Millî Hazine-i Evrak, Millî Kütüphane-i Vesaik ve Millî Âsarıatîka Müzesi ve Muhafaza-i Âbidat müesseselerini teşkil ve idare etmek ve kıymet-i milliye ve tarihiyesi olan kütüp, âsar ve masnuatın harice ihracını meneylemek üzere bir "Âsar-ı Milliye Müdiriyet-i Umumiyesi" teşkilinin hükûmete teklifi.

3 — Hidemat-ı umumiyeden olmak üzere bir Muavenet-i Umumiye idaresi teşkil ve teavün-ü umuminin istilzam ettiği hususata ait kavanin tanzimi teklifi.

4 — Fırka siyasî programının 32. maddesine ilâveten Ziraat Nezaretinde bir "Basiret-i İçtimaiye Müdiriyeti" teşkiline dair tadil teklifi.

BELGE 22

"Halâskâran Zabitan Grubu" Tarafından Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in Evine Bırakılan Tehdid Mektubunun Meclis'teki Tartışmasından Bir Bölüm**

(Meclis-i Meb'usan Halil Bey'in Riyasetinde içtima eylemiştir Birinci Celse)

...... Badehu Reis Bey: "Meclis-i âliye bir mesele arzedeceğim. Kemal-i dikkatle dinlemenizi bilhassa rica ederim. Dün akşam Meclis-i Meb'usandan avdetimde evime açık bir mektup bırakılmış, bir zabit tarafından getirildiği söylendi. Fakat zabit kimdir? Evdekiler şahsını tayin edemezler. Bu mektup "Halâskâran Zabitan Grupu" kırmızı mühürü ile geliyor. Meb'usan Reisi namına geldiği için Meclis-i Mebusana arzetmeyi hem vazife-i riyaset ve hem vazife-i vataniye bildiğim için heyet-i celileye arzediyorum." dedi ve bunun üzerine Kâtip Feyzi Bey tarafından suret-i âtide münderiç mektup kıraat olundu:

Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Beye

"Gerek İttihat ve Terakki muhitinde ve gerek Meclis-i Meb'usan sahasında vatan için hiç de hayırlı olmaksızın vukua gelen bunca harekât-ı sefihanıza zamimeten, bu defa da nezd-i şahanede sebkeden teşebbüsat ve entrikanız Grupumuzca malûm olmakla ve bu da ceza-yi azim görülmekle beraber pis kanlarla lekelenmek arzu etmediğimiz için ihzara lüzum görüyoruz ki millet-le beraber bütün iradenin metalibat-ı muhikkasının en mühimmini teşkil eden Meclis-i hazır-ı Meb'usanın daha doğrusu Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosunun fes-

* Tanin, 21 Eylûl 1333. — Bu konuda başka bir metne rastlamadık.
** "40. Umumî içtima", (12 Temmuz 1328 - 25 Temmuz 1912) Tanin (13 Temmuz 1328).

hi hususunda bir engel olmadığınızı ve hattâ tervici matlabımız yolunda bilfiil çalıştığınızı kırk sekiz saatte..."

Talât Bey — Alçaklar...

Hacı Mustafa Efendi (Ankara) — Ölmeğe hepimiz hazırız...

(Mektup devamla) **"İzhar ve ispat etmez iseniz üzerimize terettüp eden vazife-i vataniyeyi tamamen icra edeceğimizi ihbar ediyoruz."**

Fi. 11 Temmuz 1328 Halâskâr Zabitan Grupu — 1328

(Mektubun haşiyesi) **"Şurası da malûm ola ki..."**

Sesler — İmzayı oku... İmzayı...

(Devamla) **"Kendilerinde hiç bir kıymet ve meziyet görmediğimiz eşhasa hitaptan kendimizi müstağni addediyoruz..."**

Reis — Efendiler Meclis-i Meb'usan Reisi evvelâ vazife-i vataniyesini, sonra da vazife-i nizamiye ve kanuniyesini her sabık kemal-i serbesti ve metanetle ifa eyliyeceğini müvacehe-i millete ilân eyler. (Sürekli ve medid alkışlar)

Faik Bey (Edirne) — Kahrolsun alçaklar...

(Bu sırada her taraftan söz almak üzere ayağa kalkarlar. Umumî bir heyecan görülür.)

BELGE 23

"Halâskâran Zabitan Grubu"nun Tehdidi Karşısında Cemiyet'in Meclis-i Mebusan Riyasetine Verdiği İstizah Takriri*

Meclis-i Meb'usan Riyasetine

Haláskâr Zabitan Grupu namı altında bir takım zabitanın nizamnameler ve beyannameler tertip ve bunları matbuat ile neşre kadar ictisar ettikleri halde bugüne kadar haklarında bir muamele-i kanuniye icrası şöyle dursun bilâkis kabinenin teşekkülü gecesi bu gruba mensubiyetlerinden asla şüphe olmayan zabitanın Nâzım Paşa tarafından Babıâliye celp ve orada it'am edildikten sonra karakollara tevzi edilmesi ve (Halâskâran Zabitan Grupu) mühürile Meclis-i Meb'usanı milleti tehdid ve tahkir yollu varakayı Reisimizin hanesine tevdi eden zabit hakkında Meclis-i Meb'usan huzurunda verilen teminata rağmen elân bir muamele-i kanuniye icra olunmaması ve bilâkis bu bapta vazifesini ifa edenlerin azl veya azline teşebbüs edilmesi ve ötedenberi Meclis-i Meb'usanda bulunan kıt'a-i askeriyenin talim ve terbiyeden mahrum kaldığı bahanesile Kanun-i Esasiye muhalif olarak Meclis-i Meb'usan riyasetinin muvafakati alınmaksızın tebdile teşebbüs ve diğer taraftan Polis Müdiri Umumiliği vekâletine tayin olunan zabit tarafından gece Meclise gönderilen polisler marifetile yine Halâskâr Grup zabitanından bir takımların Meclis-i Meb'usan heyet-i idaresinin malûmat ve müsaadesi olmaksızın Meclis dahiline alınmaları ve Manastır'dan firar ettikten sonra dağlarda derdest

* Takrir 21 Temmuz 1328 tarihli Meclis-i Meb'usanın 46. içtimaında verilmiştir. Bu vesika için bk. **Hikmet,** (23 Temmuz 1328) - **Tanin,** (23 Temmuz 1328).

olunup mahfuzen İstanbula gönderilen zabitanın gazetelerle vaki olan tekzibe rağmen ötede beride ve hattâ Meclis-i Meb'usan dahilinde gezmelerine müsaade edilmesi ya cebir veya tazyika bililtizam ve himaye tahtında cereyan etmiş bir takım vekayi-i müessifeden olmakla bu cihetlerin hemen Harbiye Nezaretinden istizahım teklif ederiz.

Ziya (Lâzistan), **Hasan Fehmi** (Sinop), **Osman** (Serfiçe), **Hallaçyan** (İstanbul), **Münir** (Çorum), **Nuri** (Kerbelâ), **İbrahim** (Musul), **Talât** (Edirne)

BELGE 24

1911 Senesinde, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinden İstifa Örnekleri

İttihat ve Terakki Cemiyetine açık mektup[1]

Eski ve çalışkan bir uzvu bulunduğum İttihat ve Terakki Cemiyetinin idare-i cahilâne ve gafilâne ile otuz bir mart faciasından bir iki ay evvel tefessühe başladığını kemal-i esefle müşahede etmiş ve âcizane bazı ihtaratta bulunmuştum. İhtaratımızı hararet-i şebabımıza atfettiler. Bir müddet sonra çokluk olalım diye kulüplere öyle zevatın kabul edildiğini hususile bunlardan bazılarına öyle mühim ve tehlikeli salâhiyetler verildiğini gördüm ki artık hiç bir suretle teşrik-i mesai edemiyeceğim bu zevat-ı muhteremenin refakati beni tazip etmeğe başladığından kulüplere uğrayamaz oldum. Bu maddî, manevî bir iftirak idi.

Bugün vatan, bir hufre-i meçhul-ü inhizama cahil ellerle sürüklenirken bana temin ettiler ki o, hiç bir suretle takdir edemeyeceğim eller, kuvvetlerini benden ve benim gibi adedi binlere baliğ olarak yalnız kulüplerdeki defterleri isimlerile dolduran hayalleri kırılmış eski İttihatçılardan alıyorlarmış. Buna, bittabi razı olamazdım; işte bunun için başka hiç bir Fırkaya girmek teşebbüsünde bulunmıyarak — çünkü süt içerken ağzımı yaktığım için ayranı üflüyorum — yalnız vaktile muhterem İttihat ve Terakki Cemiyetine ettiğim yeminde sadık kalmak için bugün Meclis-i Meb'usanda hâkimiyet-i milliyeyi sarsmakla meşgul olan İttihat ve Terakki Fırkasına muin olamıyacağımı, binaenaleyh defterinizde kalan mevcudiyetin tayyedilmesini istirham ederim efendim.

Muharrirlerden
Tahsin Nahid

*

İşkodra İttihat ve Terakki Cemiyetine arzum veçhile kayd ile tahlif edilmiştim. Şimdi yine vicdanımın bana ettiği emre imtisalen Cemiyet-i mezkûrdan istifa etmiş olduğumun ceride-i muteberenizle ilânını rica eylerim efendim[2].

İşkodra Polis Müdür-i sabıkı
Süleyman

[1] **Meslek**, 18 Kânun-ı evvel 1911, No. 20 - 233.
[2] **Meslek**, 4 Kânun-ı sâni 1911, No. 24 - 237.

Bir müddettenberi, mensubiyetle iftihar ettiğimiz İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin Çorum şubesi saadet-i mülk ve millet emrindeki esasat ve makasıd-ı mübecceleden inhiraf ederek bazı ihtirasata teb'an takip eylediği âmal-i şahsiyeyi ita eylediğimiz teminat-ı esasiye ve vicdaniyemizle tevfik edemediğimiz için Cemiyet-i mezkûreden kat-ı münasebete mecbur olduğumuzdan işbu istifanamemizin gazete-i muteberenız ile ilânını rica ederiz[1].

Çorumdan	Çorumdan	Çorumdan
Tombuş zade	**Benderli zade**	**Kara Ali zade**
Ömer Fazlı	**Osman Nuri**	**Mahmud Kâmil**

*

İstihsal-i Meşrut Osmaniyeye delâlet etmiş ve mülk ve milletin, Devlet-i Osmaniyenin terakkiyat-ı maddiye ve maneviyesine hizmet etmek üzere teşekkül eylemiş olan İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesine âmal ve makasıd-ı hak şinasilerine manen ve maddeten iştirak etmiş idim. Şimdi ise bir kaç şahsın ihtirasatına münhasır kalmasına mebni istifa eylediğimin gazete-i muteberelerıyle ilânını rica ederim[2].

Beşiktaş Kulübünde mukayyet
Doktor Rıza

BELGE 25

Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa'nın İstifanamesi*

İtalya Matbuatının neşriyat-ı müheyyicesiyle başlayarak altı gün mukaddem Trablus Garb'a nakliyat-ı askeriye icraiyesinden sarfınazar olunmasını havi İtalya Maslahatgüzarlığından alınan nota ile mahiyeti anlaşılamıyan mesele hakkında hükûmet-i mezkûrenin dün gönderdiği ültimatomun Trablus Garb'ın yirmi dört saatte tahliyesini havi olması ve verilen cevapta bir şekl-i muvafık ile müzakere-i siyasiye icrası teklif olunmuşsa da İtalya Hükûmetince bu cevap makam-ı redde telâkki olunarak Hükûmet-i Seniyeye ilân-ı harp edilmiş ve Preveze'de bir torpidonun topa tutulması suretiyle de fiilen ilân-ı muhasamat kılınmıştır. Şu ahval-i mühimme karşısında Heyet-i Vükelânın mevkii pek ziyade ehemmiyet kesbetmiş ve bu sebeple hakkında emniyet-i umumiyenin insilâb-ı cereyanı husule geleceği tabiî bulunmuş olmasına mebni bu pek mühim ve nazik bir zamanda devam-ı memuriyetimin muvafık-ı maslâhat olamayacağı görüldüğünden bu güne kadar cereyan eden ahval ve muamelâtın mes'uliyeti tamamen şahsıma ait olmak üzere Kabine riyasetinden affımı talep ederim.

16 Eylûl 1326 (29 Eylûl 1910)

1, 2 **Yeni Yol**, 8 Kânun-ı sâni 1911, No. 4 - 241.

* MMZC, C. 4, s. 1841 - **Tanin**, (18 Eylûl 1327, s. 2).

BELGE 26

Sait Paşa'nın «Halâskâran» Hareketi Sonucunda Verdiği İstifaname Sureti*

Meclis-i Meb'usanın heyet-i umumiyesinde dünkü gün taraf-ı kemteranemden alenen ve sarihan beyan edildiği veçhile Devlet-i âliyeleri leülhamd pek çok esbab-ı hayatiyeye malik olup bazı taraflardan izam olunmakta olan mesail-i siyasiye dahi endişeyi mucip olacak bir mahiyette değilse de ordunun intizam-ı hakikisiyle beraber gerek kemiyetçe ve gerek talim-i askerice derece-i kifayede bulunması esbabı Harbiye Nezaretinde bulunacak zat tarafından daima nazar-ı itinada tutulmak elzem olduğu halde münhal olan Harbiye Nezaretine bu lüzumu mukaddir ve sıfat-ı matlûbeyi haiz olmak üzere tasavvur olunan üç zattan ikisinin mesail-i siyasiyece rey ve fikirleri heyet-i hazıra-i vükelânın efkârına kısmen mutabık görülmemiş ve biri de izhar-ı acz eylemiş ve Hurşid Paşanın dahi Bahriye Nezaretinde ve hem de Harbiye Nezareti vekâletinden istifasına dair bugün bir tezkeresi alınarak istifasının kat'î olduğunu müşarünileyh Meclis-i Vükelâda beyan ve tekid etmiş olduğu gibi Maliye Nezaretine memleketin idare-i maliye ve iktisadiyesini bihakkın ifaya muktedir bir zat bulunamamak cihetile nezaret-i mezkûr vekâleten idare edilmekte bulunmuştur.

Her zaman ve alelhusus hal-i harpte salifülbeyan üç nezaret-i mühimmenin temadi-i inhilâli heyetçe takip edilen hatt-ı hareketi işkâl edeceğinden hizmet-i Sadaretten mağfiyet-i kemteraneme müsaade-i seniye-i Hazret-i Hilâfetpenahîleri şayan buyurulmasını niyaz ve istida'ya mecburiyeti hasıl olduğu muhat-ı ilm-i âli buyruldukta emr-ü ferman.

1 Şaban 1330

BELGE 27

İttihat ve Terakki'nin Muhalefet Dönemindeki Bir Bildirisi**

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Tebligat-ı Umumiyesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi tarafından bütün merkezlerle şubelere Cemiyetin takibedeceği siyaset hakkında şu mealde tebligat vuku bulmuştur:

"Hükûmet-i hâzıranın vatanı izmihlâl ve inkıraza sürüklemek isteyen âsilerle inzibat ve vahdeti ihlâl edenlere karşı gösterdiği zaaf dolayısıyle müşkülât ve muhatarat-ı dahiliye maatteessüf daha hâd bir şekil alıyor.

Hükûmetin programında dahil bulunan sulh-ü sükûn ve bîtaraflık her gün fiilen tekzibediliyor.

* Tanin, (5 Temmuz 1328, s. 2).

** Tanin, 9 Ağustos 1328.

İdare-i hâzıranın bir takım mesail-i mühimme-i hariciye karşısında bulunması da ihtimalden baid değildir.

Bütün vatanperverleri derin endişeler içinde bırakan şu ahvale karşı İttihat ve Terakki'ye gayet mühim bir vazife-i vataniye ve siyasiye terettüp etmektedir.

Binaenaleyh aleyhimizde tahrik edilen gayz ve ihtiras fırtınalarına hakaretamiz bir sükut-u vakurane ile mukabele etmeyi ve geçen hâdiselerin muhasebe-i kat'iyesinin rüyetini memleket için müsait bir zamana tâlik eylemeyi münasip görüyoruz.

Hükûmete ancak turuk ve vesait-i meşrua ile mukabele edeceğiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumî'sinin istimal edeceği yegâne silâh, kanunun kendisine ve bütün Osmanlılara bahşetmiş olduğu haktan ibarettir. Cemiyet bütün efradından bir sükûn-u vatanperveraneye ve hak ve adaletin galebesi hakkında itimada intizar eder".

BİRİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ KESİM

İttihat ve Terakki Dışında Kurulan Siyasal Partiler

I

FEDAKÂRAN-I MİLLET CEMİYETİ

KURULUŞ YILI : *Ağustos 1908 (1324)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Gedikpaşa Tahtaminare Mahallesi, Fazlı Paşa Karakolu Karşısı, No. 3*[1].

KURUCULAR VE YÖNETİCİLER : *Reis : Avnullah El Kâzımî, Kâtib-i Umumî : Esat Bey*[2]. *Muhasip Üye : Ali Vefa. Öteki üyeler : Dr. Ali Saip (Hukuk-u Umumiye gazetesi mesul müdürü), Abdülkadir Kadri, Hacı Cemal, Sandık Emini Asitâneli Behçet, Ertuğrul Şâkir Bey ve Efendiler.*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Cemiyetin Kuruluşu

Meşrutiyetin ilânından sonra, uzun süren istibdat dönemi esnasında çeşitli nedenlerle İmparatorluğun uzak bölgelerine sürgün edilenler ve yurt dışına kaçanlar yavaş yavaş ülkeye geri dönmeye başlarlar. Bunlar arasında ülkede iktidarı fiilen ele almış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde faaliyet gösterenler için herhangi bir sorun yoktur. Çünkü, kısa sürede önemli görevlere getirilmişlerdir. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, bu sürgünlerden çok küçük bir kısmı İttihat ve Terakki ile ilgili olan kimselerdi, bir bölümü sürgüne gittikten sonra siyasal yaşamlarını sona erdirmişlerdi ve bunların bazıları da İttihatçıların, özellikle Saray ile yapılan pazarlıklarda görev almalarından dolayı hiç de sevmediği kimselerdi.

İkinci Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamı ve şaşkınlık içinde kendilerini vatan kurtarıcı kimseler olarak tanıtan bu kişiler, 12 Ağustos 1908 tarihinde Sultanahmet Bahçesinde bir miting ya-

1 İlk ve geçici adres: Dersaadette, Yeni Postahane karşısında Ferruh Bey Hanıdır. Daha sonra bu adrese naklolunmuştur.

2 Münir Süleyman Çapanoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi**, İstanbul, 1964, s. 23.

parlar ve aralarında haklarını aramak konusunda bir cemiyet kurma yolunda sözleşirler[3].

Fedakâran-ı Millet (Millet Fedakârları) Cemiyeti'nin kuruluşunu Ağustos ayında çıkan ve cemiyetin yayın organı olan *Hukuk-u Umumiye* gazetesinden öğreniyoruz. Derneklerle ilgili kanun bu tarihte henüz çıkmadığı için bu konuda resmi bilgilerden yoksunuz. Ancak Cemiyetin söz konusu "siyasi mağdurlar"ın örgütü olduğu kesindir. Bu alanda Cemiyetin reisi olan *Avnullah El Kâzımî*'nin birkaç yüzbine varan üye iddialarını da ihtiyatla karşılamak gerekir[4].

2. *Cemiyetin Çalışmaları ve Eylemleri*

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, adı şantaj ve komplo hareketlerine karışmış, hayır cemiyeti ile siyasal parti arası bir topluluktur. Başlangıçta Cemiyet program ve tüzüğünü açıklamamıştır. Daha sonra "maksad-ı aslî ve tâlisini" (birinci ve ikinci plandaki amaçlarını) yayınlamıştır (Bk. Belge 2, s. 133). Nizamnamesi ise, hakkındaki dedikoduların yoğunlaştığı bir dönemde açıklanmıştır (Bk. Belge 1, s. 136).

Cemiyet ilk çalışmalarını istibdat rejiminden kaçmış olanlar (firarîler) ile sürgünler (menfîler) ve mahkûmların korunması için iane toplama faaliyeti ve padişahtan para yardımı istemekle oluşturmuştur. Nitekim, Abdülhamit'ten bu konuda bin lira alınmıştır[5].

Aynı amaçla daha sonra Kâmil Paşa hükümetine başvurularak, benzer girişimler için para istenmiştir (Bk. Belge 3, s. 139).

Cemiyetin siyasal alanda da sesini duyurmaya çalıştığı görülmektedir: İstanbul'a dönen Hürriyet kahramanları, Selâmet-i Umumiye Kulübü temsilcileri ile beraber karşılanmıştır[6]; Bulgaristan'ın

[3] Sina Akşin, **Fedakâran-ı Millet Cemiyeti**, **AÜSBF Dergisi**, C. XXIX - S. 1 - 2, s. 126.

[4] Avnullah El Kâzımî, **Divan-ı Örfî ve Avnullah El Kâzımî**, Dersaadet, 1327, s. 7.

[5] Daha sonra bu husus iktidar partisi karşısında yadsınmıştır. (Bk. **Hukuk-u Umumiye**, 11, 12, 13 Eylül ve 9 Kanûn-ı sâni 1324) - Abdülkadir Kadri, **Hükûmet-i Meşrutaya Hitap** (**Hukuk-u Umumiye**, 13 Eylül 1324).

[6] "Selâmet-i Umumiye" dışında ortak hareket edilen cemiyetler arasında "**Anadoluhisarı Tenvir-i Efkâr Cemiyeti**" de zikredilebilir. (Bk. **Serbestî**, 1324/No. 67, s. 4).

bağımsızlığını hoşgörmeyen İngiliz elçisine teşekkür edilmiştir[7]; Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa'nın açtığı "zemmi-i kadih" (hakaret) davasında basın hürriyeti öne sürülmüştür[8].

Meşrutiyetin ilk yıllarını özellikle sarmış olan hafiyelik, jurnalcilik sorunundan yararlanan Cemiyet, memurları tehdit etmiş ve "bilumum memurların cemaziyülevvellerini" bildiğini ve en ufak kanunsuzluklarını kamuoyuna açıklayacağını ilan etmiştir[9]. Şantaj tertipleri Cemiyetin adını kullanan kişilerce de sürdürülmüştür. Cemiyet yıldırımları üzerine çekince, bu gibi eylemlerle ilgisinin olmadığını belirtmiştir[10]. Ne var ki, kendisi de aynı eylemlerin kurbanı olmuştur.

Seçimler ve Parlâmento: Cemiyet 1908 seçimlerine katılmadığı gibi bu konuya ilgisiz de kalmıştır. Parlâmentoda da üyesi olmamıştır. Yalnızca Cemiyet merkezinin basılması nedeniyle, Adliye nazırı Manyasizâde Refik Bey'e karşı gensoru açılmıştır. Söz alan mebuslar (Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa, Tekfurdağ [Tekirdağ] mebusu Adil Bey gibi) durumu anayasaya aykırı görerek konut dokunulmazlığına bir saldırı saymışlardır[11]. Ayrıca Takvim-i Vekayi' ile Cemiyetin siyasal mahkûmları temsile hakkı olmadığı belirtilmiştir[12].

Basın Alanında: Cemiyet, Meşrutiyetin başlangıcında etkin rol oynamış olan "Hukuk-u Umumiye" gazetesinin sahibi olmuştur[13].

İttihat ve Terakki ile İlişki: Cemiyet iktidar partisinin karşısında genel muhalefet tezlerini işlemiştir. Tek parti yönetiminin sakıncalarına dikkati çekerek İttihatçıları sert bir biçimde eleştirmiştir [14].

7, 8 **Hukuk-u Umumiye**, 7 - 8 - 25 Eylül 1324.

9 "Vaid-i Mahsus" (**Hukuk-u Umumiye**, 3 Teşrin-i evvel 1324, s. 1).

10 **Hukuk-u Umumiye**, (29 Eylül 1324, s. 1) ve **Yevmî Servet-i Fünûn** (3 Kânun-ı sâni 1324).

11 **İkdam**, 1325, (No. 5256, 5258, 5260, 5261).

12 TV, 1324/No. 19.

13 Bu gazete Cemiyetin "mürevvic-i efkârı"dır ve neşir müsaadesini Dahiliye Nezareti, İdare-i Matbuat Şubesinin (10 Şaban 1326/28 Ağustos 1324) tarihli resmi ruhsatıyla almıştır. Mes'ul müdürleri sıra ile, Necip Nadir, Mevlânzade Rıfat, Dr. Ali Saip ve Ahmet Esat Beylerdir. Gazetenin ilk sayısı 3 Eylül 1324/16 Eylül 1908 tarihinde çıkmıştır.

14 "Osmanlı Parlamentosu yalnız bir fırkanın mürevvic-i âmâli olarak kaldıktan sonra bunun eski Şûra-yı Devletten ne farkı kalır?" (Meclis-i Mebusanda Fırkalar, **Hukuk-u Umumiye**, 29 Kânun-ı evvel 1324).

İttihatçılar da Cemiyetin gizli bir fesat kuruluşu olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık yöneticilerinden Hacı Cemal Efendi aracı edilerek İttihat ve Terakki ile ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Aralarındaki, ortak bağlantı noktasının Kâmil Paşa aleyhtarlığı olduğuna kuşku yoktur.

3. *Cemiyetin Yapısı ve Belli Başlı Elemanları*

Örgüt

Cemiyetin merkezden başka şubeleri hakkında birşey bilmiyoruz. Şubelerinin olmadığı akla daha yakın gelmektedir. Cemiyetin "binlerce mevcudu"[15] iddialarına karşılık üye sayısı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Diğer bir havadise göre Hudeyde'de şube faaliyetine geçmeye çalışmıştır[16]. Cemiyetin kongresi de olmamış yalnız Fevziye kıraathanesinde tertiplenen "menfîler ve firariler" mitingine ilgi gösterilmiştir[17].

Belli Başlı Elemanlar

Kurucu ve yönetici üyelere şu isimleri de eklemek gerekmektedir. Bahriye mülâzımlarından Cemal, Bahriye zabitanından Sami, "Serbestî" ve "Hukuk-u Umumiye" gazetelerinin mesul müdürü Mevlânzâde Rıfat, aynı gazete yazarlarından Hasan Fehmi[18], İbn-el Mahmud Asım, Mazlûm, musahhih İbrahim, abone müdürü Asitâneli Kegork, Cemiyet mukayyidi Malatyalı Mehmet Ali, kâtibi Ahmed Hamdi, Yahya Galip, Milkon Gürciyan, Arşak Dardaganyan. Ancak bu isimlerin hepsinin üye oldukları kuşkuludur. Ayrıca resmi soruşturmaya göre cemiyetin fedaileri de vardır[19].

15 "Vaid-i Mahsus", zikredilmiştir.

16 Cemiyetin amacı hakkında Hudeyde'de Ticaret Mahkemesi Reisi Fuat Efendi tarafından irad edilen nutuk, (**Hukuk-u Umumiye**, 6 Teşrini sâni 1324, s. 3) bu durumu aydınlatmaktadır.

17 Toplantı 25 Kânun-ı sânide yapılmıştır (**Hukuk-u Umumiye**, 26 Kânun-ı sâni 1324).

18 31 Mart hâdisesinden birkaç gün önce katledilen ve ölümüyle büyük bunalımlar yaratan yazar.

19 Fedailer listesi 12 kişiyi kapsamaktadır. İlk tahkikat haberlerine göre bunlar arasında en önemlileri **Üsküdarlı Osman Pehlivan, Parmakçı Hüseyin**'dir.

4. Cemiyetin Sonu

Cemiyetin yasal olmayan yollara saptığı istibdat sürgünlerinden onyedi kişinin imzasıyla Kâmil Paşa hükümetine bildirilmiştir. İlk geniş tahkikat kararı bu nedenle alınmıştır. Toplanan paraların reis tarafından "gasp edildiği" ileri sürülmüştür.

Rumca Proodos gazetesindeki, Cemiyet mensuplarının Rumları İttihat ve Terakki'ye karşı savaşırcasına muhalefete zorladığı iddiası hükümeti harekete geçirmiştir[20]. Cemiyet merkezi basılarak kırka yakın kişi tutuklanmıştır[21].

Hükümet Cemiyeti, silah dağıtma, fedai atama, şantaj, elçiliklerden para koparmaya çalışma gibi eylemlerle suçlamıştır. Cemiyetin Kâtibi Ahmet Hamdi Efendi'nin ihbarı üzerine Bab-ı âli'ye baskın ve İttihat ve Terakki'ye komplo iddiası ile tutuklanan Avnullah El Kâzımî ve arkadaşları beraat etmişlerdir[22].

Cemiyet bu olaydan sonra bir süre faaliyetini sürdürmüş, 31 Mart vak'ası sonucunda siyasal sahneden silinmiştir.

20 Bu gazeteye göre "Hukuk-u Umumiye" gazetesi tarafından gönderilen bazı şahıslar Rumca gazetelerin idarehanelerini dolaşarak "... Rumların da İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hükûmet-i Osmaniye aleyhine ilân-ı harp edercesine teşebbüsatta bulunulmasını" talep etmişlerdir (**Hukuk-u Umumiye**, 15 Teşrin-i sâni 1324).

21 Basılma olayı İstanbul İstinaf Müdde-i Umumiliği'nin 30 Kânun-ı evvel 1324 tarihli müzekkeresiyle Dersaadet Bidayet Müdde-i Umumiliği'ne verdiği talimat dairesinde vaki olmuştur (**Yevmî Servetifünun**, 31 Kânun-ı evvel 1324).

22 Sanıklar "Mahkeme-i Cinayette" 11 Mart 1325 tarihinde "taht-ı mahkemeye" yargılanmaya alınmışlardır - Tahkikat ve dava aşamaları için bk. (**Sabah** 1324, No. 6932, 6933, 6934, 6935 - **Şûra-yı Ümmet** 1324, No. 101, 102, 109 - **Serbestî** 1324, No. 58 - 90 - **Osmanlı** 1325, No. 10, 11 - **Tanin**, 12 Mart 1325) Ayrıca bk. Muhammed Avnullah El Kâzımî, **Son Müdafaa** (Dersaadet 1326) - A. N.: **İhtilâl fırkalarının teşebbüs-ü ihaneti veyahut Fedakâran-ı Millet Cemiyeti** (İstanbul, 1326).

B. FEDAKÂRAN-I MİLLET CEMİYETİ' NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti Nizamnamesi*

Mevadd-ı Esasiye

1 — Cenab-ı Hakkın avn-ü inayetine ve bilûmum Osmanlıların şeref-i idrakiyle müftehir oldukları usul-ü idare-i Meşrutiyetin bahşeylediği salâhiyete istinaden ve kavaid-i hukuk-ı tabiiyeye tevfikan hürriyet, adalet, müsavat gibi levazım-ı esasiye-i Meşrutiyetin muhafazası ve mülk ve milletin temin-i saadet ve selâmeti uğrunda maddi ve manevi fedakârlık icra etmek üzere (Fedakâran-ı Millet Cemiyeti) namiyle ve aynı zamanda hayriye ve ticariye ve sınaiye olarak bir Fırka-i siyasiye teşekkül etmiş ve Cemiyet namına imtiyazı haiz (Hukuk-u Umumiye) unvaniyle yevmi bir de gazete neşrolunmakta bulunmuştur.

2 — Cemiyet efkâr-ı ahrarane ve selime ashabından olup istibdadın zulüm ve itisafına uğrayarak menfalarda, memaliki ecnebiyede fikr-i hürriyet ve meşrutiyeti vatandaşlarına neşr-ü telkin ve tenvir-i efkârlarına sây-ü gayret ve bu yolda refah ve saadetlerini feda edenlerden ve bu uğurda vefat edenlerin ailesi efradından ve ilmiye ve Askeriye ve Mülkiye ve memurin-i saire ile tüccar ve esnafın hürriyetperveranından kavim ve mezhep tefrik etmeksizin teşekkül etmiştir.

3 — Cemiyetin meslek ve maksadı: Ahlâk-ı hasene-i milliyenin takviyesine ve âdat-ı kavmiye ve ihtiyacat-ı mevkiiyemize tatbikan memalik-i Osmaniyede ulûm ve maarif ve sanayi ve ticaretin terakkisine ve mektepler ve hastaneler ve darüssinaalar ve hisseli şirketler küşad ve teşkiline ve Cemiyete mensup talebeye muavenet ve terbiyelerine nezaret ve keza muhtacinin tehvin-i ihtiyaçlarına gayret misullû vatan ve milletin refah ve saadetine hâdim her nevi icraat-ı hayriyede bulunmak ve siyaset noktai nazarından: umuru hükümete müdahale edilmemek şartiyle vatan ve milletin menfaiine muvafık veya mugayir gördüğü muamelât ve icraat-ı hükümeti takdir ve tenkid ve saadet-i mülk ve millete hâdim ihtarat-ı hayırhahane ve mâkule ile zimamdaranı umuru ikaz ve hakkı ifratperverane iltizam ederek nik-ü bedi bitarafane tefrik ve tahlil ile enzar-ı umumiyeye vaz' misullû meşrutiyeti mukaddesenin tamami-i icrasını temin edecek teşebbüsat-ı hayriye ve nafiada da bulunmak maddeleridir.

* **Hukuk-u Umumiye** (5 Şubat 1324 tarihli 141. sayısından itibaren) — Bu arada bulamadığımız sayıları bize Sayın **Hakkı Tarık Us** sağlamıştır.

4 — Cemiyetin balâdaki maddelerde muharrer meslek ve maksadını kabul ile duhul arzu eden ahrar-ı millet usulü dairesinde kabul olunur.

5 — Cemiyete dahil olacaklardan aranılacak evsaf:

Ahval-i hususiye, diniye ve umumiye-i rediadan âri tübiri mücmel olarak namuslu olmak şartiyle bilâtefrik-i cins ve mezhep âkil ve reşid Osmanlı olmaktır. Ancak Cemiyete mensup olanların evlâdları baliğ olmasa bile kabul olunur.

6 — Cemiyete dahil olmak arzu edenlerin esamisi evvelâ müsvedde defterine kaydedilip hüviyeti heyet-i aidesi tarafından badettahkik 5. maddede muharrer sıfatı haiz idüğü tasdik edildikten sonra usulen defter-i mahsusuna kayıt ve yeddine matbu musaddak numara ita edilir.

7 — Cemiyet iki kısma munkasem olup bir kısmına aza, diğerine efrad tesmiye olunur. Aza-yı Cemiyet iki sınıf olup birisine aza-yı müntahabe diğerine aza-yı tabiiye itlâk olunur.

8 — Aza-yı müntehibe usulü veçhile intihap olunan yetmiş dokuz zattan ibaret olup bunlardan 11 ile 19'u keza usulü veçhile bilintihap heyet-i idareye ve heyet-i idareden dahi iki ilâ üç zat heyet-i daimeye tefrik olunur.

9 — Heyet-i idarenin nısfı her sene fi 11 Temmuzda ihraç olunup yerlerine diğerleri veya kendileri aza-yı mütebakiye-i idare ve aza-yı müntehabe-i saire ve şuabattan gelecek vekiller canibinden tecdiden veya ipkaen intihap olunarak riyasetten bâtezkere intihapta kazanan zevata tebliğ olunur ve ilk seneye mahsus olmak üzere yani fi 11 Temmuz sene 325'de balâda mezkûr nısfı tefrik için kur'a keşidesine mecburiyet olup andan sonraki senelerde diğer seneyi ikmal etmiş olan azalar açığa çıkarak fıkra-i ulâda mezkûr usul mucibince yerlerine intihap icra olunur. Şu halde heyet-i idare her sene yeni ve eski azadan müddeti iki sene olmuş olacaktır.

10 — Cemiyet reisi dahi 9. madde mucibince iki senede bir ipkaen veya tecdiden intihap olunur. Ancak heyet-i idarenin intihabı icra ve heyet takarrür eyledikten sonra müctemian reis intihabına mübaderet edilir.

11 — Heyet-i idare azasından veya aza-yı müntehabe-i saireden istifa edenlerin veya bir memuriyete tayinleri veya suveri saire ile infikâki iktiza edenlerin mahallerine 9. maddeye tevfikan diğerleri intihap olunur.

12 — Reis ve aza-yı müntehabenin esamisi ve şöhretleri ve bulundukları memuriyet ve ticaretleri ve mahall-i ikametleri mukayyet bulunacak ve suret ve tarih-i intihapları şerh verilerek zeyri bittastik hıfzedilecektir.

13 — Cemiyete kaydolunacak zatın kabulü takarrür eyledikte Cemiyet sandığına lâlettayin bir miktar mebläğ ita eyliyecektir.

14 — Cemiyete mensup zevat ashab-ı maaştan iseler alacakları maaşatın yüzde iki buçuğunu ve tüccar iseler birinci sınıf tüccarlar mahiye üç mecidiye, ikinci sınıf iki mecidiye, üçüncü sınıf bir mecidiye ve ashab-ı maaş ve ticaretten olmayanlardan aza sıfatını haiz olanlar hadd-i asgari olarak mahiye on kuruş ve efrad hadd-i asgari olarak mahiye iki kuruş Cemiyet sandığına isal ve ita edecekler, ancak mağdurin-i siyasiyeden olup da ashab-ı maaş ve ticaretten olmayanlar muhayyerdir. İşbu madde ahkâmına riayet etmeyen mensubin-i cemiyet Cemiyetin mevadı âtiyede muharrer muavenatına mazhar olamaz.

15 — Cemiyetin muavenete mecbur bulunduğu ahval "mağdurin-i siyasiye müstesna olarak "ferdin kabulünden sonra zuhuru yafta olanlardır.

16 — Cemiyet, mensuplarının her hukukunu kanun dairesinde takip ve muhafaza ve memuriyetlerinden bilâ kabahat azlolunanlardan muhtaç olanların ihtiyacını izale ve sermayelerini hilesiz bir surette kaybeden ehl-i sanat ve ticarete dereceleri nisbetinde karzen sermaye tedarik veya suver-i saire ile yardım eder.

17 — Cemiyet, mensubininden âfatı semaviye ile musab veya hastalık ve malûliyet gibi suver-i saire ile duçar-ı ihtiyaç olanların tehvini ihtiyacına gayret eyler.

18 — Cemiyet, mensubininden irtihal edenler efrad-ı ailesinden muhtaç olanlara muavenet ve evlâdlarının terbiye-i ahlâkiye ve ilmiyesine itina ve dikkat ile cidden vazife-i übüvveti ifa eder.

19 — Cemiyet ashab-ı hamiyet tarafından ita olunan ianat ve teberruatı kabul eyler.

BELGE 2

Fedakâran-ı Millet Cemiyetinin İdeoloji ve Programını Gösteren Metin*

İlân-ı Mahsus

Hissedilen lüzûm üzerine cemiyet nizamnâmesi mucibince takip etmekte bulunduğumuz maksad-ı aslî ve maksad-ı talî mevad, cemiyetimizin hey'et-i müntehibesi kararı ile ilân olunur.

Madde 1 — Saltanat-ı Osmaniyenin usul-ü mevzua-i verasetinde eb-i kadimi üzere muhafaza ve usûl-ü meşru'aya riayet olunmak şartı ile bulunan hanedân-ı saltanat hukukunu vikaye.

Madde 2 — Mülkümüzde usul-ü meşrutiyeti muhafaza ve müdafaa içün her nevi fedakârlık etmek ve kanun-ı esasimizin nafi surette tadili hususuna tedabir-i hakimâne ile tevessül eylemek.

Madde 3 — (Yoktur).

Madde 4 — Osmanlı sancağı altında yaşayan akvam-ı muhtelife beyninde mevcut ihtilâfâtı def' ile bu uhuvvet ve ittihad-ı umumî-i vatanî te'sis ve tahkimine çalışmak.

Madde 5 — Osmanlı liva-yı meşrutiyeti altında bulunan anasır-ı muhtelifeden her hangisi rabıta-i meşruta-i Osmaniyenin fekki yolunda dahilen asayiş-i mülkü ihlâle ve muavenet ve müdahalât-ı ecnebiyeyi davete müteşebbis oldukları anlaşıldıkta o unsurun harekâtını teşebbüsât-ı hükümete yardım sureti ile şediden men ve takbibe tevessül eylemek.

Madde 6 — (Yoktur).

* Hukuk-u Umumiye, 2 Teşrin-i evvel 1324, s. 1.

Madde 7 — Hürriyet, adalet, müsavat kelimat-ı mukaddesesinin bîhakkın manâlarına ve bunlardan ne yolda istifade edilebileceğine lisanen ve kalben bilumum Osmanlılara tefhime çalışmak.

Madde 8 — Mülk ve millete hizmet edeceği takdir edilen zevata fiilen muavenet ve reisikârda bulunup da mülk ve millete mazarratı tahakkuk edenler haklarında dahi takibat icrası ile mazarratını her vechile def'e gayret.

Maksad-ı Tâlî

Madde 9 — Cemiyet efradından olup mülk ve millete lâyık ve nâfi hizmet edecekleri cemiyetce takdir edilen zevat hakkında iktidarları nispetinde memuriyet ve iş bulmağa, meşru olan ziyanlarının istirdadına gayret.

Madde 10 — Cemiyet efradından olan muhtacîne tahkik-i ahvallerinden sonra heyet-i müntehabenin kararıyle tehvini ihtiyaçlarına himmet.

Madde 11 — Cemiyete mensup her sınıf memurinin memuriyetine müteallik umuru teshile ve iktidar ve istihkaklarına göre esbab-ı terfi ve tefriklerine çalışmak.

Madde 12 — Namusunu lekelemediğine ve vezaif-i kanuniyesini sui istimale uğratmadığına dair Cemiyeti temin eden memurin azledilmiş iseler iade-i memuriyetlerine çalışmak, ve ihtiyaç içinde iseler nakden muavenet eylemek.

Madde 13 — Terakkıyat-ı medeniye-i hazıra dahilinde mektepler küşadı, fabrikalar ihdası, vesair asârı nafia ve hayriye tesisi gibi işlere sarfı himmet.

Madde 14 — Makasıd-ı meşrua-i asliyenin istihsali yolunda şehid olacak olanların muhtaç kalacak ailelerine lüzumu derecesinde muavenet.

İşte "Fedakâran-ı Millet" Cemiyetinin maksadı aslî ve tâlisi berveçhibâlâ gösterilen mevaddan ibarettir...

BELGE 3

Cemiyetin Kâmil Paşa Hükümetine Yaptığı Başvuru

Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıt Varakasıdır.*

2 Zilhicce 326

Hülâsa-i Meâli

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti tarafından verilen takrirde fukara ve züefanın tehvin-i ihtiyacatı içün hazine-i maliyeden ianeten bir mikdar akçe itası bir de Marsilya tuğlası ve kiremidi çıkaracak bir fabrika ile Şark halı ve kilimi nesc ve imal edecek bir dar-üs-sınaa te'sisi zımnında bir anonim şirketi teşkili ve hükümetçe bir muavenet olmak üzere çıkarılacak hisse senedatından beş bin liralık mikdarının Ziraat Bankasınca mübayaası istirham edilmiş oldu-

* BBA - MVM/No. 123. (Transkripsiyonu **Dr. Şükrü Hanioğlu** tarafından yapılmıştır.)

مجلس وكلا مذاكراتنه مخصوص ضبط ورقه سیدر

حاضر بولنان ذوات فخامت اساميسى

خلاصهٔ مآلى

[illegible]

قرار

[illegible]

Meclis-i Vükelâ Mazbatası'nın aslı

Kaynak : BBA - Meclis-i Vükelâ Mazbatası No. 123, Zilhicce 326

ğuna ve cemiyet-i mezkûrece suver-i muhtelife ile cemm-i ianata teşebbüsle toplanılan mebâliğin reis-i cemiyet tarafından gasp olunduğundan ve menfi ve firarilerden bir çoğu cemiyetten infikâk etmiş olduklarından bahs ile firari ve menfilere iane itası mukarrer ise bu ianenin Bâb-ı âlice bir komisyon teşkiliyle o komisyon marifetiyle tevzii hakkında menfilerden on yedi zât imzasıyla başkaca bir varaka verildiğine dair Dahiliye Nezaretinin 26 Teşrin-i sâni 324 tarihli iki kıt'a tezkeresi okundu.

Kararı

Ba'dehu iktizası müzakere olunmak üzere evvel emirde münasip bir mahalde ve suret-i gayr-ı resmiyede beş kişilik bir komisyon teşkil ve işbu evrak tevdi olunarak komisyonca bunlar kaç kişiden ibaret olup isim ve şöhretleri ve tebyin-i ihtiyaç zımnında tasavvur eyledikleri teşebbüsât nedir, buralarının bittetkik bâmazbata muvazzahan inbası zımnında Zaptiye Nezaretine icra-yı tebligat olunmak üzere nezaret-i müşarünileyhaya cevaben tezkere tastiri kararlaştırıldı.

(Nâzırların imzaları)

II

OSMANLI AHRAR FIRKASI

(Fırka-i Ahrar)

KURULUŞ YILI : *1 Eylül 1324 (14 Eylül 1908)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Bab-ı âli Caddesi No: 66 (Hilâl Matbaasında özel daire)*

KURUCULARI : *Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nâzım ve Şevket Beyler, Celâlettin Arif, Mahir Sait Beyler*[1].

YÖNETİM KURULU : *Umumî Kâtip : Nurettin Ferruh Bey*[2], *Muhasip aza : Celâlettin Arif Bey.*

ÖTEKİ ÜYELER : *Mahir Sait, Kıbrıslı Şevket, Ahmet Paşa (askerden emekli).*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Fırka'nın Kuruluşu

Osmanlı Ahrar Fırkası[3], 1900'lerde Paris'te oluşan Prens Sabahat-

[1] Fırka ile ilgili bilgilerin ana çizgilerini ilk Kâtib-i Umumî (Genel Sekreter) Rahmetli **Nureddin Ferruh** (Alkend) Beyle, yine Rahmetli **Ahmet Bedevi** (Kuran) Beyin de hazır bulunduğu 28 Ocak 1950 tarihinde yaptığımız bir konuşmada elde etmiştik. Ayrıca Sayın Alkend bize kendi yazdığı bir özet de vermişti — **İnönü Ansiklopedisi** "başlıca kurucular" arasında Dr. Nihat Reşat (Belger), Tahir Hayrettin, Ahmet Samim Beylerle Damat Salih Paşa'yı göstermekte, kaynak vermemektedir (s. 275 - 276) — Hüseyin Cahit Yalçın'a göre Dr. Rıza Nur, İttihat ve Terakki'den istifa eden ilk mebustur ve Ahrar'a girmiştir (**10 Yılın Hikâyesi**, Yedigün, Sayı 148, s. 22) — Dr. Rıza Nur'un şu iddiası ilginçtir: "... Meşrutiyet siyasî hayatından **opposition'un** (muhalefet'in yabancı dildeki terimi) pîri mesabesindeyim". Dr. Rıza Nur, yazdığı bir makaleden ötürü, Talât Bey'in (Paşa) kendisine "kefenini hazırla" dediğini de ekliyor (Rıza Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, Cilt 2, s. 283).

[2] **Nureddin Ferruh** Bey (Alkend) (1877 - 1955) Fırka'nın kapanmasından sonra Hariciye Nezâretine "intisap etmiş, çeşitli ülkelerde görev almış, iç politikadan kesin olarak ayrılmıştır. Kendisiyle konuşmalarımız sırasında Berlin Büyükelçiliği Müsteşarlığından emekli idi. 1955 yılında vefat etmiştir.

[3] Ahrar, **hür'ün** çoğuludur. Özgürler anlamınadır. Siyasal partiler yelpazesine göre **Liberaller** demektir.

tin'ci akımın[4], *1908*'de Osmanlı siyasal hayatına girişi olmuştur. Prens'in çevresindeki gençler, onun Bebek Bahçesinde verdiği bir konferanstan esinlenerek, İttihat ve Terakki karşısında, bir ağırlık kurmayı düşünmüşlerdir.

İlk girişimciler Nurettin Ferruh Bey'le, 1910 yılında İttihatçılar tarafından öldürülen gazeteci *Ahmet Samim* Beydir.

Sabahattin Bey, kendisine önerilen parti başkanlığını kabul etmemiştir. Buna karşılık, partiye kayıtsız kalmamış ve Paristeki "Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nde yer almış olan *Ahmet Fazlı, Mahir Sait* Beylerle, *Celâlettin Arif* ve *Nurettin Ferruh* Beyleri temasa geçirmiştir. Görüşmeler Ağustos ayında başlamıştır.

Fırka 1908 Eylülü başında kurulmuş ve 1908 genel seçimleri öncesinde gerçeğe en yakın partileşme "teşebbüsü" olmuştur[5].

Program Nurettin Ferruh Beyin kaleminden çıkmıştır. Fakat hazırlanışında Adliye ıslâhatı için danışman olarak görevlendirilmiş bulunan *Kont Ostrorog*'un[6] yardımı olmuştur. Kont, yabancı siya-

[4] Jön Türkler'in 1902 yılında Paris'te kurdukları iki dernek: Prens Sabahattin grubu "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"ni, Ahmet Rıza Bey'in grubu da "İttihat ve Terakki Cemiyeti"ni kurmuşlardır. Bu akımın bir özeti için şu kitabımıza bk. **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s. 92 - 95.

[5] Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, C. I, s. 194 — Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa**, C. II, s. 91.

[6] Kont **Léon Ostrorog** Leh asıllı bir aileye mensup olmakla beraber Fransızdır. İslâm hukukunu çok iyi bilen ünlü bir oryantalist olduğu kadar, ünlü bir hukukçudur. Ostrorog ailesi İstanbul'da yerleşmiştir. 1909 Temmuzunda danışman olarak, Mebusan Meclisinde yapılan övgülerle, zamanın Tekel İdaresinde işe başlamıştır. Daha sonra Bab-ı âli Birinci Hukuk Müşavirliğine atanmıştır. Bu görevi ve mukavelesi Mebusan Meclisi'nce ve 17 Teşrin-i evvel 1330 (1914) tarihli kanunla kaldırılmıştır. Bazı mebuslar kaldırılma nedeninin hükümete ait bir sırrın ifşası olduğunu ve görevini kendisinin bıraktığını söylemişlerdir (MMZC, Si. 2, 24. İçt., s. 98 - 100) — Kont Ostrorog, hükümete verdiği yasal reformlarla ilgili raporlarını Fransızca olarak yayınlamıştır (**Pour la Réforme de la Justice Ottomane**, Paris, 1912). Kendisiyle ilgili bir hayli yazı vardır. Örneğin bk. Hüseyin Cahit Yalçın, **Adliye Müşaviri** (başyazı, Tanin 24 Mart 1327) — Ahmet Emin Yalman, **Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C. I, s. 103 - 104 — Kont Ostrorog büyük İslâm Hukukçusu El Maverdi'yi açıklamalı olarak çevirmiştir. (Bk. El Maverdi, **El Ahkam Es Soultaniya** - Traité de Droit Public Musulman d'Aboul Hassan Ali Ibn Mohammed Ibn Habib El Maverdi, Traduit et annoté d'après les sources orientales par le Comte Léon Ostrorog, 2 cilt Paris 1901, 1906).

sal partilerin programlarını sağlamış ve çevirmiştir. Ahrar'ın İngiliz siyasal partilerini taklit ettiği de ileri sürülmüştür.

Ahrar Fırkası Meşrutiyetin ilk siyasal partilerinden biridir ve Kanun-ı Esasi'de cemiyet (dernek kurma) hürriyetiyle ilgili değiştirmeler yapılmadan, Cemiyetler Kanunu çıkarılmadan (3 Ağustos 1325 - 16 Ağustos 1909) önce kurulmuştur.

2. *Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri*

Seçimler

Fırka, kutsal sayılan İttihat ve Terakki karşısında 1908 genel seçiminde savaş vermeyi göze almıştır. Ve seçimlere yalnız İstanbul'dan katılmıştır. Fakat bu şehirden tek mebus bile çıkaramayarak yenilgiye uğramıştır. İttihat ve Terakki ile beraber gösterdiği adaylardan *Kozmidi Efendi, Konstantinidi Efendi, Zöhrap ve Hallaçyan Efendiler* seçilmişlerdir[7].

Aday gösterilmedikleri halde, Sadrâzam *Kâmil Paşa, Prens Sabahattin* ve *(Mizan'cı) Murat Beyler* 18'er oy alabilmişlerdir[8]. Yalnız *Mahir Sait Bey,* kişisel uğraşı ile Ankara'dan seçilmiştir.

Daha sonra, Adliye Nâzırı *Manyasizade Refik Bey*'in ölümü üzerine yapılan ara seçimde, Fırka, gazeteci *Ali Kemal Bey*'i aday göstermişse de, bu seçimde de İttihat ve Terakki kazanmıştır.

Parlamento ile İlişki

Ahrar Fırkası seçimlerden yenik çıkmakla beraber, Meclis-i Mebusan'da kendisinden söz ettirmiştir ve yokluğu hissettirilmiştir. Sonra da, bazı mebuslar *(İsmail Kemal, Kirkor Zöhrap, Dr. Rıza Nur* gibi) Fırka'ya geçmişlerdir. Özellikle Zöhrap Efendi gibi, ılımlı sosyalist sayılan, aynı zamanda bir Ermeni partisine mensup (Hınçak) bir parlamenterle yapılan tartışmalarda Fırka'nın adı

7, 8 Fırkanın "namzetleri" ve aldıkları oy sayısı: Sadrıâzam Kâmil Paşa (18 rey), Ali Kemal Bey (6 rey), Ahmet Fazlı ve Nureddin Ferruh Beyler (rey alamamışlardır), Pandelâki Kozmidi Efendi (340 rey), Konstantin Konstantinidi Efendi (36 rey), Kirkor Zöhrap Efendi (392 rey), Bedros Hallaçhan Efendi (455 rey), Faraci Efendi (rey alamamıştır). Tanin (11 Kânun-ı evvel 1908) Bu liste, İttihat ve Terakki aday listesiyle ortak isimleri içerir.

9 Meclis-i Mebusan'da Ahrar'dan ilk olarak 18 Şubat tarihli 37. içtimada sözedilmiştir. Arif İsmet Bey (Mersin) Zöhrap Efendi için "Fırka-i Ahrar'a mensuptur" demiş, o da olumlu cevap vermiştir (TV 1324, Sayı 143, s. 5).

geçmiştir[9]. Fırka'nın savunucularından biri de Serfiçe mebusu, Yunan asıllı *Yorgi Boşo Efendi* olmuştur[10].

Fırka'nın parlamento içindeki destekleyicileri, Kâmil Paşa'ya güven oyu olayında görülmüşlerdir. Özellikle Arap, Arnavut, Rum ve Ermeni meb'uslar Fırka'ya yakınlık göstermişlerdir.

İttihat ve Terakki ile İlişki

Hürriyet'in "ilân" edildiği günlerde, İttihat ve Terakki ile sonradan Ahrar kurucuları olan kişiler arasında birleşme olduğu kamuoyuna duyurulmuştu (Bk. Bölüm 2). Ne var ki, *"Nesl-i Cedit Kulübü"*nde toplanmış olan bu grup Ahrar Fırkası'na geçmiş, ve bu yapay birleşme bozulmuştur. Ve Ahrar'cılar, 1900'lerden kalma tezleri tazeleyerek İttihatçıların karşısındaki yerlerini almışlardır. Bu tezlerin başında, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurlara eşitlik tanınması, giderek yerinden yönetime (zamanın deyimiyle, adem-i merkeziyete) dayanan bir siyasal düzenin kurulması geliyordu.

İttihat ve Terakki bu tezler karşısında Ahrar'ı bölücülükle ve kozmopolitlikle suçluyor[11], Patrikhaneyle ağız birliği ettiğini ileri sürerek sorusuna yanıt istiyordu[12]. Ahrar "Kâtib-i Umumî"si (genel sekreteri) soruyu yersiz, yazarını da sorumsuz buluyordu[13].

10 Yorgi Boşo Efendi, İsmail Kemal Bey'i savunurken onun Ahrar reisi olduğunu, 31 Mart'ta Ahrar'ı iktidara getirmek istediğini belirterek "Bundan ne çıkar. Bu irtica değildir. Abdülhamit taraftarı değildir" demiştir (TV 1325, Sayı 282, s. 5-6).

11 Hüseyin Cahit Bey'in Ahrar-ı tanımlaması: "... Sabahattin Bey'in fırkası, Fırka-i Ahrar demek Patrikhane nazarında adem-i merkeziyet demektir. Adem-i merkeziyet ise Midilli'nin, Sakız'ın vesair adaların hep birer Girit olması, hep Yunan aguşuna (kucağına) atılması için bir hazırlık demektir" (bk. **Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında, Tanin**, 24 Şubat 1324) — Yıllarca sonra Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in kanılarında fazla bir değişiklik yoktur (bk. **On Yılın Tarihi**, Yedigün, sayı 148, 149). — Ahrar'ın Patrikhane programını onayladığına dair bir haber için (bk. **Sabah**, sayı 6875, s. 3).

12 Hüseyin Cahit Bey, **Tanin**'de (24 Şubat 1324) **Tehlike** başlıklı başyazısında Tatavla Rumlarının yabancı bir gazete olan **Levand Herald**'e, iane toplayarak hediye aldıklarını yazıyordu. 24 Şubat 1324 tarihli Tanin'in başmakalesinde de, bu konuda yönelttiği soru şöyledir: "Ahrar Fıkrası Kâtib-i Umumisi Nureddin Ferruh Bey'e: ... Levand Herald'ın neşriyatının Ahrar Fırkası'nca makbul olup olmadığının, tavsip edilip edilmediğinin lütfen ya gazetemiz vasıtasıyla yahut diğer bir vasıta ile ilânı ricasına iptidar kılındı efendim".

13 **"Efendim, gazetenizin dünkü nüshasında Fırka-i Ahrar kitabetine hitaben** →

İki taraf arasındaki gerginlik, *Pera Palas* otelindeki ziyafetlerde daha da arttırılmıştır. Ahrar'ın Osmanlı saltanatının 610. yıldönümü dolayısıyla verdiği ziyafete (26 Ocak 1909) Sadr-ı âzam Kâmil Paşa'nın katılması, İttihatçıları öfkelendirmiştir[14]. Aynı otelde bu sefer İttihatçıların düzenledikleri ziyafette de *Ahmet Rıza Bey*'in söylevi Ahrar'cıları kızdırmıştır[15].

İki partinin arasını bulmak üzere yapılan "Fırka-i Müzahire"[16] ve "Cemiyet-i Vatanperverane"[17] girişimleri sonuç vermemiştir. *Tanin* başyazarı bu olanaksızlığı dile getirmiştir ve savunmuştur[18].

bir sualiniz görüldü. Siz de böyle bir istizaha hak ve sıfat görmemekle beraber zaten programımız, harekâtımız meydanda olduğu için sual-i vakiin nâbemahâl ve bilüzum olduğunu ihtiramat-ı faikama terdifen beyan eylerim. 24 Şubat 1324, Fırka-i Ahrar Kâtib-i Umumisi Nureddin Ferruh" (**Tanin**, 26 Şubat 1324, s. 3) — Ayrıca bk. Nureddin Ferruh, **Ahmet Rıza Bey'e** (**İkdam**, 13 Mart 1325) — Fırka-i Ahrar Kâtib-i Umumî Vekili Ziya, **Tanin Gazetesi'ne** (**İkdam**, 30 Mart 1325).

14 Hüseyin Cahit Bey'in başyazısından: "Ahrar'ın ziyafetine icabet meselesinin de Cemiyetçe Kâmil Paşa'ya karşı hiss-i husumet peyda ettiği iddiası mecruhtur. Çünkü o ziyafete Hüseyin Hilmi Paşa da icabet etmişti. Hiddet etmek icap ederse, bunu Hüseyin Hilmi Paşa'ya da teşmil etmek lâzım gelirdi" (**Kâmil Paşa'nın İzahnamesi, Tanin**, 22 Mart 1325) (**Bu başmakale iki büyük** gazete sayfasını doldurmuştu) — **Yine bk.** Selânik Mebusu **Rahmi, Kâmil Paşa Hazretlerine (Tanin**, 24 Mart 1325).

15 1 Mart 1325 (14 Mart 1909) tarihinde verilen ziyafette Ahmet Rıza Bey şu sözleri içeren bir söylev vermiştir: **"Devr-i isdibdatta cerr-i menfaat veya anasır-ı Osmaniyeyi ayırmaya hizmet eden hainler bu inkılâptan tabiî memnun değildirler. Onlar yine eski devri isterler veyahut aynı maksada bir tarik-i aharla nail olabilmek için hürriyetin kayıtsız, kontrolsuz olmasını isterler. Cemiyetin tahakkümünden şikâyet edenler onlardır. Bir taraftan ilmiyeyi, diğer taraftan da anasır-ı gayr-i müslimeyi cemiyetten soğutmaya çalışanlar onlardır. Hâsılı cemiyetin dağılmasına lüzûm gösterenler onlardır."** (Hüseyin Cahit, **İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası — Perapalas Ziyafeti — Ziyafet Münasebetiyle, Tanin**, 1 - 2 Mart 1325).

Ahrar'cıların bu sözlerindeki hainlerin kim olduğu şeklindeki sorularını Ahmet Rıza Bey "nutkunda tadat eylediği ef'al-i muzirraya tasaddi edenler" olduğu şeklinde cevaplandırmıştır. (**Bk. Ahmet Rıza Bey'in cevabı, Tanin**, 11 Mart 1325).

16 Bu girişimden çeşitli şekillerde bahsedilmektedir. Dr. Rıza Nur'a göre 1908 senesinde 30 meb'usa sahip radikal bir muhalefet hizibidir. (**Bk. Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi**, İstanbul, 1325, s. 36). Başka bir söylentiye göre adı **Vatanperveran Komitesi**'dir. (**Bk. Tashih-i Efkâr**, 2 Mart 1325, s. 4).

17 Bu haberi **Tanin, La Turquie**'den naklen vermektedir (21 Şubat 1324).

18 Hüseyin Cahit Bey'e göre "Adem-i Merkeziyetçiler İttihat ve Terakki'ye iltihak edemezler"di. (**On Yılın Tarihi, Yedigün**, No. 149). O zamanki başyazısı için (**bk. Tanin**, 2 Mart 1325).

31 Mart Vak'ası'na birkaç gün kala *Serbestî* gazetesi yazarı *Hasan Fehmi Bey'in* öldürülmesi her türlü barışçı diyalog yollarını kesin olarak tıkamıştır[19].

Öteki Partilerle İlişki

Bu tarihte partilerin sayısı çok az olduğu için, Ahrar'ın kurduğu diyaloglar da sınırlı olmuştur. *Fedakâran-ı Millet Cemiyeti* ile ilişki zayıf kalmıştır. Asıl ilişki 31 Mart dramı içinde *"İttihad-ı Muhammedî"* ile kurulmuştur. Fırka, *Heyet-i Müttefika-i Osmaniye* kurucuları arasındadır. *Osmanlı Demokrat Fırkası* ile yakın bir bağ kurduğu söylenemez.

Ahrar'cılar, İttihat ve Terakki'ye karşı Ermeni komitalarıyla işbirliği etmişlerdir. Özellikle 31 Mart günlerinde Ahar'cılarla Ermeni Taşnaksütyun komitesi arasında "ittifak derecesinde" bir anlaşmadan söz edilmiştir. Ermeni komiteleri atlı kuvvetleri Ahrar'a yardımcı göndermişlerdir. Dinamitli bombalar hazırlamışlardır[20].

Fırka'nın öteki siyasal partilerle "münasebette olmadığı'na" dair haberlere gazetelerde rastlanmıştır[21]. Nitekim Derviş Vahdeti'nin üyelik isteği yüzgeri edilmiştir.

Basın Alanında

Fırka'nın doğrudan doğruya sahibi olduğu bir yayın organı yoktur. Ne var ki, İttihat ve Terakki'nin muhalifi her gazete Ahrar'ın yanında olmuştur. *İkdam, Sabah*[22], *Yeni Gazete, Sada-yı Millet* (öldürülen Ahmet Samim Bey'in gazetesi), *Servet-i Fünun* bu arada sayılabilir. *Serbestî*'ye gelince, âdeta Fırka'nın gazetesi gibidir. *Os-*

[19] Bu düşünce geneldir. Bk. **Salnâme-i Servet-i Fünûn**, 1326, s. 106 — **İnönü Ansiklopedisi**, s. 276 — **Fedakâran-ı Millet Cemiyeti**'nin yayın organı **Hukuk-u Umumiye**, 11 Mart 1325 tarihli sayısında **Manzume-i Efkâr** gazetesinden alıntı yaparak İttihat - Ahrar anlaşmasından söz etmekte ve Ahrar'ın koşullarını şöyle sıralamaktadır:

1. İttihat ve Terakki bilâşart vilâyet şubelerini lâğvetmelidir.
2. İstanbul merkezi, hükümet işlerine karışmamalıdır.
3. İttihat, siyasî ve gizli bir cemiyet sıfatını terkederek "sırf parlâmenter" bir parti haline gelmelidir.

[20] Hüseyin Cahit Yalçın, **On Yılın Tarihi (Yedigün, Sayı 148, 149)**.

[21] Bu konuda yayımlanan "Beyanname" için bk. (**Sada-yı Millet**, 17 Kânun-ı sâni 1325) — İsmail Kemal ve Dr. Rıza Nur Bey'lerin soruları (**Sada-yı Millet**, 19 Kânun-ı sâni 1325).

[22] Nitekim Fırka'nın kuruluşunu ilk olarak **Sabah** haber vermiştir.

manlı ise, (Sabahattin Bey'in parasal yardımıyla *Ahmet Fazlı Bey* yönetiminde çıkarılan bu gazete) tarafsız olduğunu ilân etmekle beraber, bir 31 Mart ortamı gazetesidir ve Fırka ile bağlantısı açıktır.

31 Mart'la İlişki

Ahrar'cılar, muhalefet partileri arasında 31 Mart olaylarıyla en yakından ilgilenen örgüt olmuşlardır ve "Vak'a"dan çok şey beklemişlerdir: Hem Abdülhamit'ten hem de İttihat ve Terakki'den kurtulmak. Büyük tutkuların sahibi henüz örgütlenememiş küçük bir parti, denediği seçim yolu yenilgi ile kapanınca, hukuk dışı bir eylemden büyük umutların gerçekleşmesini bekler olmuştur. Siyasal iktidarın değiştirilmesi Ahrar'cılara göre ancak bu yoldan sağlanabilir görünmüştür.

Ahrar'cılar bu umudun gerçekleşmesi için askerler, ilmiyecilerle (özellikle *Vahdetî* grubu ile) temasa geçmişlerdir. İngiltere sefareti sorumlularıyla birlikte 31 Mart'ın destekleyicisi olmuşlardır. Kroker oteli toplantısında, vak'anın plânlanmasını yapmışlardır[23].

Fakat olayları başlatma ve yönlendirme toplantılarına karışan Ahrar'cılar — bu arada İngilizler — 31 Mart'tan yararlanmayı plânladıkları halde, eylemlerin açık yöneticileri olmaktan kaçınmışlardır. Bu nedenle ön plâna Muhammedî'lerin çıkmasını ve kendilerini perdelemesini yeğ tutmuşlardır[24]. Fakat hareketin içinde oldukları açıktır.

Nitekim, Mevlânzade'nin belirttiği gibi, Prens'in "işte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız" demesi, Serbesti matbaası ile Fırka merkezi önüne "*yaşasın şeriat, yaşasın asker, yaşasın meşrutiyet*" yazılı bir pankart yaptırılması direktifini vermesi durumu ne kadar önemsediğini kanıtlar[25]. Zâten Ahrar'la 31 Mart'ın birleştirici unsuru Sabahattin Bey olmuştur[26].

Fakat, 31 Mart adı verilen ve on üç gün süren olaylar ve eylemler Ahrar'ın tasarladığı hedefin çok uzağına düşmüşlerdir. Ahrar'cılar, Muhammedi'ler gibi, suçlu sandalyesine oturtulmuşlardır. Sabahattin ve Ahmet Fazlı Bey'ler tutuklanmışlar sonra da serbest

[23] Sina Akşin, **31 Mart Olayı** (Ankara 1970, s. 247 - 248).
[24] Aynı Eser, s. 243 vd.
[25] Mevlânzade Rıfat, **Hakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez** (İstanbul 1328, s. 44).
[26] Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, C. I., s. 256, 361.

bırakılmışlardır. Divanıharp Mevlânzade Rıfat Bey'i on yıl sürgün cezasına çarptırmıştır.

Ve Abdülhamit tahttan indirilmiştir.

Ahrar Fırkası, bu olayların ağırlığı ve sorumluluğu altında ezilmiştir.

3. *Fırkanın Yapısı, İdeolojisi ve Belli Başlı Elemanları*

Yapısal Sorun

Klâsik partiler ayırımı içinde, Ahrar bir kadro partisi olarak yer alabilir ve demokratik bir iç yapıya — nizamnamesi gereği — sahip olduğu da söylenebilir. Ahrar Fırkası bir bürokratlar grubudur[27]. Paris'teki "Science Sociale = İlm-i İçtima"cı aydın kişiler gerektiğinde komitacılık yöntemlerine başvurmakta tereddüt göstermemişlerdir.

İttihat ve Terakki ile beraber, 1908 yılı sonlarında siyaset sahnesine çıkan Ahrar'ın Avrupa partilerini örnek alması ona "batılı" bir görüntü vermemiştir. Nitekim, 1910'da Selânik'te vermesi engellenen, sonra da yayımlanan bir konferansında, Meşrutiyetin siyasal partilerini değerlendiren *Lütfi Fikri* Bey, Batı açısından bakarak "Ahrar da bir fırka-i siyasiye değildi" yargısına varmıştır[28]. *Dr. Rıza Nur* Bey aksi kanıdadır. Ona göre Ahrar'ı gelişmekten ve partileşmekten alıkoyan iki neden vardır. Önce, İttihat ve Terakki'nin "dehşetli hücumları karşısında" Fırka duralamış ve kimse de girmeye cesaret edememiştir. Sonra da, hizipleşme (klikleşme) olayı ikinci engel olmuştur. İdare heyeti değiştirildiği halde, durum düzeltilememiştir. Fakat Rıza Nur Bey karamsar değildir. Yine de Ahrar'ın gelişeceğinden, "vatana pek büyük hizmetler edeceğinden" emindir. Ne var ki Fırka, 31 Mart anaforu içinde kaynayıp gidecektir. Soruna uzun bir aradan sonra bakan eski bir İttihatçı "ilk

[27] **Feroz Ahmad**, Ahrar Fırkası için ilginç bir gözleme varmıştır: "... 1908 darbesi Saray çevresinin siyasete hâkimiyetinin ve Saray politikasının sonu olmuştur. İktidar Bab-ı âli'deki yönetici seçkin zümrenin eline geçmiştir. İttihat ve Terakki'nin liberal eğilimli üyeleri ihtilâlin bu dönemde son bulacağını umuyorlardı ve bu gerçekleşmeyince Cemiyet'ten ayrılarak Ahrar Fırkası'nı kurmuşlardı. Liberaller değişikliğin seçkin bir grup tarafından gerçekleştirilebileceğini düşünüyorlardı (**İttihat ve Terakki**, s. 237).

[28] Lütfi Fikri, **Selânik'te bir Konferans: Bizde Fırak-ı Siyasiye - Hal, Mazi, İstikbal** (İstanbul 1328, s. 31).

muhalefet partisi"nin kültürlü ve değerli elemanlarına rağmen, "iyi bir örnek" olamadığını ve "memleket içinde yararlı bir gelenek kuramadığını" belirtir[29].

İdeolojik Sorun

Fırka'nın ideolojisi Jön Türkler tarafından daha Paris'te oluşturulmuştur ve Sabahattin'ci grubu toplayan "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti"nin programında belirlenmiştir.

Bu ideolojinin egemen çizgileri, bireysellik (ferdiyetçilik), liberalizm, kişisel girişimcilik (teşebbüs-ü şahsî) ve bunların gerçekleştirici rejimi olan yerinden yönetim (adem-i merkeziyet) olmuştur. Yine değindiğimiz gibi, "adem-i merkeziyet" Osmanlı ülkesinde etnik bir eşitlik ve kozmopolitlik yaratmaktaydı. Ahrar, bu açıdan İmparatorluğu bölücülük ve parçalayıcılık ile suçlanmıştır. İttihatçılara oranla, Ahrar'ın Türkçülük akımına karşı olduğu söylenebilir. Böyleçe ve doğru bir gözlemle "kozmopolit yanları, milliyetçi yanlarından daha ağır basmıştır."

İttihatçılar bu durumu ağır bir suç sayarak, tüm Meşrutiyet yılları boyunca, başka partileri de — örneğin *Hürriyet ve İtilâf* — eleştireceklerdir. Ahrar'cılarsa, İttihat ve Terakki'ye karşı en çetin muhalefet tezini ilk kez siyasallaştırmışlardır. İttihat ve Terakki karşısındaki tüm muhalefet partileri ve gruplaşmaları bu çizgiyi ortak bir muhalefet ilkesi olarak sürdüreceklerdir.

Ahrar Fırkası'nın programındaki bir özellik de, padişahtan söz edilmemiş olmasıdır. Fakat, saltanat kurumları düzenleyici ve düzeltici bir görüşle 'muhafaza" edilmiştir (Bk. Belge 1, s. 155).

Başkanlık Sorunu ve Sabahattin Bey

Ahrar Fırkasının çözülememiş yapısal sorunu başkanlıktır. Fırkanın "reisi" yoktur. Fakat başkan adayları birden fazladır. Bu durum da gizlilik havasına dayanan dedikodular yaratmıştır. Fırka'nın, ismi sır gibi saklanan, bir reisinden sözedilmiştir. İttihat ve Terakki'nin Merkezi Umumî gizliliğine karşı ağırlık durumundaki bu gizlilik, karizmatik (efsaneli) niteliğe bürünmemiştir.

İlk söylenti Kâmil Paşa ile ilgilidir. Parlamento açılır açılmaz

[29] Celâl Bayar, **A.g.e.**, C. I, s. 194 — Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. II, s. 295 vd.

İttihat ve Terakki ile çekişmeye başlamış olan ihtiyar Sadr-ı âzamın bu görevi üstlendiğini gösteren bir kanıt bulunamamıştır[30].

Bu "mevkie" hemen hemen oybirliği ile yakıştırılan isim Prens Sabahattin Bey'dir, perde arkasından Fırka'yı kurduran, parasal ve doktrinal yardımlarıyla Fırka'nın baş ideologu olan Prens, Fırka ile bütünleştirilmiştir ve "Sabahattin Bey Fırkası, "nâmı diğer (öteki adıyla) Fırka-i Ahrar"dan söz edilmiştir. Her ne kadar Prens "İzah"larında bu söylentiyi reddetmişse de[31], 31 Mart olaylarındaki davranışları Ahrar'la sıkı ilişkisini kanıtlamıştır ve "gizli reis" niteliğini hakketmiş sayılabilir.

Üçüncü isim *İsmail Kemal Bey*'dir. Berat mebusu olan Arnavutluk bağımsızlığı için çalışmaları ve İttihatçı düşmanlığı ile ün salmış olan İsmail Kemal Bey[32] daha Paris'te Prens'in çevresinde bulunmuştur. 31 Mart'ın ilk gününde Mebusan Meclisinde İttihatçıların yok olduklarını sanarak, bir çeşit grup başkanlığı yapan İsmail Kemal Bey'in, Ahrar'ın başkanı olduğu ve onu iktidara geçirmek için çalıştığı ileri sürülmüştür. Ahrar'cıların bu durumdan mem-

[30] Böyle bir kanıt olmamakla beraber özellikle ziyafet olayı sonrasında basında yapılan yorumlardan böyle bir yorum çıkartabilmek mümkündür. Bk. Hüseyin Cahit, **Kâmil Paşa'nın İzahnâmesi**, (**Tanin**, 22 Mart 1325) ve Selânik Meb'usu Rahmi, **Kâmil Paşa Hazretlerine**, (**Şura-yı Ümmet**, 24 Mart 1325). Kesin bir başkanlık iddiası için bk. **Hukuk-u Umumiye**, (**La Turquie**' den naklen): "**Ahrar Fırkası riyasetinin sadr-ı esbak Kâmil Paşa tarafından deruhte edildiği haber alınmıştır.**" (11 Mart 1325).

[31] Tanin başyazarının çeşitli makaleleriyle ileri sürdüğü suçlamalara Prens şu cevabı vermektedir: "**Ben ne meb'usluğa namzedliğimi vaz'ettim, ne Rumlara müracaatta bulundum ne de lüzûm-u mevcudiyetini tasdik ile beraber Fırka-i Ahrar-a iltihak eyledim! Bu fırkanın müessisleri içinde Ahmed Fazlı Bey gibi eski ve maksad-ı millî uğrunda maruz olmadığı felâket kalmamış olan bir dostumun bulunması benim fırkadan olmaklığımı icap ettirmez.**" (Sabahattin, **Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah**, Muktatifi Harsekli Satvet Lütfi, İstanbul, 1324, s. 19-20). — Fırka ile Prens Sabahattin arasındaki ilişki noktaları için bk. Y. H. Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, Kısım I, s. 265.

[32] **İsmail Kemal Bey** (1844-1919), Prens Sabahattin'ci bir Jön Türk'tür, Osmanlı Mebusan'ında Berat mebusudur. Koyu bir İttihat ve Terakki düşmanı olarak tanınır. "Fırka-i Ahrar"ın ilk kurucularındandır. Meşhur tokatlama olayının kahramanı olduğu gibi, Halâskâran Hareketi'nde rolü vardır. Günümüzde Arnavutların ulusal kahramanı sayılmaktadır (bk. **Histoire de l'Albanie**, S. Pollo ve A. Puto yönetiminde ortak eser, s. 162, 163, 167) — Yine bk. **İkdam**, 3 Teşrin-i sâni 1325. (Daha sonra İ. Kemal Bey Mutedil Hürriyetperveran Fırkası liderlerinden olacaktır).

nun olmadıkları ve İsmail Kemal Bey'in Fırka ile ilişkilerini önledikleri de bir gerçektir[33].

Böylece, Ahrar Fırkası, faal olduğu sürece, başkanlık sorununu çözememiştir. Sorunun çözümüne, her halde, kısa yaşamının engel olduğunu söylemeye olanak yoktur.

Örgütlenme Sorunları

Fırka gelişme olanağı bulamadığı için örgütlenememiştir. Yalnızca Dahili Nizamnamesine uygun olarak (Bk. Belge 2, s. 158) İstanbul'daki Umumi Merkezini kurabilmiştir[34]. Ankara ve İzmir'de örgütlenme hazırlıkları tamamlanamamıştır.

Fırka'nın parasal durumu çok zayıf kalmıştır. Bu amaçla, Nurettin Ferruh Bey Mısır'a gönderilmiştir[35]. Abdülhamid çevresinden yardım sağlama yoluna gidilmiştir. Dr. Rıza Nur'a göre, Nurettin Ferruh Bey, iktidarı ele geçirdikleri takdirde "Avrupalı sermayedarlara imtiyazlar verileceğini" vaadederek bunlardan parasal yardım istemiştir[36].

Belli Başlı Elemanlar

Kurucu ve yöneticilerin yanı sıra Fırka'nın esrarlı lideri Prens Sabahattin Bey, Meşrutiyet siyasal hayatına ilk adımını Ahrar'la atmış sayılır. Kâmil Paşa'ya gelince, Abdülhamit ve İstibdat dönemlerinde gelişen politik tecrübelerini, Ahrar'ın başkanı gibi, uygulama olanağını bulamamıştır.

Öteki Ahrar'cılara gelince, başta Dr. Rıza Nur'u saymak gerekir. Rıza Nur Bey, belirttiğimiz gibi, İttihat ve Terakki'den ilk ayrılan ve Ahrar'a geçen meb'uslardan ve Kâmil Paşa'nın ateşli savunucularından olmuştur, Ahrar'ın feshinde de önemli rol oynamış ve Nurettin Ferruh Bey gibi kurucularla polemiğe karışmıştır[37].

Kirkor Zöhrap, Mahir Sait, Ahmet Samim, Hasan Fehmi Beyler-

33 Sayın **Nureddin Ferruh Alkend**'le 28 Ocak 1950 tarihli konuşmamız notlarından ve ayrıca verdiği yazılı özete göre.

34 Şevket Süreyya Aydemir, **A.g.e.**, s. 91.

35 Bizzat Sayın **Alkend** tarafından sözü geçen konuşmamızda bize verilen bu bilgiden başka, diğer bir kaynak da durumu onaylamaktadır. Bk. Râdi Azmi, **Mevlânzade Rıfat Bey: Siyasi Hayatı ve Tercüme-i Hali**, 20 Eylül 1930. Bu kaynakta Nureddin Ferruh Bey'in Mısır'da Mevlânzâde Rıfat ile buluşarak Paris'e gittikleri belirtilmektedir.

36 Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. II, s. 306.

37 Bu tartışmada Dr. Rıza Nur, fırkanın kurucuları ve önde gelenlerine yuka- →

le, Damat Salih Paşa da tanınmış Ahrar'cılardandır[38]. Bir ara Kolağası Niyazi Bey'in de Fırka'ya girdiği haberi çıkarılmışsa da, kendisi bu haberi yalanlamıştır.

4. *Fırka'nın Sonu ve 31 Mart Olayları*

"31 Mart Vak'ası" Prens Sabahattin grubuna İttihatçı baskısının yıkılması için yeşil ışık yakmıştı. Nitekim Prens'in "Vak'a" günlerinde askerlere, İlmiyelilere yazdığı açık mektuplarda kullandığı dil bu harekete karşı olmadığını ve hareketten yararlanmak istediğini kanıtlayacıdır[39]. "İrtica" eylemlerinin "payıtahtı" allak bullak ettiği günlerde, İttihat ve Terakki'nin ürkmesi ve suskunluğu, İttihatçıları bile karamsarlığa düşürmesi, Ahrar'cılarla Muhammedi'lere bir şans tanımıştır. 31 Mart öncesinde, Hasan Fehmi Bey'in cenaze töreninde artan kalabalık, Ahrar'ın yöneticiliğinde İttihat ve Terakki merkezine doğru bir gösteri yürüyüşüne dönüştürülmek istenmiştir. Fırka yöneticilerine göre, bu girişim önlenmiştir[40].

Ahrar, İttihat ve Terakki'ye karşı tutumunun faturasını, olaylar bastırıldıktan sonra ağır şekilde ve hayatı ile ödemiştir. Takibe uğrayan üyelerinin bir kısmı tutuklanmış, yargılanmıştır. Bir kısmı da ülke dışına kaçmıştır. Atina, Kahire ve Paris'te yeni bir Jön Türk hareketini başlatmak istemişlerdir.

rıda verilen isimlere ek olarak şu kimselerin adlarını vermektedir: Amasya Meb'usu İsmail Hakkı Paşa, Ankara Meb'usu Mahir Sait, Cidde Meb'usu Kasım Zeynel, Sada-yı Millet Başyazarı Ahmet Samim, Skalyeri Efendi, İstanbul Meb'usu Zöhrap Efendi, İstanbul Meb'usu Kozmidi Efendi, Bazbazyan Efendi, Kazanova Efendi, Ziya Paşazâde Suphi Bey, Adliye Müfettişi Yusuf Ziya Bey, Ali Kemal Bey, Eski Beyrut Valisi Edhem Bey. (**Sada-yı Millet**, 22 Kânun-i sâni 1325). — Nureddin Ferruh Alkend, Rıza Nur'un hiçbir fıkraya mensup olmadığı iddialarını reddetmektedir.

[38] Fırka'ya gönderdiği mektup için bk. **İkdam**, 1325, No. 5272, s. 3.

[39] Genel kanıya göre, Prens Sabahattin Bey 31 Mart Vak'ası içindedir. Cemal Paşa kesin olarak bu kanıdadır. Hatta Halâskâran hareketinin de içinde olduğunu belirtmiştir. (bk. **Hatıralar**, s. 32 - 33) — Amerikalı bir tarihçi de aynı görüştedir ve şu satırların yazarıdır. "... 1909 yılının 13 Nisanında İttihat ve Terakki'ye karşı bir reaksiyoner hareket oluştu. Bu hareket Ahrar Partisi tarafından düzenlenmişti. Karşı devrimciler ve Meşrutiyetçilerin sıkı bir işbirliği sayesinde oluşan bu eylem ayrıca Abdülhamit tarafından da kendi eski, mutlak iktidarını bu kuvvetlerce kurabileceğine inandığı için de desteklenmiştir...... Abdülhamit bu katliamın oluşmasına emir vermemiş olsa bile, açıkça görülmüştür ki, karşı devrimcilerce revaçta bir kişi olarak belirlenen Abdülhamit, onlarca desteklenmiştir." (William Miller, **The Ottoman Empire ant Its Successors 1801-1927**, s. 480).

[40] Bu bilgi Sayın **Alkend** tarafından verilmiştir.

Büyük sarsıntıdan sonra, Fırka'yı canlandırma girişimleri sonuçsuz kalmıştır. "Mutedil Hürriyetperveran Fırkası"nın kuruluş haberleri üzerine, bu Fırka ile birleşme haberi tartışmalara yol açmıştır[41].

Kâtib-i Umumî Nurettin Ferruh Bey 1910 yılı başında yurda dönmüş ve Fırka'nın sonunu ilân eden bir bildiri yayınlamıştır (30 Ocak 1910) (Bk. Belge 5, s. 169) Fakat, Ahrar'ın "feshi" de hayli tartışmalıdır. Kapanma kararı, Nurettin Ferruh ve Kıbrıslı Şevket Beylerin karşı koymalarına rağmen, çoğunlukla alınmıştır. Dr. Rıza Nur'un yargısı şudur: "Bu beladan böyle kurtulduk"[42].

Osmanlı Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'nin devraldığı Jön Türkçe tezler karşısında, yine ülke dışında oluşturulmuş muhalefet tezlerini ilk olarak siyasallaştırmış ve Meşrutiyetin siyasal hayatında ortak muhalefet çizgisini başlatmıştır. Bu işlevi, boyutlarını aşan bir olaydır. 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin İttihat ve Terakki ile yakınlığını tartışanlar Ahrar'ı anımsayacaklardır[43]. 1911 yılında, Hürriyet ve İtilâf Fırkası içinde eski Ahrar'cılara rastlanacaktır. Daha sonra, Mütareke döneminde, "Milli Ahrar Fırkası" içinde tek tük eski Ahrar'cılarla karşılaşılacaktır.

Osmanlı Ahrar Fırkası Eylül 1908 - Nisan 1908 süresi içinde altı ay kadar yaşamıştır ve 31 Mart'ın anaforları içinde kaybolup gitmiştir.

41 Bu konuda **Osmanischer Lloyd** ve **Neologos**'dan alıntı olarak verilen haberleri, 20 - 25 tarihli Türkçe gazetelerde bulmak mümkündür. Bk. (**Tanin**, 22 Teşrin-i sâni 1325). Fakat bilhassa Dr. Rıza Nur bu teşebbüsün eskiyi ihyadan çok yeni bir fırkalaşma hareketi olduğunu tekziben bildirmektedir. (**Tanin**, 23 Teşrin-i sâni 1325 ve **Sada-yı Millet**, 22, 27 Kânun-i sâni 1325).

42 Dr. Rıza Nur: **Cemiyet-i Hafiye**, s. 201.

43 Amasya Meb'usu ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi İsmail Hakkı Paşa, İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin bir İttihat ve Terakki kabinesi olduğunu ileri sürerek, özellikle valilerin, mutasarrıfların Fırka adamları olduklarını söyler. Ve şöyle devam eder:
"Eğer hamiyeti yalnız İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanlara hasredecek, rejiyi onların üzerine hasredecek olursak, bunun fenalığını siz benden daha iyi anlarsınız."
Ebuzziya Tevfik Bey söze karışır:
"Biraz da Ahrar'dan yaparız."
"İsmail Hakkı Paşa — Ahrar yok. Ahrar'ı bitirdiniz. Ellerinize baltalarınızı aldınız, mahvettiniz... Niçin biraz da Ahrar'dan yaparız diyorsunuz? Ehliyetli, ihtidarlı kimler varsa onlardan yapınız."
"Ebuzziya Tevfik Bey — Şimdilik iktidarı onlarda görüyoruz." (MMZC, 1326, D. I, C. 3 Si 1, 11. İçt., s. 229).

B. OSMANLI AHRAR FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı Ahrar Fırkası Programı*

1 Eylûl 1908

İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer nokta-i nazarından müsavi olarak doğduklarından aharın hukukuna tecavüz etmemek şartiyle hürriyet, hakk-ı temelük, emniyet, huzur-u kanunda müsavat, kanuna mutavaat, asayiş-i umumiyi muhil olmayan ef'al ve harekâtta serbest, serbesti-i kelâm, serbesti-i matbuat, serbesti-i ticaret, serbesti-i muhaberat, serbesti-i vicdan, serbesti-i seyahat, serbesti-i tedrisat, serbesti-i müşareket, serbesti-i içtima', masuniyet-i mesakin gibi hukuk-ı umumiyeye maliktirler.

Böyle hukuka malik olan Osmanlılar hür bir memlekette yaşadıkları için o memleketin terakkiyat-ı iktisadiye, içtimaiye ve siyasiyesini gözetmek ve bu bapta lâzım gelen esbabı âcileye tevessül eylemek vazifesiyle mükellef olduklarından vücudu memleketin hayat damarları mesabesinde olan şimendiferlerle yolları inşa, kanal ve cedvelleri küşad, gümrük, telgraf, posta ve telefon gibi umur-ı nefiayı imal, tensik ve tevsi' ile bunların husul-ü ma'razında imtiyaz ve inşaatın münakasa ve müzayede suretiyle icrası hususunda lâzım gelen esbabın evvel beevvel istikmali ve cism-i memleketin kanı hükmünde bulunan ticareti bahriye ve berriye ile ziraat ve sanaatin tevsi ve tenemmüvü ve asayiş-i dahiliye ve hariciyeyi temin edecek olan kuva-yı berriye ve bahriyeyi bir hal-i mükemmeliyete irca ve esas-ı refah ve saadet-i mülk olan adaletin tamamiyle teessüs ve temerküz edebilmesi için adliyemizin ve alelûmum heyet-i zabıtanın gayet ciddi ve esaslı bir tarzda islâhı, ceraim-i âdiye ve siyasiye ve matbuat için jüri usulünün kabulü ve mecalis-i sulhiye ihdası gibi usul ve vesait-i medeniye ile emniyet-i umumiyeyi celbe muvaffak olması elzemdir.

Madde 1 — Vükelâ Meclis-i Mebusan huzurunda mes'ul olup Parlâmentonun itimadına mazhar olmadığı ekseriyetle tahakkuk ettiği halde istifaya mecburdur. Reis-i Vükelâ Parlâmento erkânından olmak üzere taraf-ı şahaneden intihap ve tayin edilip Reis-i Vükelâ dahi mes'uliyeti tahtında vükelâ-yı saireyi ekserisi parlâmento azasından mürekkep olarak hariçten dahi intihap ve tayin edebilir.

* Bu programın 1876 (1293) Kanun-ı Esasisi'nin 1909 "tadilâtı" yapılmadan evvel yazılmış olduğunu anımsamak gerekir. Program ve Nizamname bize Sayın **Nureddin Ferruh Alkend** tarafından sağlanmıştır

Madde 2 — Âra-yı umumiye usulüne ittibaen yirmi yaşını ikmal eyleyen her ferd-i zükûr vergi versin vermesin evsaf-ı saire-i kanuniyeyi haiz bulunursa birinci derecede hakk-ı intihaba malik bulunacak ve bu hakkın her müntehip için bir vazife olması Meclis-i Mebusanın nazar-ı dikkatine vazolunacaktır.

Madde 3 — Meclis-i Meb'usanın müddet-i içtimaı sekiz ay olacaktır.

Madde 4 — Meclis-i Meb'usanın teklif ve vaz'ı kanuna salâhiyet-i tammesi vardır. Lâakal on meb'us tarafından dermeyan olunmak şartiyle parlâmento teklif olunan lâyıhaları badelmüzakere kabul ettiği takdirde lâzım gelen kavanini tertip ve tanzime salâhiyettar olacaklardır.

Madde 5 — Kanunen mebus olmaya salâhiyeti olan her Osmanlı, Memaliki Osmaniyenin her tarafında namzetliğini vazetmek hakkını haiz olacaktır.

Madde 6 — Mebusların adedi ihtiyac-ı memleket ile kabil-i tevfik olmadığından tezyid-i miktarı menafi-i adideyi müstelzim olacağı cihetle yirmi beş bin nüfusu zükûra mukabil bir mebus intihabı teklif olunacaktır.

Madde 7 — Meclis-i Vükelâ ile parlâmento arasında vuku bulacak ihtilâf neticesinde parlâmento ba irade-i seniye dağıtılmak istenildiği ve bunun muallen olan iradede yeniden yapılacak intihabatın üç ay zarfında icrası ve parlâmentonun küşadı beyan edilmediği takdirde işbu irade keenlemyekün addolunup parlâmento vazifesine devam edecek ve meclis-i mezkûr rey-i sabıkta ısrar ettikleri takdirde Heyet-i Vükelâ müstafi addedilecektir. Bu usul gerek vakt-i harp ve gerek vakt-i sulhde mer'i olacaktır.

Madde 8 — Âyan azalarının sülüsan-ı mecalis-i umumiye ile belediye azaları tarafından intihap edilerek yalnız sülüsü taraf-ı hükûmetten nasbolunacak ve azanın miktarı Mebusanın nısfı derecesinde olup muayyen bulunacaktır. Âyanın müddet-i memuriyeti altı seneden ibarettir. Gerek mecalis tarafından ve gerek hükûmet tarafından intihap olunanların sülüsleri ayrı ayrı her iki senede bir tebdil edilecek ve yalnız sülüsü teşkil edip hükûmet tarafından mansup olanlar meyanında Darülfünun heyetlerinden, vükelâlık, valilik, ordu müşirliği, kadıaskerlik, elçilik, patriklik ve hahambaşılık gibi memuriyetlerde bulunmuş olan mazulinden, berrî ve bahrî ferikandan, muteberan-ı tüccardan ve evsaf-ı lâzimeyi haiz zevat-ı saireden münasip azalar bulunacaktır.

Madde 9 — Kanun-ı Esasinin 108., 109., 110. maddelerinde bahsedilen Mecalis-i Umumiye-i Vilâyatın bir an evvel toplanması ve ifa-yı vazifeye mübaşeret etmeleri ve bu veçhile mezkûr maddelerde mevzu olan tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulünün tamamiyle tatbikini temin edecek kavanin-i mahsusa vaz'ı talep olunacaktır.

Madde 10 — Vilâyatın hal-i hazırdaki taksimat-ı mülkiyesinin suret-i umumiyede tadil ve tebdili lüzumu derkâr bulunduğundan bunun tanzim ve icrası Meclis-i Meb'usanın kararına vabeste bulunacaktır.

Madde 11 — Kanun-ı Esasi'nin 113. maddesinin hürriyet-i şahsiyeye münafi olan son fıkrasının ilgası talep olunacak ve bilâ muhakeme hiç kimse hakkında bir güna mücazat tertip edilemeyecektir.

Madde 12 — Kanun-ı Esasi'de muvakkat kanun tanzim ve tatbikini natık olan madde-i mahsusanın lâğvı ile parlâmento tarafından tasdik edilmedikçe hiçbir kanunun mevki-i tatbika vaz olunamaması talep edilecektir.

Madde 13 — Devletin lisan-ı resmisi Türkçedir. Her nevi muhaberat ve müzakerat-ı resmiye Türkçe olacaktır.

Madde 14 — Osmanlıların mebus intihabında, memuriyetlere tayininde cins ve mezhep tefrik edilmiyerek mücerred ehliyet ve liyakatleri nazar-ı dikkate alınacağı gibi anasır-ı Osmaniyenin adilâne bir surette bu hakka nailiyetleri hususuna itina edilecek ve bilûmum Osmanlılar ahz-ı asker kanununa tabi bulunacaklardır.

Madde 15 — Edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı esasları mahfuz kalacaktır.

Madde 16 — Devletin ihtiyacatını kâfil surette kuva-yı berriye ve bahriyenin tezyid ve tensiki ve hizmet-i askeriyenin ordunun talim ve tekemmülünü ihlâl etmeyecek bir müddete tenzili talep olunacaktır.

Madde 17 — Emvali gayrı menkulenin tezyid-i itibarı ve hukuku tasarrufiyenin suret-i katiyede temini maksadıyla kavaid-i şeriye dairesinde mülk ve vakıf hakkında mevcut kavaninin ihtiyacat-ı zemaneye tevfikan tadili, arazi-i mağsubenin ashabına iadesi, kadastro usulüne mübaşeret olunması ve anonim şirketlerin teşkilini teshil edecek bir nizam vaz'ı, Emniyet Sandıkları muameiâtının tanzim ve tevsi-i, Ziraat Bankalarının islâhı, cüz'i faizle akçe tedarik edebilmek için Emlâk Bankaları tesis ve teşkili ve millî bir bankanın ihdası çaresine tevessül edilmesi talep olunacaktır.

Madde 18 — Ahval-i maliyemizin islâhı maksadıyla alelûmum vergilerin suret-i tarh, tevzi ve cibayeti için ciddî bir usul-ü teftiş tesisi, muhtelif namlar altında mevcud keyfî vergilerin lâğvı ve bilûmum vergilerle aşar ve ağnam usullerinin amelî bir surette islâhı için mebusanın inzimam-ı reyi ile erbab-ı ihtisastan mürekkep bir heyetin içtimaı ve bu suretle ahalinin temin-i hukuk ve menafi-i esbabının istikmali teklif edilecekdir.

Madde 19 — Tahsil-i iptidaî mecburidir. Lisan-ı resmi Türkçe olduğundan bilcümle mekâtib-i resmiye ve hususiyede Türkçe mecburî ve lisan-ı mahallî ihtiyarî olacaktır. Cemaat-ı muhtelife kendi mekteblerinde Türkçe ile beraber lisan-ı millilerini tedris hususundaki serbestîlerini muhafaza edeceklerdir.

Madde 20 — Mekteplerde anasır-ı muhtelife arasında câyigir olması elzem bulunan meveddet-i samimanenin teyid ve temini maksadıyla hakk-ı teftişi hükûmetin tasdiki ve bunun bir suret-i meşruada cereyanı esbabının tekemmülü ve askerî, mülkî umum mekâtib-i resmiyenin bütün Osmanlılara küşade bulunması taleb edilecekdir.

Madde 21 — Ahkâmı celile-i İslâmiyeye kemal-i vukuf ehem ve elzem olmakla talebe-i ulûmun şeref ve şanı İslâmiyete lâyıkı veçhile tahsil ve tekemmül etmelerinin temini, medreselerimizin bir hal-i mükemmeliyete ircaı ve haysiyet-i şahsiyelerinin vikayesi zımnında terfih-i halleri esbabı istikmal edilecektir.

Madde 22 — İstanbul şehrinin kürre-i arz üzerindeki mevki-i müstesnası itibariyle imar ve tezyini halinde fevaid-i adide istihsali bedihî bulunduğundan bilâ ifata-i vakit evvelâ umumî bir plân tertibi ve bunun tedricen tatbiki hususunun nazar-ı teemmüle alınması ve belediyelerin bugünkü hali kendilerinden beklenilen vezaif-i icraya müsaid olmadığından bunların varidat-ı cedide ve salâhiyeti vasia ile tezyin-i mülke çalışacak bir surete kalbi ve tebea-i

ecnebiyenin tebea-i Osmaniye misillü mütesaviyen rüsum-u belediye ile mükellef olmaları ve umur-u sıhhiyenin bir dikkat-i mahsusa ve mütemadiye tahtında tedviri ile Memalik-i Osmaniyenin her tarafında ahval-i hazıra-i fenniyeye tevfikan hastaneler ve veládethaneler ve müessesat-ı hayriye-i saire tesisi ve memleketin frengi, verem gibi illel-i vahime ve sâriyeden yoluyla tahlis ve himayesi çarelerinin istikmali.

Madde 23 — Terk-i eşgal ve buna mümasil halâtta havayic-i zaruriye-i memleketin hükûmet tarafından temin-i cereyanı ve icabat-ı iktisadiye ve menafi-i umumiye ihlâl edilmemek şartiyle amelenin terfih-i hali ve ameleler ile usta ve sermayedaranın hukuk ve vezaif-i mütekabilelerinin tayin-i marazında kanunlar vaz-ı ve Ticaret ve Nafia Nezaretlerine merbut olmak üzere bir eşgal-i umumiye şubesi tesisi ve memurin-i hükûmetin terk-i eşgal için sendikalar tesis edememeleri teklif edilecekdir.

Madde 24 — İnhisarlar esasen menafi-i memlekete muzır olduğundan vücub-ü kat'i olmadıkça bunlara cevaz verilmemesi talep olunacaktır. Umur-u maliye nokta-i nazarından zarureti tahakkuk eden ve elyevm mevcut olan inhisarlar hüsn-ü idare edilerek ahali ile Devletin menfaiini temin edecek bir usulün tatbikına gayret edilecekdir.

Madde 25 — Menafi-i umumiyeye ve mesleğimize muvafık olarak bilâhare zuhûr edecek mesail programımıza idhal edileceği gibi icap eden mevad ihtiyacat-ı zemaneye göre tadil de edilecekdir.

BELGE 2

Osmanlı Ahrar Fırkası Nizamname-i Dahilisidir

Fırkanın İsmi, Maksadı, Saha-i Faaliyeti ve Vesaiti

Madde 1 — Fırkanın ismi "**Osmanlı Ahrar Fırkası**"dır. 1324 - 1908 senesi Eylulü iptidasında İstanbul'da teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Fırkanın maksadı mukaddema neşrolunan beyanname ve program mucibinde hükûmet-i meşruta esasının her nevi vesait-i kanuniye ile Memalik-i Osmaniyede teyid ve tahkimine ve anasır-ı muhtelife-i Osmaniye arasında bir ittihad-ı samimane husulüne ve milletin terbiye-i siyasiyesine yani parlâmento usul ve adatına alışmasına sâyeden Osmanlıların siyasi ve içtimaî faaliyetini tevhid etmektir.

Madde 3 — Fırkanın saha-i faaliyeti bütün Osmanlı Memalikini ihtiva eder.

Madde 4 — İkinci maddede gösterilen maksada vüsul için fırkanın vesait-i icraiyesi berveçhi âtidir:

a) Parlâmentoda mevzu-u bahs olacak mesail hakkında bir mahall-i içtimada aynen parlâmento usulü dairesinde o mes'eleye dair fırkaya mensup mütehassıslar canibinden nutuklar irad ettirerek icra-yı müzakerat etmek.

b) Fırkaya mahsus mahall-i içtimada fırkaya mensup erbab-ı ihtisas tarafından ulum-u siyasiye ve içtimaiye ve ahval-i cariyeye müteallik ders suretinde konferanslar vermek.

c) Fırkanın fikir ve meslekini tefhim ve tamim için mevkut ve gayr-ı mevkut risail ve mürevvici efkârı olmak üzere gazeteler ve evrak-ı saire tabettirmek ve keza bu maksatla içtima-ı umumiler tertip eylemek.

d) Aynı maksatla taşrada teşekkül eden şubelerle teati-i muhaberat ile oralarda da bu kabil neşriyat meydana getirmek için içtimalar tertip ettirmek.

Fırka Azasının Suret-i Kabul ve Hurucu

Madde 5 — Fırkanın programını kabul ile ahkâmına ittiba eden ve sinn-i rüşde vasıl olan her Osmanlı fırkaya dahil olabilir.

Madde 6 — Fırkaya dühulünü şifahen veya tahriren talep eden kimse fırkaya mensup azadan iki kişi tarafından takdim olunmak ve bu teklif Meclis-i İdarenin ekseriyet-i ârâsına iktiran etmek şartiyle, fırkanın Meclis-i İdaresi canibinden fırka azalığına kabul olunur.

Madde 7 — Azadan her biri istediği zaman fırkayı terketmekte muhtardır.

Madde 8 — Fırkaya karşı teahhüdat-ı nakdiyesini bilâ mazeret-i meşrua altı ay ifa etmiyen aza müstafi addedilir.

Madde 9 — Fırkanın meslek ve menafiine mugayır harekette bulunan aza, Meclis-i İdarenin sülüsan-ı ârâsıyla fırkadan ihraç edilir. İhraç edilen aza talep ettiği takdirde Meclis-i Umumiye müracaat ve meseleyi ekseriyet-i mutlaka-i aza ile suret-i kat'iyede hallettirebilir.

Madde 10 — Fırkadan gerek ihtiyarıyle ve gerek bilâ ihtiyar çıkan aza o zamana kadar vermiş olduğu akçeyi istirdad edemez.

Fırkanın Teşkilât-ı İdariyeleri

Madde 11 — Fırkanın teşkilât-ı idariyeleri, İstanbul'da Merkez-i Umumî ve taşrada buna mukabil idare-i mahalliyeler ile âtide izah olunacak Meclis ve Mütemer-i Umumi ve Mütemer-i Mahallilerdir.

Meclis-i İdare ve Vezaifi

Madde 12 — Meclis-i İdare, müddet-i hizmetleri bir sene devam etmek ve sene-i âtiyede tekrar intihap edilebilmek üzere, Meclis-i Umumî tarafından intihap olunan yirmi bir azadan mürekkeptir.

Madde 13 — İlk Mütemer-i Umumî'nin içtimaına kadar Meclis-i İdare fırkanın müessisleri tarafından tefrik ve tayin edilir.

Madde 14 — Meclis-i İdare lâakal iki haftada bir içtima eder. Azanın ekserisi hazır olmadıkça işe bakılamaz ve gelmiyenler birer ihbarname ile ikinci bir içtimaa davet olunur. Bu içtimada her kaç kişi bulunur ise bulunsun müzakere icra ve karar ittihaz olunur. Bilâ mazeret-i meşrua üç defa gelmiyen aza müstafi addolunup yerine Meclis-i Umumide mukaddemce haiz-i ekseriyeti âra olan zat tayin edilir.

Madde 15 — Fırkanın müessisleri ile mebusları Meclis-i İdarenin aza-yı tabiiyesinden olup bilâ intihap müzakerata iştirak ve ita-yı rey ederler.

Madde 16 — Meclis-i İdarenin vezaifi berveçhi âtidir.

a) Mütemer-i Umumî kararlarını Heyet-i İdare vasıtasiyle icra etmek,

b) Mürevvic-i efkârı olan gazete ile lüzumunda icraatını ilân etmek,

c) İdare-i mahalliyelerle mesail-i cariye üzerine muhabere etmek,

d) Fırkanın gerek hükûmet ve gerek fırka ve cemiyat-ı saire ile münasebatında nümayendeliğini ifa etmek,

e) Fırkanın emval-i menkule ve gayrı menkulesine tasarruf programını izah etmek.

Madde 17 — Vesaik, senedat ve konturatların fırkaca makbul olması, Meclis-i İdare tarafından müekkil zatın imzasını havi bulunmasına vabestedir.

Madde 18 — İdare-i mahalliye rüesası İstanbul'da bulundukları zaman Meclis-i İdare müzakeratına iştirak edebilirler.

Heyet-i İdare ve Vezaifi

Madde 19 — Heyet-i İdare, Meclis-i İdare azası meyanından müntehap altı kişiden mürekkep ve muvazzaf olup bunlardan biri reis, biri kâtib-i umumî ve biri veznedardır.

Madde 20 — Heyet-i İdare, fırkanın bilcümle umur ve hususatını rüyetle hüsn-ü cereyanına nezaret ve icab eden muhaberatı icra eder; şubelerle münasebat-ı daimede bulunarak iktiza eden evrakı ve fırkanın her aylık makbuzat ve masarifatını Meclis-i İdareye arz ve fırka gazetesinin münderecatını tetkik ve tayin ve Meclis-i İdarenin irae eylediği vezaifi ifa ve mukarreratını icra eyler.

Meclis-i Umumî ve Vezaifi

Madde 21 — Meclis-i Umumî senede bir defa Meclis-i İdarenin daveti üzerine ve Mütemer-i Umumiden bir ay evvel fırkanın merkez azasından mürekkep olmak üzere İstanbul'da içtima ederek Meclis-i İdarenin bir senelik hesabatını tetkik ve Meclis-i İdare azalarını yeniden intihap veya ipka eyler.

Mütemer-i Umumî ve Vezaifi

Madde 22 — Mütemer-i Umumî, Meclis-i İdarenin daveti üzerine senede bir defa İstanbul'da Eylûl iptidasında içtima eder ve şube murahhaslarıyla İstanbul Meclis-i İdaresi azasından ve fikir ve reylerinden istifade maksadıyla Mütemerce davet olunan zevattan terekküp eyler.

Madde 23 — Mütemer-i Umumiye davet olunacak taşra murahhaslarının adedi her vilâyet şubesi azaları miktarını nazar-ı dikkate almak şartiyle ve yüzde nisbeti itibariyle taayyün eder.

Madde 24 — Bu adet ilk mütemer için Meclis-i İdare tarafından irae edilip senini âtiye için Mütemer-i Umuminin vezaifi tayin olunur.

Madde 25 — Mütemer-i Umuminin vezaifi berveçhi âtidir,

a) Fırkanın sene-i âtiye için faaliyet-i siyasiyesini tayin etmek,

b) Fırka teşkilâtının ve Nizamname-i dahilisinin tâdiline lüzum görüldüğü takdirde suver-i tadiliyeye karar vermek,

c) Siyasî programda tadilât ve ilâvata ihtiyaç görülürse bunları icra etmek.

Şubeler ve Suret-i Teşekkülleri

Madde 26 — Vilâyet ve liva merkezleriyle nüfusu çok olan diğer kasabalarda fırkanın şubeleri teşekkül eder.

Madde 27 — Şubelerin teşekkülü on azanın mevcudiyetine vabestedir. Bunlar şubeyi teşkil eder etmez keyfiyeti İstanbul'da Merkez-i Umumi'ye ihbar ve Merkez-i Umumî kendilerine bir mühürle bir vesika-i resmiye irsal eyler.

Madde 28 — Şubelerin idare-i dahiliyesi Merkez-i Umumî nizamname-i dahilisinin aynıdır.

Madde 29 — İstanbul'da yalnız bir Merkez-i Umumî bulunup şube teşekkül edemez.

İdare-i Mahalliyeler

Madde 30 — Fırkanın idare-i mahalliyeleri on bir kişi olmak üzere şube meclis-i umumileri tarafından bir sene müddetle intihap olunur. Meclis-i Umumilerin içtimaına kadar idare-i mahalliyeler şube müessisleri tarafından tefrik ve tayin edilir.

Madde 31 — İdare-i mahalliyeler bulundukları mahallerde fırka tarafından kendilerine tevdi olunan vezaifi ve mütemer-i mahallîlerle şube meclis-i umumilerinin kuvve-i icraiyeliğini ifa ederler.

Madde 32 — İdare-i mahalliyeler neşriyatında ve bilûmum harekâtında fırka programına muhalefet etmemek suretiyle tedvir-i umur etmekle mükelleftir.

Madde 33 — Muayyen bir mıntakadaki idare-i mahalliyelerin intihabata dair harekâtını tevhid maksadiyle o mıntakada ayrıca bir heyet-i intihabiye teşekkül eder ki azası idare-i mahalliyelerin nümayendelerinden mürekkeptir.

Madde 34 — İdare-i mahalliyeler ayda bir defa idare-i merkeziyeye ve lüzumu halinde heyet-i intihabiyeye, ahval-i mahalliyeye, harekâtına ve azaları arasındaki tebeddülâta dair ita-yı malûmat eder.

Şube Meclis-i Umumileri ve Vezaifi

Madde 36 — Şube meclis-i umumileri Mütemer-i Umumiden bir ay evvel idare-i mahalliyeler tarafından davet olunur. İdare-i mahalliyeler azasıyla mütemer-i umumiye gönderilecek murahhasların intihabı ve idare-i mahalliyeler hesabatının tetkik ve tasdiki şube meclis-i umumilerine aittir.

Mütemer-i Mahallilerin Zaman ve Usul-ü İçtimalarıyla Vezaifi

Madde 37 — Mütemer-i mahalliler ya bir vilâyet veya birkaç vilâyet şubelerinin iştirakiyle indelhace vücud bulur. Bir vilâyet şubelerinin iştirakiyle vücud bulmuşsa o vilâyet idare-i mahalliyesi vasıtasıyla davet olunur. Birkaç vilâyet şubelerinin iştirakiyle vücud bulmuşsa o vilâyetler idare-i mahalliyelerinin kararıyla davet edilir.

Madde 38 — Mütemer-i mahallilerde fırkanın faaliyetinden o civara aidiyeti olan mesail müzakere ve hallolunur. Mütemerlerin akdi ve netice-i mükarreratı hususları Merkez-i Umumiye bildirilir.

Fırkanın Vesait ve İdare-i Maliyesi

Madde 39 — Fırkanın vesait-i maliyesi azasının taahhüdat-ı nakdiyesi ile hibelerden ve neşriyattan mütehassıl temettüden ve ders ve konferanslar dühuliyesinden ve sair bu gibi varidattan ibarettir.

Madde 40 — Kâffe-i aza hin-i dühullerinde vus' ve iktidarları nisbetinde fırkaya bir dühuliye verecekleri gibi şehrî bir meblâğ vermekle de mükelleftirler. Bu meblâğ beş kuruştan dûn ve beş liradan fazla olmamak şartiyle azanın yevmî varidatının nısfı olmak üzere tayin olunur.

Madde 41 — İdare-i mahalliyeler varidatlarından Mütemer-i Umumî tarafından tayin olunan yüzde bir miktarı münasibini fırkanın masarifat-ı umumiyesine tekabül etmek üzere İdare-i Merkeziyeye irsal eder.

Madde 42 — Fırkanın hesabatı İstanbul'da Merkez-i Umumî ve taşrada idare-i mahalliyeler tarafından rüyet olunup tetkik ve tasdiki Meclis-i Umumilere aittir.

(Matbaa-i Âmire, İstanbul 1324)

BELGE 3

Osmanlı Ahrar Fırkası Beyannâmesi

Vatandaşlar, Muhterem İstanbul Müntehibleri :

Bir aya kadar milletvekillerinin Dersaadet'de içtima edecekleri malûmunuzdur.

Şanlı ordumuzla hamiyetperver vatandaşlarımızın ihya etmiş oldukları hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adaletin — şayed memleketimiz Meclis-i Umumiye muktedir vekiller gönderemezse — manâsız sözlerden ibaret kalacağı şüphesizdir.

İcra-yı intihap, her sahib-i hamiyet içün yalnız bir hak değil, mukaddes bir vazifedir. Ancak iyi bir meb'us yâni iyi bir vekil intihabı lâzımdır.

İyi bir meb'us nasıl olur?

Acaba meb'usun iyi veya kötü olması onun rütbesi, şekl-ü şemaili, saçı, sakalı gibi zevahir ile mi taayyün eder?

Hayır! Bu suali size ciddî bir tarzda irad etmek küstahlık demek olur. İyi bir vekil hukuk-ı umumiyemizi müdafaa için lâzım gelen dirayet ve iktidarı şahsında cem ve telif etme işi olmak gerektir. Bu vazife ise bazen ihtiyata, bazen şiddete ve ekseriya ciddî vukuf ve zekâya istinaden vatanımızı hür, müttehid, mes'ud kavi ve her nev'i ittihaz-ı kudret ve asayişin mebni-i aleyhi olan adaleti te'mine sarf-ı ma'hasl eyleyen zât tarafından ifa edilebilir. Bu evsaf ise rütbe, sinn-ü eşkâl gibi tekidatın tamamen haricindedir.

Binaenaleyh bu evsafı haiz olduğuna emin bulunduğunuz vatanperverânı intihap etmenizi tavsiye ederiz; bu bapta asla hatır ve gönül gözetilmemelidir; zira her bir mebus elli bin kişinin ve daha doğrusu adedi milyonlara baliğ olan umum milletin hakkını müdafaaya memurdur. Burasını düşünmeliyiz. İntihap olunacak mebusların yalnız hüviyet, ilm-ü irfan ve zekâlarına değil fakat kendileri içün birer kanun hükmünde bulunması iktiza eden

fikr ve mesleklerinin Meclis-i Mebusan'ca kabulüne muvafık olacak dirayete de malik olduklarına emin olmalıyız.

Vatan her şeyden akdem hürriyete muhtaçdır.

Hürriyet-i şahsiye, masuniyet-i mesaikin, serbesti-i içtima, hürriyet-i vicdan, serbest-i seyr-ü sefer, serbesti-i muhaberat ve matbuat gibi hukuk-ı esasiye-i ummiye haddızatında ilân edilmiştir.

Bu muzafferiyetten şüphesizdir ki şehrimiz ahalisi kadar hiç kimse memnun olmamıştır. Zira mülkümüzün hiçbir şehrinde İstanbullular kadar zillet ve hakarete mahkûm edilmiş, bu derece zulm-ü i'tisafa lâyık görülmüş, evlâd-ı vatan mevcud değildir.

Şehrimiz ahalisi istediği ile görüşmek, düşündüğünü söylemek, arzu ettiğini yazmak, beğendiği tarzda çalışmak ve eğlenmek, arzu ettiği vechile tahsil ve terbiye görmek, diyar-ı ecnebiyeye seyahat etmek şöyle dursun mesalih-i zatiyesinin tesviyesi zımnında kendi hanesi demek olan memleketin bir tarafından diğer tarafına gitmek hatta hin-i hacette bedenen muhtaç olduğu tedabir-i sıhhiyeye tevessül edebilmek gibi hukuk-ı tabiiyeye bile malik değildi.

Tarih-i beşerin ancak o kanlı enkizisyon sahaifine nakş ettiği facialar zümresinden olarak birçok masumların sabahleyin hanelerinden çıkıp da akşam üstü Zaptiye Nezareti veya Beşiktaş Muhafızlığı zındanlarında tevkif edildiği ve o günün ferda-yı mateminde ya menfa ya ölüm mehalikinden birine maruz bulunduğu zamanları unutmayalım.

Vatandaşlar! Şurasını iyice biliniz ki her ne kadar ahkâm-ı esasiye-i hürriyet ilân edilmiş ise de şu hukuk-ı mukaddesemize memurin-i hükümet tarafından taarruz vukuunda men ve def'ini zamin ve hukuka fiilen nailiyetimizi kâfil kavanin henüz mevcut değildir.

Kanun-ı Esasimizin muhafaza-i ahkâmı zımnında kavanin-i mahsusa vaz'ı bir zaruriyet-i hayatiye derecesindedir.

Bir kaide-i esasiye bir madde-i mahsusa-i sariha ile taht-ı hükme alınmadıkça fiilen yok demektir.

Bu bir mesele-i mühimmedir ki vekiller Meclis-i Mebusan'da evvel-be-evvel hallini taleb etmelidirler.

Bu cümleden olarak hür bir memleketin kavanininde mer'iyeti bir şeyn demek olan ve kavanin-i esasiyemizin 113. maddesinin fıkra-i ahiresini teşkil edip bilâmuhakeme vatanımızdan her Osmanlının ihraç ve teb'idini münhasıran hükümetin yed-i iktidarına tevdi eden maddenin ref' ve ilgası ve idareten bu suretle tard ve teb'idin katiyyen caiz olamaması vekiller tarafından suret-i katiyede taleb olunmalıdır. Zira zavallı memleketimizin otuz seneden beri çektiği felâketler hep bu madde ile başlamıştır. Artık yeter.

Memurin-i hükümet daima kanun dairesinde harekete mecbur olup keyfi hiçbir tedbir ittihazına mezun olmamaları ve nüfuzlarını suistimal etmemeleri elzem bulunduğundan şayet bu vechile kanun haricinde harekete cür'etyâb oldukları usulü dairesinde sabit olursa bir taraftan istizan ve istihsal mezuniyetine hacet kalmaksızın muhakameleri doğrudan doğruya mehakim-i âdiyede rüy'et edilmelidir. Zira memurin-i hükümetin taht-ı muhakemeye alınabilmesi bir taraftan istizan ve istihsal mezuniyetine menut bulunduğu halde

istimal-i nüfuzun ref-ü izalesine dair elimizde ne gibi bir zaman tasavvur edilebilir?

Vatan müsavat ve uhuvvete muhtaçtır.

Cenab-ı Hak insanları hukuk-ı beşer nokta-i nazarından müsavî olarak yarattığı halde ötedenberi Osmanlılar birtakım sinuf ve derecât ile yekdiğerinden tefrik edilmişlerdi. Osmanlılar bu suretle aynı derecede bulunmamaları yâni müsavî olmamaları birbirine karşı husumet hisleri uyandırıyordu. Ve şu ittihatsızlık zaafı mucip olarak hem harici düşmanların tecavüzüne cür'et veriyor ve hem de o vicdansız hükümet-i müstebidenin temadi-i zulmünü teshil ve tervic ediyordu.

İşte vekiller bu halin külliyen ve fiilen def-ü izalesine medar olmak üzere hukuk-ı mukaddese-i islâmiyeye ve mezahib-i saire imtiyazatına halel gelmemek şartıyla bütün Osmanlılar beyninde hukuk ve vezaif nokta-i nazarından ciddî bir müsavat tesisine ve bu suretle emniyet ve muhabbet-i mukabelenin vücûdpezîr olmasına hâdim olabilecek kavanin vaz'ını taleb etmelidirler. Alelhusus her Osmanlının askerliğe vatanın o mukaddes, o şanlı hizmetine nailiyeti ve herkesin sabit olacak derece-i liyakat ve iktidarına göre memuriyetlere tayinini taleb etmelidirler.

Bundan başka, mekâtib-i hususiyenin serbestisine halel getirilmemekle beraber Türk lisanının ta'mim ve intişarına hizmet ve vatanın anasır-ı muhtelifesi arasında münasebât-ı fikriye ve hissiyeleri temin ile müttehid, münevver-ül efkâr Osmanlılar ve muktedir vatanperver memurlardan mürekkep bir batn-ı cedidin ihzarını kâfil mektepler küşâd ve tesisini nazar-ı dikkate almalıdırlar.

Vatan maarife muhtaçtır.

Bu âlem bir âlem-i rekabettir. Acz ve meskenet insanları daima fakre, ölüme sây-ü gayret ise servet ve saadete sevk eder; yaşamak içün kavi olalım. Fakat bilelim ki zafer hünerle muarefetle olur.

Osmanlılar! Siz üzerinde yaşadığınız şu hâk-ı vatanı zorla almadınız, ilm-ü irfan ve tefevvuk ve iktidar ile zaptettiniz. Ecdadınız yekta-yı asr mühendisler, mütefennin kumandanlar, eser-i dehâları olan toplarla kulûb-ü cihana dehşet-i nisâr eken seyyiat-ı ahvâl sebebiyle âlem-i rekabette zebun kalan rakiblerini gaflet içinde pûyân idiler. İşte bu sebepledir ki mağlub oldular. Zira cehl elinde kılıç kınlır, barut söner, altın toprak olur.

Vatandaşlar tekrar edelim! Bu memleket zorla değil tefevvuk, ilm-ü irfan ve iktidar ile zaptedilmiştir. Sahibinin elinde kalmadı, lâyık olana geçti. Bunun muhafazası da ona liyakatladır, ilm ile tefevvuk ile iktidar iledir.

Çok gerideyiz, koşalım! Bilâ ârâm koşalım! O şanlı sehaif-i tarihiyemize acz ve meskenet ve cehl ve izmihlâl ile hitam vermeyerek daha muhteşem ve daha azametli maşer-i medeniye kayd edelim ve öyle devam edelim. Fakat bu devam ancak maarif ile maarif ise mektepler ve daima mektepler ile olur. İşte bu sebepledir ki vekiller umur-u maarife büyük bir ehemmiyet atfedecek ve yalnız pâyitahtta, büyük şehirlerde değil ta nahiyeler ve köylere varıncaya kadar memleketin her köşesinde dakika bil fevt etmeksizin mektepler tesis ve küşâdınız ve bilhusus efkâr-ı umumiyenin tenvir ve tenevvümü içün darülfünûnlara bilûmum Osmanlılar Avrupa'da olduğu gibi samiin sıfatıyla serbesti-i devamını taleb etmelidirler.

Maliyemiz ıslaha muhtaçtır!

Osmanlılar kemal-i mihn-ü müşâk ile kazandıkları paradan hükümete isabet eden akçenin aza-yı vatanın ihtiyacatından gayrı mahalle sarfı münafi-i adalettir.

Bu para Osmanlıların refah ve saadetine ve vatanın ümran ve mükenatına masruf olmalıdır, başka bir yere sarf edilmek haksızlık, hırsızlıktır.

Hükümetin tahsilât ve sarfiyatının bir akçeye kadar Mebusan'ca rüy'etini ve alelhusus Mebusan'ın rey ve müsaadesi olmadıkça ahaliden ne bir günâ para tahsil ve ne de sarf etmeğe salâhiyettar olmamasını temin içün nizamat-ı lâzıma vaz'ını talep etmelidirler.

Bu kaide ise her sene bütçenin Meclis-i Umumice tasdik ve tasvibinden başka birşey değildir. Zira bu mesele hayat-ı memlekete taallûk ettiğinden katiyyen haleldâr edilmemesi musirran teklif edilmelidir.

Devlet masarif-i askeriye ve mülkiyesini pek büyük bir müşkilât ile ancak tedarik edebildiği şu sırada vatanın şu hâl-i harabisine âlet olmuş olan devr-i istibdad ekâbir-i memurinine emval-ı mesrukadan mütehassıl o cesim servetleri bağışlamamalıdır. Zira servet-i vatan bahşedilemez meşrû bir istihkaka mukabil verilir.

Şu hale nazaran vekiller yalnız istikbalde intizam-ı maliyi temin edecek nizamat vaz'ını taleb ile iktifa etmeyip hesabat-ı maziyeyi dahi tetkik ile mürtekiblerinin kanunen müstehak oldukları cezaya çarptırılmasını ve emval-i miriye-yi mağsubenin hazine-i devlete iadesini talep etmelidirler.

Teşebbüsat-ı nafia devletin en ziyade fevaidini müstelzim olacak bir tarzda ihale ve idare edilmelidir. Bunun keyfe mâyeşâ şuna buna itası büyük bir haksızlıktır. Zira hükümet kesesinden çıkan ve ekseriya bir kıymet-i azimeyi haiz bulunan bahşişlerin ötekine berikine ita ve ihsanı bir hırsızlıktır.

Bu vekiller umur-u nafianın münakaşa ve müzayede usûlüyle icrasını ve inşaatın münhasıran şerait-i münasibe ile ihalesini ve aynı şerait dairesinde Osmanlılara verilmesini talep etmelidirler. Sermaye sahiplerinin gayr-ı kâfi gündeliklerle sunuf-u ameleyi hal-i zarurette bulundurmaları mugayir-i insaniyettir.

Ancak buna mukabil sermayedârânın hakk-ı idare ve hizmetini tanımamak ve servetini mehalike vaz' etmesini takdir etmemek bir haksızlıktır. Binaenaleyh vekiller meşruiyet-i iktisadiyeyi, sermayenin hükmünü ve hidemat-ı umumiyenin adem-i inkıtaı hakkında tedabir-i lâzıma ittihazını temin ile beraber sunuf-u amelenin terfih-i halini kâfil nizâmat vaz'ını talep etmeli ve buna mümâsil birçok nevakısın ikmali lüzûmunu dahi nazar-ı dikkate almalıdırlar.

Vekiller vatanın yalnız mevcudiyet-i mütemadiyesini değil kudret ve tenevvümünü temin edecek olan müdafaa-i memleket, maarif-i umumiye, teşkilât-ı adliye, umur-u nafıa ve sanayi-i nefise sahasında birçok nizamatın vaz'ı lüzûmuna dahi kani' olmalı ve bilhassa vatanımızın pâyitahtı olan İstanbul şehrinin taharet ve nezafeti, sokaklarının tanzimi, tenviratın lâyıkı derecede tezyidi vesait-i nakliyenin tesri' ve teshil ve tevsiine ait olarak Cenab-ı Hakk'ın bu şehr-i şehîre bahşetmiş olduğu mehasin-i tabiîye ile müteradıf birçok metalibin vücuduna mutmain bulunmamalıdırlar.

Vekiller bundan ma'ada devr-i istibdad seyyiatından olmak üzere istihkakını alamamış ve devr-i cedidin tensikat esnasında gayr-ı müsmir ve lâkay-

dâne icraatından mutazarrır olmuş hemşehrilerimizin hukuk-ı meşrualarına ne de menafi-i mukaddese-i vatana halel gelmeyecek surette âdilâne bir tarz-ı tesviye bulmağa gayret ederek bu mesaili katiyyen unutmamalı ve unutmadıklarını ispat etmelidirler.

Şimdi burada esasa müteallik birkaç söz söylemek isteriz; çünki bazı ahkâm o kadar mühim o kadar esaslıdır ki bir memlekette o ahkâma itina edilmezse hayat-ı memleket tehlikeye konmuş olur.

Biz burada bilhassa esastan addettiğimiz nıkatı zikr ile iktifa eyliyoruz. Mamafih hükümet milletin mesalih-i umumiyede istişareye salâhiyettar bulunduğunu ve kendi nâmına mebuslar tarafından ittihaz edilen mukarreratı memurları marifetiyle icrada zinhar tekâsül etmeyeceğini temin etmedikçe vekillerinin basiretkâr ve âmâl-i mütehalli olmaları neye yarar?

Ahkâm-ı esasiyeden olarak vekiller derece-i evveli müntehiblerine müteallik olmak üzere ârâ-yı umumiye usûlünün kabulünü ve yirmi yaşını ikmal edip vergi versin vermesin evsaf-ı saire-i kanuniyeyi haiz bulunan bilcümle Osmanlıların hakk-ı intihaba malik olmalarını talep etmelidirler. Bundan ma'ada Sadr-ı âzâmın Meclis-i Âyân ve Mebusan erkânından ve Sadr-ı âzâmın mesuliyeti tahtında Vükelânın kısm-ı âzâmının kezalik mezkûr meclislerden intihabı ve Hey'et-i Vükelânın Meclis-i Mebusan'a karşı mes'ul bulunması talep edilmelidir.

Kanun-ı Esasimiz Meclis-i Mebusan'ın yanında bir de Meclis-i Âyân'ın vücûdunu ve bunun azasının hükümdar tarafından intihap olunacağını gösteriyordu. Halbuki bu pek kazalıdır; zira bu suretle teşkil edilmiş bir Meclis-i Âyân hükümetin elinde bir vesait-i zulm ve istibdad kesilebilir. Binaenaleyh vekillerimiz bu tarz-ı intihabın tebdilini ve Âyân azalarının sülüsan-ı mecalis-i umumiye ve belediye tarafından intihap olunmak üzere sülüsünün heyet-i ülema, heyet-i ruhaniye, rical-i mülkiye ve askeriye, darülfünûn heyetleri ve ticaret ve sınaat erbabının mütehayyizandan olarak heyet-i vükelânın teklifiyle hükümdar canibinden intihap ve tayinini ve müddet-i memuriyetlerinin muvakkat olmasını talep etmelidirler.

Velhasıl bütün bunlara rağmen şayet milletvekilleri kanun lâyihaları tanzim ile heyet-i umumiye arz etmek salâhiyetini haiz olmazlarsa bu usûllerin kabûlünü keenlemyekûn ve milletin hakk-ı niyabetini bir hayalden ibaret farzetmelidir.

Kanun-ı Esasimiz meb'uslara bu hakkı pek noksan bahş ediyor. Binaenaleyh vekillerimiz Mebusanın kanun lâyihaları tanzim ile Meclis-i Mebusan ve Âyan'ın nazar-ı tasvibine arzetmek hakkının takarrüratını suret-i kat'iyyede talep etmelidirler.

Son ve elzem bir tedbir daha:

Hükümdar, Meclis-i Umumiyi dağıtabiliyor. Pekâlâ! Bu usûlün bazı ahvalde münasebatını tasdik ederiz. Fakat cümlemizin pek acı bir surette tecrübe ve hatırımızda hıfz ettiğimiz şeyler tekrar başlamamalıdır.

Binaenaleyh Meclis-i Umuminin dağıtılması hakkında sâdır olan iradede tarih-i iradeden itibaren nihayet üç ay sonra diğer bir Meclis-i Umuminin teşekkülü zımnında yeniden intihabât icrası münderiç bulunmazsa o irade keenlemyekûn addedileceğinden başka vekiller bunu Heyet-i Vükelâ tarafından ir-

tikâb olunmuş bir büyük hıyanet ve cinayet olarak telâkki eylemelidirler; ve böyle tayin-i müddet edilmeksizin Meclis-i Umuminin dağıtılması hakkında irade-i seniye sâdır olursa parlâmento yine vazifesine devam etmelidir.

İşte size intihap etmenizi tavsiye eylediğimiz zevatın Meclis-i Mebusan'da kabul ettirmeleri lâzım gelen mevad bu gibi şeyler olmalıdır ve bu vesile ile her sahib-i hamiyyet olan vatandaşlarımıza intihaba iştirakin yalnız bir hak olmayıp bir vazife-i mukaddese olduğunu da tekrar-be-tekrar arz ve beyana kendimizi mecbur addediyoruz.

Malûmdur ki politikada mürüvvet olmaz. Esna-yı intihapta eksilen bir reyin rakiplere terkedilmiş bir hak olacağını mülâhazadan kendimizi dûr tutmayalım. Son günlerde vukua gelen bazı ahval-i müessife vazife-i intihabın ehemmiyet-i fevkalâdesini nazarımızda bir kat daha isbat ediyor.

Bu vesile ile ef'al ve harekâtımızda asla hissiyâtımıza mağlup olmayarak ciddî ve müteyakkız bulunmak lüzûmunu dahi zikretmek isteriz:

Sevgili Vatandaşlar! Her şeyden evvel yaşamaktan emin olmak gerektir: Bazı kuva-yı muhribenin hudutlarımız etrafında icabât-ı ahval muntazaman ta kalbgâhımıza tarassut olarak (1772) tarih-i milâdisinde Lehistan'da tanin-endâz olan ve o bedbaht memleketin inkısamıyla neticelenen o müthiş saatin vatan-ı mukaddesemizde hulûlüne intizar ediyorlar.

Tarafdarân-ı istibdaddan birçok hainler, olan memalik-i ecnebiyede ve hattâ Dersaadet'te iade-i istibdat içün çalışmaktan geri kalmıyorlar. Bu işkence devrinin avdeti içün bu menfur adamların malik oldukları cesim servetten mühim bir kısmının sarfından ictinab etmeyecekleri memul-u kavidir. Bunu bilelim fakat helecana uğramayalım. Vakıa bunlar rüyadır. Lâkin vehim bir ferda-yı mel'anet ihzarına gayret eden canilerin rüyasıdır.

Biz selâmet-i umumiyenin teminine gayret edelim. Bir azm-i merdane ile çalışırsak bu teşebbüs hiçbir vakitte neticesiz kalmayacaktır. Bunun içün iktiza eden vesait: Sükûnet, selâmet, fikr-ü metanet gibi şeyler olup ihtiyacatı serin kanla birer birer teemmül ve icabeden hidemat-ı mühimmeyi hüsn-i ifadan ibarettir.

İşte o ihtiyacatın birincisi Mebusan'ın hüsn-i intihabıdır. Evvelâ bu vazifeyi ifa edelim. Artık kaybedecek vaktimiz kalmadığı gibi hata ve gafletin de sırası değildir.

Millet kemâl-i şân ve azamet ve sür'at ile meşrutiyetin timsâl-i mevcudiyeti olan Meclis-i Mebusan'ın teşekkülünü ve ifa-yı vazifeye bed'e ve mübaşeretini mevki-i fiile koymalıdır. Zira tekrar edelim ki meşrutiyete mani olarak vatanı tehlikeye ilka etmek teşebbüsâtına tevessül edenler yok değildir. Vâlâ-i hürriyet-i mukaddesemiz ve vatan-ı muazzezimizin düçâr-ı felâket olacağını âşikâr olarak bilelim! Cenâb-ı Hak muinimiz olsun.

BELGE 4

Fırkanın İstanbul İkinci Seçmenlerine Beyannâmesi

Muhterem İstanbul Müntehib-i Sânilerine:

Vatan-ı muazzezimizin saadet ve selâmetini bilcümle evlâdının ittihad-ı ciddî ve samimisinde görerek bu maksatla teşekkül eden ve gaye-i âmâli me-

محترم استانبول منتخب ثانیلرینه

وطن معززمزك سعادت و سلامتی بالجمله اولادینك اتحاد جدی و صمیمیسنده كورەرك بو مقصدله تشكل ایدن وغایهٔ آمالی ممالك عثمانیه‌ده حكومت مشروطه اساسنك بین الاهالی حقیله تقدیر وتحكیم ایدلمسنه معطوف بولنان «عثمانلی احرار فرقه‌سی» استانبول مبعوثلغنه نامزدلرینی ، دور اندیش ومحب حقیقت وطنداشلرینه بروجه آتی عرض ایدر :

امید ایلركه دورهٔ جدیدهٔ سیاسیه‌مزك اهمیت ونزاكتنی جداً ادراك ایدن محترم منتخب ثانیلر حمیت ملیه وحسیات وطنپرورانه‌لرینه تبعاً مدافعهٔ حقوق مملكت امر مقدسنده‌كی اقتدارلری حمیت واستقامتلری مجرب اولان ذوات مشارومومی الیهمك رأی واعتمادلرینه لایق كورورلر .

١ صدراعظم كامل پاشا

٢ علی كمال بك

٣ جلال الدین عارف بك (مكتب حقوق وملكیه معلملرندن)

٤ احمد فضلی بك } محررین عثمانیه‌دن

٥ نورالدین فرخ بك }

٦ پانده‌لاكی قوزمیدی افندی (دعوی وكیلی)

٧ قسطنطین قسطنطیدی افندی (دعوی وكیلی)

٨ كرقور زهراب افندی (دعوی وكیلی)

٩ بدروس حلاجیان افندی

١٠ آلبرفراجی افندی (دعوی وكیلی)

٢٧ تشرین ثانی سنه ١٣٢٤

Osmanlı Ahrar Fırkası'nın İstanbul İkinci Seçmenlerine Beyannamesi'nin Aslı

malik-i Osmaniyede hükümet-i meşruta esasının beyn-el-ahali hakkıyla takdir ve tahkim edilmesine matuf bulunan "Osmanlı Ahrar Fırkası" İstanbul mebusluğuna namzedlerini dûr-endîş ve muhibb-i hakikat vatandaşlarına bervech-i âti arzeder:

Ümid edilir ki devre-i cedide-i siyasiyemizin ehemmiyet ve nezaketini ciddden idrak eden muhterem müntehib-i sâniler hamiyet-i milliye ve hissiyat-ı vatanperverânelerine teb'an müdafaa-i hukuk-u memleket emr-i mutenâsındaki iktidarını hamiyet ve istikametleri mücerreb olan zevat-ı müşar ve mümaileyhümü re'y ve itimadlarına lâyık görürler.

1. Sadr-ı âzâm Kâmil Paşa
2. Ali Kemal Bey
3. Celâleddin Arif Bey (Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye muallimlerinden)
4. Ahmed Fazlı Bey (Muharririn-i Osmaniyeden)
5. Nureddin Ferruh Bey (Muharririn-i Osmaniyeden)
6. Pandelâki Kozmidi Efendi (Dava vekili)
7. Konstantin Konstantinidi Efendi (Dava vekili)
8. Kirkor Zöhrab Efendi (Dava vekili)
9. Bedros Hallaçyan Efendi
10. Alber Faraci Efendi (Dava vekili)

27 Teşrin-i sâni 1324.

BELGE 5

"Osmanlı Ahrar Fırkası"nın Faaliyetine Son Verdiğini Bildiren Beyanname*

Osmanlı Ahrar Fırkası tarafından Sabah gazetesiyle neşredilen ilk beyannamede fırkanın maksad-ı teşekkülü vazıhan bildirildikten sonra Fırka-i Ahrar'ın hafî bir cemiyet-i ihtilâliye olmadığı, vesait-i kalemiye ve nutkiyeden başka kudret-i icraiyeye malik bulunmadığı ilân edilerek Fırkanın mevcudiyet ve faaliyet-i meşrutiyetin devamiyle mümkün olabileceği beyan edilmiş idi.

Bu şerait dairesinde teşekkül eden Fırka-i Ahrar muhit ve mekânın müsait olduğu derecede ekanim-i meşrutiyetin tamim ve intişarına ve üssül esası hürriyet olan fikr-i tetkik ve muhakeme ve hakk-ı tenkid ve muhalefetin ve bu vesile ile hürriyet-i şahsiye ve fikriye esaslarının tefhim ve telkinine bezl-i cehd ve gayret ile âlem-i meşrutiyete henüz kademnihade olan Millet-i Osmaniyeye kanun dairesinde arz-ı hizmet etmiş idi.

Şu kadar ki Fırkanın tenemmüv ve inkişafa başladığı sırada maalesef zuhura gelen 31 Mart hâdise-i müellimesi üzerine umur-ı idare-i Devlete arız olan ahval-i fevkalâdeden dolayı hayat-ı faaliyeti ahkâm-ı meşrutiyetin tamami-i cereyanına ve hürriyet-i şahsiyeyi müemmin olan serbesti-i efkâr ve hürmet-i mütekabilenin temadi ve mevcudiyetine vabeste bulunan fırakı siyasiyeye imkân-ı faaliyet kalmadığından şerait-i idarenin hal-i tabiîyi iktisabına ve ter-

* Metni için bk. Sada-yı Millet (17 Kânun-ı sâni 1325).

biye-i siyasiyenin hiç olmazsa bir dereceye kadar idrakine değin intizar ve tevekkufu tercih ve tensip etmiş idi.

Muahharen Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının riyasetini deruhte etmiş olan İsmail Kemal Beyefendinin bir gazete muhabirine vuku bulan beyanatında mukaddema reisi bulunduğu Ahrar fırkasının fesh ve lâğvedildiği ve mezkûr fırkanın programı zamana muvafık olmamak hasebiyle Fırka-i Ahrar'ın Mutedil Hürriyetperverana iltihak eylediği zikredilerek yeniden bir programın derdesti tanzim bulunduğu gösterilmiştir.

Gerçi Fırka-i Ahrar esbab-ı malûme-i maruzaya binaen bugün mukadderat-ı millet ile fiilen meşgul olmuyorsa da evvelâ Fırkanın başka bir heyet-i siyasiyeye iltihakı ve saniyen programının tadil ve tebdili gibi hususat-ı esasiyeye karar vermek müessisleriyle erkânının heyet-i umumiyesine ait bir hak olmak hasebiyle işbu şeraitin vacibülriaye olması zaruridir.

Vakıa bir aralık Fırka-i Ahrar'ın riyasetini işgal etmiş olan İsmail Kemal Beyefendi Ahrar Fırkası mebuslarından diğer bazı zevat ile beraber elyevm Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'na intisap etmişler ise de mumaileyhimin işbu hareketleri münhasıran şahıslarına ait bir keyfiyet bulunacağı ve bunun Fırka-i Ahrar heyet-i umumiyesine şâmil olamıyacağı derkârdır.

Şu vesile ile de arzetmek isteriz ki Fırka-i Ahrar ne nam, ne program ve ne de şekil ve mesleğini hiçbir veçhile tebdil ve tagyir etmediği ve bidayet-i teşekkülünden bu ana kadar hiçbir fırka ve cemiyet ile tevhid-i mesai eylemediği gibi elhaletü hazihi icra-yı faaliyet eder bir merkez ve şubesi olmadığından Ahrar namı tahtında bulunabilecek cemiat ve müessesat ile de bir gûna alâkası mevcut değildir.

Bununla beraber fırka-i cedide-i Hürriyetperveranın teali-i şan ve şerefi memlekete masruf olacak mesaisinde muvaffakiyetini an samimül kalb temenni ederek fikren ve emelen müttehid bulunduğumuz noktalarda lüzum-u müzahareti bile takdir ve tasdik etmekte olduğumuzu beyan ve zaten vatanın temin-i refahı ve saadeti uğrunda ibraz-ı hizmete sâi her hangi bir fırka bulunursa bulunsun işbu heyet-i siyasiyenin mazhariyet-i muvaffakiyatından başka bir emel ile mütehassis olmadığımızı ilân eyleriz

Fırka-i Ahrar erkân ve müessisleri namına
Nureddin Ferruh

III

OSMANLI DEMOKRAT FIRKASI

(Fırka-i İbad)

Kuruluş çalışmaları fiilen 1908 Temmuzunda başlamış, resmî izin ise 1909 Şubatında alınmıştır[4]. 31 Mart Vak'ası patlak verdiği zaman fırkanın henüz program ve tüzüğü tamamlanmış değildi. Fakat fırkanın Dr. İbrahim Temo'nun önderliğindeki genç kurucuları bu gerici olay aleyhindeki eylemlere katılmışlardır[5]. Fırka bu olaylar sırasında kurulan "Hey'et-i Müttefika-i Osmaniye"nin bildirisine de katılmıştır[6].

Elde edilen ruhsat belgesine göre "Osmanlı Demokrat Fırkası Cemiyeti"[7] adıyla tescil edilen Fırka (Bk. Belge 1, s. 179), İttihat ve

tev Tevfik, Mustafa (Demokrat), Rıza Bey bulunmaktadır. Gençler Ebüllisan Şükrü Efendi'nin oğlu Fuad Şükrü Bey'in evinde toplanmaktadırlar. Bu sıralarda Tarihçi Murad Bey Mülkiye Mektebi'ndeki derslerinde Fransız Devriminin "Convantion" döneminden ve bu Meclisin olağanüstü yetkilere sahip devrimci "Selâmet-i Umumiye Heyeti"nden (Comité du Salut Public) sözetmektedir. İçlerinde Fransa'ya gitmiş bulunan Fuad Şükrü Bey'in seçtiği bu isim altında, sözlü bir yemine dayanan, yazılı bir programa sahip olmayan "Selâmet-i Umumiye Kulübü" kurulmuştur. Cemiyetin üye sayısı sınırlıdır ve yayın organı yoktur. Eylemi özellikle Jön Türk yayınlarını gizli olarak dağıtmaya yönelik olmuş ve üyeleri bu nedenle soruşturmaya uğramışlardır. Cemiyetin asıl faaliyeti Hürriyet'in ilânı günlerinde gizliliği bırakıp açıklığa kavuşmasıyla başlamıştır. Bu kuruluş hakkındaki bilgileri bize rahmetli Avukat **Fuad Şükrü** (Dilbilen) 9 Ağustos 1948 tarihli konuşmalarımızda vermiştir.

4 Sayın **Bezmi Nusret Kaygusuz**, **Vatan** gazetesinde 5 Mart 1949 tarihinde Fırka ile ilgili olarak yazdığımız yazı üzerine bize çok sayıda mektup gönderip bilgi vermiştir. Ayrıca, 1951 yılında vefat eden Avukat Fuad Şükrü Dilbilen de kendisiyle 1948 ve 1949 yıllarında yaptığımız görüşmelerde bize açıklamalarımızın esasını oluşturan bilgileri vermiştir. Bu satırlarda kendisini rahmet ve şükranla anarız. Bezmi Nusret Kaygusuz, mektuplarında bu tarihi 16 Mart 1325 olarak bildirmektedir. Yine **Tonguç** gazetesi, 1 Nisan 1909 (19 Mart 1325) tarihli sayısında Fırkanın kuruluşu haberini vermektedir. (Bu bilgiyi rahmetli **Hakkı Tarık Us** sağlamıştır). Selânik hapishanesinde tutuklu **Hukuk-ı İbad** ve **Başkim** gazeteleri sahibi Mustafa Saffet de Meclis-i Mebusan Riyasetine hitap eden yazısında durumu kanıtlamaktadır. (**Azâd**, 1326, No. 1, s. 3 - 4).

5 Fırka üyeleri **Yarhisar** torpidosunu ve diğer harp gemilerini Hareket Ordusu'na katılmaya razı etmişlerdir. Bu bilgiyi de rahmetli **Kaygusuz**'un mektubundan öğreniyoruz. Dr. İ. Temo'nun kurucu rolü için bk. Ziya Şakir, **Hürriyet ve İtilâf** (**Tan** gazetesindeki bir yazı dizisi).

6 **Osmanlı**, 18 Nisan 1908. (Bu belge için bk. s. 206).

7 Zamanın "mevzuatı" **siyasal parti** ile **dernek** (cemiyet) arasında bir fark gözetmediği için, her parti bir cemiyet'ti. Bu kitabın **2. Bölüm**'ünde bu konuda ayrıntılı bilgi vardır.

Terakki'nin kamuoyunda uyandırdığı hoşnutsuzluktan yararlanmak istemiştir[8].

2. *Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri*

Osmanlı Demokrat Fırkası'nın çalışmaları iki aşamada incelenebilir. 1908 - 1910 yılları arasında varlığını sürekli olarak duyuran parti, bir ara duraklama geçirmiş, 1911 yılından itibaren de varla yok arası bir durumda olmuştur[9].

Seçimler

Fırka 1908 genel seçimlerine katılmamıştır. Kurucularından Fuat Şükrü (Dilbilen) Bey, İstanbul'dan tek başına adaylığını koymuş ve kazanamamıştır[10].

Parlamento İçinde

Parlamentonun her iki kanadında da hiçbir üyeye sahip olamayan Fırka bu durumuna karşın Meb'usan Meclisinde hararetli tartışmalara konu olmuştur. Fırkaya yakınlık gösteren meb'uslar arasında Görice Meb'usu Şâkir Taki Bey ile Manastır Meb'usu Dalçef Efendi gösterilebilir[11]. Ancak, yoğun tartışmalara neden olan asıl sorun İbrahim Hakkı Paşa kabinesi döneminde Fırka'nın yayın organlarının kapatılması, gazetelerini satan çocukların dövülmeleri ve Fırka üyelerinin işkenceye maruz kalmaları üzerinde yoğunlaşmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki bir gensoru önergesine neden olan bu tartışmalar Fırka'nın adı etrafında yoğunlaşmakla birlikte temel sorun Osmanlı Demokrat Fırkası olmaktan çok İt-

[8] Dr. İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü** s. 241 - 248. — Dr. Temo, zamanın basın ve siyaset çevrelerinde sevilen, dürüstlük ve istikametinde asla kuşku duyulmayan bir şahsiyet olarak görünmektedir. Kendisi hakkında örneğin **Mizan** gazetesi, "bütün manasile fözıl ve hamiyetli bir Osmanlı" demektedir. (**Mizan**, 1324, No. 49, s. 214).

[9] Osmanlı Demokrat Fırkası hakkında daha geniş bilgi için şu etüdümüze bk. **Türkiye'de İlk Demokrat Parti: Osmanlı Demokrat Fırkası** (Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası, Aralık 1949 sayısı).

[10] Seçim beyannamesi için bk. (**Hukuk-u Umumiye**, 26 Eylül 1324).

[11] Sayın **Bezmi Nusret Kaygusuz**'un gönderdiği notlara göre. Ayrıca **Yeni Gazete** Meclis için Fırka'nın otuz kişilik bir gruba sahip olduğunu belirtmekte ve bu kişiler arasında **Vlahof, Muradyan, Şakir Taki, Asım** ve **Dr. Rıza Nur**'u zikretmektedir. Fakat bu haber doğru sayılamaz.

tihat ve Terakki'nin muhaliflere karşı uyguladığı amansız sindirme politikasıdır.

Ahali Fırkası Reisi Gümülcine Meb'usu İsmail Bey tarafından verilen gensoru önergesinin tartışmaları sırasında Fırka üyelerinden "Demokrat Mustafa"ya karşı yapılan işkencede kullanılan aletler, "sökülmüş tırnaklar", kürsüden gösterilmiştir[12]. Muhalefetin önemli isimlerinden Dr. Rıza Nur, Rıza Tevfik ve Lûtfi Fikri Beylerin hükümeti şiddetle eleştirmeleri ve olayı bir özgürlük sorunu haline getirmeleri sonucunda gensoru önergesi elli oya karşı elli üç oy gibi çok küçük bir farkla reddedilmiştir[13].

1912 yılında Fuat Şükrü Bey'in Mebusan Meclisine yaptığı bir başvuru da olaylar yaratmıştır. Yozgat'ta Selâmet-i Umumiye kulübü üyelerinden biri aynı zamanda memur olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve Ankara'ya götürülmüştür. Fuat Şükrü Bey'in dilekçesi Arzuhal Encümenine (Dilekçe Komisyonu'na) gönderilmiş, ancak reddine karar verilmiştir[14]. Bu dilekçenin verilmesinden Fır-

12 Meclis'teki tartışmalar için bk. MMZC, 1326, C. 3, D. I, Si 2, 10., 12., 19., 20. İçt., s. 214, 281, 299 - 300, 524, 545.

13 Demokrat Fırka'ya ait ilk müdafaa 20 Teşrin-i sâni içtimaında, **Rıza Tevfik Bey'in İbrahim Hakkı Paşa kabinesini tenkidi sırasında yapılmıştır:** "... Tekmil Demokrat Fırka domuz sopasından geçiriliyor, Avrupa bunları bilmiyor mu? Demokrat Mustafa akıl etmiş, dayağı yedikten sonra fotoğraf çıkarmış" (**Tanin**, 21 Teşrini sâni 1326, s. 3) — Gümülcineli İsmail Bey, Demokrat Mustafa'nın işkence neticelerini bildiren ve bir yabancı hekim tarafından verilen raporundan Mebusan'ın 13 Kânun-ı evvel 20. içtimaında bahsetmiş, raporun tercümesini kürsüde bizzat Rıza Tevfik yapmıştır. Daha sonra işkenceler dolayısıyla hükümeti tenkidi sırasında Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi'nin "artık askere, doktorlara bühtan ediyorsun, ortalığı ateşe veriyorsun" demesi üzerine cereyan eden olayı bizzat **Tanin** (20 Kânun-ı evvel 1326, s. 3) den izlemek mümkündür. "Lutfi Fikri Bey hademenin getirdiği paketi açtı ve bir sopa göstererek, bu kanlı sopa da kırılmış sopadır. Dayaktan kırılmıştır. Bu kamçı da hapishane müdürünün kamçısı... (bir zarf derununda birşeyler irae ile) bunlar da işkence üzerine dökülmüş tırnaklar, düşmüş parmaktır. İşte anket parlmanter neticesinde bunlar anlaşılacaktır... Düşünün, reylerinizi veriniz. Ve her şeyden evvel torunlarınızı düşününüz... onları babalarının hatıratından utandırmayın." — Ayrıca bk. Dr. Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye** (Dersaadet 1330, s. 283, 457).

14 "**Fuad Şükrü, İttihat ve Terakki Düşmanı Kimdir? Millet mi Yoksa Cahid Bey mi?**" (**İkdam**, 25 Ağustos 1328). Bu makaleye verilen yanıt şöyledir: **"Cevap: Selâmet-i Umumiye Kulübü imzasıyla gönderilen işbu arzuhal, mezkûr cemiyetin devletçe tanınmış bir şahs-ı manevisi olmadığı cihetle reddine karar verildi. Arzuhal Encümeni Reisi: Ziyaeddin".**

ka'nın temelini oluşturan Selâmet-i Umumiye Kulübünün 1912 yılında canlandırılmak istendiği anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki ile İlişki

Görünüşteki duruma bakarak Fırka'nın kuruluşunun iktidar partisi tarafından olumlu karşılandığını söylemek mümkündür. *Hüseyin Cahit* Bey'in takdirlerini bildirmesi de bu gözlemi desteklemektedir[15]. Ancak muhalefeti hiçbir şekilde hoşgörmeyen İttihat ve Terakki'nin böyle bir kuruluştan memnun olması beklenemezdi. Nitekim kısa bir süre sonra İttihatçılar sert bir tavır içine girmişlerdir.

İttihatçıların ve denetimlerinde olan hükümetin Demokratları ihtilâl çabaları içinde bulunmakla suçlaması gerginliği son sınırına getirmiştir. Muhlis Sabahattin Bey'in bu amaç için Makedonya'ya gönderildiği iddiası ortalığı karıştırmıştır. Dahiliye Nazırı Talât Bey, Dr. Temo'dan memur olduğu için, siyasal faaliyetlerine son vermesini istemiş, Temo ise diğer memurlar için de bu kural uygulanırsa istenileni yapacağını bildirmiştir[16]. Ancak baskılar sürdürülmüştür.

İdeolojik plâtformda da çoğulculuk isteyen Fırka İttihatçılarla çatışmıştır. Aydın'da Demokrat Fırka lokalinde bir konuşma yapan *Ubeydullah Efendi* "bizde aristokratlar var mı ki demokratlara lüzûm olsun" diyerek İttihatçıların dışında bu çeşit siyasal örgütlere gereksinme olmadığını belirtmiştir.

Basın Alanında

Fırka; sınırlı da olsa, aydın ve yazar gençler grubuna dayandığı için, çıkarttığı gazetelerle ve bu gazetelerde yayınlanan ateşli makalelerle kamuoyunda hayli etkin olmuştur. Yazarlar iktidarın yıkıcılık iddialarını şiddetle reddetmişlerdir[17]. 1910 yılına değin Fır-

15 Fırka'nın kuruluş ilânı da, İttihat ve Terakki'nin yayın organı niteliğindeki **Tanin** gazetesi tarafından verilmiştir. (**Tanin**, 28 Kânun-ı evvel 1324, s. 3). — Hüseyin Cahit Bey'in söz konusu ifadeleri için bk. **Demokrat Fırkası** (Fırka-i İbad) (**Tanin**, 24 Teşrin-i sâni 1325).

16 İbrahim Temo, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü**, s. 243. — Ayrıca Ziya Şakir, A.g. yazı dizisi.

17 Ferruh Niyazi, **Muhaliflik ve Muhalefet** (**Genç Türk**, 16 Kânun-u evvel 1326) — Ömer Âdil, **Aydın Meb'usu Ubeydullah Efendi'ye** (**Azâd**, 19 Teşrin-i sâni 1326).

ka'nın birkaç gazetesi vardır. Resmi yayın organı olarak Fırka'nın İstanbul'da "Türkiye", İzmir'de "Feryat", Manastır'da "Hukuk-ı İbad", Halep'de "Ahali" gazeteleri olmuş, payitahttaki gazeteler kapatıldıkça yeni isimler altında yine gazete neşri sürdürülmüştür. Bu alanda, *Türkiye* (iki kez yayımlanmıştır), *Selâmet-i Umumiye, Hakimiyet-i Milliye, Muahede, Yeni Ses, Hukuk-ı Beşer, Genç Türk* ve *Azâd* gazeteleri belirtilebilir. Ancak, bu gazetelerin satışının oldukça sınırlı olduğu da bir gerçektir. Manastır Şubesi *Hukuk-ı İbad* gazetesini çıkarmıştır.

1911 yılından itibaren İttihatçıların baskısı nedeniyle Fırka'nın resmi gazetesi olmamıştır. Ancak, başka gazetelerce Fırka'nın desteklendiği görülmektedir[18].

3. *Fırka'nın Yapısı ve Belli Başlı Elemanları*

Yapısal Sorunlar

Demokrat Fırka, 31 Mart'ın sonuçlarına dayanarak ve direnerek yaşamış, farklı çağrışımlar uyandıran ismine rağmen toplumsal yönü çok zayıf ve ancak bazı salt siyasal ilkeler ile yetinen bir kadro partisi sayılabilir. Benzeri küçük partiler gibi kalması İttihat ve Terakki karşısında büyüme olanakları bulamamasından dolayıdır. Bütün bu özellikler nedeniyle iç yapısı hakkında fazlaca birşey söylemek mümkün değildir.

Örgütlenme

Demokrat Fırka örgütlenme bakımından bazı olanaklara sahip bir Fırkadır. Bir kere Selâmet-i Umumiye gibi kökü Meşrutiyet öncesine giden bir derneği kapsaması ve *İbrahim Temo* gibi, Meşrutiyetin ilânından sonraki ortamda büyük prestije sahip bir lidere sahip bulunması kendisine önemli yararlar sağlamıştır. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi 1912 yılında bile Selâmet-i Umumiye Kulübünden sözedilmesi Fırka'nın bu örgütü tamamen içinde eritemediğini göstermektedir.

Fırka, İstanbul'da Cerrahpaşa ve Aksaray (Horhor) kulüplerini kurmuştur. İstanbul dışında yirmiye yakın kulüpten söz edilmiştir.

18 Bu gazeteler arasında en önemlileri, **Yeni Gazete** (ki 23 Teşrin-i sâni 1325 tarihinde **İkdam** ve **Sabah** ile beraber Fırka'nın programını yayınlarken Dr. İbrahim Temo hakkında övgülü bir lisan kullanır), **Tanzimat** (Fırka'yı Meclis'te savunduğunu gördüğümüz **Lutfi Fikri Bey**'in yayın organıdır), **Islâhat, Maşrık, Zühre** ve **Alemdar** gazeteleridir.

Bu arada Manastır, Aydın[19], Adana ve Halep Kulüpleri sayılmalıdır.

Fırka'nın İstanbul'da kongre olarak nitelendirilebilecek iki toplantısı vardır. 1910 yılında yeni bir tasdik olayından sözedilir[20]. 1911'den itibaren de ciddî bir varlık gösteremeyen Fırka Mütareke döneminde bir ara "Yeni Demokratlar" olarak görülecektir.

Belli Başlı Elemanlar

İlk olarak Fırka'nın kuruluşunda rol oynayan iki eski Jön Türk üzerinde durmak gerekir. Bunlardan birincisi olan Dr. İbrahim Temo, 1889 yılından beri Jön Türk hareketinin çeşitli evrelerinde önemli roller oynamış ve bundan dolayı yüksek prestij sağlamış olan bir kimseydi. Abdullah Cevdet Bey —ki bu Jön Türklerden ikincisi idi— örgütsel faaliyetlerde gitgide azalan rolüne karşılık düşün alanında etkileri olan verimli ve ilginç bir yazardı. Nitekim kendisinin fırkanın düşün organı sayılabilecek "Tenkîd" dergisi etrafında örgüt üyesi gençler ile beraber bu çeşit bir grup oluşturduğunu görüyoruz.

Ayrıca Meşrutiyetin ilk ve heyecanlı günlerinde Fırka'ya bağlı —o dönemde Selâmet-i Umumiye etrafında toplanmış olan— gençler çeşitli kitle hareketleri içinde kendilerini göstermişlerdir. *Fuat Şükrü (Dilbilen)* Bey bunların başında gelir. Fırka'ya katılan diğer ünlü yazarlar arasında; *Mahmut Sadık, Bezmi Nusret (Kaygusuz), Şirvanizâde Mahmut Tahir, Şehabettin Süleyman, Halil Rıfatpaşazâde Ahmet Rıfat*[21], *Ferruh Niyazi, Muhlis Sabahattin (ta-*

19 Bezmi Nusret Bey'in göndermiş olduğu notlara göre Aydın şubesi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılma kararı alındıktan sonra da bir süre faaliyetini sürdürmüştür. — Hürriyet ve İtilâf (Tan, 3.11.1937 tarihli tefrika).

20 10 Şubat 1910 tarihli Tanin'de çıkan ilân:
"Osmanlı Demokrat Fırkasından:
"Bilâtefrik-i cins-ü mezhep bütün Osmanlılar arasında muhafaza-i müsavat ve uhuvvetle Osmanlı milletinin hâkimiyet ve tamamiyet-i mülkiyesini ve her gûna tahakkümün ref'i, rençber, esnaf, amele, köylü vesair erbab-ı mesainin muhafaza-i hukuku maksadı ile teşekkül eden (Osmanlı Demokrat) Fırkası'nın Nizamname-i Dahilisi ile siyasî programı bu kere İstanbul vilâyetince bittasdik 24 Kânun-ı sâni 325 tarihli ilmühaber ahzedilmiş olmağla beyanı keyfiyete iptidar olundu."

"Kâtib-i Umumî namına
Remzi"

21 Sayın Bezmi Nusret Kaygusuz'un gönderdiği listeden alınmıştır.

nınmış müzisyen), Ahmet Rıfkı, Maliye Mümeyyizi Remzi, Eczacı Tevfik Bey ile Cevdet Paşa'nın büyük kızı *Emine Seniye* Hanım sayılabilir. Bu kişiler dışında Fırka'ya resmen üye olmamakla birlikte ona büyük yakınlık göstermiş olan bazı ünlü isimler de vardır[22].

4. *Fırka'nın Sonu: Muhalefet Seline Katılış*

Demokrat Fırka, Meşrutiyet siyasal hayatının değişmeyen yasasına uyarak, Hürriyet ve İtilâf Fırkasına akan muhalefet selinden kendisini kurtaramamıştır. Fırka'nın Hürriyet ve İtilâf'a katıldığı "Taşra kulüplerine tamim" edilmiştir. Bazı kulüpler örneğin, Şarköy ve Cerrahpaşa kulüpleri bu direktife uymuşlardır[23]. 5 Aralık 1911 (22 Teşrin-i sâni 1327) tarihli bir toplantıda alınan katılma kararını yalnızca Bezmi Nusret Bey kabul etmemiştir[24]. Dr. İbrahim Temo, bu kararı kendisine yazdığı bir mektupta yorumlamış, zamanı gelince Fırka'nın canlandırılacağını belirtmiştir[25]. Bir kısım üyeler ise birleşmeden daha önce Osmanlı Sosyalist Fırkası'na katılmışlardır[26]. Mütareke dönemindeki diriltme uğraşları sonuç vermemiştir[27].

22 **Yeni Gazete**, bu kimseler arasında Necd Mutasarrıfı Mahir, Reji Müdir-i Umumisi Baha, Mekteb-i Mülkiye muallimlerinden Basri ve Cenab Şahabettin Beyleri belirtmektedir. Bk. (**Yeni Gazete**, 23 Teşrin-i sâni 1325, s. 2). Ancak, bu haberi yanlış çıkartacak pek çok kanıt da vardır.

23 **Teminat**, 1327/No. 211, s. 4 ve **Alemdar**, 1327/No. 308/108. **Tesisat**, 11 Teşrin-i sâni 1327 tarihli sayısında yeni fırka hakkında şu kutlamayı yayınlamıştır: **"Osmanlı Demokrat Fırkası'ndan: vatan ve milleti istikma-li saadetine çalışmak üzere teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf fırka-i siyasiyesinin erkân-ı muhteremesine Fırka-i İbad güldeste-i tebrikâtını arz ve o gaye-i kemâle vusûlünü an-samim'ül-kalb temenni eyler".**

24 Bezmi Nusret, **Fırkalar ve Ben**, İstanbul, 1328.

25 **Bezmi Nusret Bey**'in verdiği notlara göre.

26 Bezmi Nusret Bey'i de bunlar arasında saymak gerekmektedir.

27 Tarık Zafer Tunaya, **"Türkiye'de İlk Demokrat Parti"**, s. 7, Not 14.

B. OSMANLI DEMOKRAT FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı Demokrat Fırkasına Verilen Resmî Ruhsatın Sureti

İstanbul Vilayeti
No. 87

Cemiyetin Unvanı : Osmanlı Demokrat Fırkası Cemiyeti.

Maksad-ı Tesisi : Bilâ tefrik-i cins ve mezhep bütün Osmanlılar arasında muhafaza-i uhuvvet ile Osmanlı Milletinin hâkimiyet ve temamiyet-i mülkiyesini teyid ve her gûna tahakkümün refi ve rençber, esnaf, amele, köylü ve sair erbab-ı mesainin muhafaza-i hukuku.

Merkez-i İdaresi : Sultanahmet'te Millet Bahçesi karşısında Fuad Şükrü Beyin hanesi.

Şubeleri : Aksaray'da Horhor'da Ragıp Bey sokağında oniki numaralı hane derununda, 22 Nisan 326 tarihli istidalarla talep edilmiştir.

Tarih-i tesisi : 24 Teşrin-i sâni 323 tarihinde Selâmet-i Umumiye Kulübü namiyle teşekkül etmiştir.

Balâda unvan ve maksad-ı tesisi ve merkeziyle heyet-i idaresi muharrer olan Osmanlı Demokrat Fırkası Cemiyeti nizamnamesi tevdi edilmiş olduğundan mukabilinde işbu ilmühaber verilmiştir.

24 Kânun-ı sâni 1325
Mühür:
İstanbul Vilayeti
Evrak Müdürlüğü

BELGE 2

Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) Siyasal Programı*

Madde 1 — Demokrat Fırkası, Osmanlı namı tahtında bulunan efrad-ı milletten ve bilhassa ahalinin ekseriyet-i azimesini teşkil eden erbab-ı sanayi ile rençber, esnaf, amele ve saireden müteşekkil ve kâffe-i Osmanlıların hukukunu daire-i müsavat ve hürriyette müdafaa ve muhafaza edecektir.

Madde 2 — Meşrutiyetin beka ve vatanın tealisi mahza ahalinin mazhar-ı adalet olmasına ve adaletin teessüsü cehalet ve sefaletin bertaraf edilmesine

* Aynı başlıklı broşür (İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1325).

vâbeste olduğundan gece dersleri, umumî kütüphaneler, iane sandıkları, hastane ve eytamhaneler küşat ve memâlik-i Osmaniyenin aşiretlerle meskûn olan mahalleri de dahil olduğu halde her tarafa seyyar muallim ve nâsıhlar tâyini ile tenvir-i efkâr ve tamim-i maarife hasr-ı mesai edilecektir.

Madde 3 — Vatanımızda vukua gelen felâketlerin menabi-i asliyesi mugayeret-i milliyeden münbais suitefehhüm neticesi olduğu için bu gibi hareketler şiddetle takbih ve muahat-ı vataniye ile ittihadı hasıl etmek aksa-yı emel olduğundan herkesin efkâr ve mesleği lâzımülriaye olmak üzere kabul ve münafi-i itilâf ve ittihat ef'al ve harekât-ı akvalin men'i vukuu ve tekerrürü için iktiza eden tedabir-i makbuleye tevessül olunacaktır.

Madde 4 — Fabrika, taşocağı ve kumpanyalar ile sair erbab-ı mesainin işlediği yerlerde efradın sermayedaran tarafından duçar-ı zulüm ve taaddi edilmemesi için, fırka kumpanya ve sermayedarân ile işçiler ve esnaf ve amele heyetleri arasında teşebbüsatta bulunacaktır.

Madde 5 — Vatanın ihtiyacat-ı mübremesini istihzar eden çiftçi, amele, esnaf vesair erbab-ı sanayi ve köylülerden alınan vergilerin tenkisi ve bilâkis sefahat ve mükeyyifat ile istifade edilmeyen müdahhar servetlerden alınan vergilerin tezyidine bezl-i mesai edilecektir.

Madde 6 — Fırka faaliyet ve terakki-i memleket taraftarı olduğundan bifaide masarif ihdas ve bilüzum memuriyetlerle şuabat-ı idare tesis edilmemesine yani idare-i kırtasiyenin ref'ine ve idare-i nazariye yerine idare-i ameliye ve fiiliyenin tesisine gayret eyleyecektir.

Madde 7 — Fırka hâkimiyet-i âmme ve hürriyet-i tamme ile hak ve vazifede müsavat-ı mutlaka hususunda hiçbir kayd-ı ihtirazî kabuleylemeyerek serbesti-i efkâr, serbesti-i içtima, serbesti-i matbuata sâîdir.

Madde 8 — Fırkanın şehir, kasaba, nahiye ve karyelerde tesis edilmiş ve edilecek olan kulüpleri, menafi-i memleket ve siyasiyat hakkında icra-yı müzakerat eylemek üzere bilcümle anâsır-ı muhtelife kulüpleri meclis-i idarelerinden mürekkep bir heyet teşkiliyle ifa-yı vazife eyleyecektir.

Madde 9 — Fırka umum anâsır-ı Osmaniyenin tenvir-i efkârı maksadiyle kâffe-i müessesat-ı tahsiliyede içtimaî bir terbiye ile uhuvvet-i umumiye-yi Osmaniyeyi meydana getirecek ve mekâtib-i mevcude-i iptidaiyede lisan-ı mahallî serbest olmakla beraber talim ve tedrisi işkâl edecek her türlü telkinat-ı ecnebiye ve evamir-i gayrı meşruaya mâni olacak vesaite tevessül ve âdat-ı mahalliye ve iklimin icabatına göre zirai, ticarî, sınaî mektep ve nümunehaneler kabilinden müesseseler vücude getirilerek bilfiil usul-ü ziraat, ticaret ve sanayi talim edilip umran-ı memlekete ve seviye-i irfan-ı milletin irtikasına hizmet edecektir.

Madde 10 — Vatanımızda mevcut ve kabil-i ziraat arazi-i haliye ve emiriyenin Arazi Kanunu mucibince mahallî ve civar ahalisinin araziye derece-i ihtiyacı nazar-ı dikkate alınarak ona göre muhtacin-i zürraa taksim ve tevzii ve ormanlar ile maden ocaklarının vesair menabi-i servetin hükûmetçe işlettirilip fıkara-i ahaliye iş tedarik ve bu suretle âmmenin terfihi ve umran-ı memleketin hayyiz-i fiile getirilmesi fırkanın ahz-ı âmâlidir.

Madde 11 — Hakk-ı intihaba malikiyet devlete vergi verenlere münhasır bırakılmayarak bilâistisna umum Osmanlıların hukuk-ı siyasiye ve intihabiye-

ye iştirak etmeleri hukuk-ı meşrua-i müktesebemiz cümlesinden olup milleti hakk-ı intihaptan ve âmmeyi reyini istimalden mahrum bırakan usul-ü sakimenin terkiyle intihabatın her yerde kabulü âmmeye mazhar olan rey-i âm suretine kalbi yani intihabatın umumî, müsavi, hafi ve bilâvasıta icrasına gayret edilecektir.

Madde 12 — Memleketimizde sanayi ve ticaretin temin ve tevsii için erbab-ı sanayi ve ticarete ehven şerait tahtında para ikraz edebilmek emeliyle Ziraat Bankası misillû sanayi, ticaret ve arazi bankaları tesis ve zürra ve eshab-ı emlâkin temini hukuku maksadiyle Arazi Kanunu hâkimiyet-i milliye esasına nazaran tashih olunacaktır.

Madde 13 — Meclis-i Âyan ve Şûra-yı Devlet hakkında fırka tedabir-i lâzimeye tevessül edecektir.

Madde 14 — Fırka vilâyatı daha küçük kısımlara taksim ve nevahiye salâhiyet-i tâmme itası suretiyle vatanın umranına son derecede gayret eyleyecektir.

Madde 15 — Fırkanın şube-i siyasiye heyet-i siyasiyat ve iktisat nokta-i nazarından devlet ve memleketin menafiine muvafık veya mugayir addedeceği kâffe-i umur ve muamelât ve kavanin hakkında tetkikat ve takibat eylemek üzere programa hassaten mevad-ı mahsusa derç ve ilâve edecektir.

IV

İTTİHAD-I MUHAMMEDİ FIRKASI

(Fırka-i Muhammediye)

KURULUŞ YILI : *23 Mart 1325 (5 Nisan 1909)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul "Volkan" gazetesi idarehanesi.*

KURUCU VE DERSAADET (İSTANBUL) MERKEZ YÖNETİM KURULU ÜYELERİ[2] : *Seyadetlû Süheyl Paşa Hazretleri, Şeyhülislâm Feyzullah Efendizade Reşadetlû Mehmet Sadık Efendi Hazretleri, Bayezid Dersiâmlarından Faziletlû Mehmed Emin Hayretî Efendi, İbnünnâfi' Ahmet Esad Efendi, Şeyhülhâc Mehmed Emin Efendi, Karagümrük ikinci imamı Nevşehirli Hafız Mehmed Sabri Efendi, Bandırma Naibi Faziletlû Şevket Efendi, Bediüzzeman Saidi Kürdi İbn-i Mirza*[3]*, Hırka-ı Saadet Hazreti Nebevi Kethüdası Utufetlû*

[1] Bununla beraber Vahdeti kuruluş tarihini "324 senesi Kânun-ı sânisinin 24. Cumartesi günü" olduğunu da bildirmektedir. bk. **İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin Hakikatı** (**Volkan,** No. 70, s. 1). Fakat bu sembolik bir kuruluş olsa gerektir.

[2] **Volkan** (3 Mart 1325).

[3] Fırkanın belli başlı elemanlarından olan bu kişi görüşlerini açıklayan bir yazıda, kendisini şöyle tanıtmaktadır: "İfadatım zekilere hitaptır, işaret kâfidir. Benim mekteb-i edebim Kürdistanın yüksek dağları olduğundan kusurlarımı ümmilik ve acemiliğimize bağışlamak mukteza-yı mürüvvetir." bk. **Bediüzzaman Said Kürdi'nin Fihriste-i Makasıdı ve Efkârının Programıdır** (**Volkan,** 11 Mart 1925) — 31 Mart Olayı hakkında yazdığımız bir makalede (**Vatan,** 10 Mart 1949), Said-i Kürdi hakkındaki pasajlar gazete idarehanesine gönderilen bir mektupla eleştirilmiştir. Bk. **Sebil-ürreşad** (Cild II, No. 41, Nisan 1949, s. 248). Bu mektup "Afyon'da oturan Ahmed Nazif, Ahmet Feyzi, Hasan Tabancalı, Salâhaddin Çelebi, Zübeyr, Ceylân Çalışkan" imzalıdır ve yazımızı "hilâf-ı hakikat" olarak nitelendirmekte, bir "İttihatçı - İtilâfçı çarpışması olan 31 Mart hâdisesinde" Said-i Kürdi'nin yatıştırıcı hareketlerinden bahsetmektedir. Önce 31 Marta İttihatçı - İtilâfçı çarpışması demek "hilâf-ı hakikat"tır, zira Hürriyet ve İtilâf Fırkası bu vak'adan iki yıl sonra 1327 (1911) yılında kurulmuştur. Sonra da, biz Said-i Kürdi'nin tahrikçiliğinden değil, Fırka ile olan yakın ilişkilerinden bahsettik ve bu yakınlığı da bizzat "Volkan"da neşrettiği yazılarına dayanarak saptamaya çalıştık.

Hacı Hayri Bey, Evkaf-ı Hümayun ser veznedan münfasıl Ferik Rıza Paşa, "Volkan" muharrirlerinden Farukî Ömer Şevki Efendi, Tarikat-ı Halvetiyeden Şeyh Seyyid Müslim Penah Efendi, Darendevî Binbaşı Refik Beyefendi, Kadirî Şeyhi Reşadetlû Muhammed Efganî Efendi, Feriklikten mütekait Hacı İzzet Paşa, Sivas Vilâyeti Nakibüleşraf Kaymakamı Seyyid Abdullah El Haşimî El Mekkî Efendi Hazretleri, Memurinden İhsan Bey, Memurinden Hayri Bey, Fatih Dersiâmlarından Divrikîzade Faziletlû Abdullah Ziyaeddin Efendi, Şeyh Yunus Dergâhı postnişîni Şeyh Ali Efendi, Beylerbeyi camiişerifi vâizi Hacı Kâzım Efendi, Şeyhzade Hacı Mehmed Efendi, Müderrisînden Tevfik Efendi, Volkan muharriri Derviş Vahdetî[4].

A. MEŞRÛTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Fırka'nın Kuruluşu

İttihad-ı Muhammedi ("Muhammed'çi birlik" anlamına) adlı siyasal parti, 31 Mart olaylarından on gün önce, parlamento dışında kurulmuş klerikal, gizli ve ihtilalci eğilimli bir partidir. 21 Mart 1325 tarihinde Ayasofya camiinde kıraat olunan mevluttan sonra Derviş Vahdeti'nin bir nutku ile kuruluşu, ilân edilmiştir (Bk. Belge 3, s. 203). Fırka "Fırka-i Muhammediye", "Volkan'cılar Cemiyeti", "Cemiyet-i Muhammediye" olarak da adlandırmıştır. Kurucular, üyelerine "Muhammedi'ler" adını vermişlerdir[5].

2. Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri

Fırka 31 Mart olayları içinde, gazetesi *Volkan*'ın yayınlarına dayanarak bu hareketlerin baş yöneticisi durumunda göründüğü için, "31 Mart Vak'ası" ile özdeşleşmiştir.

[4] İsminin en sona konulmasına karşın, 31 Mart Olayının baş aktörü olmuştur. **İttihat** gazetesi yazarının yaptığı bir röportajda, Kıbrıs'ta (Lefkoşe'de) doğduğunu ve 39 yaşında olduğunu söylemiştir. Olayla ilişkisi olmadığını şöyle anlatmıştır: **"31 Mart günü evimden hiç çıkmadım. Haneme bir müvezzi (gazete satıcısı) gelip vukuatı (olup bitenleri) haber verdi. (Eyvah vatan mahvoldu) diyerek ağlamaya başladım"**. Vahdeti, Volkan'ın günde 25.000 sattığını belirterek, paraya ihtiyacı olmadığını da söylemiştir (**İttihat**, No. 8, 20 Mayıs 1325, s. 3 — Aynı gazetenin 4 Temmuz sayısında, Vahdeti'nin ayrıntılı bir yaşam öyküsü vardır — Yine bk. Sina Akşin, **31 Mart Olayı**, s. 20 - 25.

[5] Özellikle Volkan gazetesi böyle bir ifade kullanmaktadır. Yine bk. Tarık Zafer Tunaya, **Volkan'ın Lavları**, (**Cumhuriyet**, 1 Nisan 1967).

Seçimler

Fırka 1908 seçimlerinden sonra kurulmuştur. 31 Mart olaylarından sonra da kapanmıştır. Bu bakımdan herhangi bir seçimle ilişkisi olmamıştır.

Parlamento ile İlişkiler

"Meclis-i Umumi" (Osmanlı parlamentosu) içinde Fırka'yı temsil eden meb'us ya da grup yoktur. Mebusan ya da Âyan Meclislerindeki İlmiyeciler de, İttihadı Muhammedi'den yana olmamışlardır.

Bununla beraber Fırka Mebusan'la ilişki kurmuştur. Örneğin, Volkan'da yayımlanan bir "istirhamname" (rica bildirisi) ile Kütahyalı elli kadar ulema Mebusan'dan, yapılacak kanunların Şeriata uygun olmasını istemişlerdir[6].

Mebusan ve Âyan Meclislerinde bu tezi savunan İlmiyeciler az değildi. Bu akım 1909 Kanun-ı Esasi tadilâtında da maddeleştirilmişti[7]. İlmiyeliler iktidar ve muhalefet saflarında da vardılar. Fakat İttihad-ı Muhammediye üyesi değildiler. Ve bu partiyi savunmamışlardır.

31 Mart 1325 (13 Nisan 1325) günü Mebusan Meclisi toplandığı zaman, Fırka, meb'uslarla ilişki kurmuştur. Ayaklanan askerlerin koruyuculuğunda, Meclise giren heyetlerden birinin başında Ahmet Rasim (Avni) hoca ile Temyiz (o zamanki Yargıtay) üyesi Haydar Efendi 31 Mart'çı istekleri Meb'uslara bildirmişler, Yasama ile Yürütme organlarını kontrol altına almışlar, Mebusan Reisi'nin ve kabinenin istifalarında rol oynamışlardır. Meb'uslara dikte ettikleri istekler arasında Şeriatın "tüm fert ve devlet hayatına" ege-

[6] **"Kütahya ulema-yı kiramı tarafından elli kadar imza ile Meclis-i Mebusan riyasetine takdim olunan istirhamnamenin"** bir sureti Ahmet Sabri imzasıyla Volkan'a gönderilmiş, bu yazı altına Volkan şu yorumu yapmıştır: "Cemiyetimizin takip ettiği meslek-i dindarâne ve mutedilâne dairesinde olarak Kütahya ulema-yı kiramının vaki olan işbu teşebbüs-ü tasallübkâranelerinden dolayı, müşarünileyhime Cemiyet namına teşekkür olunur." (Volkan 1325, No. 63).

[7] Bu genel kanının manevi baskısı altında 1909 tadilâtı ile Kanun-ı Esasi'nin 118. maddesine ilâve edilen kısım: **"Kanun ve nizamatın tanziminde muamelât-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile âdâb ve muamelât esas ittihaz olunacaktır."**

men olması ve düzen vermesi, meb'usların dindar olmaları gibi koşullar yer almıştır[8].

Olayın bastırılmasından sonra, niteliğinin saptanması, Osmanlı siyasal hayatını, özellikle parlamentoyu zaman zaman meşgul etmiştir. Genel ve klâsikleşmiş bir inanca göre, "31 Mart Vak'ası" ile "irtica" sözcükleri eş anlamda idiler ve kaynaşmışlardır. Üstelik, bu öyle gelip geçici ve sınırlı bir irtica olayı da değildi. Örneğin, Mahmut Şevket Paşa, Âyan Meclisinde yaptığı bir konuşmada "31 Mart gibi bir vak'ai azîme'den (çok büyük bir olaydan)" sözediyordu[9].

Mebusan Meclisindeyse, bu saptama çok daha sınırlıdır. Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa, Lütfi Fikri Bey'in İstanbul'da ilân olunan idare-i örfiyenin (sıkıyönetimin) nedeni olarak "31 Mart Vak'ası" göstermesini yeterli bulmamış ve "hareket-i irticakârane" olarak düzelttirmiştir[10]. Yine Mebusan'da, aynı sadr-ı âzam, olayı ve elebaşını (Derviş Vahdetî) şöyle anlatmıştır:

"... Cemiyet-i Muhammediye namı altındaki saçma adamların hareketi malûm. Bir delinin, bir aptal adamın başında, bulunarak abuk sabuk ne söylediğini bilmeyerek yaptıkları memlekette bir fesad-ı azîme'yi (çok büyük bir anarşiyi) mucip olmuştur"[11]. Tokat Meb'usu İsmail Paşa'ya göre de "İttihad-ı Muhammedi deyip Divan Yolu'na toplanan bir milyon suhte" milleti altüst etmişlerdi[12]. Halil Bey de, Vak'ayı bastırmak için alınan olağanüstü önlemler üzerinde durmuştur[13].

Mebusan'ın bu konuda oybirliğine varması olanaksızdı. Çünkü, meb'usların bir kısmı, "Vak'a" günü Meclis'e gelmişler, isyancılara karşı koymamışlar, isteklerini benimsemişler, Meclis adına bildiri yayımlamışlardı[14]. Bunlar arasında iki Arnavut meb'us, özellik-

[8] Mebusan Meclisi'nde o günkü olaylar için en ayrıntılı yazı Babanzade İsmail Hakkı Bey'e (Bağdat Meb'usu) aittir: **Cehennemi Bir Gün** — Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 44 — Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı**, s. 132 - 133 — Hüseyin Cahit Yalçın, **10 Yılın Tarihi, Yedigün**, (Sayı: 131, 137, 147, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 172).

[9] MAZC, C. 2, (1327 - 1330), 1. İçt., s. 181.

[10] MMZC, C. 3, D. I, Si. 3, 12. İçt., s. 295.

[11] MMZC, C. 3, D. I, Si. 3, 13. İçt., s. 346.

[12] MMZC, C. 4, D. I, Si. 3, s. 1937.

[13] MMZC, C. 1, D. I, Si. 2, s. 67.

[14] Bu konuda Başkâtip Cevat Bey tarafından Mebusan Meclisi'nde okunan padişah tezkeresi için bk. Sina Akşin, A.g.e., s. 51.

le ön planda görünüyorlardı: Berat meb'usu İsmail Kemal ve Evgiri Meb'usu Müfit Beyler. Olay bastırıldıktan sonra, her ikisi de İstanbul dışına gitmişler ve ağır suçlamalara hedef olmuşlardır. Fakat bir süre sonra suçsuzlukları kabul edilmiştir[15].

Bu tartışmalar içinde, bazı meb'uslar (başta Serfiçe meb'usu Yorgi Boşo Efendi) 31 Mart'çı meslekdaşlarını savunmuşlardır. Örneğin Boşo Efendi, İsmail Kemal Bey'e "mürteci" denilemeyeceği gibi, "31 Mart Vak'ası"nın da "irtica" olmadığını ileri sürmüştür ve bu fikrinde de yalnız kalmamıştır[16]. Fakat İttihad-ı Muhammedi hakkında aynı savunma yapılmış değildir.

Osmanlı parlamentosu, büyük bir çoğunlukla, Muhammedi'lerin 31 Mart eylemlerinde, baş neden, yürütücü ve kışkırtıcı olduğu kanısındadır. Ve tüm ülkeyi sarsıcı önemini de sürekli olarak belirtmiştir. İttihad-ı Muhammedi'nin Mebusan Meclisinde yarattığı tepki, kuşkusuz dernek kurma (cemiyet) ve toplanma (hakkı içtima) hürriyetlerinin düzenlenmesinde etkin olmuştur. Kanun-ı Esaside bu hürriyetler bulunmadığı ve daha geç (1909 değişikleriyle eklendiği için), düzenleyici bir kanunun acele, olarak yapılmasını İttihat ve Terakki liderlerinden Talât Bey (Paşa) 31 Mart'tan önce istemiştir[17].

Kimi meb'uslar da, olayı Osmanlı toplumu açısından ele alarak, 31 Mart'ı yaratan sosyal nedenler üzerinde durmuşlardır. Zöhrap Efendi, milletin toplumsal koşullarını incelemeden, "yalnız kendi emellerimizi hâkim kılarsak, birkaç Otuzbir Mart karşısında bulunacağız" derken, İttihat ve Terakki'nin tutumunu da eleştirmiştir. Fakat bu sözlerden Vahdeti'yi mazur göstermek anlamı çıkarılamayacağı da açıktır.

15 Divan-ı Harp Reisi Hurşit Paşa "İsmail Kemal ve bazılarının hareket-i irticaiyeyi alkışladıkları" nedeniyle Mebusan Meclisi'nden bilgi istemiştir. (TV, Sayı 207, s. 11) — İsmail Kemal ve Müfit Beyler olayla ilişkileri bulunmadığını Mebusan'a bildirmişlerdir. (TV, Sayı 226) — Bu konudaki tartışmalar sonunda adı geçen mebuslar hakkında "suçlamayı gerektiren bir husus olmadığına dair karar verilmiştir (TV, Sayı 282, s. 2-5).

16 TV, Sayı 282, s. 2-5 (Halep Meb'usu Rıfat Efendi de Boşo'yu desteklemiştir).

17 Edirne Meb'usu Talât Bey (Paşa) "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile evvel ve âhır teşekkül eden sair cemiyetlerin tâbi olacakları kuyud-ı kanuniyeyi irae edecek bir lâyiha-i nizamiyenin serian tanzim" edilmesini önermiştir. Lâyıha encümene gönderilmiştir (TV, 1325, Sayı 177, s. 8).

Daha sonra Cemiyetler Kanunu konuşmalarında, milli cemiyetlerin tehlikelerinden sözedilirken İttihad-ı Muhammedi örnek gösterilmiştir[18].

İttihat ve Terakki ile İlişki

İttihad-ı Muhammedi'nin boy hedefi İttihatçılardır. Muhammedi'ler "altı aylık Meşrutiyet böyle mi olacaktı?" sorusunu onların sorumluluğunu ortaya koymak için sormuşlardır. Şeriat'ın koruyucusu Meşrutiyet olduğuna göre "Avrupa ahlakı ile tahalluk eden (huy edinen) dört beş herif-i nâşerif" (özellikle Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit, Talât, Rahmi, Bahattin Şâkir Beyler kastedilir) bu yüce görevi yerine getiremezdi.

Hiçbir siyasal parti Meb'usan'ın "fevkinde" (üstünde) olamazdı. O Jön Türkler ki "üç günlük tahsillerine mağrur olup da talebe-i ulûma yangözle bakan, Garb'ı körü körüne taklit eden ecâhil-i nâs (cahilin cahili kişiler) idi. İttihatçılar bir "şeytanlar devri" açmışlardı. Volkan sesinin perdesini giderek yükseltir: Hasan Fehmi Bey'in katili bulunmalı ya da "malûm olan beş kişi vatan haricine çıkarılmalı" idi[19]. Milletin "galeyanı" (taşkınlığı) başka türlü teskin edilemezdi (bastırılamazdı).

Volkan, tüm muhalefet gazetelerine, İttihat ve Terakki'yi hedef alarak hücum emri vermiştir: "Acele et Mizan! Arş ileri Serbestî! İmdat Osmanlı! Sebat İkdam!"[20]

18 Dahiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey'in Mebusan'da Cemiyetler Kanunu konuşmalarından: "... **İttihad-ı Muhammedi bir cemiyet-i milliyeden başka bir şey mi idi? Encâmı ne olmuştur?** (TV, 1325, Sayı 290, s. 3).

19 **Hükümetten talep (Volkan**, 29 Mart 1325, s. 1) — Erbili Fakih Velizade M. Bedrettin Örfi: **Cinayet-i Laimane, Tehdidat-ı Akurane** (Volkan, 23 Mart) — Arnavutköyü'nden A. Hilmi: **İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Celilesine (Volkan** 1325, No. 82, s. 2) — Vahdeti, **Göz Dağı (Volkan** 1325, No. 91, s. 3) — Yine **Volkan**'daki şu yazılara bk. Faruki Ömer, **Bugün Nasıl Mesaiye Muhtacız?** — Vahdeti, **Buhran-ı Vükelâ** — Volçetrinli Hafız Şevket Fevzi, **Meclis-i Mebusan ve Dahiliye Nazırının Enzar-ı Dikkatine** (No. 28, 46, 81).

20 Vahdeti'nin "Hacamat-ı Ahrarane" başlıklı yazısındaki meşhur cümlesi ve devamı: "**Acele et Mizan; Arş ileri Serbestî! İmdat Osmanlı! Sebat et İkdam! Hakperest matbuat, hep hücum edelim. İşte kal'a-i istibdat! İşte şehid-i hürriyet, zincirlerle bağlanıyor, bize imdat! diye kollarını uzatıyor; kal'a ise zayıftır, sihriyledir ki kuvvetli görünüyor. Kal'a muhafızları da sihirle bağlı. İşte Volkan... Sancaktarlık vazifesiyle ilerliyor! Arş ileri! Şehid olursam da siz dönmeyiniz! Zira zafer bizdedir. Emin olunuz ki, Hak bizimledir. Müfteriler! Kâmilin namusu ikmal edilecektir, İkmal.**" (Volkan

→

Öteki Partilerle İlişki

İttihad-ı Muhammedi'nin, özellikle 31 Mart eylemleri bakımından, en yakın ilişkiyi Ahrar Fırkası ile kurduğu açıktır. Bu ilişkiyi ayrıntılı ve belgeli olarak bilemiyoruz. Fakat, daha önce de değinildiği gibi, Ahrar'cıların gölgede kalmayı tercih ederek, Muhammedi'leri ön plana sürdükleri, zamanın yazarlarınca benimsenmiş bir tezdir (Bk. s. 147).

Muhammedi'lerin Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ve Demokrat Fırka ile belirgin bir ilişkisi olmamıştır. Bu sıralarda kurulan "Heyet-i Müttefika-i Osmaniye"nin kurucuları arasında da adı yoktur.

İktisat Alanında

Fırka, ticaret ve iktisat alanlarında da bazı girişimler önermiştir. Örneğin kendi adını taşıyan bir denizcilik şirketi kurmayı planlamıştır[21].

31 Mart Eylemleriyle İlişki

İttihat ve Terakki'ye o zamana değin görülmemiş bir davranışla saldırıya geçen Muhammedi'ler, Meşrutiyetin her çeşit anarşiye elverişli ortamı içinde, 31 Mart'a doğru adım adım ilerlemişler ve "cehennemî" olaylar içinde Yıldız'a, parlamentoya ve hükümete etkin duruma gelmişlerdir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, İttihatçıların, bir ayaklanma olayından haberi olduğu, büyük ihtimalle mümkündür. Bir kere,

1324, No. 49, s. 1) — Mehmet Emin Hayreti, Feveran (Volkan 1325, Sayı 82, s. 3). Vahdeti, Alaylı - Mektepli Zabitanla Askerler, yazısından: "... **Yalnız dikkat edelim ki, Avrupadan gelmiş, dört tane herif-i nâşerif, bizi Avrupalıların ahlâkiyle mütehallik edemesinler, meselâ: Kadınlarımız tedricen çarşaflarını atmak yahut bir müslüman hürdür, diye meyhaneler, kârhaneler açmak gibi müslümanlığa yakışmayan şeylerin memleketimizde husulüne meydan vermeyelim.**" (Volkan 1325, No. 82).

21 Volkan, 76. sayısı (4 Mart 1325) şu havadisi vermektedir: "**İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Şirket-i Bahriyesi — Cemiyetimizin cümle-i teşebbüsat-ı hayriyesinden birincisi olan bu şirket âlem-i İslâmiyete pek büyük hizmet edecektir. Vapurlarımızda cami-i şerif bulunacak, işret kat'iyyen bulunmayacaktır, velhasıl haccac-ı müslimine ve ticaret-i Osmaniyemizin tevsiine fevkalâde hizmet edecektir. Bu hapta lâzım gelen nizamname ve şerait-i saire derdest-i tanzimdir. Bu şirketin kuvveden fiile gelmesi için müntesibin-i bahriyemizin yardımlarına arz-ı iftikar ederiz**" — Ayrıca bk. **İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti** (Volkan 1324, No. 39).

önce olaylar vardı: Kör Ali olayı, Beşiktaş'ta bir Müslüman kadının kaçtığı Rum gencinin linç edilmesi, Kapalıçarşı'da imza toplama olayları gibi[22]. Üstelik, siyasal ortam da elverişliydi: Gazeteci Hasan Fehmi Bey öldürülmüş, muazzam cenaze olayı İttihatçılara karşı muhalefetin gövde gösterisi olmuştu. 31 Mart olayından on gün önce (*3 Nisan 1909 - 21 Mart 1325*) *Ayasofya camiinde okunan mevluttan sonra*, yaklaşık "yüzbin kişilik" bir kitle, Volkan matbaasına kadar yürümüş, İttihad-ı Muhammedi de resmen açılmıştır[23].

Fedakâran-ı Millet, Osmanlı Ahrar ve Osmanlı Demokrat Fırka'ları, azınlık dernekleri, İlmiyeci gruplar, alaylı zabitler istim üzerindeydiler.

Ve asıl önemlisi, İngiliz sefareti de onların en büyük yardımcısıydı[24].

31 Mart hareketinin ilk işaretlerini Volkan gazetesinin başyazarı ve Fırka kurucuları arasında adı en sonda yazılmakla beraber lider olan İngiliz yanlısı (Kıbrıslı) Derviş Vahdeti vermiştir ve ilk olarak niteliklerini belirtmiştir[25]. Hareketin düzenleyicisi isyancı isteklerinin[26] bildiricisi de o ve takımı olmuştur. Bu takım içinde

22 Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı**, s. 129 - 130 — Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 26 - 30.

23 Aynı günün tarihini taşıyan **Volkan** açılış haberini ve Vahdeti'nin açış söylevini vermiştir.

24 Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 95, 185, 210.

25 Derviş Vahdeti'ye göre Abdülhamid için en şanlı devir bugünden itibaren başlayacaktır. (**Volkan**, 1 Nisan 1324) — Said-i Kürdi'ye göre de askerler bu millet-i mazlûmeyi ve mukaddes İslâmiyeti iki def'a büyük vartadan tahlis eden "muhteşem kahramanlar"dır. (bk. **Kahraman Askerlerimize, Volkan** 1325, No. 107, s. 3 — Aynı fikre Artin Boğosyan da iştirak etmektedir (**Şikâyet** 1325, No. 2) — Yine Vahdeti'ye göre askerler "**İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti uğrunda canlarını bir paraya bile saymak küçüklüğünde bulunmayan arslan yavruları, Cemiyetin aza-i tabiisi**"dirler (**Volkan** 1325, No. 106).

26 Asilerin talepleri 5 maddede sıralanmaktadır: 1 — Kabinenin kâmilen sukutu; 2 — Mebusan Reisliğinden Ahmet Rıza, Hüseyin Cahit ve Talât Beylerin çekilmesi; 3 — Alaylı zabitandan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin yerlerine iadesi; 4 — Ahkâm-ı Şer'iyenin tamamen tatbiki; 5 — Bu harekete iştirak edenlerin affı (**Servetifünun** 1325, No. 933, bütün sayı). Aynı dilekleri **Volkan** da ileri sürmektedir. Vahdeti, Abdülhamid'e şu açık mektup'u yazmıştır: "**Şu dakikada aldığım malûmata nazaran bütün asakir-i şahaneleri, zabitanın mektepli olanlarını badettevkif dün gece saat altı yedi raddelerinde Meclis-i Mebusan-ı Osmani'yi muhasara etmişler fa-** →

Bediüzzeman Saidi Kürdi'nin (daha sonra: *Nursî*) bulunması da ayrıca ilginçtir.

Ahrar'cılar ve Prens Sabahattin, yine belirttiğimiz gibi, Vahdeti grubunu hareketin "dinci kolu" saymışlar ve girişim önceliğini bu gruba bırakmışlardır. Muhammedi'lere *El İslâm Cemiyeti* de yardımcı olmuştur.

Kısa sürede, olaylar, başlatıcılarının planlarını aşarak çok daha felaketli bir gelişmeye yönelmiştir. Daha ilk gün, Adliye Nâzırı Nâzım Paşa Ahmet Rıza Bey'e benzediği için, Lâzıkiyye meb'usu Aslan Bey de Hüseyin Cahit Bey'e benzediği için öldürülmüştür. Bahriye Nâzırı Rıza Paşa yaralanmıştır.

Belki de bir hükümet "darbesi" olarak tasarlanan hareket, mektepli ve diplomalı avına dönüşmüştür. Gelişmeler Vahdeti'nin de, Sabahattin Bey'in de düşüncesini hayli gerilerde bırakmıştır. Meb'usların büyük bir kısmı İstanbul'dan uzaklaşmıştır[27]. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifaya zorlanarak, yerine Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştur. Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey istifaya zorlanmıştır.

Nihayet, on üç gün süren tehlikeli gidiş, Hareket Ordusu'nun İstanbula girmesiyle bastırılmıştır. Divan-ı Harpler, tutuklanmalar, ağır mahkûmiyetler (bu arada idamlar) birbirini izlemiştir[28]. On bin asker cezalandırılmıştır[29].

Derviş Vahdeti'nin, yargılanmasında belirttiğine göre, olay, o günkü görüntüsüyle bir "irtica" değildi, aslolan bir Fırka kavga-

kat asakir-i mumaileyhimin makasıd-ı hakikiyeleri ne olduğu bizce anlaşılamamıştır. Maksatları her ne olursa olsun, kabinenin sukutu muhakkaktır" (**Volkan** 1325, No. 104) — Diğer hususlar için bk. Not 28 - 33.

[27] Hüseyin Cahit Yalçın, **A.g.e.**

[28] Mahmut Şevket Paşa'nın Mecils-i Âyan'a bildirdiğine göre 31 Mart Vak'asına karıştıklarına hükmedilenlerin sayısı: 249 kişi. İdareten sürgüne mahkûm edilenler: 150 kişi. Mahkûm olarak gidenlerden 124 kişi affedilmiş, geriye 125 kişi kalmış. İdareten sürgüne çarptırılanlardan 63'ü affedilmiş, geriye 87 kişi kalmış. Böylece toplam 373 kişi cezalarını çekme durumunda bırakılmıştır. Paşa şöyle devam etmiştir: "... **Demek ki 31 Mart gibi bir vak'ai azimede gerek hükmen, gerek idareten nefyolunan (sürülen) adamlar 379 kişiden ibarettir. Bu vak'ada hatta 3.000 kişi de olabilirdi. Binaenaleyh bu inkılâbın ne kadar munsifane yapıldığını bütün dünya görsün, bu ifadatı onun için söylüyorum** (MAZC, D. II, 1327 - 1330, Si. 1, 21, İçt. s. 181).

[29] Harekâta iştirak eden 10.000 neferin, İstanbul'dan taşraya Selânik, Kosova, Manastır vilâyetleri dahilinde yol inşaatında çalıştırılması için Vilâyat-ı Selase (adı geçen vilâyetler) bütçesine konması hakkında kanun teklifi Mebusan'da kabul edilmiştir (TV, 1325, Sayı 228, 78. İçt., s. 2).

sıydı[30]. Bu ifade, onu asılmaktan kurtaramamıştır. İttihat ve Terakki ise, 1912 yılına kadar sürecek sıkı yönetimli bir döneme, rakiplerini sindirerek girmiştir.

Basın Alanında

Fırka'nın sahip olduğu yayın organı "Volkan" gazetesidir[31]. Gazetenin adı ve Fırka, giderek 31 Mart'la öylesine bütünleşmiştir ki, İttihad-ı Muhammedi çoğu kez "Volkancılar Cemiyeti", "Volkan Cemiyet-i fesadiyesi" olarak anılmıştır ve hatta bir meb'us 31 Mart Vak'asının "sebebi" olarak Volkan'ı göstermiştir[32].

Volkan, isyancıların günlük emri gibi, isyan hareketinin dili olmuş ve hareket adına taahhütlere girişmiştir[33]. Zamanın birçok gazeteleri Volkan'ı desteklemişlerdir[34]. 31 Mart öncesinden yakınanlar Volkan'da seslerini duyurmuşlardır[35]. Volkan kamuoyuna uyarılarda bulunmuştur[36]. Kendisiyle ortak görüşte olan gazeteler halkla İlmiyelilerin birleşme haberlerini vermişlerdir[37].

30 Sina Akşin, A.g.e., s. 251, Not 38.

31 Bu gazetenin 49. sayısından itibaren (5 Şubat 1324 - 18 Şubat 1908) başlığı altında şu satır yazılıdır: **İttihad-ı Muhammedi Fırkasının Mürevvic-i Efkârı**. Kendisiyle yapılan bir röportajda Vahdeti'nin, Volkan'ın günde 25.000 kadar sattığını söylediğine değinmiştik (bk. s. 183, Not 4).

32 Çorum Mebusu Ali Osman Efendi bu kanıdadır (TV, 1325, Sayı 195, s. 3).

33 Vahdeti, **Asker kardeşlerimizden Selâmet-i Vatan Namına Rica "...Meselâ 4. Avcı Taburu 1. Alay namına kadınlarımızın Beyoğlu'nda ve, münasebetsiz mahallerde, öyle açık saçık gitmemelerini talebediyor. Evet, biz de sizinle beraberiz. Lâkin, bize, matbuata biraz müsaade ediniz ki, şimdiki halde pek büyük işlerle meşgulüz. Onları yoluna koymak için çalışalım, o sizin dediklerinizin kâffesi olmazsa, o vakit süngülerle en evvel beni öldürünüz"** (Volkan, 1325, Sayı 108).

34 Bk. Not 21'deki gazeteler.

35 Örneğin kadınların çektiği bir telgrafta Ahmet Rıza Bey ve hemşiresi Selma Hanım şapka giydireceklermiş haberinin Volkan'da verildiği bildiriliyor ve Mebusan'ın Volkan'a karşı hâlâ harekete geçip geçmeyeceği soruluyor (Telgraf, TV, 1325, Sayı 195, s. 3'te yayınlanmıştır). Bu telgraf da Volkan'ın rolünü göstermek bakımından önemlidir.

36 Volkan'da yayımlanan bir uyarı örneği: "**İslâm kadınlarımız Bedesten çarşu-yu kebirinde ve Beyoğlu cihetlerinde ve bazı bed mahallerde dolaşmaları ve dükkânlar içinde ahz-ü ita (alış veriş) eylemekte oldukları Şer'i Şerif hilâfında olduğundan hamiyetmendan İslâm kadınları bu halden feragat eylemeleri (vazgeçmeleri) umum asker kardeşlerimiz tarafından ihtar olunur.** Umum Askerler" (Volkan, 1325, Sayı 108).

37 Volkan'a eşlik eden Osmanlı'dan: "**Dün ulema-i kiramdan müntehap bir** →

3. *Fırka'nın İdeolojisi ve Yapısı*

İttihad-ı Muhammedi, programından ve açılışla ilgili bildiri ve konuşmalardan da anlaşılacağı gibi demokratik çok partili rejimin açık partilerine göre değil, "Masonlar, Anarşistler, Karbonariler, Komünistler, Cizvitler gibi gizli ve ihtilalci örgütleri de" izleyerek kurulmuştur. Örgüt olarak dinci (klerikal) türdendir. Kendine özgü bir kategori içindedir. İslâmcıdır. Ve "İslâm enternasyonalizmi" içindedir. Yalnızca, Osmanlı Müslümanlarına değil, tüm dünya Müslümanlarına açıktır. Bu bakımdan milliyetçi değil, ümmetçidir. Cemiyet'in başkanı Hazret-i Muhammet'dir. "Her ferd-i müslim" (her Müslüman kişi), Cemiyetin üyesi olabilir ve bu kişi bir üye ya da Volkan gazetesi aracılığı ile üyeliğe kabul olunur.

İttihad-ı Muhammedi üyeleri, başka cemiyetlere ve partilere de girebilirler (Bk. Belge 1, Madde 1, s. 199). Bu takdirde İttihatçi veya Ahrar'cı bir Muhammedi'den sözetmek, hiç olmazsa teorik bakımdan, mümkün olacaktır. Bu durum, İttihad-ı Muhammedi'nin bir kitle partisi olma niteliğinde hayli değişiklik yapacaktır ve ortaya disiplin sorununu çıkaracaktır.

Sosyal planda İttihad-ı Muhammedi Osmanlı bürokrasisinin bir kolu olan İlmiye kesimine dayanmak istemiştir. İkinci ideolojik unsur, ihtilalci niteliğin yöneldiği yöntemdir. O da, "Şeriat-ı Garra-yı Muhammedi"yi korumaktır. Yöneticilere göre, bu amaç, Fırka'yı bireycilikten (ferdiyetten) çıkarıp ona manevi ve kollektif bir kişilik kazandırmıştır[38].

Amaçtaki iki unsur, Muhammedi'lerin ideolojik formülünü oluşturmuştur. Şöyle ki: Olağanüstü bir dönemde İlmiye ve Askeriye (hocalar ve askerler) kardeştir. Fakat olağanüstü dönem geçince, askerler siyasetten ellerini çekmelidirler. Asker kışlasına dönünce, siyasal iktidar İlmiyenin elinde ya da denetiminde kalacaktır[39]. Ve

heyet taraf taraf kışla ve taburları dolaşarak efrad-ı asakir-i Osmaniyeye vaaz ve nasihatta bulunduktan sonra devam ve beka-yı meşrutiyet hakkında gayet müessir dualar okumuşlardır" (4 Mart 1325).

[38] **Menkıbe-i Celile-i Hazreti Mustafavi (Volkan,** 18 Mart 1325).

[39] Bk. s. 153, Not 38 — **Prens Sabahattin** de her iki kesime öğütler vermiştir. (bk. s. 153, Not 39) — Evvelâ Cemiyet'e yazılan askerler vardır. Cemiyet ile askerlerin bağlılığına bir misal olmak üzere şu havadis ve yazılar zikredilebilir: **"Yaşasın İttihad-ı Muhammedi, Alay** (5) Tabur (4) namına Tabur Kalemodasından müstahdem Mehmet Hulûsi, Nuri, Mehmet Nuri, Mustafa bin Ömer Remzi, Ali Rıza, Hasan bin Ali, İbrahim bin Mehmet, Hafız Yakup, Mehmed Cemal" **(Volkan, 18 Mart 1325)** — **Diğer bir ilân da**

→

onun partisi olan İttihad-ı Muhammedi de —devleti yönetme görevini yüklenmiş olarak— siyasal iktidarın kullanıcısı olacaktır.

31 Mart olayının "ihtilalci ve olağanüstü" niteliklerini temsil eden, dinci bir siyasal partinin eylemsel yöntemi de böylece ana çizgileri üzerine oturtulmuştur.

İkinci Meşrutiyetin henüz başlamış olan çok partili siyasal yaşamında, ilginç bir karşılaşma ortaya çıkmıştır: İttihat ve Terakki'nin, karizmatik bir iktidar anlayışı karşısında, İttihad-ı Muhammedi de içeriği başka fakat aynı türden bir formülle çıkmıştır. Şu farkla ki, İttihatçılar bu görüşü az çok lâyik bir kılıf içinde sunmuşlardır. Muhammedi'lerse Osmanlı teokrasisi açısından ve tam tersine antilâyik ve dinci bir niteliğe büründürmüşlerdir. Ne var ki, dinci ekibi savaş alanına süren Ahrar'cılar ve İngiltere sefareti eşikte beklemekteydiler[40].

Örgütlenme

Bir aya yakın sürelik bir ömrü olan İttihad-ı Muhammedi'nin bazı vilayetlerde, "mev'izeler ve mevlûtlarla" törenli şube açılışları yaptığı Volkan sayfalarında okunmaktadır. Örneğin Firzovik şubesi böyle açılmıştır[41]. Bazı şubeler de, olaylı günlerde Meclis-i

şudur ve 31 Mart Vak'asiyle doğrudan doğruya ilgilidir: "**Asker arkadaşlarımdan bir rica. Muazzez kardeşler! Şeriat-ı Garra-yı Ahmediyenin kabulü için etmiş olduğumuz nümayişte perakende hizmetlerde bulunan rüfekanın noksan eslihaları Tophane fabrikasınca verilmiş idi. Eslihanın bir kısmı hâlâ fabrikaya teslim edilmediği cihetle herkesin bulunduğu mevkide usul-ü veçhile teslim edilmesi ve bir de vatandaşlarımızın yedlerinde mirî esliha görüldüğü takdirde alınıp gönderilmesini Şeriat-ı Muhammediye namına rica eylerim, zira millet malıdır. Ziyaına çalışan indelnâs menfur olacağı gibi indullahta mes'uldür.** Tophane Sanayi Alayında Erzurumlu Halis Abdullah." (**Volkan**, 4 Nisan 1325) — "**Umum Asker Karındaşlarımıza Bir Nasihat**" başlıklı yazıda şöyle denmektedir: "**1 Nisan sene 1325 tarihli Meclis-i Mebusan dairesinin önünde içtima eden asâkir-i şahanenin efkârı herkesçe malûm olmuştur. Cenab-ı Allahın yardımıyla arzumuza nail olduk ve bu harekâtımızı Düvel-i ecnebiyeye varıncaya kadar takdir ettirdik. Şükürler olsun askerlik namına şu kazanmış olduğumuz nam-ı celil ile iftihar etmeliyiz**... Nizamiye Alay 1 T. 3 K. 2 Çavuş Çerkes Ahmed, Birinci Nişancı T. 2 Emini Bölük Çerkes Sait Bey" (**Volkan**, 5 Nisan 1325).

40 Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 255 vd. — Ecvet Güresin, **A.g.e.**, s. 85.

41 "**Cumartesi günü ruh-u pâk-i Mustafa (S.M.) hazretlerine Cami-i Kebir'de mevlûd-i şerif kıraat olunup bâdehu İttihad-ı Muhammedi şubesinin resm-i küşadı icra kılınmış olmağla bera-yı malûmat arzolunur.** Firzovik İttihad-ı Muhammedi Şubesi" (**Volkan**, 24 Mart 1325).

Mebusana telgraflar çekerek baskı grubu rolünde görünmüşlerdir. Kendisini şube sayan "İlmiye İttihat Cemiyeti" bunun bir örneğini vermiştir[42].

Fırka'nın kapanışından birkaç ay sonra, Brüksel'deki Osmanlı elçisi, İzzet Bey isminde bir kişinin "Ligue Mahométane" (İttihad-ı Muhammedi'nin Fransızca karşılığı) adlı "reaksiyoner" (gerici) bir cemiyet kurduğunu İstanbula bildirmiş, Belçika polisinin bu olaydan haberi olmadığını da belirtmiştir[43].

İttihad-ı Muhammedi'nin "gizli ve ihtilâlci" eğilimine gelince, önce, meşrutiyetçi rejimlerin yapısal unsuru olan çok partili hayatı benimsediğini ve bunu kamuoyuna ilan ettiğini belirtmek gerekir. Hatta baş düşmanı saydığı İttihat ve Terakki'yi bu rejimin kurucusu olarak göstermiştir ve Fırka'yı, "dört beş Avrupa taklitçisi"nden ayrı tutmak istemiştir (Bk. Belge 3, s. 204). İşin ilginç yönü, çok partili rejimdeki parti örnekleri açısından gizli yanları olan örgütler arasında saydığı (Cizvitler, Masonlar, Karbonariler, Anarşistler gibi), en fazla gizliliğe ve ihtilalciliğe dayananları göstermesi biraz da onlar gibi olma eğilimini taşımakta olduğunu belirtebilir (Bk. Belge 3, s. 199).

Bu bakımdan da, Merkez-i Umumi'sinin üyelerini bile gizli tutan İttihat ve Terakki karşısına karizmatik yönü gibi, bu niteliği ile de çıkma isteği düşünülebilir.

Bu niteliği ile de, —dinci, ihtilalci ve gizlilikçi— İslâm dünyasındaki örgütlenmeleri devam ettirmektedir ve Batılıların üzerinde durmadıkları ilginç bir örnek olmaktadır.

Belli Başlı Elemanlar

Derviş Vahdeti'nin liderliği ve başyazarlığı altında, Volkan sütunlarında görülen imzalar bir fikir çevresi oluşturmuşlardır. Başta kurucuları da bu çevreye katmak gerekir. Burdur şubesi üyelerinden Etranos Kaza nâibi Mehmet Feyzi Efendi ve arkadaşları[44], Camiikebir mümeyyiz dersiâmlarından Kırımlı Bekir Zeki Efendi[45],

[42] Cami-i Kebir mümeyyiz dersiâmlarından Kırımlı Bekir Zeki imzasıyla, Cemiyet adına çekilen telgraf (TV, 1325, Sayı 189, s. 4).

[43] AFE, 114 Nouvelle Série, Turquie, Vol. 6, 13 Juillet (Temmuz) 1909 tarihli yazıya göre.

[44] Öteki üyeler: Rüşdiye mektebi müdürü Mehmet Arif, Redif mülâzımlarından İsmail, Tarik Kâtibi Vahit, mahkeme azasından Emin, Müderris Hasan, Kıbrıslı Mustafa Necati (Tanin, 4 Haziran 1325, s. 3).

[45] Not 42.

Kütahya İlmiyelilerinin bir bölümü, İlmiyeden Musul'lu Reşit El Ömeri Efendi ve eylemlerin ilk günü Mebusan Meclisinde önemli rol oynamış olan Ahmet Rasim Avni hoca önde gelen isimlerdir[46].

Çok kısa yaşamlı bir Fırka'nın üyelerini ayrıntılı olarak tanımamız olanak dışıdır.

Muhammedi'lerle beraber olan dernekler için de durum farklı değildir. "İlmiye İttihat Cemiyeti", belirttiğimiz gibi, kendisini şube saymıştır. "Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye" için aynı şeyi söylemek zordur[47].

Üye Sayısı

İttihad-ı Muhammedi'nin üye sayısını da kesinlikle bilmek olanaksızdır. Bu arada, Volkan bazı bilgiler vermiştir[48]. Üyelik için ricalı başvurmaları yayınlamıştır[49].

Askerler Cemiyetin "tabii âzaları" sayılmışlardır[50].

46 Bu kişi İlmiyedendir ve olayların ilk günü Meclis-i Mebusan'a isyancıların isteklerini ve koşullarını dikte etmiş, mebuslara hakaretler yağdırmıştır. Ülkeden kaçmıştır. Mütareke döneminde yeniden siyaset sahnesine çıkmıştır. Yazdığı makalelerden biri şu başlığı taşır: **31 Mart Hadisesi Bir Hadise-i İrticaiye Değildir** (**Alemdar**, 1919, Sayı 167 - 1477). Kendisi mütareke döneminin gizli ve dinci derneklerinden biri olan "Tarikat-ı Salâhiye Cemiyeti" üyelerindendi ve İstiklâl Mahkemesi'nce yargılanmiştır (2. Cilde bakılmalıdır).

47 Bu cemiyetin Merkez-i Umumi'si 8 Nisan bildirisiyle hareketi lânetlemiştir. (**İslâmcılık Cereyanı** kitabımız, s. 142).

48 20 Mart 1325 tarihli **Volkan**'da şu havadis okunmaktadır: "Musul'dan telgraf. Dersaadette Cemiyet-i Muazzama-i Muhammediye'ye. **Cemiyetleri dağılıp dağılmadığının iş'arı mütemmennadır.** 18 Mart 1325. Reşid El Ömeri". Gazete şu cevabı vermektedir: "Cevap: **Cemiyetimize on bin kişi birden dahil olmakta ve saye-i nur-u Muhammedide her an ilerlemektedir**". — 24 Mart tarihinde Gebze kazasına tâbi "**Taşköprü Nahiyesinin — sekiz bin nüfusu ... ansamimülkalp rapt-ı dil ve Cemiyet-i muazzezenin cümle harekât ve evamir ve talimatını terviç için hayatlarını her dakikada fedaya hazır ve âmade ve bu bapta ahd-ü misak eylediği maruzdur.**" (Aynı tarihli **Volkan**).

49 İlmiyeden Ahmed Hilmi Efendi'nin teklifi: "... **Cemiyet-i mezkûre-i âlem-i âranın yegâne azası olmaklığıma teeddüp ettiğimden hasbelistikame hademesi sıfatıyla kabul buyurulmaklığımı istı'taf eyliyorum.**" (**Volkan**, 1325, No. 82, s. 3).

50 Vahdeti'nin fikri: "... **Şüphe yok ki, bilcümle asakir-i şahâne İttihad-ı Muhammedi Cemiyet-i mukaddesesinin aza-i tabiîsidir**". (**Volkan**, 1325, Sayı 196, s. 2).

Muhammedi'lere askerlerden de katılanların sayısı azımsanamaz. Ülkenin çeşitli yerlerinden katılan asker sayısı yüzlerledir[51], Muhammediler askerleri, kendi direktifleri altında hareket etmekle ödevli, en güçlü ve güvenceli yardımcıları saymışlardır ve bu yoldan Ordu'yu "politize" etme (siyasallaştırma) düşüncesindedirler.

4. *Fırka'nın Sonu*

"31 Mart Vak'ası", İttihad-ı Muhammedi için bir ölüm kalım savaşı olmuştur. Ne var ki Volkan ailesinin öğütleri işe yaramamıştır. "Vak'a" planlanan hedefe ulaştırılamayınca Muhammedi'ler yenilmiştir ve bu yenilgiyi çok ağır ödemişlerdir. Örfi idare ilan edilmiştir. Divan-ı Harp kurulmuştur. Derviş Vahdeti idam edilmiştir[52]. Onunla beraber eylemlere katılan birçok kişi idam ve ağır cezalara mahkum edilmiştir[53]. Yenilgi çeşitli yorumların konusu olmuştur[54].

"31 Mart Vak'ası", günümüzde de esrarını korumaktadır. Ve hâlâ bilinmezlerle doludur. Bu hareketin nedenleri ve yapıcıları kimlerdir? Soru günümüzde bile hâlâ cevapsızdır[55]. Olayı tarifsiz bir acaiplik olarak görenlerle, Hareket Ordusuna "eşkiya çetesi" diyenler, 31 Mart Vak'asına karışıklık vermektedir[56]. Abdülha-

51 **Volkan**, 1325, Sayı 90, s. 3'te: Fırka'ya kaydedilen askerlerden haber vermektedir — **Tanin**, olayların bastırılması haberlerini verirken Muhammedi askerlerin sayısını da açıklar. Medine'de 80 kadar asker (4 Haziran 1325, s. 3), Erzurum "mürtecileri", olarak 98 nefer ve küçük zabit (assubay), Diyarıbekir'de ve Van'da 200e' yakın nefer, küçük zabit, jandarma ve halktan (11 Haziran 1325, s. 3).

52 Divan-ı Harp'çe hakkında verilen idam kararı ve gerekçesi için bk. Ecvet Güresin: **A.g.e.**, s. 73 - 74.

53 Bu konuda bk. **Musavver Salname-i Serveti Fünun** (1326), s. 115 - 116 — Ecvet Güresin: **A.g.e.**, s. 69 - 74.

54 Örneğin Said-i Kürdi'nin **Sada-yı Vicdan** başlıklı yazısından: "**İttihad-ı Muhammedi istilâ etti. Umumun hakkıdır tahsis kabul etmez. Bütün İslâmı ihtizaza getirdi. Tabiat-ı istidâd-ı âlem şimdi tamamen tecellisine tahammül edemez. Tedriç lâzımdır. Şimdi bu cevher-i âli-i mukaddesi bir yere hıfzetmeliyiz. Bunun bir mukaddimesi olarak mahsus fırkalar hâdim-i şeriat unvanını taşıyabilirler.**" (**Volkan**, 7 Nisan 1325, s. 4) — Ayrıca bk. Vahdeti, **İttihad-ı Muhammedi Umum Şubeleriyle Bilcümle Efradına** (**Volkan**, aynı sayı).

55 Şerif Paşa ve (Mizan'cı) Murat Bey'in yorumları için bk. Tarık Zafer Tunaya, **İslâmcılık Cereyanı**, s. 143 - 144.

56 Eski Şeyhülislâmlardan **Cemalettin Efendi**'ye göre 31 Mart bir "**hadise-i acibe**"dir (**Şeyhülislâm Cemalettin Efendi'nin Hatırat-ı Siyasiyesi**, s. 16) —
→

mid'in, olayda rolü olduğu kanısıyla, Divan-ı Harpçe yargılanması istenmişse de, hükümet bu işlemi önlemiştir[57]. Abdülhamit bu hareketin yapıcılarından değilse bile, kuşkusuz destekleyicilerinden sayılabilir[58].

Bu arada, Veliahd Vahdettin'in suçlulardan bazılarını Çengelköy'deki köşkünde sakladığı ve hareketi benimsediği ileri sürülmüştür[59]. Yine Prens Sabahattin'in ve Ahrar'cıların hareketin içinde oldukları hatırlanmalıdır. Ulema'nın rolüne gelince, o da kısmî olmuştur. Örneğin "Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye" hareketi kınamıştır[60].

Ve nihayet İngiliz sefaretinin hareketin asıl yaratıcılarından olduğu bir gerçektir.

"31 Mart" bugün de, niteliği bakımından, çeşitli yorumların konusu olmuştur ve olmaktadır[61]. Çünkü, henüz bilinmezleri çözülmüş değildir.

Hareketin bilinmezleri içinde, bilinen gerçek, İttihad-ı Muham-

Mehmet Selâhattin Bey daha da serttir: "... **Şehre bilâmukavemet dahil olan bu isyan ordusu bir eşkiya çetesinden başka birşey değildir.**" (**Bildiklerim**, s. 19 - 20) — Mahmut Sadık Bey'in yazısı: **Din ve İstibdat** (**Resimli Kitap**, 1325, Sayı 7, s. 637 - 648) — Abdullah Mazhar, **Mektepli - Alaylı** (**Resimli Kitap**, aynı sayı).

57 Hüseyin Cahit Yalçın'a göre, Abdülhamid'in bu olayla ilişkisi vardır (**10 Yılın Hikâyesi**, **Yedigün**, Sayı 171, s. 30 — Ecvet Güresin: **A.g.e.**, s. 60 - 61, 74 - 76 — Paris'te Şerif Paşa'nın direktifleri ve parasal desteği ile çıkan **Mécheroutiette** dergisi de konuyla meşgul olmuştur: **La Révolution du 13 Avril a-t-elle été un mouvement réactionnaire?** (Sayı 13, Aralık 1910, s. 16 - 27). Ayrıca aynı derginin 14, 21. sayıları) — Yusuf Kemal Tengirşenk'e göre ise "**31 Mart Abdülhamid'in eseri değildi**", bundan casus şebekeleri ve gerialso faydalanmışlardır. (**Vatan Hizmetinde**, s. 119) — Dr. Rıza Nur daha da kesindir: "**Abdülhamit 31 Mart Vak'asında tamamen masumdur**". (**A.g.e.**, C. 2, s. 304).

58 Ecvet Güresin, **A.g.e.**, s. 67, 74, 76 — Dr. Rıza Nur'a göre Abdülhamid 31 Mart Vak'asında tamamen masumdur. (**A.g.e.**, C. 2, s. 304).

59 Ziya Şakir, **Mahmut Şevket Paşa**, s. 253. — Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 159.

60 Tarık Zafer Tunaya, **A.g.e.**, s. 142 - 143.

61 Tarık Zafer Tunaya, **A.g.e.**, s. 142 - 143. — Ecvet Güresin, **A.g.e.**, s. 95 - 100. Sina Akşin, **A.g.e.**, s. 223 - 289. — İsmail Hami Danişmend, **31 Mart Vak'ası** — Faik Reşit Unat, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi** — Ahmet Bedevi Kuran, **31 Mart Hadisesi Nasıl Oldu?** (**Tarih Dünyası** C. II, Sayı 13, Ekim 1950, s. 557 - 560) — Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde** — Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**.

medi'nin eylemlerin başında görüldüğü ve "Vak'a"nın ideolojik yönünü sağlamak istediğidir.

Fırka, 31 Mart eylemlerinin bastırılmasıyla siyasal hayattan silinmiştir. Ve ardında derin izler ve tepkiler bırakmıştır.

B. İTTİHAD-I MUHAMMEDİ FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

İttihad-ı Muhammedî Fırkası Siyasal Programına Temel Olan Beyanname*

Beyanname

Balâdaki makaleden dahi müsteban olacağı üzere bir şeye ki: İrade-i İlâhiye taallûk eder, o şey bir tesir ile beraber husule gelir. Gerek memleketimizde gerek hariçte, siyasî olarak birçok Cemiyetler vardır. Hindistan'da İttihad-ı İslâm; Avrupa'da, Amerika'da Cizvit ve Misyonerler, Cemiyet-i İsrailiyeler; ve daha nice dinî cemiyetler olduğu gibi birçok da siyasî fırkalar vardır: Farmason, Karbonariler, Jön Avrupa, Sosyalistler, Komünistler, Pozitivler, Karl Marks'ın Cemiyet-i Beynelmileli, Anarşist fırkaları ve idare fırkaları ve daha türlü türlü kütleler mevcuttur.

Saye-i nur-u Muhammedîde, zaten mevcut olan uhuvvet-i müslimin, bugün Darülhilâfede İttihad-ı Muhammedî namı altında neşr-i envar-ı tevhid etmektedir. Bunu bilmek lâzımdır ki: Cemiyete dahil olmamakla hâşâ İslâmiyetimize zerre kadar halel gelmez ve herhangi bir cemiyete dahil olmak isteyen olursa, cemiyetimiz hiçbir ferdi şayan-ı muaheze görmez. Hamdolsun Cemiyet-i İlmiye, Cemiyet-i İslâmiye, Cemiyet-i Hayriye gibi birçok cemiyet-i diniyelerimiz, İttihat ve Terakki ve Ahrar, İtidal fırkaları gibi cemiyet ve fırkalarımız mevcuttur. Bu cemiyetlerin zuhuru idare-i meşrutalarda kesrilvukudur. Fırkasız meşrutiyetten hiçbir zaman matlup olan semerat iktitiaf olunamaz. Fırka-i siyasiyelerimizin kapıları, ilâmaşallah bütün Osmanlılar için açıktır. Bütün vatandaşlarımızın kanundaki hak müsavatına, mal ve can ve ırzlarının temin-i bekâsına Kanun-ı Esasimizin mütekeffil olduğu gibi hiçbir suretle Cemiyetimiz o hukuklarına yan gözle bile bakamaz.

Biz ki Muhammedî'leriz, Şer'i şerif dairesinde hareket etmek mecburiyetindeyiz. Bu salâhiyetimize de hiçbir şahs-ı mânevî karışmaz ve karışamaz. Bulunduğumuz şu asr-ı medeniyette, hiçbir fert, diğerinin esiri olamaz. İşte bu esaretten, millet-i muazzama-i islâmiyeyi tahlis, yani bilcümle müsliminin fikr-i siyasî ve içtimaîlerini uyandırarak bulundukları Devletler idaresine, tâbi bulundukları kavanin dairesinde hareket ederek terakkilerine çalışmaktır. Dahilimize gelince: İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahrar Fırkası veya diğer Cemiyetler olsun hiçbirisinin teşebbüsat-ı meşruasına mümaneat veya taarruz et-

* **Volkan**, 3 Mart 1325.

mek gibi bir niyetimiz olmadıktan başka daire-i meşruiyette hareket eden her cemiyet ve fırkanın zahiriyiz. Binaenaleyh ahkâm-ı şer'iye ve kanuniyeye muhalif olarak hukuk-ı umumiyeye taarruz edenler görüldüğü takdirde de kat'iyyen müsamaha olunmayacağı beyan olunur.

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti
Dersaadet Merkezi
Volkan İdarehanesi

BELGE 2

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnamesi*

Cemiyetin Reisi, İsmi, Maksadı, Saha-i Faaliyeti, vesaiti

Madde 1 — Cemiyetin reisi Hazreti Muhammed Mustafa (S.M.) dir.

Madde 2 — Cemiyetin ismi "İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti"dir. 1327 sene-i hicriyesinde Darülhilâfede teşekkül etmiştir.

Madde 3 — Cemiyetin maksadı, memalik-i hilâfette ve sair bilâdda mütemekkin anasır-ı muhtelife-i İslâmiyenin tezhib-i ahlâkına ve içtimaî terakkiyatına bais-i yegâne olan Kur'anı Kerimin, şeriat-ı mutaharrenin ilâ yevmül-kıyam temin-i devamına sây-ü gayret eylemek ve kâffe-i müsliminin faaliyet-i siyasiye ve içtimaiyelerini tezyid ve tevhid etmek ve Şer'i Şerif ve Kanun-ı Esasî-i münif ile müeyyed olup Darülhilâfede teessüs eden usul-ü meşvereti hırz-ı can bilerek muhafaza eylemek, memalik-i Osmaniyede kavanin-i hukukiyeyi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye müştemil bulunduğu gibi kütübü fıkhiyeden bilistinbat bir de Ceza Kanunu ve kavanin-i saire-i muktaziye meydana getirerek ileride Meclis-i Mebusan'a arzetmek ve tasdikine iktiran etmesine çalışmak ve bütün harekât ve sükenatımızı Şer'i Şerifle tayin etmek ve bu suretle istikbalde Memalik-i Osmaniyede mehakim-i nizamiyelerde kavanin-i şer'iyenin düsturülamel olmasına gayret etmek ve bütün liva-i Muhammedî altında bulunan âlem-i islâmiyeti taarruzdan sıyanet eylemek.

Madde 4 — Cemiyetin saha-i faaliyeti bütün memalik-i İslâmiyeyi ihtiva eder.

Madde 5 — İkinci maddede gösterilen makasıda vusul için Cemiyetin vesait-i icraiyesi berveçhi âtidir:

(a) İttihad-ı Muhammedî ve Meclis-i Mebusan hakkında mevzuu bahsolacak mesail için bir mahall-i içtimada Şer'i Şerif daire-i münciyesinde Cemiyete mensup ulema ve meşayih ve siyasiyun canibinden hutbeler ve nutuklar iradiyle icra-yı müzakere etmek.

(b) Cemiyete mahsus mahall-i içtimada füzela-yı mensubin tarafından ulûm-u diniye, ahlâkiye, siyasiye, içtimaiye ve ahval-i cariyeye müteallik ders suretinde vaazlar vermek.

* Volkan, 3 Mart 1325.

(c) Cemiyetin fikir ve mesleğini tefhim ve tamim için mevkut ve gayrı mevkut resail ve mürevvic-i efkârı olmak üzere Türkçe, Arapça, Farsça ve elsine-i sairece gazeteler ve evrakı mütenevvia tabettirmek ve keza bu maksatla içtima-ı umumiler tertip eylemek.

(d) Aynı maksatla taşralarda ve bilâd-ı saire-i İslâmiyede teşekkül eden şubelerle teati-i muhaberat ile oralarda bu kabil neşriyat meydana getirmek ve içtimalar tertip ettirmek.

(h) Lüzum gördükçe bilâd-ı İslâmiye-i hariciyeye vaizler göndermek.

Cemiyete Azanın Kabulü ve Suret-i Hurucu

Madde 6 — Cemiyetin şartnamesini kabul ile ahkâmına ittiba eden ve şer'an sinn-i rüşde vâsıl olan her ferd-i müslim Cemiyete dahil olabilir.

Madde 7 — Cemiyete duhulünü şifahen ve tahriren talep eden kimse Cemiyete mensup bir aza veya Volkan gazetesi delâletiyle azalığa kabul olunur.

Madde 8 — Azadan her biri istediği zaman Cemiyeti terketmekte muhtardır.

Madde 9 — Cemiyete karşı hiçbir azanın taahhüdat-ı nakdiyesi yoktur. Arzu-yu vicdani ile ita olunacak ianat-ı nakdiye ve hedaya maalmemnuniye kabul ve Cemiyete varidat kaydolunur.

Madde 10 — Şeriat-ı Ahmediyeye muhalif harekette bulunanlarla menfaat-i şahsiye-i hafiye takip eyleyen her fert vaki olacak tenbihat-ı meşruaya rağmen islah-ı nefs etmeyüp de ısrar ederse Meclis-i İdarenin ekseriyet-i ârasiyle Cemiyetten ihraç edilir. İhraç edilen aza isterse Meclis-i Umumiye müracaat ve meseleyi ekseriyet-i kat'iye-i âra ile halletirebilir. Cemiyetten ihraç edilen aza bilâhare ıslah-ı nefs ettiğini ispat ederek yeniden aza kaydolunmak isterse yine kabul edilir.

Madde 11 — Cemiyetten gerek ihtiyariyle, gerek bilâ ihtiyar çıkan aza o zamana kadar Cemiyete iane ve hediye namiyle bir şey vermiş ise istirdad edemez.

İdare Teşkilâtı

Madde 12 — Cemiyetin idare teşkilâtı : Darülhilâfede Merkez-i Umumi ve taşrada şubelerle berveçhi zir gösterilen Meclis-i İdareler, Meclis-i Umumiler, Meclis-i Kebirlerdir.

Meclis-i İdare Vezaifi

Madde 13 — İdare Meclisinin müddeti bir sene devam etmek ve sene-i âtiyede tekrar intihap edilebilmek üzere umum tarafından intihap olunan 25 azadan mürekkeptir.

Madde 14 — Meclis-i İdare azaları meyanından altı kişiden mürekkep bir heyet-i idare teşekkül edecektir.

Madde 15 — Meclis-i idare lüzumuna göre heyet-i idarenin daveti üzerine içtima eder. Azanın ekserisi hazır olmadıkça işe bakılamaz.

Madde 16 — Meclis-i İdarenin vezaifi berveçhi âtidir:

(a) Meclis-i İdare kararlarını Heyet-i İdare vasıtasiyle icra ve mürevvic-i efkârı olan gazete ile icap ederse icraatını ilân etmek.

(b) Cemiyetin emval-i menkule ve gayrı menkulesini tasarruf ve idare etmek.

(c) İcap ettiği takdirde maksada ait olan mevaddan maada işbu nizamnamenin sair mevadını tadil ve tezyil etmek.

Madde 17 — Kâffe-i vesaikin Cemiyetçe makbul olması, Meclis-i İdareler taraflarından tayin olunan zevatın imzalarının havi bulunmasına mütevekkıftır.

Madde 18 — Rüesa-yı şuabat merkez-i hilâfette bulundukları zaman Meclis-i İdare müzakeratına iştirak etmeğe salâhiyettardır.

Madde 19 — Heyet, Meclis-i idare azası meyanından tefrik olunan altı kişiden mürekkep ve muvazzaf olup bunlardan biri reis-i heyet, biri kâtib-i umumî ve biri veznedardır.

Madde 20 — İdare heyeti Cemiyetin umur ve hususatını rüyetle mükelleftir.

Madde 21 — Bütün muhaberatta imza yerine merkez-i şuabata ait mühürler, yahut mühür münderecatı istimal olunur. Hiçbir fert imzası tahtında muhabereye salâhiyettar değildir.

Madde 22 — Meclis-i idaredeki riyaset her defa bir azaya muhavveldir.

Madde 23 — Meclis-i idareden başka 25 aza namzedi olup Meclisin her teşekkülünde aynı idare azaları gibi sahibi reydirler.

Madde 24 — Heyet-i idarenin tayini Meclis-i idareye ait olduğu gibi tebdili de Meclis-i mezkûra aittir.

Madde 25 — Her bir karar ekseriyet-i âra iledir.

Meclis-i Umumi-i Merkezî ve Vezaifi

Madde 27 — Meclis-i Kebir: Meclis-i idarenin daveti üzerine senede bir defa İstanbul'da Meclis-i idarenin tahsis eylediği yevm-ü mahsusta içtima eder.

Madde 28 — Meclis-i Kebir, merkez ve şube Meclis-i umumilerinden ibarettir.

Madde 29 — Meclis-i Kebirin vezaifi berveçhi âtidir:

(a) Cemiyetin sene-i âtiye için ne gibi bir fi'l-i hayra teşebbüs etmesi lâzımgeldiğini tayin etmek.

(b) Cemiyetin teşkilât ve nizamnamesinin tadiline lüzum görüldüğü takdirde ne suretle teşkil ve tadil edilebileceğini tahsis etmek.

Şubeler ve Suret-i Teşekkül

Madde 30 — Şubelerin teşekkülü, yirmi azanın mevcudiyetine vabestedir. Taşrada şubeler küşad edildikçe keyfiyeti İstanbul'da Merkez-i Umumiye ihbar ve Merkez-i Umumî kendilerine bir mühürle bir vesika-i resmiye irsal eyler.

Madde 31 — Şubeler, Merkez-i Umumî nizamnamesine tâbidir.

Madde 32 — İstanbul'da Merkez-i Umumiden maada merkez veya şube yoktur.

Madde 33 — Cemiyetin şubeleri on bir kişi olmak üzere birinci sene mües-

sisleri tarafından tefrik, ikinci sene şube meclis-i umumileri canibinden bir sene müddetle intihap olunur.

Madde 34 — Şubeler bulundukları mahallerde Cemiyet-i Merkeziye tarafından kendilerine tevdi olunan vezaifi ifa eder.

Madde 35 — Şubeler, Cemiyet-i Merkeziye nizamnamesine muhalif hareket ederse keenlemyekün hükmündedir.

Madde 36 — Şubeler, ayda bir defa muamelât-ı hesabiyeye ve Cemiyete dahil olanlara dair Merkeze ita-yı malûmat eder.

Madde 37 — Şubeler meyanında beş kişiden ibaret bir Heyet-i İdare teşkil olunur. Bunlardan biri reis, ikisi aza, bir kâtip ve biri de sandukkâr olmak üzere tefrik olunur.

Şube Meclis-i Umumileri ve Vezaifi

Madde 38 — Şube Meclis-i umumileri, senede bir defa Meclis-i idarenin ilânı üzerine her mahalle veya karyeden intihap olunan birer azadan ibaret olup her vilâyat ve liva merakizinde şubelerde biliçtima Meclis-i idarenin bir senelik hesabatını tetkik ve Meclis-i İdare azalarını yeniden intihap ve ipka eyler.

Madde 39 — Meclis-i Umumîler akdi ve netice-i mukarrerat-ı hususatı, Merkez-i Umumiye bildirilir.

Cemiyetin Varidatı

Madde 40 — Cemiyetin varidatı: İhtiyarî olarak verilen ianelerden, hediyelerden ve neşriyattan hasıl olacak temettüden ve ders ve hitabetler duhuliyesinden ve bunların emsali varidattan ibarettir.

Madde 41 — Şubeler varidatından, Meclis-i Kebir tarafından tensip olunan miktar mebaliğ, Cemiyetin masarifat-ı umumiyesine medar olmak için Darülhilâfede Merkez-i Umumî ve taşrada şubeler tarafından rüyet olunup tasdiki Meclis-i Umumi-i Merkezîye aittir.

BELGE 3

21 Mart 1325 (5 Nisan 1909) Tarihinde Fırkanın Kuruluşunu İlân Eden ve Derviş Vahdeti Tarafından Ayasofya Camiinde Verilen Söylev*

Ey Ümmet-i Muhammed! Allah'ı inkâr edenler ya son derece cahil olanlar yahut mütefennin geçinip de zevk-ı dinî ile zevkiyab olamayanlardır.

Bu kâinatın hangi bir zerresine atf-ı nazarı ibret olunsa, vahdaniyet-i ilâhiyeyi tasdik etmemek mümkün değildir.

Öyle bir kâinat ki: Her zerresinde bir ittihad meşhuddur. Eğer zerrat arasında ittihad olmamış olsa, bir çöp bile meydana gelemezdi.

* **Volkan, 24 Mart 1325.**

Bu kâinata, bu intizam-ı ittihadı bahşeden Allah; insanlar arasında bunun tatbikini murad buyurmuştur. Ve "**İnnemelmü'minune**..." âyeti kerimesiyle uhuvveti bize emir buyurmuştur.

O halde bizim bu ittihad-ı eşyadan ibret almamız lâzım gelir.

Bu lüzum-u ittihad sebebiyledir ki: Senelerdenberi Memalik-i Osmaniyemizde hükümferma olan istibdadın yıkılması için Mithat'lar, Kemal'ler ve emsalleri bu eseri takip etmişlerdi.

Bunlar, bir taraftan mahvedildikçe, bir taraftan diğerleri zuhur ediyordu. On beş seneyi mütecaviz bir zamandanberidir, bilerek, bilmeyerek bu ittihada, bu ittihad sebebiyle istibdadı yıkmağa her fert çalışıyordu.

Hattâ hükûmet-i müstebide bile bilmeyerek inkılâb-ı ahiremize hizmet ediyordu. Birçok mazlûmini, tutup tutup, menfalara sevkediyordu. Menfiler arasında inkılâba çalışanlar pek çok olmakla beraber, hiç öyle bir fikre malik olmayanlar dahi yine bilmeyerek ahali-i İslâmiye arasında halinden şikâyet ediyordu. Beni bîgünah olarak nefyettiler, kabahatim yoktur, diyip ağladıkça, açlığından, sefaletinden şikâyet ettikçe, ahali-i İslâmiye üzerinde büyük tesirler husule getiriyordu. Nihayet 11 Temmuzda Selânik'de, fakat daha evvel Manastır'da o büyük Manastır'da ilân-ı hürriyet edilmişti.

Bundan evvel Niyazi'ler, Enver'ler dağlara çekilmişlerdi.

Ey Ümmet-i Muhammed! Burasına, bu noktaya iyi dikkat edİniz! Bu sıralarda hükûmet-i müstebidenin büyük bir kuvvete malik olduğunu bilmiyor muyduk? Böyle olduğu halde mukabele edilemediğine sebep nedir? İşte murad-ı ilâhî bu noktada tecelli etmiştir. İnkılâbımızı meydana getiren Allah'tır; **(derin uğultular)** binaenaleyh İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesinin bu inkılâba büyük bir hizmeti olmuştur. Bunu hiç bir ferd inkâr edemez.

Niyazi'ler, Enver'ler, Salâhaddin'ler, Eyüp Sabri'ler, Hasan Bey'ler bu zevat-ı muhteremenin emsali, zamanın Halid bin Velid'leridirler. Allah bunlardan razı olsun. **(Yüz bin kişi, sirayet suretiyle ve Kemal-i samimiyetle âminhan olmuşlardır.)**

Allah bunlardan razı olsun **(yine umumî ve ciddî olarak âmin duaları eflâke yükselmiştir.)**

Nihayet; bir zamandan beridir İttihat ve Terakki Cemiyetinde bazı gûna haller zuhur ediverdiği gazetelerde görülmüştür. Buna dair bir şey söylemek mevkiimizle mütenasip değildir.

Hamdolsun bugün ittihad fikri her ferdde uyanmıştır. Bunun için herkes bir Cemiyete intisap edebilir. Meşrutiyetimiz de bunu icap eder.

Bu ittihad, bizde iki suretle mütecellîdir. Biri İslâmiyet, biri Osmaniyettir. İslâmlar için Cemiyet-i İlmiye, Talebe-i Ulûm Cemiyeti, Cemiyet-i İslâmiye ve bir hayli de İslâm kulüpleri vardır. Bununla beraber şimdi de İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti teessüs etmiştir. Her fer-i müslim bunlardan birine dahil olmakta serbesttir.

Cemiyet-i İlmiye-i Mukaddese, hep cemiyetlerin nigehbanıdır. Kusurumuz görüldükçe anlar bizi ikaz edecektir. Talebe-i Ulûm Cemiyeti tedricen Cemiyet-i İlmiyenin seviye-i irfanına erişecek ve millet-i İslâmiyeye büyük hizmetler görecektir.

Osmanlılığa gelince, eyüce bilmeliyiz ki: Memleketimiz anasır-ı muhtelife ile doludur. Bunların, hukuk itibariyle bizden zerre kadar farkı yoktur. Şimdi

biz böyle dinî ittihadlar meydana getirince, meyanemizde bir tefrika hasıl olacak zannedenler pek çoktur, halbuki: memleketimizde İttihat ve Terakki Fırkasiyle Fırka-i Ahrar var ki: Bunlara her Osmanlı iltihak edebilir ve aynı zamanda kendileri de bir ittihad-ı dinî meydana getirebilir.

Böyle olduğu halde dinî ittihatların Osmanlılar arasında tefrika husulüne bâdî olacağı fikrini kat'iyyen kabul edemeyiz. Cenab-ı Hak muvaffakiyetler ihsan buyursun (âmin).

Ey ihvan-ı din! Bu içtimaımız sebebiyle ortada bazı gûna fırıldaklar çevirmek istiyenler vardır, bunu şimdi söylemiyeceğim, yalnız Volkan'la bildireceğim.

Mevlûd-ü şerif hitamında, şurada, Yerebatan'da, cami-i şerif ittisalinde bulunan büyük konak, bir sene için taht-ı icarımızdadır. İdare-i merkeziyemiz, odur. Programımız veçhile cami-i şeriften çıkılacak, oraya kadar gidilerek kurbanlar zebhedilerek, dualar olunduktan sonra herkes dağılmalıdır. Nasıl ki: Terbiye-i İslâmiyemize dayanarak burada birleşmişsek yine olsuretle işimize, gücümüze gitmeliyiz. Herkez emin olsun ki: hüsn-ü niyetten başka bir emelimiz yoktur. Kalplerinde hiyanet olanları Allah-ı zülcelâl hazretleri kahreylesin (âmin).

V

HEYET-İ MÜTTEFİKA-İ OSMANİYE

KURULUŞ TARİHİ : *4 Nisan 1325 (17 Nisan 1909)*

KURULUŞ YERİ : *İstanbul.*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

31 Mart olaylarının ilk gününde, "Osmanlı Ahrar Fırkası"nın görüşlerini yayınlayan "Osmanlı" gazetesi tarafından kurulması önerilen, partilerarası — hatta üstü — bir kuruluştur. Siyasal programı vardır ve bir koalisyonu öngörmüştür. Kurucu (Bk. Belge 1), olarak dernek ve gazeteler vardır.

İttihat ve Terakki'nin de kurucular arasında görülmesi ilgi çekicidir. Fakat, İttihatçıların, bu katılışı bir oyalama taktiği sayılmıştır.

Aslında, ölü doğmuş olan bu kuruluş, Ahrar'cıların çaresizliğini belgelemiştir. İttihad-ı Muhammedi ve Fedakâran-ı Millet Cemiyetleri bu kollektif davranış dışında bırakılmışlardır.

B. HEYET-İ MÜTTEFİKA-İ OSMANİYE'YE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

"Heyet-i Müttefika-i Osmaniye"nin Beyannamesidir

Memleketimizde mevcut bilcümle siyasi Fırka, Cemiyet ve Heyetler hal-i tehlikede bulunan vatan ve meşrutiyetin temin-i selâmeti için kâffe-i ihtilâfatı bertaraf ederek nam-ı âli-i Osmanî altında bir Cemiyet-i müttefika teşkil etmişlerdir. Bu Heyet-i Müttefika-i Osmaniyeye dahil olan cemiyat-ı ilmiye ve siyasiye berveçhi âtidir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti - Osmanlı Ahrar Fırkası - Ermeni Daşnaksütyun ve Rum Cemiyet-i Siyasiyesi - Fırka-i İbad (Demokrat) - Arnavut

Başkim Merkez Kulübü - Kürt Teavün Kulübü - Çerkes Teavün Kulübü - Bulgar Kulübü - Mülkiye Mezunin Kulübü - Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve sair kulüp ve heyetler ile, bilûmum ceraid-i Osmaniye.

İşbu Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'nin esas-ı teşekkülü berveçhi âtidir.

Evvelâ: Vatanı ve Meşrutiyet-i meşruayı tehdid eden ahvale karşı Fırkalar beynindeki münakaşat ve münazaat unutularak müttehiden ve elbirliğiyle idare-i meşruta-i meşruanın bekâsını müdafaaya sâî olmağı taahhüd ederler.

Salisen: Şerait-i esasiye ve Meşrutiyet-i şer'iyeye tevfikan hükümet-i Osmaniyenin yegâne murakıbı Meclis-i Mebusan'dır. Binaenaleyh Heyet-i Müttefika-i Osmaniye hâkimiyet-i milliyeyi haiz bulunan o Meclisin kâffe-i erkânı yani vükelâ-yı milletin daima istiklâl-i vicdan ve kelâma malik olmalarını ve hiçbir taraftan asla tehdide maruz kalmamalarını temine çalışmak hususunda her hamiyetli Osmanlı gibi müttefik ve müttehid olacaklardır.

Rabian: Balâda mezkûr Heyet-i Müttefika-i Osmaniye işbu maksad-ı meşru ve mukaddesi temin için berveçhi zir daimî ve muhtelit bir encümen teşkiline karar vermiştir:

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Daşnaksütyun, Fırka-i İbad (Demokrat), Rum Cemiyet-i siyasiyesinden ikişer aza, Matbuat-ı Osmaniye'den dört aza ve diğer kulüplerin beherinden birer aza intihap olunacaktır.

Encümenin vezaifi berveçhi âtidir:

(a) İcap ettikçe Encümen bir heyet-i mahsusa vasıtasile Meclis-i Mebusan'a ve heyet-i vükelâya müracaat ile fırkalar, cemiyetler, heyetler ve gazetelerin ittifakını ihbar ederek memleketin ve ahalinin temin-i istirahati ve asayişin idamesi hususunda tedabir-i seria ve ciddiye ittihaz edilmesi lüzumunu beyan edeceklerdir.

(b) Vilâyata heyet-i mahsusa izamiyle maksad-ı mukaddese-i mezkûrenin tebliğ ve tamimine çalışacaklardır.

(t) Gerek Dersaadet, gerek vilâyatta muhtelif lisanlarda neşredilen gazetelerin her birine bilmüracaa maksat ve mukarrerat-ı mebsutenin mahiyet-i vatanperverisini kâffe-i sunuf-u ahaliye aleddevam izah hususunda müttefikan ve müttehiden neşriyatta bulunmaları için vesaya-yı lâzime icra edeceklerdir.

(s) Heyet-i Müttefika-i Osmaniye namına icraata mezun olan bu muhtelit Encümen ittihaz edeceği tedabir neticesinde münazaat ve münaferata hatime verdireceğine ve mülk ve Devlet için gerek haricen ve gerek dahilen vehamet ve tehlike-i azime-i müntiç olacak ahvalin adem-i vukuu hususunda sarfedeceği mesaiye bilcümle sunuf-u ahalinin ve mesalik-i muhtelife erbabının müttehiden ve müttefikan iştirak edeceklerine emindir.

Selâmet-i vatan her vakitten ziyade asayiş ve adaletin idamesini ve uhuvvet ve müsavatın tamami-i mevcudiyetine mütevakkıf bulunması hasebiyle bu hususta da bütün Osmanlıları el birliğiyle çalışmağa davet eder.

Fi Nisan Sene 325

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Ermeni Daşnaksütyun, Rum Cemiyet-i Siyasiyesi, Fıkra-i İbad (Demokrat), Arnavut Başkim Kulübü, Kürt Teavün Kulübü, Eğin Teavün Kulübü, Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve bilûmum gazeteler.

VI
MUTEDİL HÜRRİYETPERVERAN FIRKASI
(Mutedil Liberaller)

KURULUŞ YILI : *Teşrin-i sâni 1325 (Kasım 1909)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ :*İstanbul, Bâb-ı âli,* Tanzimat *gazetesi idarehanesi*[2].

KURUCULARINDAN BÂZILARI[3] : *Berat Meb'usu İsmail Kemal Bey, Halep Meb'usu Nâfi Paşa, Kerbelâ Meb'usu Mehdi Bey, Priştine Meb'usu Hasan Bey, Zor Meb'usu Hızır ve Şefik El Müeyyet Beyler.*

YÖNETİM KURULU (1910 yılında) : *Reis İsmail Kemal Bey, İkinci Reisler: Miralay İsmail Hakkı Bey ve Nâfi Paşa. Kâtip: Mehdi Bey. Zabıt Kâtipleri: Hasan, Hızır ve Rüştü Beyler. (1911 yılında): Reis İsmail Hakkı Paşa, Öteki üyeler : Lutfi Fikri, Şükrü El Aseli, İsmail Sıtkı ve Hasan Beyler.*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Fırka'nın Kuruluşu

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, İkinci Meşrutiyet *parlâmentosu içinde* kurulmuş olan ilk siyasal partidir. Ahrar Fırkası'nın, varlığına son vermesi üzerine, muhalif meb'uslar yeni bir parti kurmayı düşünmüşlerdir. 1909 Ekim ayının ikinci yarısında, kuruluş çalışmalarına başlanmıştır. Basın, bu girişimi yakından izleyerek kamuoyuna duyurmuştur. 31 Mart Olayı'nın kapanmasıyla estirilen sertlik havası içinde muhalif örgüt kurmanın zorluğu açıktı.

[1] Fırka'nın kuruluş günü tam olarak saptanamadı.

[2] 1911 Nisan'ından itibaren kaydedilecek üyelerin başvurmaları bildirilen geçici adres olarak ilân edilmiştir.

[3] Kurucular da tam olarak saptanamamıştır.

Bu bakımdan henüz adı bilinmeyen, Ahrar'ın değişik bir görüntüsü sayılabilecek bir partinin doğumunu haber vermek önem taşıyordu[4]. Kuruluş çalışmalarının özellikle Arap, Rum ve Arnavut meb'uslarca yürütüldüğü belirtilmekteydi[5].

Fırka, Meclis-i Umumî'nin ikinci "içtima devresi" (toplantı dönemi) başlangıcında, 1908 genel seçiminde seçilmiş meb'uslarca kurulmuştur. Programın yayınlanmasından sonra, 1911 yılı Nisan ayına kadar, Fırka'nın kendini toparlayamadığı görülmüştür. Bu tarihte, programda değişiklik yapılmıştır (Bk. Belge 1, s. 214) ve Fırka güçlenerek adından sözettirmeye başlamıştır[6].

2. *Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri*

Seçimler

Fırka'yı oluşturan meb'uslar 1908 genel seçimiyle gelmişlerdir, 1911 sonunda Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katıldıkları için, başka seçimlere katılmış değildirler.

Parlamento İçinde

Fırka Meb'usan Meclisi'nde hayli hareketlidir. Derviş İsmail Kemal Beyler tokatlama olayında, durumun araştırılması için komis-

[4] Özellikle **İkdam** gazetesinde ilk kuruluş haberleri verilmeye başlanmıştır (27 Teşrin-i evvel 1325) — Şu yazılara da bk. **Meclis-i Mebusan'da Fırkalar ve Vâkıf-ı Ahval Bir Zatın Mütalâatı; Fırkalar Meselesi** (**İkdam**, 4 Teşrin-i evvel 1325). Son makalede Mebusan'da böyle bir örgüt kurulması kararlaştırıldığı belirtilir. Yine aynı gazetede kurulacak olan fırkanın milliyetçi olmaması öğütlenmiştir. — **Fırkalar Nasıl Teşekkül Eder? (İkdam**, 9 Teşrin-i sani 1325). **İkdam** aynı zamanda Paris'te çıkan **Le Temps** (Lö Tan) gazetesinin bu fırka ve Demokratlarla ilgili haberini başyazı sütununda yayımlamıştır (30 Teşrin-i sâni 1325). — **Sada-yı Millet** "Mutedil Liberaller" adıyla bir fırka kurulacağından (12 Teşrin-i sâni 1325), **Sabah**'ta (9 Teşrin-i sâni 1325) "Mutedil Liberal" fırkasından bahsetmektedirler. **Yeni Gazete**'de de kuruluş haberine rastlanmaktadır (22 Teşrin-i sâni 1325). Görüldüğü gibi, Fırka 1910 Kasım (Teşrin-i sâni 1325) ayında kurulmuş oluyor. **Ahrar** Kâtib-i Umumisi **Beyanname**'sinde durumu belirtmişti (Bk. s. 169). Dr. Rıza Nur da aynı tarihi verir (**Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi**, s. 36). L. Eroğlu (Erişçi) da aynı kanıdadır (**Bizde Siyasi Cemiyet ve Partilerin Tarihçiği**, Aylık Ansiklopedi, Ağustos 1948, Sayı 52, s. 1490).

[5] Bu konudaki haberler için bk. **Sada-yı Millet** (12 Teşrin-i sâni, 10 Kânun-ı sâni, 2 Şubat 1325) — **İkdam** (21 Teşrin-i sâni 1325, **Le Temps**'dan alıntı). Ayrıca yine **İkdam**, 22, 23 Teşrin-i sâni, 17 Kânun-ı sâni 1325) — **Sabah**, (7, 21 Kânun-ı evvel 1325. **La Turquie**'den alıntı).

[6] Lûtfi Fikri, **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası** (**Tanzimat**, Nisan 1325).

yon kurmuştur[7]. Özellikle Trablusgarp Savaşı, Meclis-i Meb'usan toplantı döneminin uzatılması konularında sesini yükseltmiştir.

Fırka, muhalefetin geleneksel tutumunu izleyerek Kâmil Paşa'yı tutmuş ve bir "vifak (barış içinde anlaşma) ve koalisyon" koşulları önermiştir. Bu koşullarla yetenekli kişilerden oluşan bir hükümet kurulmasını, gelecek seçimlerin bu tarafsız hükümetçe yönetilmesini, tüm devlet memurlarının siyasetle uğraşmalarının yasaklanarak, üye oldukları kulüplerden kayıtlarının silinmesini istediğini ilân etmiştir[8].

Fırka meb'usları arasında, hükümeti ve İttihat ve Terakki'yi; Lütfi Fikri, Şefik El Müeyyed gibi ağır şekilde eleştiren hatiplerin bulunması bir güç gösterisi olmuştur. Yine Dr. Rıza Nur'un tutuklanmasını eleştirmekte de, Fırka önemli bir rol oynamıştır.

Fakat Fırka'nın en önemli ve kendisi için en başarılı eylemi, kuşkusuz, Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa hakkındaki "istizah" (gensoru) görüşmelerinde olmuştur. 22 Teşrin-i evvel 1327 (5 Ekim 1911) tarihli gensoru önergesinin altındaki imzaların ikincisi Fırka Reisi İsmail Hakkı Paşa'nındır[9]. Mahmut Şevket Paşa'nın tüm itibarını sarsan gensorunun konusu zaten Fırka yöneticilerinden Dersim Meb'usu Lütfi Fikri Bey'le ilgiliydi. Çok gürültülü iki birleşimi kapsayan görüşmelerde Fırka ağır basmış ve Mahmut Şevket Paşa'yı fevkalâde zor durumda bırakmıştır. Özellikle, Lütfi Fikri Bey Paşa'yı çok küçültücü sözler söylemiştir. Paşa'nın vaktiyle, Fırka hakkında söylediği sözler de ortaya atılmıştır.

Fırka üyeleri arasında Meb'usan Meclisi İkinci Reisliğine seçilenler olmuştur[10]. Ayrıca, Fırka halktan gelen bazı şikâyetleri de kamuoyuna duyurmuştur[11].

[7] Olay için bk. Belge 12, s. 306.

[8] Bu konuda Lûtfi Fikri Bey'in şu makalelerine bk. **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası — Nasıl Bir Hükümete Muhtacız? (Tanzimat**, 25, 29 Nisan 1325) — **Şerait-i Vifak - Husul-ü Vifak, Riyaset Meselesi (Islahat**, 1, 2 Teşrin-i evvel 1325).

[9] Gensoru metni için bk. s. 236, Not 6.

[10] Mebusan'ın 1. Yasama Devresi Birinci Reis Vekilliğine 86 oyla Kudüs Mebusu (ve Müftüsü) Ruhi El Halidî Bey seçilmiştir (**Islahat**, Haziran 1325).

[11] Örneğin Akköprü'de koleranın yaygınlaşmaması için kordona alınmadığı, Çal Kaymakamının "mail-i iyş-ü işret" (eğlenceye ve içkiye düşkün) olup kanunsuz işlemlere giriştiği, Karamürsel karyesinde "gasp ve zapt" olunan arazilerin geri verilmediği gibi duyurular (**Tesisat**, 12 Teşrin-i sâni 1327, s. 4) ve şikâyetler.

İttihat ve Terakki ile İlişki

Fırka, İbrahim Hakkı ve Sait Paşaların hükümetleri karşısında, muhalefet saflarında çalışmıştır[12]. Bu bakımdan, kuruluşu ve çalışmaları Meşrutiyet siyasal hayatının en canlı dönemine rastlar. 1910 ve 1911 yılları, İttihat ve Terakki için en korkulu ve yıpratıcı dönemdir. Fırka'nın bu yıpratıcılıktaki payı da küçümsenemez. Fırka, *Hizb-i Cedit*'ten de yakınlık görmemiştir. Parlamento içindeki tutumu, İttihat ve Terakki ile hiçbir zaman barışık olmadığını kanıtlar.

Basın Alanında

1911 yılına kadar, Fırka'nın doğrudan bir yayım organı yoktur. Yayınlanacağı söylenen *Cidal* adlı gazete, yayınlanmamıştır. Birçok gazete Fırka'yı, bu dönemde desteklemiştir. 1911 yılında, Örfi İdare'nin yıldırım hızıyla gazete kapamasına rağmen, kapananın yerine değişik isimlerle gazeteler yayınlanmıştır[13]. Basında Fırka'yı öven yazılar çıkmıştır[14].

3. Fırka'nın Yapısı, İdeolojisi ve Belli Başlı Elemanları

Mutedil (ılımlı anlamına) Hürriyetperveran Fırkası da, kendinden önce ve sonraki partilerin yapısal özelliklerini taşır. Üyeleri genellikle bürokrasi kesimindedir. Bu arada İkinci Reisi Nâfi Pa-

[12] Lûtfi Fikri Bey'in bazı makaleleri bu durumu örnekler: **Hazret-i Pâdişahi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti** (**Merih**, 28 Haziran 1325); **İttihat ve Terakki Kongresi — Fırak-ı Siyasiye - İdare-i Örfiye ve Rumeli Gazeteleri** (**Tanzimat**, 19, 27, 28 Nisan 1325).

[13] Bu gazetelerin müdir-i mes'ullerinin (sorumlu müdürlerinin) isimleri: **Tanzimat** (Dersim Mebusu Lûtfi Fikri), **Zühre** (Priştine Mebusu Hasan), **Tanzimat** (2. kez, Musul Mebusu Davut Yusfâni), **Matbuat** (Kudüs Mebusu Sait), **Merih** (Kerkük Mebusu Tevfik), **Tanzimat** (3. kez) ve **Islahat** (Beyrut Mebusu Rıza El Sulh), **Maşrık** (Şam Mebusu Şükrü El Aseli), **Zühre** (2. kez, Şükrü El Aseli), **Tesisat** (Kerbelâ Mebusu Mehdi. Genellikle, gazetelerin başyazarlığını Lûtfi Fikri Bey yapmıştır. (Hakkında bilgi için **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** kitabımıza bakılabilir.) (Filozof) Rıza Tevfik Bey de zaman zaman başyazardır.

[14] Örneğin şu makaleler: **Fırkalar Nâzım-ı Meşrutiyettir** (**Sada-yı Millet**, 3 Teşrin-i sâni 1325) — **Şân-ı Ahrar** (**Sada-yı Millet**, 6 Teşrin-i sâni 1325) — R. F., **Sada-yı Millet Gazetesine** (**Sada-yı Millet**, 7 Teşrin-i sâni 1325) — **Fırkalar ve Islâhat - Tekâmül-ü Meşrutiyet** (**Sada-yı Millet**, 8 Teşrin-i sâni 1325) — D(iran) K(elekyan), **Hem Hürriyetperver hem Muhafazakâr** (**Sabah**, 12 Teşrin-i sâni 1325).

şa'nın, ağa ve mütegallibe olarak Mebusan Meclisinde eleştirildiği anımsanmalıdır[15].

Örgütlenme

Varlığı çok kısa sürdüğü için partinin yapısal özellikleri oluşamamıştır. Bu süre içinde pek örgütlenememiştir. Rize ve Basra'da iki şubesi açılmıştır.

Mebusandaki grubun üye sayısı da tam olarak bilinememektedir. Bu sayı otuzdan elliye kadar çıkarılmaktadır.

İdeolojik Sorun

Parti gelişmekte olan bir muhalefet seli içinde yerini alır. Programının başlangıcında Batılı ünlü kamu hukukçularından seçtiği seçme sözler (Bk. Belge 1, s. 214) muhalefet olgusu üzerinde ısrarla durduğunu kanıtlamaktadır.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası her şeyden önce *millet-i Osmaniye* (Osmanlı milleti) kavramına inanmaktadır. Bu *millet*'i vücude getiren etnik unsurlar arasında *müsavat* (eşitlik) istemektedir ve Meşrutiyet rejimi ile bu durumun gerçekleşmesini, bunu da Meb'usan Meclisi'nin iyi işleyip gerekli kanunları çıkarmasına bağlamaktadır. Böylece Osmanlı ülkesinin "tamamiyeti" korunmuş olacaktır.

Hemen her parti programında görülen alışılmış konuların yanısıra iki sorun dikkati çekicidir. İttihat ve Terakki'nin karşısındaki muhalefet partileri az ya da çok yerinden yönetimcidir (adem-i merkeziyetçidir). Fakat Mutedil Hürriyetperveran Osmanlı ülkesini parçalayıcı bulduğu bu politik formüle tamamen karşıdır (Madde 2). Program ayrıca gezginci aşiretlere özel bir yer vermiştir. Bunların bir yandan yerleşik olmalarına çalışılacak tedbirler alınacaktır. Bir yandan da, çağdaş uygarlık düzeyine erişebilmeleri için, gerekli ve özel yasal önlemler alınacaktır (Madde 11).

Bütün bunlar "vatan-ı Osmanî" içinde gerçekleştirilecektir.

Belli Başlı Elemanlar

Yönetici kadroda ünlü isimler görülmektedir, bunlar birer eleman sayılacak kadar Fırka'nın sempatizanları ve savunucularıdır.

15 MMZC, Cilt 4, D. 1 Si. 2, İçt. 16, s. 313.

lar. Yorgi Boşo, Süleyman Elbistanî, Kasım Zeynel, Nali, Muradyan, Rüştü, Şetvan efendiler ön plandadırlar.

Tümünü muhalefet partilerinde — daha doğrusu İttihatçıların karşısında — gördüğümüz bu kişiler, küçük muhalefet fırkalarının basamaklarını çıkarak Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nda toplanacaklardır. Fakat tümü adem-i merkeziyetçi olan adıgeçen meb'usların Fırka programının 2. maddesine uygun hareket etmeleri, ya da bu maddeyi savunmaları beklenemezdi.

Rize şubesinin kurucusu Tuzcuzade İhsan Bey'dir. Basra şubesine gelince Arap asıllı Seyyit Talip El Nakip ilk olarak yerel bir muhalefet merkezi kurmaktadır. Ünlü İngiliz haberalma elemanı *Lawrence*'ın hayli övdüğü bu meb'us ilk adımını bu Fırka'da atmıştır[16].

Reislik Sorunu

Nâfi Paşa, Fırka'nın "reissiz" olduğunu belirtmiş olmasına karşın[17], İsmail Kemal Bey'in bu sefer de bu fırkanın reisliğini, 1911 yılına kadar, üstlendiğini görüyoruz[18]. Bu tarihten sonraki reis Amasya meb'usu İsmail Hakkı Paşa'dır[19].

4. Fırka'nın Sonu : Muhalefet Seline Katılış

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 1911 Kasımında kendisinin de kurucularından olduğu Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katılmıştır (Bk. Belge 2, s. 217).

16 Bk. **Islâhat**, 1327, Sayı 87, s. 3. Basra Mebusu **Seyyit Talip El Nakip** Bey, İngilizlere katılarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlılara karşı Arap ayaklanmalarının önderlerinden olmuştur. (3. Bölüm'de Arap Cemiyetleri kısmına bakılmalıdır.)

17 D. K., **Yeni Kabine ve Fırkalar** (**Sabah**, 21 Kânun-ı evvel 1325).

18 **İkdam**, 10 Kânun-ı sâni 1325.

19 **Yeni İkdam**, 14 Mart 1326.

B. MUTEDİL HÜRRİYETPERVERAN FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının Programıdır*

Hâkimiyeti Milliye esasına müstenid usul-ü hükûmetin temin-i muvaffakiyeti her şeyden evvel muhaliflerin meşrû bir heyet olarak telâkki olunmasına ve vesait-i ihlâliye kullanmaksızın, sırf ikna tariki ile ekseriyet iktisap ederek idare-i memleketi ele alabilmek haklarının teslim edilmesine mütevakkıftır.

Harvard Darülfünunu ulûm-u siyasiye muallimi Lavrens - (İngilterenin Hükûmeti)

En mükemmel usul-ü idare ve müessesat-ı siyasiyeyi tevlid ve milletin bütün kabiliyetinden istifadeyi temin eden şey fırkalar arasındaki rekabettir.

Bir fırka yalnız başına yaşayamaz.

Bir fırka-i muhalifenin mevcudiyetidir ki ona vücut ve hayat verir.

(Bluntschli) - (Kitab-ı Siyaset)

Mevadd-ı Esasiye

Birinci Madde — Devlet-i Osmaniyenin memalik-i mevcudiyesiyle Eyalât-ı Mümtazesinin halihâzırı üzerine temami-i mülkiyetinin ve hukuk-ı hükümranisinin temin ve muhafazası Millet-i Osmaniyenin zımanı tahtında olmasile hâkimiyet-i milliyenin istiklâlini tahkim etmek ve idare-i dahiliyece vukubulacak kâffe-i teşebbüsatı ve Düvel-i mücavere ve muazzama ile daimilvuku olan bütün muamelât-ı siyasiye ve münasebat-ı düveliye kaziye-i mühimmesini mihver-i matlupta cereyan ettirmek ve kuva-yı berriye ve bahriyeyi her türlü tarruzzat-ı hariciye ve iğtişaşat-ı dahiliyeye mukavemet edecek derece-i mükemmeliyette bulundurmak ve bu uğurda bütün efrad-ı Osmaniyeyi cins ve mezhep tefrik edilmeksizin kaniyle, maliyle her bir fedakârlık ihtiyarına müheyya

* **Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Programı ve Nizamname-i Dahilisi** (25 Mart 1327). (Bu program 1911 değişikliklerini içerir). — Programın sağlanmasında Avukat **Metin Önol** ve Avukat **Reşit Ülker**'in içten yardımlarından yararlandık.

kılınak Fırkanın takip edeceği mekasıd-ı asliyenin en mühim kısmını teşkil edecektir.

İkinci Madde — Vahdet-i hâkimiyet nokta-i nazarınca muzır olacak her türlü teşebbüsat-ı dahiliyeyi ve hele **"adem-i merkeziyet"** tâbiri tahtında müstetir olarak Osmanlı kitle-i mülkiyesinin maazallah teczieye giriftar olmasına mukaddime teşkil eden "federalizm" yani (hükûmet-i müçtemia) nazariyesini fırka şiddetle reddettiğinden bu nazariyeye temas edecek her gûna maneviyat ve teşebbüsata olanca kuvvetle set çekecektir.

Üçüncü Madde — İstibdad-ı menfurun tesisat-ı muzırrasiyle Devlet-i Osmaniyenin kuvvetine ârız olan tedenni ve heyet-i içtimaiyemiz ile memalikimizce başgösteren tefrika, taarruzat-ı hariciyeden ziyade dahilen idare-i umurun tarik-i müstakimden inhirafına ve anasır-ı Osmaniyenin hükûmet-i metbualarına karşı beslemeleri muktazi emniyet ve itimadın insilâbına sebeb-i müstakil teşkil eylediğinden bundan sonra her ne taraftan olursa olsun ve her ne şekil ve surette temessül ederse etsin âsar-ı istibdadın külliyen adem-i zuhur ve nüfuzunu kâfil her türlü esbab-ı kaviye-i meşruaya tevessül edilecektir.

Dördüncü Madde — Hâkimiyet-i milliyenin timsal-i hakikisi ve usul-ü Meşrutiyetin en müessir zahiri olan Meclis-i Mebusan'ın devam-ı kuvvet ve hükm-ü ve izdiyad-ı şeref ve haysiyet-i milletin müzaheret-i müstemiresine mevkuf bulunduğuna nazaran müzakeratının suret-i muntazamada icrasiyle milletin tehalükle beklediği kavanin-i lâzimenin ve ıslâhat-ı esasiye-i ciddiyenin fiilen vaz ve tatbikine ve kuvve-i tenfiziye icraat ve muamelâtının da aynı zamanda mürakebesine bezl-i ihtimam olunacaktır.

Beşinci Madde — Siyaset-i dahiliyede halen ve istikbalen istihsal-i sükûna derkâr olan ihtiyac-ı mübrem ve katiye binaen anasır-ı muhtelife'i Osmaniyenin muhafaza-i mevcudiyetleri esasına müstenit bulunan vahdet-i Osmaniyenin tegallüp ve tahakküme meydan vermemekle, bu yüzden münbais endişelerin izalesi için hak ve müsavatı bilcümle anasır-ı Osmaniyenin tekâfil-i müşterek ve müteselsil-i tahtında bulundurmak ve daima âsâr-ı fiiliyeye iktiran ettirmek suretiyle cümlesinin vatan-ı Osmaniyeye tamamen rapt-ü kalplerine hasr-ı sây ve faaliyet kılınacaktır.

Altıncı Madde — Kanun-u kül olan Şeriat-ı Garra-yı Ahmediye kavanin-i içtimaiye ve medeniyenin usul-ü muhakemesini câmi olup zaman ve mekânın ihtiyacat ve ilcaatına göre tekemmülât-ı medeniyenin şehrah-ı sahihini açmış ve camia-i islâmiyenin anasır-ı muhtelifesi arasında âheng-i itilâf ve hukuk-ı medeniye ve siyasiyece müsavatı temin ve din-ü Devletin izdiyad-ı şevket ve kudretine hizmet ve isticlâb-ı menfaat-i sahihasına delâlet edecek kavaid-i hükmiye ve usul-ü içtimaiye-yi menşe ve masdarını aramayarak kabul ve tatbikini emretmiş olduğundan kavaid-i fıkhiyenin bir şerh-i fer'i kabilinden olan Kanun-ı Esasi'nin tadilât ve tevsiatında nâsa erfak ve zamana evfak ahkâm-ı fıkhiyenin me'haz ad ve itibar edildiği gibi kavanin-i mevcudenin tashihatiyle kavanin-i cedidenin tertip ve tedvininde daima fıkh-ı celilden iktibası nur-u feyz edilerek ihtiyacat-ı iktisadiye ve muamelât-ı ticariyenin istilzam ettiği kavaid-i mübremenin tesisinde mümkün mertebe müsaddat-ı fıkhiyeden istifade eylemek ciheti nazar-ı dikkate alınacaktır.

Yedinci Madde — Edyan-ı saire âyinlerinin serbesti-i icrasına ve cemaat-ı gayrı müslimeye tâ Sadr-ı İslâmdan ahden bahsolunmuş ve Kanun-ı Esasi ah-

kâmiyle de teyid edilmiş olan bilcümle hukukun mahfuziyetine atf-ı nigâh-ı ehemmiyet olunacaktır.

Sekizinci Madde — Hâkimiyet-i milliyenin kuvve-i tenfiziyesini teşkil eden Zât-ı Hazreti Padişahînin bütün efrad ve anasır-ı Osmaniyenin cihet-i camiası olan taht-ı saltanatına câlis bulunması itibariyle şeref ve makamı tekmil akvam-ı islâmiyenin merkez-i incizap ve irtibat-ı bulunan erike-i mukaddese-i Hilâfet-i İslâmiye şeref-i mahsus-u manevisinin inzimamile bir kat daha müteali bulunduğundan Meşrutiyetin idame ve takviyesi hakkında mecburi-ül-infaz olan ahd-ü hümayunlarına mukabil olarak milletin zıman-ı müştereki tahtında bulundurulan hukuk-ı mukaddeseleri mahfuz tutulacak ve usul-ü şûra ile müeyyed olan kudret ve şevketin millete izafeti itibarile izdiyadına bezl-i mesaiden geri durulmayacaktır.

Dokuzuncu Madde — Hukuk-ı Hilâfet ve Meşrutiyeti ihlâl edecek her bir teşebbüse var kuvvetle ve feda-yı mal ve can ile karşı gelinecek ve beynelanasır hiss-i meveddet ve itilâfın teyidine ihtimam edilecektir.

İdare-i Vilâyat

Onuncu Madde — Kanun-ı Esasî ile mevzu olan tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif kaidesine tevfikan usul-ü İdare-i Vilâyet Kanununun bir an evvel tanzimine ve bu kanun ile idare-i vilâyat beyninde bir muvazene-i hakikiyenin tesisi ile vahdet-i Osmaniyenin bir kat daha tahkimine ve bilcümle memurin-i mahalliyenin alâderecatihim hak ve salâhiyetlerinin ve vazife ve mes'uliyetlerinin tayinine ve her vilâyet meclis-i umumisinin, turuk ve meabirin tanzimi ve sanayi ve ticaret ve felâhatın tevsii ve maarif ve terbiyenin intişarı gibi esbab-ı terakki ve temeddünün istihsali yolunda ve idare-i mahalliyenin muamelât ve icraatının mürakabesi emrindeki hakkının teminine çalışılacak ve her vilâyetten maarif ve nafia muhassesatı namına alınacak mebaliğ kâmilen mavaz-ı lehi bulunan maarif ve umur-u nafia-yı mahalliyeye hasrı ve emval-i umumiye-i vilâyet fazlasından münasip bir miktarın zammı hususları nazar-ı dikkata aldırılacaktır.

Onbirinci Madde — Bilcümle sunuf-u Osmaniyenin hukuk ve vezaifçe müsavi tutulmaları mukteza-yı Meşrutiyetten olmakla beraber ahval-i içtimaiye ve medeniyesi gerikalmış bazı memleketler ahalisi ile akvam ve aşair-i gayrı meskûnenin daire-i medeniyete tedricen ithaline teşebbüsle vezaif-i medeniye ve siyasiyelerini ifaya iktidar kesbedinceye kadar Meşrutiyet usulüne tevafuk edecek kavanin-i mahsusa ve muvakkate ile idare ve vesait-i münasebe ile te'lif edilmeleri ve keyfiyet-i tavtin ve temdinlerinin mecalis-i umumiyeye havale olunması hususları için bir madde-i kanuniyenin kabulü teklif ve talep olunacaktır.

Maarif

Onikinci Madde — Tedrisat serbest olduğundan efrad veya cemaat-i Osmaniye hesabına muayyen bir programa tâbi olarak küşad edilecek Darülfünunlardan mezun talebenin taraf-ı hükümetten mansup mümeyyizler huzurunda bilimtihan şehadetname aldıklarında mekâtib-i âliye-i resmiye mezunları misullü hukuku istihdamı haiz veyahut teati-i san'ata mezun bulunacaklardır.

Onüçüncü madde — Mebani ve emakin-i vakfiyenin siyaneti ve şart-ı vâkıfa riayetle mebani-i hayriyenin devamı bekâ ve ihyası ve tahsil-i ulûma mahsus medarisin temdit ve imarı ve "**El Ezher**"de olduğu üzere ulûm-u diniye ile beraber ulûm ve fünunu cedide-i asriye tedrisatının ilâvesiyle usul-ü meşveret üzerine müesses olan din ve şeriata ve hâkimiyet-i milliyeye mazhar bulunan vatana hizmet edecek ulema-i âlâm yetiştirilmesi ve tevcih-i cihatı vakfiye esaslarını bittetkik şart-ı vâkıfa tashihen ıslâhı ve her unsurun lisan ve edebiyatının ziya'dan vikayesi esbab-ı istikmal edilecektir.

Mahakim

Ondördüncü madde — Tevzi-i adalet ve temin-i hakkaniyet edecek ve imtiyazat-ı mahsusa-i ecnebiyenin devamına mahal bırakmayacak surette Mahakim-i Adliyenin Kanun-ı Esasî dairesinde tamamen ıslâh ve tanzimine ve Mahakim-i Şer'iyenin dahi kemal-i ciddiyetle ıslâhile vazife-i mühimme-i kuzatın ehline teslimi ve ahkâm-ı Şer'i Şerife muvafık bir usul-ü muhakemat-ı şer'iye vaz'ı hususlarına çalışılacaktır.

Maliye

Onbeşinci Madde — Emval ve tekâlif-i emiriyenin tarh ve cibayetince fukara ve zuafa-yı ahalinin servet ve iktidarı nazar-ı itibara alınarak servet ve sâmana göre bir usul-ü mükellefiyet ittihazı ve âşarın şimdiki ihale ve ilzam usulünün mazarratına nazaran hazine ve ahalinin hukukunu kâfil diğer bir surete ifrağı için teşebbüsat-ı lâzimede bulunulacaktır.

Onaltıncı Madde — Ahaliyi işsizlikten kurtaracak teşebbüsat-ı nafia-i sınaiye ve ticariyenin hayz-ı fiile çıkması için taraf-ı hükûmetten tesri-i muamelâta itina olunması ve ormanlarla maadinin kemal-i sühuletle işlettirilmesiyle sermayedarânın hukukunu temin ve haklarında lâzım gelen müsaadat-ı ibzale ve Ziraat Bankalarının ziraatı ıslâh için alât ve edevatı cedide-i ziraiyeyi celp ve tedarik edebilecek bir hal ve intizama getirilmesi ve hükûmet hesabına bera-yı tahsil memalik-i Osmaniyenin her cihetindeki mekâtipten mezun talebenin Avrupa'ya gönderilmesi hususlarına sây-ü gayret edilecektir.

BELGE 2

Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının Hürriyet ve İtilâf Fırkasına Katıldığını Bildiren Tebliğ*

İfade-i Mahsusa

Dün Meclis-i Mebusan'da iki celse arasında vaki olan içtimaı neticesinde "Mutedil Hürriyetperveran Fırkası" azaları kendi iştirak ve inzimam-ı gayretleriyle husule gelen "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" azalığına kâmilen kaydolunmuşlardır.

"Mutedil Hürriyetperveran Fırkası" azası bu nam altında kaldıkları müddetçe memleketin mukadderatındaki nüfuz ve kuvvetleri bittabi pek mahdut

* **Teslsat**, 10 Teşrin-i sâni 1327.

bir halde kalıyordu. Şimdi, esasen çoktanberi mutmah-ı nazarları olan efkâr ve amale kat'iyyen muvafık ve muhtelif unsurların ittifak ve itilâfile husule gelen böyle bir Fırkayı bilişdirak vücude getirmekle kendilerini pek mesud addederler.

Memleketimizin cidden muhtaç ve müftakar bulunduğu esasat-ı hürriyet ve itilâfperveraneyi kabul ve en münevver ve sahib-i nüfuz unsurlarından mürekkep olarak kuvvetli bir surette teşekkül eden yeni Fırkanın, memleketimizin terakki ve tealisinde mühim bir âmil olacağına bütün kalbimizle eminiz. "Tanzimat" ve rüfekası ise "Hürriyet ve İtilâf Fırkası"nın âmâlini terviç eden gazetelerden biri olarak neşriyatında devam edecektir.

BELGE 3

Fırka Reisliğinin Taşra Teşkilâtına Gönderdiği 9 Teşrin-i sâni 1327 (22 Kasım 1911) Tarihli Tamim*

Fırkamız Sadık Bey'le ve fırka-ı saire-i muhalefe ile "Hürriyet ve İtilâf Fırkası" namı altında ve eski programımız gibi tamamen hürriyetperver bir program etrafında ittihad etti. Yeni program ve nizamnamemizden tarafınıza lüzumu kadar nüsha derdest-i irsaldir. Bunların icab-ı veçhile hareketiniz mütemennadır.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi
İsmail Hakkı

BELGE 4

Fırka Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın İsmail Kemal Bey'e Açık Mektubu**

Açık Mektup
Berat Mebusu İsmail Kemal Beyfendiye

Malisörlerin isyanı meselesinde Çetine'de bulunmanız ve erbab-ı isyanı mukavemete teşvik etmeniz iddiası ile hakkınızda pâyitaht ve Rumeli'nin bazı gazetelerinde vukua gelen gurubat ve muhacemat şüphesiz samia-i ataya vâsıl olmuştur.

Eğerçi muhterem ve mütehayyiz bir mebus bulunmanız haysiyeti ile fırkamızca hakk-ı valâlarındaki hürmet ve emniyetimiz berkemal ise de isnadat-ı vâkıaya karşı şimdiye kadar ihtiyar-ı sükut ve lâkaydi buyurmaları bâis-i kıyl-ü kal oluyor. Muarızlarımızın hacamat-ı mütevaliyelerini cevapsız bırakmamak ise münhasıran zât-ı âlilerine ait bir keyfiyettir. İstanbul'dan hiyn-i müfarekatlarında Çetine'ye azimetlerine ve oradaki ikametlerine dair fırkaca malûmat olmadığından Karadağ-ı sebeb-i ziyaretleri hakkında ita buyurulacak malûmata muntazırız.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi
Amasya Mebusu
İsmail Hakkı

* **Tealsat**, 10 Teşrin-i sâni 1327.
** **Merih**, 1327, Sayı 3 - 74.

VII

ISLAHAT-I ESASİYE-İ OSMANİYE FIRKASI

Cemiyet-i Hafiye ya da Yapıcılar Derneği Sorunu

KURULUŞ TARİHİ : *1909 yılı sonu*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *Paris, 2 Avenue des Camoens, 16e.*

KURUCU ve YÖNETİCİLER : *Şerif Paşa*[2], *(Kurucu ve Başkan), Ali Kemal, Mevlânzâde Rıfat, Pertev Tevfik, Dr. Refik Nevzat, Albert Fua, Kemal Avni Beyler*[3].

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. *Fırka'nın Kuruluşu*

"Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası" eski Stokholm Sefiri Şerif Paşa'nın kişiliğine bağlı bir hareket olmuştur. Jön Türkleri daha

[1] Fırka'nın 1325 (1909) yılının hangi ayında kurulduğu hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. Kurucu, lider ve başkan Şerif Paşa, kitabında kuruluş yılını bile belirtmemiştir (**Mücahede-i Vataniye — Muhalefet-i İttihat ve Terakki**, İstanbul 1330). Rahmetli **Dr. Nihat Reşat Belger**, 4 Temmuz 1951 tarihinde yaptığımız bir konuşmada kuruluş yılının 1911 olabileceğini söylemişti. Bu bir unutkanlık eseriydi. Fırka iki yıl önce, 1909'da kurulmuştu. Yayın organı da bu durumu kanıtlar (bk. Not 22).

[2] Şerif Paşa (1865 - 1944), "Fırka" kapanıncaya kadar başında kalmıştır. Unvanlarına daima meraklı ve titiz çıkmıştır. Genellikle ismi altında şu unvanları kullanır: "Ancien Saint-Cyrien; Grand Officier de la Légion d'Honneur; Général de division démissionnaire; Ancien Ministre de Turquie à Stockholm (Eski Saint Cyr öğrencisi, Lejyon Donör nişanının büyük "Officier" rütbesi sahibi; Tümen kumandanlığından müstafi; Türkiye'nin eski Stockholm Büyükelçisi). Bu unvanlar **Mécheroutiette** dergisinin kapağında her ay yinelenmiştir. Ayrıca Fransız resmî makamlarına sunulan yazılarda da sürekli olarak kullanılmıştır.

[3] Belirttiğimiz gibi kurucuların kimler olduğunu belgesel olarak saptamak zordur. Bu isimleri Rahmetli **Dr. Nihat Reşat Belger**'le konuşmamızda saptadık.

elçiliği döneminde destekleyen ve İttihat ve Terakki üyesi olan, Meşrutiyetin ilânından sonra da bu örgütün Pangaltı Şubesi Reisliğine getirilen Şerif Paşa, genelleşen bir kanıya göre, Londra sefir-i kebirliğini istemiş, İttihatçıların bu isteğini kabul etmemeleri nedeniyle İttihat ve Terakki'ye cephe almıştır[4]. Bir anlamda Mustafa Fâzıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar hareketindeki rolünü üstlenerek İttihat ve Terakki'ye karşı yeni bir muhalefet hareketi başlatmak istemiştir. 1909 yılı başında İttihat ve Terakki'den istifa eden Şerif Paşa, Ahmet Rıza Bey'in kendisini öldürtmek istediğini ileri sürerek Paris'e gitmiştir.

O tarihte Fransa'da Radikal Sosyalist Partisi iktidardadır. Osmanlı aydınlarını etkilemek amacıyla Şerif Paşa kurdukları muhalefet örgütüne benzer bir isim vermeyi tercih etmiştir. Zaten Fırka'nın adının Fransızcası da "Le Parti Radical Ottoman" olarak konulmuştur[5].

Bu Fırka yurt dışında kurulmuş bir siyasal parti örneği olmuştur.

4 İbrahim Alâettin Gövsa bu kanıdadır (**Türk Meşhurları**, Şerif Paşa maddesi, s. 369). Yine Gövsa'ya göre, Süleyman Nazif Bey tarafından yazıldığı belirtilen **Boş Herif** adlı broşürde de aynı nedene yer verilmiştir (s. 12, İstanbul, 1940). Dr. Nihat Reşat Belger'in hatıralarına göre, Şerif Paşa Stockholm Büyükelçisi iken hem Ahmet Rıza hem Prens Sabahattin gruplarına yardım etmiş, fakat Prens'in fikirlerine daha bir yakınlık göstermiştir. 1908'de ülkeye dönerek, unvanlarına uygun bir memuriyet beklemiştir. Kendisine "Istabl-ı Âmire" (Saray Ahırları) Müdürlüğü verilmek istenmiştir. Pangaltı İttihat ve Terakki Şubesi reisi iken istifa ederek Cemiyetten ayrılmıştır. (İstifa metni için bk. **İkdam**, 10 Mart 1325 - 23 Mart 1909). Yakışıklı olmasından dolayı Fransızca "Güzel Şerif" anlamına kendisine "Beau Şerif" (Bo Şerif) denilmiştir. Zamanın iğneli kalemleri bunu **Boş Herif**'e çevirmişlerdir. Paşa Avrupa'ya giderek muhalefet cephesi kurma girişimlerini sürdürmüştür. İstanbul'da hayli hırpalanmıştır. İki kez Divan-ı Harplerce yargılanmış, rütbesi indirilmiş (Şerif Efendi olmuştur), medeni hakları düşürülmüş, ağır hapse ve idama mahkûm edilmiştir. Arnavutluk isyanında önemli rol oynadığı ileri sürülmüştür. Abdülhamid'e verdiği jurnaller **Tanin**'de yayımlanmıştır (12 ve 16 Şubat 1325 sayıları). Paşa Mütareke döneminde de yeni roller oynamak istemiş ve Avrupa'ya kaçan İttihatçılarla ilişki kurmuştur.

5 Fırka'nın bir de Fransızca adı vardır: **Le Parti Radical Ottoman, Mécheroutiete**'in her sayısında 18 maddelik siyasal programı "Le Programme Politique du Parti Radical Ottoman" başlığı ile yayımlanmıştır.

2. *Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri*

Ülke dışında Şerif Paşa'nın çevresi ve parasıyla beslenen Islâhatçılar İttihat ve Terakki'ye karşı serbest ve sert bir muhalefete geçmişlerdir.

Cemiyet-i Hafiye (Gizli Dernek) ve Rıza Nur Bey

Yurt dışında belirttiğimiz şekilde örgütlenen Fırka'nın yurt içinde bir "cemiyet-i hafiye" kurarak eyleme geçtiği İttihat ve Terakki çevresi tarafından ortaya atılmıştır. *Tanin*, gizli derneğin Rıza Nur ve Mustafa Nâtık Beyler tarafından yönlendirildiğini, bu iki kişinin temsil ettiği iki kol ile Mahmut Şevket Paşa, Talât ve Necmettin Molla'nın öldürüleceğini, gelenekçi halkın Fatih çevresinde ellerinde sigara bulunan "fahişeler" aracılığı ile "galeyana getirileceğini" iddia etmektedir[6].

Paris'te Şerif Paşa tarafından yönetildiği ve bir adının da "Yapıcılar Cemiyeti" ya da *Derneği* olduğu ileri sürülen bu gizli teşkilâtın *yöneticisi* bulunduğu iddiasıyla[7] Dr. Rıza Nur Bey 1910 yılı Haziranında, Meclisin tatile girdiği bir dönemde, tutuklanarak Bekirağa bölüğüne kapatılmıştır[8]. Tamamı İttihatçılardan oluşan[9] Yusuf Kenan Paşa divan-ı harbinde yargılanan Doktorun avukat tutması bile engellenmiştir. Mahkeme toplam kırk beş tutuklu hakkında çeşitli ağır hapis ve sürgün cezaları vermiştir. Aralarında Dr. Rıza Nur'un da bulunduğu kırk beş kişi ise beraat etmişlerdir. Ancak yönetim, tam serbest bırakılacağı gün doktoru yeni deliller bulunduğu gerekçesiyle tekrar tutuklamış ve bir süre daha gözaltında tutmuştur[10].

Rıza Nur daha sonra yaptığı açıklamalarda Şerif Paşa'nın böyle bir komplo teşebbüsünde bulunduğunu bildiğini ve kendisine de

[6] Dr. Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye**, s. 143.

[7] Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 28 — Mevlânzade Rıfat, **Hakk-ı Vatan**..., s. 87, 89.

[8] Dr. Rıza Nur'un gözlemi: "... Tarihte inkılâp boğuşmalarında okuduğum mahkeme-i keyfiyeye şimdi bizzat giriyordum... Divan-ı harbin heyet-i umumiyesi bir heybet ilka etmiyordu. Ancak bana gizli bir ateşten ellerle kurulmuş şeytanî bir makine, mazlumları boğazlayacak menfur bir alet hissini veriyordu." (**Cemiyet-i Hafiye**, s. 545 vd.).

[9] Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 193. Bu mahkemedeki subayların bir bölümü daha sonra İttihat ve Terakki'nin bir yan örgütü olan Teşkilât-ı Mahsusa'da görev almışlardır.

[10] Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 193.

eşi aracılığıyla, bu örgütte çalışmak için teklifte bulunulduğunu belirtmiştir[11]. Kendisine göre bu Fırka "ismi olup cismi olmayan" bir örgüttür ve yayın organı *Mécheroutiette* de "bir varaka-i şiir ve hayalât"dan başka bir şey değildir[12]. Ne var ki, kendisi çok sonraki bir eserinde İttihatçılar aleyhine girişilen komplolarda yer aldığını belirtmektedir[13].

Ancak, Fırka yayınlarının (Fırka ülke dışında kurulduğundan) bu alanda hayli etkili olduğunu belirtmek gerekir[14]. Ülke içindeki olayları ayrıntılarıyla ve sert muhalefet gözlüğüyle anlatan ve eleştiren Fırka, Şerif Paşa'nın Türkler dışındaki etnik unsurların (ve özellikle kürtlerin) koruyucusu olduğunu belirtmesi ile de, Fransız kamuoyunda hayli ilgi uyandırmıştır.

Seçimler

Ülke dışında kurulmuş olan ve Jön Türk hareketlerinin benzeri bir muhalefet oluşturmaya çabalayan Fırka doğal olarak ülkedeki seçimlere katılmamıştır. Yalnız yapılan seçimleri yoğun bir biçimde eleştirmiştir ve etkilemeye çalışmıştır.

Parlamento İçinde

Meclis içinde üyesi hatta yanlısı dahi bulunmayan Fırka kendisinden çok sözettirmiştir. Yukarıda belirtilen Rıza Nur Bey'in (dokunulmazlığı olan bir meb'usun) tutuklanması olayı büyük tartışmalara yol açmıştır. Ve daha sonra Ahali Fırkası Reisi olacak Gümülcineli İsmail Bey'in onbeş arkadaşıyla birlikte bu konuda bir "anket parlamenter" (meclis soruşturması) açılmasını isteyen önergesi 63'e karşı 123 oy ile reddedilmiştir. Çok sayıda kimsenin katılmadığı bu oylamada gene "işkence aletleri" gösterilmiş ve iktidar muhalefeti yeni bir 31 Mart olayı yaratmakla suçlamıştır[15].

11 Hüküm giyen ve beraat eden kırk beş kişinin adları ve cezaları için bk. Aynı eser, s. 437 - 439.

12 A.g.e., s. 237 - 239.

13 Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, C. II, s. 338 - 346 — Kendi ağzından: "... Muhtelif gazetelerde İttihatçılar aleyhine birçok makale neşrettim. Millet Meclisi kürsüsünde söyledim. Keza konferanslar verdim. Hatta ihtilâl tertib ettim. Meşrutiyet devrinin ilk yıllarının bu cidâli meşhur olmuştur...", **Hücumlara Cevaplar**, 1941, s. 7.

14 1911 yılında İttihatçıların yaptığı usulsüzlükleri **Méchroutiette** uzun yazılar halinde vermiştir. (Sayı: 31, s. 47 - 59, Sayı: 32, s. 50 - 63. 1914 seçimleri için yapılan eleştiriler hakkında bk. **Les Elections**, Sayı: 53, s. 12 - 14).

15 Bk. MMZC, D. I, s. 330 vd.; 20. İçt., s. 463 - 564 (15 Kânun-ı evvel 1326 - 28

İttihat ve Terakki ile İlişki

Buraya kadar anlatılanlardan da kolayca anlaşılabileceği gibi Fırka'nın İttihatçılarla ilişkisi çok sert olmuştur. İki tarafın yayın organları *Tanin* ve *Mécheroutiette* de sert bir polemiğe girmişlerdir.

İki taraf arasındaki mücadele, "Cemiyet-i Hafiye" olayından sonra da devam etmiştir. Şerif Paşa, 1914 yılında bile İttihatçıların hâlâ kendisine bağlı gizli komitenin varlığını araştırmaya devam ettiklerini belirtmiştir[16].

Şerif Paşa ayrıca İttihatçıların birincisi, hapisten çıkarılarak Paris'e gönderilen İsmail Canbolat aracılığı ile 1913 yılında, ikincisi ise eski İstanbul Polis Müdürü Azmi Bey ve yardımcıları Ali Cevat, İskender Rosenberg, Burhanettin (Tepsi) aracılığıyla 1914 yılında iki kere kendisini öldürmek istediklerini de iddia etmiştir. Olay Fransız makamlarınca da ele alınmıştır[17].

Muhalefetini sürdürmeye devam eden Şerif Paşa, Fransız güvenlik makamlarınca da olumlu bir kişi olarak tanımlanmamıştır[18].

Aralık 1910 tarihli birleşim) Gabriyel Nuradongiyan, **Anket Parlmanter reddedilmeli mi idi? Edilmemeli mi idi? (Yeni Gazete, 21 Kânun-ı evvel 1326).**

16 **Cemiyet-i Hafiye**, s. 436, 521.

17 Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bu konuya ilişkin iki rapora rastladık. Birincisi 29 Eylül 1910 tarihlidir ve Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından, Paşa'nın hayatının tehlikede olduğunu bildirmesi üzerine yapılan gizli araştırmanın sonucunu içermektedir. Buna göre Paşa'nın hayatı tehlikede değilse de, kendisi ve **L'Hoir** matbaası işçileri bazı kişilerin gözleyiciliği altındadırlar. Başlarında Arnavut **Dâniş** adlı bir gencin bulunduğu bu kişiler "Osmanlı Talebe Cemiyeti"ndendirler. Cemiyet'in başkanı Tanin'in Paris muhabiri Suphi Mustafa'dır (AE, 114/vd., Vol. 7, s. 90-91) — İkinci rapor Fransanın Kahire Elçisi **Defrance** imzalıdır. **Hamdi Zeki** adlı bir öğrencinin **Cemal Paşa**'ya, **Şerif Paşa**'yı öldürme önerisinde bulunduğu belirtilmiştir (AE, 114/rd., Vol. 9, s. 294) — Yine **Mécheroutiette**, Sayı 35, Ekim 1912 (s. 32-56) ve Sayı 38, Ocak 1913 (s. 16-17) sayılarına bakılmalıdır. 52. sayıda **Azmi Bey**'in **Talât Bey**'e (Paşa) bu konuya ilişkin olarak yazdığı bir mektubun fotokopisi vardır (s. 62-65).

18 Şerif Paşa 1909 yılından 1923 yılına değin, sürekli olarak Paris'te, Fransız makamlarıyla sözlü ve yazılı ilişki kurmuştur. Fransız Dışişleri arşivlerinde yazılarına sık rastlanır. Fransız makamları da kendilerine sürekli başvuran Paşa hakkında değerlendirme yapmışlardır. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği bu konuda raporlar vermiştir. Fransız Emniyet Genel Müdürlüğü'nün (Direction Nationale de la Sûreté) 20 Şubat 1911 tarihli bir raporunda Paşa'nın açıkça **"Fransa ile hâlen Türkiye'yi yöneten İttihat ve Terakki Komitesi arasında düşmanlık yaratmak istediği"** ve bu durumla ilgili bilgilerin Türkiye'ye bildirildiği yazılıdır (AEF, 114/rd. Vol. 9, s. 34-35).

Daha sonra, Birinci Dünya Savaşı başlangıcında, Lord Kitcner aracılığı ile Suriye bölgesindeki Kürtleri ve Arapları kışkırtma hizmetini İngilizlere "arzetmiştir"[19].

Basın Alanında

Fırka belirttiğimiz amaçları yolunda Fransızca ve Türkçe çeşitli yayın organlarına sahip olmuştur. Türkçe olarak *Yeni Yol* gazetesini yayınlamış, Mevlanzade Rıfat Bey tarafından yayınlanılması planlanan "Serbesti"nin neşri ise başarılamamıştır[20]. Asıl yayın organı ise önceleri "Islahat-ı Esasiye Fırkası"nın daha sonra ise "Hürriyet ve İtilâf"ın yayın organı olarak çıkan Fransızca *Mécheroutiette* gazetesidir. Bazı sayıları İngilizce de çıkan bu derginin yanısıra gene Fransızca olarak aylık *Le Constitutionnel* çıkarılmıştır[21]. Bütün bu yayınların yanısıra Şerif Paşa İttihatçıları eleştiren çeşitli broşürler yayınlamıştır[22].

3. *Fırka'nın Yapısı ve Belli Başlı Elemanları*

Yapısal Sorun

Fırka en geniş ve hoşgörülü anlamda bile bir siyasal parti olamamıştır. Fırka bir anlamda Şerif Paşa'nın kendisidir ve O'nun kişisel duygularını ve tutkularını dile getiren bir isimden başka birşey değildir.

Örgütlenme

"Cemiyet-i Hafiye" iddiaları dışında Fırka ülke içinde bir örgütlenmeye sahip olamamıştır. *Berliner Tageblatt* gazetesi bazı kulüp ve şubelerden söz etmişse de aslı çıkmamıştır[23]. Bu örgütsüzlüğü

19 Bu konuda bk. PRO, FO 371 2140045020 sayılı Şerif Paşa'nın Edward Grey'e mektubu.

20 Tanin Başmuharririne, Tanin, 16 Kânun-ı evvel 1326.

21 Mécheroutlette'in ilk sayısı 15 Ekim 1909 tarihinde çıkmıştır. Ülkeye sokulması da hemen —Matbuat Nizamnamesinin 35. maddesine göre— yasaklanmıştır (Sada-yı Millet, 14 Şubat 1325). Son sayısı Mayıs 1914'tedir (Chérif, "Les Adieux de Mécheroutiette", Mécheroutiette, No. 54, s. 1-4).

22 "Mücahede-i Vataniye — Muhalefet-i İttihat ve Terakki'den başka "Quelques Réflexions sur la Guerre," (1913) adlı bir broşürü de vardır.

23 Dr. Rıza Nur, A.g.e., s. 142. (Alman gazetesi Cemiyet'in Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar, Fatih ve Sultanahmet kulüplerinden sözetmekteydi).

Dr. Rıza Nur Bey de belirtmiştir[24]. Rumeli bölgesindeki bazı girişimler rivayeti de gerçeğe dayanmamaktadır.

Belli Başlı Elemanlar

Bu alanda Paris'te Şerif Paşa çevresinde Mevlanzade Rıfat, Ali Kemal, Pertev Tevfik, Albert Fua, Dr. Refik Nevzat, Dr. Nihat Reşat (Belger) ve Bohor Beyler belirtilebilir[25].

Ülke içinde ise Şerif Paşa'nın eşi Prenses Emine, Dr. Münir (Rıza Nur'u ihbar eden kişi), Hâfız Sami, Matbaacı Enver gibi kimseler sayılabilir. Bunların yeminli üyeler olduğu ifade edilmiştir. Cemiyeti İstanbul'a haber veren Nedre Matran da bu arada sayılabilir. Ayrıca çeşitli kaynaklar değişik haberler vermişlerdir[26].

4. *Fırka'nın Sonu*

İttihat ve Terakki'ye muhalif çok sınırlı bir grup olan Fırka 1913 Ağustosuna kadar devam etmiştir. Bu tarihte — Bab-ı âli olayından sonra — Paris'e kaçan Hürriyet ve İtilafçılarla birleşilmiştir. Durumu bir bildiriyle ilan eden Şerif Paşa yeni "Fırka"nın (Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın) da başkanı seçilmiştir[27].

[24] **A.g.e.**, s. 432.

[25] **Dr. Nihat Reşat Belger**'le konuşmamız notlarından — **Dr. Refik Nevzat** bize gönderdiği 13 Eylül 1950 tarihli mektupla kuruculardan olduğunu belirtmiştir.

[26] Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 432 - 439, 452, 453. Örneğin **Anatolikos Tahidromos** gazetesi Cemiyet-i Hafiye üyeleri arasında eski Sadr-ı âzâmlardan **Ferit** ve **Kâmil Paşalarla Mustafa Asım Efendi**'nin bulunduklarını bildirmiştir (**Sabah**, 9 Temmuz 1910) — **Progrès de Salonique** gazetesi ise **İsmail Kemal Bey**'in Cemiyet'e mensup olduğu haberini vermiştir (6 Ağustos 1910).

[27] **Mécheroutiette**, Sayı: 45, Août 1913, s. 2.

B. ISLAHAT-I ESASİYE-İ OSMANİYE FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkasının Siyasî Programıdır*

Mukaddeme

Durub-u emsâl-i garbiyedendir ki "Bir çâkı olan bir seda işidir!" Biz mevcudiyet-i siyasiyemizin şu kadar asırlık edvar-ı müteselsilesinden beri yalnız bir ses işittik, mesud, mükedder yalnız bir gayeye doğru yürüdük. Zira, alât-ı âhengimizde taaddüd yokdu. Gittiğimiz yollarda meş'al-keşimiz, rehberimiz yalnız bir eldi. Vâsıl olacağımız merahil de bu sesin, bu elin derece-i iffetiyle mütenasib bir nokta-i necat olabilirdi. Yazık ki o el hak değildi, olamadı, olamazdı. Biz de tabiî bir diyar-ı felâkete, tedenniye gittik. Son zamanlarda uyanmak istedik. Düşdüğümüz uçurumlardan, girdab-ı belâyâdan kurtulmağı tecrübe ettik. Hayfa! bizi hakka da'vet eden, bize fezâ-yı hakkı gösteren yine bir ses, bir el oldu. Şekl değişmiş, fakat manâ birdi. Kurtulamadık; fakat sukûtumuz derinleşdi, hâlâ da gömülüyoruz. Elde kalan son çâre-i selâmeti taaddüd-ü nidada, ellerin çoğalmasında, maddiyatdan ziyade maneviyatda bulduk.

Tarihin en kanlı, en feci kitablarından ibretle topladık. İşte bütün bu endişeler, derslerle "Islâhat-ı Esasiye" nâmı altındaki fırka-i siyasiyeyi teşkil ettik.

Tevfik Allahdan

1. Madde — Kâffe-i anasır-ı Osmaniye müsavat-ı katiyye ile iştirak-i hukuka malik oldukları gibi, teşkil ettikleri hükûmet-i Osmaniyenin din-i resmisi de — fırkamızca — (din-i İslâm) olarak kabul edilmişdir. Fakat her unsurun kudsiyat-ı diniye ve ahlâkiyesine riayet olunacaktır.

2. Madde — Makam-ı saltanatın hukuk-u mukaddesesinin her türlü tecavüzden masuniyeti ve birtakım meçhul ve hafî cemiyetler tarafından vuku'bulan nâhak müdahalâtın men'i.

3. Madde — Silâh zoruyle teşekkül eden Meclis-i Mebusan ve Âyan'ın feshiyle yeniden ve bütün bir hürriyet-i vicdan ile intihabat icrası.

4. Madde — (Kanun-ı Esasî)nin en mütemeddin, en müterakki memalike ve bizim an'anât-ı içtimaiyemize nazaran bir suret-i hasenede yeniden tanzimi.

* Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye**, Dersaadet, Selânik Matbaası, 1330, s. 440 - 445.

Hürriyet-i fikriyeyi, hürriyet-i matbuatı ve hürriyet-i içtima'ı taht-ı zamân ve kefâlete alan kanunlar en hür memalik-i mütemeddine kanunlarına imtisâlen yapılacaktır.

İntihabat hakkındaki kanunlar, müntehiblerin serbesti-i vicdanını temin edecek bir tarzda tanzim edilecekleri gibi, kuvva-yı umumiye-i devletin kuvve-i teşriiye, icraiye ve adliyenin de temami-i istiklâlleri taht-ı zamana alınacaktır.

5. **Madde** — Kâffe-i anasır-ı Osmaniyenin hak ve vazife itibarıyla müsavatı esas kabul edilmiş olduğundan kâffe-i tekâlif ve rüsûm-u devlet de bilumum Osmanlılar arasında öylece mütesaviyen tarh ve tevzi' edilecektir.

6. **Madde** — Kuvve-i teşriiye tarafından vaz'edilen tekâlif-i resmiye haricinde cemiyat-ı resmiye ve gayr-ı resmiyenin ahaliye — her ne hâl ile olursa olsun — vergi tarhından ve tekâlif tevzi'inden memnu'iyetleri.

7. **Madde** — Herhangi bir nâm altında mechul maksadlarla teşekkül eden hafî cemiyatın men'i mevcudiyeti.

8. **Madde** — Bilumum muahedat ve mukavelat-ı beyn-el-milelle kilisalar imtiyazatının kemâkan mevcudiyet ve mer'îyetinin tasdiki.

9. **Madde** — Cemiyet-i hafiye, hal-i hazırda icra etdiği bilüzum istikrazlarla memleketi bir inkıraz-ı muhakkaka sürüklediğinden 1910 senesinden itibaren karşılıksız ve fahiş bir suretde akd edilen istikrazatın da keenlemyekün addedilmesi.

10. **Madde** — Keyfî olarak cereyan eden bilumum tensikatın yeniden icrası, ecnebi kapitülâsyonlarının en müziclerinden olan postalar meselesiyle adliyenin ruh-u kanunisi ilânat-ı konsoloshane imtiyazlarının bir an evvel lâğvını teshil edecek posta ve adliye teşkilât ve tensikatının bir suret-i ciddiyede icrasıyla memalik-i mütemeddinenin isticlâb-ı emniyeti içün her iki daireye de bitaraf memalikden müşâvir-i mesul gibi ecnebi mütehassıslar ta'yini. Sair Nezaretlerde de kezalik bîtaraf memalikden celbedilmiş müsteşarlar istihdamı.

11. **Madde** — Mehakim-i adliye bütün manasıyla icra-yı ahkâm etdiği esnada diğer cihetinden de mehakim-i örfiyenin yâni idare-i mülkiye ile idare-i askeriyenin aynı zamanda aynı nüfûz ile memleketde ifa-yı saltanatı, dünyada mütemeddin meşrut hiçbir memleketin hatıra-i siyasiyesine kaydedilmeyecek rezaletlerden olduğundan bunların derhal ilgasıyla Kanun-ı Esasinin istiklâliyetine hürmet ve şimdiye kadar kanuna tevfik edilmeden gayr-ı meşru' bir suretde mehakim-i örfiye ve keyfiye taraflarından mahkûm edilenlerin — ölmüş veya berhayat — iade-i mahkemeleriyle milletimize ebedî bir şaibe-i siyah olan bu felâketin de bu suretle imhası.

Şu yirminci asr-ı medeniyetde bugün Türkiye'de icra edilen vahşiyâne işkencelerin, darb ve eziyetin men'i, muhaberat ve ikametgâhların taarruzdan masuniyeti ve zabıtanın hod-be-hod ev basmak, adam habsetmek gibi yolsuzluklara cür'et edememesi.

12. **Madde** — Rütüb-ü mülkiyenin tamamen ilgası. Ve (sadr-ı âzâmlık) tâbirinin (başvekâlet)e tebdili.

13. **Madde** — Nişanların ihdasıyla yeniden ihdası ve bundan sonra ehillere bir nizam-ı mahsus tahtında tevzii.

14. **Madde** — Bir adamda aynı zamanda askerî ve mülkî memuriyetlerin iç-

tima'ına mümanaatla bir askerin mülki memuriyet deruhte etmesi lâzım geldiği zaman askerlikle olan rabıtasının tamamen inkıtaı.

15. Madde — Askerin umur-u idare ve siyasetle adem-i iştigali.

16. Madde — Bir milletin kuvva-yı maddiyesi, kuvva-yı maneviyesiyle mebsuten mütenasib olacağından, memleketimizin ilk serhad-ı müdafaasını etfâlimizin dimağlarında tersim etmek isteyeceğiz. Bizce filânca hududda yapılacak bir istihkâma ve bahriyemize ilâve edilecek bir drctnota mukabil filânca vilâyetimizde hiç olmazsa yirmi mekteb inşa edilmedikçe vatanımızın iktidar-ı selâmetinden emin olmak kabil değildir.

Büdcemizde techizat-ı maarif, herhalde techizat-ı askeriye ile mütesavî sarfiyata malik olmalıdır. On dört milyon askerî büdcesi karşısında onun on dörtte birine malik olmayan maarif tahsisatı, vatan nâmına bir girdab-ı muhavvefdir. Zira tarih kalemden evvel silâha sarılan akvamın hayat-ı kâinatda işgâl etdikleri mevaki-i ictimaiyenin yalnız çıkardıkları seda-yı vifakdan muammer olduklarını gösteriyor, kerrat ile tekrar edilen bir misâlden istiâne edelim.

Napolyon'un o bîaman süngüleri, Almanya'nın afâk-ı nikbetinde zelil bir esaretin ilk hutut-u esasiyesini çizerken, bir mütefekkir diyordu ki: "Ordularımızı techîz, istihkâmatımızı tahkimden evvel mekteblerimizi çoğaltalım, ve emin olalım ki yarım asra varmaz bugünkü hacalet-i mağlûbiyetimiz, Paris kapularında ebedî bir setre-i muzafferiyetle örtülür."

Nitekim, zaman isbat etdi. Fakat bu gâye-i mesudeyi elde etmek içün sade mekteblerin çokluğu kifayet etmez. Nazar-ı dikkate alınacak şey "usûl-ü tedris" dir. Bugün katiyyen müsbetdir ki bir adam herşeyi öğrenmek üzere girdiği mektebden hiçbir şey öğrenmeden çıkıyor. Zira yaşadığımız devr-i medeniyet mazhar olduğu mütevâlî terakkiyat ile hattâ bir fennin bütün şuabatıyla bir adam tarafından ihatasını muhal bir hale getirmişdir.

O halde, âdeta akim, neticesiz bir meşher-i fünûn halini alan mekteblerimizin tezyidden evvel ıslâhları taht-ı vücubdadır.

Bunun içün de tahsil-i ibtadaîyi, bittensik, mecburî tutdukdan sonra tâli ve âli malûmata aid mekteblerimiz de memalik-i mütemeddinede bittedric tatbike başlanılan (pratik) ve mahdud nâm usûlün tatbiki.

17. Madde — Bir memleketin saadet ve asayişi, bir tarafdan nafia ve ilmiye ve diğer tarafdan teşkilât-ı mülkiye ve askeriyesiyle hâsıl olacağından ve halbuki bu iki âmilin teessüs ve bekâsı ancak kuvve-i maliyesiyle temin edilebileceğinden o halde en yorulmak bilmez mesaimizden birini menabi-i servetimizin tezyidi meselesi teşkil edecekdir. Meşrû ve gayr-ı muzir her vasıtayı mertebe-i imkânda isti'mal ile en vasi' mikdarda ecnebi sermayesinin memleketimize celbine gayretle verilecek imtiyazâtda şerait-i esasiyeden olarak memleketde çıkan mevadın o inşaatda isti'malini ve müstahdeminin kısm-ı âzâmının milletimizden intihabını temin etdikten sonra, dahilî sanayi'i ikaz içün de hükûmet-i hazıranın takib etdiği politikanın aksine olarak "mutedil bir himaye usûlünü" takib edeceğiz.

Bu meyanda, küçük ve o nisbetde de ticaretin muamelât-ı hariciyesine bîgâne müessesat-ı ticariyenin servetlerle ezilmesine mümanaat etmek ve istikbal-i içtimaiyemizi nazar-ı dikkate alarak, bilâhare amele sınıfının açılacak

fabrikalar yüzünden düçâr-ı mağduriyet olmamaları içün sermayedarlara bir amele hukuku tanıtdıracak kavanin vaz'ı da meşagilimizin bir kısmını teşkil edecekdir.

18. **Madde** — Ahalimiz sair milletler gibi, hükûmetden muhtac-ı muavenet olmadan tevsi-i faaliyet vesaitine malik olmadıklarından mes'udiyet ve terakkilerini istilzam edecek her teşebbüse ma'el-memnuniye vesateti bir vecibe addedeceğiz.

Vilâyat ve mülhakatda eshab-ı emlâk ve araziye, rencberlere, erbab-ı ticarete şerait-i mu'tedile dairesinde ikrazatda bulunabilecek (müessesat-ı itibariye) ihdası ve bundan başka ziraat bankalarından hal-i hazırda fukara-yı züraaın mazarratına edilen nâmeşru istifadelere mümanaatla ziraate elverişli arazi-i hâliyenin fukara-yı ahaliye, muhacirine ve hayme-nişîni aşaire tevzii ve arazi emlâk hakkında *mer'î-ül-icra* kavanin-i vakfiyenin, eshab-ı arazi ve emlâkin serbesti-i harekât ve mübadelât-ı iktisadiyesinde mani' olmayacak suretde ve imkân-ı şer'i dahilinde ihtiyacât-ı hazıra-i memlekete tevfikan tadili ve köy mekteblerinde okunulmak ve ahali tarafından mütalâa edilmek üzere ziraatın, ticaretin ve herkes tarafından bilinmesi lâzım mevad-ı kanuniye-i dahiliyenin, hıfzısıhhanın ibtidaî kısımlarından bahseder, açık bir lisanla yazılmış kıraat kitablarının memleketin en hücra küşelerine kadar meccanen tevzii ve yine böyle mühim mevzulara aid nafi' fikirler vermek içün seyyar nâsıhların köylerde dolaşdırılması emeliyle meşbu cemaat-i hayriyenin teşekkülüne vesatet ve teşebbüs.

BELGE 2

Fırkanın Programı*

1 — Hükûmet-i Osmaniye, Meclis-i Âyan ve Mebusandan mürekkep bir kuvve-i teşriiyenin taht-ı murakabesinde bulunan bir hükûmet-i meşrutadır.

2 — Tekmil Osmanlılar, herhangi unsur ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar, hür doğar ve hür kalırlar; ve cümlesi aynı hukuka malik ve aynı vezaifle mütesaviyen ve muhtemelen mükelleftirler.

3 — Hükûmet-i Osmaniyenin lisan-ı resmisi Türkçedir, din-i resmisi ise din-i İslâm olmakla beraber edyan-ı saire-i mevcudenin hepsi de hükûmetin taht-ı himayesindedir. Binaenaleyh her unsurun an'anat-ı diniye ve ahlâkiyesine ve feramin-i hümayun ile bahşedilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyeye riayet edilecektir.

* Dr. Rıza Nur, **Cemiyet-i Hafiye** başlıklı eserinde, neşir tarihi konusunda tereddütlü bulunduğu bir program neşretmektedir (s. 440 ve vd.). Biz, bizzat Fırka Reisi Şerif Paşa'nın kitabının sonuna ilâve ettiği ve aslında 1789 Fransız **İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi** metninden âdeta bir uyarlama olan bu programın Fırkaya ait olduğunu düşündüğümüzden yayınlamayı uygun bulduk (Bu konuda bk. **Mücahede-i Vataniye — Muhalefet-i İttihat ve Terakki,** s. 57 - 62).

4 — Makam-ı saltanatın Kanun-ı Esaside musarrah olan hukukunun tamami-i mer'iyetini bilûmum Osmanlılar mütekellüftir.

5 — Hilâf-ı kanun müdahalât ile intihap ettirilmiş olan mecalis-i hazıra-i Âyan ve Mebusanın feshi ve bunların yerine hürriyet-i fikriye ve vicdaniye ile yeniden intihabat icrası.

6 — Usul-ü hazıra-i intihabatın ihtiyacat-ı asliye-i memlekete muvafık bir surette yeniden tanzimi. Âyan azasının — dokuz sene müddetle — nısfı Padişah ve nısf-ı diğeri de millet tarafından intihap edilecek ve vükelâ Heyet-i Âyan'a karşı da mes'ul olacaktır. Fırkamızın intihap hususundaki fikri "rey-i âm"ı aslîdir.

7 — Kanun-ı Esasinin hal-i hazır içtima-ı medenî bir tarz-ı makul ve meşruda tadil ve ıslâhı ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyenin de ihtiyacat-ı hazıra-i milliyemize tevfikan tadili.

8 — Esas-ı hâkimiyet, millettedir. Binaenaleyh hiçbir şahıs, hiçbir heyet, milletten suret-i mahsusada verilmeyen salâhiyet ve iktidarı istimal edemez.

9 — Millet her memurun idaresinden hesap talep etmek hakkını haizdir.

10 — Kanun-ı Esasi ile tayin edilen hudut haricinde hiçbir heyet, hiçbir cemiyet, hiçbir şahıs mukarrerat ve icraat-ı hükûmete müdahale edemez.

11 — Bütün Osmanlılar, — âhare zarar vermemek şartile — istediğini icraya muktedir olacak serbestiye maliktir. Binaenaleyh her şahsın hukuk-ı tabiiyesinden edeceği istifade, heyet-i içtimaiyenin diğer azalarının aynı suretle malik oldukları bu hukuka tecavüz etmemekle mukayyeddir ki bu hududu tayin edecek yalnız kanundur. "Hukuk-u tabiiye" serlevhasile ilk evvel varid-i hatır olan esaslar: serbesti, hakk-ı temellük, emniyet-i mal ve can, hakk-ı şöhret ve zulme mümaneattır.

12 — Teati-i efkâr ve mütalâatta serbestî, insanın en kıymettar hukukundan biridir. Her Osmanlı; kanunun tayin ettiği hududun haricine çıkmamak şartiyle, serbestçe söyler, yazar ve tabeder. Binaenaleyh hal-i hazırdaki hürriyet-i vicdan, hürriyet-i içtima, hürriyet-i kelâm ve matbuata ait ahkâm-ı gayrı âdilânenin en hür memleketlerinkine tevfikan tadil ile tatbiki.

13 — İdare-i Örfiyenin lâğvı ile kavanin-i adliyeye tevfik edilmeden keyfî ve gayrı meşru bir surette örfî mahkemeler tarafından mahkûm edilenlerin — mevcut veya vefat etmiş — iade-i muhakemeleri.

14 — Kuvve-i icraiye tarafından — tekerrür-ü suiistimalâta mümaneat için — hangi ahval ve şeraitte idare-i örfiyenin ilânı lâzım geleceğini vâzıhan tayin eden bir kanunun serian tertibi.

15 — Vahşiyane işkencelerin, darp ve eziyetin men'i; muhaberat ve ikametgâhların her türlü taarruzdan masuniyeti.

16 — Hiçbir kimse kanunun tayin ettiği ahval ve mesağ gösterdiği usul haricinde ne itham, ne tevkif ve ne hapsedilebilir. Evamir-i keyfiyeyi talep veya ita edenler veya icra eden ve ettirenler mücazat-ı şedideye duçar olacaktır. Fakat, kanun mucibince celp ve tevkif edilenler davete icabet mecburiyetindedirler, mümaneat takdirinde müttehim sayılırlar.

17 — Hiçbir kimse, işlediği cünhadan mukaddem ilân olunmuş ve meşru

bir surette tatbik edilmiş kanuna tevfik edilmedikçe cezalandırılamaz. Her şahıs, kanunen mücrim ilân edilmedikçe mücrim kıyas edilmez.

18 — Kanun yalnız beşeriyete muzır olan ef'ali meneder. Usul-ü dairesinde ilân edilmiş bir kanunla nehyedilmeyen ef'al, menedilemeyeceği gibi, hiçbir kimse de kanunun emretmediği bir şeyi icraya icbar olunamaz.

19 — Kanun arzu-yu umuminin ifadesidir. Bütün Osmanlılar, o kanunun tanzimine şahsen veya vekilleri vasıtasile iştirakte sahib-i haktırlar. Kanun ister sahabet, ister mücazatta herkese karşı seyyan olmalıdır.

20 — Kanunla tayin ve tahdid edilen âsayiş-i umumîyi ihlâl etmedikçe hiçbir kimse efkârından dolayı mes'ul ve muatep olamaz.

21 — Meşrutiyetle idare olunan memleketlerde Devlet ve milletin itilâsı için siyasî heyetlere lüzum vardır. Binaenaleyh, her Osmanlı, kanun dahilinde siyasî heyet teşkiline mezun ve ancak heyetin nizamnamesini memurin-i aidesi nezdinde bulundurmağa mecburdur.

22 — Bu asr-ı iktisatta "infirad politikası" takibi pek ziyade tehlikeli olduğundan hangi Devletlerle menafi-i müşterekemiz var ise, — bu iştirakin ehemmiyet-i mahsusasile mütenasiben — o Devletlerle ittifak ve itilâfa da ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh, tebeddül-ü idareyi müteakıp hükûmetimiz bu ihtiyaca göre bir azm-i kat'î ile hareket edecek ve diğer Devletlerle de hüsn-ü münasebette bulunmakla beraber, badema, hiç bir gûna tahakküme esir olmayacaktır. Fırkamızın bu husustaki fikri, Fransız ve İngiliz halka-i siyasiyesidir.

23 — Bilûmum muahedat ve mukavelât-ı beynelmilele riayet olunacaktır.

24 — Vergilerin tarz-ı cibayeti hakkında en salim tarikın takibi için, Avrupa kavanin-i maliyesi nazar-ı dikkate alınacaktır.

25 — Osmanlılar, — gerek bizzat ve gerek meb'usları vasıtasile — tekâlif-i umumiyenin lüzumunu, mahall-i sarfını, miktarını, tarz-ı tarhını, suret-i istifasını, müddetini tayin ve tetkik salâhiyetine maliktirler.

26 — Herhangi bir nam altında ve herhangi bir maksatla teşekkül eden Cemiyat-ı Hafiyenin ve müsaade-i resmiye-i hükûmete makrun olmayan ianat-ı nakdiye ve teberruat cemiyetinin men'i.

27 — Emlâk masunüttaarruz ve meşru bir hak olduğundan, kanunî bir lüzum-ı umumî olmadıkça hiçbir kimse bu hukukundan mahrum edilemez. Yalnız balâdaki şerait dahilinde alınacak emlâk sahiplerine evvelce bir suret-i âdilânede tazminat-ı nakdiye itası meşruttur.

28 — Hukuk-ı tabiiye ve medeniyenin temin ve tefrik-i kuvva esasının takrir edilmediği bir yerde Meşrutiyet yoktur.

29 — Rütb-i mülkiyenin tamamen ilgasile nişanların bir nizam-ı mahsusa raptı, "**Sadr-ı âzam**"lığın "**Başvekil**"liğe tahvili.

30 — Emlâk ve akar, mevki vergisinin vüs'at, kıymet ve yekûnunu tayin için memlekete kadastro usulü idhal edilecektir.

31 — Tahrir-i nüfus muamelâtının teshil ve iltibası ve hatâ vukuunun men'i için her şahıs sicil-i nüfusta mukayyet bir aile ismi takınacaktır.

32 — Keyfî olarak yapılan mülkî ve askerî tensikatın yeniden icrası.

33 — Askerin siyasiyatla adem-i iştigali ve bir şahıs uhdesinde mülkî ve askerî iki vazifenin men'i içtimaı; ve evvelce tekaüd veya istifa suretile ordudan rabıtalarını katetmeyen askerlerin Âyan meyanına adem-i duhulleri ve mülkî memuriyetlere adem-i tayinleri.

34 — Maarif tahsisatının imkân mertebesinde tezyidile usul-ü tedrisin müterakki milletlerce kabul edilen amelî ve makul bir tarzda ıslâhı, bütün Osmanlılar için tahsil-i iptidaî mecburidir. Mekâtib-i resmiye-i iptidaiye, idadiye ve âliye programları en mükemmel usule tevfikan tadil edilecektir. Cemaat-i gayri müslime mekteplerine gelince; minelkadim mer'i usule tâbi tutulacaktır, ancak programları alâmeratibihim memurin-i mahsusasına ibraz edilmelidir.

35 — Memleketimizdeki menabi-i servetin ormanlar ve madenlerin her vasıta ile mevki-i istifadeye vaz'ı ve vilâyat ve mülhakatta rençberlere, zürraa şerait-i mutedile dahilinde ikrazatta bulunacak müessesat-ı itibariye ihdası.

36 — Memleketimizin yegâne ticareti şimdiki halde müstahsilât-ı ziraiyesinden ibaret olduğundan iptida muntazam yollara ihtiyaç vardır. Binaenaleyh tarik-i mükellefatının tamamen bu uğurda sarfı ve noksanının Nafia bütçesinden ikmalile her türlü yolsuzluğun izalesi cümle-i vezaifindendir. Şerait-i münasebe ile şimendiferler inşası taht-ı temine alınacak, aynı zamanda Osmanlı vapur şirketleri teşkiline de teşebbüs edilecektir, yani vesait-i nakliyenin tanzim ve tezyidi yalnız ticaret değil, askerlik nokta-i nazarından da pek çok fevaidi cami bulunduğu cihetle bu bapta her türlü fedakârlığın ihtiyarından çekinilmeyecektir.

37 — Âşar muamelâtı erbab-ı ziraatin istifadesini mucip olacak bir şekle sokulacak ve bu bapta hazinenin menafi-i de nazar-ı dikkatten dûr tutulmayacaktır.

38 — Hâlî veya hükûmete ait arazinin muhtacin-i ahaliye, muhacirine, göçebe kabaile tevzii.

39 — Varidat-ı hükûmetin tezyidi için hitta-i Irak, Adana, İzmir, Konya ve havali-i mümaselenin ameliyat-ı iskaiyesini suret-i âcilede kuvveden fiile isal edebilmek üzere Ziraat Bankasının vesatet ve kefaleti ile istikraz akdi.

40 — Vergi cibayeti için en iyi usulün tatbiki maksadı ile en makul kavanin-i maliye nazar-ı dikkate alınacaktır.

41 — Dahil ve sahilde mevcut ormanların hüsn-ü muhafazaları ile beraber orman yetiştirmeğe müsait mahallerde daire-i aidesince orman yetiştirilmesi taht-ı mecburiyete alınacak ve kereste istihsali, orman kat'ı keyfiyeti de salim bir usule raptedilecektir ve Memalik-i Osmaniye'de evvelce keşfolunup henüz hal-i iptidaide bulunan ve hakkile istifade edilemeyen maadin hükûmet ve ahaliye en ziyade menfaat gösterecek taliplere ihale edilecek ve maden nizamnamesinin kanun-ı iktisada muvafık olmayan cihetleri tadil kılınacaktır.

42 — Patronla sermayedarana karşı ameleyi himaye edecek kavanin ile müşareket-i mütekabile sandığı tesisi ve kazalara karşı sigorta ihdası.

43 — Bütçede muvazene husulünü temin için varidatın istifası ve mahall-i sarfı her türlü suiistimalden ve keyfî müdahalelerden masun bulundurulacak ve Devletin kâffe-i masarif ve icraat-ı maliyesi muntazam, kat'î, daimî bir kontrol altında tutulacaktır.

44 — Devair-i mülkiye ve askeriyenin ıslâhı için, İttihat ve Terakki hükûmetinin nâ meşru avan-ı idaresinde kasden memuriyet-i hükûmetten uzaklaştırılan memleketin ehil ve namuskâr unsurlarına müracaat edileceği gibi Avrupanın bîtaraf ve dost memalikinden devam-ı memuriyetleri esnasında Osmanlı İmparatorluğu kavaninine tâbi ve memurini mes'ule adadına dahil bir hayli müşavir ve mütehassısların hizmet-i hükûmete ithali.

45 — Kavanin-i mevcude-i vakfiyenin serbesti-i harekât ve mübadelâta mâni olmıyacak surette ve imkân-ı şer'î dairesinde ıslâhı.

46 — Şimdiye kadar sahne-i memlekette cereyan eden maasinin sebeplerinin de tecrimi.*

* Bu program bazı değişikliklerle Mécheroutiette'in her sayısında Fransızca olarak yayınlanmıştır. Yalnız 1914 yılı sayılarında yoktur.

VIII

AHALİ FIRKASI

KURULUŞ YILI : *8 Şubat 1325 (21 Şubat 1910)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERDEN BAZILARI : *Gümülcine Meb'usu İsmail Bey (Reis ve Lider). Öteki üyeler : Karesi Meb'usu Vasfi, Konya Meb'usu Zeynelâbidin, Tokat Meb'usu Mustafa Sabri, Karahisar Meb'usu Ömer Feyzi, Erzurum Meb'usu Şevket Efendiler, Trablusgarp Meb'usu Ferhat, Bayezid Meb'usu Süleyman Sudi Beyler*[2].

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Ahali Fırka'sı Meşrutiyetin parlamento içinde kurulmuş, ikinci muhalefet partisidir. İttihat ve Terakki'den ayrılan Gümülcine, Karesi, Trablusgarp, Bayezit, Burdur, Erzurum Meb'usları tarafından kurulmuştur (Bk. Belge 2, s. 244). İktidarcı çoğunluktan, beklenilmedik bir zamanda kopan bu grup 1911 yılına kadar, parlamentoda sesini duyurmuştur. Fırka'nın siyasal programı (Bk. Belge 1, s. 242) ve dahili nizamnamesi vardır[3].

1. Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri

Seçimler

Ahali Fırkası, iki genel seçim arasında kurulmuş ve çalışmıştır. 1908 seçimlerinde kazanan meb'usların, İttihatçı çoğunluktan ko-

[1] Kuruluş tarihini kesin olarak saptayamadık. Yalnız altı mebusun bu tarihteki ortak istifa belgesi ve programın da yine bu tarihte **Yeni Gazete**'de yayınlanması, bizce kuruluş tarihi olarak benimsenebilir. **İkdam**, programı bir gün sonra (9 Şubat 1325) yayınlamıştır. Fırka "bir gün içinde kurulmuştur." (Ziya Şakir, **Hürriyet ve İtilâf**) (**Tan** gazetesindeki yazı dizisi, 1937).

[2] Fırka'nın kurucu ve yöneticileriyle ilgili bir belge, hatta bir gazete haberine bile hâlâ rastlamış değiliz. İlk altı isim dışındaki kişiler, rahmetli **Refi Cevat Ulunay**'la 5 Şubat 1951'de yaptığımız bir konuşmada belirtilmiştir.

[3] **Dahili Nizamname** altındaki tarih 1 Mart 1326'dır ve **Yeni İkdam**'da yayınlanmıştır (20 Mart 1326).

parak oluşturdukları bir siyasal örgüttür. Ahalici'ler eski İttihat ve Terakki meb'uslarıydılar, 1908 genel seçimine bu nitelikleriyle katılmışlardı. 1911 yılında da Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na katıldıkları için (Bk. Belge 5, s. 246), 1912 genel seçimine yeni etiketleriyle girmişlerdir. Böylece, Ahali Fırkası, İttihatçılıkla İtilâfçılık sarkacı içinde, kendi listeleriyle herhangi bir seçimle ilgilenmiş değildir.

Parlamento İçinde

Ahali Fırkası, Meclis-i Umumînin 1. yasama dönemi içinde, ilk üç toplantı yılını tüm olarak dolduran, 4. toplantı yılının da bir bölümünü kapsayan süre içinde çalışmıştır. Bu süre, İkinci Meşrutiyet'in en dağdağalı ve de en canlı, her sorunun ve konunun tüm yalınlığı ile konuşulduğu bir dönemidir. Ahali Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkasıyla beraber, İttihatçı çoğunluk karşısındaki iki küçük muhalefet partisinden biridir. Ve bu iki küçük Fırka Mebusan Meclisinin yapısına çoğulcu ve çok partili nitelik kazandırmışlardır.

Ahali Fırkası, Mebusan Meclisinde, en çetin tartışmalara katılmış, verdiği çeşitli soru ve gensorularla kavgalı ve heyecanlı görüşmelerin açılmasına neden olmuştur. Adı geçen soru ve gensorular özellikle Sulh Hakimleri Kanunu, Arnavutluk Harekâtı[4], Demokrat Fırka üyeleriyle Sosyalist Fırka üyelerinin tutuklanmaları[5],

[4] Önerge metni: "Şu günlerde Arnavutluğun bazı mahallerinde sezde-i zuhur olarak sefk-i demâi intaç eylemekte (kan dökülmesine sebep olmakta) olduğu işitilen ahval-i müessifeye karşı Meclis-i Mebusan'ın lâkayıt kalması câiz olamayacağından ahval-i mezkûrenin menşe ve mahiyetinden vükelâ-yı milleti haberdar etmek üzere meselenin Makam-ı Sadaretten istizahını (sorulmasını) teklif eylerim — Ahali Fırkası namına Gümülcine Mebusu İsmail". İttihat ve Terakki Fırkası üyesi Halil Bey, önerinin gensoru değil, soru olduğunu belirtmiş. Görüşmeler sonunda oya başvurulmadan sorun kapanmıştır (MMZC, D. I, Si 1, 69. İçt., 1326, s. 1035, 1075, 1077).

[5] Önergeden: "... Demokrat Fırka Kâtib-i Umumisi Fuat Şükrü Bey, heyet-i hükümeti ve bilhassa Dahiliye Nezaretini muahezeten (kınayarak) neşrettiği bir makale üzerine tevkif olundu, el'an mahpustur. Müteakıben **Muahede** gazetesi muharrirlerinden Pertev Tevfik, kezalik (yine) gazetesinde neşrettiği makalâttan dolayı hapse atıldı ve aynı gazetenin muharrirlerinden **Hamit Suphi** mücerret (yalnızca) mezkûr gazete muharriri bulunmak serriştesiyle (nedeniyle) taht-ı tevkife alındı. Kezalik **Sosyalist** gazetesi sahibi Hüseyin Vamık ve **İştirak** gazetesi müdir-i mes'ulü ve muharriri Hüseyin Hilmi ve **İnsaniyet** gazetesi mevkufiyete ilka olundular... sebepleri ve müstenit bulunduğu esbabı kanuniyeyi Sadr-ı âzam Hakkı Paşa'dan istizah ede- →

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın siygaya çekilmesi[6], Sait Paşa kabinesine "adem-i itimat" (güvensizlik oyu) verilmesi[7] sorunlarıyla ilgilidir. Ayrıca 1326 (1910) yılı bütçe görüşmelerinde ve başka sorunlarda da Fırka kendini göstermiştir.

Örneğin, Arnavutlukla ilgili tartışmalarda Ergiri Meb'usu Müfit Bey, Arnavutluk'taki harekâtın komutanı Cevat Paşa'yı "hunharane ve gaddarane surette yaptığı icraat" dolayısıyla düelloya çağırmıştır. Gürültüler arasında, Talât Bey (Paşa) düelloyu kendisinin kabul edeceğini belirtmiştir[8]. Ahali Fırkası, Türklük - Arnavutluk çatışmasında ilk kez tüm korkunçluğu ile kışkırtıcı bir rol oynamıştır[9].

Ahali Fırkası, yine ilk kez, siyonizm sorununu ve Yahudi aleyhtarlığını sert biçimde ortaya çıkarmıştır. Gümülcineli İsmail Bey, açıkça Yahudi düşmanı olduğunu, bu milletin Osmanlılar ve Türkler için büyük bir tehlike olduğunu ileri sürerken[10] İttihatçıların,

rım — 15 Kânun-ı evvel sene 1326 (1910). Gümülcine Mebusu İsmail". Uzun konuşmalardan sonra, oylamaya geçilmiş, önerge 50 oya karşı 53 oyla reddedilmiştir (MMZC, D. I, Si 3, 19. İçt., s. 514, 526).

6 "Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesine: Bugün Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in — kendisinden istihbar eylediğimiz vechile — Divan-ı Harb-i Örfi tarafından celp ve tevkifine teşebbüs olunduğu ve Meclis-i Mebusan'ın müçtemi (toplantı halinde) bulunduğu bir zamanda böyle bir muamelenin Kanun-ı Esasi'yi iptal ve şekl-i hükümeti tagyire (zorla değiştirmeye) doğru atılmış sarih ve cür'etkâr bir hatve olduğu cihetle şimdi Harbiye Nâzırı'nın Meclis'e davetiyle bütün müzakerata takdimen ve tâvilen (tüm görüşmelerden önce ve ivedilikle) bir meşrutiyet meselesi olan şu tecavüzün istihzahını talep eyleriz — 22 Teşrin-i evvel 1327 (3 Kasım 1911). Ahali Fırkası nâmına Gümülcine Mebusu İsmail, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi Amasya Mebusu İsmail Hakkı (Paşa), İttihat ve Terakki Fırkası Reisi İzmir Mebusu Seyyit ve diğer imzalar". Çok uzun tartışmalardan sonra sorun tatlıya bağlanmış, oylama yapılmamıştır (MMZC, D. I, Si 4, 10 ve 12. İçtimalar, s. 180, 263).

7 MMZC, D. I, Si 3, 4. İçt., s. 30.

8 MMZC, D. I, Si 1, 61. İçt., s. 1035, 1075, 1077.

9 Osmanlıcı bir görüşün hâkim olması gereken Meclis'te, Arnavut - Türk çatışması, ilk kez açıkça bu önergenin görüşülmesi sırasında çıkmıştır. Priştine Mebusu Hasan Bey ve öteki Arnavut mebuslar, Ahali'ci önergeyi desteklemişlerdir. Sadr-ı âzam Hakkı Paşa, "Arnavutluk mebusuyuz" sözü üzerine dikkati çekmiş, Arnavut mebuslar, Debre Mebusu Basri Bey'e "sen Arnavut değilsin sus" demişlerdir. Düello olayı da bu tartışmalar arasında ortaya çıkmıştır (MMZC, D. I, Si 1, 70. İçt., s. 1078 - 1085).

10 Gümülcine Mebusu İsmail Bey, Yahudi aleyhtarı olduğunu her fırsatta tekrarlamıştır. Örneğin, bir keresinde, kuruluşunda kendi fırkasında da

→

özellikle maliye ve dış borçlanmalar alanlarında, siyonistlerin baskısı altında olduğunu belirtmek istemiştir. Aslında oklarını — Selânikli ve dönme olmasından ötürü — Cavit Bey'e çevirmiştir[11].

Ahali Fırkası lideri, eleştirilerinin sertliği içinde reji, istikraz (dış borçlanmalar), kaçakçılık sorunlarını ele alınış, dış borçların "medâr-ı iftihar" (övünç nedeni) olmadığını belirtmiştir[12].

Fırka, Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa'yı ağır surette yıpratan "istizah" (gensoru) önergesini, Mutedil Hürriyetperverân Fırkasıyla birlikte vermiş ve istediği amaca da ulaşmıştır. Ömer Feyzi Efendi (Karahisar), Ahali Fırkası adına tartışmaların ilk bölümünde faal olmuştur. Sonunda, Fırka Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesini önerdiği halde vazgeçmiştir[13]. Sorun tatlıya bağlanmış, fakat Mahmut Şevket Paşa "efsanesi" de yıkılmıştır. Bu önerge aracılığı ile İttihatçı çoğunluğa karşı, tüm muhalefet büyük bir galibiyet elde etmiştir.

Ahali Fırkası, İttihat ve Terakki'nin kendi içindeki bölünmeleri, "Hizb-i Cedit" sorununu çözmeye uğraştığı bir dönemde, gövdeden kopmanın sonuçlarını kamuoyuna göstermiş oluyordu.

Bu arada Ahali Fırkası, Matbuat Kanununun Meşrutiyet rejimiyle bağdaşmadığını ileri sürerek bir kanun tasarısı da hazırlamıştır[14].

Musevilerin bulunduğu sözü üzerine "Yalnız Musevi noksandır, bizde yoktur" cevabını vermiştir. Ve Nesim Masliyah Efendi ile tartışmıştır. (MMZC, D. I, Si 4, 34. İçt., s. 715) — Başka bir birleşimde Gümülcineli İsmail Bey Siyonizmi Filistin'de, Şattelarap (Mezopotamya) vadisinde, bir İsrail hükümetinin kurulması olarak tanımlayınca, Masliyah Efendi "... bendeniz bunu kat'iyen reddederim, İsrailiyet namına cevap veriyorum" demiş ve alkışlanmıştır (MMZC, D. I, Si 4, 49. İçt., s. 1380).

11 İsmail Bey'e göre Maliye Nâzırı Cavit Bey, dış borçlanma sonunda, siyonizmin yönettiği akımlara sürükleniyordu. İsrail hükümetini kurmak amacını güden bir cemiyette, yüksek makamları işgal eden "memleketimizin muteber kişileri vardı". İlk sızma Kasel'in Milli Bankası ile olmuştu. Başında da Salem vardı. Fransız bankalarının etkileri altındaydı. Başta Sadr-ı âzam Hakkı Paşa olmak üzere birçoklarını İsmail Bey "bir şey bilmemekle" nitelemiştir. "Çare gösterin" diyenlere, İsmail Bey "muktedir bir Maliye Nâzırı" bulmak gerektiğini söylemiştir (MMZC, D. I, Si 4, 49. İçt., s. 1379 - 1380, 1381, 1385). Bu konuda sadece birkaç örnekle yetiniyoruz.

12 MMZC, D. I, Si 2, 78. İçt., s. 1317.

13 MMZC, D. I, Si 4, 12. İçt., s. 263.

14 **Yeni İkdam**'ın haberi: "Matbuat Kanununun muhtevi olduğu mevaddın serbesti-i matbuatı takyit eylediğini nazar-ı dikkate alan Ahali Fırkası, tadilâtı mutazammın bir lâyıhayı Mebusan Riyasetine tevdi etmiştir" (3 Nisan 1326, s. 4 - 5).

Görüldüğü gibi, Ahali Fırkası'nın parlamento çalışmaları çok yoğun olmuştur. Fırkanın ele aldığı başka sorunlara yer yer değinilmiştir.

İttihat ve Terakki ile İlişki

Parlamento içindeki çalışmaların tümü İttihat ve Terakki'yi eleştirme ve yıpratmaya yönelik olmuştur. Ahali Fırkası, İbrahim Hakkı ve Sait Paşalar kabineleri karşısında sert muhalefet yapmakla beraber meclis dışı eylemlere adı karışmamış ve parlamento içinde ilk kez iktidar - muhalefet ilişkisi kurmuş olan bir siyasal partidir. Mutedil Hürriyetperverân da aynı yolu izlemişti.

Fırka, kuruluşu ile, Anayasa Hukukunda henüz çözülmemiş, ya da siyasal koşullar içinde değişik çözümlere bağlanmış, bir sorunu da ortaya çıkarmıştır. Listesinde kazandığı partiden istifa eden ve başka bir partiye geçen meb'usların durumu, Ahali Fırkası kurucularından ilk altı meb'usun İttihat ve Terakki'den ortak istifaları seçmenlerin tepkisiyle karşılanmış, (Bk. Belge 3, s. 244) Anadolu ve Rumeli'deki İttihat ve Terakki kulüpleri kendilerine, artık Meclis içinde kalmamaları gerektiğini de telgraflarla bildirmişlerdir[15]. Meb'uslar da, bu gösteriyi sert bir şekilde karşılamışlardır[16].

Ahali Fırkası liderinin İbrahim Hakkı Paşa'ya karşı giriştiği "hücum"lar, eski İttihatçıların, içinden çıktıkları ortamı nasıl eleştirdiklerini gösteren örneklerdir[17].

15 İstifaname örneği için bk. s. 244. — Kınama telgrafları Edirne, Konya, Gelibolu, Erzurum gibi yerlerin Kulüp, Heyet-i Merkeziye ve müntehib-i sanileri (ikinci seçmenleri) tarafından çekilmiştir. Bk. **Yeni Tasviri Efkâr** (27, 28 Şubat 1325 ve 6, 30 Mart 1326) — İstifaların nedenine gelince Şehremaneti istikrazına dair bir sorundan dolayı İsmail Bey'in, Şeyhülislâmlığa tayin meselesinden dolayı da İlmiye sınıfı mensubu kişilerin bu harekete giriştiklerini **Tanin** ileri sürmüştür (11 Şubat 1325, s. 3).

16 Önce İsmail Bey 11 Şubat 1325 tarihli yayınlanan bir mektubunda **Jön Türk, La Turquie, Osmanischer Lloyd** gazetelerine durumu anlatmaktadır — Daha sonra Edirne Kulüplerinin ortak telgrafını cevaplandırmaktadır — Onu diğer müstafi mebusların cevapları izlemektedir. bk. Mustafa Sabri, **Devr-i Sabıktan Müdevver Devr-i Hazır Müritleri (Yeni Gazete**, 18 Şubat 1325, s. 2) — Süleyman Sudi, **Fırkalar Dolayısıyla (Yeni Gazete**, 23 Şubat 1325, s. 2). — Hacı Şevket, **Mektup** — Mustafa Sabri, **Fırka Meselesi** — (her iki yazı için bk. **Yeni Gazete**, 16 Şubat 1325).

17 Anket parlmanter müzakerelerinde İsmail Bey'in sözlerinden — "... **Meclis kendi emri tahtında bulunması lâzım gelen Heyetin emri altında bulunuyor. Haddizatında memur ve mes'ul olmak lâzım gelen Heyet-i Vükelânın**

Ahali Fırkası, İttihat ve Terakki içindeki bozuşmaların ortaya çıktığı sırada kurulmuştur ve Hizb-i Cedit'le kaynaşarak boyutlarını genişletmek istemiştir. Fakat bu birlik gerçekleşmemiştir[18]. Tersine, İttihatçılar, Ahali Fırkası'nın kuruluşunu, kendi türdeşlikleri bakımından, olumlu karşılamışlardır[19].

Basın Alanında

Fırka tüm isteğine rağmen, bir yayın organına sahip olamamıştır[20]. Fakat, kendisini destekleyen gazeteler de az değildir. Bunların başında *Yeni Gazete* bulunmaktadır[21]. Ayrıca *Sada-yı Millet, İk-*

âmiriyet-i istibdadı altında bulunuyor. Bu da tedricen Meşrutiyetin uçuruma doğru yuvarlanmakta olduğunu gösteriyor." — Babanzade İsmail Hakkı Bey'e hitaben: "... **Ne gösterdiniz? Ben anlamıyorum, Osmanlıların hürriyet-i şahsiyesi tecavüze uğrar, Kanun çiğnenir, hürriyet-i matbuat taarruza uğrar, gazeteler kapatılır, eşhas haps ve tevkif edilir, nazarlarında ehemmiyeti olamaz. — Bu kabinenin ve sizin nazarınızda hangi şeyin ehemmiyeti vardır söyleyin".** (18 Kânun-ı evvel 1326, 20. içtima) (**Tanin**, 20 Kânun-ı evvel 1326) — Bu durumu ve sözleri 14 Şubat 1325 tarihli **Yeni Gazete**'deki makalesiyle (s. 2) Tokat Meb'usu Mustafa Sabri Efendi de doğrulamıştır.

18 O. Ergin, **Balıkesirli Abdülâziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti** (İstanbul 1942). Müellife göre Hizb'e İttihat ve Terakki'ye muhalif meb'uslarla Ahali Fırkası mensupları kabul olunmamışlardır. Karesi Meb'usu Mecdi Efendi' nin de bu partiye mensup olmadığı anlaşılmaktadır (s. 95, 100 - 104).

19 **Tanin**, Ahali Fırkası dolayısıyla İttihat ve Terakki'den ayrılmayanların sayısını 154 olarak bildirmektedir (10 Şubat 1325, s. 2). **Yeni Tasvir-i Efkâr** bu sayının 160 olduğunu belirterek isimlerini yayımlamaktadır (7 Mart 1910, s. 6) — İttihat ve Terakki Reisi Halil Bey memnunluğunu belirtmiştir: "... **Herkes bilir ki bu ekseriyet-i azime anâsır-ı mütecaniseden müteşekkil değildi... Meşrutiyetle idare edilen ve fırka hayatı başlayan bir memlekette bir fırkaya dahil olup da badehu bundan çıkmak kadar tabii bir şey yoktur. Biz bu kanun-u tabiiden, düstur-u tekâmülden inhiraf edebilecek miyiz?.. Bir de fırkamız adetçe ehemmiyetini kaybetmişse de kıymet ve ittihat itibarıyla bir kat daha iktisab-ı kuvvet eylemiştir** (**İkdam, Yeni Gazete, Jön Türk**, 12 Şubat 1325) — Ebuzziya, **İttihat ve Terakki Fırkasının hal-i hâzırı**, (**Yeni Tasvir-i Efkâr**, 7 Mart 1910) Şöyle demekte: "... **Miktar-ı hâzırından yüzde beşini kaybetmekle maksad-ı asli-i siyasisinde 100'de 100 kazanmıştır. Çünkü bu veçhile istifa hasıl olmuştur"** — Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **Ahali Fırkası münasebetiyle... Nazariyat ve Bizdeki Tatbikatı**, (**Yeni Tasvir-i Efkâr**, 23 Şubat 1910)).

20 **Yeni Gazete**'nin verdiği bir havadise göre Fırka azaları bir gazete çıkarmak için bir aylık tahsisatlarını fedaya hazırdırlar (8 Mart 1326).

21 Müdürü ve Başyazarı Abdullah Zühdü olan bu gazete **Ahali Fırkası** başlıklı başmakalesinde şöyle demektedir: "**Meclis-i Mebusanımız ve memleketimiz en ziyade böyle bir fırkaya muhtaçtır**" (10 Şubat 1325).

dam[22] ve *Yeni İkdam* gazeteleriyle, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın gazetesi *İştirak*[23], Fırka'yı desteklemişlerdir. *Sabah* gazetesi ise renksiz kalmıştır[24].

2. *Fırka'nın Yapısı, İdeolojisi ve Belli Başlı Elemanları*

Ahali Fırkası, genel çizgileriyle, ideolojisi bakımından hayli muhafazakârdır. Sosyal yönü çok zayıftır. Ekonomik alandaki tutumu, eleştirileri, alışılagelmiş birkaç temaya dayandırılmıştır[25]. Kurucuları arasında ağırlık İlmiyecilerdedir. Ve daima da Osmanlı bürokrasisinin molla ve hoca kesimini savunmuştur. Nitekim, Mektebi Hukuk'un (Hukuk Fakültesinin eski adı) "İhtiyat" (hazırlık) sınıflarının bir yıla indirilmesi ve İlmiyecilerin bu sınıflara kabulü ile ilgili, meclisi uğraştıran bir konuda, önce öneriyi kabul ettirmeyi başarmıştır. Fakat, ikinci görüşmede, Maarif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey'in ağırlığını koyması üzerine, öneri reddedilmiştir[26].

Örgütlenme

Ahali Fırkası'nın örgütlenmesiyle ilgili bilgiler azdır. Meclis içinde, İttihatçı çoğunluktan koparak kurulmuş olan Fırka Meclis dışında örgütlenememiştir.

Belli Başlı Elemanlar

Bunlar kurucu ve yöneticilerden ibaret kalmıştır. Fırka'ya bağ-

[22] İkdam'a göre bu fırka **"Avrupa'da radikal sosyalist denilen fırka aksamından biridir"** (9 Şubat 1325).

[23] İştirak mensuplarına göre Ahali Fırkası sosyal demokrat bir fırkadır ve vücud-ü memleket için faydalıdır. Bk. **Hayat-ı Meşrutiyet - Ahali Fırkası** (27 Mart 1326, No. 7, s. 106).

[24] D(iran) K(elekyan), **İntihapçılar ve Meb'uslar**, (**Sabah**, 11 Şubat 1325). **İkdam**, **Sada-yı Millet** (9 Şubat 1325) "30 kadar meb'us"tan bahsetmektedirler — **Sabah** (24 Şubat 1325) ve Fransızca **Le Moniteour Oriental** (10 Mart 1910) daha kesin olarak "20 meb'usun İttihat'dan ayrıldığını" bildirmektedirler. Dr. Rıza Nur'a göre bu sayı 17'dir (**Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?** s. 9, 10).

[25] Rıza Tevfik'e göre, her ne kadar Meclis'teki partiler arasında programları bakımından fark yoksa da, görüldüğü gibi, Ahali Fırkası, savunduğu tezler bakımından İttihat ve Terakki'den hayli farklıdır (Rıza Tevfik, **Siyasi Fırkalarımız**, **Şura-yı Ümmet**, 16 Mart 1325) — D(iran) K(elekyan) **İntihapçılar ve Meb'uslar** (**Sabah**, 10 Şubat 1325).

[26] MMZC, D. I, Si 4, 16. İçt., s. 326 vd.

lı meb'usların sayısı, yirmiyi aşmamıştır[27]. Belirttiğimiz gibi, bunların da çoğunluğu İlmiyecilerdir[28]. Fırka, etnik grup meb'uslarınca desteklenmiştir.

3. *Fırka'nın Sonu ve Muhalefet Seline Katılış*

Fırka, 1911 yılı Aralık ayına değin bağımsız olarak çalışmıştır[29]. Meşrutiyetin ilk muhalefet Fırkası olarak tanıtılan Fırka, bu tarihte kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır (Bk. Belge 5, s. 246).

[27] **İkdam**, 9 Şubat 1325.

[28] Şehbenderzade Ahmet Hilmi: **Muhalefetin İflâsı**, s. 19.

[29] Mütareke döneminde Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Fransızca **Le Moniteur Oriental** gazetesine verdiği demeçte şöyle diyordu. "**Bu fırkanın ekseriyetini halis Türkler teşkil ediyordu...**" (**İkdam**, 8 Mayıs 1335).

B. AHALİ FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Meclis-i Mebusan'da Müteşekkil Ahali Fırkasının Programıdır*

1 — Hâkimiyet-i Milliye, bir memlekette ahali tâbir olunan ve bihakkın efkâr-ı umumiyenin mümessili bulunan ekseriyetin emzice ve ahval-i ruhiyesinden nebean eyleyen fikir ve arzunun muhassalasından mütecelli olmak lâzım gelip milletin bilâ tefrik-i cins ve mezhep ahali namile yâd olunan bu kısm-ı mühimme hakk-ı meşrutiyetleri olan salâhiyet-i hâkimelerini temin etmek ve devr-i sabık yadigârı olarak memleketin uruk-u itiyadına yerleşmiş bulunan tagallüb-ü müteneffizanenin akıl ve hikmet dairesinde ref-u izalesine çalışmak üzere Ahali Fırkası namında Meclis-i Mebusan-ı Osmanide tevkifat-ı ilâhiyeye müsteniden bir Fırka teşekkül etmiştir.

2 — Fırkanın üssülesas-ı harekatı efrad-ı milleti bilâ tefrik hukukça müsavat-ı kâmileye mazhar eylemek kaziye-i mutena bahası olup Meşrutiyetin bu esas-ı mühimmi bütün dekayikile takip olunacaktır.

3 — Büyük ve küçük bilcümle memurinin ifa-yı vazifede mugayir-i kanun ahvale cür'et ettikleri görüldüğü takdirde kavanin-i mevzua dairesinde taleb-i mesuliyetleri meselesi sözde bırakılmayarak hakk-ı murakabe gayet ciddî bir surette istimal olunacağı ve ötedenberi âdet olan müsamahata nihayet verdirilmeğe teşebbüs edileceği gibi, buna mukabil umur-u memurinin kanun dairesinde serbesti-i temşiyetini teminen hiçbir memurun bilâ sebeb-i kanuni azline mesağ gösterilmeyerek hukuk-ı memurinin dahi muhafazasına itina olunacaktır.

4 — Memlekette hükümran olacak kuvvet münferiden ve münhasıran kanun kuvvetinden ibaret olup her şeyde ve bilhassa Meclis-i Mebusan ile kabinenin vaziyet-i mütekabilesinde tamamen ve kemalen kanuniyet ve Meşrutiyet icabatı nazar-ı dikkate alınacak ve şekle atf-ı ehemmiyet etmemekle icab-ı maslahata tebaiyet gibi temayülâta kat'iyyen meydan verilmeyerek her hususta şekl-i kanunî vecibürriaye tutulacaktır.

5 — Kanun-ı Esasinin muhafaza-i ahkâmına son derece dikkat ve ihtimam olunacak ve hâkimiyet-i milliyeyi tahkime medar olmak üzere Âyanın kısmen taraf-ı milletten intihap ettirilmesi için sarf-ı mesaî edilecektir.

6 — Usul-ü intihab-ı Âyana dair yapılacak kanunnamede Heyet-i Âyanın Meclis-i Mebusandaki siyasi cereyanlardan birine mağlûp olmıyacak bir tarzda intihapları esasının vaz'ına çalışılacaktır.

* **İştirak** (No. 7. *27 Mart 1326*, s. 106 - 107) — Ayrıca aynı metin için bk. s. 234, Not 1.

7 — İntihab-ı Mebusan Kanununun hin-i tadilinde hâkimiyet-i milliyeyi daha vâsi bir mikyasta gösterebilecek usul-ü intihabın vaz'ına çalışılacak ve mebuslar zaman-ı intihaplarından lâakal beş sene mukaddem daire-i intihabiyelerine nüfusunu naklettirerek orada mutavattın bulunmuş olmak vali ve mutasarrıf ve kaymakam ve hükkâm gibi rüesa-yi memurin-i mahalliyeden olmamak şartı nazar-ı itibara alınacaktır.

8 — Lisan-ı millet olan matbuatın hürriyet-i hukukiyesinin bir kat daha teyidi için matbuat kanununun tadili talep olunacaktır.

9 — Sermayedaran ile amelenin münasebat-ı mütekabilesi hakkındaki kanunun, amelelerin hukuk-ı esasiyesini bihakkın temin edebilecek bir hale ifrağ için tadili teklif edilecektir.

10 — Çiftçi, amele ve fukara-yı esnaf ve köylülerden alınan ağnam ve emsali bazı vergilerden tenzilât-ı mumkine ve akarat vergileri ile sefahet ve mükeyyifata sarfolunan servetlere ait vergilere zamaim-i münasebe icrası talep olunacağı gibi emval ve emlâkten ashabının nisbet-i istifadeleri nazar-ı itibara alınacak ve fukara ile aceze-i zürra meskenlerinin vergiden istisna ettirilmesine çalışılacaktır.

11 — Daima ve alelhusus bütçede tezavün hasıl oluncaya kadar yüksek maaşlarla ve bilüzum memuriyetlerle hazine-i milletten vuku bulacak masarif-i müsrifaneye müsaade edilmeyecek ve devr-i sabıkta emval-i milleti garetle kesb-i gına ettiği taayyün eden rical ve memurinin hakk-ı takaüdden ıskatı hakkında kanun lâyihası teklif olunacaktır.

12 — Emval-i mağsube-i millet her kimin yedinde bulunursa bulunsun aynen veya zımanen bilmuhakeme istirdad ile müstehak-ı bulunan hazine-i millete terki hakkında kanun lâyihası teklif olunacaktır.

13 — Memalik-i Osmaniye'de maruf olan edyanın serbesti-i icrası mahfuz olmakla her unsurun mensup olduğu dine ait hissiyatın taarruzdan masun kalmasına ve ittihad-ı anasırın tesis ve takririne tevessül olunacaktır.

14 — Emlâk ve arazinin hukuk-ı tasarrufiye ve intikaliyesi mümkün olduğu kadar tevsi ve teshil olunacak ve zürraın tehvin-i ihtiyacı için Ziraat Bankasının müstakil ve vâsi millî bir banka haline ifrağı suretile ıslâhına çalışılacaktır.

15 — Mekâtib-i âliye mezunlarının hukuk-ı muhafaza olunmakla beraber memuriyetlerin tevdiinde ehliyet nazar-ı itibara alınacaktır.

16 — Devletin lisan-ı resmisi Türkçe olduğu cihetle mekâtip ve medariste lisan-ı türkinin tahsiline mecburî olarak itina ile beraber Devletin din-i resmisi islâm olmak ve ulûmu islâmiyenin lisan-ı tedvini arabî bulunmak itibarile Arapçaya dahi ehemmiyet-i mahsusa atfedilecek ve anasır-ı saire-i Osmaniye lisanlarının serbesti-i tahsil ve tedris esası muhafaza olunacaktır.

17 — Memlekette bihakkın neşr-i irfan ve umran için çare-i yegâne olmak üzere maarif ve menafi ianeleri ihtiyacat-ı mahalliyeye terkolunacak ve taşra evlâdının tahsil-i âli ve idadiden hissement olabilmelerini teshil için Dersaadette ve merakiz-i vilâyatta mekâtib-i leyliyenin teksirine çalışılacaktır.

18 — Evkafın suiistimaline bâdî olan usul ve kavaidin ref' ve ıslâhı ve galâtının meşrut lehine sarfı ve hukuk ve menafi-i vakfiyenin bihakkın muhafazasile beraber memleketin terakki-i servet ve mamuriyeti nazar-ı dikkatte

bulundurulacak ve medariste ulûm-u diniye tedrisatına bir kat daha ehemmiyet ve intizam verilmekle beraber ihtiyacat-ı asra göre fünun-u lâzimenin ilâvesine dahi sarf-ı mesaî olunacaktır.

19 — İdare-i vilâyatta tevsi-i mezuniyet-i idarî tatbik olunmakla beraber taksimat-ı mülkiye-i idariyesi hakkında kanun-ı mahsus talep olunacak ve tesri-i muamelâta medar olmak üzere elviye-i müstakilenin tezyidine çalışılacaktır.

20 — Usul-ü ticaret-i berriye ve bahriyenin ve emr-i mühimmi ziraatin ve sanayi-i medeniyenin himaye ve terakkisi için her tarafta ticaret ve ziraat odalarının teşkil ve tamimi ile bunlara salâhiyet-i kâfiye tevziine çalışılacak ve bir de himaye-i hayvanat cemiyetleri tesisine sarf-ı gayret edilecektir.

21 — İşbu program icabı halinde fırkanın sülüsan-ı ekseriyeti kararile tadil olunabilecektir.

BELGE 2

Ahali Fırkasının Kurulmasına Neden Olan İstifaname*

Meclis-i Mebusan'da müteşekkil İttihat ve Terakki Fırkasından istifa eylediğimizi ilân eyleriz.

8 Şubat 1325

İttihat ve Terakki Fırkası
Reis-i Sânisi
Gümülcine Meb'usu
İsmail

İttihat ve Terakki Fırkası
İdare Memuru
Karesi Meb'usu
Vasfi

İttihat ve Terakki Fırkası
azasından
Trablusgarp Meb'usu
Ferhad

İttihat ve Terakki Fırkası
azasından
Bayezid Meb'usu
Süleyman Sudi

İttihat ve Terakki Fırkası
azasından
Burdur Meb'usu
Ömer Lûtfi

İttihat ve Terakki Fırkası
azasından
Erzurum Meb'usu
Şevket

BELGE 3

İttihat ve Terakki Edirne Kulüplerinin İstifaları Protesto Eden Ortak Telgrafı**

Otuz üç sene devam eden bir mücahede-i cansiperâne ile vatanı izmihlâlden, Osmanlılığı zulüm ve istibdattan avn-ü hakla kurtarmaya muvaffak olan

* **Sabah**, 9 Şubat 1325. Daha geç tarihte İttihat ve Terakki'den ayrılmış olan **Zeynelâbidin** ve **Mustafa Sabri** Efendiler, istifanamelerini **Yeni Gazete**'ye göndermekle yetinmişlerdir (10 Şubat 1325, s. 3).

** **Yeni Tasvir-i Efkâr**, 27 Şubat 1910 — **Yeni İkdam**, 11 Kânun-ı sâni 1326, s. 3.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin Meclis-i Millî'mizde selâmet ve saadet-i vatan namına ifa-yı vazife etmekte olan fırka-i siyasiyesi aleyhine fırka vücude getirmek ve Osmanlılığı saklayan kuvvei galibeyi dağıtmak neticesini düşünmeyerek Gümülcine Meb'usu İsmail, Erzurum Meb'usu Şevket ve Beyazıtlı Süleyman Sudî ve Burdurlu Ömer Lûtfi ve Antalyalı Hamdi ve Balıkesirli Vasfi Efendilerin Fırka'dan istifa ettiklerinden dolayı teessüfler eder ve evvelce Cemiyetimize ancak meb'usluk mevkiini temin etmek için dahil oldukları bugünkü hareketleriyle taayyün ettiğinden bu hakikatın dahi efkâr-ı umumiye muvacehesinde alenen beyanını vazife-i vatanperveriden addeyleriz.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Edirne'de Birinci Kulüp Heyet-i İdaresi

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İkinci Kulüp Heyet-i İdaresi

BELGE 4

Ahali Fırkası Reisi ve Gümülcine Meb'usu İsmail Beyin Protestolara Cevabından Bazı Bölümler*

Edirnede İttihat ve Terakki Cemiyeti Birinci ve İkinci Kulüp Heyet-i İdarelerine ve İskeçe müntehib-i sanilerinden malûmülesami zevata:

"... Her sahib-i fikir ve muhakemenin şu tafsilâttan anlıyacağı hakikat şu dur ki İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi kendi unvanının tebdiline dahi rıza vererek fırka efradının hareket ve mesleğine müdahale etmediğini ispat eylemiş ve fırka efradı, nam ne olursa olsun fırka şerait-i tabiiyesi dahilinde vicdanının telkinat ve temayülâtına teb'an icra-yı harekatta serbest kalmıştır ve bu serbesti-i hareketin netice-i tabiiyesi olarak her ferdin fırkada kalmak, o programla çalışmak ve istifa etmek hakkı zâhir olmuştur.

"Binaberin fırkadan istifa eden bir mebusu tahtiye ve muaheze etmek, anın fırka programını takip ve adem-i takip hususundaki hakk-ı ihtiyarını ihlâl ve hukuk-ı vekâletine müdahale mânasını tazammun eder ki Edirne kulüpleri iyice muhakeme ettiği halde bu beyanname ile nasıl mühim bir hatâda bulunduklarını itirafa vicdanen mecbur kalırlar. İskeçe müntehib-i sanilerinin telgrafına gelince...

"Evvelâ — Telgrafa vaz-ı imza eden İskeçe müntehib-i sanileri şunu bilsinler ki Gümülcine Meb'usu yalnız anların emel ve arzularına hâdim bir meb'us olmayıp ber mantuk-i Kanun-ı Esasi umum millet-i Osmaniyenin meb'usudur... Fikir ve vicdanının telkinatı dairesinde menafi-i umumiye-i Osmaniyeyi muhafaza ile mükellef olduğunu ve hiç bir şahıs ve heyetin taht-ı esaretinde bulunmadığını hatırdan çıkarmaz.

Saniyen — Telgrafta yeminden nükûlüme ve verdiğim sözde durmadığıma dair olan müddeiyat adem-i vukufa müstenid bir kizb-i sarihtir. Benim verdi-

* Metni için bk. **İkdam, Yeni Gazete** (15 Şubat 1325).

ğim yemin, Cemiyet'e yani Meşrutiyetin muhafazasına bir yemindir. İttihat ve Terakki Fırkasından istifa Meşrutiyete muhalif midir? Meclis-i Mebusandaki Fırka azası hakkında yemin usulü yoktur. Fırkaya giren tahlif olunmaz ve bugün Fırkanın programı, vaktile Cemiyet tarafından tanzim olunan program değildir. Cemiyetin tahlifnamesinde, Meclisteki Fırka programına tebaiyet edileceğine dair bir fıkra yoktur."

BELGE 5

Ahali Fırkasının Hürriyet ve İtilâf Fırkasına Katılışını Bildiren Tebliğ

Ahali Fırkası esasen teessüsüne iştirak ettiği Hürriyet ve İtilâf Fırkasına — neşrolunmuş olan programı takip etmek üzere — heyet-i mecmuasile dahil bulunduğunu beyan ve ilân eyler.

10 Teşrin-i sâni 1327

Ahali Fırkası Reisi
Gümülcine Mebusu
İsmail

IX

OSMANLI SOSYALİST FIRKASI

KURULUŞ YILI: *Eylül 1326 (1910)*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Nuru Osmaniye'de Hürriyet Matbaası.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERDEN BAZILARI: *Hüseyin Hilmi* (Reis, İştirak *gazetesi sahibi*), *Namık Hasan* (Sosyalist *gazetesi sahibi*), *Pertev Tevfik* (Muahede *gazetesi sahibi*), *İbnül Tahir İsmail Faik* (İnsaniyet *gazetesi sahibi*), *Baha Tevfik, Hamit Suphi Beyler*[1].

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Fırka'nın Kuruluşu

Osmanlı İmparatorluğunda 1908 Meşrutiyetinin ilânından itibaren başlayan özgürlükçü hava içinde çeşitli siyasal düşüncelerin ve eylemlerin yanı sıra sosyalizm düşüncesi de gündeme gelmiş-

[1] Bu partinin kurucularını da, yöneticilerini de tam olarak saptayamadık. 1952'de bildiklerimize yeni adlar katamayacak durumdayız. İlk baskıda, bu adları, o zaman hayatta olan, bugün artık aramızda bulunmayan kişilerden almıştık. Onlar da bu saptamanın zorluğu üzerinde durmuşlardı. Örneğin, rahmetli **Münir Süleyman Çapan**, 30 Haziran 1948 tarihli bir konuşmamızda, yukarıki isimlerden sözetmişti. Hatta, Hüseyin Hilmi'nin Baha Tevfik'in etkisi altında kaldığını, bilgisizliğini ve "ben sosyalizm oldum" dediğini de belirtmişti. — Sayın **Bezmi Nusret Kaygusuz**, 9 Mayıs 1949 tarihli bir mektubunda, Çapan'ı doğrulamıştı: **"Hüseyin Hilmi, Baha Tevfik'in elinde bir manivela idi. Baha onu kukla gibi oynatırdı. Onu sosyalist yapan, ona İştirak gazetesini çıkarttıran Baha'dır"**. — Kendisinden bu konuda bilgi rica ettiğimiz rahmetli Dr. **Refik Nevzat** da, Paris'ten gönderdiği 17 Nisan 1950 tarihli mektubunda, yukarki adları vermiştir. — Sayın **Hasan Sadi Birkök** de, Hilmi'nin **"muhteris, cahil, kimseye danışmayan"** karakterde ve **"Hilmi = Parti"** olduğunu, 4 Nisan 1951 tarihli konuşmamızda açıklamıştır. — Böylece, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın ideolojisinde, **Baha Tevfik**'in doktrini, **Hilmi**'nin de eylemi temsil ettiği yargısına varılabilir. Ayrıca bk "Namık Hasan Kimdir?" A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm III**, (İstanbul: May Yay., 1967), s. 17 - 19. Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, (3. Baskı, Ankara 1978, s. 37 - 60).

tir. Gerçi bu ismi taşıyan bir Fırka'nın kurulması için iki yıllık bir sürenin geçmesi gerekmiştir ama, sözkonusu süre içinde sosyalizm fikrinin kamuoyunu meşgul etmediği söylenemez.

Fırka'nın kurulduğu 1910 yılında cemiyet ve matbuat özgürlükleri de az çok düzenlenmiş durumdaydı. 1908 yılı sonundaki tatil-i eşgâl (grev) hareketleri[2] sonucunda ilk kanun-ı muvakkat çıkarılarak bu gibi hareketlere engel olunmaya çalışılmıştı. İşçi, sendika sorunları 1909 yılında parlamentoda uzun tartışmalara neden olmuştu[3]. Ve ilk kez "sosyalizm" sözcüğü ve tartışmaları parlamentoda işitilmişti.

Her ne kadar Fransa'nın en ciddi gazetesi olan *Le Temps* gazetesi henüz Kanun-i Esasi'nin ilânından bir ay geçmeden Osmanlı İmparatorluğunda sosyalist hareketlerin başladığına işaret etmekteyse de[4] bu hareketlerin çok etkisiz ve zayıf olduğunu belirtmeliyiz.

Bir kısım Osmanlı aydınları bu gibi hareketlerin "kanaatkâr Osmanlı işçileri" arasında değil de ancak "Avrupa amelesi" arasında yayılabileceğini belirtirken[5] diğer bir kısım aydın — oldukça azınlıkta olmakla beraber — köylüleri, gündelikçileri, müstahdemleri de içine alan bir "Osmanlı proletaryası"nın varlığından söz edebilmişlerdir[6].

2 1908 Grevleri için bk. Hakkı Onur, **1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler**, (**Yurt ve Dünya**, No. 2, Mart 1977).

3 Örneğin "tatil-i eşgal" (grev) ve işçi sorunlarıyla ilgili görüşmeler için bk. TV 1325, No. 230, 273, 274, 275, 287, 302. Daha pek çok örnekler verilebilir. Bu konuda yeni bir kaynak olarak bk. A. Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu**, 1909.

4 Yazı'nın devamından: "**Malumdur ki, hükümet-i Osmaniye Avrupa hükümetleri meyanında (arasında) en az eser-i terakki (ilerilik) göstermiş olduduğundan sosyalizm fikrinin sirayetini teshil eden (bulaşmasını kolaylaştıran) amele güruhu burada büyük bir cemiyet teşkil etmemektedir. Fakat şurası gariptir ki burada avrupanın amele güruhu gibi muhtaç ve sefil bir kısım ahali olmadığı halde sosyalizm fikri bazı müstahdemin ile amele arasında intişar eylemektedir. Bir kısım müstahdemin ile amele de, ekseriyet üzere, şimendifer kumpanyaları tarafından istihdam edilmekte olduklarından fikr-i mezkûrun (sosyalizm fikrinin) intişarından (yayılmasından) dolayı bu kumpanyalar mutazarrır olmaktadırlar**" (**Sabah**, 14 Eylül 1324, No. 6826).

5 **Sabah**, aynı sayı (Haber hakkında yorum).

6 Ali Namic: **Vérité, Justice, Bonté**, s. 31 - 33 — Ayrıca bk. A. Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm** (İstanbul, 1965). s. 3 - 11. Genellikle, sosyalizmle ilgili yazıların yazarları Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın mensupları değildi. Mete →

İşte 1910 yılı sonunda Osmanlı Sosyalist Fırkası böyle bir ortam içinde kuruldu. Fırka'nın özelliği tarihimizin bu adı taşıyan ilk partisi olması ve parlamento dışında kurulmasıdır.

2. *Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri*

Seçimler

Fırka hiçbir genel ve ara seçime katılmamıştır. 1327 (1911)'deki Mebusan feshinden sonra *Hürriyet ve İtilâf* cephesine katılması istenmiştir[7].

Parlamento İçinde

Mebusan Meclisinde sosyalizmle ilgili ilk tartışma işçi sorunları ve sendikalar hakkındaki kanun tasarısı dolayısıyla ve 13 Mayıs 1325 (26 Mayıs 1909) tarihinde ve 80. toplantıda çıkmıştır[8]. Daha Fırka'nın dahi kurulmadığı bu tarihte parlamento dışında oluşan olayların meb'usları anlamadıkları bu konuda konuşmaya zorladığını görüyoruz[9].

Az sayıdaki Ermeni ve Bulgar meb'usunun bu konudaki ortak tavırları basının kendilerini bir grup olarak tanımlamasına neden olmuştur. Bulgar üyelerin her türlü düşüncenin geniş olarak tartışıldığı Osmanlı Avrupa'sından gelmeleri, Ermeni meb'uslardan Hınçakların daha ılımlı ve sosyal demokrat, Taşnakların daha katı ve Marksist doktrinleri benimsemiş olmaları bu alandaki sorunlara daha büyük ilgi göstermelerinin nedeni olmuştur[10].

Tunçay, bu konu üzerine eğilmiştir (**Türkiye'de Sol Akımlar**, s. 42 - 44). Örneğin bk. Bedi Nuri: **Ferdiyûn ve İştirâkiyyun** (**Resimli Kitap** 1325, No. 11, s. 1197 - 1207) — Yine ünlü romancı Mehmet Rauf'un bir yazısından: "... **Avrupa destgâhı (tezgâh) san'atından her şeyi alabiliriz. Tevakki edeceğimiz (kaçınacağımız) bir şey varsa, o da israf ve sefalet denilen unsur-u mahv ve nekbettir ki (yok olma ve musibettir) elhaletü-hâzihi (şimdiye kadar) milyonlarca sosyalistin nâleş-i bişuduna (yararsız inlemelerine) sebeb-i yegâne onlardır**" (**Bir Senelik İnkılâp, Resimli Kitap** 1325, No. 10, s. 973).

7 Rıfat Süreyya, **Fırkalar ve Sosyalistler** makalesinde bu kanıdadır. (**Teşkilât**, 1327, Sayı: 200).

8 3 No.'lu nottaki kaynak.

9 Bu konuyu bilmeyen ve öğrenmek isteyen meb'uslardan biri de Kayseri Meb'usu Kasım Efendi'dir. Zöhrap Efendi'ye şöyle der: "**Sosyal-i tefsir et. İptida anlat. Her biri bir güna (biçimde) tefsir ediyor. Osmanlı lisanıyla söylenecek sosyal nedir?**" (TV 1325, 80. içt., s. 3).

10 Bu meb'uslar arasında Van Meb'usu Vahan Papazyan, Hamparsum Boyacı-

→

Ermeni ve Bulgar meb'usları arasında Türk meb'uslarının ne oranda bulundukları henüz bugüne kadar çözülmüş değildir. Burada sorunların çeşidine göre solda yer almış Osmanlı meb'uslarından bahsetmek mümkündür. Ünlü Fransız sosyalist lideri Jaurès'in ölümü nedeniyle Osmanlı parlamentosunda yapılan konuşmalar bu konuda bize az çok yardımcı olabilir[11].

Parlamento içinde işçi sorunları, ya da sosyalist düşüncelerin tartışılması gibi konulara Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın hiçbir katkısı olmamıştır. Meb'usu olmayan Fırkaya parlamento içinde katılmalar da olmamıştır. Yalnız, yönetimin diğer muhaliflere gösterdiği sertlik eleştirilirken sosyalistler de savunulmuştur. Ancak bu savunuyu yapanın sosyalizmle hiçbir ilgisi olmayan Ahali Fırkası, gene Hüseyin Hilmi Bey'in mahkemeden mahkemeye taşınmasını eleştirenin Lütfi Fikri Bey olması olayın ele alınış tarzını bize göstermektedir.

İttihat ve Terakki ile İlişki

İktidar partisinin sosyalizm fikrine karşı olumsuz bir tavrı olmadığı, hoşgörülü bir tavır içinde bulunduğu belirtilebilir. Bunun bir nedeninin İttihatçıların kendi sol kanatlarını ürkütmemek olduğu düşünülebilir[12]. Ama bu grubun sosyalizmden çok bir çeşit sosyal adaleti savunduğu ve sosyalistlerle ideolojik bir paralelliğinin bulunmadığı açıktır. Kuşkusuz İttihat ve Terakki için sözkonusu olan bu özellik onun en büyük rakibi olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası için de geçerlidir. Bu arada Osmanlı Sosyalist Fırkası da kesin olarak muhalefet saflarında yer almıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi İtilâfçılar onları ortak cephe içinde savaşmaya davet etmişlerdir.

yan, Karakin Pastırmacıyan, Dagavaryan Efendilerin bulunduğunu **Genç Türk** 1326 (No. 11, s. 4) ve Sosyalist Fırkası Paris Şubesinin organı **Beşeriyet** 1912 (No. 5, s. 5 - 6) gazeteleri vermektedirler. Bu durumu yadırgamamak gerekir, zira aynı zamanda Ermeni ihtilâlci komitelerine mensubiyetleri ilân edilen Ermeni meb'uslar komitelerinin programlarını etkilemiş olan sosyalizm doktrin ve Enternasyonal hareketlerine uymuşlardır. — Grup hakkında bir haber için bk. **Tealsat** 1327, No. 137, s. 3. Unutulmaması gereken nokta, grup sözcüğünün, bu konuda, bugünkü anlamında kullanılmamış olduğudur. Kısaca, bu meb'uslar birer parti grubu oluşturmuş değildiler.

11 MMZC, C. 3, D. 3, Si 1, 47. İçt., s. 319.

12 "Hizb-i Terakki" bu sol grubu oluşturmaktadır ama sosyalistler ile herhangi bir organik bağlantıdan söz edilebileceğini sanmıyoruz.

Osmanlı Sosyalist Fırkası, İttihat ve Terakki'yi önce klasik Meşrutiyetçi açıdan eleştirmiştir. Onun iktidar tekelciliğini, istibdadını, hürriyet düşmanlığını diğer muhaliflerden farksız bir biçimde belirtmiştir. Fırka'nın sosyalist açıdan eleştirileri ise ikinci planda kalmıştır. Çünkü kadrosu yetersizdir ve başta reisi olmak üzere sosyalizm bilgisi meb'uslara oranla çok yetersiz kalmıştır. İşlediği en belirgin tema soyut biçimde "içtimai 10 Temmuz'un" gerçekleştirilmesidir ve işçilerin grev yapmaya çağrılmasıdır[13].

İttihat ve Terakki'nin Fırka'ya karşı tutumu da bir hayli sert olmuştur. Sosyalist kulüpleri, sosyalistleri savunan veya onların organı olan gazeteler kapatılmış, sendika kurulması yasaklanmış, dernek biçiminde kurulan sendikalar da kapatılmaktan kurtulamamışlardır[14]. Fırka'nın reis ve yöneticileri de tutuklanmıştır.

Ancak, bu tepkilerin tümünün Sosyalist Fırka'ya karşı olmadığını belirtmek gerekir. Özellikle Selânik olaylarının Fırka ile ilişkisini kurmak zordur ve *Vlâhof Efendi* "İstanbul sosyalistleri"ni eleştirir görülmektedir[15].

13 **"Ey Tramvaycılar, size ittihadınız, kıyamlarınız ne zarar veriyordu? Ey Anadolu Şimendiferi memurları, bir işaret-i teyakkuzunuz Hugnen'i derakap yumuşatmadı mı? Birleşiniz, el ele veriniz, artık kâfi... Artık çalışan fıkaranın da gülmesi lâzımdır..."** (**İştirak**, No. 3, s. 36 - 41).

14 "Emniyet ve asayiş-i memleket nokta-i nazarından hükümetçe tehlikeli addolunan Sosyalist kulüplerinin seddi kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Selânik'teki Sosyalist Kulüb kapanmış ve 200 azası bulunan Galata Sosyalist Kulübünün seddi dahi derdest bulunmuştur. 21 Teşrin-i sâni 1326" (**Azad**, aynı tarihli sayısı) — L. Erişçi, adı geçen eserinde Selânik valiliğinin Dahiliye Nezaretine yazdığı "tahriratın" bir kısmını neşretmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist faaliyetin Selânik'te bilhassa nisbi bir canlılık gösterdiğine delil sayılabilen bu yazıda Selânik'te amelenin sendika hareketi genişlediği, sosyalizm doktrin ve tatbikatile bölgesel ticaretin mahvolacağı ve **"bu itibarla ruhsat ilmühaberi itasında tereddüt edildiği... ve nihayet ruhsatname verilmiş olan sendikaların men'i için bir Meclis-i Vükelâ kararı alınması"** lüzumu bildirilmektedir. İttihat ve Terakki hükümeti işte bu kararı almıştır. — Ayrıca bk. **Genç Türk**, (1326, No: 11, s. 4).

15 Selânik olayları, daha 1908'de ipucu vermişti. Devletin resmi gazetesi **Takvim-i Vekayi** ilk sayılarında yer yer ortaya çıkan grev haberlerini vermeye başlamıştır (bk. No. 1, 4, 11, 15 - 1324). Selânik limanındaki hamalların Avusturya gemisine karşı tutumları da bunlar arasındadır. Daha sonra, Selânik Meb'usu Vlâhof Efendi, olayları Mebusan kürsüsüne getirmiştir. Vlâhof Efendi, hem Osmanlı, hem de Rumeli sosyalistleri adına konuştuğunu belirttiği konuşmalarında, İttihat ve Terakki'nin Selânik'teki "Federasyon de Sosyete Uvriyer"in **(Fédération des Sociétés Ouvrières = İşçi Dernekleri Federasyonu)** kapatılmasını, kâtib-i mes'ulünün yedi saat gözaltına →

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın İmparatorluktaki sosyalist düşünce akımı ve hareketleri içinde çok küçük bir rol oynadığını belirtmek yerinde olur.

Ülke Dışı Sosyalistlerle İlişki

Sosyalist Fırka II. Enternasyonal'e bağlandığını, Hüseyin Hilmi Bey'in 1913 Temmuz'unda Paris'e giderek Jaurès ile ilişki kurduğunu, *Pré Saint-Gervais*'de düzenlenen savaş aleyhtarı mitinge katıldığı bildirilmiştir. Bu ilişki sonucu Jaurès, Hüseyin Hilmi Bey'e bir mektup göndermiştir (Bk. Belge 3. s. 259).

Basın Alanında

Osmanlı Sosyalist Fırkası çeşitli yayın organlarına sahip olmuş ve bunlar aracılığıyla düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Fırka'nın asıl yayın organı *İştirak* dergisidir[16]. İhtilalci bir bakışa sahip olan dergi, işçileri ayaklanmaya, bu amaçla çeşitli fabrika işçilerini birleşmeye çağıran eylemci yazılara geniş çapta yer vermiştir[17]. *Sos-*

alınmasını, tütüncü sendikası kurulmasının engellemesini, İstanbul'da şemsiye fabrikası işçilerinin sendika kurmalarına Beyoğlu mutasarrıfının izin vermemesini, "tatil-i eşgal kanun-ı muvakkati"nin çıkarılmış olmasını eleştirmiştir (MMZC 1910, C. 3, D. I, Si. 3, s. 270-272). 1911'de Sait Paşa hükümetinin getirdiği Kanun-ı Esasi değişikliği önerisini, Selânik'teki işçi çevresinde ağır eleştiri konusu yapan da odur (MMZC 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 34. İçt., s. 724-726). Vlâhof Efendi, Makedonyalıydı ve bir Balkan sosyalisti olarak, Selânik limanındaki olayı Meclise anlatmıştır. Şöyle ki, bu limanda çalışan iki bin kadar hamal "tatil-i eşgal etmişlerdi". Bunların arasına birkaç "İstanbul sosyalisti girmiş" ve onları kışkırtmıştı. O da, işçilere "siz kimseye alet olmayınız, grevi ancak kendi menfaatiniz için ilân ediniz" demişti. Polis işe karışarak, üye kayıt muamelesini ve grevi yasaklamıştı. Oysa "bu cemiyette ne nasyonalizm, ne de şovinizm" vardı (MMZC 1910, C. 3, D. I, Si. 3, 12. İçt., s. 272) — Vlâhof Efendi, 1911 feshinden sonra 1912 seçimine yine Selânik'ten adaylığını kaymuş, üç bin kişilik büyük bir toplulukta programını açıklamış, adaylığı "alkışlarla" kabul edilmiştir. (**Yeni İkdam**, 10 Şubat 1912). Fakat seçilememiştir.

16 Başlığı altında "Biri yer biri bakar, kıyamet bundan kopar" atasözü yazılı bu dergi "sosyalizm efkârının mürevvici (fikirlerinin yayıcısı)" olduğunu belirtmiştir. 20. sayıya kadar yayınlanmış olan derginin "sahib-i imtiyazı ve müdir-i mes'ulü **Serbest İzmir** gazetesi sahibi Hüseyin Hilmi" diye gösterilmiştir. Fırka'nın programı son 20. sayısında (2 Eylül 1326-15 Eylül 1910) yayınlanmıştır (s. 281-284).

17 Örneğin: "... **Velhasıl hürriyet ancak harp ve darp ile parça parça feth olunur... Muhterem, fedakâr, büyük Abdullah Cevdet Bey bihakkın söylemiş-** →

yalist, Muahede, İnsaniyet adlı gazeteler de Fırka'ya maledilebilirler. Ayrıca Fırka'nın Paris Şubesi'nin taşbasması olarak yayınladığı *Beşeriyet* adlı bir gazetesi vardır. Gene, Paris'te Şerif Paşa'nın çıkarttığı *Mécheroutiette* de Fırka'ya yakınlık göstermiştir.

3. *Fırka'nın Yapısı, İdeolojisi ve Belli Başlı Elemanları*

Yapısal bakımdan Osmanlı Sosyalist Fırkası, gerçek anlamda bir sosyalist partisi değildir. Çok kısa programından anlaşılabileceği gibi, İttihat ve Terakki karşısında muhalefetin klâsik eleştirilerini getirmekten öte geniş bir ideolojik yapısı da olmamıştır. Kaldı ki Fırka'nın kurucu ve yöneticileri arasında işçi olan herhangi bir kimseye de rastlanmamaktadır.

Örgütlenme

Osmanlı Sosyalist Fırkası ülke çapında örgütlenememiştir. Galata kulübünün açıldığı haber verilmişse de bu konuda yeterli bilgiye sahip değiliz. Selânik kulübünün ise daha ziyade Balkan sosyalistleriyle ilişkisi olduğu belirtilebilir[18].

Paris Şubesi

Şerif Paşa grubundan Dr. Refik Nevzat 1911 yılı Eylül'ünde Paris'te Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın bir şubesini kurmuştur. Şube İstanbul'daki merkezden herhangi bir izin alınarak kurulmuş değildir[19]. Bu şube Mebusandaki *grup* ile ilişki kuracağını belirtmiştir[20]. Kurucu ve Başkan Dr. Refik Nevzat olup[21] merkezi de onun

tır: **Melike-i hürriyetin huzur-u ulviyetine çıkmak için de abdest almak lâzımdır. Fakat hayfa ki bu abdestin kan ile alınması meşruttur"** (**İştirak**, No. 3, s. 38).

18 Henri Nivet, **A.g.e.**, s. 85-95.

19 Dr. Refik Nevzat'ın anılan mektubundan: "**Kendisinden salâhiyet istemeye hâcet olmadığı gibi, izin almaya da lüzum yok idi" — Hasan Sadi** (Birkök), anılan konuşmamızda. Hilmi Bey'in Paris'le ilişki kurduğunu belirtmiştir. Zaten, **Mécheroutiette**'in yazılarından bu durum anlaşılmaktadır. Bununla beraber, Paris'in bir "Merkez" olmayıp "Şube" olduğu, yapılan bir yanlışlığın düzeltilmesi dolayısıyla belirtilmiştir (**Beşeriyet**, No. 3, s. 4).

20 Bu ilişkinin kurulamadığı anlaşılıyor. Bununla beraber Refik Nevzat, "Osmanlı Mebusanı'nda sosyalist grubu teşkil eden Vlâhof, Vartakes, Zöhrap, İbrahim Vasfi, Mecdi, Pastırmacıyan, Dagavaryan Beyefendilere Açık Mektup" yayınlanmıştır (**Beşeriyet**, No. 5, 65 Kânun-ı sâni 1912, s. 5-6). Aynı sayıdaki "Beyanname" başlıklı yazı da bu konuyu ele almıştır (s. 3-4).

21 Dr. Refik Nevzat, Avrupa'ya kaçan ilk Jön Türklerden Tevfik Nevzat Bey'in →

muayenehanesidir[22]. Diğer üyelerin kimler oldukları kesin olarak bilinmemektedir.

Şube ile merkez arasındaki kopukluk, şubenin programında daha açık biçimde ortaya çıkmaktadır. Şubenin programı daha ayrıntılıdır, Marksizm ilkelerine bağlıdır ve bilimsel sosyalizme dayandığını açıkça belirtmektedir. Ayrıca bir belediye programına da yer vermiştir

Hükümet Paris'deki bu yeni muhalefete karşı da katı bir tavır almış ve ilk olarak *Beşeriyet*'in yurt içine girişini yasaklamıştır. Gazete yurt içinde, İstanbul, İzmir, Kastamonu ve Ankara'da kendilerini destekleyen kişiler olduğunu belirtmektedir[23].

Kuruluşu II. Enternasyonal'in Zürih kongresine rastlayan Paris Şubesi, Enternasyonal'in "Büro"su ile ilişki kurmuştur. İtalya'nın Trablusgarb'ı işgalini kınayan 5 Kasım 1911 tarihli mitinge katılan şube fazla eylemci bir rol almamışsa da II. Enternasyonal'in İttihatçıları suçlayan[24] eleştirilerine ve *Emil Vanderveld*'in ileri sürdüğü düşüncelere açıkça katılmıştır[25].

İstanbul merkezi ile ilişkilerini Hüseyin Hilmi Bey'in telgraflarını yayınlayarak belirten Paris Şubesi'nin yayın organı *Beşeriyet*'in, *Mécheroutiette* ve çevresi kadar etkili olmadığını belirtmek gerekir.

kardeşidir. Daha sonra kendisi de Jön Türklerle çalışmış **Sosyalist** gazetesini yayımlamış ve genel Jön Türk kitlesinden ayrılmıştır. Meşrutiyet sonrasında ise ittihatçı aleyhtarı kampanyaya sosyalist bir yaklaşımla katılmıştır.

22 Muayenehane ve Fırka merkezinin Paris'teki adresi: 102, Rue du Faubourg du Temple. Dr. Refik Nevzat 1948'de yine bu adresteki muayenehanesinde doktorluk yapıyordu. **Dr. Refik Nevzat**, anılan mektubunda, bu isimleri vermiştir. Gerek **Satvet Lütfi Tozan**, gerekse **Hasan Sadi Birkök**, anılan konuşmalarımızda Kadri Hoca'nın kurucular arasında bulunmadığını ve bulunamayacağını bildirmişlerdir.

23 **Beşeriyet**, 5. sayısında ünlü sosyalist liderlerden Paul Lafargue'ın ölümü dolayısıyla İstanbul, İzmir, Ankara, Kastamonu'daki "Genç Osmanlı sosyalistlerinin" başta Fransız proletaryası olmak üzere, öteki ülkeler proletaryalarına baş sağlığı dileklerinin iletilmesini istediklerini yazmıştır (No. 5, 15 Kanun-ı sâni 1912, s. 3) — Yine İzmir ve İstanbul'dan gelen imzasız mektuplar da yayınlanmıştır (Aynı sayı, s. 8).

24 **Beşeriyet**, "Miting" başlıklı yazısıyla bu toplantıyla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir (No. 4, s. 4).

25 **Beşeriyet**, aynı sayı.

Belli Başlı Elemanlar

Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın elemanları içinde kurucuların yanısıra şu isimler saptanabilir: Baha Tevfik, Tevfik Nurettin, Hasan Sadi (Birkök), Seyfettin Arif, Arnavut Vehbi. Demokrat Fırka'nın bazı üyelerini de bu kimselere katmak uygun olur. Bunlar arasında da Bezmi Nusret (Kaygusuz), Şirvanizade Mahmut Tahir, A. Rıfkı (Derviş Ruhullah), Rıfat Süreyya Beyler belirtilebilir.

Yukarıda değinildiği gibi İmparatorluk içindeki sosyalistlerin ve bu görüşe sempati duyanların tümünü Fırka ile ilişkili sayma olanağı yoktur.

4. Fırka'nın Sonu: Siyasal Hayattan Siliniş

Osmanlı Sosyalist Fırkası hükümetçe kapatılmadığı gibi Hürriyet ve İtilâf'a da katılmamıştır. Ancak, etkinliğinin tamamen ortadan kalkmasından sonra Fırka'nın sempatizanlarının Hürriyet ve İtilâf grubu içinde yer aldıklarından kuşku duyulamaz. Zaman zaman ortaya çıkarak İttihatçıları kızdırmaktan başka bir eylemi olmayan bu Fırka ne Osmanlı ülkesi içinde gelişen sosyalizm düşüncesine bir katkıda bulunmuştur ve ne de bu konudaki eylemlerle bir ilgisi vardır. Sürgün dönüşü kendisinden tekrar bahsettirmeye muvaffak olan Hüseyin Hilmi ile sosyalizm arasında bir hayli mesafe bulunduğu belirtilebilir. Fırka Mütareke döneminde tekrar ortaya çıkmış ve eylemciliğini arttırmıştır.

Paris Şubesi ise 1913 yılında Paris'de kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na kurucu olarak katılmıştır[26].

[26] *Mécheroutiette*, No. 45, Août 1913, s. 2.

B. OSMANLI SOSYALİST FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Osmanlı Sosyalist Fırkası Beyannamesidir*

— Ağniyanın servetinin kırkta biri fukaranın hakkıdır
Ferman-ı İlâhî
— Ben-i Adem aza-yı yekdiğerend
Sâdi

İnsanlar, şimdiki gibi muhtelif ve mütezad fikirlerde yekdiğerinden pek farklı, tabiatlerde parıldamamışlardır. Daima yanlış anlaşılan ve suiistimal oluna olunа hal-i hazırdaki şekl-i zaruri-i mütebayini tevlid eden ve İngiliz müellifi büyük (Hobbs)un fikrince maatteessüf doğru olmadığı halde rücu-u muhal olan içtimaiyet-i hazıra-i beşeriye o kadar berbad, o kadar mütefessihtir ki hayatı şu kürre üzerinde geçecek üç buçuk günümüzü kabil-i tahammül bir hale koymak için çok tedabir ihdasına ihtiyacımız, kat'î mübrem ihtiyacımız vardır. Mutlaka sonradan icadedilen hak gibi, hürriyet gibi, vazife gibi "Sosyalizm" denilen ve beşeriyeti mümkün olduğu kadar saadete, refahiyete isal yollarını düşünen meslek de o tedabir-i lâzimeden biridir ki maksat iyi yaşamak için icabeden tedabiri bir şekl-i muayyen ve makule sokmak ve içtimaiyet-i hazırayı bir şekl-i saadetavere ifrağ etmektir.

Sosyalizm mülkümüzde bir su-i tefehhüm neticesi olarak pek fena, pek yanlış ve külliyen medlûlüne zıd bir surette anlaşılmıştır. Halbuki: Sosyalizm günden güne daha feci, daha müşkül bir hale gelen cemiyetin aç ve sefil evlâtlarının refahiyetini düşünür.

Sosyalizm mutlaka adalete mugayir olan hal-i hazır-ı iktisadiyi tashih etmek ister. Sosyalizm sermayenin mahdud ve behemehal müstebit kimseler elinde bulunmasına itiraz ile "herkese hakkı kadar" kaidesini vazeder. Niçin milyonlarca adamlar birkaç kişinin esiri olsun. Bir taraftan milyonların temin ettiği ezvak günâ gûnun sine-i huzuzunda tenbelce zevk-ü safaya dalan sermayedaranı, öbür tarafta onların emr-ü arzusuna tâbi binlerce aç ve sefil, hastalıklı ameleyi düşünelim... Vicdan-ı mefruzu karartan lâyenkati iddia olunan ve cemiyet-i balâyı saadete isal edeceği zannolunan ahlâka çıkmaz lekeler, kirler süren bu levha sosyalizmin hedef-i tarizi, isabetgâh-ı tiğı tenkididir.

* **İştirak**, 12 Eylûl 1326, Sayı 20, s. 281 - 283 — **İnsaniyet**, 18 Teşrin-i sâni 1326, Sayı 1, s. 1 - 2.

Mütemeddin olduğu kadar adl-ü hakkaniyete de yaklaşmak isteyen her millet mülkünde müteaddit sosyalist fırkaları teşkil etmiş, amelesinin hak ve rahatını temine çalışmakta buluyor. Bu maksat ve mesleğin, bahusus âyat ve ahadis ile tekidi teşri edilen bu fıkaraperverinin dinen dahi tatbiki icap ederken, şimdiye kadar Türkiye'de mensi denilecek bir halde bırakılması asla tecviz edilemez.

İşte bu meslek-i mübinin mülkümüzde de âlâ ve tervici için bir Osmanlı Sosyalist Fırkası teşekkül etmiştir.

Osmanlı Sosyalist Fırkası memleketimizde anasır-ı muhtelife arasında ittihat, uhuvvet, müsavat esaslarına hâdim ve yegâne esbab-ı tefrika olan münaferat ve suitefehhümat-ı kavmiyenin izalesine sâidir. Makasıd-ı esasiyesinden birinci resmî programında beyan olunduğu üzere ekseriyet-i azimeyi teşkil eden fıkara-yı ahali ve amele sunufunun muhafaza-i hukuk ve terfih-i hayatı, ikincisi ise yine aynı makasıdın daha ziyade teshil-i husulü için tekmil yeryüzündeki işçilerle teşrik-i mesai ve tevhid-i hareketleridir.

Vatan ve insaniyet-i müşterekenin selâmet ve saadeti ekseriyet-i azimeyi teşkil eden fıkara sunufunun terfih ve iaşesile — yani buhran-ı hazır-ı iktisadinin ve binnetice sefalet-i umumiyenin izalesile — kaim olduğundan Fırkanın evvelâ nazar-ı dikkate aldığı amele ve fıkaranın terfih ve temin-i maişeti kaziyesi olacaktır.

Amelenin temin-i refahiyeti ve teshil-i maişeti imalâthanelerimizin teksirine ve her türlü vesait-i muhaberenin ikmaline ve amele sınıfları beyninde muavenet-i mütekabile sandıkları tesisine vabeste bulunduğundan Fırkanın her türlü teşkilât-ı ilmiye ve iktisadiye ile iştigal etmesi ve bu iştigalâtının bihakkın iktifaf-ı semeratı sulh ve müsalemet-i umumiyeye mütevakkıf olduğundan hükûmetçe lüzum-u zarurî görülmedikçe muhafaza-i sükûnet taraftarı bulunması tabiî ve elzemdir. Zenginlik, binlerce milyonlarca lira sahiplerinin — ki bunlar servetlerinin nısfını bile verseler duçar-ı zaruret olmaları ihtimali yoktur — günde kazanacağı beş on kuruşa müftakar ve muhtaç olan amele ile aynı nisbet dairesinde vergi vermeleri hiçbir zaman adl-ü hakkaniyete muvafık olmadığı gibi cemiyetin ahval-i içtimaiyesine büyük darbeler dahi vurduğundan tekâlif-i nisbiyenin ilkasile yerine teklif-i müterakkinin vaz'ı kadar tabiî ve âdil bir muamele olamayacağından Fırkanın resm-i müterakki taraftarı bulunması bedihidir.

Zikrolunan bütün bu esasların kâfil-i muhafazası olan serbesti-i matbuat ve tedrisat ve seyahat ve içtimaat esaslarının ayrıca müdafaasına lüzum görülemez. Bunlar bütün evlâd-ı beşer için en mukaddes bilinen vazifelerdendir.

Binaenaleyh büyük bir hüsnüniyetin neticesi olan ve milleti teşkil eden ekseriyet-i azime-i fıkara ve ameleyi müdafaa ve himaye maksad-ı hayırperveriyle bütün düvel-i mütemeddine ve meşrutada olduğu gibi memleketimizde de tesisine gayret edilen Sosyalist Fırkası bütün millet-i mübeccele-i Osmaniyeye tekmil ebna-yı cinsiyle birleşerek bu âmal-i itilâf ve saadetcuyanenin kabulünü teklif eder.

BELGE 2

Osmanlı Sosyalist Fırkası Programı*

"Hayat-ı içtimaide en mağdur bir kısım teşkil eden amelenin ve bunlardan pek geri kalmıyan avamın hukuk-u hayatiye ve siyasiyesi temin edilmek ve şu âheng-i umumi-i terakkide kendilerine bir şehrah-ı salâh ve refah istihzar eylemek üzere Fırka bunun için âtideki programı tanzim eylemiştir.

Madde

1 — Her türlü intihabatın bilâvasıta ve rey-i âm usulile icrası

2 — Matbuat ve içtimaat-ı umumiyeye hürriyet-i kâmile verilmesi

3 — İdam cezasının ref'i

4 — İnsanların ihtiyacat-ı tabiiyesinden olan mevaddan alınan vergilerin lâğvı

5 — Resm-i müterakkinin kabulü.

6 — Şimendiferler, bankalar, madenler, sigorta kumpanyalarının millileştirilmesi ile her türlü inhisarın ref'i

7 — Bir Osmanlının Türkiye'nin her tarafında intihaba hakkı olması

8 — Tevsi-i mezuniyetin kabulü

9 — Vakt-i hazerde kuvve-i askeriyenin milislerden teşkili

10 — Tecavüzî bilûmum muharebelerden mücanebet olunması

11 — Nokta-i nazarı muhafaza-i sulh ve sükûn olmayan bilûmum ittifaklara iştirak edilmemesi

12 — Meclis-i Mebusan'a aza intihabı için fikrî mücadelât-ı siyasiyeye girişilmesi

13 — Sosyalistliğin terakkisine hâdim bilûmum faydalı nümayişlere iştirak edilmesi

14 — Amelenin hukuk-ı sarihasını pâyimâl edercesine tertip edilen grev ve sendika kanunlarının ref'ü ilkası

15 — Talim ve tedrisin her sınıf-ı içtimaî için meccanen olması

16 — Bilcümle masarifat-ı adliyenin ref'i

17 — Bilûmum amelenin haftada bir gün istirahat etmesi

18 — Evkat-ı mesainin günde sekiz saate hasredilmesi

19 — On dört yaşından ufak erkek ve on altı yaşından küçük kızların amelelikten men'i

20 — Bir amele Nezareti teşkili

21 — Dahilî ve haricî bilûmum Sosyalist kongrelerine iştirak edilmesi

22 — Bütün amele sendikalarına manen ve maddeten muavenet edilmesi.

* Metni için bk. İnsaniyet (18 Teşrin-i sâni 1326), İştirak (2 Eylül 1326).

BELGE 3

Fransa Sosyalist Fırkası Reisi ve İnsaniyet (L'Humanité) Gazetesi Sermuharriri Paris Meclis-i Mebusan Azasından M. Jaurès'in Mektubu*

Serbest İzmir ve İştirak gazeteleri müdürü Hüseyin Hilmi Beye,

Sizi an samimülkalp tebrik ederek devam-ı muvaffakıyetinizi temenni eylerim. Her nevi muavenet ve müzaherete hazır ve âmade olduğuma emin olunuz, istediğiniz malûmatın itası ve lâzım gelen kütüp ve risailin irsali için cevabınıza muntazırım. Arzunuz veçhile Fırkamızın programını gönderdik, bu posta ile alacaksınız.

Metin, gayyur ve sabitkadem olunuz, bu meslek daima metanet, daima ciddiyet kabul ve tavsiye eder. Türkiyeli biraderlerimize selâmlarımın arzını rica ederim.

Jean Jaurès

BELGE 4

Osmanlı Sosyalist Fırkası Paris Şubesinin "Islâhat Programı"**

Osmanlı Sosyalist Fırkası cüz' veya kül poiltikasını reddeder. Bugünden itibaren kuvveden fiile çıkarmaya teşebbüs ettiği bir ıslâhat programına maliktir.

I

Kuva-yı mülkiyenin hâkimiyet-i âmme veya ümmet esası üzerine zapt ve teshiri

1 — Bilâ tefrik-i cins ve mezhep her türlü intihabatta rey-i âm veya rey-i umumi-i siyasî usuliyle intihabatın icrası.

2 — Matbuat ve içtimaat-ı umumiyeye, hukuk-ı umumiye kefaleti altında hürriyet-i hakikiye itası.

3 — Matbuat üzerine kaleme alınan ve yapılan kavanin-i istisnaiyenin lağvı.

4 — İçtimaat-ı mülkiyeye hürriyet-i hakikiye itası.

5 — Hakk-ı intihap salâhiyeti için müddet-i ikametin nazar-ı itibara alınmayıp sinn-i matlûba malik her ferdin, her evlâd-ı vatanın memalik-i Osmaniyenin her cihetinde mebusluğa namzet olabilmesi.

6 — Vilâyat ve nevahiye hâkimiyet-i âmme cümle-i siyasiyesini temin edici idarî bir tevsi-i mezuniyet itası.

7 — Esrar ve hürriyet-i intihabatı temin için tedabir-i kanuniyenin ittihazı.

8 — Hakk-ı teşebbüs-ü umuminin vaz'ı, yani menafi-i umumiye mesail-i si-

* **İştirak,** 20 Mart 1326, No. 6 (Mektup gazete tarafından Türkçeye çevrilmiştir).

** Metni için bk. **Osmanlı Sosyalist Fırkası, Hatt-ı Hareket Beyannamesi, Islahat Programı, Belediye Programı,** s. 6 - 9. — Bu broşür bize Sayın **Bezmi Nusret Kaygusuz** ve **Dr. Refik Nevzad** tarafından sağlanmıştır.

yasiyesi ve içtimaiyesi üzerine doğrudan doğruya evlâd-ı vatanın bilâ vasıta hakk-ı kelâma malikiyeti ki buna "Referandom" usulü derler.

2

Mehakim-i adliyenin hâkimiyet-i âmme ve hukuk-ı ümmet üzerine teşkilâtı

1 — Bütün mehakim-i hazıranın yerine, gerek mülkî ve gerek cinayete ait olsun, intihabat cedveli üzerinden mehuz bir "Jüri" yani muteberan-ı ahaliden müntehap bir meclis tarafından teşekkül ve behre-i ulûm ve fünun-u tabiiye ve siyasiyeye malik zevatın kefalet-i mutlakası altında müntehap hükkâmın ikamesi.

2 — Jürinin rey-i âm usul-ü siyasiyesine riayetle istihzar olunan esamî listesinden intihap olunması.

3 — Ceza-yı idamın lâğvı.

4 — Mehakim-i berriye ve bahriyenin feshi.

3

Hukuk-ı eşhas ve ümmete tevfikan ailenin teşkili

1 — Kadınların hukuk-ı umumiyelerinde görülen adem-i müsavat kavanin-i hazırasının lâğvı.

2 — Usul-ü ıtlâkın suret-i ahrarane ve meşruada kavanin-i mevzua haline ircaı.

4

Talim ve tedrisin insaniyet, millet ve sanayiperverane bir surette tesisi

1 — Her derece için talim ve tedrisin meccanen olması.

2 — Derece-i iptidaiye için çocukların "iştirakiyet-i umumiye" masarifine olarak tedris ve talimi.

3 — Derece-i saniye ve âliye tedris ve taliminin badelimtihan tahsillerini suret-i müttehidede takip edebilecek havasa malik oldukları resmen tanılan çocukların ebeveyninin "İştirakiyet-i umumiyesi" masrafına icrası.

4 — Bir tedris-i âli-i avam tesis ve ihdası.

5 — Her üç derece tedris ve talimin Devlet tarafından taht-ı inhisara alınması.

5

Teavün-ü içtimai nokta-i nazarından vergi usullerinin izaa-i umumiyesi

1 — İhtiyacat-ı tabiiye-i iptidaiyeden madut mevad-ı istihlâke üzerine konulan vergilerin lâğvı.

2 — Servet-i sâmanın derece-i tezayüdü nispetinde muahharen yapılacak istatistike göre varidat üzerine resm-i müterakkinin vaz'ı.

6

Sanayide, ticarette, ziraatte sây-ü amelin himayet-i kanuniyesi tahtında intizama alınması

1 — Haftada bir gün istirahat, yani amele istimal edenler tarafından yedi gün zarfında ancak altı günden fazla çalıştırmamak için "istirahat-i isbuiye" namiyle kavanin-i içtimaiye tertibi.

2 — Sây-ü amel müddetinin sekiz saate tahdidi.

3 — Ondört yaşından aşağı olan çocukları tezgâhlarda, ameliyathanelerde çalıştırmaktan men için kavanin tesisi, rüşde bâliğ olanlar içün yarım gün çalışmak ve terbiye ve tahsilleriyle mütenasip olacak surette sây-ü ameli müteharrik vaz'ı.

4 — Gece çalışmalarının kadın ve çocuklar için men'i. Gece sây-ü amelinin suret-i mutlakada lüzumuna ihtiyaç hissetmeyen bütün sanayi ile her sınıftaki gündelikçinin çalıştırılmasını men zımnında kavanin-i meşruanın vaz'ı.

5 — Sanayi, ticaret, ziraat amele ve gündelikçisi için fennin iştirak ve ittihadıyle Belediyeler tarafından hadd-i asgari yevmiyeli fiyatların tespiti.

6 — Her ustaya gerek ceza ve gerek suret-i aharda amelenin yevmiyesinden bir şey tenzil ettirmemek için tedabir-i kanuniye ihdası - ameliyathanelerin nizamname-i hususilerine amelelerin müdahalesi.

7 — Ameliyathaneler, fabrikalar, tezgâhlar, maden ocakları, ilâh... yerlerin yani yevmiye veya mahiye ile istimal olunan erbab-ı mesainin çalıştığı mahallerin hıfzıssıhha nokta-i nazarından şerait-i fiziyolojiyeyi tahrif etmeyecek surette ve onu muhafazakâr kavanin için Devletle amele sendikaları tarafından müntehap müfettişlerin tayini.

8 — Her nevi sanayi, ticaret, ziraatte çalışan bütün yevmiyeciler "prodomi" yani usta ile amelelerden müteşekkil sulh mahkemelerinin tesisi.

9 — Mahpusînin sây-ü amelinin reji haline vaz'ı yani fiyatı sây-ü amelin sendikaya dahil amelelere tediye edilen fiyatı sây-ü amele müsavi olması.

10 — Kadınların vaz'ı hamlinden altı hafta evvel ve altı hafta sonra kanunen istirahate malik olmaları.

7

Tabiî ve iktisadî tehlike ve kazalara karşı teminat sigortaları yani "Şirket-i İçtimaiye" teşkili

1 — Vakt-i tatil-i eşgal, ihtiyarlık, malûliyet, kaza, hastalık zamanlarında ve bu tehlikelere karşı ziraat, ticaret, sanayi erbabı sây-ü amelinin heyet-i mecmuasına tatbik edilmek üzere millet tarafından bir "şirket-i içtimaiye" usulünün tesis ve teşkili.

2 — Amelelerin yevmiyeleri üzerinden hiçbir akçe alınmamak şartiyle, iki sülüsü sermayedaran, patron ustalar tarafından, bir sülüsü de Devlet tarafından ita edilmek üzere "Şirket-i İçtimaiye" sermayesinin tesisi.

3 — Kaza-i sây-ü amel kavaninin teşkil ve ihdasıyle bu kavaninin bilâ tefrik her millet amelesine tatbiki.

4 — "Şirket-i İçtimaiye" idaresinin işlerinde amelelerin iştirakiyle kontrol hakkına malik olabilmeleri.

8

Devletin, vilâyetin, nevahinin sanayi ve ziraat umur-u nafia hizmet-i umumisine tevsi-i mezuniyeti

1 — Şimendiferler, maden ocakları, bankalar, şirket ve ilâh şeylerin mal-ı millî haline ircaı.

2 — Erbab-ı sây-ü amel için muahharen teşkil edilecek olan "Sây-ü Amel Borsa"larının muavenetiyle bilâ ücret iş bulmak için "Hizmet-i Umumiye Ajansları" teşkili.

3 — Sıhhat-i umumiyeyi himaye edici kavanin ile hıfzıssıhha nokta-i nazarında kabil-i iskân hanelerin inşasına nezaret edici bir hizmet-i milliye nahye tesisi.

4 — Devlet tarafından bir "İkraz-ı Ziraî Bankası"nın teşkili.

5 — Nahiyelerde, kazalarda, köylerde alât ve edevat-ı müştereke-i ziraiye satın almağa yardım eylemek, rençber erbabı sây-ü amelinin sendikaları tarafından nahiyelerin kontrolü tahtında idare olunur arazi-i müştereke iştirasına muavenet etmek üzere depozite mağazaları ihdas etmek için nevahi-i mezkûreye iane-i nakdiyede bulunmak.

6 — Ucuz icar ile iskâna kabiliyetli olan hanelerin reji usulü ile inşası, nahiyelerde nakliyatın, suların, tenviratın mülk-ü nahiye olmak üzere hizmet-i umumiye devairi şekline ircaı. Hizmet-i umumiye-i milliye kontrol ve idaresinin amele teşekkülât-ı içtimayesinin iştirakiyle usul-ü hâkimiyet-i amme üzere icrası. Hizmet-i umumiye-i Devletle yevmiye ve mahiye ile müstahdem erbabı sây-ü amele "Sendika" teşkiline dair hakk-ı içtimainin itası.

9

Sulh-ü beynelmilel siyasetini takip ve müdafaa-i memlekete hâdim teşkilât-ı askeriye-i cedidenin kabulü ile tatbiki

1 — Ordu-yu daimî yerine "Milis Askerlerinin" yani ordu-yu milletin ikamesi. Hizmet-i askeriyenin tenkisi için lâzım gelen tedabirin ittihaz ve kabulü.

2 — Askerî Ceza Kanunnamesinin tadili — Mücazat suretinde hizmet-i askeriye müddetinin tatvilinin men'i.

3 — Her ne tarzda olursa olsun, tecavüzî harpten içtinap olunması.

4 — İdame-i sulh için olmayan her türlü itilâf ve ittifaktan suret-i kat'iyede feragat edilmesi.

5 — Müstemlekât sevkiyat ve tecavüzat-ı askeriyesi fikr-i müstevliyanesinden ilelebed içtinap olunması.

BELGE 5

İştirak'çi Hilmi'nin Tutuklanma ve İştirak'in Kapatılma Kararı*

"İştirak" namındaki ceride-i mevkutenin müdir-i mes'ulü Hüseyin Hilmi Efendinin 17 numaralı nüsha-i fevkalâdesine maktulen vefat eden Ahmet Samim Beyin hatt-ı desti ile muharrer olduğu beyanı ile derceylediği bir mektupla keyfiyet-i katli hakkında heyecan-ı âmiz neşriyatı hâvi olan nüsha-i mezkûrenin otuz kırk kıt'ası koltuğunda bulunduğu halde bunlardan Daire-i Askeriye'de bizzat bazı zabitana meccanen dağıttığı tahkikat-ı cariyeden anlaşılmasına mebni mumaileyhin netice-i tahkikata değin tevkifi ile İdare-i Örfiye Kararnamesinin 6. maddesine tevfikan mezkûr gazetenin Haziranın 2. gününden itibaren men'i intişarına müttefikan karar verildiği Harbiye Nezaret-i Celilesinden bâtezkire tevdi buyurulan Divan-ı Harb-i Örfi mazbatasında beyan olunduğundan İştirak gazetesi yevm-i mezkûrdan itibaren tatil edilmiştir.

* TV, 4 Haziran 1326, Sayı 559, s. 4.

X

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

KURULUŞ YILI : *8 Teşrin-i sâni 1327 (21 Kasım 1911)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Şehzadebaşı İmaret Caddesi, 19.*

KURUCULARI[2] : *İsmail Hakkı Paşa (Amasya Meb'usu), Dr. Dagavaryan (Sivas Meb'usu), Mustafa Sabri Efendi (Tokat Meb'usu), Abdülhamit Zöhravî Efendi (Hama Meb'usu), Volçetrinli Hasan Bey (Priştine Meb'usu), Dr. Rıza Nur Bey (Sinop Meb'usu), Damat Ferit ve Müşir Fuat Paşalar (Âyan Meclisi âzaları), Ferik mütekaidi Süleyman Paşa, Miralay mütekaidi Sadık Bey, gazeteci Tahir Hayrettin Bey*[3].

İLK YÖNETİCİLER (Meclis-i İdare âzaları)[4] : *Reis; Damat Ferit Paşa (daha sonra Fuat Paşa), İkinci Reis; Miralay Sadık Bey. Öte-*

1 Bu bilgiler, Hükümete sunulan dilekçeden alınmıştır. Dilekçe, Debre Meb'usu Basri, Ankara Meb'usu Mahir Sait, Sinop Meb'usu Rıza Nur, Yazar Hüseyin Sıyret ve Kemal Midhat Beyler tarafından kurulu bir heyet tarafından Bab-ı Âli'ye götürülmüştür. Dahiliye Nâzırı bulunamadığı için Müsteşar Ali Fuat (Türkgeldi) Beye sunulmuştur. Dilekçe metni aynen yayınlanmıştır (bk. Belge 1, s. 286).

2 Bu isimler de aynı dilekçeden alınmıştır — Fakat kurucular arasında sabık Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bulunduğu da bildirilmiştir. (**Tesisat** 1327, No. 131, s. 4) — Ayrıca eski valilerden ve Bab-ı âli Vak'ası sırasındaki Kâmil Paşa kabinesinin Dahiliye Nâzırı Ahmet Reşit (Rey) Bey de kurucular arasında bulunmuş, fakat sonra ayrılmıştır. **Ahmet Reşit Rey**, 4 Şubat 1950 tarihli konuşmamızda, kurucular arasına Hayrettin Paşazade Mehmet ve Tahir Beylerle Damat Salih Paşa'nın da dahil olduklarını söylemiştir. Aynı hususu Dr. Rıza Nur da belirtmiştir. (**Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?** (s. 9 - 16) — Fırka'nın kuruluşuna ilişkin olarak bk. Ziya Şakir, **A.g. yazı dizisi**.

3 Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa'dan açılan İstanbul ara seçimini Hürriyet ve İtilâf adayı olarak tek oy farkla kazanan ve ismi muhalefetin yazgısına bağlanan eski Sadr-ı âzamlardan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu, gazeteci (bk. Not 23).

4, 5 10 Teşrin-i sâni 1327 (23 Kasım 1911) içtimaında saptanan liste (**Tesisat** ve **Yeni İkdam**, 11 Teşrin-i sâni 1327).

ki üyeler: Gümülcine Meb'usu İsmail Bey (eski Ahali Fırkası Reisi), Dr. Rıza Nur Bey, Şükrü El Aseli Bey (Şam Meb'usu), Basrı Bey (Debre Meb'usu), Mahir Sait Bey (Ankara Meb'usu), (Filozof) Rıza Tevfik Bey (Edirne Meb'usu), Sıtkı Bey (Aydın Meb'usu), Hamdi Efendi (Antalya Meb'usu), Hüseyin Siyret Bey (şair ve yazar), Kemal Mithat Bey (yazar), Mithat Fraşerî Bey (Arnavut yazarlardan).

MECLİS-İ MEB'USANDAKİ İLK YÖNETİM KURULU[5]: *Reis; İsmail Hakkı Paşa, İkinci Reisler: Mustafa Sabri ve Dr. Dagavaryan Efendiler. Öteki üyeler: Sait Bey El Hüseynî (Kudüs Meb'usu), Zeynelâbidin Efendi (Konya Meb'usu), Vasfi Efendi (Karesi Meb'usu), Davut Yusfânî Efendi (Musul Meb'usu), Şükrü Efendi (Sıvas Meb'usu), Mahmut Mazhar Bey (Trabzon Meb'usu).*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İkinci Meşrutiyet'in en büyük ve en güçlü muhalefet partisi olmuştur. İttihat ve Terakki karşısında, onun modelinde oluşan ve muhalefetin en yüksek aşamasını temsil eden bu partinin doğuşu ve gelişimi ayrıntılarıyla incelenmelidir.

1. Fırka'nın Doğuşu: Muhalefetin Birikimi ve Kitleleşmesi

Fırka'nın ortaya çıkış tarihinin son derece karışık bir bunalım dönemine rastladığına işaret etmek gerekir. Fırka'nın kuruluşundan on gün önce İtalya Trablusgarb'a saldırmıştır. Parlamento karışıklık içindedir. İstifa eden Sadr-ı âzâm İbrahim Hakkı Paşa'nın Divan-ı Âli'ye verilmesi istenmektedir. Sait Paşa gibi İttihatçıların 1908 hareketinden sonra değiştirilmesini istedikleri bir kişi sekizinci kez sadarete getirilmiştir. Trablusgarb'ın âdeta savunmasız bir biçimde bırakılması basında yoğun eleştirilere konu olmaktadır. Avruya basını İttihatçıları yermektedir.

Fırka bu koşullar içinde kurulmuş olmakla beraber, temsil ettiği muhalefetin uzun süredir böyle bir parti oluşturmak için sabırsızlıkla beklediğini belirtmek gerekir. İşte 8 Teşrin-i sânî 1327 (21 Kasım 1911) tarihinde siyaset sahnesine çıkan bu Fırka[6], yönetime

[6] Tesisat (8 Teşrin-i sâni 1327, No. 127), 4. sayfanın en altında şu küçük ilânı vermektedir: "Hürriyet ve İtilâf namı altında teşekkül eden fırka-i siyasiyenin programı bera-yı tasdik bugün hükümete ita olunacaktır". Ertesi gün-

egemenliğini günden güne koymakta bulunan İttihat ve Terakki'nin karşısındaki tüm muhalefet ırmaklarının döküldüğü bir göl olmuştur.

Fırka'nın Bileşimi

Hürriyet ve İtilâf'ın anatomisini iki bölümde incelemek gerekir.

Meclis İçinde

a. Mebusan içindeki muhalefet partileri Fırka'nın ilk kurucuları olmuşlardır. Mutedil Hürriyetperverân[7] ve Ahali Fırkaları[8] bu çekirdeği oluşturmuşlardır.

b. Kendileri milliyetçi — görünüşte Osmanlıcı — tutumlarını İttihatçı ulusçuluğuna karşı ortaya koymak arzusunda olan Rum, Bulgar, Arnavut, Arap, Ermeni Meb'uslarının büyük kısmı Fırka'ya katılmışlardır

c. Kanun-ı Esasî "tadilâtı" çatışmalarında ortaya çıkan *Hizb-i Müstakil* (hiçbir partiye üye olmadıkları savında olan meb'usların oluşturduğu Bağımsız Grup) da yeni partiye katılmıştır[9].

Böylece parlâmento içinde o güne kadar İttihatçılar karşısında dağınık kalan muhalefet toplanma olanağı bulmuş ve iki parçalı (kutuplaşmış) bir meclis ortaya çıkmıştır. Bu iki parçadan birincisi iktidar olan İttihatçılardır. Ama karşılarındaki muhalefet artık önemsenecek boyuta ulaşmıştır ve en azından kendilerinin Kanun-ı Esasî değişikliği yapmalarını önleyecek sayıya varmıştır. Bu muhalefet kitlesi ikinci parçayı oluşturan Hürriyet ve İtilâf'dır.

Meclis Dışında

Yeni muhalefet partisi ülke çapında gayr-ı memnunların toplan-

kü sayısında aynı gazete, başmakale sütununda şu ilânı yayınlamıştır: "**İhtar — Bu nüshamıza Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın programı ayrıca ilâve edilmiştir. Müvezzilerden talep edilmesi rica olunur.**" — Programın yayımına 129. sayıda devam edilmiştir. Parti isminin Fransızca karşılığı "Entente Libérale" olarak kabul edilmiştir — Ayrıca bk. Dr. Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, (s. 9 - 19) — Yine bk. Kuruluşu bildiren "Beyanname-i Umumi", (**Yeni İkdam**, 10 Teşrin-i sâni 1327).

7 Bk. s. 208.

8 Bk. s. 234.

9 Bu meb'usların isimleri için bk. s. 275, not 32.

dıkları bir çatı haline getirilmiştir. Gerçi, bu kimseler içinde eski İttihatçılar[10], devre dışı bırakılan İlmiyeciler ve "medresenişîn"[11], eski Ahrarcılar, Demokratlar, Sosyalistler gibi düşünceleri ve dünya görüşleri birbirlerine taban tabana zıt bir kalabalık bulunmaktadır. Fakat, unutmamak gerekir ki Hürriyet ve İtilâf, hâkim bir parti karşısında oluşan muhalefet toplanmasının en belirgin örneklerinden birisidir. Meşrutiyet döneminde bir başka örneği yoktur.

2. *Fırka'nın Yapısı*

Gerçek ve tüzel kişilerden oluşan bu çeşit bir kitlenin bir siyasal parti olup olmadığı, parlamento içinde de tartışılmıştır[12]. İttihat ve Terakki gibi, türdeş (homogen) olmayan bir yapıya sahip bulunan Hürriyet ve İtilâfın da doğal olarak kanatları ve çelişkili grupları olmuştur[13]. Amaç, tektir ve İttihat ve Terakki'yi yıkmak-

10 Bazı istifa örnekleri verilmiştir, bk. s: 124 — Bir örnek daha: İstanbul Meb'usu Mustafa Âsım Beyin 30 Teşrin-i sâni 1327 (13 Aralık 1911) tarihli istifa yazısından: "... **Artık arzolunan esbap ve tecelli eden şu intihaba nazaran acizlerinin İttihat ve Terakki Fırkasında sebatım itikadımca bir cürm-ü siyasi teşkil edeceğinden bütün rüfeka-yi kiram ile zat-ı valâlarına hürmetler takdim ederek affımı rica ederim**", (**Tanin**, 1 Kânun-ı evvel, 1327).

11 Bu durumun incelenmesi için bk. Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **Muhalefetin İflâsı**, s. 25 vd. — Dr. Rıza Nur: **A.g.e.**, s. 7. (Rıza Nur Bey, Ahmet Hilmi Beye cevap vermektedir).

12 Vartkes Efendi'nin gözlemi: "... **Sonra yeni bir Hürriyet ve İtilâf Fırkası meydana çıktı. Efendiler daha unutmadık, daha yazıları bile kurumadı. Birbirine mübayin (çelişkin), birbirine zıt iki fırka gördük. Böyle fırka teşkil olunur mu? Daha dün Gümülcine Meb'usu İsmail Bey başka söylüyordu, Lütfi Fikri Bey de başka söylüyordu, Rıza Tevfik Bey başka söz söylüyordu, Sabri Efendi de başka söylüyordu. Bir gece zarfında ne oldu da bunlar birleştiler**", "...**Böyle mühim şeylerde sözleri birbirine uymayan bir fırkaya Avrupa fikriyle teşkil olunmuş bir fırka nazarıyla bakılamaz**", "... **Ben programdan bahsediyorum. Bir günde teşekkül edip de bir milleti idare etmeye kadar kalkışmamalı**", "**Halbuki siz dün birleştiniz, bugün mevki-i iktidara geçmek istiyorsunuz, Siz Avrupa'daki gibi bir muhalefet yapmadınız, bir (opposition négative - olumsuz muhalefet) yaptınız**".

13 Hürriyet ve İtilâf'ın türdeşlikten yoksunluğu İttihat ve Terakki'nin belli başlı hücum silâhlarından birisi olmuştur. Hüseyin Cahid Bey bu durumu özellikle ileri sürmektedir. Tanin başmuharriri Fırkanın kuruluşunu takip eden günlerde yazmış olduğu başmakalelerinde bu fırkanın muhalefet birleşmesi olduğunu, 15. maddesinin henüz kurulurken ölüm tohumu taşıdığını belirtmekte ve karışık bünyesi üzerinde ısrarla durmaktadır: "... **Müessislerden Debre Meb'us-u muhteremi Basri Bey tarafından alafranga sa-**

→

tır. Ancak, bu mozayik yapı içinde, yapmak konusunda belli bir birlik yoktur[14].

3. *Fırka'nın İdeolojisi*

Belirttiğimiz gibi, Hürriyet ve İtilâf'ı oluşturan neden açıktır: Tek başlarına İttihat ve Terakki'ye karşı koyamayan kişilerin ve partilerin vurucu bir güç halinde birleşmeleri. Ancak, asıl amaç

atın kabulü teklif edildiği zaman Mecliste kopan kıyamet esnasında kendisinin boğazına sarılmak isteyen muhterem refiklerinden bir kısmını bugün aynı fırkada terakkiyat-ı medeniyenin memalik-i Osmaniyeye teshili duhul-ü esbabına kendisiyle birlikte çalışabilir zannediyorsa biz zannederiz ki aldanıyor..." (Bk. **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, **Tanin**, 10 Teşrin-i sâni 1327) — (Yine bk. Hüseyin Cahid, **Anlaşmazlığın Sebeplerinden**, 8 Teşrin-i sâni 1327) — Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Birleşik muhalefet hakkında **Tanin**'de çıkan şu yazılara da ayrıca bk. Falih Rıfkı, **İtilâfçılar** (11 Şubat) — Hüseyin Cahid, **İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı?** (5 başmakale, 18 - 22 Şubat 1327) — Hakkı Baha, **Dört Senedenberi**, (10 Ağustos 1328) — Hüseyin Cahid, **Muhalefetin Hakiki Çehresi - Muhtaç Olduğumuz Muhalefet - Muhalefet ve Gençlik**, 18, 19, 20 Mart 1328) — Fırkanın gayrı mütecanis bünyesi, Şehbenderzade Ahmed Hilmi (**A.g.e.**, s. 23) ve Dr. Rıza Nur'u (**A.g.e.**, s. 7) da meşgul etmiştir.

[14] Sinop Meb'usu Dr. Rıza Nur ile İstanbul Meb'usu Hüseyin Cahid arasında, 9 Teşrin-i sâni 1327 günü Meclis-i Mebusan'da geçen konuşma bu bakımdan çok ilginçtir. Bizzat Dr. Rıza Nur'dan dinleyelim: "**Hiç selâmlaşmadığımız halde o gün Meclis-i Mebusan'da Hüseyin Cahid Bey yanıma gelmiş oturmuş, yüzü kalbindeki helecanın şiddetini ispat eden bir sarılık ile samana dönmüş olduğu halde benden Fırkanın ne olduğunu ve maksadını sormuştu. Aramızda şu muhavere cereyan etmişti:**

Rıza Nur — **Siz çok ileri gittiniz. Biz de bütün muhalefet kuvvetlerini bir yere topladık. Size müthiş bir darbe-i helâk indireceğiz. Maksadımız sizi mevki-i iktidardan atmaktır.**

Hüseyin Cahid — **İyi ama içinizde mutaassıp, dindar, hoca, hıristiyan, cahil, alim ve muhtelif fikr-i siyaside adamlar var. Nasıl olur? Hani sen bizi "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar" namındaki eserinde gayr-ı mütecanis bir amalgama (s. 43) diye tavsif ediyor, bizden dürüst bir iş çıkmayacağını iddia ediyordun. Ya bu sizinki?**

Rıza Nur — **Evet hakkın var; fakat sizi devirmek için şimdi ne bulursak topladık. Siz düşün, o günü bu fırkayı da dağıtacağız... Böyle fırkalar zaten dağılmağa mahkûmdur**" (**A.g.e.**, s. 11).

Tanin Başmuharriri Hüseyin Cahid'in fikri: "**... Biz bunu ancak şu suretle kabil-i izah buluyoruz: bu zevat yapmak için değil yıkmak için birleşmişlerdir. Çünkü aralarında ancak bu noktada ittifak kabildir**, (**Tanin**, 10 Teşrin-i sâni 1327). — Ayrıca bk. Tarık Zafer Tunaya, **Muhalefetin Teşekkülü** (**Vatan**, 6.1.1950), **Muhalefetin Zayıf Tarafı**, (**Vatan**, 23.2.1950), **Doğuran Partiler** (**Vatan**, 15.5.1949).

yıkmak olmakla beraber bu fikrin çevresinde bazı ortak noktaların da belirdiği görülebilir. *Meclis-i Mebusan'ı "Meclis-i Mensûbatı"* (bağımlılar partisi) olmaktan kurtarmak, İttihatçıların çete ciliğini[15] ve komitacılığını[16] önlemek, iktidar tekelini kırmak gibi... Fakat bu tekel kırılınca ne yapılacaktır? Fırka'yı oluşturan gruplar bu alanda ortak bir cevap veremiyeceklerdir.

Programda gözümüze çarpan ilkelerin bazıları ise şöylece belirtilebilir (Bk. Belge 2, s. 287).

Osmanlıcılık: İttihatçıların gitgide Türkçülüğe kayan düşünce yapısının çok uluslu bir imparatorluğun sonu olacağını belirten İtilâfçılar bu alanda geleneksel Osmanlıcılık çizgisine sığınmışlardır[17]. Ancak, pek azınlık gruplarının, Osmanlıcılığı, gelişen Türkçülük düşüncesine karşı kendi milliyetçiliklerini savunmalarını sağlayacak bir kalkan olarak gördüklerini belirtmek gerekir.

Adem-i Merkeziyetçilik ve Teşebbüs-ü Şahsî: 1906'dan beri anti-İttihatçılığın ideolojik temeli olan bu fikir eski Ahrarcılar kanalıyla yeni muhalefet örgütüne taşınmıştır. Özellikle programın 32. maddesi kişisel girişime (hür teşebbüs anlamına) ağırlık verilmesi ilkesini göstermektedir[18].

Meşrutiyetçilik: İtilâfçılar, siyasal düzen olarak İttihatçılar gibi Meşrutiyeti savunmaktadırlar. Ancak, onlara göre bu rejim İtti-

[15] Hasan Bey (Priştine) ve Seyyit Bey (Aydın) arasındaki bir diyalog sırasındaki konuşmalardan: "Talât Bey (Ankara) — **Türklerin en büyük kabahati ittihat etmemeleridir, eğer Türkler ittihat etseydi...** (gürültü). "Sabri Efendi (Tokat) — **İttihat nam-ı kâzibi (sahte adı) altında toplanan çete bu ittihada mani oldu"** (MMZC, 1327 - 1911, D. I, Si. 4, 36. İçt., s. 765).

[16] Basri Bey'in (Debre) sözlerinden: "...**Memleket 10 Temmuz'a kadar bir devre-i ihtilâliye geçirdi. O zamanki İttihat ve Terakki gayet mukaddesti: 10 Temmuz'a kadar. İnkılâptan sonra ise 10 Temmuz her sene vacib'ül ihtiram bir heyet halinde kaldı. Ben isterim ki, o yıkıcılık halinden çıkasınız, yapıcılık haline gelesiniz. Artık liberal misiniz, konservatör müsünüz, nesiniz, öyle bir nam ve hatt-ı hareket alınız ki kurtulduğunuzu ispat edesiniz. Benim size amik hürmetim vardır, yalnız sizinle beraber unutmak istediğim ve yahut sizin tamamıyla unutmanızı istediğim bir şey var ki o da komitacılıktır"**. (MMZC 1327 - 1911, D. I, Si. 4, 35. İçt., s. 753).

[17] **Ahmet Reşit** (Rey) Beyle konuşmamız notlarından — Yine bk. Dr. Rıza Nur: A.g.e., s. 10 — **Hürriyet ve İtilâf ve Cemaat-i İslâmiye**, (Teşkilât 1327, No. 195, s. 1).

[18] Prens Sabahattin'in doktrinal etkisi bu noktada görülüyor.

hatçılar tarafından soysuzlaştırılmıştır[19]. Onu asıl yapısına dönüştürmek gerekmektedir[20].

Liberal Ekonomi: Meşrutiyet döneminin ana muhalefet Fırkası da iktidar partisi ile ekonomik alanda benzer düşünceleri paylaşmaktadır. Her ikisi de enternasyonalist ve sosyalist hareketlere karşı olmuşlar[21] ve dış sermayeye "âzamî" kolaylıkların gösterilmesi gerektiğini temel bir politika kuralı olarak belirtmişlerdir. Muhalefet ile iktidar arasında bu bakımdan bir farklılık yoktur. Çatışmalar "istikraz"ların (dış borçlanmaların) *Deutsche Bank*'dan mı yoksa *Osmanlı Bankası* kanalıyla İngiliz - Fransız kapitalistlerinden mi sağlanacağı gibi konularda çıkmıştır[22].

19 Fuat Hulusi Bey'in (Trablusşam) Rıza Tevfik Bey'e (Edirne) "**Rıza Tevfik Beyfendi de, İttihat ve Terakki prensiplerinden istifade etmiştir, başka hiçbir şeyden istifade etmemiştir**", demesi üzerine şu diyalog geçer:

"Rıza Tevfik Bey — **Ben İttihat ve Terakki'ye medyun (borçlu) değilim, o bana medyundur, o bana minnettardır. Ne zannettiniz ya, ben hizmet ettim. Yüzyirmi bin kişi benim İstanbulda elimi dizimi öpmüş, böyle meşrutiyete lânet olsun** (gürültü)...

"Reis — **Rıza Tevfik Bey, meşrutiyete muhalefet ediyorsunuz.**

"Rıza Tevfik Bey — **Evet böyle meşrutiyete lânet ediyorum. Bu mu sizin koyduğunuz meşrutiyet? Ya almasaydınız, ahalinin hali ne olacakmış? Ben bu hale gülüyorum**" (MMZC, 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 35. İçt., s. 729 - 733).

20 Mustafa Sabri Efendi'nin konuşmasından: "... **Elhasıl efendiler, memleket şeriatla meşrutiyet beynini tevfik etmiştir (arasını bulmuştur) ve bu mesele hallolup bitmiştir. Bundan sonra, şeriatla meşrutiyet arasında bir mübayenet (çelişki), bir tezat sokarak milletin meşrutiyetine de, şeriatına da, rica ederim şüphe iras etmeyiniz.**

"Artin Efendi (Halep) — **Hoca sen İslâmlara şerefsin. Meşrutiyetin İslâmiyete muvafık olduğuna şimdi kani oldum** (sağ ve sol taraftan alkışlar). Sol taraftan: "**İşte hakşinas meb'us böyle olur**" sadaları. (MMZC, 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 36. İçt., s. 784).

21 **Fırka ve Sunuf-u İktisadiye** (Teşkilât 1327, No. 193, s. 1).

22 Bu gibi sorunlar, İttihat ve Terakki'nin kendi üyeleri arasında da çıkmıştır. Muhalefet 1910 borçlanmasında (Boşo Efendi ve Ferit Bey) bu tür bir eleştiride bulunmuşlardır. Gülbenkyan'ın kişiliği tartışılmıştır. Cavit Bey, Gülbenkyan için "**Vatanımızın en namuslu ve kıymetli bir evlâdıdır... keşke yüz tane böyle vatandaşımız olsa**", demiştir. Hariciye Nâzırı da bu övgüye katılmıştır (MMZC 1326 - 1910, C. 4, D. I, Si. 3, 11 ve 12. İçt., s. 225, 268) — Sadr-ı âzam İbrahim Hakkı Paşa, Fransa'nın Osmanlı ülkesindeki sermayesini 1910 yılında, üç milyar frank kadar tahmin ediyor ve bu yatırımların kültürel nedenlerini açıklıyordu (MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si. 3, 10. İçt., s. 207 - 208) — 1911 borçlanması Osmanlı Bankasıyla öteki yabancı bankalar rekabeti olarak ortaya çıkmıştır. Muhalefet, Cavit Beyi "Niçin Bank-ı Os-

→

4. İttihat ve Terakki ile İlişkiler (İktidar Muhalefet İlişkilerinin Şeması)

Bir bakıma ülkenin siyasal yaşam dokusu demek olan bu ilişkileri ana çizgileri ile şu şekilde özetlememiz olanaklıdır:

1 — Sürekli katılmalarla genişleyen Hürriyet ve İtilâf Fırkası, parlamento içinde ve dışında hatırı sayılır bir siyasal güç durumuna gelmiştir.

2 — Kuruluşundan çok kısa bir süre sonra yapılan ara seçimde Hürriyet ve İtilâf Fırkası adayı, hem de İmparatorluğun başkentinde kazanmıştır.

3 — Bu yenilgi üzerine muhalefet hareketinin ciddiliğini anlayan İttihatçılar, hem muhalefetten kurtulmak ve hem de kendi üyelerini kontrol altına almak için, hükümetin meclis (Yürütme'nin Yasama) üzerinde egemenlik kurması yolunda girişimlere başlamıştır.

4 — Bu amaçla "Kanun-ı Esasî" değişikliği Sait Paşa kabinesine "teklif" ettirilmiştir. Muhalefet çok ağır hücumlara geçmiştir. Önerinin kabulü için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamayınca Meclis-i Mebusan feshedilmiştir.

5 — "Sopalı seçim" olarak adlandırılan 1912 genel seçimi ile kurulan İkinci Dönem Mebusanında muhalefet çok az oranda temsil edilmiştir. Fakat, Arnavut'uk İsyanı'ndan yararlanan "kurtarıcı subaylar" (Halâskâran Zabitan Grubu) eylemleri sonunda Sait Paşa istifaya mecbur olmuştur.

6 — Muhaliflerden oluşan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi (Büyük Kabine) Mebusan Meclisi'ni feshetmiştir. İttihatçı aleyhtarı bir kampanya başlatılmış, bir kısım İttihatçılar tutuklanmıştır. 1325 (1909) sürgünleri affedilmiştir (Bk. Belge 13, s. 307).

7 — Bu sırada Balkan Harbi patlak vermiştir. Seçimler ertelenmiştir. Meclisin olmadığı, sıkı yönetimli, ülkenin "kanun-u muvakkat"lar ile idare edildiği bir dönem başlamıştır.

8 — Balkanlılar karşısında büyük bir yenilgiye uğranılmış ve Bulgarlar Edirne'yi de almışlardır. Savaş sonucunu ileri süren bir grup İttihatçı Bâb-ı âli'yi basmış, Kâmil Paşa'yı istifaya mecbur etmiş, kendilerine karşı koymaya çalışan Harbiye Nâzırı Nâzım

mani'den almadınız?" sorusuyla eleştirmiştir (MMZC 1327 - 1911, C. 4, D. I, Si. 3, 48. İçt., s. 1352). Ayrıca bu konuya siyonizmle ilgili olarak Musevi örgütleri dolayısıyle değinilmiştir (bk. İkinci Bölüm, İkinci Kesim).

Paşa'yı öldürmüşlerdir. Mahmut Şevket Paşa Sadr-ı âzâmlığa getirilmiştir.

9 — Bâb-ı âli baskınına tepki olarak muhalefet önce hükümeti devirmek istemiş, daha sonra işe girişilen bir komplo sonucunda Mahmut Şevket Paşa öldürülmüştür.

10 — Olay sonunda Divan-ı Harpler kurulmuş, idam ve sürgün cezalarına çarptırılan muhaliflerden bir bölümü yurt dışına kaçmıştır. Kalabalık bir muhalifler grubu Sinop kalesine sürgün edilmiştir (Bk. Halâskâran Zabitan Grubu, Belge 4).

11 — Paris'de örgütlenen birleşik muhalefet sonuçta Hürriyet ve İtilâf'ın Paris şubesi şekline dönüşmüştür.

12 — 1. Dünya Savaşı yenilgisine kadar, İttihatçılar muhalefeti sindirmişler ve tekçi (monist) ve tek partili bir rejim içinde ülkeyi yönetmişlerdir.

13 — 1. Dünya Savaşı yenilgi ile sonuçlanmış, İmparatorluk dağılmıştır.

Görüldüğü gibi bu dönemdeki iktidar - muhalefet ilişkileri, bir parti çekişmesinden çok *parti savaşı* diyebilebileceğimiz bir niteliğe sahip olmuştur. Her iki taraf da birbirine karşı acımasız ve tahammülsüz davranmıştır, iktidara geçebilmek için meşru olmayan yolları zorlamaktan çekinmemiştir.

5. *Seçimler, Parlamento ve Basın*

Seçimler

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hürriyet ve İtilâf'ın ne denli güçlü bir muhalefet birikimine sahip olduğu kuruluşundan yirmi gün sonra katıldığı 11 Aralık 1911 İstanbul ara seçiminde belli olmuştur. Bu seçimde İttihatçıların adayı Dahiliye Nazırı Memduh Bey, İtilâfların adayı ise eski Sadr-ı âzâmlardan Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Fırka'nın kurucularından Tahir Hayrettin Bey idi. Seçim sonucunda muhalefetin adayı 195'e karşı 196 oyla seçimi kazanmış ve büyük bir sürpriz yarattığı gibi iktidarda büyük bir tedirginlik ve kuşku oluşturmuştur[23].

[23] Önemli sonuçlar doğuran bu seçimde Memduh Bey 195, Tahir Hayrettin Bey 196 rey almışlardır. (Seçime 394 ikinci seçmen katılmış, 3 rey de başka adaylara verilmiştir). Tahir Hayrettin Bey'in mazbatası Mebusan'ın 28. Umumi içtimaında (10 Kânun-ı evvel 1327) kabul edilmiştir. Mazbata metni ve ayrıntılı bilgiler için bk. **Tanin ve Yeni İkdam** (29 Teşrin-i sâni 1327) — →

1912 (1328)'de ise, Meşrutiyet'in ikinci genel seçimi yapılmış, yer yer "gayr-ı meşru" yollara başvuran İttihatçılar seçimi kazanmışlardır[24]. 286 kişilik meclis içinde muhalefetin sandalye sayısı on beşi geçememiştir[25]. Meşrutiyet'in üçüncü genel seçimi olan 1914 seçimine ise Fırka siyasal yaşamdan çekildiği için katılmamıştır. 1919 seçimini ise boykot edecektir.

"Fırka Reisi Damat Ferid Paşa'nın İstanbul müntehib-i sanilerine teşekkürü" için (**Yeni İkdam**, 30 Teşrin-i sâni 1327). Fırkaya kutlama telgrafları yağmaktadır. Durum **Yeni İkdam** ve **Tanzimat - Teslsat** grubu gazetelerinin daha sonraki sayılarından izlenebilir. Ayrıca bu konuda Fırkanın Beyannamesi için bk. (**Teslsat** 1327, No. 138 ve 147). (Bu belgeler için bk. s. 297 - 299, 301 - 302).

24 1912 seçimine "dayaklı, sopalı seçim" diyenlerin başında Lütfi Fikri Bey gelir (şu yazımıza bk. **Lütfi Fikri Bey, Vatan**, 18 Haziran 1950). Seçimlerde muhalefet birleşik cephe kurmak istemiş ve "Heyet-i İntihabiye-i Milliye"nin kurulduğu, bu heyetle çalışmak isteyenlerin adları gazetelerle yayınlanmıştır (**Tanin**, 3 Şubat 1327) — İttihat ve Terakki'nin yasa dışı hareketleri arasında, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin de seçim propagandasına karıştığını gösteren, Balıkesir ve çevresi halkına gönderdiği bir yazı yayınlanmıştır. Musa Kâzım Efendi, bu yazısında Hürriyet ve İtilâf'ı yermekte ve seçimlerde dikkatli olmayı öğütlemektedir. (Yazının metni için bk. **İkdam**, 3 Eylül 1328, s. 2).

25 Resmi bir yayında, 2. Dönemdeki Mebusan tam sayısının 286 olduğu anlaşılmaktadır (**Meclis-i Mebusan - İkinci Devre-i İntihabiye - Meclis-i Mebusan Kâtib-i Umumiliği tarafından tertip edilmiştir** - İstanbul Matbaa-i Amire, 1332). Bazı kitaplarda muhaliflerin sayısı altı olarak gösterilmiştir. Biz de ilk basımızda bu sayıyı vermiştik (bk. s. 322, not 36). Fakat, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi'nden anlaşılacağına göre, 1912 Mebusanı'ndaki muhalifler sayısı 15'i bulmaktadır. "İçtimaat-ı Umumiye Kanununa müzeyyel (ek) madde" önerisine red oyu verenlerin sayısı 13'tür (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 7. İçt., s. 179 - 185). Asıl muhaliflerin sayısı Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinin değiştirilmesine red oyu verenlerle çıkmaktadır. Bu isimler: Vahan Bardizbanyan (İzmir), Vartkes, Karakin Pastırmacıyan (Erzurum), Sami Viryon, Süreyya (Berat), Şevket (Elbisan), Dimitri Kengos, Konstantin Surla (Yanya), Kegam (Muş), Dr. Karabet Paşayan (Sıvas), Boynof, Stoyan Haçef (Serez), Viramyan (Van), Ali Galip (Kayseri), Zeynelâbidin (Konya) (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 18. İçt., s. 335 vd.). Bu listeyle, anılan 13 kişilik liste karşılaştırıldığı zaman Esat Paşa (Draç), Zöhrap (İstanbul), Panço Doref (Manastır), Artin (Halep), Agop Boyacıyan (Tekfurdağı), Emin (Şam), Sadık (Kütahya), Sait (Saruhan), Şahin (Çamlık), gibi isimlerin ikinci listede görünmedikleri anlaşılır. Belki de, konuya göre olumlu ya da olumsuz oy veren mebusların bulunduğunu kabul etmek gerçeğe yakın düşecektir. Fakat bir gerçek de odur ki, muhalif mebusların sayısı 6'dan fazladır ve 15'e vardığını söylemek olanağı vardır.

Parlamento İçinde

Osmanlı Parlamentosunun ilk yasama dönemi 1911 yılı Mayıs ayının sonunda tatile girmişti. Bu dönemin dördüncü yasama yılı olağan tarihten bir yıl önce başlamış ve 18 Ocak 1911 feshi ile ancak bir ay sürmüştür. Fesih'den sonra yapılan 1912 genel seçimiyle ikinci yasama dönemi başlamış ve 4 Ağustos 1912 tarihindeki ikinci bir fesihle son bulmuştur. Bu fesihten sonra Balkan Savaşının bunalımlı günleri içinde seçimler ertelenmiş ve 1914 yılına kadar meclissiz bir Meşrutiyet denemesi yapılmıştır.

Meclissiz dönemde (Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetleri dönemlerinde) Fırka bir anlamda kendisini iktidarda saymıştır.

Şu halde Fırkayı 1. dönemin dördüncü toplantı yılı ile 2. dönemin tek toplantı süresinde izlemek gerekir.

1. Aşama : Sait Paşa Hükümetiyle Diyalog, Cepheleşme Hazırlığı

Bu dönem başladığı zaman İbrahim Hakkı Paşa istifa etmiş ve yerine (Küçük) Sait Paşa getirilmişti. Birleşik cepheye doğru gidiş hazırlıklarının yapıldığı bu dönemde Fırka henüz kurulmamıştır.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Divan-ı Âli'ye verilme önerisi ile başlayan muhalefetin gövde gösterisi[26] Sait Paşa kabinesinin programının güvenoyu konuşmalarında devam etmiş ve 125'e karşı 60 red oyu toplanmıştır[27].

Sait Paşa'ya karşı haşin bir muhalefet sürdürülmüş ve yıpratma

[26] Hakkı Paşa, 1910 yılında Sadr-ı âzamlığı sırasında Lütfi Fikri Bey'le çıkan bir tartışmada şöyle demiştir: **"Olur efendim, Divan-ı Âli'ye gideriz, bela yok,"** (MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si. 3, 12. İçt., s. 298). Bir yıl sonra istifa yazısında (16 Eylül 1327), çekiliş nedenini Trablusgarp Savaşı olarak göstermiştir (*Tanin*, 18 Eylül 1327, s. 2). Sait Paşa hükümetine güvenoyu görüşmeleri başladığı birleşimde Trablusgarb'ın üç mebusundan ikisi, Mahmut Naci ve Sadık Beyler, Hakkı Paşa kabinesiyle ilgili ithamnameyi Mebusan "riyasetine" sunmuşlardır. Böylece, Trablusgarp Savaşı sorunu, Sait Paşa kabinesine verilecek güvenoyu görüşmeleriyle birleştirilmiştir ve tartışmaların ağırlık noktası olmuştur. Karşılıklı suçlamalara geçilmiştir (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 2. İçt., s. 8 vd.).

[27] MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 3. İçt., s. 30 — Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası* (Vatan, 16 Aralık 1952).

taktiği uygulanmıştır. Arap meb'usların, Rum meb'uslarla işbirliği yapması sonucunu doğuran Grebene'de bir metropolitin öldürülmesi ile ilgili soru ve bu sorunun gensoruya çevrilmek istenmesi[28], Lutfi Fikri Bey'in tutuklanması ile ilgili olarak Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'yı ağır şekilde yıpratan "istizah" (gensoru) tartışmaları[29], aynı yöntemin Hariciye Nazırına uygulanması[30], Darülfünun'da "ihtiyat sınıfı" çekişmeleri[31] gibi gelişmelerle bir savaş alanına dönüştürülmüştür.

2. Aşama : Hürriyet ve İtilâf'ın Devreye Girişi

Muhalefet birikiminin partileşmesi ve çığlaşması sonucu Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulunca ve 1911 ara seçimini kazanınca, İttihatçılar Kanun-ı Esasî "tadilâtı"nı getirmişlerdir. Bu sefer karşılarında küçük partiler yok, birleşik muhalefet vardır. Bu karşılaşma Hürriyet ve İtilâf'ın kurulmasından yirmi yedi gün sonra, başlamıştır ve bir aya yakın bir süre (30 Teşrin-i sâni - 5 Kânun-ı sani 1327) bir iki içtima bir yana, tüm yasama çalışmaları bu savaşın

28 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 7. İçt., s. 115 vd.

29 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 10. İçt., s. 180 - 187. — Lutfi Fikri Bey'in konuşmasından: "... **Zabitanı siyasetle iştigalden menetmek istediği halde mevkiinde kalmak için kendisi gidip kışlalarda siyasetle iştigal ediyor. Kendi lehine propaganda yapıyor, taraftar peyda ediyor... Namuslu bir adam olduğuma kani olan arkadaşlarıma hitap ediyorum, ben o kanaatimin tesiriyle bu zatın şiddetle aleyhinde yazdım ve yazmakta devam edeceğim. Anladınız mı?"** (s. 220) — Rıza Tevfik Bey'in konuşmasından: "... **Biz kat'iyen meşrutiyeti müdafaa etmek ve icabederse gebermek fikrindeyiz ve böyle yemin ettik de buraya geldik. Binaenaleyh içi saman dolu umacıdan korkmuyoruz** (alkış, bravo sadaları). **Bunu açık söylüyoruz anlıyor musunuz?"** (s. 199) (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 10 ve öteki birleşimler. Sayfa sayıları konuşmalardan alınan bölümler sonunda gösterilmiştir). Âyan'da Damat Ferit Paşa, Hürriyet ve İtilâf'ın kurucularından ve başkanı olarak, tek maddelik bir kanun tasarısı önermiştir. Buna göre, sıkıyönetimin kamu hürriyetlerine hiçbir suretle "tecavüz edemeyeceği" kaydının "İdare-i Örfiye Nizamnamesi"ne değiştirilerek eklenmesi istenmiştir. Sorunun doğrudan doğruya Padişaha bildirilmesi, oylanarak kabul edilmiştir.

30 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 224 vd.

31 İki kez oylama yapılmış, ilk oylamada Maarif Nâzırının istekleri 30'a karşı, 79 oyla reddedilmiştir. Daha sonra, Nâzırın güven istemesi ve istifasını öne sürmesi karşısında yeni bir oylama yapılmıştır. Öneri, Nâzırın isteğine uygun olarak 62'ye karşı, 85 oyla reddedilmiştir (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 16. ve 17. İçt., s. 326 vd.).

tekeline girmiştir. Meşhur tokat olayı da bu savaşın ürünlerinden biri olmuştur.

Hürriyet ve İtilâf'ın tırmanması aynı zamanda bu şiddet diyaloğunun oluşmasıdır.

a. Değişiklik sorunu çıkmaza girince, Mebusandaki partisizlerden kurulan "Müstakil (Bağımsız) Grup" Padişah tarafından arabuluculukla görevlendirilmiştir[32].

b. İttihatçılar ve İtilâfçılar[33] ve İtilâfçılar[34] hakemlerin gözetiminde bir araya gelmişlerdir. İtilâfçılar ilk koşul olarak Kâmil Paşa'nın Sadarete getirilmesini istemişlerdir, bu takdirde tüm Nazırlar İttihatçı da olsa karşı koymıyacaklarını belirtmişlerdir.

c. Müstakiller bu ağır koşuldan vazgeçilmesini isteyince İtilâfçıların yeni önerisi şöyle olmuştur: Sait Paşa başkanlığında kurulacak kabinede her iki Fırka'dan altışar Nâzır bulunması. Üstelik İttihatçı Nâzırlar arasında, Hakkı Paşa kabinesi döneminde "celb-i husumet" etmiş (düşmanlık uyandırmış) kişilerin bulunmaması da İtilâfçıların ek koşulu olmuştur. Sait Paşa öneriyi reddetmiştir.

d. Müstakiller de, bu çıkmazı daha da ağırlaştırıcı bir durum yaratmışlardır. Önce, kamuoyuna (ve de Padişah'a) sundukları bir "ariza" da, iki tarafı uzlaştırmanın olanaksızlığını belirtmişlerdir. Sonra da kendi tutumlarını açıklamışlardır. Padişah'ın Meclis'i, Ayan'a başvurmadan feshetmesini, ancak harp halinde kabul edebileceklerini, sulh halinde bunu gerekli görmediklerini, öteki maddelerin aynen kalmasından yana olduklarını bildirmişlerdir.

e. İttihat ve Terakki bu öneriyi reddedince, Hürriyet ve İtilâf

[32] Değişiklik isteminin çıkmaza girmesi üzerine Mebusan'daki müstakil, (bağımsız ya da partisiz meb'uslar) Padişaha giderek durumu anlatmışlardır. Müstakil meb'usların Padişaha sundukları arizayı imzalayanların listesi şöyledir: Asım, Ziya (Mamuret-el-aziz); Esat Toptani Paşa (Draç), Lütfi (Gümüşhane); Abdülaziz Mecdi (Karesi); Edip (Yozgat); Şaban, Mustafa Arif (Kırkkilise); Ömer Fevzi (Bursa); Mehmet (Kerkük); Şükrü (Kastamonu); İlhami (Manisa); Şerafettin, Abdülvahap (Bolu); Muhsin (Müntefik), Şevket Paşa (Divaniye); Cami (Fizan); Behçet (Kengırı); Ferit (Kütahya); Pastırmacıyan, Varteks, (Erzurum); Zöhrap (İstanbul). Padişah bu kimselere iki fırkanın arasını bulma görevini vermiştir. Bunun üzerine İttihatçı ve İtilâfçı temsilcileri bir araya gelmeye başlamışlardır.

[33] Hürriyet ve İtilâf'ın temsilcileri: Mustafa, Sabri (Tokat); Mahir Sait (Ankara); Şefik el-Müeyyed (Şam); Sıtkı (Aydın).

[34] İttihat ve Terakki temsilcileri: Necmettin (Kastamonu); Talât (Edirne); Gani (Denizli); Ahmet Mahir (Kastamonu); Hallaçyan (İstanbul).

benimsemiştir. Müstakiller muhalefet saflarına katılmışlardır. Arnavut, Ermeni ve Bulgar meb'usların çoğunluğu da tadil önerisi aleyhinde bulunmuşlardır.

f. İttihat ve Terakki, bu sırada öneriyi tekrar meclis'e getirmiştir. Fakat anayasa değişikliği için gerekli 2/3 çoğunluğu bulamamıştır. Muhalefet oya katılmayarak *tıkaç* ya da *obstrüksiyon* yoluna başvurmuştur[35].

g. Sait Paşa hükümeti obstrüksiyonu red saymış ve istifa etmiştir. Bir iki nazır değişikliği ile Sait Paşa tekrar kabineyi kurmaya memur edilmiştir. Mebusan karşısına güvenoyu istemeden aynı değişiklik önerisiyle çıkmıştır. Muhalefet yine reddetmiştir.

h. Değiştirilmesi istenen 35. madde'ye uygun olarak, Padişah Âyan'a danışmıştır. Âyan'ın olumlu "mütalâası" üzerine Meclis-i Mebusanı feshetmiştir. Ve "sopalı seçim"e (1912) bu yoldan gidilmiştir.

Padişah (Yürütme = İttihat ve Terakki) 1909 sınırlamalarından bu suretle kurtulmuş olacaktır. Daha doğrusu öyle olacağı sanılmıştır[36].

[35] Dr. Rıza Nur durumu şöyle anlatır: "... Benim aklıma bir çare gelmişti. O da Avrupa meclislerinde tatbik edilen ve obstrüksiyon denilen şeydi; fakat bu şimdiye kadar bizde ne tatbik edilmiş ve ne de kimsenin bildiği bir şeydi. Hemen Meclis'in kütüphanesine koştum ve orada mevcut Fransız Grande Encyclopédie'si namındaki muhit-ilmaarifin bu bahsini mütalâa ettim. **İkdam** gazetesi kütüphanesinde bu bahse dair bir iki eser buldum. Bu tetkikat neticesinde bizim için yegâne halâs çaresinin bunda olduğunu gördüm... **Tıkaç** veya **insidad-ı müzakere** diye de tercüme ettim. Fırkamızın ilk celsesinde insidad-ı müzakerenin ne olduğunu, envaını, Avrupa milletlerinin muhtelif Meclis-i Mebusan'larında ve hangi tarihlerde ne türlü yapıldığını söyleyip bizim için yegâne çarenin bu olduğunu, kabul ve tatbikini teklif ettim... Hemen suret-i tatbikiyesi kararlaştırılıp o suretle tatbik edildi". (**Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?** s. 25 - 26) — Lutfi Fikri Bey gibi bir parlamento ve hukuk adamı vaziyeti — Rıza Nur Bey'den önce — görmüş ve **Takdirat** gazetesinde (1327, Sayı 164) **Hal ve Mevki** başlıklı başyazısında öğütlemiştir: "... Boykotaj denilen muamelât nasıl evvel-i emirde İrlanda'da **Boykot** isminde bir çiftlik kâhyasına karşı istimal edilmiş olmasından dolayı bu ismi almış ise bizde de obstrüksiyon usulü Meclis'te ilk defa Sait Paşa'ya karşı kullanılacağı için Türkçe adına da müşarünileyhin ismine nisbetle bir şekil ve suret versek hiç de fena olmaz zannındayız". — Ayrıca yine bk. Lutfi Fikri, **Kanun-ı Esasi Meselesi** (**Teslsat** 1327, Sayı 150) — Dr. Rıza Nur, **Meclis-i Mebusan'ın Hayat ve Memat Cidalleri Başladı** (**Teslsat** 1327, Sayı 157) — Mustafa Sabri, **Mesele Kahtında** (**Teslsat**, aynı sayı).

[36] Sorun kısaca şudur ve hukukî olmaktan çok politiktir: 1876 Kanun-ı Esa- →

Fakat öyle olmamıştır. "Halâskâran" hareketi sonucu 2. dönem Mebusanı da feshedilince işler büsbütün karışmıştır. *Yasal* yollar tıkanınca, *fiilî* hareketler başlamıştır.

3. Aşama : Hürriyet ve İtilâf Eylem Alanında

Sait Paşa hükümetinin çekilmesinde ve bunalım ortamının yaratılmasında Hürriyet ve İtilâf'ın rolü azımsanamaz. Halâskâran hareketi bu ortamın ürünü olmuştur. Ancak, bu hareketi memnuniyetle karşılamakla beraber İtilâfçılar bu grup ile doğrudan ilişki kurmamışlardır. Bâb-ı âli Baskınına tepki olarak muhalefetin giriştiği Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi olayında İtilâfçılar ön plânda görüleceklerdir[37]. Divan-ı Harp Fırka liderlerinden Gümülcineli İsmail Bey'i ve başka ünlü kişileri gıyaben idama mahkûm

si'sinin 7. ve 35 maddeleri ile Hükümet - Mebusan ilişkileri düzenlenmiştir. 1876 sistemine göre, her iki organ arasında devamlı bir anlaşmazlık çıkınca, Padişah hakem oluyor ve ister Vükelâyı azlediyor, isterse Meclis'i feshediyordu. 1909 değişikliği ile bu mekanizma Mebusan lehine güçlendirilmişti. Fakat İttihat ve Terakki Yürütme'yi (İcra'yı) ele geçirince ve karşısında — Meclis-i Mebusan'da — kabaran muhalefeti görünce, yeniden 1876 sistemine dönülmesini istemiştir. Padişah'ın Âyan'ın fikrini almadan Mebusan'ı kapatma yetkisine sahip olmasını istemiştir. Savaşımın ana sorunu buydu ve hukukî bir görünümle sunuluyordu.

37 Sadr-ı âzam Mahmut Şevket Paşa 29 Mayıs 1328 (11 Haziran 1913) günü öğle üzeri, İstanbul'da, Beyazıt'ta otomobili ile Bab-ı âli'ye giderken Topal Tevfik ve arkadaşları tarafından öldürülmüştür. Otomobili içinde, sıkılan kurşunlardan biri sağ şakağını delerek beyni parçalandığı için kurtarılamamıştır. Deniz subayı olan yâveri ve koruyucularından Kâzım Ağa da suikastın kurbanı olmuşlardır. (Olayın ayrıntılı anlatımı, katillerin yakalanmalarına ilişkin bilgiler için bk. **Tanin** 30 Mayıs, 1 Haziran 1329 - 5 Haziran 1329 sayısında Paşa'nın geniş bir biyografisi vardır). Yapılan araştırma sonunda, komplonun Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarınca hazırlandığı açıklanmıştır. Olayın bu yönü kesinlikle açıklığa, bugün bile, kavuşturulmuş olmamakla beraber, Bab-ı âli Baskınına karşı bir tepki olduğu gerçeğe yakındır. Cemal Paşa Hatıralarında durumu belirtmiş ve olayın sadece Sadr-ı âzamı değil, ayrıca Talât, Enver ve Cemal Paşa'ları da hedef aldığını belirtmiştir. Yine suikastçilerin İngiltere elçiliğince korunduklarını da eklemiştir (**Hatıralar**, s. 35 - 42). Padişah, 3. Dönemi açış nutkunda, yalnızca, "hain bir suikast'ten sözetmiştir (MAZC 1327 - 1330, D. III, Si. 1, s. 1) — Mebusan Padişah'ın açış nutkuna verdiği karşılıkta (Arıza-i Cevabiye'sinde) "... haricî düşmanlardan ziyade bu memlekete muzır olan birtakım **dahilî faillerin** kurban-ı taarruzu olan..." deyimini kullanmıştır (MMZC 1330, D. III, Si. 1F, 4. İçt., s. 26). Böylece, resmî belgelerde muhaliflerden sözedilmemiştir. Olayla ilgili olarak daha sonra, Mebusan'da da açıklamalar yapılmıştır.

etmiştir[38]. Suikast girişiminin aslında çok daha geniş çaplı bir darbe planının bir bölümü olması Fırka'nın eylemciliği hakkında bilgi vermektedir.

Miralay Sadık Bey'in 1327 feshini önlemek için subaylar aracılığıyla İttihatçı meb'usları tehdidi düşünmesi[39], İttihatçılardan önce Bâb-ı âli'yi basarak Kâmil Paşa'nın yerine Nâzım Paşa'yı getirme projesi[40] gibi diğer eylem plânlarını da sayarsak Fırka'nın eylemcilik alanında İttihatçılardan hiç de farklı nitelikte olmadığını görürüz.

Basın Alanında

Fırka, kendisine katılan partilerin gazetelerini de devralmıştır. Bunlar Mutedil Hürriyetperveran'ın *"Tesisat Tanzimat" grubu içindeki Teşkilât, Takdirat, Teminat, Merih, Hemrah, Islâhat, Şehrah, İfham* gibi gazetelerdir[41]. Birbiri ardından batıp çıkan bu gazeteler, Mebusan Meclisi'ni hayli etkilemiştir. Hattâ, Mahmut Şevket Paşa, 31 Mart Olayı'nın çıkmasını bu tertip yazılara bağlamıştır.

Ayrıca, Fırka'nın olmayan gazetelerin de destekleyici rolleri unutulmamalıdır. *İkdam, Yeni İkdam, İktiham, Yeni Gazete* ve özellikle *Alemdar*'ın bu alandaki etkinlikleri küçümsenemez.

Fırka üyeleri içinde Lutfi Fikri, (Filozof) Rıza Tevfik, Dr. Rıza Nur, Mustafa Sabri, Refi Cevat gibi gayet güçlü ve polemikçi yazarlar vardır. *İkdam* başmuharriri *Ahmet Cevdet* Bey, muhalefetin tezlerini İsviçre'den gönderdiği makalelerle desteklemiştir[42]. Pa-

38 Divan-ı Harp kararlarını bildiren "Mazbata-i hükmi"ye göre, idama mahkûm edilenler eski Dahiliye Nâzırlarından Reşit Paşa, Şerif Paşa, Damat Salih Paşa, Gümülcineli İsmail Bey, Prens Sabahattin Bey, Pertev Tevfik, Kemal Mithat Beylerin de "başlıca müşevvik, mürettip ve muharrik sıfatıyla", "vicahen ve gıyaben idamlarına hükmolunmuştur". Bu isimlerin Hürriyet ve İtilâf'la ilişkileri açıktır. (**Mazbata-i Hükmiye** metni, asılanlara okunan ferman sureti için bk. **Tanin**, 7, 11 Haziran 1329).

39 Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 37.

40 Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **A.g.e.**, s. 57.

41 İttihat ve Terakki seçkinlerinden Emrullah Efendi'nin Lütfi Fikri Bey'e verdiği cevaptan: "... **Mademki Lutfi Fikri Bey gazetesinde tefe'ül babından isim koymayı itiyat etmiş, Tesisat, Takdirat gibi. Eğer bir daha gazetesi tatil olunursa yeni çıkaracağı gazetenin ismini Tezvirat koysun**", (Merkezden alkışlar) (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 32. İçt., s. 682).

42 Örneğin şu makaleler. **Cemiyet ve Fırka - Cemiyet Değil Fırka - Muhalefet - Cemiyet - Fırka** (**İkdam**, 15, 17, 19, 29 Ağustos 1328).

ris'ten dönüşü törenlerle kutlanan, Şerif Paşa ekibinden Ali Kemal Bey de muhalif basında yerini almıştır[43].

6. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Yapısal Sorunları ve Belli Başlı Elemanları*

Yapısal Sorunlar

Hürriyet ve İtilâf adını almış olan muhalefet cephesinin, klâsik anlamda bir siyasal parti sayılıp sayılamayacağı, Mebusan içinde tartışıldığına işaret edilmişti[44]. Ne var ki, İkinci Meşrutiyet koşullarına göre İttihat ve Terakki ve öteki partilerden farksızdır ve Osmanlı siyasal hayatının özelliklerini taşıyan bir siyasal partidir. Öteki partilere benzeyişinin en büyük kanıtı programında sosyal yönün yok denecek kadar zayıf olmasından da anlaşılmaktadır. Bu bakımdan sosyalist açıdan eleştirilmesine gerek yoktur. Hürriyet ve İtilâf, türdeş olmayan iktidar blokunun karşısında, aynı nitelikte bir başka blokun oluşması olayından başka bir özellik taşımamaktadır. Muhalefet cephesinin kurucuları doğrudan doğruya, başta İlmiyeciler olmak üzere, Osmanlı bürokrasisinin üst ve alt kesimlerine mensup İstanbul ve Taşra memurlarıdır. Emekliler ve kadro harici bırakılanların sayısı da azımsanamaz.

Hürriyet ve İtilâf'ın da İttihat ve Terakki gibi, bir sınıf partisi olmadığını belirtmek gerekir. O da halktan kopuk bir partidir. Bununla beraber, programındaki ideolojik ilkelerden çok, İttihat ve Terakki yönetimini yıkmak isteyen herkese açık bir kitle partisi olmuştur. Programında da bu özelliklerin ağır bastığı belirtilmiştir (Bk. Belge 2, s. 287).

Fırka İçi Çatışmalar

Fırka'nın karışık ve türdeşlikten uzak yapısı, ideolojik birliğe ve herhangi bir sosyal sınıfa dayanmayışı, doğal sonuçlarını kısa sürede yaratmıştır. Dr. Rıza Nur ve Şehbenderzâde Ahmet Hilmi Bey'lere göre, ilk anlaşmazlıklar "garp (Batı) kafalı gençlerle" "ho-

[43] **İkdam**'da neşrettiği bazı makaleler; **Ne İdi Ne Oldu? - Arnavutlar, Arnavutluk - Zavallı Türk - Hürriyet Nedir? Hürriyet-i Matbuat Nedir?** (23, 24, 26 Ağustos, 6 Eylül).

[44] Bk. not 12. Vartkes Efendi'nin eleştirisi için bk. MMZC 1327 - 1911, C. 6, D I., Si. 4, 36. İçt., s. 769.

ca takımı" (İlmiyeciler) arasında çıkmıştır[45]. İlk istifalar ise Fırka'nın yönetici kadrosu içinde başlamıştır[46].

Bu çekilmelerden sonra Fırka, Miralay Sâdık Bey, Şaban Efendi, Gümülcineli İsmail Bey takımının yönetimi altına geçmiştir. Küçük bir "hizbin" eline geçen Hürriyet ve İtilâf, Sait Paşa kabinesinin istifası sırasında adamakıllı zayıflamış olan İttihat ve Terakki'nin yerini dolduracak, siyasal iktidarı kuracak güçte değildi. Bu durumu, Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa'lara güven vermemiştir. Birbirlerine düşen yöneticilerle muhalif Sadr-ı âzamlar arasındaki bozuşma kamuoyunca da iyi karşılanmamış, istifa mektupları gazetelerde görülmeye başlanmıştır. Bu arada yazar Nüzhet Sâbit Bey de Fırka'ya girmiştir.

Fırka'nın Tek Kongresi

Hürriyet ve İtilâf Fırkası tek kongresini 20 Mayıs 1328 tarihinde (3 Haziran 1912) yapabilmiştir[47]. İstanbul'da toplanmış olan bu kongre reisliğine Gümülcine Meb'usu İsmail Hakkı Bey seçilmiştir. Çalışma raporunu Lütfi Fikri Bey okumuştur. Raporda, Fırka'nın "teşkiliyle beraber efkâr-ı umumiyede büyük bir hüsn-ü kabule mazhar olduğu", örgütün genişlediği, İstanbul ara seçimi sonucunun bir "galebe ve muvaffakıyet" olduğu belirtilmiştir. Fırka'nın başarısı bir yandan Osmanlılar için benimsediği eşitlik (İttihad-ı Anasır politikası), bir yandan da "Avrupa medeniyetinden Feyz-i âb olma" ilkelerine bağlanmıştır. Büyümesi de "ahval-i memlekete" (Osmanlı devletinin içinde bulunduğu koşullara) dayandırılmıştır. Raporda Kanun-ı Esasî değişikliğinden doğan sorunlar ve "gayr-ı meşru tedbirler" ele alınmıştır. Rum ve Ermeni Fırkaları'yla yapılan anlaşmalar övgü ile belirtilmiştir[48].

Basın, kongrenin, her ne kadar sâkin geçtiğini yazmışsa da, iç çekişmelere sahne olduğu da gerçektir. Özellikle, parasal sorunlar-

45 Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **A.g.e.**, s. 23 vd. — Dr. Rıza Nur, **A.g.e.**, s. 18-19.

46 Kurucu ve Fırka Reisi Damat Ferit Paşa'nın istifası için, İsmail Hakkı Paşa, **Lusarçak** gazetesine verdiği bir demeçte, baskı ve tehditten sözetmiştir (**Tanin** 1328, No. 771). Daha sonra, yine Fırka Reisi Fuat Paşa ayrılmıştır. Lutfi Fikri ve Dr. Rıza Nur Beyler de istifa etmişlerdir. Lutfi Fikri Bey, kısır parti oyunlarının ümitsizliği içinde Fırkadan ayrıldığını belirtmiş ve **Müceddidin** ismiyle bir siyasi parti kurmak istemiş ve bir program müsveddesi de neşretmiştir (**Tanzimat**, 7 Kânun-ı evvel 1328).

47 Kongreyle ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. (**İfham**, 21, 22 Mayıs 1328).

48 Anlaşma metinleri için bk. (**İfham**, 21 ve 22 Mayıs 1328).

dan ötürü, Dr. Rıza Nur Bey'le Miralay Sâdık Bey arasındaki tartışmalar hayli çetin olmuştur[49].

İkinci kongre girişimi, İttihat ve Terakki'nin muhalefette bulunduğu, Bâb-ı âlî Baskınından önceki dönemde yapılmıştır. İç çekişmeler, bu sırada daha sivrileştiği için, çoğunluk sağlanamamıştır ve toplantı bir "hasbıhal" (görüşme ve dertleşme) sayılmıştır. Toplantıda Fırka Merkezi Umumi'sinin hükümetle "istişare" etmesi kararlaştırılmıştır. Böylece, kendi çoğunluğundan yoksun bir kongre girişiminin başarısızlığı içinde, devletin politikasına Fırka'nın katkısı istenmiştir.

Fakat, bu güçsüz toplantı bile çok çekişmeli geçmiştir ve Müşir Fuat Paşa, Fırka'dan istifa etmiştir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kendisi için en elverişli sayılması gereken bir dönemde, seçkin üyelerinin ayrılmasıyla bir "komite" durumuna düşmüştür[50].

Fırka'nın Örgütlenmesi

Fırka, önce Mutedil Hürriyetperveran'ın şubelerini devralmıştır. İstanbul'daki örgütünü genişletmiştir. Şubeler sosyal yardım işleri yaptıklarını gazetelerle ilan etmişlerdir. Örneğin Fatih ve Doğancılar şubeleri fakir halka tedavi yeri açmışlardır, Süleymaniye şubesi halka yetenekli dava vekilleri sağlayacağını bildirmiştir. Sarıyer şubesi Trablusgarp şehitleri için mevlüt okutmuştur. Şubeler, Kanun-ı Esasî değişikliğini protesto etmişlerdir. İstanbul dışındaki şubeler de bu yönde seslerini duyurmuşlardır.

Fırka'nın, özellikle İstanbul'da, kolaylıkla örgütlendiği açıktır. Sadece Üsküdar'da üç şube kurulmuştur.

1912 yılında, Sait Paşa hükümeti düşürüldükten sonra, Fırka örgütünün genişlediği görülmektedir. Gazeteler, sürekli olarak, İstanbul'da[51] ve Taşra'da[52], şubeler açıldığı haberlerini vermişlerdir.

[49] Dr. Rıza Nur, A.g.e., s. 31 vd.

[50] Şehbenderzade Ahmet Hilmi, A.g.e., (Tamamen bu konuya ayrılmıştır). Ayrıca şu yazımız: **Muhalefetin Zayıf Tarafı - Hürriyet ve İtilâf Fırkası**, (**Vatan**, 23 Şubat 1950).

[51] Haliç Feneri, Hasköy, Süleymaniye şubeleri gibi (**İkdam**, 26 Ağustos 1328, s. 5).

[52] Örneğin İzmit şubesinin açılışı, 15 Ağustos 1328'te, Fevziye Camiinde okunan mevluttan sonra Mahkeme-i Şer'iye Başkâtibi Osman Bey'in evinde dava vekillerinden Hacı İbrahim Efendi'nin meşrutiyet hakkındaki söyleviyle olmuştur. Kurucunun bir memur olması ilginçtir. Yine Beyrut, İske-
→

Belli Başlı Elemanlar

Kurucu, yönetici, yazar (ve gazeteci) olarak verilmiş olan isimlere, daha başkalarının da eklenmesi gerekir. Bunlar arasında Maraş Meb'usu Şükrü Bey, Asir Meb'usu Farac Efendi, Halep Meb'usu Beşir Efendi, Mivaniye Meb'usu Şevket Paşa, Beyrut Meb'usu Kâmil El Esat Beyler vardır[53].

Fırka'ya Kanun-ı Esasî değişikliği sıralarında katılmış, ya da bir üye kadar ısrarla çalışmış meb'uslardan bazıları da şunlardır: Yorgi Boşo[54], İzmit Meb'usu Müfit, Havran Meb'usu Sadettin, Kayseri Meb'usu Kasım, Üsküp Meb'usu Sait, Karahisar Meb'usu Ömer Feyzi, Tokat Meb'usu İsmail Paşa, Bağdat Meb'usu Hacı Ali Bey ve efendiler. Âyan'dan, Seyyit Abdülkadir, Azaryan ve Yorgiyadis Efendiler de Fırka ile görüş birliği etmişlerdir. Vartkes Efendi ve Üsküp Meb'usu Pavlof Efendi de, 35. maddenin değiştirilmesinde, İtilafçılarla birlik olmuşlardır. Yalnız, 1912 seçimlerinde yeniden seçilen Vartkes Efendinin Fırka'yı beğenmediği de hatırlanmalıdır[55].

Prens Sabahattin'le Şerif Paşa'nın da İtilâfçı cepheyi tuttukları biliniyor[56].

Bu isimlere şube kurucuları ve yöneticileri de eklenmelidir (Bk. Belge 7, s. 300).

çe, Nevrekop, Tikveş, Doyran, Gevgili şubelerinin açılacağı haberleri verilmiştir. Gemlik, Karesi livası, Bigadiç şubelerinin de açıldığı bildirilmiştir (**İkdam**, 26 Ağustos 1328, s. 4) — Ayrıca Kadıköy şubesinin Suphi ve Radi Beyler, Makriköy (Bakırköy) şubesinin Radi Bey, Arnavutköy şubesinin de Siverek Mebusu Nurettin Bey taraflarından kurulacakları haberi de verilmiştir (**Yeni İkdam**, 2 Kânun-ı evvel 1911, No. 623). Fırka'nın 1911 yılındaki örgütlenmesini gösteren belge için bk. Belge 5, s. 299.

53 **Tesisat** (11 Teşrin-i sani 1327).

54 **Tesisat** muharririne beyanatından: "Biz henüz yeni teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na iltihak etmemiş isek de mezkûr fırka ile müttehidülhareketiz. Çünki nokta-i nazarımız fırka-i mezkûre ile birçok yerlerde tamamen birleşmektedir. Binaenaleyh fırkamız yeni fırkanın kuvvetli zahirlerinden birisi olacaktır" (**Tesisat** 1327, No. 131, s. 4).

55 Bk. s. 279, not 44.

56 Bk. s. 150, 225 — Dr. Nihad Reşat Belger, bizzat Prens tarafından Sadık Bey ile temasa memur edilmiştir. Dr. Rıza Nur, gerek Prens gerekse Şerif Paşa'nın parasal yardımlarından bahsetmekte ve miktarı dahi tespit edilmektedir (**A.g.e.**, s. 17, 23, 24).

7. Fırka'nın Sonu ve Muhalefetin Ülke Dışına Çıkması

Muhalefetin Sönmesi; Çoğulcu Siyasal Yaşamın Sonu

Değinildiği gibi, Mahmut Şevket Paşa suikastinden sonra, Fırka'nın bazı elemanları, bir muhalefet konvoyu içinde Sinop'a sürülmüşlerdir. Ağır cezalara çarptırılmış olanlardan kimi idam edilmiştir, kimi de ülke dışına kaçmıştır[57].

Fırka ile ilgili, hükümetçe alınmış bir fesih kararına rastlanmamıştır. Fırka'nın kendi kendini kapatmasıyla ilgili bir belge de yoktur.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 1913'ten itibaren, İttihat ve Terakki'ce de saptandığı gibi, herhangi bir vilayette görünmemektedir[58]. Ancak, Mütareke döneminde yeniden, tüm iç çelişmeleriyle, ortaya çıkacaktır.

Muhalefetin Ülke Dışına Taşınması: "Millî Muhalefet Fırkası" Girişimi

Paris'e kaçanlar, oradaki muhaliflerle birleşmişlerdir. Yeni bir Jön Türk eylemi ve milli bir muhalefet cephesinin örgütlenmesi olarak gösterilen bu birleşme Hürriyet ve İtilâf Fırka'sı ya da Millî Muhalefet Fırkası adını almıştır[59].

Yönetici kadro şu isimlerden oluşmuştur: Şerif Paşa (Reis ve Muhasip), Miralay Sadık Bey (Reis vekili), Gümülcineli İsmail Bey (Reis vekili).

Öteki üyeler: Dr. Refik Nevzat, Basri Bey, Mustafa Sabri Efendi, Reşit Bey, Pertev Tevfik Bey, İhsan Bey.

Yeni Fırka'ya, Islahat-ı Esasiye Fırkası ve Osmanlı Sosyalist Fır-

57 Prens Sabahattin, Pertev Tevfik, Kemal Mithat Beyler gibi.

58 İkinci Bölüm'ün giriş kısmına bakılmalıdır.

59 Paris'teki Fırkanın kuruluşunu **Mécheroutiette** 1911 Aralık ayında vermiştir (No. 25, Décembre 1911, s. 5-23). Asıl kaynaşma haberi de 1913 Temmuz'unda verilmiştir (No. 45, Août 1913, s. 2, 9-10). Bu girişimde Paris'te bulunan Osmanlı Sosyalist Fırkası Şubesi Reisi Dr. Refik Nevzad'ın büyük rolü vardır, bu konuda yayımladığı şu kitap ve broşürlerde bu topluluğun doktrinini açıklamıştır: **Ne Bekliyorsunuz?** (Osmanlı Milli Muhalefet Fırkasının ikinci beyannamesi, Paris, 1 Mayıs 1913) — **Siyaset-i Hazıra-i Meş'ume** (Paris, 1 Kânun-ı sâni 1911) — **Haraç, mezat! Satıyoruz** (Paris, Teşrin-i evvel 1913) — **L'Europe et la Turquie** (Paris, 1917).

kası Paris Şubesi de katıldıklarını ilan etmişlerdir[60]. *Mécheroutiette* yeni partinin organı olmuştur[61].

Paris'te kurulan cepheyi, orada bulunan Prens Sabahattin Bey de desteklemiş ve bir bildiri yayınlamıştır[62].

Paris muhalifleri, birleştikleri tarihten itibaren, İttihat ve Terakki aleyhinde bir yayın kampanyası açmışlardır. Bu arada, Miralay Sadık Bey, Osmanlı ülkesi içindeki İttihatçı istibdadına son verilmesi için Rus Çarına, Britanya İmparatoruna, Fransa Cumhurbaşkanına ve Sultan Reşad'a birer telgraf çekmiştir[63]. Fakat özellikle Dr. Refik Nevzad'ın "Osmanlı Sosyalist Partisi" yabancı müdahalesini reddettiği için Millî Muhalefet Fırkası girişimi sonuçsuz kalmıştır[64].

Yine La Haye barış konferansında, 1907 barış konferansı kararlarına aykırı olarak yapılmış olan "Bulgar vahşetlerinin meydana çıkarılmasını" isteyen Romanya, İngiliz, Avusturya delegelerine, Şerif Paşa da katılmış ayrıca "mazinin üzerine perde çekelim" önerisinde bulunmuştur[65].

60 **Mécheroutiette** (Août 1913, No. 45, s. 10 - 13).

61 **Mécheroutiette**'in Eylül 1913, 46. sayısında başlığı altındaki yazı: "Organe du Parti Ottoman L'Entente Liberale", aynı amaçla "La Revue de l'Orient" adlı bir derginin çıkacağı da haber verilmiştir (**Mécheroutiette**, Octobre 1913, No. 47, s. 1 - 2).

62 Haberi İttihat ve Terakki organı **Tanin** vermiştir (30 Eylül 1329).

63 Şehbenderzade Ahmed Hilmi'ye göre (**A.g.e.**, s. 74 - 75) telgrafların konusu şudur: Türkiye'de zulüm hükümfermadır. İstibdat muhalefete imkân bırakmamaktadır. Paris'te, mağdur siyaset elemanlarını etrafına toplamış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, ıslahat için Düvel-i Muazzamanın müdahalesini rica etmektedir. Bu telgrafın tepkisi büyük olmuş, müdahale talebi Osmanlı unsurlarının ayrılma teşebbüslerine hız vermiş. Araplar aynı tarihte Paris'te bir kongre akdetmişlerdir.

64 **Dr. Refik Nevzat**, bize yazmış olduğu bir mektupta, Paris'teki bu topluluğun, bilhassa itilâfçı azanın teşviki ile, memleketi İttihatçıların elinden kurtarmak için bir miting tertipleyerek bu harekete Ermenileri de iştirak ettirdiğini bildirmektedir. Fakat Sosyalistler bu harekete katılmamışlardır. Aynı mektuptan: "Osmanlı Sosyalist Fırkası müdahalenin bizim aleyhimizde olacağı ve Düvel-i Muazzamanın, Türkiye'nin siyah gözleri için kendisine ait bir menfaat istemeyerek muavenet etmeyeceğini bildiğimiz için, men'ine aleyhtar olarak delâlet etmekten ve iştirakten ictinap etmişti. Bu hususta yazılmış vesika mevcuttur. Zamanı geldiği, yani İstanbul'a geldikten sonra tab' ve neşredilecek vesikalar arasında neşredilecektir".

65 Haberi İttihat ve Terakki Organı **Tanin** gazetesi vermiştir (30 Eylül 1329). — Ayrıca bu konuda bk. Lutfi Fikri, **Onlar ve Biz** (Tesisat 11 Teşrin-i sâni 1327).

Dış'tan Örgütlenmek İstenen Akım : "Genç Türk Muhalefet Fırkası" Girişimi

Ülke dışındaki muhaliflerden, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak isteyen devletler, yararlanma yoluna gitmişlerdir.

İtilaf devletleri yeni bir "Genç Türk Muhalefet Fırkası" kurulması için, Çarlık Rusya elçilik baştercümanı Mandelstham'ı görevlendirmiştir. Bu girişimde Kemal Mithat Bey'in ön planda rol oynamak istediği görülüyor. Bu amaçla Asaf Muammer ve Yusuf Rasih Beyler İsviçre'ye çağırılmıştır. Prens Sabahattin de Bern'de bulunmaktadır.

Bu girişimin, sonuçları, kesinlikle bilinmiyor. Yalnız, sadece Avrupa ile yetinmeyip, aynı zamanda Arapları da, "Turan Hükümeti" temsilcileri sayılan İttihat ve Terakki'ye karşı kışkırtma politikası açıktır. Girişimler mütareke dönemine doğru daha da gelişecektir.

Yine Ermenilerle de anlaşılarak, "Cemal Projesi" gerçekleştirilmek istenmiştir[66].

Belirttiğimiz gibi, Osmanlı ülkesi içinde, Mondros Mütarekesinden sonra yeniden ortaya çıkacak olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, iki yılı doldurmayan ömrü içinde yasal ve eylemsel bakımlardan İttihat ve Terakki karşısında birinci raundu kaybetmiştir. Beş yıl sonra, Mütareke döneminde, öcalmak amacıyla yeniden ortaya çıkacaktır.

[66] **Anadolu'nun Taksimi**, s. 159 - 161 — Cemal Kutay, **Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, s. 192 vd.

B. HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Hükûmete Sunulan Beyanname Sureti*

Fırkanın unvanı: Hürriyet ve İtilâf Fırkası

Maksadı: Esasat-ı meşrutiyeti takviye, beynelanasır hakikî bir aheng-i itilâf tesis etmek.

Merkez-i idaresi: Şehzadebaşı İmaret Caddesi 12 numaralı hane.

Meclis-i İdareyi teşkil eden zevatın esamisi, sıfat ve mahall-i ikametleri:

Sadık Bey	Miralay mütekaidi	Şehzadebaşı
Rıza Nur Bey	Mebus	Beyoğlu
Lütfi Fikri Bey	Mebus	Ayastafanos
İsmail Bey	Mebus	Makriköy
Şükrü El Aseli Bey	Mebus	Şişli
Basri Bey	Mebus	Arnavutköy
Hamdi Efendi	Mebus	Fatih
Mahir Sait Bey	Mebus	Kadıköy
Rıza Tevfik Bey	Mebus	Bebek
Sıtkı Bey	Mebus	Beşiktaş
Siyret Bey	Muharririn-i Osmaniyeden	Salıpazarı
Kemal Mithat Bey	Eshab-ı emlâkten	Şişli
Mithat Fraşeri Bey[1]	Arnavut muharrirlerinden	Erenköy

Cemiyetler Kanunu'nun altıncı maddesi mucibince teşkil edeceğimiz fırka-i siyasiyenin ismini ve maksadını ve merkez-i idaresini ve heyet-i idaresinde bulunacak zevatın isim ve mahall-i ikametlerini havi tahrir olunan beyanname balâya derç ile huzur-u âli-i Nezaretpenahilerine takdim kılındı.

Amasya Meb'usu **İsmail Hakkı**	Âyandan Müşir **Fuat**	Âyandan **Damat Ferit**
Ferik Mütekaidi **Süleyman**	Sıvas Meb'usu **Dr. Dagavaryan**	Tokat Meb'usu **Mustafa Sabri**
Konya Vali-i Sabıkı **Vefik**	Hama Meb'usu **Abdülhamit Zöhravî**	Priştine Meb'usu **Hasan**
	Miralay Mütekaidi **Sadık**	

* Metni için bk. **Teşkilat, Yeni İkdam** (9 Teşrin-i sâni 1327).

[1] **Teşkilat**, ilk neşredildiği zaman bu ismi **Mithat Sami** olarak bildirmiş, 10 Teşrin-i sâni tarihli sayısında düzeltilmiştir.

BELGE 2

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Programı*

Tarih-i İlânı : Teşrin-i sâni 1327

Maksad-ı Teşekkül

Madde 1 — Hürriyet ve İtilâf (Entente Libérale) Fırkasının esas maksad-ı teşekkülü her türlü vasıta-i kanuniye ile memâlik-i Osmaniyede Meşrutiyet-i hakikiyenin temin-i cereyanına, anasır-ı muhtelife-i Osmaniye arasında — her unsurun hayat-ı içtimaiye ve faaliyet-i tabiiyesi mahfuz kalmak üzere — hakikî bir vahdet-i siyasiye tesisine ve Vatan-ı Osmaniyenin dûçar olduğu mehalikin ve avamilinin izalesi ile Osmanlı saltanatının temin-i âtisine çalışmaktır.

Mevad-ı Esasiye

Madde 2 — Meclis-i Mebusan, Heyet-i İcraiyenin veyahut Nüzzardan birinin icraatı ve netayici hakkında sual ve istihzah ve tahkikat-ı teşriiye (anket parlmanter) hakkını bir suret-i gayrı mahdudede haizdir. Sual mucib-i kanaat olmazsa istizaha tebdil olunabilir. Gerek bu suretle gerek res'en istizah üzerine Nâzırın vereceği izahat Meclisçe kâfi görülmez yahut o Nâzıra, yahut Heyet-i Vükelâya beyan-ı itimad olunmazsa Nâzır, yahut heyet sakıt olur. Sual ve istizah icrası için ekseriyet kararına hacet yoktur. Ancak Nâzırlar lüzum görürlerse sual ve istizaha verilecek cevabın tehirini Meclisten talep etmek hakkını haizdirler. Bir madde hakkında tahkikat-ı teşriiye icrası aded-i mürettibenin lâakal humsu tarafından talep vukuuna vabestedir. Mebusanın her biri esrar-ı siyasiye ve askeriyeden maada devair-i resmiyeden arzu eylediği evrakı görmek ve malûmat-ı kâmile istihsal etmek hukukunu haizdir. Kanun-ı Esasi'nin 38'nci maddesi bu suretle tadil edilecektir.

Madde 3 — Meclis-i Mebusan'ın hakk-ı mürakebesini ifa ve Vükelâya itimat veya adem-i itimad itası hususlarında madde-i anifede gösterildiği veçhile Meclisin rey ve kararı bilâkayd-ü şart caizdir. Ancak, vazife-i teşriiyesinin ifasında Meclisle Heyet-i Hükûmet arasında ihtilâf-ı nazar hasıl olur ve tarafeyn israr ederse Kanun-ı Esasi'nin otuzbeşinci madde-i muaddilesi tatbik olunacaktır. Madde-i mezkûre bu suretle tasrih ve 73'üncü madde ana göre tashih edilecektir.

Madde 4 — Meclis-i Mebusan intihabatının doğrudan doğruya rey-i âm ve ekseriyet-i mutlaka ile icrası ve devair-i intihabiye için teşkilât-ı mahsusa vücude getirilmesi Fırkanın fikr-i esasisi cümlesinden ise de memlekette tecrübe ve terbiye-i esasiyenin buna müsait olacağı zamana kadar iki derecede intihap usulü ipka edilecek ve yirmi yaşını ikmal etmemiş olanlar hakk-ı intihabı haiz olup müntehib-i evvel ve sâniler ve Mebuslar için mükellefiyet-i maliye aranılmayacaktır. İntihap, müntehipler için aynı zamanda hem hak hem

* 1327 senesinde basılan metin Salname-i Servetifünun 1328 (s. 242 - 250) daki metinle karşılaştırılmıştır. Vesikanın temininde Avukat Reşit Ülker ve Doğan Aker'in yardımlarından faydalanmış bulunmaktayız.

bir vazife-i vataniyedir. Binaenaleyh her müntehibin bir vazifeyi ifa etmesi zarurî ve mecburidir. İntihabatın serbestisi ve rey-i hafinin her türlü müdahaleden masuniyeti temin edilecektir. Memurin-i Devlet, memuren bulundukları vilâyet dahilinde asâkir-i şahane ve jandarma erkân ve ümera ve zabitan efradı hiçbir mahalde hakk-ı intihabı haiz olamaz. İntihab-ı Mebusan Kanunu bu esaslara göre tanzim olunacaktır.

Madde 5 — Âyan azasının lâakal nısfının müntehap olması Fırkamızca mültezem ise de intihaba esas olan müessesat-ı medeniye henüz memleketimizde vücude gelememiş olduğu cihetle bu esasatın husulüne kadar Âyan'ın kemakân taraf-ı Padişahîden intihap edilmesi kabul edilmiştir. Ancak Meclis-i Âyan'a dahil olmak için lâakal on sene Vükelâlık, Büyük Elçilik, Valilik ve Ordu kumandanlığı ve Kazaskerlik ve Feriklik vezaifini hüsn-ü ifa edenler meyanında umur-u Devlette hidemat-ı memduhası mesbuk ve mütearif ve üç defa Mebusluğa intihap edilmiş bulunanlar arasında ef'al ve âsâr-ı umumun vüsuk-u itimadına mazhar zevattan bulunmak veyahut Patriklik, Hahambaşılık memuriyetini ifa eylemiş mazulinden olmak ve kırk yaşından aşağı bulunmamak lâzımdır.

Âyan azalığına bu suretle intihap olunan zatın Âyanlık sıfatını iktisap eylemesi evsaf-ı mezkûreyi haiz olup olmadığı heyet-i umumiye-i Âyanca badettetkik intihab-ı vakiin ekseriyet-i mutlaka ile tasdikine menuttur. Binaenaleyh Kanun-ı Esasi'nin 61 - 62'nci maddeleri bu esasa göre tadil olunacaktır.

Madde 6 — Meclis-i Âyanın, Heyet-i Vükelâya hakk-ı suali vardır. Sual-i vakiin cevabı Meclisçe kanaatbahş olmazsa Âyan Riyasetinden Mebusan Riyasetine bir tezkere yazılarak Meclis-i Mebusanın nazar-ı dikkati celbolunur. Yazılan tezkere Meclis-i Mebusan'da üç gün zarfında behemahal kıraat ve müzakere edilerek karar verilir. Kanun-ı Esasi'ye bunu müeyyid bir madde ilâve edilecektir.

Madde 7 — Meclis-i Âyan levayih-i kanuniyeyi kabul ve tasdik eylediği gibi umur-u maliyeye taallûk etmeyen kavanini esbab-ı mucibe serdiyle kâmilen red veya tâdil ederek Meclis-i Mebusan'a iade edebilir. Âyan ve Mebusan heyetleri arasında vaz'ı kanundan dolayı ihtilâf zuhur ederse telif-i efkâra çalışmak Heyet-i Vükelânın vazifesidir.

Bu telif mümkün olamadığı halde Heyet-i Vükelâ meclislerden birinin reyini tercih etmeye mecburdur. Meclis-i Âyan'ın reyini tercih ederse o halde Vükelâ ile Meclis-i Mebusan arasında ihtilâf-ı nazar hasıl olmuş demek olacağı cihetle 3'üncü maddede beyan olunan surete göre tatbik-i muamele edilir. Meclis-i Mebusanın reyine iştirak eylediği halde madde-i muhtelifün fiha gelecek devre-i intihabiyeye kadar tehir edilebilir. İntihabat-ı cedide ile teşekkül edecek Meclis-i Mebusan da evvelki meclisin reyinde israr ederse artık o sureti Meclis-i Âyan için mecburiyül kabüldür. Kanun-ı Esasi'ye bu asla göre bir madde ilâve edilecektir.

Madde 8 — Bütçenin kabul ve tasdiki evvel ve evvel Meclis-i Mebusan'a aittir. Meclis-i Âyan Vükelânın muvafakatiyle taklil-i masarif hakkında ittihaz-ı karar edebilirse de masarifi tezyid edemez.

Madde 9 — Zat-ı Hazreti Padişahî Heyet-i İcraiyeye emr-i idarede memurinin azl-ü nasbına velhasıl icra vazifesi olarak ittihaz ve arz edilen mukarrerat ve maruzat üzerine taleb-i izahat ve maruzat-ı varideyi red veya kabul

etmek hakkını haizdir. Kanun-ı Esasi'nin muaddel 28 ve 29'uncu maddeleri bu esasa göre tadil edilecektir.

Madde 10 — Badema Kanun-ı Esasi'nin bir veya birkaç maddesinin icab-ı hal ve vakte göre tadiline lüzum görülerek ve bapta Heyet-i Vükelâ canibinden veya Âyan ve Mebusan'dan bir zat tarafından teklif vuku bulduğu halde teklif eden Âyan'dan ise lüzum-u tadil Heyet-i Âyan'ca badettastik Meclis-i Mebusan'a gönderilir. Heyet-i Vükelâ tarafından veya Mebusan'dan biri canibinden teklif vukuu halinde doğrudan doğruya Meclis-i Mebusan'da mevki-i tezekküre konulur. Tadil teklifi bu suretle Meclis-i Mebusan'ca bilmüzakere aded-i mürettebin sülüsan ekseriyetiyle lüzum-ı tadile karar verilirse tadilât o meclisin hitam-ı devre-i intihabiyesine kadar icra edilemez. İntihabat-ı cedideyi müteakip içtima edecek Meclis-i Mebusan Âyan'la birlikte Meclis-i Umumi-i Millî halinde içtima ederek tadilâtı bilmüzakere ittihaz edeceği kararı tasdik-i şahaneye arzeyler. Müddet-i intihabiyenin hitamını beklemeye vakit ve hal müsaid olmayacak derecede müstacel ise Kanun-ı Esasî'nin tadiline evvelâ Meclis-i Mebusan ve badehu Meclis-i Âyan tarafından aded-i mürettebin sülüsan ekseriyeti ile karar verilirse Meclis-i Mebusan münfesih olur. Nihayet üç ay zarfında yeniden intihap icra olunarak müteakiben Meclis-i Âyan ile biliçtima tadili hakkına ittihaz-ı karar eder. Kanun-ı Esasi'nin 116'ncı maddesi bu suretle tadil edilecektir.

Madde 11 — Kanun-ı Esasî'nin balâda beyan olunan suretlere ifrağına lüzum görülen mevaddan maada kâffe-i ahkâmı fırkanın programında müttehazdır.

Madde 12 — Vükelânın mesuliyet-i siyasiye ve cezaiye ve maliyesinin derecatını ve suver-i tatbikiyesini gösterir kanun-ı mahsus âcilen tanzim olunmalıdır.

Madde 13 — Hükûmetin idare-i örfiyeyi ilân edebilmesi hakkı takyid ve idare-i örfiye müddeti tahdit edilecektir. Bu esasa göre acele bir idare-i örfiye kanunu tanzim edilecektir.

Bünyan-ı Devlet

Madde 14 — Devlet-i Osmaniyenin dini İslâmdır. Bu esas-ı kadimi muhafaza ile beraber zaten Şeriat-ı Muhammediye ile müeyyed ve Saltanat-ı Seniyece de müttehaz olduğu üzere devletçe resmen tanınmış olan mezahibe mensup cemaat-ı gayr-ı müslimenin serbesti-i âyinleri ve bilcümle hukuk-ı diniyeleri ile imtiyazat-ı mezhebiyeleri mahfuz tutulacaktır.

Madde 15 — Asrın mizacı ve medeniyet-i hazıra ile ahali-i memleketin ilca ve ihtiyac-ı yekdiğeriyle telif olunarak, bünye-yi Devlette birkaç asırdan beri ârız olan vehn-ü inhitatın izalesi ve terakkiyat-ı medeniyenin memalik-i Osmaniyeye teshil-i duhulü esbab-ı istihzar edilecektir.

Madde 16 — Fırkamızca ittihad-ı anasır gayesi ancak anasır ve akvam-ı muhtelifenin menfaat-ı hakikiyelerinin yekdiğeriyle ve vahdet-i Osmaniye ile teliflerinde aranılacaktır.

Madde 17 — Millet-i Osmaniyeyi teşkil eden anasır ve edyan-ı muhtelife eshabından her birinin vahdet-i Osmaniyeyi haleldar etmemek şartiyle dinî, edebî, ilmî ve iktisadî mesai-i müştereke ve münferide sarf etmeleri ve bu

maksatla kendi mezhep veya komitelerine hâs her türlü müessesat-ı ilmiyeyi teşkil etmeleri serbesttir. Her kavim mensup olduğu dinin menafiine ve akvam ve edvan-ı sairenin hukuk-ı mütesaviyesine taarruz etmemek şartiyle bilâ mani hizmet edebilir. Hükûmet-i Osmaniyenin bu türlü teşebbüsata karşı ittihaz edeceği hatt-ı hareket hiçbir kavim ve anasırın diğerinin hukukuna tecavüz etmemesi ve bilhassa vahdet-i Osmaniyenin maksad-ı iktizasını ihlâl edecek hususatta bulunmamasına dikkat etmekle beraber anasır ve akvam-ı muhtelifenin kâffesine bilâ tefrik ve istisna muavenet-i mümkine-i kanuniyeyi seyyanen ifadan ibarettir.

Madde 18 — Akvam-ı Osmaniyeden birinin heyet-i umumiyesi veyahut herhangi anasır ve dine mensup olursa olsun alelitlâk efrad ve cemiyet tarafından vahdet-i siyasiye-i Osmaniyeyi ihlâle müstait her türlü teşebbüsat vukuu Vatan-ı Osmaniyeye karşı derece derece hiyanet ve cinayettir. Hürriyet-i vicdan ve hürriyet-i kavmiyeyi yalnız bu nokta tahdit eder. Ve bu da bir kanun-ı mahsusla sarahaten tayin edilecektir.

Maarif-i Umumiye

Madde 19 — Tahsil-i iptidaî mecburî ve meccanîdir. Nahiye merkeziyle nüfusu iki bin ve daha ziyade olan karyelerde ve şühur ve kasabatın iki bin nüfusu havi her kısmında erkek ve kız çocukları için mekâtib-i iptidaiye ve kurra-yı 'sairede ve pek küçük köylerin münasebet-i mevkiesine göre birkaçı birleştirilecek, en münasibinde köy mektepleri tesis olunacak ve yekdiğerinden gayet uzak ve dağınık hanelerden müteşekkil köylerde mektepten istifade etmek üzere mektebin yanına talebe meskeni inşa ve tesis edilecektir.

Madde 20 — Köy mekteplerinde ve alelûmum iptidaî mekteplerde tedrisat lisan-ı mahallî ile icra olunacaktır.

Madde 21 — Tahsil-i iptidaî ile tahsil-i idadî arasında üç senelik rüştiye tahsili vardır. Tahsilin bu derecesi mecburî değilse de meccanîdir.

Madde 22 — Tahsil-i iptidaiye taammüm ve tevessü ederek ahalinin terbiye-i fikriye ihtiyacı tezayüt ettikçe mekâtib-i idadiye de o nispette teksir olunacak ve bu mektepler halkın istifadesine en ziyade yarayacak surette memleketin en münasip noktalarında tesis edilecektir.

Madde 23 — Mekâtib-i idadiyede şayan-ı nazarı dikkat âsar-ı istidat ibraz eden fakir gençlerden bilmüsabaka ihraz-ı tefevvuk edenlerin mekâtib-i âliyede itmam-ı tahsil etmeleri için taraf-ı hükûmetten tahsisat-ı kâfiye ita olunacaktır. Osmanlı mekâtib-i âliyesinde itmam-ı tahsil eden şakirdandan aynı evsafı haiz olanlar teşebbüs-ü şahsîde muvaffakiyeti temin için bilmüsabaka masrafları taraf-ı hükûmetten verilecektir.

Madde 24 — Kurra mekâtibiyle mekâtib-i iptidaiyenin nevahice tesis ve idaresi ve mekâtib-i rüşdiyenin tensik ve idaresi Vilâyat meclis-i umumiyesine mevdu vezaif-i mühimmedendir. Maarif hissesi ianeleri tamamen mahallerine terk olunarak nevahi ve vilâyat bütçelerinde evvel beevvel işbu mekâtibin masarifine tahsis olunacaktır.

Madde 25 — Buraya kadar zikrolunan mektepler mekâtib-i resmiyeden olup bunların haricinde tesis edilen ve âtiyen edilecek olan mekteplerin kaffesi mekâtib-i hususiyeden maduttur. Fırkamız bilâtefrik-i cins ve mezhep

her anasırın terakkiyat-ı ilmiyesini Vatan-ı Osmanî için daima büyük bir fayda olarak kabul eder. Binaenaleyh ilmî, dinî ve edebî her türlü müessesat için yalnız merciinden ruhsat almak ve programlarını beyan etmekle beraber tedris edilen ve edilecek olan kitaplardan birer nüshasını merciine tevdi etmekten başka bir kayıt yoktur. Mekâtib-i hususiyeden mezun talebe — o mektebin programları muadili bulunan mekâtib-i resmiye programlarına tevafuk ettiği halde — bir derece yüksek olan mekâtib-i resmiyeye bilâimtihan duhul hakkını haizdir. Devletin mekâtib-i hususiye üzerinde hakk-ı nezareti ve şerait-i sıhhiye ve ahlâkiyenin teminine hâdim olan hakk-ı teftişi bilâtefrik-i cins ve mezhep cümlesi için seyyanendir.

Madde 26 — Milletin alelûmum seviye-i marifet ve terbiyesinin ilâsı için şühur ve kasabatta kütüphaneler, kıraat salonları terbiyevî ve sınaî dersler, konferanslar, müzeler velhasıl fünûn, edebiyat ve sanayie hâdim müesseselerin küşad ve idaresine Fırkamız bezl-i mesai edecektir. Bunların kısmen hükûmet, kısmen idare-i mahalliye ve kısmen cemiyat ve efrad marifetiyle vücude getirilmesi için muavenet-i ciddiye ifası Fırkamız vezaifindendir.

Siyaset-i Hariciye

Madde 27 — Emniyet-i Hariciyemizi istihsal için bilcümle Devletlerle idame ve temin-i hüsn-ü münasebata itina olunmakla beraber menafi-i Devletin icabatına göre Devletlerin bazısı veya bazıları ile bilittifak bir meslek-i sâlim ittihaz olunacaktır.

Madde 28 — Siyaset-i hariciyemizdeki matmah-ı nazar hiçbir Devlet ve milletin hukukuna taarruz ve memleketine tecavüz olmayıp kendi mülkümüzün tamamiyet-i dairesinde istikbalimizi temin, istiklâlimizi muhafazadan ibarettir.

Siyaset-i Dahiliye

Madde 29 — Aksam-ı memalik-i Osmaniye idare-i siyasiyede merkeze merbut ve vahdet-i memleket halelden masun bulunmakla beraber bazı vilâyat-ı Osmaniyenin hususiyet-i ahvali kavanin-i mevkute-i istisnaiye ile idaresini müstelzimdir. Kıtaat-ı muhtelife ahalisi arasında irfan ve terbiye-i siyasiye itibariyle mevcut olan tefavüte ve her mahallin istidad ve mizac-ı mahsusasına tevafuk edecek ve kıtaat-ı muhtelifenin bilâhare tesavi-i ahvalini müeddi olacak suretle usul ve kavaid ittihaz olunacaktır.

Madde 30 — İdare-i vilâyat; tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vazaif kaidesine tevfik edilecektir. Maarif gibi umur-ı nafia ve ziraat ve ticaret ve sanayie müteallik hususatın menafi-i esasiye-i Devlete veya Vatan-ı Osmaniyenin müdafaasına temas eden ve nef'ü zararı bir vilâyete inhisar etmeyerek bütün millete veya bir kısmına şâmil olan mevaddan maada kâffesi idare-i mahalliyeye terk edilecek ve kavanin ve nizamat-ı lâzimeye göre tanzim olunacaktır. İdare-i merkeziyede dahi muhtelif devair-i resmiye rüesasının hukuk ve vezaif-i tevsii ve buna mukabil mesuliyetleri tayin edilecektir.

Madde 31 — Memalik-i Osmaniyede — kıtaat-ı mamureden bed ile — nevahi teşkilâtı icra edilecektir. Yekdiğerine yakın köylerden münasip miktarı muvakkaten suhulet ve münasebet ve ahalisi arasında mümkün mertebe mücaneset gözetilmek suretiyle toplanarak nüfusu ikibinden dûn ve onbinden ziyade olmamak üzere nevahiler vücuda getirilecektir.

Madde 32 — Nahiyelerin meclisleri ve müdirleri müntehap, fakat kâtip ve tahsildarları taraf-ı devairden mansup ve muvazzaf olacaktır.

Madde 33 — Nahiye Devletçe teşkilât-ı idarenin esası olduğu gibi kendi kendine hayat-ı mahsusa sahibi bir ferd-i içtimaî halinde bulunacaktır. Binaenaleyh kavanin ve nizamat ve evamir-i Devletin neşr-ü ilân ve tatbik ve icrası ve zabıta-i adliye ve nafia vazifeleri nahiye müdürüne mevdu, bu vazifeler için nahiye meclisi heyet-i müşavire sıfatını haiz olacak ve diğer taraftan köy mektebiyle nahiye mekteb-i iptidaiyesinin meabidin ve mekabirin nahiyeye aid orman ve baltalıkların ve su yollarıyla çeşmeler ve pazar mahallerinin ve meraların ve nahiye yollarının ihdas ve idare ve tamiri velhasıl nef-ü zararı nahiyeye münhasır hususat hakkında karar ittihazı ve nahiye büdçesinin tanzimi ve indellüzum "sistem adisyonel" vaz-ı nahiye meclisine ve mukarreratın cihet-i icrası müdire ait bulunacaktır.

Madde 34 — Nahiye meclisi Meclis-i Mebusan ve Mecalis-i Umumiye intihabatının kanununu suiistimalâttan beri olarak icrasına dikkat ve nezaret etmek ve tekâlif-i Devletin tarh ve tevzi ve cibayetinde mugayır-ı usul ve adaletahval vukuuna mahal vermemek ve tahrir-i nüfus ve emlâk hususatında beyan-ı rey ile hukuk ve vezaifini haiz olacaktır.

Madde 35 — Müdirin vesait-i icraiyesi nahiyede jandarma neferatı ve orman koruyucularıyla köy bekçileri olacaktır.

Madde 36 — Bu esası ve nahiye meclisi intihabatını temin ve tatbikatını icab-ı memlekete tevfik edecek surette bir nevahi kanunu tanzim olunacaktır.

Madde 37 — Şehir ve kasabalarda nahiye meclisleri vazifesi belediye meclislerine ve müdirinin ve zabıta-i adliye ve mania vazifesinden vazaifi belediye reislerine ait olacak ve nüfusu kırk binden altmış bine kadar olan şehirlerde iki belediye heyeti teşkil edilecek ve daha ziyade nüfusu olan yerlerde heyetler o nisbette teaddüt edecektir.

Madde 38 — Belediye heyetleri müteaddit olan şehirlerde bir Heyet-i Umumiye-i Müntehabe bulunacak ve Belediye rüesasından biri heyet-i umumiyece riyaset-i ulâya intihap olunarak İstanbul'a nispetle Şehremini vazifesi bu reis-i evvele tevdi edilecektir.

Madde 39 — Bu esaslara göre teşkilâtı ve intihabatı ve vezaifi mübeyyin Belediye Kanunu tanzim olunacaktır.

Madde 40 — Teşkilât-ı idariye itibariyle memalik-i Osmaniye Sancaklara taksim edilecek ve her Sancağın vüs'at ve hududu ihtiyacat-ı hâliye ve âtiyeye tevafuk etmek üzere teşkilât yeniden icra olunacaktır.

Madde 41 — Teshil-i idare içün Sancaklar icabı kadar kazalara münkasem olacak, fakat bir liva dörtten ziyade kazayı ihtiva edemeyecektir. Livalarda Mutasarrıf, Kazalarda Kaymakam bulunur. Bunlardaki meclis-i idareler yalnız memurinden mürekkep ve münhasıran umur-u idare ile meşgul olacaktır.

Madde 42 — Üç, dört ve nihayet beş Liva cemedilerek Vilâyet teşkil yani vilâyat-ı mevcudenin hudud-u teşkilâtı ihtiyac-ı memlekete göre yeniden tanzim edilecektir.

Madde 43 — Her vilâyet kendine ait işlerde hayat-ı mahsusa sahibi bir zümre-i içtimaiye olacak ve azası İntihab-ı Mebusan Kanununa tevfikan müntehap bir meclis-i umumisi ve bir hususî büdçesi bulunacaktır.

Madde 44 — Meclis-i Umumî nef-ü zararı yalnız o vilâyete has olan umurda hakk-ı teşrii haiz ve kâffe-i vazaifinde nahiye meclislerine merci olacaktır. Bu meclis senede iki defa evkat-ı muayyinede içtima edecek ve münakid olduğu zamanlara da daimi surette valinin heyet-i müşavere-i icraiyesi olmak üzere azasından beş kişi intihap edilecektir. Müzayede, münakasa, bey'ü şira' gibi hususat ve bilûmum makbuzat ve medfuat ve Meclis-i Umumi mukarreratından muhtac-ı müzakere olan mevad bu beş şarttan mürekkep ve Valinin riyasetinde münakid Meclis-i Hususi kararıyla icra olunacaktır.

Madde 45 — Her vilâyette bir vali bulunacaktır. Vazifesi; evvelâ merkez-i Devletle cereyan edecek kâffe-i muhaberatın mercii olmak, emniyet ve asayişin muhafazası için ledelhace tedbir-i fevkalâde ittihaz ve icap eden memurin-i mülkiyeyi teftiş ve mürakabe altında tutmak ve memurin aleyhinde şikâyet vukuunda bittetkik lâzım gelen muamele-i kanuniyeyi derhal icra eylemek. Saniyen: Vilâyet Meclis-i Umumisine riyaset etmek ve bu meclisin mukarreratının temin-i icrası esbabını istikmal ve takip ile her içtimaında meclise ve üç ayda bir Dahiliye Nezaretine raporlar vermek ve vilâyet hususi büdçesinde murakkam meblağın ahz-ü sarfı içün emir ita eylemek velhasıl Meclis-i Umumî mukarreratının icrasında vilâyetin şahsî mütemessili sıfatında bulunmaktır.

Madde 46 — Vilâyet Kanunu bu esaslara göre tanzim olunacak ve doğrudan doğruya vali maiyetindeki memurinin kimlerden mürekkep ve ne ile muvazzaf olacakları da tasrih edilecektir.

Madde 47 — Asayiş ve inzibat ve emniyet polis ve jandarma heyetlerine mevdudur. İhtilâl gibi umumi bir şuriş zuhur etmedikçe kuvve-i askeriye temin-i asayiş vazifesiyle meşgul edilmeyecek ve binaenaleyh jandarma mevcudunun ihtiyac-ı hakikî derecesine iblağı ile müddet-i muvazzafe-i askeriye gibi iki sene tenzil olunacak ve ahval-i âdiyede efrad-ı nizamiyeye vazife-i askeriyeleri, mümkün mertebe memleketlerine yakın kıtaatta ifa ettirilecektir.

Madde 48 — Jandarma ve polis heyetleri bulundukları mahallerdeki memurin-i mülkiyeye ve binnihaye valilere tamamiyle merbut olacak ve jandarma ve polisin vazaif-i merbutiyetleri ve derece-i mesuliyetleri kanun-ı mahsus ile mevzian tayin edilecektir.

Madde 49 — Memuriyet içün Kanun-ı Esasi'de mevcut şerait-i istihdamdan maada takyidat olamayacağı gibi cins ve mezhep de düşünülmez. Ancak ehliyet ve kifayet ve memurun hal ve şaniyle mahall-i memuriyetinin icabatı arasındaki muvafakat nazar-ı itibara alınır.

Madde 50 — Bilûmum memurinin usul-ü intihap ve tayinini ve hukukunu ve alelderecat mesuliyetlerini mübeyyin bir kanun-ı mahsus tanzim edileceği gibi terfi, ve terakkilerinin ve tekaüdiyelerinin de kavaid-i adl-ü hakka tevfiki maksadına göre kavanin-i hazıra tadil olunacak ve erkân-ı ümera ve zabitan-ı askeriyenin emir ve kumanda ve terbiyeleri hakkında ayrıca bir kanun-ı mahsus tanzim edilecektir.

Madde 51 — Bütün memurinin siyasî cereyanlar haricinde bulunması selâmet-i vatan muktezası olduğundan asâkir-i şahane zabitan efradı gibi bilûmum memurin-i mülkiye ve adliye ve zabıtanın fırka ve cemiyet-i siyasiyeden birine intisap ile haiz olduğu nüfuz-u hükûmeti o fırka veya cemiyet lehinde istimal eylemelerinin bir kanun-ı mahsus men'i Fırkaca mültezemdir.

Madde 52 — Kanun-ı Ceza ve Matbuat Kanunu icabat-ı hürriyete tevfikan tadil edilecektir.

Siyaset-i İktisadiye

Madde 53 — Ormanların, madenlerin işletilmesini, fabrikalar tesisini, ziraatin terakkisini velhasıl servet ve umranın tezyidini mucip olacak teşebbüsat-ı hususiye ve şahsiyeye ârız olan mevani külliyen izale edilecek ve bu hususat hakkında vaz'olunacak kavanin ve nizamatın hedefi irae-i teshilât olacaktır.

Madde 54 — Ecnebi sermayedâranın memlekete duhulü teshil olunmakla beraber ahali-i memleketin rekabet-i ecnebiye altında ezilmemesini temin için esaslı bir siyaset-i iktisadiye ittihaz edilecektir.

Madde 55 — Vilâyatta erbab-ı teşebbüse mutedil şeraitle ikrazatta bulunabilecek müessesat vücude gelmesine çalışılacaktır.

Madde 56 — Emval-i gayrımenkulenin servet-i mütedavile haline gelmesini teminen icabeden kavaninin tanzimi esbabına teşebbüs olunacaktır.

Madde 57 — Hayat-ı memleket için şimdiki halde ziraat mektepleri tecrübe ve numune tarlaları, alât-ı ziraiye imalâthane ve tamirhaneleri tesis ve tamimine ve Ziraat Bankalarının bir müessese-i müstakile haline ifrağına ve henüz idrak edilmemiş mahsul üzerine akçe ikraz edecek derecede tezyid-i fevaidine ve Ticaret Odaları gibi Ziraat Odalarının ikmal-i teşkilâtına çalışılacaktır.

Siyaset-i Maliye

Madde 58 — Mükellefinin kudretine ve adalet ve müsavat esasına tevafuk etmek lâzım gelen tekâlif-i Devlet; suret-i tarh ve cibayeti itibariyle mükellefinin terfihini mucip olacak surette tadil edilmekle mahsulât-ı zaruriyenin tekâlif-i tazyikiyeden azâde kalmasına dikkat ve havayic-i zaruriyeden olan mevaddan bilvasıta alınacak vergilerin dahi mümkün mertebe tahfifine gayret edilecektir. Masarif-i Devlette israfata aslâ müsamaha edilmeyerek Hükûmetin bilcümle mesarif-i kat'î hesabata göre tayin edilecektir. Siyaset-i maliyenin esası behemehal mütevazin bütçe tanzimi maksadına matuf olacaktır. Varidat-ı Devletin sarfına mezun olanlar sıkı ve şiddetli bir mürakabeye tâbi tutulacaktır.

Madde 59 — Düvel-i ecnebiye ile akdolunacak ticaret mukavelenamelerinde siyaset-i maliyemiz tarife esasına müstenid olacaktır. Fırkamızca Balkan Gümrük İttihad-ı şayanı müzakere görülür.

Madde 60 — Devletçe alınıp satılacak kâffe-i emlâk ve eşyanın bey-ü şirası muamelâtı bir merkezde toplanmak için bir Müdiriyet-i Umumiye teşkiline teşebbüs edilecektir.

Evkaf ve Cemaat

Madde 61 — Fırkaca ittihaz olunan esasa göre Hükûmet-i Osmaniyenin hukuk ve vezaifi Osmanlı sıfatını haiz olan bilûmum efrad ve anasır hakkında seyyanen cari olacağına ve cemaat-ı gayr-ı müslime ötedenberi sırf kendilerine ait umur-u hususatı ancemaatin rüyet ve icra etmekte bulundukların mebni Osmanlılar arasında müsavat-ı kâmile hasıl olmak ve şahsiyet-i maneviyesi hükümetin ihata-i siyasiyesi içinde kaybolarak bir vesayet-i bilûzum altında hiss-i teşebbüsünden mahrum kalmış bulunan cemaat-i İslâmiye teşkilâtına ehemmiyet-i mahsusa verilerek bunun için lâzım gelen kavanin âcilen tanzim ve tatbik edilecektir. Kanun-ı Esasî'nin 11'inci maddesi bu esasa göre tâdil olunacaktır.

Madde 62 — Evkaf Nezareti, Evkaf Müdiriyet-i Umumiyesi şekline vazolunacak ve Meclis-i İdaresi cemaat-i İslâmiye tarafından bilintihap tanzim edilecektir.

Madde 63 — Vilâyet ve mülhakatı Evkaf müdir ve memurin-i Müdiriyet-i Umumiye tarafından mansup olacak ve fakat mahalleri cemaat-i İslâmiyesi tarafından müntehap birer Meclis-i İdarenin nezaret ve mürakabesiyle ifa-yı vazife eyleyecektir.

Madde 64 — Evkaf ve varidat-ı vakfiye-i mevcudenin haremeyn-i muhteremeyne ve Kudüs-ü Şerife ve İstanbula ve sair bilâd-ı cesimedeki cevami-i kebireye velhasıl bir mahaldeki varidatın diğer mahallerde bulunan muhtassı lehlerine merbudiyeti kamekân bâki kalacak ve bu türlü evkafın yalnız cibayeti varidatı hususunun tanzim ve ıslâhı ve fakat hem varidat ve hem sarfiyatı muhtas olan Vakıfların ezher-i cihet-i idaresi mahalleri evkaf meclisleri marifetiyle icra edilecektir.

Madde 65 — Evkaf-ı İslâmiyenin şu asla göre idaresini temin etmek üzere kâffe-i tafsilât ve teferruatı şamil bir kanun-ı mahsusunun serian tanzim ve tatbiki Fırkamızca mukarrerdir.

Madde 66 — Mekâtib-i hususiye-i İslâmiyenin teşkil ve tensiki idaresi cemaat-i İslâmiyeye tevdi olunarak cemaat-ı saire gibi cemaat-i İslâmiyeye dahi terakkiyat-ı diniye ve edebiye ve ilmiyesini idare ve temine iktar olucaktır.

Madde 67 — Cemaat-ı İslâmiye ile evkaf-ı İslâmiye idarelerinin münasebat ve revabıtı derecesi balâda beyan olunan iki kanunda muvazzahan tayin olunacaktır.

Madde 68 — Cevami ve mesacid-i şerife gibi medreselerin dahi varidat ve sarfiyatını tanzim ve idarelerini tevsik ve talebe-i ulûmun maişetlerini terfih ve tedris ve tahsil-i ihtiyac-ı zamana göre ıslâh etmek vazifesi cemaat-i İslâmiyenin nezaret-i kanuniyesi altında bulunmak üzere Evkaf Müdiriyeti Umumiyesine mevdû olacaktır.

تعلیماتنامه

[illegible]

۱ — [illegible]

۲ — [illegible]

۳ — [illegible]

۴ — [illegible]

۵ — [illegible]

۶ — [illegible]

[illegible]

[illegible]

Talimatnamenin aslı

Kaynak : BBA-BEO, Dahiliye Gelen-Giden, 1327

BELGE 3

Talimatnâme*

Hürriyet ve İtilâf Fırkasına mensup olmak üzere ahali-i muhtereme tarafından teşkili talep edilmekde olan şubelerin muamele-i teşkiliyelerinin sür'at-i ibkası ve bu babda teksir-i muhabere ve muameleye mecburiyet hasıl olmaması için şube teşkil arzusunda bulunanların âtide beyan olunan mevada riayet buyurmaları temenni olunur.

1 — Şube teşkili için Merkez-i Umumi'ye müracaatla heyet-i idare azalıklarıyla reis, kâtip ve veznedarın esami ve hüviyetleriyle mahall-i ikametleri tayin edilmiş olmalıdır.

2 — Reis dahil olduğu halde heyet-i idare azalarının adedi, aded-i ifrada yedi veya dokuz veyahut onbir olabilecektir. Veznedar ise kâtip aza meyanına dahildir.

3 — Merkez-i idarenin tedvir-i umur eyleyeceği memalik gerek müstakilen isticar edilmiş bir hane olsun ve gerek şube efradından birinin hanesi olsun herhalde semt ve sokağı ile mahallesi gösterilecektir.

4 — Şube teşkili için şu arz olunan mevada riayetle tanzim olunan varakanın merkez-i umumice muamele-i lâzıması derakab ibka olunarak şubenin teşkili tasdik kılınır.

5 — Şubenin teşkili ile beraber merkez-i idarede cemiyetler kanununun sekizinci maddesi mucibince evvelâ cemiyet azasının hüviyetlerini, saniyen heyet-i idarenin mukarrerat ve muhaberat-ı tebligatını. Saniyen: Fırkaya ait varidat ve masarifin mukarrerat veçhile nev'i mukarreratını mübeyyin birer defter ihzar edilmiş olmalıdır.

6 — Arzu edenler en yakın şubeye müracaat etmelidirler. Şube bulunmayan yerler lâakal on kişi biraraya gelerek talimatnâmesine tevfikan şube teşkil etmek üzere müracaat ederler.

BELGE 4

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Kuruluşu Dolayısıyla Çekilen Kutlayıcı Telgraflar

Suriye'den :

Dersaadette Meclis-i Mebusan Hürriyet ve İtilâf Fırkası Riyasetine

Yeni teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf Fırkasını tebrik eder, mesai-i halisanesi ile vatan-ı mukaddesin tealisini ümit eyleriz. Re'sikârda hakikî erbab-ı ıslâhı görmek umum Suriyelilerce kemal-i iştiyakla intizar olunur.

Ata El Geylâni, Ahmet Şem'a, Abdülkadir Müeyyet, Hasan Habip, Abdurrahman Şehbender, Mehmet Selim, Sebki İl Buhari (Teslsat, Sayı 144, s. 2).

* **Teslsat,** Sayı 139, s. 2.

Bir yazardan :

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Muhteremesine

Terakki-i vatan ve teal-i umran-ı memleketin uğrunda saha-i âlem-i medeniyete atılan ve berk-i hatıf gibi memalik-i Osmaniyede sür'at-i intişarını gördükçe kalb-i âcizanemde derin muhabbetler uyandıran Hürriyet ve İtilâf Fırkasını tesise muvaffak olduğunuzu derunumdan feveran eden bir şerare-i muhabetle alkışlar ve tebrikât-ı âcizanemi muhterem gazetenizle neşreylemenizi istirham eylerim efendim.

23 Teşrin-i sâni 1327
Muharririn-i Osmaniyeden
Ankaralı
A. Salâhattin Talha

Trabzon'dan :

Mebusan'da Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya

Kâmil Paşa Hazretlerinin ıskat-ı elimi ile duradur-i kulüb-ü Osmaniyanı dağdar eyleyen devr-i zulmet ve şeameti fecr-i hürriyet ve itilâfın lem'an-ı zuhuru ile mübeddil-i nur-u saadet eden fıkra-i meşrutiyet gaye-i mücahedanelerinin teessüs-ü hayr-ı inkılâp eserini idrak eyleyen biz Trabzonlular mazinin tezahürat-ı mukadderatının bütün o ân-ı kanunperestanesi ile pirayedar bir istikbal-i salâh ve satvette muvafakiyat-ı vatanperveraneyi istihlâfını sizin teşebbüsat-ı durendişanenizden ve milletimizin de müzaharet-i vâkıfanesinden niyaz ve intizar eyleriz.

Eyüpzade Nuri, Şatırzade Hasan, Muratzade Ali, Zehirzade Zühtü, Yakupzade Tevfik, Hamamizade İhsan, Zehirzade Necati, Kadızade Mustafa, Emiralizade Hâmi (**Tesisat** 1327, Sayı 138, s. 2).

Trablusşam'dan :

Millet-i Osmaniyenin hayat-ı cedidesi demek olan Hürriyet ve İtilâf fırka-i sadıkasının muvaffakiyetini tebrik ve Trablusşam'da bir şubenin küşadı ile hissemend buyurulması mütemennadır.

Trablusşam Gazetesi Müdiri
Kemal
(**Tesisat** 1327, Sayı 147, s. 1)

Meğri (Bugün Fethiye) den :

Tesisat Gazetesi Vesatetl ile Hürriyet ve İtilâf Fırka-i Siyasiyesi Müessisin-i Kiramına

Bir tecazüb-ü tabii ile birleşerek sırf vatanı tehlikeden kurtarmak emel-i hayırhahanesi ile teşekkül eden ve programı bihakk-ı saadet ve ihtiyacat-ı memleketi kâfil olan "Hürriyet ve İtilâf Fırka-i Siyasiyesi"ni tebrik eder ve teşnegân-ı meşrutiyet olan biz Meğri ahalisini de program ve fırkanıza merbut ve sadık bilmeniz maruzdur.

Ali Rıza
(**Tesisat** 1327, Sayı 139, s. 2)

Karahisar-ı Sahip (Afyon) ten :

Der Âliye'de Hürriyet ve İtilâf Cemiyet-i Muhteremesine

Maksad-ı teşkili menafi-i vatana hâdim olan Cemiyetiniz programının ihtisasatımıza muvafık ve saadet-i vatanın selâmet-i teminine tetabuk etmekte olduğu maalmesârr kıraat olundu.

İhtiramatımızın kabulü ile buraca küşadı musammem olan şubeye ait resmî program ve mühr-i resminin sür'at-i irsali mütemennadır.

Karaağa Çelebizade Sabit, Turunçzade İsmail İhsan

(**Tesisat**, aynı sayı)

BELGE 5

Hürriyet ve İtilâf Fırkasının 1328 Mayısında Saptanan İstanbul ve Taşradaki Şubeleri*

A — İstanbul Şubeleri :

Anadoluhisarı, Yenimahalle, Eyüp Nişancası, Üsküdar, Doğancılar, Arnavutköy (Ortaköy şubesi ile birleşmiştir), Aksaray, Beykoz, Boyacıköy, Beylerbeyi, Istavroz, Havuzbaşı (kapanmıştır), Bulgurlu, Beyazıt (Süleymaniye ile birleşmiştir), Beşiktaş, Büyükada, Galata, Cihangir, Hobyar, Hasköy, Halıcılar, Horhor, Davutpaşa, Divanyolu (Sultanahmet ile birleşmiştir), Ayasofya, Rumelihisarı, Rami'de Boşnak karyesi, Fatih, Sultanselim, Kıztaşı (muvakkaten Fatih ile birleşmiştir), Şehzadebaşı, Şehremini, Koca Mustafa Paşa (Samatya ile birleşmiştir), Karagümrük, Kadıköy, Kızıltoprak, Kurbağalıdere (bu üç şube Kadıköy namıyle birleşmişler fakat henüz birleşmeleri tesçil edilmemiştir), Kasımpaşa, Kazlıçeşme, Küçükpazar, Heybeliada, Yusufpaşa, Sarıyer, Tophane, Fındıklı, Eskialipaşa, Makrıköy, Galata Arap Camii.

B — Taşra Şubeleri :

Çatalca, Silivri, Edirne, Cesri Mustafa Paşa, Dedeağaç, Sofulu, Tekfurdağı, Malkara, Şarköy, Selânik, Vudine, Vardar Yenicesi, Ustrumça, Persiçan, Üsküp, Komanova, Kerepne, Bursa, Bursaya mülhak Armut Kazası, Kirmastı, Mihalıç, Bursa Yenişehri, Kütahya, Uşak, Eskişehir, Afyonkarahisar, Balıkesir, Balye, Edremit, Biga, Karamürsel, Adapazarı, Sapanca, Gemlik, Bolu, Düzce, Kastamonu, Devrekânı nahiyesi, Daday, Tosya, Kengırı, Koçhisar, Şabanözü, Bovabad, Ayandonun Barta iskelesi, Ankara, Mecidiye, Keskin, Kırşehirine mülhak Hacı Bektaş Veli, Çorum, Osmancık'a mülhak Kargı, Adana, Osmaniye, Ümraniye, Konya, Akşehir, Yenişehir, Karaman, Antalya, Alâiye, Burdur, İstanköy, İzmir, Tire, Manisa, Aydın, Denizli, Amasya, Merzifon, Zile, Divriki, Samsun, Ünye, Trabzon, Şarlı Nahiyesi, Ordu, Giresun, Keşap, Rize, Mamuretülaziz, Malatya, Arapkir, Keskin, Basra, Bağdat, Hums, Nablus, Trablus Şam, Lâzıkıye, Antakya, Serez.

* **İfham**, 22 Mayıs 1328, s. 3.

BELGE 6

Hürriyet ve İtilâf ve Hınçakyan Fırkaları Trabzon Şubelerinin Ortak Protestosu*

Hürriyet-i içtima, hürriyet-i tecemmü, hürriyet-i matbuat ve hürriyet-i kelâma malikiyetle envarı fikriyeden istifade olunacağı ve mebna-yı Meşrutiyet ise hukuk-ı mesrudenin mahfuziyetiyle idame-i resanet edebileceği bir emr-i aşikâr olmasına mebni vaki olan davet üzerine Hürriyet ve İtilâf Fırkası Trabzon Şubesine gelen Hınçakyan Fırkasının Trabzon Şubesi Heyet-i idaresiyle biliştirak icra kılınan müzakere neticesinde hukuk-ı tabiiye-i beşeriye ile Kanun-ı Esasî'ye mugayır olarak yapılıp teklif olunan kanun lâyıhalarının kabulü hukuk-ı milleti ezmek demek olacağı ve bunun mes'uliyet-i haliye ve âtiyesinin kuvve-i teşriiyeye ait olacağından bu kabil kanunların adem-i kabulü bâ telgraf talep ve mürevviçleri protesto edilmiştir.

BELGE 7

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Şube Üyeleri**

Üsküdar şubelerinin kurucuları ve üyeleri: Mağdurin-i siyasiyeden Harbiye Nezareti sabık Muhakemat Dairesi Kâtiplerinden mütekait Nuri Bey; mahalle imamı Tevfik Efendi; Zaptiye Nezareti kâtipliğinden mütekait Ethem Bey; Mütekait Bahriye Binbaşısı Ahmet Bey; Darülfünun Hukuk Şubesinden mezun Burhanettin Bey; İstanbul Gümrüğü kâtiplerinden kadro harici Tevfik Efendi; Polis Memuru Tevfik Efendi, Seyrüsefain kontrol memuru Nizamettin Efendi; Hariciye Nezaretinden kadro harici Giridî Mahmut Bey; Eczacı Şamlı İhsan Bey; İstanbul Paket Gümrüğü memurlarından Refik Bey; 14. Daire-i Belediye Reisi Ziya Bey; Mütekait Askerî Kaymakam Şefik Bey; Rüsumat eski memurlarından İzzet Bey; Emir Zafer Seyyit Fazlı Paşazade Şerif Ahmet Paşa, Medine-i Münevvere eski muhafızı Ferik Bahri Paşa; Kaptanpaşa camii imamı Hafız Nazif Efendi; Şura-yı Devlet mütekait üyesi Hacı Rıfkı Bey; Mülga Memurin-i Mülkiye Komisyonu üyesi Galip Bey; Mütekait Miralay Salih Paşa; Mütekait Jandarma Alaybeyi Ahmet ve Emin Beyler; Reji mütekait müfettişi Emin Bey; Serez Fırka Kumandanlığından mütekait Ferik Hacı İzzet Paşa; Mütekait Van Valisi Çürüksulu Bahri Paşa; Mütekait Adliye Müsteşarı Talât Bey; Mütekait Manastır Merkez Kumandanı Miralay Tevfik Bey; Mütekait Aydın Defterdarı Ali Rıza Bey, Memurin-i Mülkiye Komisyonundan mütekait başkâtip Galip Bey, Adliyeden mütekait Mustafa Reşit Bey, Adliye Nezareti eski memurlarından Hasan Efendi, eski Rüsumat müfettişlerinden Tosun Paşazade Sedat Bey.

Şehzadebaşı Şubesi kurucu ve üyeleri: Eski İzmit Mutasarrıfı Cemal Bey, Sadr-ı âzâm Kâmil Paşa oğlu, eski Şura-yı Devlet üyesi Mahmut Bey; mütekait Süvari Livası Refik Paşa, mütekait Redif Alay Muhafızı Nâzım Bey, Dr.

* (**İkbal** gazetesinden alıntı). **İfham**, 23 Haziran 1328.
** **Yeni İkdam**, 2 Kânun-ı evvel 1911.

İsmail Bey, Nafia sermühendisliğinden sâkıt Ali Bey, eski Evkaf memurlarından Halit Bey, Eczahane sahibi Hamdi Bey, Ticarethane sahibi Mehmet Salim Efendi.

Fatih Şubesi kurucu ve üyeleri : Dersiâm Hacı Mehmet Efendi, eski Niğde Mutasarrıfı Sami Bey, Muallim Hilmi Bey, Arpa tüccarı Hacı Hüseyin Efendi, İmam Abdullah Hilmi Efendi, mütekait Mülkiye Kaymakamı Mehmet Zihni Efendi, Defter-i Hakani Nezareti emekli kâtiplerinden Tahsin Efendi, Fatih Camii ikinci imamı Hacı Mustafa Efendi, üçüncü imamı Hacı Hafız Efendi, Emekli Dr. Faik Bey, Fırıncı Koçu Efendi.

Kadıköy Şubesi kurucu ve üyeleri : Topçu mirlivalığından mütekait Mehmet Şükrü Paşa, Galata Gümrüğü eski memurlarından Mehmet Arif Bey, askeri mağdurin-i siyasiyeden Ahmet Selim ve Hüsnü beyler, emekli Bahriye Kaymakamı Salih Saim Bey, Sigortacı ve Mimar Mustafa Nejat Efendi, Telgraf Memuru Ali Bey, Sigortacı Kerope Efendi, Mühendis İsmail Ziya Bey, Tuğlacı Mustafa Efendi, Muallim Rıfat Efendi, sabık Reji Başkâtibi Reşit Bey.

BELGE 8

Fırka Reisi Damat Ferit Paşa'nın Ara Seçimlerdeki Başarıdan Dolayı Teşekkürü*

İstanbul Müntehib-i Sanilerine

Hürriyet ve İtilâf Fırkası tarafından İstanbul mebusluğuna arâ-ya saibe-i millete arz olunan Tahir Hayredddin Beyfendi'nin intihap edilmiş olması milletin Fırka'ya olan kemâl-i itimadına delil, fırkanın da mazhar-ı emniyet-i millet olan hüsn-i niyetle memlekete hidemat-ı nafia ibrazına muvaffakiyeti içün beraet-i istihlâldir. Fırka'nın maksad-ı ilâsı olan iki noktadan biri meşrutiyet-i hakikiyenin teessüsü diğeri beyn-el-anasır temin-i vifak-ı tamile vahdet-i Osmaniyenin teebbüd-ü mühimmeleri olarak bunlardan birincisinin millet-i muazzama-i Osmaniyece hüsn-i takdir edildiğine Tahir Hayreddin Beyfendi'ye verilen rey-i ekseriyet delil olduğu gibi ikincisi hakkında da itminan husûlü Rum ve Ermeni vatandaşlarımızdan müntehib-i sâni olanların birkaçı müstesna olarak hemen umumiyetle mir-i mumaileyhi intihap eylemiş olmalarıyla tezahür eylemiştir. Bu intihap yalnız müntehib-i sânilerin değil müntehibine ilham-ı rey etmesi tabiî olan efkâr-ı umumiye-i Osmaniyenin Fırka hakkındaki muhabbet ve teveccühünün bariz bir delili olduğu cihetle fırkamız iktisab-ı kemâl-i iftihar etmiştir. Efkâr-ı umumiye-i millete tercüman olmakta sadakat-ı kâmile ibraz etmiş olan bilumum müntehib-i sânileri fırkamız şâyân-ı tebrik görür ve kendilerine beyân-ı şükrân eyler.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Reisi
Damat Ferid

* **Takdirat** 1327, Sayı 154, s. 2.

BELGE 9

1911 Ara Seçimine İlişkin Bildiri*

Hürriyet ve İtilâf Bayrağı Altında İstanbul Müntehib-i Sânilerine

Efendiler!

Dün gösterdiğiniz hamiyet ve vazifeperverlikle Osmanlılığı sevindirdiniz. Darülfünun dairesinde size tahsis edilen mahalde toplanarak "Hürriyet ve İtilâf" namzedi Tahir Hayreddin Bey'i sada-yı vicdanınıza tabiiyet ederek mebus intihap ettiniz. Çünkü yar-ü ağyâra gösterdiniz ki hakimiyet-i milliyeyi temsil edenler bu mülkün üçbuçuk seneden beri geçirdiği devre-i hayatiyeyi dikkatle takip eylemişler ve vatan ve milleti bugün bulunduğu müşkilâttan kurtaracak çâre-i selâmeti takdir eylemişlerdir.

Efendiler;

Üçbuçuk sene evvel bu memleket bir neş'e ve sürûr idi. Bu gün ise o sürûr ve neş'eden nişâne kalmadı. Üç sene evvel gerek umumi İstanbul intihabında ve gerek merhum ve mağfur Manyasizâde Refik Bey'den inhilâl eden mebusluk intihabında reyinizi kutuya atarken bu millet neş'e ve saadet içinde sizi alkışlıyordu. Fakat dün siz Darülfünun salonunda rey verirken milletin mukadderatında teessüften başka birşey görülmüyordu. Her gün yeni bir bedbahtlığın iltihakı ile çoğalan esef ve teessür sizin vereceğiniz reyle ya çoğalacak yahut azalacak, azalmağa yüz tutacaktı. Çünkü milletin o bedbahtlığı üçbuçuk seneden beri takip edilen sakim ve hatalı siyasetin tecelliyat-ı zaruriyesi idi. Bu sakim siyaset İttihat ve Terakki Fırkasının reyleriyle idare olunuyor. Vatanın en büyük müşkilleri karşısında lâkaydi ile verilen beyaz kâğıtlara isnad ediyordu. Bugün Osmanlı milletinin ekseriyet-i azimesi o sakim siyaseti ve o siyasetin istinat ettiği havf ve lâkaydiyi takbih ediyor. İnkılâbın mevcat-ı meserretini halin tefehhusat-ı tesiratına tahvil eden cereyanı istemiyor. İşte siz reylerinizle ve bu arzu-yu umumiye muhalefet edecek efkâr-ı samime-i millet hilâfında hareket eyleyecek ve o tesiratı tezyid edecektiniz. Yahut bu teessüf ve telehhüfü dağıtmağa mukaddime olacak büyük bir hareket-i vatanperverâne emel-i fikr-i millete muvafakat eyleyecektiniz. İlk şıkka muvafık olarak hareket ettiğiniz takdirde bunun neticesi olarak Meclis-i Mebusan İttihat ve Terakki Fırkası birşey kazanmayacak yalnız Adliye Nâzırı Memduh Bey'in iki sıfatına bir sıfat daha ilâve etmiş olacaktınız. Fakat diğer taraftan milleti müşkilât-ı hâzıranın verdiği teessüre bir kat daha garkedecektiniz.

Lâkin siz; millet-i milletin teessüratını, telehhüfatını, bugünkü halini düşündünüz. Hürriyet ve İtilâf bayrağının bu vatanın liva-yı selâmeti olduğunu takdir ettiniz, onun namzed-i muhteremi Tahir Hayreddin Bey'i intihap ettiniz.

Efendiler;

Şu hareketiniz, şu şâyân-ı tebcil tecelli-i hamiyetinizle bu vatana büyük bir hizmet ettiniz. Üç senedir enva-ü tablara, enva' tahkirlere hedef olan İs-

* Tesisat, Sayı 146, s. 2.

tanbul şehrini hakkıyla müdafaa eylemek, her vakit İstanbul mebusu olduğunu isbat eyleyecek bir Hürriyet ve İtilâf evlâdını intihabınız memleketin sinesindeki teessürâtı bir dereceye kadar tâdil eyleyecektir.

Çünkü şu hareketinizle millete anlatıyorsunuz ki artık hiçbir tehdid, hiçbir kuvve-i hafiyeden korkmuyorsunuz. O divan-ı harpler, idare-i örfiyeler, menfalar, teb'idler, ta'riyelerle bombalar, cinayat-ı siyasiyelere penâh bir muhit ve zamanda bile siz nur-u milleti saadete kavuşturmak içün meş'al-i necat olacak o nurun timsali olan liva-yı Hürriyet ve İtilâfı taşıyor ve onun altında ilerlemeye azmediyorsunuz.

Efendiler size "Tesisat" en derin şükranını takdim eder. Ve der ki "Hürriyet ve İtilâf" sizin gibi durbin müntehib-i sanilere mâlik oldukça vazifesinin azametini her dakika nazar-ı dikkatte tutarak ilerleyecek, daima ilerleyecektir.

BELGE 10

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Riyaset-i Umumiyesinden İkdam Gazete-i Mu'teberesine İrsâl Edilen Tezkere Suretidir

İkdam gazete-i mu'teberesinin bu sabah intişar eden numarasında İstanbul mebusluğunu müdir-i siyasiniz Ahmed Cevdet Beyefendinin namzedliğini teklif eden müntehib-i sanilerle bad-el-teşekkür ârâ-yı müntehibinin "Hürriyet ve İtilâf" Fırkası tarafından namzed olarak irae edilen Tahir Hayreddin Beyefendi üzerine cem'i tavsiye ediliyor. Matbuat-ı Osmaniye Ahmed Cevdet Efendi ve rüfekası gibi fezail-i siyasiyeye mâlik ve menafi-i vataniyeyi her nevi mülâhazanın fevkinde addeder zevat elinde bulundukça Hürriyet ve İtilâf Fırkasının maksad-ı aslisi olan meşrutiyet-i sahiha ve hürriyet-i hakikiyenin memleketimizde yakında tesisine ümidlerimiz kesb-i kuvvet ediyor.

Yunanistan-ı kadimde Isparta bir hükümet-i mütecavire ile muharib olduğu zaman genç ve ihtiyar bütün erkekler meydan-ı harbe i'zâm olur. Ve şehrin vasatında her gün ictima' eden kadınların hepsi muntazır bulunurdu. Mevki-i harbden vürûd eden postacı onlardan birine hitaben: "Madam sizin zevciniz ve diğerine tevcih-i mükâleme sizin de oğlunuz vatan için feda-yı hayat etti" dediğinde felâketzede kadınlar "Mes'ele onların vefatında değil Isparta galib midir, mağlub mudur? Sen onu söyle" derlerdi. Memleketimizin düçâr bulunduğu müşkilât-ı fevkalâdeden istihlâsı, fezail-i siyasiyenin ve hüss-i garazdan beraatin milletimiz arasında tevsi ve intişarına tevakkuf edeceğinden Cevdet Beyefendinin ibraz eylediği hüsn-i misâlden — ki millet-i Osmaniye ve efkâr-ı umumiye bunun kıymet-i hakikiyesini tamamıyla takdir edeceğinden eminim — hassaten teşekkürle bilcümle refiklerimin bu hisse müşterek olduklarına itimad buyurmalarını rica ederim.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Reis-i Umumisi
Damat Ferid

BELGE 11

Lutfi Fikri Bey'in İzmir Konuşması*
(Hürriyet ve İtilâf Fırkası Şubesinde)

Hüzzar-ı kiramın gerek şahsıma ve gerek fırkamıza gösterdikleri eser-i teveccühe azim teşekkürler ederim.

Efendiler, Fırka namına söz söylemeye hakkım yok. Yalnız şurasını arzedeyim ki Fırkamızın İzmir'de böyle bir teşekkülü mucib-i iftihar-ı azimdir. Size ariz-ü amik hayat-ı siyasiyemizden bahsetmesini, memleketimizin ilân-ı meşrutiyetten beri geçirdiği safahatı, bunların esbabını ve esasen memleketimizin ne suretle idare edilmesi lâzımgeldiğini bast-ü izah etmek isterdim. Fakat vaktin pek dar ve adem-i müsaadesi hasebile sözümü kısa kesmeye mecburum.

Efendiler, meşrutiyet alelhusus bugün memalik-i mütemeddinede kabul olunan parlamenter usulü en ziyade hâkimiyet-i milliyeden kuvvet alır. Hükümet gerek kuvve-i kanuniye ve gerek kuvve-i adliye idaresi ile ancak ondan feyzalacaktır; ve bu da yine ancak parlamenter şeklinde tecelli eder; ve işte Heyet-i Vükelâ'nın kuvve-i teşriiye önünde mes'uliyeti onun şekl-i maddisidir. Binaenaleyh bizim de en evvel kabul edeceğimiz ve âdeta mecbur olduğumuz usul bu şekl-i hükümettir. Biz bu esas-ı mühimmi düşünerek Meclis-i Mebusan'ın birinci devre-i içtimaiyesinden Kanun-ı Esasi'de yaptığımız tadilât hep bu esasa müteferri mevad idi.

Fakat bilirsiniz ki bu suretle idare edilen hükümetlerde içtihadat tahallüf edeceğinden fırkalar, muhtelif hizbler tevellüt eder ve binaenaleyh meb'usların bir kısmı ekseriyette kalarak ekalliyetin kontroluna maruz bulunur. Ekseriyet esbab ve avamil-i muhtelifeden dolayı ekalliyette kalacak olursa yerine diğer bir fırka gelir, mevki-i iktidara çıkar. Bu parlamenter esasa binaen memleketimizde meşrutiyeti temin ve teyit için yapılacak en mühim tedbirler fırkaların teşkili idi. Maalesef dört senedenberi bu yapılamamıştı.

Buna da şüphesiz Cemiyet sebebiyet veriyordu. Tarihte, dikkat buyurulsun ki aynı hâdise-i içtimaiyenin leh ve aleyhine husule gelen cereyanlar birçok defa aynı âmilden neş'et eder. Filhakika bu inkâr olunamaz bir hakikatır ki, Meşrutiyeti istihsal eden İttihat ve Terakki'dir. Fakat yine bir hakikat-ı kat'iyedir ki, yerleşmemesine sebebiyet veren de yine O'dur.

Cemiyet-i mezkûre haddi zatında bir cemiyet-i inkılâbiye idi. Hepimiz devr-i sabıkta vatanın saadetini düşünen her fert gibi ben de onbeş sene evvel buna dahil oldum. Onaltı ay hapiste çürüdüm. Beş sene menfada süründüm ve herkesin emeli bir olduğundan fark olamazdı.

Fakat badelmeşrutiyet Cemiyet'e bir vazife terettüp ediyordu: Ya Meşrutiyet cemiyeti olarak kalacak, oraya herkes gidecekti, Programı, fırka-i siyasiyesi olmayacak ve yalnız meşrutiyeti temin için bütün programı böyle maddelerden ibaret olacaktı. Şu halde, bizim de, hangi fırkadan olursak olalım, oraya girmemiz lâzımgelirdi.

* Teminat 1327, Sayı 105, s. 1 - 2.

Fakat O ne yaptı? Aynı zamanda bir program neşretti. Artık nigehbân-ı meşrutiyet değildi. Şimdi bittabi herkes İttihat'tan olmayacağından, başka fırkalar teşekkül etti; bu suretle ve şiddet ve taassuba malikiyyet hakkını kaybetti. Çünkü bunlar ancak cemiyat-ı inkılâbiyeye aittir. Bu halde devam etmesinden birçok münasebetsiz ahval başgösterdi. Başka bir fikr-i mesleğe tâbi olanları hain-i vatan, mürteci olarak teşhire ve fırkaların teşekkülüne mani oluyordu. Hatta Meclis-i Mebusan'da Hakkı Paşa bunu alenen söyledi.

Memleketimizin, ahalimizin ahval-i ruhiyelerini nazar-ı dikkate almalarını, hariçte fırka teşkiline mani olmamalarını rica ettik. Bize menfaatperest dediler. Memuriyetleri, memlekete refah ve saadet getirecek imtiyazları umuma veriniz. Memurin İttihat ve Terakki'ye hâdim ve sadık oldukları için değil, dirayet ve vatana sadakatleri olanlara verilsin dedik. Halbuki onlar, meselâ Cavit Bey, Anadolu'ya olan uzun seyahatindeki nutuklarında, on sene daha İttihat'tan başka fırka olmamasını istiyordu ki bu meşrutiyeti reddetmek demektir.

Halbuki istibdadın boğucu, ezici kâbus-ı sıkleti kalkınca efkâr uyanmaya başladı. Bittabi gazeteler, kitaplar eskisi gibi kolaycacık menedilemeyecek, insanlar kolayca hapsolunamayacağından çalışan ebrar-ı ümmet nihayet bu yeni mahsulü yetiştirdi. İşte bizim fırkamız bu yeni mahsuldür.

İstanbul'da Tahir Hayrettin Bey'in kadirşinas ahali tarafından mazhar olluğu teveccüh ve itimat bittabi Fırka'nın ehemmiyet-i müşa'şaasını gösterdiğinden İttihatçılar bütün bütün şaşırdılar; ve artık bu kendileri için bir mesele oldu. Fırkayı hanüz neşv-ü numay-ı lâyıkı bulmadan düşürmeye çare aradılar. 35. maddeyi vesile ittihaz ederek Meclis-i Mebusan'ı feshe kıyam ettiler. Halbuki Avrupa'da bir fırkanın sukutu ile diğerlerinin itilâsı pek tabii ve meşrudur. Bizimkiler bunu bilmiyorlar. Bilmiyorlar değil, bilmek istemiyorlar. Meselâ Trablusgarp gibi bir vak'a-i hâile üzerine çekilmediler. Halbuki Avrupa'da fırkalar bâzan bilhassa kendilerini düşürürler.

Bunlar, Efendiler, herşeye razıdırlar. Elverir ki mevki-i iktidarı kaybetmesinler. Âdeta bir hükümdar-ı müstebidin hal'den korktuğu kadar korkarlar.

Geçen sene hizb meselesi de buna müşabih idi. Bunlar hukuk-ı mukaddese-i pâdişahiyi temin ve teyid (!) için avamın üzerine tesir yapacak 35. maddeyi meydana çıkardılar. Halbuki bu mesele gayet vâzıh ve pek basittir. Nitekim Hoca Sabri Efendi hazretleri bunu gayet âlimane ve fazılane bir surette teşrih ve tahlil ettiler. Ve Halife-i İslâm olan pâdişahımızın bugünkü hukuk-ı mukaddeselerinin Hazreti Ömer (R.A.)'in salâhiyetine muadildir.

İttihat'ın bu meseleyi çıkarması bir nevi göz boyacılığıdır. Malûmdur ki hükümat-ı meşrutada hükümdar idare eder. Altına Vükelâ imza kor, Nitekim meşrutiyette pâdişah saltanat sürer[1], hükümet etmez derler. Halbuki buna "tevazün-ü kuvva" süsünü verdiler. Filhakika "tevazün-ü kuvva", yâni kuvve-i teşriye ile hükümet-i icraiye arasında muvazenetin temini elzem ise de, bunun şekl-i maddisi nedir? Ve bu nasıl olabilir?

Bir meclisin feshi Avrupa'da bir asırda ancak bir veya iki defa olur. Ka-

[1] Bu kaideyi Sadr-ı âzam Sait Paşa, Halit Ziya Bey'in âyanlığı bahsinde birçok kere tekrar etmişti (Gazetenin notu).

binenin istizahı da bir devre-i içtimaiyede pek az olur. Çünkü aksi halde o kabinede vekar bulunamayacağından itimat olamaz.

Bizde ise her fırka, her meselede istizah çıkarıyordu. Çünkü itimat münselipti. İşte biz çalışarak Meclis'in feshine razı olduk. Fakat 35. maddeyi — ki saadet-i millettir — ibka ettik.

Bunlar hüsn-i idare edemediklerinden kuvveti kaybettiler. Eğer biz de hüsn-i niyetle çalışmazsak kaybederiz ve yerimize vatanın ihtiyacatını anlayanlar gelirler.

Kamçı ile iş olmaz. Filhakika Balkan komşularımızda da hatta daha çok şeyler var ise de, biz öyle olmasını istemeyiz. Sebat edeceğiz. İnşallah onlara millet ve hükümetin nasıl idare edileceğini göstereceğiz. Çünkü biz coşmayacağız. (Alkışlar)

BELGE 12

Hakkı Paşa Kabinesi Zamanında Meclis-i Mebusanda Cereyan Eden Tokat Olayını Bildiren Meclis Tebliği*

Meclis-i Mebusan riyaseti celilesinden varid olmuştur:

Meclis-i Mebusan'ın bugünkü içtimaının ikinci celsesinin hitamına doğru bütçe müzakeresi sırasında ve İstanbul Meb'usu Zöhrap Efendi kürsüde söz söylemekte iken Berat Meb'usu İsmail Kemal Bey tarafından söylenilen:

"Çünkü ben teminat verilerek yapılacak hatlardan komisyon alacaktım. Bakalım bana "teminat" verenler nasıl komisyon alıyorlar..."

Sözlerinin kime hitaben söylendiğinin tekrar ve izah edilmesi Sadr-ı âzam Paşa Hazretleri tarafından sual ve israr olunması üzerine Meclis'te bazı aza arasında gürültü basıl olmuş ve bu aralıkta Serez Meb'usu Derviş Bey tarafından Berat Meb'usu İsmail Kemal Bey'e de zabıtta münderiç olduğu veçhile el ile bir tecavüz vuku bulmuştur. Meclis'in hitamını müteakıp riyaset odasında Reis tarafından vaki olan davet üzerine Sadr-ı âzam Paşa Hazretleriyle İsmail Kemal ve Derviş Beyler ve aza-yı Meclis'ten zevat-ı saire içtima etmişlerdir. Bu içtimada müşarünileyh İsmail Kemal Bey: "Ben Meşrutiyetperver bir adamım. Meşrutiyetin tealisi için hükûmetin daima kuvvetli ve şerefli bulunmasına kaniim, kabineyi teşkil eden zevata hürmetim vardır. Meclis'te de Sadr-ı âzam Paşa Hazretlerine tekrar ve izah ettiğim gibi ben o sözlerimle ne hükûmet hakkında ve ne de hükûmeti teşkil eden heyet-i hazıra hakkında bir isnadda bulunmadım. Ve böyle bir şeyi tasavvur bile etmedim," demiş ve Sadr-ı âzam Paşa Hazretleri:

"Meclis'te söylediğiniz sözleri hükûmete bir isnad kastiyle söyleyip söylemediğinizi ve söylemiş iseniz sözünüzü geri aldığınızı beyan etmeniz lâzımdır" cevabını vermiş ve İsmail Kemal Bey dahi:

* Metni için bk. **Tanin**, 22 Şubat 1326, s. 3. (Olay Mebusan'ın 21 Şubat 1326 tarihli 52. içtimaında cereyan etmiştir). (Aynı olay hakkında **Osmanlı Ajansı** bir tebliğ yayınlamış, öteki gazeteler gibi **Tanin** de bu tebliği 22 Şubat 1326 tarihli sayısında neşretmiştir).

"Tekrar ediyorum ki hükûmete isnad kastiyle bir söz söylemedim. Böyle anlaşılmış ise beyan-ı esef ederim ve geri alırım" demiştir. Buna cevaben Sadr-ı âzam Paşa "Bu halde hadise bence de bitmiş demektir. Benim teessüf ettiğim bir şey varsa Meclis'te böyle bir vak'a zuhur etmesinedir. Çünkü hepimizin şerefi fevkinde bir namus-u millî vardır" sözleriyle mukabelede bulunmuştur. Bunu müteakip Serez Meb'usu Derviş Bey dahi hâdisenin kendisinde husule getirdiği teheyyüç üzerine yapmış olduğu muameleden dolayı beyan-ı teessüf eylemiş ve İsmail Kemal Bey'le musafaha etmiştir.

BELGE 13

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesince Affedilen Eski Sürgünlerin Listesi

İstanbul'da müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfi Mahkûmlarından ve idareten nefyedilenlerden mazhar-ı aff-ı âlî olanların esamisidir:*

1 — Serasker Rıza Efendi (Paşa)
2 — Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Efendi (Paşa)
3 — Mekâtib-i Askeriye Nâzırı Zeki Efendi (Paşa)
4 — Bahriye Nâzırı Hasan Rami Efendi (Paşa)
5 — Hicaz Valisi Ahmet Ratip Efendi (Paşa)
6 — Merkez Kumandanı Sadettin Efendi (Paşa)
7 — Kâmil Paşazade Sait Efendi (Paşa)
8 — Sadaret Seryaveri Cemal Efendi (Paşa)
9 — Eczabaşı Refik Efendi
10 — Müddeiumumi-i Askerî Reşit Efendi
11 — Ferik Kenan Efendi (Paşa)
12 — Mekteb-i Harbiye Nâzırı Rıza Efendi (Paşa)
13 — Şişli Kumandanı Mehmet Efendi
14 — Erkân-ı Harp Kaymakamı Fehmi Efendi
15 — Tüfengiyandan Kaymakam Veli Efendi
16 — Erkân-ı Harp Livası Recep Efendi
17 — Atlanmıştır.
18 — Adana Vali-i Sabıkı Bahri Efendi
19 — Bahriye Çarkçı Kaymakamlarından Tahsin Efendi
20 — İkinci Fırka Kumandanı Şevket Efendi
21 — Levazımat-ı Umumiye Reisi Ferik Afif Efendi
22 — Suvari Feriki Cavit Efendi
23 — Hamdi Paşa'nın biraderi Miralay Faik Efendi
24 — Tiranlı Fazıl Efendi
25 — Tüfengiyandan Kaymakam Rüstem Efendi
26 — Tüfengiyandan Kaymakam Murtaza Efendi
27 — Doktor Mukim Efendi
28 — Mirliva Kemal Efendi

* **Takvim-i Vekayi No. 1193, 18 Şaban 1330 ve 19 Temmuz 1328.**

29 — Nuh Naci Efendi
30 — Estabhâmirede Mirliva Süleyman Efendi
31 — Kırcaali Hastahanesinden açıkta Binbaşı Cemal Efendi
32 — Trablusgarpta 59. Alayın Miralayı Rıza Efendi
33 — Çatalca Topçu Kaymakamlarından Hilmi Efendi
34 — Çatalça Topçu Kaymakamlarından Mehmet Emin Efendi
35 — Tüfengiyandan Miralay Müslim Efendi
36 — Zaptiye Nâzır-ı Esbakı Hamdi Efendi
37 — Kastamonu Valisi Fuat Efendi
38 — Sabık Maliye Defterikebir Müdiri İzzet Efendi
39 — Köseoğlu Andon Efendi
40 — Maarif Nezareti Evrak Memuru Ali Galip Efendi
41 — Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi ketebesinden Surri Efendi
42 — Cemil Molla
43 — Şura-yı Devlet Azasından Nazif Sururi Efendi
44 — Mabeyn Şifre Kâtibi Kara Mustafa Efendi
45 — Hariciye Nezaretinden Alfan Efendi
46 — Posta Telgraf Nezareti Havalename kaleminden Hüseyin Tahsin Efendi
47 — Voyvoda Serkomseri Şemsi Efendi
48 — Şeyhülislâm Cemalettin Efendizade Muhtar Efendi
49 — Maarif Nâzırı Haşim Paşazade Muhtar Efendi
50 — Tüfengiyandan Binbaşı Halil Efendi
51 — Mehmet Rüştü Paşazade Binbaşı Mustafa Efendi
52 — Beşiktaş Muhafızı Vasıf Efendi
53 — Topkapı Sarayı Muhafızı Rıza Efendi
54 — Trablusgarptan açıkta Kaymakam İshak Efendi
55 — Çanakkale'de Binbaşı Tevfik Efendi
56 — Topçu Kaymakamı Tayfur Efendi
57 — Hassa Suvari Alayı 2. Kolağası Salih Efendi
58 — Mümtaz Yüzbaşı Fuat Efendi
59 — Alay 24 T. 3 Kolağası Tahsin Efendi
60 — Hademe Kolağası Nuri Efendi
61 — Yüzbaşı Kartallı Cemil Efendi
62 — Açıkta Mulazım-ı evvel Denizlili Ahmet Hamdi Efendi
63 — T. 15 Nişancı Bölük 3 Mülazım-ı sâni Mehmet Şükrü Efendi
64 — Alay 13 Topçu İmamı Hacı Mustafa Efendi
65 — Suvari Kolağası Kenan Efendi
66 — Tüfekçi Tahir Paşa'nın Kâtib-i Hususi'si Yüzbaşı Nurettin Efendi
67 — Tüfekçi Hasan Efendi
68 — Bandırma Erkân-ı Harbiyesi'nde Erkân-ı Harp Kolağası Yanyalı Tahir Efendi
69 — Topçu Feriki Sadık Efendi
70 — Başkâtip Tahsin Efendi
71 — Dahiliye Nâzırı Memduh Efendi

72 — Karin-i sâni Ragıp Efendi
73 — Şehremini Reşit Efendi
74 — Kâtib-i sâni İzzet Efendi
75 — Paris Sefiri Münir Efendi
76 — Selim Melhame Efendi
77 — Mabeyinci Faik Efendi
78 — İzzet Paşazade Mehmet Ali Efendi
79 — Bahriye Nâzırı Celâl Efendi
80 — Serhafiye Kadri Efendi
81 — Beyrut Valisi Mehmet Ali Efendi
82 — Hazine-i Hassa Müsteşarı Halis Efendi
83 — Galata Gümrük Nâzırı Cemal Efendi
84 — Zincirlikuyu Karakoluna Memur Suvari Feriki Hüsnü Paşa
85 — Hacı Akif
86 — Mahmutpaşa'da kahveci İrani Abbas, nam-ı diğer Ali
87 — Mahmutpaşa Bekçisi Ömer bin Halil
88 — Şerife
89 — Fatma
90 — Gemici Bartınlı Mehmet bin Kadri
91 — Zevcesi Bartınlı Hatice
92 — Balıkesir kazasının Aziziye mahallesinden ve kasap esnafından zenci Anber bin Abdullah
93 — Asetaneli Zarife binti Mustafa
94 — Fatih Bahrisiyah Ayak Kurşunlu Medresesi talebesinden Bayburtlu Recep Rahmi Efendi ibni Ömer
95 — Şehremaneti azasından Hacı Hakkı Bey
96 — İkdam gazetesi Sermuharriri Ali Kemal Bey
97 — Diyarıbekir mebusluğundan matrut Nizayi Efendi
98 — Yeniköy'de sakin merhum Şevket Bey'in kerimesi Salime Hanım
99 — Fehim Paşa hafiyelerinden Cihangirli Rıza Efendi
100 — Fehim Paşa hafiyelerinden Hayik Pezar veledi Karnik
101 — Maarif Nezareti Mekâtibi Aliye ve Hususiye tahkik memurluğundan kadıs Aharıcı Mehmet Şerif Bey
102 — İkinci sınıf komserlerden Mehmet Hakkı Efendi İbni Ahmet Boyabat
103 — Maarif Nezareti Meclis Kalemi Mümeyyizi İhsan Bey
104 — Hariciye Nezareti Evrak Kalemi Müdür Muavini Atıf Bey
105 — Polis efradından Burhanettin Efendi
106 — Polis efradından Kayserili Rıza Efendi
107 — Maarif Müfettişlerinden Yusuf Ziyaettin Efendi
108 — Beyşehir ahalisinden Ethem Paşa
109 — Harputlu İsmail bin Hasan
110 — Enderun-u Hümayun Dördüncü Kâtibi Ahmet Efendi
111 — Diyarıbekirli kitapçı Ahmet Ramiz Efendi
112 — Kafkasyalı Hacı Mahmut bin Abdullah

113 — Tahir Hayrettin Bey
114 — Sait Paşazade Şerif Bey
115 — Gümrük memurlarından Kemal Efendi
116 — Şerifin kahyası İsmail
117 — Erzincan Mevlevihanesi Postnişini Kemahlı Ebülkemal İbrahim Hakkı Efendi
118 — Binbaşılıktan mütekait Hüseyin Ferit Efendi Bağdadi
119 — Sabık Müddeiumumi Muavini Fazıl Efendi
120 — Tüfengiyandan Tahir Paşa
121 — Avlonya efrad-ı ihtiyatiyesinden Adem
122 — » » » Murat
123 — » » » Cafer
124 — » » » Abdül
125 — Bahriye Mülazım-ı evvellerinden Kapandıklı Hüseyin Şevki Efendi
126 — Tophane kanun zabitlerinden Kolağası Emsalettin Efendi
127 — İstihkâm Alayının Dördüncü Taburu Mülâzım-ı sânisi Kayserili Osman Efendi
128 — İzmir sevkiyatında iken Dördüncü Orduya nakledilen Kaymakam Fuat Bey
129 — Fahri yaverândan Kolağası Seyfettin Efendi bin Hacı Hüseyin
130 — Redif Alaça Taburu Kolağası Mehmet Ali Efendi

BELGE 14

Denizli Şubesi Kurucularının Delikliçınar Mevkiinde de Bir Şube Açmak İçin Dilekçesi

Makam-ı Âli-i Cenab-ı Mutasarrıf-ı Ekremiye

Mutasarrıf Bey

Âtide vâziül imza bizler Denizli sancağı merkezinde Hükûmet-i seniyyece resmen teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na şube teşekkül ederek heyet-i idaresi taayyün etmiş ve Delikliçınar mevkiinde dahi Hürriyet ve İtilâf'a mensup bir kulüp küşad edeceğimizden işbu bir kıt'a beyannamemiz alelusul makam-ı âlilerine takdim kılınmakla icabeden ilm-ühaberin itasına müsaade buyurulması bâbında/

10 Eylül 1328
Bir kuruşluk Hicaz pulu

10 Eylül 1328
Bir kuruşluk pul
Reis
Tavaslızade Mustafa

Kâtip

Aza
Kuyumcu Nurettin

Aza
(Okunamadı)

Aza
Mustafa

Aza
Mehmet Salih

Aza
İzmirlizade Abdülaziz

Şube açmak için gönderilen dilekçenin aslı

Kaynak: BBA - BEO, Dahiliye Gelen - Giden, 1327

Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Merkez-i Umumisi
İstanbul
Adet 103

Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Denizli Şubesi Riyaset-i Âliyesine

Bâtahrirat irsal kılınan defterde muharrer Denizli Şubesi teşekkülâtı muvafık görüldüğü cihetle suret-i teşekkülü tasdiken şube-i mezkûre namına işbu itimatname tevdi olundu.

Reis-i sâni
Hürriyet ve İtilâf Fırkası
1911 - 1329
Aslına mutabıktır
Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Denizli Şubesi - Aydın

30 Kânun-ı evvel 327
10 Eylül 1328
Beş kuruşluk pul
Mutasarrıf-ı Liva Denizli

XI

HALASKÂR ZABİTAN GRUBU

(Ordu ve Politika)

KURULUŞ YILI : *Mayıs - Haziran 1328 (1912)*[1]

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul*[2].

KURUCULAR VE ÜYELER : *Erkân-ı Harp (Kurmay) Binbaşı Gelibolulu Kemal Bey*[3], *Erkân-ı Harp Kolağası*[4] *Kastamonulu Hilmi Bey, Suvari Kaymakamı*[5] *Recep Bey, Bahriye (Deniz) Binbaşı İbrahim Aşkı Bey, Yüzbaşı Kudret Bey.*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Bunalımlar Dünyası

İkinci Meşrutiyetin en bunalımlı dönemi, Mebusan Meclisi'nin 1911 (18 Ocak) feshi ile başlamıştır ve Mahmut Şevket Paşa suikasti ile (12 Haziran 1913) başka bir biçime dönüşerek son bulmuştur. Bir yılı biraz aşkın bu süre içinde (onüç buçuk ay) görülen gelişmelerin hızına ve değişikliğine, ne daha önce ne de daha sonra rastlanmıştır. Ve siyasal bilançosu da hayli yüklüdür: İki kez Mebusan feshi (1911, 1913), dört hükümet değişimi, (Sait, Gazi Ahmet Muhtar, Kâmil ve Mahmut Şevket Paşa'ların kabineleri), iki savaş (Trablusgarp ve Balkan savaşları), iki komplo (Bab-ı âlî Baskını ve Mahmut Şevket Paşa suikastı).

Ne var ki, bu bilanço bile, Osmanlı ülkesini bir bunalımlar dünyasına çeviren nedenleri belirtemez. Asıl büyük olay, Sait Paşa'nın istifasıyla, iktidarın İttihat ve Terakki'ye muhalif bir takımın eli-

[1, 2] Kuruluşun özelliklerinden ötürü, kesin bir tarih ve merkez adresi verme olanağı yoktur.

[3] Satvet Lûtfi Tozan ve (Gelibolulu) Kemal Şenkil'la yaptığımız konuşmalara göre böyle bir liste düzenleyebildik.

[4, 5] Her iki terim de Osmanlı ordusunda iki rütbeyi gösterir. Kaymakam, Yarbay, Kolağası da Önyüzbaşı karşılığıdır.

ne geçmesi, İttihatçıların da muhalefeti kabullenme zorunda kalmış olmalarıdır.

Altı ay süren iktidar ve muhalefetin ters yüz edilmesi, tepkici bir intikamlaşma politikasının izlenmesine yol açmıştır: İttihatçıların mahkum ettikleri kişiler affedilmiş, örfi idare el değiştirmiş, hesaplaşma ve öç alma işlemleri başlamıştır. Durmayacaktır.

Askerlerin ve memurların siyasal hayata karışıp karışmayacakları sorunu bu bulanık ortam içinde ele alınmıştır. Ancak bu sorunun tartışıldığı bir sırada, askeri bir cunta eylemi, "Halaskâran Zabitan Grubu" (Kurtarıcı Subaylar Grubu) tarafından düzenlenerek ortaya çıkmıştır. Bu olayı acı gelişmeler izlemiştir.

2. 1912'ye Değin Asker ve Siyaset Sorunu

Duruma açıklık vermek ve Halaskâr'lar eyleminin nasıl ortaya çıktığını daha iyi anlayabilmek için, Meşrutiyetin başından beri, ordu ile politika diyalogunun gelişmelerini izlemek gerekiyor. Önce hemen belirtilecek olan büyük olay, Meşrutiyeti Rumeli'deki subayların ilan etmiş olduğudur. Sivillerin bu gelişmeyi harekete getirmekteki çabaları azımsanamaz. Ne var ki, İttihat ve Terakki, daha bu dönemde ordu ile bütünleşmiştir. Meşrutiyetin, büyük sorunu, orduyu bu tümden ayırmak olmuştur. Fakat, sivil kadronun tek desteği ve güvencesi ordu olduğu için, ona dayanmadan, hatta onunla bütünleşmeden iktidarda kalmanın olanak dışı olduğu da bir gerçekti.

Mahmut Şevket Paşa İş Başında

Daha 1906'da İttihatçı blok içinde kalmış olan ordunun bu durumu ve onu kışlasına döndürme çabaları da, 1908'de başlamıştır. Bu çabayı yürütenlerin başında Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa görünmektedir. Sorun, onun kişiliğiyle simgelenmiştir. Ve tüm saldırılar da onu hedef almışlardır. Mahmut Şevket Paşa, muhalefetin baskısı karşısında, hızla İttihat ve Terakki'ye yönelmiş, sonunda da İttihatçı bir kabinenin Sadr-ı âzâmı olarak hayatını vermiştir.

Askerin siyasal hayattan çekilmesini isteyen önlemler ve emirler daha 1908'de başlamıştır. 10 Şubat 1324 (23 Şubat 1908) tarihli bir teblikat "zabitlerin politika ile iştigal etmemelerini, mitinglere katılmamalarını, nutuk irad etmemelerini, tiyatro sahnelerine çık-

mamalarını, makale yazmamalarını ve askeri silsileye (hiyerarşiye) riayet etmelerini" istemiştir ve bu emir "Ordu-yu Hümayunlara ve icabeden yerlere tamim edilmiştir"[6]. Birkaç yıl sonra, Mahmut Şevket Paşa, bu emrin nedenlerini anlatacaktır[7]. 31 Mart Olayının araştırılmasını izleyen günlerde, "3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanı Birinci Ferik[8] Mahmut Şevket Paşa", "Ordunun hiçbir fırka-i siyasiyeye (siyasi partiye) merbut olmayarak (bağlı olmayarak) idare-i hareket ettiği ilan edildiği halde", buna uyulmadığını, uyulması gerektiğini ve yine ordunun Meşrutiyetin kurulmasıyla İttihat ve Terakki ile ilişkisini "kat' ve fek" (kestiğini ve kaldırdığını) ettiğini yeniden belirtmiş ve ilan etmiştir (21 Nisan 1325 - 4 Mayıs 1909)[9]. Böylece, Osmanlı İmparatorluğunun, Padişahtan bile güçlü adamı, askerin tarafsızlığını, İttihatçılara karşı da belirlemiş oluyordu. Daha sonra, "mensubin-i askeriyenin" seçilmesini sınırlayan bir tasarı da hazırlanmıştır[10].

Bu arada, Osmanlı Bankası "direktörü" Panciri Efendi'nin, 13 Nisan 1909 günü, banka şubelerini açtırarak Saray'a para gönderdiği havadisini vermiş olan *Osmanlı* ve *Jamanak* gazetelerini, yine "3. Ordu ve Hareket Ordusu Kumandanlığı" yalanlamıştır.

Örfi İdare

Ordu'yu politikadan ayırma çabalarını sonuçsuz bırakan en önemli neden, kuşkusuz 31 Mart Olayı ile beraber ilan edilmiş olan Örfi İdare olmuştur. 1909'da Örfi İdare'yi yürütme organı (Padişah ve Heyeti Vükelâ) değil, doğrudan doğruya Mahmut Şevket Paşa ilan etmiş, "Beyanname"yi o yayınlamış ve Meclis'i Umumi'ye (parlamentoya) o bildirmiştir. Meclis'te tartışmalar olmuştur. Kozmidi Efendi "kuvve-i icrai'ye bugün kumandanlığın elinde bulunuvor" diyerek, hükümetin Örfi İdare Kumandanı gölgesinde kaldığını belirtmek istemiştir. Lutfi Fikri Bey ise "tasdik edelim iş biter" demekle yetinmiştir[11]. Daha sonra bu söyledikleri kendisine hatırla-

6 Harbiye Nezâretinin Tebligatı (TV 1324 - 1908, No. 136, 15 Şubat 1324, s. 14).

7 MMZC, C. 6, D. II, Si. 1, 22. İçt. (16 Haziran 1328), s. 386.

8 Askeri rütbe olarak bugünkü tümgeneral karşılığıdır. Türk Silâhlı Kuvvetlerinde 1934 yılına kadar kullanılmıştır. Paşa diye anılan sınıftan bir rütbedir (Mithat Sertoğlu, **Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, s. 104).

9 TV 1325 - 1909, Sayı 200, 21 Nisan 1325.

10 TV 1325 - 1909, Sayı 312, s. 1.

11 TV 1325 - 1909, Sayı 200, s. 3.

tılmıştır[12]. Kanun-ı Esasî "tadilatı" tartışmalarında sorun ele alınmıştır[13].

Hareket Ordusu kumandanlığı, İcra'ya üstünlüğünü sürdürerek, örfi idarenin 1327 (1911) yılının Mart ayı başına kadar uzatılmasını bildirmiş bu istek "Vükelâca" (hükümet tarafından) kabul edilmiştir.

Özellikle 1910 ve 1911 yıllarında Meclis-i Mebusan'da Örfi İdareyle ilgili çok çetin tartışmalar olmuştur. Muhalefet, Örfi İdarenin "hükümetin Divan-ı Harple olan münasebatında (ilişkilerinde) kanuna aykırılık" bulunduğunu belirterek[14], "İdare-i Örfiye'nin meclise haber verilmeden temdidini (uzatılmasını)" protesto etmiş ve çeşitli unvanlarına bir de Harbiye Nazırlığını ekleyen Mahmut Şevket Paşa'yı ve İttihat ve Terakki baskısı altındaki hükümetleri hırpalama yolunu tutmuştur[15]. Bunların en önemlisi, Hürriyet ve İtilaf'ın kurulmasından önceki haftalarda, Mahmut Şevket Paşa ile ilgili "istizah" (gensoru) olmuştur. Bu hırçın tartışmalardan, Paşa da, İttihatçılar da yenik çıkmışlardır[16].

Bu oluşlar içinde, Mahmut Şevket ve Sait Paşa'lar, İttihatçılara olan bağlılıklarını açıklamak zorunda kalmışlardır.

Ve Örfi İdare 1909 Nisan'ından 1912 Temmuz'una değin sürmüştür. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabinesi" tarafından bir ara kaldırılmış (11 Temmuz 1328), fakat üç ay geçmeden yeniden ilan edilmiştir (25 Eylül 1328)[17] ve 1918 yılına kadar sürdürülmüş-

12 TV 1325 - 1909, Sayı 20, s. 3. — Yunus Nadi, **İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmani** s. 183 - 184, s. 226 - 228, s. 229.

13 Bk. s. 274.

14 Örfî İdarece, bir imtiyaz sahibinin, gazetesi kapatılması halinde başka bir gazete çıkaramayacağı kararının alınması üzerine Lütfi Fikri Bey (Dersim) bir önerge vermiştir. Sert tartışmalarla İbrahim Hakkı Paşa kabinesi ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa hırpalanmıştır. Lütfi Fikri Bey'e göre: "... **İdare-i Örfiye Meşrutiyet-i idarede dördüncü kuvvet teşkil edemez. İdare-i Örfiye kuvve-i icraiyenin mes'uliyeti altında ifa-yı vazife eder**". Müfit Bey'in (Ergiri) sorusu: "... **İdare-i Örfiye câri olan yerlerde Meclis-i Mebusan içtima edebilir mi?**" Fakat, hükümete İttihatçı çoğunluk güven oyu vermiştir (MMZC 1325 - 1326, C. 1, D. I, Si. 2, 59. İçt., s. 781).

15 MMZC 1325 - 1909, C. 3, s. 1530.

16 Olaya daha önce değinilmişti, bk. s. 210, 236, not 6; 237, 274.

17 İdare-i Örfiye'nin kaldırılması iradesi 11 Temmuz 1328 - 24 Temmuz 1912'dir (TV, 11 Temmuz 1328, Sayı 1186). 6 Eylül'de, üç günlük idare-i örfiye ilân edilmiştir. (TV, 6 Eylül 1328, Sayı 1233). Daha sonra "Rumeli ve İstanbul vilâyetleriyle Çatalca Sancağı dahilinde idare-i örfiye" ilânı 24 Eylül'de olmuştur (TV, 1328 - 1912, 25 Eylül 1328, No. 1249).

tür. İkinci Meşrutiyet, Hürriyeti ilan ettiği halde 1909'dan 1919'a değin Örfi İdare rejimi altında yaşamıştır.

Örfi İdareli Meşrutiyet, askeri bir Meşrutiyet olmuştur. İttihatçıları ordu ile bütünleştiren bir araç durumuna getirilmiştir. Divan-ı Harpler gibi özel mahkemelerle yürütülen Örfi İdare, muhalefetin kontrol edilmesinde, hürriyetlerin kısılmasında etkin bir araç olarak kullanılmıştır.

Muhalefet ve Örfi İdare

Muhalefet, hemen her işleminde Örfi İdare elbisesi giymiş İttihatçı baskısıyla karşılaştığı ve ordu desteğinden yoksun kaldığı için, bu duruma ancak meclis içindeki temsilcileriyle karşı koyabilmiştir. Fakat, o da her zaman bir askeri destek aramıştır. Bunu, önce Nazım Paşa'nın kişiliğinde bulacağını sanmıştır. Halaskâr Zabitan hareketini de sevinçle karşılamıştır.

Halaskâr hareketine gelinceye kadar da, Meclis içinde, Harbiye Nezaretini ve Nâzırını yıpratma politikası gütmüştür.

1912 Temmuz'unun başına değin, muhalefet bütün karşı koyma gücünü beş sorun üzerinde toplamıştır.

a) Harbiye Nezareti bütçesini ve Nâzırın isteklerini baltalamak;
b) Mahmut Şevket Paşa ve hükümetleri partizanlıkla suçlamak;
c) Örfi İdare rejimini çürütmek;
d) Ordu'nun politikaya karışmasını önlemek;
e) Kendisine askeri dayanak bulmak.

Muhalefet, bir yandan askerin kışlasına dönmesini isterken, bir yandan da kendisi asker desteğinin arayışı içinde olmuştur.

Parlamento içinde, muhalefet, İttihatçı - asker cephesine karşı savaşını sürdürürken, orduya karşı olmadığını, fakat başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere, bir bölüm asker kişileri eleştirdiğini sık sık belirtmiştir. Örneğin, Harbiye Nâzırı ordunun "timsali" olamazdı. O, bir siyasi memurdu. Asıl ordu timsali ve başkumandan Padişah'tı[18].

Harbiye Nezareti bütçesi görüşmelerinde, Mahmut Şevket Paşa'ya büyük güçlükler çıkarılmıştır. Muhalefetin üzerinde direndiği en önemli sorun, Harbiye bütçesinin, öteki bütçeler gibi devletçe (ve meclisçe) kontrol edilebilmesidir. Hemen her bütçe ince-

[18] Lutfi Fikri Bey'in konuşmasından (MMZC, 1327 - 1911, C. 6, D. I, Sl. 4, 12. İçt., s. 220).

lenmesinde bu nokta ısrarla ileri sürülmüştür. Maliye Nâzırı Cavit Bey ve sonra da Nail Bey, bu konuda muhaliflerin görüşlerini paylaştıklarını söylemişlerdir[19]. Fakat, eski usul sürdürülmüştür.

Yine bütçe ve tahsisat istekleri çok büyük zorluklarla karşılanmış, Meb'usan Reisi'nin çabalarına rağmen sonuçsuz kalanlar olmuştur. Mahmut Şevket Paşa, güçsüz kaldığını itiraf etmiştir ve adeta yalvarır duruma düşürülmüştür[20]. Muhalifler, ordudaki suistimallerle ilgili önergeler vermişlerdir.

Örfi İdare konusuna gelince, en sert tartışmalara konu olmuştur. Örfi İdare'nin İttihatçılar için seçim güvencesi olduğu, "intihabat" bitince kalkacağı ileri sürülmüştür[21]. Bu konuda verilmiş olan gensoru önergeleri reddedilmiştir. Örfi İdare'nin Meclis'e haber verilmeden uzatılmasının ise "Meclis üzerinde bir leke" olduğu söylenmiş[22], İbrahim Hakkı Paşa ve kabinesi şiddetle eleştirilmiştir. Özellikle bu sorunda belli başlı sorumlu olarak Harbiye Nâzırı görüldüğü için, en ağır toplar bu hedefe çevrilmiştir. Örneğin Lutfi Fikri Bey, "İdare-i Örfiye korkuluk halindedir" diyerek, İtalyan Kont Cavour (Kavur)un 1866'da söylediği bir sözünü hatırlatmıştır: "En ahmak adam bile İdare-i Örfiye ile bir memleketi idare edebilir"[23]. Mustafa Sabri Hoca, en sert bir dille yargılamalara varmıştır: Örfi İdare, kanun dışına çıkan İttihatçıların emrinde bir rejimdir. Divan-ı Harpler milletin parasıyla kurulmuşsa da, milletin değildir, "hususi" bir mahkeme olmuşlardır. Bir korku rejimidir bu. Öyle ki, "kanun dışına çıkıldıkça korkuluyor, korkuldukça dışına çıkılıyor"[24]. Meşrutiyet, Basri Beye göre, Divan-ı Harb'in "vesayeti altına girmiştir"[25].

19 MMZC, 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 21. İçt., s. 456, 461.

20 "... **Dünyada hiçbir Harbiye Nâzırı yoktur ki, gaz fabrikası için Mebusan'dan para istesin. Fakat ben her gün o mevkide bulunuyorum", "... Vartkes Efendi olsa bana yardım eder", "... Hayırlı bir iştir. Bana yüzbin kuruş vermenizi teklif ederim. Bir teşebbüs-ü insaniyetkâranedir. Size tekmil amele evlâdı ve ailesi dua eder"** (MMZC 1326 - 1910, C. 4, D. I, Si. 3, 63. İçt., s. 1806, 1807).

21 MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si. 3, 11. İçt., s. 253.

22 Bk. s. 316, not 15.

23 MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si. 3, 12. İçt., s. 295.

24 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 227.

25 "... **Tanzimat-ı Hayriye'den beri biz dahile, harice karşı ıslâhat vaadediyoruz. Halbuki her gün keyfi harekât ile, istibdadı şekilden şekile sokuyoruz. Bugün de Meşrutiyetimizi Divan-ı Harbin vesâyeti altına vermişiz"** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 254).

Muhalefetin Tırmanması

Mahmut Şevket Paşa ile ilgili suçlamalar "istizah" tartışmalarında doruğa çıkmıştır. Ve bu saldırılar yurt dışında da sürdürülmüştür. Önce, Paşa diktatör olarak nitelenmiştir. Dahiliye Nâzırı'nın diktatör görmediğini söylemesi üzerine, Boşo Efendi: "Diktatörlerin Napolyon şeklinde mi olmasını istiyorsunuz" derken onun "şöhret harisi" (tutkunu) olduğu subayları siyasete soktuğu, istibdatla bütünleştiği, kim kuvvetliyse onun Nazırı olmayı istediği, asıl 31 Mart kurtarıcılarının Nazım ve Edhem Paşa'lar olduğu ileri sürülmüştür[26].

İttihatçıların, Abdülhamid'e verdikleri jurnaller ortaya çıkmasın diye Paşa ile birleştikleri söylenmiştir[27]. Örfi İdare ile Paşa'nın aynı şey olduğu, Trablus'u bırakarak meclisle savaştığı da belirtilmiştir.

Şerif Paşa'nın Paris'te giriştiği eleştiriye göre de, Paşa Almanların adamı, "Krupp ve Mauser fabrikalarının bir yaratığı", "hem bir dev, hem de bir cüce"dir[28].

Mebusan'daki tartışmalar karşısında, Mahmut Şevket Paşa şaşırmış ve bocalamıştır. Hürriyet ve İtilâf programını okuduğu halde İttihat ve Terakki programını kabul ettiğini Âyan'da da açıklamıştır[29]. Mebusan'a karşı sert tutumunu bırakmış, en ağır eleştirilere boyun eğerek, "elinizi kaldırıp indirmenizle tamamen sukut

26 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 233, 264.

27 MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 221 - 223. Aynı durumu **Mécheroutlette**'te yazmıştır. (Bk. 28 sayılı nottaki sayılar) — Albert Fua, **Canailles! Canailles!** (**Mécheroutiette** No. 39, Fevrier, 1913, s. 11 - 13).

28 **Mécheroutiette**'te çıkmış olan şu yazılara bk. "**Mahmout Chévket Pacha, Une Créature Des Fabriques Krupp et Mauser**" (No. 31, Mai 1912, s. 9) - (No. 33, Août 1912, s. 32 - 33), **Mebusan'da da aynı suçlama yapılmıştır** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 233.

29 "... **Fakat Harbiye ve Bahriye Nâzırları bir fırkaya dâhil olmazlar ve olmamalıdırlar. İşte bu cihet onlardan talep edilebilir. Lâkin bir fırkanın fikrini kabul edebilirler. Meselâ bendeniz — bunu açıkça söylüyorum — İttihat ve Terakki Fırkası'nın programını kabul etmişimdir. İtikadım böyledir. Hürriyet ve İtilâf programını okudum, onu kabul edemiyorum. Fakat nâzır olmakla bundan fazla bir şey yapamam. Asker bir nâzır için bundan fazla bir şey yapmak câiz değildir. Bir fırkaya, bir cemiyete girmek, bir Harbiye Nâzırı için ben İttihat ve Terakki'denim, yahut Hürriyet ve İtilâf'tanım demek kat'iyen câiz değildir. Ve hiçbir vakit de bu olmamalıdır**" (MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 20. İçt., s. 152).

edebilirim" demiştir[30]. Bu meclise karşı da İttihatçıları kuvvetli gördüğünü belirtmiştir[31]. Örfi İdarece mahkum edilenlerin sayısını açıklama gerekliliğini duymuştur[32]. Paşa, geleceğini karanlık görüyor, "mazisi"ni saldırılara kalkan gibi kullanıyordu, diktatörlüğü reddediyordu[33]. Paşa'yı kurtarmak için, üç kez söz alan Şadr-ı âzâm Sait Paşa, 1909'daki "kahramanın" tanınamaz hale geldiğini söylemek zorunda kalmıştır[34].

Meclis'te Hürriyet ve İtilâf Fırkası kurulmuş, bilinen gelişmelerden sonra Mebusan Meclisi feshedilmiştir[35].

3. 1912 Yılı Mebusan'ı ve Halaskârlar'ın Çıkışı

1912 genel seçiminden sonra, silme denecek bir İttihatçı çoğunluğu parlamentoya barışçıl bir hava getirmemiştir. Artık ordu da

30 **"Efendiler, sizin bir elinizi kaldırıp indirmenizle benim tamamıyla sukut edeceğimi bilirim ve ben ona tamamen mutekidim"** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 212).

31 **"... Mutedil Hürriyetperveran Fırkasında büyük bir kuvvet görmüyorum. Sizin fırkanız Ahali Fırkası ile ittihat etse yine bir kuvvet teşkil edemez... Ben bu memlekette şimdiki halde kuvveti İttihat ve Terakki Fırkasında görüyorum. Bir intihabat icra edilse dahi, ben mutmainim ki, İttihat ve Terakki Fırkası galebe edecektir"** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 214).

32 Paşa, bu dökümü Âyan'da yapmıştır: **"31 Mart'ta zimethal olanlar da dahil olduğu halde üç buçuk senede 698 kişi nefyedilmiştir (sürgüne gönderilmiştir). Bu mecmudan 267 kişi hükmen nefyedilenlerden ve 87 kişi de idareten gidenlerden, affedilmiş, İstanbul'a yahut memalik-i saireye gitmişlerdir. Zannederim ki bu da bir şey değildir... Maksadım zalim değil, merhametli olduğumu arzetmektir"** (MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1. 21. İçt., s. 181).

33 **"... Bana bir diktatör taslağı diyorlar. Ben, efendiler, diktatörlük etmedim. Evet, bu memlekette hükümdar ve hükümet mevcut olmadığı on, onbeş gün içinde bu memleketin, bu hükümetin mukadderatını elimde bulundurdum. O vakit ben bir emrimle istediğimi kurşuna dizdirebilirdim. Bunu inkâr etmezsiniz. Fakat sizi temin ederim ki, o vakit dahi benim elime geçen kuvveti kat'iyen ve ebeden suiistimal etmedim". "... Ben eminim ki mazim kadar parlak bir istikbale sahip olamayacağım"** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 212, 215).

34 **"... Meclisin iptidasında refikim Mahmut Şevket Paşa tarafından vaki olan müdafaat bende bir tesir hasıl etti, hem de pek elim bir tesir, bunun sebebi onu muhti (hatalı) gördüğüm için değil, üç sene evvel onun Ayastafanos'ta (bugünkü Yeşilköy) gördüğüm hal ile şimdiki hal ve mevkii arasında müşahede ettiğim azim, azim tefavüttür (farktır)"** (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si. 4, 12. İçt., s. 233).

35 Bk. s. 270.

ikiye bölünmüştür. İttihatçı ve İtilâfçı subayların kalpaklarının biçimi bile değişiktir[36].

Sait Paşa kabinesi iş başındadır, müzminleşen Kanun-ı Esasî değişikliği pamuk ipliğine bağlanmıştır. 1912 bütçesi konuşulurken bir, yandan da, Mahmut Şevket Paşa'nın girişimiyle, Haziran ayı içinde "Mensubin-i askeriyenin siyasiyat ile men-i iştigali zımnında Askeri Ceza Kanunnamesine zeyl olmak üzere tanzim olunan layıha-yı kanuniye"nin meclise gönderildiği açıklanmıştır (13 Haziran 1328 - 26 Haziran 1912).

Mahmut Şevket Paşa'nın gerekçesine göre "maateessüf bazı zabitanın fırak-ı siyasiyeye (siyasi partilere) intisap ve siyasiyat ile iştigal eylediği bu kere Manastırda tahaddüs eden vekayi ile müsbittir". Askeri Ceza Kanununda, bu eylemin cezası yoktur. Oysa suç sayılmalıdır[37].

Manastır Olayı

Ülkede yeni bir ihtilal havası esmektedir. Ordunun küçük kademelerindeki subayların Mahmut Şevket Paşa'ya "tehditkâr" mektuplar gönderdikleri haberi Fransız kamuoyuna bile aktarılmaktadır[38].

Mahmut Şevket Paşa, olayı doğrulamıştır. Birkaç subay, eratı kandırıp dağa çıkmışlardır. Fakat "manası büyüktür". Orduda genel bir "nefretle" karşılanmıştır. Gerçi birkaç beyanname gönderilmiştir ama, durum abartılmaktadır. Paşa, sözlerini şöyle bitirir: Partiler de, askere el atmamalı. "Rica ederim memleketin menfaa-

36 Cemal Kutay: "... **İttihat ve Terakki sempatizanı olan zabitler, Hürriyet ve İtilâf taraftarı olan zabitlerinin kalpaklarının şekli bile "başka" idi. Şekle kadar inen bu ayrılık, ruhta ve mefkûrede nasıl derin çukurlar açmazdı... İşte Rumeli, bu çukurların içinde, yok yere kaynayıp gitmiştir" (Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci, s. 26).**

37 İlk görüşme 13 Haziran 1328 tarihli 22. içtimadadır. Tasarı Mebusan'da görüşülmekteyken, Manastır olayı patlak vermiştir ve görüşmelere konu olmuştur. Tasarı büyük bir çoğunlukla kabul edilmiş ve Âyan'a gönderilmiştir. Âyan'daki görüşmeler de hayli ilginç olmuş, tasarı değişikliklerle, yeniden Mebusan'a gönderilmiştir. Fakat Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti tasarıyı geri istemiştir. Ve görüşülmeden Meclis feshedilmiştir. Daha sonra bir muvakkat kanun olarak çıkarılmıştır. Her iki meclisteki görüşmeler için bk. (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 22. ve 46. İçt., s. 383 vd., s. 885 - 892) — MAZC 1327 - 1330, D II, Si. 1, 19. İçt., s. 137 vd.

38 Lettre au Grand-Vizir (Mécheroutiette, No. 41, Avril 1913).

tini düşünsünler"[39]. Mahmut Şevket Paşa'nın Mebusan'daki konuşması daha da ayrıntılı olmuştur. "Dağa çıkanlar" oniki zabit, elli altmış kadar neferdi. Bir kısmı pişman olarak geri dönmüştü. Bir kısmı yakalanıp tutuklanmıştı ve Divan-ı Harpçe yargılanacaktı[40].

Bu konuşma üzerine, 2. dönemin birkaç muhalif meb'usu harekete geçmşilerdir. Çamlık Meb'usu Şahin Bey'e göre "bir zabit şerefini, haysiyetini, rahatını bırakıp niçin dağa çıksındı?" Harbiye Nazırı daha açık konuşmalıydı. Asıl muhalefet Kayseri Meb'usu Ali Galip Bey'den gelmiştir. Şu sırada "birçok zabitan böyle bir cemiyet tertip edip yeminlerle, teminlerle taahhüt altına girip bir maksat istihsaline azmettikleri sırada" bu kanuna ne lüzum vardı? Bu sözler Mebusan'ı elektriklendirmiştir. Galip Bey ağır şekilde suçlanmış ve konuşmaması kararı alınmıştır. Bu konuda ilginç bir konuşmayı Vartkes Efendi yapmıştır[41].

Meclislerde yapılan bu açıklamaların bir benzerini de, Mebusanda Sait Paşa yapmıştır: "... Hükümet Yeniçeriliğin geri gelmesini hiçbir vakit istemez. Onu Padişahımızın cedd-i emcedi Sultan Mahmud-u Sani kaldırmaya muvaffak oldu. Onun için devlet hayat-ı taze buldu. Bu devlet, kendini muhafaza etmek için daima ordusunu böyle şeylere temayül edenlerden masun tutmaya ve bunun için her nevi tedbiri ittihaza mecburdur. Zannederim ki millet de müttehittir"[42]. Alkışlarla karşılanan bu sözleri Muş Meb'usu İlyas Sami Bey "Meclis de iştirak eder" diyerek tamamlamıştır[43].

"Memleketi Kurtaracak Kanun"

Sözü edilen tasarı, parlamentoya bu ortam içinde getirilmiştir. Tasarının "müstaceliyetle" (ivedilikle) görüşülmesi kabul edilmiş

39 MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 20. İçt., s. 149 - 150.

40 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 23. İçt., s. 183.

41 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 23. İçt., s. 387 — Arnavutluk hareketleriyle ilgili olarak bk. Cafer Tayyar (Eğilmez, Paşa), **Vesaik-i Resmiyeye Müstenit Arnavutluk Harekâtı** (Bursa 1334) — Dahiliye Nâzırı Adil Bey'e çekilen telgraf metni bu kitaptadır (s. 40) — A. B. Kuran'a göre "Dağa çıkma" olayının tarihi 22 Haziran 1912'dir (**İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, s.272 - 275). Çıkan zabitlerin isimleri: Yüzbaşı Tayyar, Mümtaz, Tahsin, Mülâzım Kasım, Nafiz, Hamza, Ahmet Bedevi Kuran da Manastır'a çağrılmış, muhalif bir gazeteyi yönetmiştir. (A. B. Kuran, **Aynı eser**, s. 272 - 275 ve Dr. Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?** s. 36).

42 Bu konuşmalar için bk. MMZC 1328 - 1912, D. II, Si. 1, 23. İçt., s. 387, 390, 393, 395, 396.

43 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. 2, Si. 1, 33. İçt., s. 683.

ve görüşmelere başlanmıştır. Mahmut Şevket Paşa'ya göre, böyle bir kanunu çıkarmanın tam zamanıydı. Manastır vak'asının yarattığı tepkiden yararlanmak gerekiyordu[44]. Önce "siyasetle uğraşmak nedir?" sorusunun cevabı aranmıştır.

Mahmut Şevket Paşa'ya göre, ordunun bir devleti yıkılmaktan kurtarması bir şerefti. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki ile ordunun ortak çalışması sonunda ilan edilmişti. Fakat, ondan sonra orduyu daldığı siyasetten kurtarmak gerekmekteydi. Kendisi Goltz (Golç) Paşa'ya mektup yazarak, gazetelere makaleler yazmasını ve uyarmasını istemişti. Bu kanun, "memleketi kurtaracak kanunların en önemlisi olacaktı"[45]. Şahin Bey'e göre ise, bu kanunun muhalif fikirli zabitan hakkında tatbik edilmesi memleketin inkırazına imza atılması demekti[46]. Muhalefet, 1912'de, askerin politika ile uğraşmasına karşı değildir.

İttihat ve Terakki liderlerinden Seyyit Bey'in görüşü bir açıdan çok ilginçtir: Bu kanundan en fazla ve manen İttihat ve Terakki Fırkası "müteessir" olacaktı. Çünkü, "İttihat ve Terakki Fırkası doğrudan doğruya ordudan doğmuştur (tevellüt etmiştir). Ordu serapa (baştan başa) İttihat ve Terakki Fırkasıdır."

Tasarı büyük çoğunlukla kabul edilerek Ayan'a gönderilmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın bu meclisteki konuşması bir çeşit itiraf olmuştur[47]. Subay siyasetle uğraşmamalıydı. Seçme, seçilme hakları ayrı bir sorun olarak ele alınmalıydı. Partiler ordudan ellerini çekmeliydi[48].

Bu sırada Paşa Harbiye Nazırlığından istifa etmiştir[49]. Fakat, si-

[44], [45], [47] "... **Meşrutiyetin akabinde siyasiyatla iştigal eden askerler bundan men'olunamazlardı... O zaman muktedir değildim, iktidarım olsa idi dahi men'e cesaret edemezdim... Men'e kalkışsaydım... mürteci addolunurdum. Belki de nefyedilirdim...**" (MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 19. İçt., s. 148 - 150).

[46] MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 23. İçt., s. 390.

[48] Paşa'nın "Fırkalar ordudan ellerini çekmeli," demesine karşılık:

"Fuat Paşa — Bir fırka.

"M. Ş. Paşa — Fırkalar diyorum.

"Fuat Paşa — Başka fırka yokki...

"M. Ş. Paşa — Zatıdevletiniz bir fırka reisisiniz Paşa hazretleri. Ben öyle biliyorum... Umum fırkalar ellerini çekmeli. Bir fırka olsa ona hitap ederim. Ortada çekindiğim yok. Elini çekmeyen fırkayı Mebusan ve Âyan kendisi çektirmeli. O fırkanın eline vurmalı (Pek doğru sesleri) (MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 19. İçt., s. 150).

[49] İstifa nedenleriyle ilgili olarak Sait Paşa Mebusan'da açıklama yapmış ve Harbiye Nezaretinde düşündüğü reformları anlatmıştır (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si. 1, 38. İçt., s. 682).

yaset sahnesinden çekilmemiştir. Yerine "vekâleten" Hurşit Paşa getirilmiştir. Ve tasarıyı Ayan'da savunmuştur[50]. Tasarı, Ayan'da yapılan değişikliklerle Meb'usana gönderilmiştir. Fakat kanunlaşamadan Meclis feshedilmiştir[51].

4. *Halaskârlar: Yapı ve Örgütlenme Sorunları*

Arnavutluk ve Manastır hareketlerinin yarattığı bunalım içinde, bir cunta kurma girişimini ilk olarak Gelibolulu Kemal Bey yapmıştır[52]. 1912 yılında Erkân-ı Harbiye-i umumiye (Genelkurmay) 2. şubede, "tercüme ve istihbarat" subayı olarak çalışan Kemal Bey'e Makedonya'da görev verilmiştir. O da bu gezisinde, siyasal havanın İttihat ve Terakki aleyhine döndüğünü, ordunun içinde de bölünme olduğunu ve iktidar partisine karşı bir hareket için durumun elverişliliğini saptayarak bir Grup Beyannamesi hazırlamıştır. Daha sonra Yorgi Skalyeri isimli bir Rum'un aracılığıyla, Prens Sabahattin'le ilişki kurmuştur. Prens, Kemal Bey'in öncülük ettiği bu eylemi iyi karşılamış ve parasal yardımda bulunmuştur. Kâtibi Satvet Lütfi Bey de bildirileri teksir makinesiyle çoğaltmıştır[53].

Grub'un Yapısı

Halaskâran Grubunun nasıl oluştuğu bugün de bilinmezlerden kurtulmuş değildir. Fakat, İttihat ve Terakki karşısındaki birikimin askeri cephesini kurmak ve ordu içindeki muhalefeti örgütlemek isteyen bir eylemi temsil etme amacı açıktır.

Önce İtilâfçılarla ilişki kurulmuştur. Askeri destek arayan ve büyük bölümü, 1912 genel seçimleri sonucu parlamento dışı kalan

[50] MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 21. İçt., s. 159 vd.

[51] MAZC 1327 - 1330, D. II, Si. 1, 21. İçt., s. 186 - 187 — MMZC 1328 - 1912, D. II, Si. 1, 45. İçt., s. 885 - 887; 46. İçt., s. 891 - 892.

[52] Grupla ilgili bilgilerin hemen tümünü, kitabımızın ilk baskısı için (Gelibolulu) **Kemal (Şenkıl) Bey**'le yaptığımız 19 ve 27 Temmuz 1951 tarihli konuşmalarımızdan almıştık. Yine kendisinin **Halaskâr Zabitan Hareketinin Hakikatı Nedir?** başlıklı, o zaman henüz yayınlanmamış bir yazısından da yararlanmıştık. Bu "muhtıra"nın altındaki tarih 28.2.1947 idi.

[53] **Yorgi** ya da **Georges Scalleri**, Abdülhamid'e karşı kurulmuş olan komitenin kurucularından **Kleanti Skalyeri**'nin oğludur. Bu konuda Fransızca bir kitabı vardır. (Bk. Georges Cléanthé Scalieri, **La Décentralisation et la Réforme Administrative** Constantinople 1911) — Prens'le ilişkiyi Dr. Rıza Nur da doğrulamıştır (**A.g.e.**, s. 36 - 37).

muhalefet, eylemsel (fiili) yolu deneme olanağını kazanmak istemiştir. Askere askerle karşı koyma, eylemi eylemle karşılama yolu böylece açılmıştır. Grubun Hürriyet ve İtilâf Fırkasıyla ilişkisi tam olarak bilinmiyor. Fakat, Dr. Rıza Nur ve bazı kurucu İtilâfçılar Gruba katılırcasına bağlanmışlardır[54]. Prens Sabahattin ekibinden en etkin eleman Satvet Lütfi Bey ile Terlikçi Salih Efendi'dir[55]. Erkân-ı Harp Kaymakamı Yusuf Rasih Bey'le Binbaşı Saffet Bey etkin rol oynamışlardır[56]. Eski subaylardan (Burunsuz) Tevfik Bey de gruba katılmıştır.

Grubun subay üyeleri ve bunların sayılarıyla ilgili kesin bilgilerden yoksunuz. Yalnız, Gelibolulu Kemal Bey'in başvurduğu arkadaşlarına, sır olarak, kurtarıcı (halaskâr) subaylardan oluşan bir "cemiyet"in kurulduğunu haber vermekle örgütlenmeye başlaması, daha önce — 1906'da — İttihat ve Terakki (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti)'nin kuruluşunu andırmaktadır. O zaman da ilk on kurucu, üyelik sayılarını yüzden başlatarak, geniş bir kitleye dayandıklarını belirtmişler ve ilk üye (101) numarayı almıştı[57]. Katılanlar da, aynı yöntemle üye toplamaya girişmişlerdir.

Muhalefet ve Halaskârlar

Küçük grup, genişlemesiyle orantılı toplantılar yapmıştır. Bağlarbaşı (Üsküdar) ve Bostancı toplantıları 1912 Haziran'ında yapılmıştır. Bazı subaylar Grup'la temas etmişlerdir. Rosinyol Hüsnü, Hasan Ali, Mülazım (Teğmen) Salih gibi subayların, Grubun varlığını kabul etmelerine rağmen, üyelikleri sağlanamamıştır[58].

Grubun, Fırkalarla ilişkisi Ayan'da, Mahmut Şevket Paşa tarafından belirtilmiş, Hürriyet ve İtilâf Reisi Müşir Fuat Paşa ile yumuşak, Ayan'ın havasına uygun, bir tartışma da geçmiştir.

Grup, 1912 yılının boğucu siyasal ortamına Manastır olayı ile paralellik kurarak ve bu ortamın koşullarından yararlanarak girmiş-

[54] **Aynı Eser**, s. 36.

[55] Şehbenderzade Ahmet Hilmi, **A.g.e.**, s. 36.

[56] Grubun aldığı karara göre, üyeler hiçbir memuriyet kabul etmeyeceklerdi. İki istisna olarak, **Yusuf Rasih Bey** İstanbul Polis Müdürlüğüne, **Saffet Bey** de geçici olarak İstanbul Merkez Kumandanlığına atanmışlardır (**Kemal Şenkıl**'ın muhtırasından).

[57] Bk. s. 21 - 22.

[58] **Asaf Muammer (Kütayis) Bey**, 1949 yılı Aralık ayında yaptığımız konuşmalardan birinde bu durumu doğrulamıştır — **Kemal Bey (Şenkıl)**, başvuran subaylardan birinin kuruculardan Hilmi Bey olduğunu söylemiştir.

tir. Ve klasik muhalefet tezlerine bağlanmıştır. İttihat ve Terakki istibdadının yıkılması ve ordunun siyasetten çekilmesi ilkeleri başta gelmiştir. Ne var ki, Mahmut Şevket Paşa tezine uygun olarak, tüm kötülükleri ordu kaldıracak, "gayrı meşru" sayılan Meclis-i Mebusanı ve hükümeti dağıtacak, onları meşru yollardan yeniden kuracak, ondan sonra kışlaya dönecektir. Grup üyeleri, başarıya ulaştıktan sonra, memuriyet kabul etmeyeceklerdir. Gruba, sivil eleman almama kararına gelince, bu tam uygulanamamıştır.

Hücuma hazır duruma gelen grup, ilk eylemler olarak Sait Paşa hükümeti ve Mebusan üzerinde baskı olayları planlanmıştır.

5. *Parlamento'ya Karşı Eylemler*

Parlamento dışı muhalefetin askeri vurucu kuvveti olarak ve olduğundan çok daha büyük bir örgütü temsil ettiği görüntüsünde hayli başarılı olarak, ordudaki bölünmeden de yararlanarak Halaskâran Zabitan Grubu, Meclis-i Meb'usan üzerinde baskı yollarına başvurmuştur.

1. Aşama: İttihatçıların İktidardan Düşürülmesi

Arnavutluk'taki karışıklığın yarattığı heyecan, paniğe dönüşünce, ufak bir tehdit alevi, muhalefetin isteklerini, çorap söküğü gibi gerçekleştirmiştir.

Arnavutluk'tan çekilen telgraflar kamuoyunu ve parlamentoyu karıştırıyordu. Meclis-i Ayan'a gelen telgraflarda adaletli bir heyetin gönderilmesi isteniyordu. Bazı üyeler Sait Paşa hükümetinin durumu açıklamak üzere çağrılmasını istemişlerdir. Gizli celse önerenler, kan akmasının durdurulmasını isteyenlerle birleşiyordu. Arnavut üyeler heyecanlıydılar[59].

Aynı durum Mebusan'ı 2 Temmuz 1328'deki 33. birleşiminde harekete getirmiştir. Sait Paşa Arnavutların isteklerini sayarken, bunların birkaç kişinin özel çıkarı mı, yoksa "Arnavut Kavmi"nin istekleri olup olmadığını, yüksek sesle düşünür gibi, soruşturmuştur. Sadr-ı âzâma göre, "biçare ve bihaber Arnavutlara" birkaç çıkarcının imzalattığı telgrafların Heyet-i Vükelâya haksız iftiralar yönelttiğini vurgulamaktadır[60]. Ve güvenoyu istemiştir.

[59] Bu telgraflar ve konuşmalar Âyan'ı da karıştırmıştır (MAZC, 1327 - 1330, D. II, Si 1, 24. İçt., s. 218 - 220; 26. İçt., s. 240; 30. İçt., s. 253).

[60] MMZC, 1328 - 1912, D. II, Si. 1, 33. İçt., s. 683.

Hariciye Nâzırı Asım Bey'e gelince, Arnavutluk harekctini küçümseyerek, devletin geleceğinden "namusu kadar emin olduğunu belirtmiş ve hayalci sözlerini tarihe geçirtmiştir[61]. Fakat telgraflar parlamentoyu yaylım ateşine tutmakta devam edecektir.

Sait Paşa ezici bir çoğunlukla güvenoyu almıştır[62].

Halaskâran Grubu tam bu sırada harekete geçmiştir. Rumeli'deki olayların İstanbula sıçradığını, ordu içinde kaynaşma haberlerini kamuoyuna yayarak etrafa korku salmıştır. Gazetelerde yayınlanan "Grup Beyannamesi", Şura-yı Askeri Reisliğine ve Padişaha sunulan bir başka bildiri iktidarı da korkutmuştur. Güvenoyu üzerinden yirmi dört saat geçmeden (3 Temmuz gecesi) Sait Paşa istifasını vermiştir[63].

İstifa gecesi Grubun Bostancı toplantısı yapılmaktadır. İttihatçı bir heyet Grup'la ilişki kurarak, yeni kabine hakkında fikrini sormuştur. Üç paşadan oluşan temsilciler heyeti, yalnız Sadr-ı âzâm tayini üzerinde israr edilmemesini, bu yetkinin Padişahın olduğunu söylemişlerdir. Grup, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olması, Kamil Paşa'nın da görev kabul etmesi şartıyla herhangi bir kabineye evet diyeceği yanıtını vermiştir. Biraz da alaylı olarak veri-

61 Nâzırın sözlerinden: "... **Biliyordum ki yaşamak ve mes'ut olmak için her türlü şeraiti bulunan bu devleti muazzama-i Osmaniye, terazu-yu siyaset-i âlemde bir siklet idi. Biliyordum ki bu sikletin bulunduğu keffeden ref'i (kaldırılması) Avrupa düvel-i muazzama-i siyasiyesini kâmilen ihlal edeceğinden, hatıra bile getirilemezdi. Binaenaleyh tereddüdü ve yeisi mucip bir sebep yoktu. Efendiler, bu devletin âtisinden (geleceğinden) imanım kadar eminim. Kan, toprak kardeşi olan Osmanlılar, müttefik, müttehit bulundukça, her fert kendine terettüp eden vazife-i vataniye ve içtimaiyesini gereği gibi ifa ettikçe, dünyada hiçbir harici düşmandan korkmamalıdır. Fakat dahilde tefrika (ayrılık) karşısında titremelidir"** (MMZC 1328 - 1912, C. II, Si. I, 33. İçt., s. 684).

62 Sait Paşa hükümeti bu açıklamayı Sadaret bütçesi konuşmalarında yapmıştır. Fakat, birden güvenoyu istemiştir. İttihatçı onbeş meb'usun imzasıyla bir "takrir" verilmiştir. Oylamaya 198 kişi katılmış, 4 muhalif oya karşı, 194 oyla güvenoyu verilmiştir. Muhalifler: Süreya (Berat), Sami (Berat), Zeynelabidin (Konya), Abdulah (Adana) (MMZC 1328 - 1912, D. II, Si. I, 33. İçt., 2 Temmuz 1328, s. 693).

63 Sait Paşa'nın istifanamesi 1 Şaban 1330 - 3 Temmuz 1328 (16 Temmuz 1912) tarihlidir. "Serkâtib-i hazreti şehriyari" Halit Ziya Bey, durumu 4 Temmuz 1328 tarihli tezkereyle bildirmiştir (TV 1328 - 1912, 5 Temmuz 1328, No. 1181). İstifanın Mebusan'a bildirilmesi için bk. (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 35. İçt., s. 722) — Âyan'da da söz konusu edilmiştir (MAZC 1327 - 1330, D. II, Si 1, 25. İçt., s. 224).

len isimle "Büyük Kabine", Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti olarak kurulmuştur[64].

Sait Paşa'nın istifası Meclis'i de[65], İttihatçıları da şaşırtmıştır[66]. Ve kendilerini beklemedikleri anda muhalefette bulmuşlardır. Bu alışık olunmayan bir muhalefet türüydü. Meclis'in çok büyük çoğunluğu İttihatçıydı. Asıl yeni kurulan kabine muhalefeti temsil ediyor ve parlamento dışı bir muhalif kitleye dayanıyordu.

Muhalefet savaşın ilk aşamasını gerçekleştirmişti. İttihatçı kabine dağıtılmıştı.

2. Aşama: Fesih (Mebusan'ın Dağıtılması)

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, kurulur kurulmaz, İttihatçı Meclis çoğunluğuyla sert bir diyaloğa girmiştir[67] ve fesih olanaklarını aramaya başlamıştır. Bunun için de Mebusan'la sürekli olarak ısrarla sürdürülebilecek "ihtilaflar" (anlaşmazlıklar) çıkarma yoluna gitmiştir. Muhalif basın, değişikliği yeni bir Meşrutiyet dönemi saymıştır[68].

İlk sorunlar kabinenin programı ve güvenoyu nedeniyle çıkmış, ya da çıkarılmıştır. Kabine, programında, kamuoyundaki "hoşnut-

64 Şehbenderzade Ahmet Hilmi: **A.g.e.**, s. 17 vd.

65 Meclis'teki tepkiyi ilk kez Hallacyan Efendi (İstanbul) dile getirmiştir. Hallacyan Efendi "... **Bugün Meclis'in, Meşrutiyetin hayatı mevzuubahistir**" diyerek söze başlamış ve Manastır olayını anlatarak Sait Paşa hükümetini, asi subayları vaktinde cezalandırmadığı için eleştirmiştir. Meclis-i Mebusan tarihinde rastlanmayan ezici, "ittifaka karip" bir güvenoyu aldıktan sonra "yeni bir sebep yokken" istifa olayını belirterek, "**Nasıl olur da bir kabine böyle düşer?**" demiş ve isyancıların her yerde söz geçirdiklerini söylemiştir. Sait Paşa kabinesinin, durumun sorulması ve aydınlatılması için, çağırılması istenmiş, fakat yeni kabine kurulduğu için buna gerek kalmamıştır (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 37. İçt., s. 738 - 739, 740 - 741).

66 İstifa olayının İttihatçıları şaşırttığı daha sonra, Mütareke döneminde açıkça belirtilmiştir. Mustafa Paşa Divan-ı Harbi'nde sorguya çekilen İttihatçılar arasında, eski Kâtib-i Umumi'lerden Mithat Şükrü Bey, "**Bu istifaya taaccüp ettik (şaştık)**" demiştir (**Divan-ı Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi**, s. 116 — TV Sayı 3561).

67 Örneğin Ahmet Huhtar Paşa konuşmalarında "haberiniz olsun" gibi âmirane edalar takınmış, Hüseyin Hilmi Paşa azarlama tonunda konuşmuştur. Ve yine örneğin Rahmi Bey (Selânik) "teneffüs için de müsaadeyi hükümetten mi alacaksınız?" demiştir (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 43. İçt., s. 836).

68 **İktiham** gazetesine göre bu "Beşinci On Temmuz"du (10 Temmuz 1328 sayısı).

suzluk sebeplerini" bazı noktalarda toplamıştı[69]. Bunları İttihatçılara "tasdik" ettirmek, haklarındaki suçlamaları kabul ettirmek olacaktı. Hatta, kabinenin güvenoyu alması için programın okunmasına gerek olmadığı bile, eski Sadr-ı âzâm yeni Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa tarafından ileri sürülmüştür[70]. Yeni Sadr-ı âzâm, güvenoylamasının mutlaka aynı gün verilmesini ve bu önerinin kabul edilip edilmeyeceğinin bildirilmesini ısrarla istemiştir. Ortaya yeni muhalifler çıkmıştır[71]. Uzun tartışmalar sonunda, hükümet, hatırı sayılır bir muhalefete karşı adeta zorla güvenoyu almıştır[72].

Halaskâran grubu, Meclis üzerindeki eylemsel baskısını sürdürmüştür. Meclis Reisi Halil Bey'in evine bıraktırdığı mektup büyük bir tepki yaratmıştır[73]. Halaskâran önce Meb'usan Meclisi'ni "Fındıklı Tiyatrosu"na benzetiyor, İttihatçı çoğunluğu ağır şekilde suçlayarak derhal fesih yoluna gidilmesini, yoksa kırksekiz saat sonra "vatan görevlerini" yerine getireceği tehdidinde bulunuyordu[74].

Görüşmeler bir anda elektriklenmiştir. Verilen bir önerge üzerine, Sadr-ı âzâm ile Harbiye Nazırının (Nâzım Paşa) Meclise çağırılarak açıklamada bulunmaları istenmiştir[75]. Nâzım Paşa çağrıya

69 Nedenler programda dört noktada toplanmıştı: 1 — Seçimlerde memurların kanunsuz müdahaleleri; 2 — Tayinlerde yasa dışı hareketler; 3 — Askerlerin ve memurların fırkalara girmeleri; 4 — Kanun-ı Esasi'ye ve kanunlara aykırı işlemler (Bunların tümünden de İttihat ve Terakki sorumlu tutuluyordu) (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 43. İçt., s. 832).

70 Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa, programı okumuştur ve 1324 (1908)den beri, kabine programının okunması diye bir sarahat bulunmadığını söylemiş ve "**Mutlaka bugün, suret-i kat'iyede Meclis ne diyecekse demelidir. Bu talebimizin kabul edilip edilmeyeceği de oylanmalıdır,**" demiştir. Vartkes Efendi "**Acele işe şeytan karışır,**" diye alaylı cevap verirken, Berat Meb'usu Süreyya Bey, "**Onu Sait Paşa beyannamesini okurken niye düşünmediniz? ... Hattâ Sait Paşa kürsüden inerken şak şak alkışladınız,**" demiştir. (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 43. İçt., s. 832, 834).

71 Esat Paşa, Süreyya, Şahin Bey gibi Arnavut meb'uslar, Ali Galip Bey (Kayseri).

72 Katılanların sayısı: 167, lehte oy sayısı: 113, aleyhte oy 45, çekimser: 9 (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 43. İçt., s. 850) — Bir anlaşmazlık çıkmamasına özen gösteren İttihatçılar oylamada bölünmüşlerdir. Halil Halit, Ubeydullah, Yunus Nadi, Hakkı Baha, İsmail Canbulat Beyler aleyhte oy vermişlerdir. Seyyit İsmail Hakkı, Talât, Cavit, Rahmi Beyler lehte oy kullanmışlardır.

73 Mektubu bırakan Mülâzım Salih Efendi'dir (**Kemal Şenkıl'dan**)

74 Mektup metninin bir bölümü verilmiştir (bk. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili Belge 22, s. 122).

75 "Takrir" (önerge) metni aynen verilmiştir. Bk. Belge 23, s. 123.

gelmiş, çok soğuk bir konuşma biçimiyle Meşrutiyetin başından beri tutulan yanlış yolun sonucuyla karşılaşıldığını söylemiştir, diyalog kapanmıştır[76].

Gazeteciler ve yazarlar, Halaskâran için lehte aleyhte yazmışlardır[77]. Meclise, Halaskâr hareketini kınayan telgraflar yağmaktadır[78].

Bu olayların atlatılması Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetini memnun etmemiştir. Bir anlaşmazlık aranmış ve bulunmuştur. Hükümet, Âyan'dan "tadilen" (değişiklikle) gönderilen Kanun-ı Esasi değişikliğini getirmiştir. Bu hareket de sert tepkiyle karşılanmıştır. Hükümetin Halaskâran Grubu'nun baskısı altında bulunduğu ileri sürülmüştür[79]. Tartışma büyümüştür. Pek eski olmayan defterler karıştırılmıştır[80]. İttihatçılar fesih tehdidiyle karşılaştıklarını an-

76 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 40. İçt., s. 771 - 772.

77 Hasan Sadi: **İttihat ve Terakki'nin İflâsı** adlı kitabındaki yargısı: "**Şimdiki Halâskâr Zabitan Grubu da onlardan mukaddestir. Çünki vatanı ikinci bir mahvdan kurtardılar. İkinci bir Abdülhamid'in idaresini yıktılar**" (s. 11 - 12) — Selânikli Nuri aksi kanıdadır: "**Vatan en helecanlı dakikalarını yaşıyor. Dâhilen ve hâricen memleketi buhrana sevkeden avamil hep bu hayırsız Halâskâr Zabitan kisvesi altında gizlenen, isimlerini saklayanlardır** (**Efkâr-ı Umumiyeye Hitap**, s. 13) — **Hak** gazetesi, Halâskâr programının analizini **Rumeli** gazetesinden alarak vermiştir (18 Temmuz 1328, s. 3).

78 Yüzlerce imzalı bu telgraflar geldikçe okunmaktadır. Dedeağaç, Konya, Edirne, Bursa, Antalya, Trabzon, Bayramiç'ten gelenler 42. içtimada okunmuştur. 44. içtimada Bayburt, Ustrumca, Ayvacık, Persican telgrafları ilginçtir. Ayvacıklılar "Halâskâr Cemiyeti fesadiyesi"nden, Gümüşhaneliler "Halâskâr Cemiyeti maskesi altında türeyen birtakım menfaatperestler"den söz etmişlerdir. 44. içtimada okunan bu telgraflar üzerine, Tevfik Bey (Ankara) "Anadolu hal-i galeyandadır" demiştir (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 42. İçt., s. 806 - 808; 44. İçt., s. 853).

79 Âyan'a gönderilmiş olan değişiklikler, Âyan'ın yaptığı yeni değiştirmelerle Meclis'e getirilmiştir. Görüşmeler 18 Temmuz 1328'de, 44. içtimada başlamıştır. Karolidi Efendi'nin konuşmasından: "... **Bu Devlet-i Osmaniyenin tarihinde en feci dakikadır... Bakınız koca Rus ordusunu hezimete dûçâr eden Seraskerimiz Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Grandük Nikolâyef gibi seraskerleri hezimete dûçâr eden bir kumandan, şimdi efendim bir isyan tesisi altında bulunuyorsunuz. Şimdi en feci kısmı budur. Burada vicdanınıza müracaat ediyorum, itiraf etmelisiniz**" (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 45. İçt., s. 875 - 876).

80 Çamlık Meb'usu Şâhin Bey'in konuşmasından: "... **Sizin istimal etmek üzere aldığınız silâhlar bugün size karşı istimal ediliyor.**" (MMZC. 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 45. İçt., s. 878).

lamışlardır[81]. Hükümet ısrarı "red" sayacağını bildirmiştir. Bu sorun da atlatılmıştır[82].

Ayan'dan, değişiklikle gelen "askerin siyasetle men'i iştigali" tasarısı da, bu sefer kendisi "ihtilaf" çıkmasın diyen hükümet tarafından geri alınmış, sonra da görüşme başka bir güne bırakıldığı için geçiştirilmiştir[83].

Anlaşılan, hükümet (Büyük Kabine) fesih için anlaşmazlık yolundan vazgeçmiş olmalı ki, başka bir yol seçmiştir. Hükümet, Kanun-ı Esasi'nin bir boşluğundan yararlanarak, Mebusanın 1. Dönemden kalan sorunu çözerek görevini tamamladığını ileri sürmüştür[84]. Âyan, bu tezi kabul edince, Meclis feshedilmiştir (22 Temmuz 1328)[85]. Fesih "İrade-i Seniyyesi" tutucu Âyan'da coşku yaratmıştır. Sadr-ı âzâm'ın İrade'yi okumasından sonra, Âyan'ın kuru ve soğuk havasıyla bağdaşmayacak biçimde, Azaryan Efendi, ayağa kalkmış ve "Padişahım çok yaşa" diye bağırmıştır[86].

İkinci aşama böylece gerçekleştirilmiştir.

81 İsmail Hakkı (Babanzade) Bey'in konuşmasından: "... **Bu, Meşrutiyete bir darbedir. Onun için biz bunu encümenimizde tetkik etmek istiyoruz... Bu mesele-i müstehireden dolayı, ihtimal ki hükümet bir ısrara düşer, çünki görüyoruz ki madde-i kanuniyeyi tâdil etmek için değil, Meclis'i feshetmek için buraya geliyor**" (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 45. İçt., s. 880).

82 Sadr-ı âzam, önce red saymayacağını belirtmiştir. Rahmi Bey sormuştur: "**Hükümet bu karardan memnun mudur, arada ihtilâf var mıdır, yok mudur? Bunu hükümetten soruyorum**". Sadr-ı âzam, mesele-i müstehireyi kabul edip etmeyeceklerini görüşeceklerini söylemiş, ikinci birleşim açılınca red sayılacağını açıklamıştır (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 45. İçt., s. 883, 884, 886).

83 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 46. İçt., s. 891 - 892.

84 Bu durum genellikle ileri sürülmüş olan görüşten ayrıldığımızı gösterir. Mebusan'ın 2. dönemi, birincisinin toplantı yılını doldurması nedeniyle değil, İcra - Teşri arasındaki anlaşmazlığı çözdüğü ve görevini tamamladığı nedeniyle feshedilmiştir. Bu durum Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın okuduğu fesih İrade-i Seniyyesinde çok açık olarak belirtilmiştir. İrade metni aynen verilmiştir. Bk. Belge 5, s. 350 (MAZC, 1327 - 1330, D. II, Si 1, 33. İçt., s. 260).

85 Meclis-i Âyan'ın 22 Temmuz 1328 tarihli 32. içtimaı gizli olmuştur. Pâdişahın fesih isteği bu toplantıda görüşülmüştür. Ve 5 muhalif, 1 çekimser oya karşı 28 oyla kabul edilmiştir. Fesih İradesi 33. toplantıda okunmuştur (MAZC. 1327 - 1330, D. II, Si 1, 33. İçt., s. 259 - 260). Meclisin seddi ve yeni intihap İrade-i Seniyyesi'nin tebliğ olunmak üzere Âyan ve Mebusan Meclislerine çağrı, Âyan Riyaset-i Celilesinin 22 Temmuz sene 1328 tarihli tezkeresinin metni, Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'nın 21 Şaban 330 ve 22 Temmuz sene 328 tarihli mazbata metni için bk. TV, 24 Temmuz 1328, No. 1197. Meclis-i Mebusan'da fesih İradesi'nin okunması olaylı geçmiştir.

86 MAZC, 1327 - 1330, D. II, Si 1, 33. İçt., s. 260.

3. Aşama : Ordunun Siyasetten Uzaklaştırılması Önlemleri

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi Meclis engelini ortadan kaldırmıştır. Ve iktidarda tek başına kalmıştır. Memurların partilere girmelerini ve ordunun politikayla uğraşmasını yasaklayan bir dizi tedbir padişah emirleri "İrade-i Seniyye" ve "kanun-ı muvakkat" yollarıyla alınmıştır.

İlk olarak, tüm memurların ve muallimlerin (öğretmenlerin) siyasal partilere üye olmaları yasaklanmıştır. Girenlerin istifa etmeleri, yoksa tarafsız memurlarla değiştirilecekleri bildirilmiştir. İstifaların yazılı olarak Nezaretlerde "tescil" edilmesi istenmiştir. Bu kurallara uymayanların azledilecekleri kararlaştırılmıştır[87].

Ordu için alınmış olan önlemler daha çeşitlidir:

Önce, subaylara görevleri süresince hiçbir siyasal partiye girmeyeceklerine ve siyasetle uğraşmayacaklarına yemin ettirilmiştir[88]. Ayrıca her birimden ayrı ayrı birer senet alınmıştır[89]. Ve yine, alınan tedbirler Askeri Ceza Kanununa ek bir geçici kanunla ceza yaptırımlarına bağlanmıştır[90].

87 **"Bilumum memurin ve müstahdemin ile muallimînin fırka ve cemiat-ı siyasiyeye memnuiyet-i intisabı hakkında İrade-i Seniyye"** (TV, 5 Kânun-ı evvel 1328, No. 1315). Bu belge, 13 Eylül 1328 tarihlidir. Daha önce, bir Meclis-i Vükelâ kararı olarak da yayınlanmıştır (TV, 28 Temmuz 1328, No. 1200).

88 Deniz ve kara birliklerine mensup "bil'umum erkân ve ümera ve zabitan ve sair mensubin ile kâffe-i efradı askeriye" yeniden tahlif edilmiştir. Tahlif (yemin) sureti: **"Her hal ve mekânda Padişahıma ve Vatanıma Kanun-ı Esasi ahkâmı dairesinde sadakatle ifa-yı hizmet edeceğime ve kavanin ve nizamat-ı mevzua-i Devlete ve mafevklerimin evamirine itaat ve riayet eyliyeceğime ve hizmet-i askeriyede bulunduğum müddetçe fırka ve cemiat-ı siyasiyeden hiç birine intisap ve dehalet ve Devlet-i Osmaniyenin dahilî ve haricî umur-u siyasiyesine veçhen minelvücuh kat'iyen müdahale etmeyeceğime**

Muhammediler : Kur'an-ı Azimüşşan hakkı için
İseviler : İncil-i Şerif hakkı için
Museviler : Tevrat-ı Şerif hakkı için
(Vallahi - Billâhi)"

89 Tahlif edilen ordu mensuplarından alınan senet sureti: "Hafi ve celi hiç bir cemiyet-i siyasiyeye dahil olmayacağımı ve Devletin umur-u dahiliye ve hariciyesine hiçbir suretle kat'iyen müdahale etmeyeceğimi Cenab-ı Hakk'a kasem ve namusumla temin ederim." Ayrıca bu hususta neşredilen İrade-i Seniyye sureti ve Harbiye Nezaretinin tamimi için bk. **İkdam,** (30 Temmuz 1328, s. 2) — Bu belgelerden bazılarının fotokopileri verilmiştir, bk. s. 345.

90 **"Mensubin-i Askeriyenin siyasetle iştigaline dair Askeri Ceza Kanununa Müzeyyel Kanunu Muvakkat"** 25 Eylül 1328 tarihli bu belge metni için bk. TV, 27 Eylül 1328, Sayı 1251.

Bu statüyü tamamlamak için, son olarak yayımlanan başka bir geçici kanunla da, subay, assubay ve erlerle, askeri hizmette bulunanların, seçme ve seçilme haklarını kullanmaları yasaklanmıştır[91].

Bu sırada Balkan Savaşı (ya da Savaşları) patlak vermiştir[92]. Hazırlıksız yakalanan bölünmüş Osmanlı ordusunun savaşa katılması, ve alınan kötü sonuçlar Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesini istifaya zorlamıştır.

Kâmil Paşa kabinesi kurulmuştur (16 Teşrin-i evvel 1328 - 29 Ekim 1912) ve Balkanlılar, bir çeşit Haçlı seferi tutkusuyla Rumeli'yi almışlar, Trakya'da ilerlemeye başlamışlardır.

6. *Grubun Sonu: Balkan Savaşı ve "Taklib-i Hükümet" Girişimi*

"Balkan Harbi" askerin politikaya karışması olayını ve sonuçlarını göstermesi bakımından, yakın tarihimizde, anlamlı bir dönemeç olmuştur.

Halaskâran Grubu bu oluşların ortasındadır. Ne var ki, Grup geniş örgütlenme olanağını bulmuş etkin bir siyasal kuvvet ya da bir cunta olarak ele alınamaz. Çünkü, kurucusunun da belirttiği gibi, bir blöf girişimi olmuş ve başarıya da ulaşmıştır. . ..

Önce Sait Paşa hükümeti "alaşağı" edilmiş, Sait Paşa siyaset sahnesinden silinmiştir. Sonra Meclis-i Mebusan dağıtılmış, en sonra da ordu-siyaset ayrılığını sağlayıcı bir hukuki statü hazırlanmıştır.

Bu statüdeki kurallar uzun süre devam ederek yürürlükte kalmışlardır. Bazıları hâlâ yürürlüktedir. Seçme - seçilme haklarının asker kişilere tanınması için, yarım yüzyılın geçmesini, 1961 yılını beklemek gerekecektir[93]. İmparatorluğun gelenekleri Cumhuriyet rejimini de etkilemiştir.

[91] "Berrî ve Bahrî Erkân ve Ümera ve Zâbitan ile Küçük Zâbitan ve Jandarma Ümera ve Zâbitan Efradı ile Mensubini Askeriyenin Hizmet-i Askeriyede bulundukları müddetçe hakk-ı intihablarını istimal edememeleri hakkında kanun-ı muvakkat". Bu belge de 25 Eylül 1328 tarihlidir. Metni için bk. TV, 27 Eylül 1328, Sayı 1251. — Ayrıca bk. Karakoç Serkis: **Tahşiyeli Kavanin**, C. 2, s. 29 - 103 (Bu eserde, 1923 yılına kadarki gelişmeler ayrıntılı olarak izlenebilir).

[92] Seferberlik ilân eden Balkan Harbi Beyanname-i Hümâyûnu'nun metni için bk. (TV, 9 Teşrin-i evvel 1328, Sayı 1262).

[93] Tam 49 yıl sonra, T.C. Temsilciler Meclisi'nde askerî şahıslara oy hakkı tanınması tartışılmış ve kabul edilmiştir. Bu kitabın yazarı, **Anayasa Ko-**

→

Belirttiğimiz gibi, bütün bu oluşlar boyunca, Halaskâran Grubu'nun rolünü ve etkinliğini saptamak kolay değildir. Bu kadar küçük bir grubun etkinliği, zaman zaman, bunalım ortamının patlama noktalarında aranmalıdır.

Grup üyeleri Balkan Savaşlarına katılmışlardır. Savaş içinde, Kâmil Paşa kabinesinin yaptığı işlerden biri de, Divan-ı Harplerce mahkum edilenler hakkında genel af çıkarılmış olmasıdır[94]. Ve yine öldürülmesinden on üç gün önce Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın hiçbir partiye kayıtlı olmadığına dair devletin resmi gazetesiyle yayınladığı açıklamasıdır (Bk. Belge 3, s. 346). Mahmut Şevket Paşa'nın İttihatçı tercihine tamamen ters düşen böyle bir açıklama, Nazım Paşa'nın Sadr-ı âzâmlığa hazırlık adımı sayılıp sayılmayacağını düşündürebilecek niteliktedir[95].

Fakat İttihat ve Terakki daha tetik davranarak, Bab-ı âli Baskını ile iktidarı yeniden ele geçirmiştir. Bu sefer, Mahmut Şevket Paşa hem Harbiye Nazırı hem de Sadr-ı âzâmdır. İstekleri meclissiz bir dönemde, muvakkat (geçici) kanunlar ve padişah iradeleriyle gerçekleştirilmiştir.

Yeniden iktidara kavuşan İttihat ve Terakki 1330 (1914) genel seçimine değin meclissiz ve "kavanini muvakkate"li bir dönem içinde çalışacaktır. 1914 yılında, İttihatçı bir Mebusan işe başlar başlamaz ilk iş olarak Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa'ların kabinelerini, önce ağır biçimde eleştirecektir[96]. Sonra da Divan-ı Ali'de yar-

misyonu Sözcüsü olarak şu sözleri söylemiştir: "... Bu bakımdan Türk ordusunun oy hakkı ile bozulacak kadar zayıf olmadığına inanıyorum ve Türk ordusunun muhterem subay ve astsubaylarına oy hakkı tanımanın bizim için medenî bir ödev olduğunu ve onlara karşı borçlu olduğumuzu kabul ediyorum..." (T.C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt 2, s. 631).

94 "Divan-ı Harplerce Mahkûm Edilenler Hakkında Aff-ı Umumî" (TV, 24 Kânun-ı evvel 1328, Sayı 1334).

95 Nâzım Paşa'nın Meşrutiyetin ilânından kısa bir müddet sonra askerlikten başka bir şey tanımadığını ilân etmesi, Edirne'de askerin talim ve terbiyesine daimî bir alâka göstermesi grupça bu hususu tahakkuk ettirecek kabiliyete sahip addedilmesinin sebebidir. Bu gaye ile kendisine müracaat edilmiş ve o da, Dr. Nihad Reşat Bey'in yanında "grubun programını harfi harfine tatbik edeceğini yemin ederek söylemiştir" (Kemal Şenkıl muhtırasının 21. sayfasından).

96 Aydın Mebusu Ubeydullah Efendi'nin konuşmasından: "... Büyük Kabine diye tesmiye olunan o küçük kabine Avrupa'nın, Fransa'nın, İngiltere'nin kendisine müzaheret edeceğini ümit hattâ iddia ederek mevki-i iktidara geldi. İngiltere ile Fransa o kabinenin yüzüne tükürdü. Fakat onlarda uta-

→

gılanmasını kararlaştıracaktır[97]. Bu dönemde Gazi Ahmet Muhtar Paşa Âyan üyesidir[98]. Kamil Paşa[99], Sait Paşa [100] ve Mahmut Şevket Paşa[101] ölmüşlerdir.

Halaskâran Grubu, bu sırada, tekrar su yüzünde görünecektir. Bazı üyeleri tutuklanmış olan Grup, yeni bir hükümet darbesi (taklib-i hükümet) girişimine karışacaktır.

Mahmut Şevket Paşa hükümetini iktidardan uzaklaştırmak amacını güden bu girişimde, Prens Sabahattin Bey'in dolaylı ilişkisi olmuştur. Özellikle yakın arkadaşı ve sekreteri Satvet Lütfi Bey eylemin içindedir. Grup lideri durumunda olan Kemal Bey Prens'in evinde saklanmıştır. İstanbul halkına yazdığı "beyanname"yi burada hazırlamıştır.

Hükümet girişimi haber alınca, yine tutuklamalar başlamıştır. Kemal ve Kudret Beyler yurt dışına kaçarak, önce Mısır'a, sonra da Arnavutluğa geçmişlerdir.

nacak bir surat yoktur (alkışlar)". Zöhrap Efendi'nin konuşmasından: "... O hükümet Bab-ı âli nümayişi ile sâkıt olmazdan evvel zaten âr-ü hicap altında kendiliğinden sâkıt olmuş bir hükümet idi. O ye'si âver günlerde, bizde ümit ve tâkat kalmamış olan o günlerde hükümeti ele almak hakikaten bir vazife-i vataniye idi" (MMZC 1330 - 1914, D. III, Si 1, 38. İçt., s. 853, 858).

97 "Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetlerinin âtideki sebeplere binaen taht-ı muhakemeye alınmasını isteyen" önergeler birden fazladır. Salâh Cimcoz (İstanbul), Ubeydullah (İzmir), Sudi (Lâzistan) Beyler tarafından verilmiş olan önergenin metni aşağıda bir örnek olarak sunulmaktadır. Belge metni için bk. Rıfat Uçarol, **Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi** s. 449. — Ayrıca aynı amaçla Bolu Meb'usu Necâti ve Çorum Meb'usu Azmi Beylerce verilmiş olan önergeler de vardır (MMZC 1330 - 1914, D. III, Si 1, 38. İçt., s. 883, 42. İçt., s. 986) — Çekilen kur'a sonucu tahkikat 4. Şube'ye havale edilmiştir. Salâh Cimcoz Bey'e göre "**bunlar katildi ve bu katillerin cezasını vermek lâzımdır**" (MMZC 1330 - 1914, D. III, Si 1, 38. İçt., s. 883 - 884) — Fakat, tahkikat sonuçlanmamıştır. Divaniye Meb'usu Fuat Bey, gecikmeden yakınmıştır (MMZC 1330 - 1914, D. III, Si 2, 34. İçt., s. 270).

98 Bu önergeler verildiği sırada, hayatta olduğunu belirttiğimiz Gazi Ahmet Muhtar Paşa, bir süre Âyan Reisliği de yapmıştır. 1919 yılı Ocak ayında ölmüştür (Cenaze merâsimi, biyografisi için bk. **Söz**, 23 Ocak 1919, Sayı 72).

99 Kâmil Paşa 1912 yılında Kıbrıs'ta ölmüştür ve mezarı da bu adadadır.

100 Sait Paşa 1914 yılında İstanbul'da ölmüştür ve Eyüp Sultan Camii avlusunda gömülüdür.

101 Mahmut Şevket Paşa 1913 yılında Bab-ı âli baskınına tepki olarak girişilen bir hareket sonunda öldürülmüştür. Mezarı Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndedir.

Halaskâran Zabitan Grubu, gizli bir ihtilal cuntası ya da komitesi olarak kurulmuştur. Daha doğrusu kurulmak istenmiştir. Bir dernek boyutlarını kazanamadığı açıktır. Bunalımlar ortamının en alevli anlarında âni karışmalarla, kendini ortaya çıkan sonuçların yapıcısı gibi göstermişse de, aslında bu oluşlar içinde çok zayıf ve küçük bir etken olmuştur. Ve, 1913 yılının bunalımları ortasında, anımsanmaz olmuştur.

B. HALASKÂR ZABİTAN GRUBU'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Halâskâr Zabitan Grubu Beyannamesi ve Programı*

Vaziyet-i esasiye-i memlekete dair bir iki söz

ve

Münevver, hamiyetli Osmanlı zabitanına bugün düşen vazife-i hamiyyet

Memleketimizin geçirmekte olduğu devre-i buhran bugünlerde hâd bir şekle giriyor; inkıraz tehlikeleri yine baş gösteriyor. Meşrutiyetin ilâniyle bir devre-i sükût ve terakkiye girmek yolunu artık tutacağı herkesçe zannedilen vatan-ı Osmanî — mügalâtacıların beyanatı her ne olursa olsun, onlar avamı kendilerine celp için ne kadar safsatalarda bulunur ise bulunsunlar — denilebilir ki devr-i Hamidî nihayetlerine doğru sür'atle gitmekte olduğu hufre-i inkıraza bugün daha büyük bir süratle yaklaşıyor: malûmdur ki Meşrutiyet bu memleket için son bir atım idi; o son atımın da maatteessüf bugün görüldüğü gibi boşa gitmesi Avrupa nazarında Hükûmet-i Osmaniyenin Meşrutiyet-i idare ile de devam-ı hayatı gayr-ı kabil olduğuna bir delil-i kavi olarak telâkki olunuyor, daha doğrusu "değil yalnız Avrupa kıtasında hattâ kürre-i arz üzerinde bile Osmanlıların bir hükûmet-i müstakile suretinde yaşayamayacakları" fikr-i müthişini Avrupa'ya veriyor. Avrupa bir defa böyle bir hükme saparsa âtimizin ne olacağını anlayabilmek büyük bir zekâya tevakkuf etmez sanırız.

İmdi Osmanlı ordusunun hareket ve muvafakat-i hamiyyetperveranesiyle istihsal edilen Meşrutiyet-i idare ilân edilince Avrupa memleketimizi taksim ve işgal plânlarından "muvakkaten" vazgeçti; bize karşı bir "intizar vaziyeti" aldı. Fakat vakta ki bizler Meşrutiyet-i idare namı altında yine idare-i sabıkayı andırır ve bazı yerlerde ona da rahmet okutur hareketlere kıyam ettik; Avrupa "muvakkaten" kayd-ı müthişiyle bize karşı almış olduğu intizar vaziyetinden çıktı. İtalyanların her türlü **hukuk-u düvel kavaidini çiğnercesine Trablusgarb'a hücum** cür'eti, düvel-i muazzama-i sairenin buna karşı bitaraf ve lâkayd kalışı bu "intizar vaziyetinden hurucun" pek manidar ve fakat bizim için felâketâver ilk eseridir.

Vatanın felâket ve izmihlâli tehlike-i müthişesi karşısında bugün Osmanlı zabitanına — memleketin siyasiyatına karışmaktan uzak durmasını ezcan-ü

* Aynı başlıkla yayımlanan broşürün metnidir. Bu belgeyi bize Sayın **Ahmed Bedevi Kuran** sağlamıştır. — Ayrıca bk. **İktiham** (12 Temmuz 1328, s. 4 - 5).

dil temenni ettiğimiz muhterem ordumuz zabitanına — yine bir vazife-i hamiyyet tereltüp ettiğini itiraf a mecburuz: çünkü ordunun dört sene evvel bir azm-i âli-i himmetâne ile memleket için istediği Meşrutiyet-i idare ve anın muktaziyatından olan — yalnız kavilde değil fiilde ve idare-i hükûmette âsarı görülmesi elzem — hamiyyet, adalet, müsavat, kadrişinasî, vatandaşlık muhabbeti ve binnetice sükût ve terakki idi.

Ordunun istediği cihat nazarında Osmanlılığın kıymetini, ehemmiyetini azaltan, vatana felâket ve sefalet davet eden bugünkü dahilî ve haricî tezebzübü idare, muamelât-ı keyfiye ve mülâhazat-ı indiye ve şahsiye, sevk-i ihtirasat ve menafi ile Meşrutiyet-i hakikiyeye indirilen darbeler değildi. Bilhassa biz zabitler — memurin-i mülkiye için de öyle, fakat onlar bizim daire-i iştigalâtımızdan bittabi hariçtir— unutmamalıyız ki vatanımızın selâmetini ve inkırazdan halâsını temin, bütün Osmanlılara bir vazife-i hamiyyet olduğundan ziyade bize bir vazife-i vatanperverane ve bir vecibe-i hayatiyyedir: düşünelim ki bu memleket maazallah inkıraz bulursa elimizde bir sanatımız da yok; hamd ile söyleriz ki muhterem milletimiz bizi bunca paralar sarfederek mekteplerde okuttu, zabit yaptı; maazallah memleketi ecnebiler istilâ ederse bizim onlarca geçecek hiç sanatımız da yok; aç kalmaklığımız muhakkaktır.

Bugün hamiyetten dem vuran ve bizi de peşine takıp sürüklemek isteyenler icabında bizi terk ve ceplerine şimdiden doldurmuş oldukları paralarla — emsali görüldüğü üzere — Avrupa'ya firar, orada da müreffehen imrar-ı hayat edebilirler. Fakat şeref-i insanî icabından ve vatan duygularından farzı muhal olarak bir an için sarfınazar etsek bile, yevm-i cedid, rızk-ı cedid suretiyle yaşıyan biz biçarelerin böyle giderse artık meydanda olan netice-i meş'ume zamanında nasıl yaşayabileceğimizi hiç olmazsa düşünüyor muyuz?..

İşte ey muhterem zabitler, ey muhterem silâh arkadaşları... Tekrar ve açık olarak söyleriz vatanın inkıraza uğramasına karşı bilhassa biz zabitler titremeliyiz; çünkü idare-i hükûmetteki bugünkü manzara-i elîme Osmanlı ordusu zabitanı yüzünden mütehassıl ad ve telâkki olunuyor; çünkü bu tarz-ı sakim idareye sebep ve alet olan heyet-i zabitan olduğu kanaati efrad-ı muhtereme-i millet arasında maatteessüf çây-i kabul bulmuş oluyor. Bu kanaatten dolayı bütün mes'uliyet zabitana atfolunuyor. Çünkü bilhassa ordu ve zabitanı Abdülhamid'in istibdadını yıkarak memlekette Meşrutiyet-i idareyi istihsal etmiş olduğundan şimdiki suiidareye karşı yine onlar evvelce ne istemiş olduğunu bugün derin derin düşünmeğe mecbur bulunuyoruz. Çünkü hiç bir refah ve saadet yüzü görmeyen genç ve münevver zabitan manen, maddeten bu vatanın felâketinden herkesten evvel müteessir olacak bir hal-i içtimada bulunuyor. Çünkü mürur-u âsar ile ahlâka tari olan zaaf ve gevşeklikten ve münevver tabakayı teşkil eden efrad-ı milletin ekseriyetle hükûmet memuru ve binaenaleyh her türlü idareye âlet olmağa müstaid bulunuşundan vatanı tahlis vazifesi maatteessüf yine en ziyade zabitana düşüyor. Çünkü hükûmet suiidaresinden muhterem ordu hariçteki düşmanlara karşı hazırlanmağa vakit bulamıyor; oradan oraya — hem de hiç bir netice istihsal edememek üzere — beyhude koşuyor.

İşte ey muhterem kardeşler... Bütün bu âşikâr sebeplerle vatan bugün bilhassa bizden fedakârlık, yalnız kavlen değil fiilen hamiyyeti hakikiye, şecaati medeniye bekliyor. Bu vazife-i medeniyemizi bütün vicdanımızla ifaya

şitap etmek mecburiyetindeyiz: tâ ki memleket inkıraza yaklaştığı halde ya cehalet ve gafletlerinden veya menfaat-i şahsiye peşinde dolaşmalarından bîhis ve hareket duran, vaktile Meşrutiyet-i idareyi ve Kanun-ı Esasiyi istemiş, bunlar uğrunda yemin etmiş, bugünkü Osmanlı ordusu zabitanına ahlâf ilelebed lânethan olmasın; tâ ki bizi yetiştiren ve besleyen muhterem millet boyunduruk ve inkırazdan kurtulsun; ana, baba ve ailelerimiz ecnebi taarruzuna uğramasın, tâ ki tam felâket zamanı aklımız başımıza gelerek ancak o zaman ah-ü eninler içinde müthiş hakikatı derketmek bedbahtlığına uğramayalım. Tâ ki şeref-i insanî ve vazife-i vataniye icabatını yapmış olmakla bizlerin de yaşamağa lâyık, hakk-ı hayata mâlik insanlar olduğumuzu ispat edelim!..

Muhterem arkadaşlar... Bize terettüp eden vazife-i âliye-i vataniyeyi bir tarik-i makul ve kanunperveranede başlayarak ve fakat her halde kemal-i sebat ve fedakâri ile ve yalnız vatan ve selâmet-i vatan endişesiyle ve her türlü menafi-i şahsiye ve zelile duygularından azade olarak ifa edebiliriz. Sizin müsellem olan hamiyyet-i vatanperanenize müracaatla beyanatımızı ve geçirmekte olduğumuz günleri dikkatle mütalâa ve tetkik ve yalnız vicdanınızın sadasına tâbi olarak muhakeme etmenizi ve aynı kanaat ve histe olduğunuz halde memleketi inkırazdan kurtarmak ordunun gözle görülen yaralarını tedavi etmek için bizimle hareketinizi teklif eder ve müstebid-i kavi Abdülhamid zamanında bile menfaat-i şahsiyesini düşünenlerin bugünkü akıbet-i elimesi gözönünde bulunduğundan hamdolsun Osmanlı ordusunun muhterem zabitanı arasında menfaat-i şahsiyesi uğrunda her türlü hakayıkı inkâr eder ve hemcinsine, hemcinsliğine zarar irasını düşünür eşhas-ı âdiye ve sefile bulunamayacağını kaviyyen ümid ederiz.

Maksat, Esbab-ı Mucibe, Tertibat ve Teşebbüsat

1 — **İstikrazla tedarik** edilip orduya tahsis edilen bu kadar külliyetli para nisbetinde ordunun harice karşı kuvvetli bulunması esas maksadımızı, gaye-i emelimizi teşkil ediyor. Bahusus bizim gibi yalnız ordusuna istinad ederek yaşayan bir milletin kuvve-i harbiyesinin ne derece mükemmel bulunması lâzım geldiği erbab-ı basiretin malûmudur. İtiraf ederiz ki bir millet, ordusu ne kadar kuvvetli olursa olsun, ilelebed yalnız onun satvetine, iktidarına dayanarak yaşayamaz; maarifi, sanayii, ziraati, ticareti... hulâsa terbiye ve servet-i umumiyesi terakki etmeyen bir milletin ordusu da tekemmül edemez; manen, maddeten duçar-ı zaaf olur. Binaenaleyh memleketin iktisadiyatını bir an evvel ilerletmek ordumuzun hakikî surette kavi olması nokta-i nazarından son derece lâzımdır. Bu memleketin iktisadiyatı da idare-i hükûmette Meşrutiyet-i hakikiye esaslarına, kavaidine derece-i müraatı, refah ve sükûnu ve her hususta kavanin ve nizamata mertebe-i riayeti nisbetinde artar; bu da muhakkak!.. Denilebilir ki Osmanlı ordusu dört sene evvel Meşrutiyet-i idareyi hem memleketten zulüm ve haksızlığın, muamelât-ı keyfiyenin kalkması, milletin refah ve servet yüzü görmesi; hem de kendinin kavi olması esbabının bir an evvel istikmali için istemişti. Binaenaleyh **"İdare-i hükûmette Meşrutiyet-i hakikiye esaslarına riayeti temin", "orduda lâzime-i adaletin tamamile icrası ve kavanin ve nizamata harfi harfine kat'iyyen riayet edilmesi".**

İşte bizim vatanı inkırazdan kurtarmak, orduyu hakikî surette kuvvetlendirmek için düşündüğümüz çare, bu iki esas etrafında toplanan mevaddır.

Biz zabitler birleşerek bir grup teşkili suretile metalibatımızı arz ve kabul ettirmeğe mecbur olduğumuzdan dolayı müteessifiz. Fakat ne yapalım ki evvelce tafsil ettiğimiz veçhile vazife-i vataniye, namus-u askeri ve şeref-i insanî bize böyle emrediyor; ne yapalım işler kendi kendine (lûtfen) düzelmiyor; bu gidişle de düzelmeyeceğine ve pek yakında mukaseme, inkıraz emri vakileri karşısında bulunacağımıza artık kat'iyyen kani olduk. Bu ana kadar bekledik durduk; (inşallah zamanla keyfî idare düzelir de biz de vatan ve askerlik namına yine metalibatta bulunmağa mecbur olmayız) dedik. Fakat mukadderat ve tecelliyat, hakayıki şuun bizi selâmet-i vatan namına ref'ü sadaya maatteessüf mecbur ediyor. Bu mecburiyet-i elime ile hamiyetperver, münevver, terakkiperver ve fedakâr zabitlerden mürekkep olarak teşekkül eden grupun ismine **"Halâskâr Zabitan Grupu"** dedik.

Kemal-i ehemmiyetle rüfekamızın nazar-ı dikkatine vazeyleriz ki memlekette mevcut umum fırak-ı siyasiye muhterem ve mükerremdir. Bu fırkaları teşkil edenler efrad-ı muhtereme-i millet, babalarımız, akrabalarımız, kardeşlerimizdir. Fırak-ı siyasiye bahsinde: (Meşrutiyette efrad-ı millete âmalini, efkârını, serbestçe izhar etsin, ordu ve kuvve-i müsellâha bitaraf kalsın, tâbir-i aharle efkâr-ı umumiye kendini serbestçe izhar etmesi suretile "hâkimiyet-i milliye"... esası kurulabileceğinden "Meşrutiyet" hakikî surette ve fiilen tehlikeye düşmedikçe ordu ve kuvve-i müsellâha tamamile bitaraf kalsın ve vezaif-i askeriyeleriyle meşgul olsun) fikr-i kat'isindeyiz.

"Metalibatta bulunmağa zaman müsait değil" sualine karşı "acep zaman-ı müsait ne vakit gelecek?., Memleket taksim ve işgal muamelerine müteallik emr-i vaki karşısında bulunduktan sonra mı?., Bıçak kemiğe tamamile dayanıp müthiş felâketlerle gözümüz fal taşı gibi açıldıktan sonra mı?.." cevabını veririz. Hem de emin olalım ki metalibat-ı şahsiyede değil menafi-i vataniyeye hâdim tekifat ve teşebbüsat-ı fedakâranede bulunacağımız için bu, etrafa hüsn-i tesir edecek ve bu memlekette de selâmet-i vatan için her şeyi göze alan daha birçok hamiyetperveranın mevcudiyetini düşmanlarımız da anlıyacak şahsî menfaatlerine mebni veya düşünememezlik, görememezlik sebebi ile (Avrupa'ya su-i tesir eder) diyen safsataperdazla veya sadedillere cevabımız şudur ki Avrupa bizi bizden daha iyi bilir. Ona su-i tesir eden ve hakkımızda fena kararlar verdiren memleketin hal-i hazırı, idare-i hükümette gösterdiğimiz muamelât — bilhassa münevver olması icap eden ve vaktile Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi namına yemin etmiş olan tabakat-ı münevvere arasında — mesail-i vataniyeye karşı derin bir lâkaydi meşhud olması, lâyık olduğu derecede bir eser-i intibah görülmemesidir. Yoksa vatanın kurtulması, **Kanun devrinin** artık bu biçare milletin yüzünü güldürmesi için vatan evlâdları tarafından yapılacak icraat-ı zaruriye ve vatanperverane Avrupa'nın hür efkâr-ı umumiyesi üzerinde hüsn-i tesir eder, celb-i emniyet ve itimada sebep olur.

2 — **(Halâskâr Zabitan Grupunun)** esas metalibatı — yukarıdaki tafsilâttan anlaşılacağı üzere — memleketi bu büyük buhrandan, alâim-i erbab-ı basirete görünen inkıraz tehlikesinden tahlis, Meşrutiyet-i hakikiye esasatının efkâr ve mülâhazat-ı indiyeye, ihtirasat-ı sefileye kurban gitmemesi orduda kavanin ve nizamat-ı askeriyeye riayet, âmire itaat, lâzime-i madelete dikkat, gizli veya aşikâr diğer kuva-yı gayr-ı meşruanın orduyu bozmasına mümaneat gibi

levazımat ihzarıdır. Evvelce tafsil ettiğimiz için şimdi telhis edelim: **İnkıraz tehlikesi bugünkü tarz-ı idareden, Meşrutiyet-i hakikiye esaslarına riayet edilmediğinden ileri geliyor. Bu büyük felâketin esbabını derin derin düşündükten sonra:**

(1) Elyevm memleketi idare eden bugünkü kabine yerine hemen Avrupa'nın emniyet ve itimadını kazanabilir, müteşebbis, namuskâr ve muktedir zevattan mürekkep bir kabinenin mevki-i iktidara getirilmesi.

(2) Hükümet işine hiç kimsenin, gayrı mes'ul hiç bir kuvvetin müdahale ettirilmemesi.

(3) Kabinenin tebeddülünden sonra hemen gayet bitarafane, müşkâfane tetkikat icra olunarak bugünkü Millet Meclisi eğer âmal-i milliyeye mugayır olarak cebren yapılan intihabat neticesi tahakkuk ederse Meclisin feshi ve intihabatın tekrar ve jandarma ve polisin müdahalesine meydan vermeksizin icrası gibi mevadı talebe mecbur oluyoruz. Vakıâ metalip tamamile memleketin siyasetine aittir. Fakat vatan elden giderken, bir kısım evlâdının — biz zabitiz diye — felâketine yabancı kalması kabil midir? Evvelce söylendiği veçhile bu memleketi ölümden kurtarmağa çalışmak biz zabitlere bugün herkesten ziyade bir vazife-i namus, bir vecibe-i hayatiye olmuştur. Ordumuz farz-ı muhal olarak mükemmel bile olsa memleketin tarz-ı idaresi düzelmezse bu fenalıklarla yarın kendisini de muzmahil edeceği bedihidir.

Muhterem arkadaşlar, düşününüz ordu, siyasiyattan bu defa artık kat'iyyen çekilirken inkıraz tehlikelerini davet eden halât ve müessiratın ref'ini, bozduğu ve sebep olduğu vaziyet ve mevkiin düzelmiş, tabiî, pâk ve meşru bir manzara kesbetmiş olduğu halde efrad-ı muhtereme-i millete teslimini arzu ve azmetmesi kadar tabii bir hal olamaz. Demek istiyoruz ki siyasiyat kapısından kat'i surette ayrılırken memlekette kendi yüzünden hasıl olduğu zannolunan gayrı tabiilik ve fenalığa kat'iyyen hâtime çekmelidir.

Şimdi de doğrudan doğruya orduya ait metalibatımıza geçelim. Vakıâ meşgul olacaklarımızdan başka daha bir çok meseleler vardır ki ordunun tamamile düzelmesinde bir âmil teşkil eder. Fakat biz burada ordunun esasını tahrip eden ve bundan dolayı da alelâcele hal ve faslı icap eden üç nokta zikretmekle iktifa ediyoruz:

(1) Memlekete dair metalibatımız tamamile ve fiilen kabul edildikten sonra Osmanlı ordusu mensubininden hiçbir kimsenin artık siyasiyat ile iştigal etmemesi ve ordunun tamamile ve fiilen siyasetten çekilmesi. Meşrutiyet-i idare hakiki surette ve fiilen tehlikeye düşmedikçe zabitlerin fırak-ı siyasiye mücadelelâtına karşı tamamile bitaraf olduğunun ve ordu nazarında bilcümle fırak-ı siyasiyenin Meşrutiyet-i hakikiye esasını kabul ettikleri müddetçe seyyanen muhterem bulunduğunu matbuat ve beyannamelerle efrad-ı ahaliye ilânı.

(2) Zabit kadrosunda görüldüğü halde fırka murahhaslıklarında veya mülkiye memuriyetlerinde bulunanların nisbet-i askeriyelerinin hemen kat'ı veya bilâifata-i zaman vazife-i askeriye başına tamamile avdet ettirilmeleri.

(3) Orduda kaide-i adil ve müsavata, ahkâm-ı kavanin ve nizamata, terbiye-i askeriye muktaziyatına tamamile riayet edilmesi.

(a) Mes'uliyet korkusunun yalnız madunlar için değil mafevkler için de mevcut haline getirilmesi. (Kanun-ı askerî mucibince bir madun mafevkinin emrini kımıldanmaksızın hemen icra edecek; fakat sonra verilen emirde muhalif-i kanun nokta görüyorsa hakk-ı şikâyetini istimal edecektir. Şimdiye kadar mafevklerinden şikâyet eden madunların şikâyeti ciddi surette telâkki ve mafevk hakkında isterse en büyük rütbede olsun tamamile hükm-i kanun icra olunduğu görülmemiştir.)

(b) Divan-ı harplerin reylerinde tamamile müstakil olmaları ve divan-ı harp azalığına ehil olanların tayini ile beraber divan-ı harbe taallûk eden mesaili hatır ve gönül gözeterek, yahut hafiyyen vuku ve teklif-i melhuz vesait-i sulhiyeyi kabul ederek cürmün tevafık ettiği ahkâmı tamamile tatbikte taallül eden reis ve azaların derhal cezalandırılması.

(i) Kıt'a ve kalem (daire) hayatının —zabitan hakkında— münavebe usulüne tâbi tutulması (her rütbeden ne kadar zabit vardır ki mektepten çıktığındanberi hâlâ bir kıt'a yüzü görmemiştir. Bu gibilerin büyük rütbede kıtaata çıkınca kıt'a hayatına adem-i vukuflarından maslahat ve askerlik müteessir oluyor ve bir kısım kayrılarak İstanbul'da rüesa-yı devairde, diğer kısım ise daima kıtaatta bulundurulmuş oluyor. "Bazıları için ihtisası vardır da onun için devairde daima bulunduruluyor" deniyor. Halbuki onların vazifelerine iştirak ettirilecek diğer biri az zamanda onun gibi o işe vâkıf olacağından öteki kıt'aya çıkarılabilir).

(d) Nakil ve tayin mesailinde mümkün mertebe mevaki için bir sıra ve münavebe gözetilmesi. (Fena mahallerde bulunanlar arzuları hilâfına daima o mahallerde kalmağa bazan mahkûm oluyor. İyi ve fena mahaller arasında harcırahı zabitana ait olmak üzere yani hazine-i milletten hiçbir harcırah verilmeksizin herkes için lâyetegayyer ve kat'î bir usul mucibince münavebe yapılmalı. İklim, hava ve medeniyet ciheti ile fena addolunabilecek mahallerde bulunanlar arzuları lâhik olmazsa daima o mevkide bırakılmamalı).

(v) Sunuf-u muhtelifede bulunan zabitlerin mektepten tarih-i neş'etleri bir olduğu ve sebeb-i terfi şimdiye kadar maatteessüf iktidar ve liyakat olmadığı halde bunlar bazan mütefavit rütbelerde bulunuyorlar. Fimabaad sunuf-u muhtelife zabitanının özrünü mucip olmamak üzere kader ve tesadüfün değil ancak kıdem ve liyakat-i hakikiyenin terfie icra-yı tesir etmesine alet olacak kavanin-i mukteziye tanzimi.

(h) Memalik-i harre nizamnamesi orduda sarih bir haksızlık ve terakkisine azim bir darbe teşkil ettiğinden memalik-i harrede bulunanlara (yalnız mükâfat-ı nakdiye ve hakk-ı tekaüd müddetinden tenzil gibi imtiyazlar verilerek bu haksızlığın izalesi).

İşte ordunun terakkisi için de bu maddelerin hemen nazar-ı dikkate alınmasını istiyoruz. Vatanımızı kat'î bir inkıraz uçurumuna sürükleyen bugünkü fenalıklar bertaraf edilirse ordunun ikinci derecedeki diğer nevakısının da

ikmal edileceğini ve bu suretle biz zabitlerin de cerihadar kalplerimizin müftehir ve mesrur olacağını ümid ediyoruz.

3 — **Fedakâr, sahib-i azm-ü sebat,** münevver, tarik-i haktan kendisini çevirmek için edilecek iltifatların pek muvakkat ve kabulü memlekete en büyük hiyanet olduğunu bilir, boş ve küçültücü tehditlere zerre kadar ehemmiyet vermez zabitandan müteşekkil olan Grup, teşebbüsatını her mânasile büyük olan âmirlerinin kumandası altında, vicdanî bir itaatle icra etmek azmindedir. Heyet-i idaresile merkezini Grup şimdilik gizli tutacaktır. Heyet-i idareyi teşkil eden muhtelif rütbe sınıflardaki ümera ve zabitan tarafından ekseriyet-i âra ile mukarrerat ittihaz edilir. Heyet-i idareden bulunan müşavir ve mumaileyhim rütbeleri ne olursa olsun aynı derecede reye maliktir. Grupta menfaat-i şahsiye düşkünlerine, sivrilmek fikir ve maksad-ı hafisini besleyenlere hiç bir mahalli kabul yoktur. Grup kendi efradından veya hariçten olup da menfaat-i şahsiye, ya dalâlet-i hissiye, yahut sakim bir kanaat-ı fikriye sevkile kendi efradına zarar iras edeni şiddetle takip ve tedibe kat'iyyen azmetmiştir. Grup maksadını tamamen ve fiilen büyük âmirlerin kumandası altında istihsal ettikten sonra hemen kendiliğinden dağılmayı âmire, kanuna itaatte herkese hüsn-ü misal olmayı ve ancak metalibini istihsal ettikten sonra artık tamamile vazife-i askeriyesile iştigali, Meşrutiyet hakikî surette ve fiiliyat ile müspet bir tarzda tehlikeye düşmedikçe siyasiyatla asla iştigal etmemeyi ahd-ü misak eyler.

Grupun her hareketi teali-i vatan ve Osmanlı ordusunun lâyık olduğu mertebe-yi ihraza çalışması maksad-ı ulvisidir. Grupta tefevvuk dâiyeleri ihtiras-ı şahsî, istirkap, tahakküm ve tekebbür gibi hissiyat-ı sefile **"bir şey yaptım diyerek bilâhare sivrilmek arzusu"** cây-i kabul bulamaz. Grupa iştirak etsin etmesin genç, ihtiyar; küçük, büyük rütbeli bütün Osmanlı erkân ve ümera ve zabitan-ı muhteremdir. Grup, menfai-i vatan ve askerlik namına ref'i sadaya mecbur oluşunu kendisi için bir şeref diye değil en basit bir vazife-i vataniye ve hayatiye olmak üzere telâkki eder. Grup, kendisinin ifa etmeyi taahhüt ettiği vazifeyi herkesin de yapabileceği ve zaten fikir ve metalibinin sade ve meydanda olan şeylere mütedair ve pek kanunî bulunduğu fikrindedir. Grup, yalnız saika-i menfaatle her türlü hakaik ve vecaib-i uhuvvet ve meslektaşiyi ayaklar altına alarak kendi emeline sed çekmeye çalışacaklardan nefret eder ve bu gibiler hakkında mücahidat-ı fedakâraneye girişmeyi ahdeyler.

4 — **Grupun ne suretle işe başlıyacağı;** evvelâ grup efradının pek cüz'î bir kısmı ayrıca takarrür edecek bir günde âmireyne memleketin siyasiyata müteallik metalibatımızla birlikte orduya ait metalibatı bir lâyiha şeklinde yazarak resmen takdim edecek ve hemen icrasını talep ve rica eyliyecektir. Metalibat tamamile kabul edilmeyerek grup efradına kanun-ı askeriye adem-i riayet behanesile ve yahut sair sebepler icadile entrika, zulüm ve tebdil-i mahal tariklerine girişilirse ihtiyatta kalmış olan grup efradının kısm-ı âzamı ya kısım kısım veya hep birden vaziyet ve hale göre ve her türlü vesaite müracaat ederek zalimler ve metalibatının kabulüne mâni olanlar hakkında icabını icra ve matlab-ı tamamile istihsal için icraata devam vazifesile mükellef olacaktır. Memleketimiz elden gitmek üzere bulunduğundan her refik memleketin halini görebilen rüfekasını her an irşad vazifesile mükelleftir.

Grup metalibatının kabul edildiği ve icraat-ı siyasiye ve askeriyeye girişildiğini **fiilen görüp kanaat hasıl ettikten sonra kendiliğinden mefsuh addolunacaktır.**

5 — **Memleketi sukuttan kurtarmak,** askerliğin terakkisi için her türlü fedakârlığı göze almak Grupun vazife-i asliyesi olduğundan âtiyen zulme uğrayacak efradının hayatını temin veyahut ailesini sefaletten tahlis maksadile grupa dahil olan her fert refiki vasıtasile grup sandığına bir miktar meblâğ itasında muhtardır.

6 — **Grup efradına tevzi-i vezaif** kur'a vasıtasile ve gayet müdekkikane ve âdilâne icra olunacaktır. Grupa dahil her fert suret-i umumiyede zikrolunan hattı hareketi takip zımnında uhdesine düşecek vazifeyi ifaya ahd-ü misak borçludur; Grup kendi efradından olup da grupa ait vazifesinden dolayı düçar-ı zulüm olanın hayatını kurtarmaya, ailesini infaka kendisini mecbur bildiğinden vesait-i lâzimeyi ihzara sâi bulunduğunu muhterem refiklerine arz eyler ve kendilerinden Devletimizin bugün en feci bir şekil alan buhrandan kurtulması esbabını ihzar edecek hasail-i mümtaze-i vicdaniyeye mütezayiden temellüke çalışmalarına intizam eder.

Halâskâr Zabitan Grupu
Mühür

هیچ وجهله هیچ بر جمعیت سیاسیه یه داخل اولمیه جغمی و دولتك امور داخلیه و خارجیه سنه هیچ بر سبب و صورتله قطعیاً مداخله ایتمیه جکمی جناب حقه قسم و ناموسمله تأمین ایدرم

هیچ وجهله هیچ بر جمعیت سیاسیه یه داخل اولمیه جغمی و دولتك امور داخلیه و خارجیه سنه هیچ بر سبب و صورتله قطعیاً مداخله ایتمیه جکمی جناب حقه قسم و ناموسمله تأمین ایدرم

İki yeminin elyazısı metni

Doçent Dr. Mete Tunçay'ın arşivinden alınmıştır.

BELGE 2

İki Yemin Sureti*

Hafî ve celî hiçbir cemiyet-i siyasiyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur-u dahiliye ve hariciyesine hiçbir sebep ve suretle kat'iyyen müdahale etmiyeceğimi Cenâb-ı Hakk-ul kasem ve namusumla te'min ederim.

19 Ağustos 1328

27. Taburun
Mülâzım-ı Sânisi
Ali Salih

Alay 26. Taburun
Mülâzım-ı Evveli
Hasan Tahsin

BELGE 3

Nâzım Paşa'nın Açıklaması**

Harbiye Nezâretinden:

Ahiren şu veya bu fırka-i siyasiyeye temayül etmiş olduğuma dair bugünlerde birtakım imzasız mektuplar almakta ve bu gibi rivayetlerin maateessüf elsine-i nasta dahi deveran etmekte olduğunu işitmekteyim. Sevk-i maslâhatta birkaç defa evrak-ı havadisle ilân ettiğim veçhile şurasını tekrar izah ve beyana lüzum görürüm ki: İtikadımca hüsnüniyet erbab-ı mütalâatını tebliğ ve ifhamda izhar-ı hüviyetten tehâşi etmez. Hüviyetini setr ile perde arkasından tedvir-i makasıt için imzasız mektup göndermek namusun kıymetini takdir etmemekten tevellüt eder ve sahibinin hüsnüniyet ve haysiyetine delâlet eylemez. Binaenaleyh bu gibi mektuplar muhteviyatının nezdimde suret-i kat'iyede ehemmiyeti olamaz. Sâniyen iştigalât-ı siyasiyeyi kutsiyetini takdir ettiğim askerliğin esas ve gayesine mugayır bildiğim ve kemal-i bitarafî dairesinde vatan ve millete madamülhayat ifa-yı vazifeyi netice-i emel ittihaz ettiğim cihetle şimdiye kadar hiçbir fırka-i siyasiye ile alâka ve münasebat peyda eylemedim ve vazife-i resmiyem icabatından maada ahvalde berveçhi ve suretle siyasiyatla iştigal etmedim ve min baad dahi etmem. Zâten askerlerin siyasiyatla iştigalinden tevellüt eden mazarratı acı tecrübelerle görmüş, anlamış ve binaenaleyh askerlerin bu gibi iştigalât-ı muzırradan ve fırka ihtirasatından tenzih-i nefs eylemelerini tâbet bilmiş olduğumdan bizzat vuku bulan teşebbüsümle bu bapta kavanin-i mahsusa tanzim ve ısdar edilerek hilâfında hareket eden bilcümle mensubin-i askeriye haklarında kavanini-i mezkûre mucibatına tevfikan tertip ve icra-yı mücâzat ettirilmek hususunda itina-yı tam ile çalışmakta olduğum şu sırada kendimin fırka-i siyasiye temayülâtına ve şunun bunun ihtirasatına âlet olmaklığıma ne askerlikteki gaye-i

* Sayın Doç. Dr. Mete Tunçay'ın özel arşivinden (Yemin metni aynıdır).
** TV, 7 Kânun-ı sâni 1331, Sayı 1348, s. 2.

maksadımı ne de işbu kanun ahkâmı müsaittir. Böyle her nokta-i nazardan meslek-i âcizanemle imkân-ı telifi olmaması hasebiyle bir maksad-ı mahsusun ve daha doğrusu bir kast-ı sey'in mahsulü olduğunda şüphe olmıyan bu gibi şâyiata kat'î bir nihayet vermiş ve nezdimde yukarıda tasvir ettiğim suretten maada bir tarz-ı telâkki görmeyecek olan imzasız mektupların tevali-i vurüduna bir hâtime çekmiş olmak için beyan-ı keyfiyet ederim.

5 Kânun-ı sâni sene 328
Başkumandan Vekili
Harbiye Nâzırı
Nâzım

BELGE 4

1913 Yılında, Sinob'a Sürülenlerin Listesi*

İstanbul Muhafızlığından vârid olup Matbuat Müdiriyeti Umumiyesinden tebliğ olunmuştur:

Muhalefet namına memleketin muhtaç olduğu sükûnet-i efkârı kavlen, fiilen ve tahriren ihlâle cür'etyâb oldukları öteden beri malûm olan bâzı zevat ile pâyitahtın selâmet-i umumiyesi için daimî bir tehlike teşkil edebilecek mahiyet-i sergeşânede bulundukları müsellem bulunan eşhasın İdare-i Örfiye Kararnamesinin 6. maddesinin 2. fırkasına bilistinad Sinob'a izamları suretiyle idare-i mezkûre mıntıkası haricine tard ve teb'idleri hükûmet-i askeriyece taht-ı karara alınarak âtide esamisi muharrer bulunanlarla serseri ve işsiz gürûhundan ikiyüz üç kadar eşhas Polis Müdiriyeti Umumiyesi vasıtasıyla dün akşam bir vapur-u mahsusla teb'id olunmuşlardır:

Hüseyin Bey: Sular Müfettişi
Basri Bey: Tophane ve Posta Telgraf Müdürü
Ahmet Nurettin Efendi: İstanbul Nüfus Memuru
Ali Nurettin Efendi: Adliye Nezareti Mahkeme-i Temyiz İstida Dairesi ketebesinden
Ahmet Efendi: Galata Gümrüğü muayene memurlarından
Ahmet Zühtü Bey: Ziraat Bankası Kontrol Şubesi Mümeyyizi
Bekir Sıtkı Efendi: Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir Posta Memuru
Mahmut Bey: Beykoz Reji Müdürü
Münir Efendi: Daire-i Sıhhiye Evrak Kalemi ketebesinden
İsmail Efendi: Daire-i Sıhhiye Muhasabe Kalemi hulefasından
Mehmet Şükrü Bey: Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi Muhafaza Sermüfettişi
Sadettin Arif Bey: Adliye Nezareti Muhasebe Kalemi hulefasından
Süleyman Murad Bey: Şehremaneti Heyet-i Fenniye Üçüncü Şube Başkâtibi
Hüseyin Faiz Bey: Beyoğlu Bidayet Mahkemesi İcra Muavini
Hasan Bey: Yeniköy Mahkeme Başkâtibi
Müslim Sami Bey: Şehremaneti Heyet-i Fenniye kâtiplerinden

* **Tanin**, 6 Haziran 1329 (18 Haziran 1913), s. 3.

Asaf Bey: İstanbul Nüfus Dairesi Evrak Memuru
Galip Efendi: Posta Telgraf Nezareti ketebesinden
Hüseyin Kâzım Bey: Düyunu Umumiye Komiserlik Kalemi ketebesinden
İsmail Efendi: Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi Sevk Memuru
Burhan Efendi: Evkaf ketebesinden[1]
Mehmet Bey: Adliye Müdevvenat Kalemi ketebesinden
Feridun Efendi: Adliye Nezâreti Umur-u Cezaiye Dairesinde Hapishaneler Memuru
Orhan Bey: Sadaret Evrak Kalemi hulefasından
Halil İbrahim Efendi: Mahkeme-i İstinaf cunha kâtiplerinden
Münir Bey: Maliye Nezâreti vezne ketebesinden
Bedri Bey: Yeniköy Belediyesi heyet-i tahririyesinden
Halil Efendi: Maliye Nezâreti vezne ketebesinden
Müşir Asaf Paşazade Cemal Bey: Eshab-ı emlâkten
Şevket Efendi: Mebusan kâtiplerinden
Mehmet Sadi Bey: Birinci Ticaret Mahkemesi Zabıt Kâtibi
Hafız Mehmet Kâmil Efendi: Evkaf Müfettişi
İbrahim Efendi: Hariciye Nezareti Tabiyet Kalemi müsevvidlerinden
Mehmet İzettin Bey: Dahiliye Tahrirat Kalemi ketebesinden
Ali Haydar Efendi: Anadolu Şimendiferi Baştercümanı
Ziver Efendi: Elektrik inşaiye memurlarından
Mazlum Bey: Üsküdar Belediye Muhasebe ketebesinden
Ali Fuat Bey: Dahiliye Nezareti Muhaberat 4. Şube hulefasından
Muhlis Sabahattin Bey: Mülga Demokrat Fırkası Kâtibi
Refi Cevad Bey: Alemdar gazetesi sahibi
Kadri Efendi: Alemdar gazetesi Müdir-i mes'ulü
Ferruh Niyazi Bey: Doktor
Ali Rıza Bey: Dâva vekili
Necati Bey: Dâva vekili
İbrahim Hakkı Bey: Dâva vekili
Mustafa Halit Bey: Dâva vekili
Halil Suat Efendi: Dâva vekili
Abdülkadir Efendi: Beyoğlu aşı memurlarından
İzzet Efendi: İstanbul Vilâyeti Baytar müfettiş memurlarından
Mahmut Celâl Paşa: Beyoğlu Mutassarrıflığı sertabibi sâbıkı
Selâhattin Bey: Beyoğlu Mutasarrıflığı sertabibi sâbıkı
Cemil Tevfik Efendi: Serkomserlikten mazul, Vazife gazetesi muharririninden
Ferit Bey: Vazife gazetesi sermuharriri
Suphi Bey: Vazife gazetesi müdir-i mes'ulü
Osman Nuri Efendi: İkdam gazetesi muhbiri
İbrahim Efendi: Osmanişer Loyd gazetesi muhbirlerinden
Aziz Nuri Efendi: Adalet gazetesi müdir-i mes'ulü
İsmail Suphi Bey: Mektep muallimi ve muharrirlerden
Hamit Bey: Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Riyaseti Ulâsından münfasıl dâva vekili

Ünlü yazar rahmetli **Burhan Felek.**

Ali Haydar Efendi: Muallim
Halit Yekta Efendi: Beyazid dersiâmlarından
Hacı Hayri Efendi: Beyazid dersiâmlarından
Ahmet Nazif Efendi: Beyazid dersiâmlarından
Hafız Mustafa Rasih Efendi: Sultan Selim türbedarı
Abdülfettah Efendi: Fatih dersiâmlarından
Mehmet Atıf Efendi: Fatih dersiâmlarından
Hafız Kemal Efendi: Topçu yüzbaşılığından mütekait
Ahmet İsmet Efendi: Mahmutpaşa Mahkemesi naib-i sâbıkı
Abdülkadir Efendi: Bâb-ı Meşihat Meclisi Tetkik müellifat kâtibi
Bahattin Efendi: Meclis-i Eytam sabık muhasebecisi
Abdülaziz Halit Bey: Ergani Naib-i sâbıkı
Veysel Nail Bey: Feylât Kazası nâibi
Yusuf Kenan Bey: Ders Vekâleti Meclis Kalemi ketebesinden
Mehmet Tayyib Efendi: Fatih dersiâmlarından
Ahmet Hamdi Efendi: Meşihat Tahrirat Kalemi ketebesinden
İsmail Hakkı Paşa: Amasya Meb'usu esbakı
Mehmet Şükrü Paşa: Üçüncü Ordu topçu livalarından, mütekait
Abdülhadi Efendi: Birinci Ordu İstihkâm Birinci Tabur binbaşılığından mütekait
Remzi Bey: Baytar kaymakamlığından mütekait
Galip Bey: Bahriye Binbaşılığından mütekait
Tevfik Bey: Nizamiye miralaylığından mütekait
Ali Galip Bey: Topçu kaymakamlığından mütekait
Mehmet Şerif Efendi: Maarif Nezareti tahkik memuru sâbıkı
Hasan Vasıf Bey: Mülga Cemiyet-i Rüsumiye azasından
Abdülkerim Hadi Bey: Meclis-i Maarif aza-yı sâbıkasından (hafiye)...
Zühdü Bey: Dahiliye mühürdar-ı sâbıkı, Dahiliye muhaberat-ı umumiye hulefasından
Ali Necati Bey: Evkaf Nezareti Muhasebe müdir-i esbakı
Tahir Hayrettin Bey: İstanbul Meb'us-u sabıkı ve Kudüs Mutasarrıf-ı sâbıkı
İbnürreşat Mahmut Bey: Mülga Cemiyet-i Rüsumiye azasından
Yusuf Kenan Bey: Kastamonu vilâyeti mektebi muavin-i sâbıkı
Ziver Bey: Kosova Maarif Müdir-i esbakı
Nizamettin Bey: Polis Müdiriyet-i Umumiyesi Tahrirat Başkâtib-i sâbıkı
Ali Haydar Bey: İstanbul Polis Müdir-i Umumisi Muavin-i sâbıkı
İhsan Efendi: Hariciye Evrak Odası kadro harici
İsmail Efendi: Sadaret Evrak Kaleminden kadro harici
Mehmet Fahrettin Efendi: Düyun-u Umumiye İdaresi evrak müdir-i sâbıkı
Murat Bey: Hariciye Nezareti sabık mümeyyizlerinden
Mehmet Münip Bey: Mülga Cemiyet-i Rüsumiye azasından
Nâzım Bey: Mülkiye kaymakam mazullerinden
Şükrü Bey: Bağdat Defterdar-ı sâbıkı
Şevki Efendi: Sadaret Mektubi Kalemi hulefasından, mütekait
Fahrettin Efendi: Düyun-u Umumiye evrak müdir-i sâbıkı
Mustafa İhsan Efendi: Meclis-i Maarif mümeyyizliğinden mütekait
Balâda esamisi muharrer olanlardan maada ondokuz gayrı müslim ve yüz-

elli kadar müslim esnaf ve elli kadar mahalle imam ve muhtaranı ve saire dahi idare-i örfiye mıntıkası haricine teb'id edilmiştir.

BELGE 5

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da Okuduğu Fesih İrade-i Seniyyesi

Sait Paşa kabinesile Heyet-i Mebusan arasında Kanun-ı Esasi tadilâtından dolayı tahaddüs eden ihtilâf üzerine Meclis-i mebusanın feshi cihetile azası yeniden intihap olunup 5 Nisan 1328 tarihinde içtima ve mucib-i ihtilâf olan madde hakkında Kanun-ı Esasi'nin otuzbeşinci maddesi mucibince kararını ita etmiş olan Heyet-i Cedide-i Mebusan'ın müddet-i memuriyeti feshi intaç eden ihtilâf hakkında sıfat-ı hükmiyetle bir rey ve karar itasına mahsus ve münhasır olduğu Heyet-i Âyan'dan Kanun-ı Esasi'ye tevfikan ve tefsiren tanzim olunan kararnamede beyan olunmuş ve bu karara göre Meclis-i Umuminin seddile Mebusan'ın yeniden intihabatına mübaşeret olunmak lâzımgelmiş olduğundan Meclis-i Umumi'nin seddile Kanun-ı Esasi ahkâmına tevfikan intihabat-ı cedidenin icrasına irade ederim.

Mehmet Reşat
21 Şaban 1330
22 Temmuz 1328
İmza

Bu irade-i seniyyemizin icrasına Sadr-ı âzam memurdur.

Fesih İrade-i Seniyyesi'nin aslı
Kaynak : BBA, İrade Tasnifi, Şaban 1330

XII

MİLLİ MEŞRUTİYET FIRKASI

KURULUŞ YILI : *23 Ağustos 1328 (5 Temmuz 1912).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul,* İfham *Gazetesi İdarehanesi.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERDEN BAZILARI[1] : *Reis; Eski Kütahya Meb'usu Ferit (İfham Gazetesi Başyazarı), Akçoraoğlu Yusuf (Siyasî Tarih Müderrisi), Zühdü (Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de İstatistik, Maliye ve İktisat Müderrisi), Mehmet Ali (Belediye Meclisi Reisi), Cami (Eski Fizan Meb'usu) Beyler.*

A. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1. Fırka'nın Kuruluşu

Fırka iki fesih sonrası Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin meclissiz döneminde ve Balkan krizine gebe günlerde kurulmuştur. İttihatçı-İtilâfçı cepheleşmesinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde siyasal yaşama atılan Fırka'nın ideolojik bakımdan önemi Meşrutiyet döneminde kurulan ilk açık milliyetçi (Türkçü) Fırka olmasıdır.

2. Fırka'nın Çalışmaları ve Eylemleri

Seçimler ve Parlamento

Milli Meşrutiyet Fırkası, İttihatçıların muhalefete geçtikleri bir sırada meclissiz ve seçimsiz bir siyasal yaşam içinde doğmuş ve yaşamıştır. Fırka parlamentonun açılış tarihi olan 1330 (1914) yılına kadar yaşayamadığı için meclislerde görünmemiştir. Seçimlere de katılmamıştır.

[1] Bu isimler Sayın Ferit Tek ile 19 Haziran 1948 ve Sayın Prof. Zühdü İnhan ile 24 Temmuz 1951 tarihli konuşmalarımız notlarından alınmıştır. Tanin de (21 Ağustos 1328) bu adları vermiş bir de "mütekaidinden" Şükrü Paşa'yı eklemiştir. Fırkanın programı da Tek ve İnhan tarafından yapılmıştır.

Basın Alanında

Fırka basın alanında kendi yayın organı olan *İfham* gazetesi ile sesini duyurmuştur. Bazı gazeteler örneğin *Tercüman-ı Hakikat* Fırka'nın kuruluşunu ve milliyetçi bir parti oluşunu sevinçle karşılarken[2] bazı gazeteler de böyle bir Fırka'nın kuruluşunu yersiz bulmuşlardır[3].

3. Fırka'nın İki Büyük Parti ile İlişkileri

Diğer partilerden farklı olarak, Milli Meşrutiyet Fırkası bir bakıma iki ateş arasında İttihatçı ve İtilâfcı cephelerle olan ilişkilerini saptamak zorunda kalmıştır.

İttihat ve Terakki ile İlişki

Fırka kurulduğu tarihte İttihatçılar hem muhalefete geçmişlerdi ve hem de çok belirgin olmamakla beraber ideolojik bakımdan Türkçü - İslâmcı bir çizgiye kaymaktaydılar. Bu açıdan Fırka ideolojik olarak İttihatçıların rakibi idi.

İdeolojik rekabetin yanı sıra, Fırka üyeleri "Kanun-ı Esasi Tadilatı"nda Fırka'dan kopmuş olan eski İttihatçılardı.

İttihatçılar Fırka'nın kuruluşunu "Osmanlılık" sistemi için yararlı bulmazken[4] Fırka da İttihatçıların milliyetçilik anlayışını "sakim" bulduğunu açıklamıştır. Onlara göre bu politika Arnavutların geleneklerini yok etmeğe çalışmakta, Suriye'de isyanlara neden olmaktadır[5].

İttihat ve Terakki'nin Türkçü kanadı da Fırka'yı eleştirmekte ve milliyetçiliğini zayıf bulmaktadır. Bu grubun beğendiği tek husus "açık ve yürekli Tanzimat aleyhtarlığı" olmuştur. Bununla beraber Ziya Gökalpçi "Türk Yurdu" dergisi Fırka'yı Türkçü cepheden saymıştır[6].

2 **Milli Meşrutiyet Fırkası, Türk Yurdu**, C. II, s. 695 - 696.

3 **Yeni Fırkalar: Milli Meşrutiyet Fırkası, İkdam**, 27 Ağustos ve 6 Eylül 1328.

4 Hüseyin Cahit, **Milliyetperver Türk Fırkası**, (**Tanin**, 31 Ağustos 1328) ve Ahmet Şerif, **Milli Meşrutiyet Fırkası Münasebetiyle**, (**Tanin**, 13 Eylül 1328).

5 Fırkanın beyannamesinde yer alan bu düşünceler için bk. **Sabah, İkdam** (25 Ağustos 1328).

6 A. Y., **Tanzimatçılık Aleyhine**, (**Türk Yurdu**, C. III, s. 349 - 350).

Hürriyet ve İtilâf ile İlişki

İtilâfçılar Osmanlıcı ve kozmopolit bir ideolojiye dayandıkları için, Milli Meşrutiyet Fırkası ile hiç anlaşamamışlardır. Lütfi Fikri Bey Fırka'nın kuruluşunu "fahiş bir hata" ve "tehlikeli bir oyun" olarak nitelendirirken[7] Mustafa Sabri Efendi de milliyetçi bir Fırka'nın kurulmasının zarardan başka bir sonuç yaratmayacağını belirtmiştir[8]. Zaten Fırka da beyannamesinde İtilâfçıların dayandığı Osmanlıcı ve adem-i merkeziyetçi ilkelere cephe almıştır.

4. Fırka'nın Yapısı ve Belli Başlı Elemanları

Yapısal Sorun

Kısa ömürlü bir parti olan Milli Meşrutiyet Fırkası, bir aydın partisi olarak Osmanlı bürokrasisi ve orta sınıfı dışına çıkamamış ve bir ünlüler partisi olmaktan öteye gidememiştir.

Çok karmaşık bir dönemde ortaya çıkan Fırka'nın belirttiğimiz iç ve dış ortam içerisinde büyümesine olanak yoktu. Üstelik milliyetçilik ideolojisine dayanan ve Osmanlı Milleti kurulamayacağı iddiasında olan böyle bir partinin varlığına da henüz alışılmış değildi.

Türk Ocağı ile ilişki kuran Fırka, "İstihlâk-i Milli Cemiyeti"nin kuruluşuna katılmış[9] ancak bir parti olarak etkinlik ve gelişim gösterememiştir.

Örgütlenme

Üç, dörtyüz kadar üyesi olduğu belirtilen Fırka'nın İstanbul'daki örgütü hakkında fazlaca bir bilgimiz yoktur. Bunun yanı sıra Anadolu'da birkaç yerde şube açma girişimleri de sonuçsuz kalmıştır[10].

Bellibaşlı Elemanları

Kurucular dışında başka üyelere ancak bazı cemiyetlerin azaları arasında rastlandığı söylenebilir[11].

[7] Lutfi Fikri, **Yeni bir Fırka Hazırlığı - Üç Katlı Bir Fırka - Tehlikeli Bir Oyun** (**Tanzimat**, 1328/1912, No. 336, 339, 346, 350).

[8] Mustafa Sabri, **Yeni Fırka** (**İkdam**, 1328/1912, No. 5597).

[9] Bu cemiyet ile ilgili olarak bk. İkinci Bölüm, s. 444.

[10] **Prof. İnhan** ile konuşmamız notlarına göre.

[11] Örneğin "İstihlak-i Milli Cemiyeti".

5. Fırka'nın Sonu: Siyasal Hayattan Siliniş

Siyasal tarihimizin ilk milliyetçi partisi olan Milli Meşrutiyet Fırkası eleman kıtlığı ve parasal sorunlar nedeniyle terkedilmiş duruma düşmüştür[12]. 1912 yılının zorluklarını göğüslemesine olanak da yoktu. Mütareke döneminde kurucularından bazıları "Milli Ahrar" ve özellikle "Milli Türk" Fırka'larında görev almışlardır.

B. MİLLİ MEŞRUTİYET FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGE

Millî Meşrutiyet Fırka-i Siyasiyesinin Programı*

BİRİNCİ FASIL

Madde 1 — Osmanlı Devlet ve milletinin menafi-i hakikiyesini tahsil ve müdafaa maksadile Millî Meşrutiyet Fırkası namında bir siyasî fırka teşkil olunmuştur.

Madde 2 — Millî Meşrutiyet Fırkasının şekl-i siyasi-i Devlet hususunda fikri Kanun-ı Esasî ahkâmı dahilinde olmak üzere an'anat ve tekâmülât-ı tarihiyeye müstenit bir saltanat-ı meşrua-i Osmaniyedir.

Madde 3 — Saltanat-ı seniye-i Osmaniye hilâfet-i kübra-yı islâmiyeti haiz olarak sülâle-i Âli Osman'a aittir.

Madde 4 — Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i islâmdır. Bu esas-ı vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile Memalik-i Osmaniyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş imtiyazat-ı mezhebiyenin kamekân cereyanı Devletin taht-ı himayetindedir.

Madde 5 — Zat-ı Hazret-i Padişahinin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayrı mes'uldür. Devletin idaresi vükelâ-yı saltanat tarafından icra olunmak lâzım geldiğinden vezaif ve mes'uliyet-i vükelâyı tayin edecek kanunun tanzim ve tertibine çalışılacaktır.

Madde 6 — Sülâle-i Âl-i Osmanın hukuk-u hürriye ve emval ve emlâk-i zatiye ve kanun-ı mahsus mucibince madamülhayat tahsisat-ı maliyeleri tekâfül-ü umumî tahtındadır. Sinni tahsilde bulunan şehzadegânın Zat-ı Hazret-i Padişahî emr-ü nezareti tahtında talim ve terbiye-i siyasiyelerine muktazi bilcümle masarif için maarif bütçesine ayrıca tahsisat vaz'ına gayret edilecektir.

Madde 7 — Millî Meşrutiyet Fırkası Kanun-ı Esasinin Osmanlılara bahşeylediği bilcümle hukuk ve hürriyetlerin marifet-i kavanin ve mahakim ile taht-ı muhafaza ve sıyanete alınmasını talep ve takip edecektir.

Madde 8 — Heyet-i Âyan azasının Kanun-ı Esasiye tevfikan Zat-ı Hazret-i Padişahî tarafından tayinleri usulü makbuldür.

Madde 9 — Müddet-i muayyenesinde bilintihap içtima etmek üzere ledelicap Meclis-i Mebusanın fesh-i hukuk-ı mukaddese-i Padişahî cümlesinden olacaktır.

Madde 10 — İntihab-ı Mebusan usul-ü terakkiyat-ı içtimaiye ile mütenasiben peyderpey tevsi olunmak üzere şimdilik iki dereceli ve liva dairesinde

* **Sabah, İkdam** (25 Ağustos 1328).

5. *Fırka'nın Sonu: Siyasal Hayattan Siliniş*

Siyasal tarihimizin ilk milliyetçi partisi olan Milli Meşrutiyet Fırkası eleman kıtlığı ve parasal sorunlar nedeniyle terkedilmiş duruma düşmüştür[12]. 1912 yılının zorluklarını göğüslemesine olanak da yoktu. Mütareke döneminde kurucularından bazıları "Milli Ahrar" ve özellikle "Milli Türk" Fırka'larında görev almışlardır.

B. MİLLİ MEŞRUTİYET FIRKASI'NA İLİŞKİN BELGE

Millî Meşrutiyet Fırka-i Siyasiyesinin Programı*

BİRİNCİ FASIL

Madde 1 — Osmanlı Devlet ve milletinin menafi-i hakikiyesini tahsil ve müdafaa maksadile Millî Meşrutiyet Fırkası namında bir siyasî fırka teşkil olunmuştur.

Madde 2 — Millî Meşrutiyet Fırkasının şekl-i siyasi-i Devlet hususunda fikri Kanun-ı Esasi ahkâmı dahilinde olmak üzere an'anat ve tekâmülât-ı tarihiyeye müstenit bir saltanat-ı meşrua-i Osmaniyedir.

Madde 3 — Saltanat-ı seniye-i Osmaniye hilâfet-i kübra-yı islâmiyeti haiz olarak sülâle-i Âli Osman'a aittir.

Madde 4 — Devlet-i Osmaniyenin dini, din-i islâmdır. Bu esas-ı vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve âdab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile Memalik-i Osmaniyede maruf olan bilcümle edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş imtiyazat-ı mezhebiyenin kamekân cereyanı Devletin taht-ı himayetindedir.

Madde 5 — Zat-ı Hazret-i Padişahinin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayrı mes'uldür. Devletin idaresi vükelâ-yı saltanat tarafından icra olunmak lâzım geldiğinden vezaif ve mes'uliyet-i vükelâyı tayin edecek kanunun tanzim ve tertibine çalışılacaktır.

Madde 6 — Sülâle-i Âl-i Osmanın hukuk-u hürriye ve emval ve emlâk-i zatiye ve kanun-ı mahsus mucibince madamülhayat tahsisat-ı maliyeleri tekâfül-ü umumî tahtındadır. Sinni tahsilde bulunan şehzadegânın Zat-ı Hazret-i Padişahî emr-ü nezareti tahtında talim ve terbiye-i siyasiyelerine muktazi bilcümle masarif için maarif bütçesine ayrıca tahsisat vaz'ına gayret edilecektir.

Madde 7 — Millî Meşrutiyet Fırkası Kanun-ı Esasinin Osmanlılara bahşeylediği bilcümle hukuk ve hürriyetlerin marifet-i kavanin ve mahakim ile taht-ı muhafaza ve sıyanete alınmasını talep ve takip edecektir.

Madde 8 — Heyet-i Âyan azasının Kanun-ı Esasiye tevfikan Zat-ı Hazret-i Padişahî tarafından tayinleri usulü makbuldür.

Madde 9 — Müddet-i muayyenesinde bilintihap içtima etmek üzere ledelicap Meclis-i Mebusanın fesh-i hukuk-ı mukaddese-i Padişahî cümlesinden olacaktır.

Madde 10 — İntihab-ı Mebusan usul-ü terakkiyat-ı içtimaiye ile mütenasiben peyderpey tevsi olunmak üzere şimdilik iki dereceli ve liva dairesinde

* **Sabah, İkdam (25 Ağustos 1328).**

olarak kabul edilmiş fakat intihabatın ekseriyet-i mutlaka ile icrası, ilk intihapta ekseriyet-i mutlaka olamadığı halde ikinci bir intihap usulünün vaz'ı, müntehiplerin intihap edecekleri meb'usları daire-i vilâyet ahalisinden intihaba mecbur olmamaları, serbesti-i intihabata riayetle beraber intihap mazbatalarının tetkik ve tasdiki hakkının Mahkeme-i Temyize tevdii gibi tadilâtın tervici takarrür etmiştir.

İKİNCİ FASIL

Siyaset-i Dahiliye

Madde 11 — Osmanlı Padişahlığını tesis eden kütle-i esasiyenin menafiini daima nazarı dikkatte bulundurmak, anasır-ı mevcudenin hukuk-ı müktesebelerine riayet etmek ve bunlara karşı bir siyaset-i akılâne ve itilâfkâranenin mürevvici olarak Devletin kuva-yı esasiyesinin israfını mucip olacak teşebbüsat-ı siyasiyeye taraftar olmamak ve minelkadim anasır-ı müslime-i Osmaniye meyanında câyigir olan münasebat-ı haseneyi idame ve revabıt-ı diniyeyi takviyeye çalışmak Milli Meşrutiyet Fırkasının siyaset-i dahiliyede rehber-i harekât ve icraatı olacaktır.

Madde 12 — İdare-i dahiliye-i Devletin Kanun-ı Esaside münderiç olduğu veçhile tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulüne tevfiki, vezaif-i Devletten siyasî olanların yani umur-ı umumiye-i Devletin ve vezaif-i ihtiyariye-i Devletten mülkün heyet-i umumiyesine ait bulunanların kat'i bir merkeziyete raptı ve fakat nef'ü zararı bir vilâyete ait bulunan bilcümle umur-ı nafia, ziraiye, ticariye ve sınaiye gibi menafi-i mahalliyenin idare-i vilâyat ve nevahiye tevdii mukarrerdir. İdare-i mahalliyelerin idare-i hukuk ve vezaif-i kat'iyyen tayin, mes'uliyetleri tezyid ve hükümet-i merkeziyeyi temsil edecek memurinin hakk-ı teftiş ve murakabeleri takviye edilecektir. İdare-i vilâyat ve idare-i nevahi kanunları bu esaslara teb'an ve serian tanzim olunacaklardır.

Madde 13 — Mevki-i coğrafî ve içtimaileri cihetiyle müstesna olan vilâyattan maadası, aşağıda zikredilecek nahiye teşkilâtı ikmal edildikçe ilga olunarak livalar en yüksek kademe-i idare itibar olunacaktır.

Madde 14 — Doğrudan doğruya memurin-i mülkiyeye merbut bulunacak vilâyat memur-ini inzibatiyesinin bir an evvel ikmaline son derece ikdam ve ihtimam olunacaktır.

Madde 15 — Vilâyat, idare-i hususiyeleri nokta-i nazarından emval-i menkule ve gayrı menkuleye mutasarrıf ve kanunen muayyen ve mahdut vezaif-i hususiyeye malik birer şahs-ı manevî teşkil edeceklerdir. Vilâyet yolları, vilâyet nehir ve limanları, vilâyete mahsus itibar ve iktisat sandıkları, nümune ve tecrübe ve çiftlik tarlaları, amelî ziraat mektepleri, zıraat ve sınaat ve ticaret odaları, müessesat-ı iptidaiye-i maarif vilâyetlere tefrik edilecek vezaif cümlesinden bulunacaklardır.

Madde 16 — Vilâyat hususî bütçelere malik olacaklardır. Maarif ve menafi hisseleri, tarik bedelâtı, techizat-ı askeriye tertibi, zebhiye rüsumu, müessesat-ı vilâyet hasılatı vilâyetlere terkolunacağı gibi, tekâlif-i umumiyeye küsurat-ı munzama ilâvesi ve şerait-i lâzime tahtında istikraz akdi dahi vilâyet mecalis-i umumiyesine tevdi edilecek vezaif cümlesinden olacaklardır.

Madde 17 — Bütün Memalik-i Osmaniye, vilâyat-ı mamureden başlıyarak nevahiye taksim olunacaktır. Beş binden ziyade nüfusu havi bulunan her şehir ve kasaba tabiaten menafi-i müşterekeye tâbi arazi ve kurra-yı mütecaviresile birlikte bir nahiye teşkil edecektir. Beş binden ziyade nüfusa malik bulunan ve hudutları arası altı saat mesafeyi tecavüz etmeyen köyler ve çiftliklerden dahi bir nahiye teşkil olunacaktır.

Madde 18 — Nevahi idareleri mansup müdürlerle, müntahap nahiye meclislerine tevdi edilecektir. Nahiyelere ayrıca vezaif-i idariye tefrik edilecek, varidat tayin olunacak, nahiye imarat-ı nafıası için amele-i mükellefe usulü vazolunabilecektir.

Madde 19 — Memurin-i hükûmetin kudret ve ehliyetlerine dikkat ve itina olunacaktır. Memurinin tayin ve terakki ve suret-i azilleri hakkında derakap bir kanun-ı mahsus talep edilecektir. Umur-ı Devletin kâffe-i şuabatında ciddî bir teftiş usulü vazedilecektir.

Madde 20 — Tekaüd kanunlarının hazine-i Devlet ve memurin menfaatleri düşünülerek ıslâhına çalışılacaktır.

Madde 21 — Bilcümle memurin-i Devletin siyasî cereyanlar haricinde bulunması selâmet-i vatan muktezası olduğundan umum memurin-i Devlet hakk-ı intihaba malik olmakla beraber fırak-ı siyasiyeye intisaptan kat'iyyen memnu olacaklardır.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Umur-ı Adliye

Madde 22 — Memlekette adaletin teessüsü ihtiyac-ı zamana muvafık kavanin-i hukukiye ve cezaiyenin vücudile beraber tatbik ve icra-yı kavaninin her yerde mevcut iyi hâkimlerin ellerine mevdu bulunmasına ve kuvve-i adliyenin her türlü müdahaleden masun ve tamamen müstakil kalmasına mütevakkıftır. Bunun için henüz nakıs bulunan kavaninin sür'at-i itmamı, teşkilât-ı adliyenin bir an evvel ikmali, hükkâmın tezyid-i iktidarı ve kuvve-i adliyenin istiklâl-i tammı esasları takip olunacaktır.

Madde 23 — Hükkâm ve memurin-i adliyenin, istiklâl ve bitarafilerini muhafazaten her türlü fırak-ı siyasiyeye intisapları kanun-ı mahsus ile kat-iyyen menedilecektir.

Madde 24 — Teşkilât-ı adliyenin tevsi-i tatbikatile beraber vasi salâhiyetli seyyar sulh hâkimleri kanununun kabul ve tervicine sarf-ı gayret olunacaktır.

Madde 25 — Adaletin bihakkın temini için hükkâmın hukuk mezunu olup mehakimde bir müddet ameliyat gördükten sonra tayinleri usul ittihaz kılınacak, hükkâmın terakkiyatı, inzibatı ve tahvil-i memuriyetleri hakkında kanun-ı mahsus tanzim edilecektir.

Madde 26 — Hapishanelerin terakkiyat-ı hazıraya tevfikan ıslâh ve tanzimine gayret olunacaktır.

DÖRDÜNCÜ FASIL

Siyaset-i Hariciye, Harbiye, Bahriye

Madde 27 — Millî Meşrutiyet Fırkası siyaset-i hariciyede sulh taraftarıdır. Devlet-i Osmaniye, mevki-i siyasisini tahkim için, iştiraki menafiine malik

bulunduğu Devletlerle, tevhid-i menafi esası üzerine itilâflar, ittifaklar aktederek siyaset-i hariciyesini takviyeye çalışmalıdır.

Madde 28 — Millî Meşrutiyet Fırkası mülk-ü Osmaninin muhafazası için tedarikat-ı harbiyenin daima muin ve zahîri olacaktır. Muhafız-ı vatan olan ordunun siyasiyat ile iştigali, zabitanın fırak-ı siyasiyeye intisapları kat'iyen menedilecektir. Osmanlı ordusunun şerefi Osmanlı ordusu kalmaktır. Zabitanın terakkiyat ve suret-i istihdamlarında kavaninin hüsn-ü tatbikine, iltizam ve iltimasın men'i hususuna kemaliyle dikkat olunacaktır. Millî Meşrutiyet Fırkası yanlış siyaset neticesi olarak ordunun memleket dahilinde daima işgal edilmesine mâni olacaktır.

Madde 29 — Osmanlı ordusunun zaman-ı hazerde her an harbe hazır bulunması tedabirinin ittihazı ve emr-ü kumandanın bu suretle tanzimi matluptur. Devletin ihtiyacat-ı askeriyesine kifayet edecek derecede mühimmat-ı harbiye tedariki ve mühimmat-ı mezkûrenin daima hal-i mükemmeliyette muhafazası, hiç el sürülmemek üzere daîmî bir sermaye-i harp teşkili elzemdir.

Madde 30 — Millî Meşrutiyet Fırkası, Anadolu-yu şarkî sevkülceyş şimendiferlerini de Devletin esbab-ı müdafaasının en başlıcalarından addettiği için bunların her teşebbüse tercihan mevki-i fiile isal olunmalarına gayret edecektir.

Madde 31 — Millî Meşrutiyet Fırkası donanmanın dahi lüzum-u veçhile tekemmülüne atf-ı ehemmiyet eder. Devlet-i Osmaniye sahillerini ve adalarını her türlü taarruza karşı müdafaa edebilecek bir kuvve-i bahriyeye muhtaçtır. İşbu kuvve-i bahriyenin, istıtaat-ı maiye derecesinde, kademe kademe teşkiline gayret olunmak lâzımdır.

BEŞİNCİ FASIL

Siyaset-i Maarif

Madde 32 — Millî Meşrutiyet Fırkasının maksadı bilcümle zükûr ve inas Osmanlıların seviye-i fikir ve irfanlarının günden güne terakki ve tealisini istikmaldir. Bu maksada vüsul için müessesat-ı maarifin en son terakkiyata göre tanzimini suret-i umumiyede talep eyler.

Madde 33 — Mekâtib-i iptidaiye ve rüşdiye ve Darülmuallimin-i iptidailer kanun-ı mahsusuna tevfikan vilâyat mecalis-i umumiyesine terkolunacaktır. Tahsil-i iptidaî meccanendir. Bu tahsilde mecburiyet usulünün bilfiil tatbikine sây-ü gayret edilecektir. Her nahiye merkezinde ve nüfusu kesir olan karyelerden bed' ile kurrada mekâtib-i iptidaiye inşasına ihtimam olunacaktır. Mekâtib-i iptidaiyede tedrisat her vilâyette o vilâyet ahalisinin ekseriyet-i lisaniyle icra edilecektir. Programlara her mahalde ahalinin en ziyade meşgul olduğu sanata dair dersler ilâve olunacaktır. Mektep kitaplarının vesair levazımı tedrisin nevahi tarafından tedariki usulünün tatbikine gayret edilmesi mukarrerdir.

Her kaza merkezinde behemehal zükûra ve inasa mahsus birer rüşdiye bulunacaktır. Bu mekteplerde tahsil meccanendir. Mekâtib-i umumiye-i rüşdiyede dahi tedrisat vilâyetteki ekseriyetin lisaniyle olacak ise de Devletin lisan-ı resmisi de mutlaka öğrenilecektir. Mekâtib-i iptidaiye ve rüşdiyeye mu-

allim yetiştirmeye mahsus Darülmuallimînler lüzum ve ihtiyaç derecesinde tesis ve teksir olunacaktır.

Madde 34 — Mekâtib-i tâliye şimdilik hükûmet-i merkeziye idaresinde bırakılacak ve lüzumlu mahallerde peyderpey tesis ile miktarları tezyid olunacaktır. Mekâtib-i tâliyede bulunan talebe dahi mektep ücretinden muaf olacaklardır.

Madde 35 — Osmanlı Darülfününunun tekemmülüne ve İzmir, Konya, Erzurum, Diyarbekir, Selânik, Manastır, Şam ve Bağdad gibi merakiz-i mühimmede peyderpey Darülfünunlar küşadına ihtimam olunacaktır.

Her sınıf tahsil-i âli-i ilim için Avrupadan lüzumlu muallimler celbedilecektir.

Madde 36 — Mekâtib-i hususiye tesisi kanun dairesinde serbesttir. Hususî cemaat mektepleri Maarif Nezaret-i Umumiyesinin teftiş ve nezareti altında bulunacaktır.

Madde 37 — Mekâtib-i umumiyeden yetişen müstait talebelerden ikmal-i tahsil için Avrupaya mümkün olduğu kadar çok talebe izam edilecektir.

ALTINCI FASIL

Siyaset-i Maliye

Madde 38 — Siyaset-i maliye hakkında Millî Meşrutiyet Fırkasının rehber-i siyaseti berveçhi âtidir:

(1) Mükellefiyet-i emiriyenin Osmanlıların kuvveti iktisadiyelerine göre âdilâne tarh ve tevzii.

(2) Efrad-ı vatanın kuva-yı istihsaliyesini vergilerle ta'kim ve tahdid etmiyerek tenmih ve tezyide sarf-ı gayret olunması.

(3) Mütevazin bir bütçe vücude getirilmesi.

Madde 39 — Balâdaki düsturlara tevfikan tekâlif-i mevcudenin umumî bir plân dairesinde tedricen tadili ve adaletle kabil-i telif olmıyan şahsi vergilerin irad ile mütenasip bir şekle ifrağı ve makasıd-ı muayyene için tarhedilmiş tekâlifin tedricen ref-ü ilgası takip olunacaktır.

Madde 40 — Bilâvasıta tekâlifin suret-i âdilede temin ve tevzii için irad-ı safiye göre hesap olunmak üzere bir teklif-i umumiye kalb ve ifrağı ve bu tekliften muayyen bir hadde kadar küçük iradların af ve istisnası talebolunacaktır. Binaenaleyh — elyevm cârî olan müsakkafat vergisinin irad-ı hakikî üzerine vaz'ı; — Tahrir-i cedid icrasile âşarın peyderpey arazi vergisi haline ifrağı ve gayet mühim bulunan şu tahavvülün zaman-ı icrasına kadar âşar vergisinde mucib-i şikâyet olan hususatın ıslâhı; — temettü vergisinin memleketimizde yaşıyan bütün eshab-ı temettüe teşmili ile beraber temettüatı sınaiye ve ticariye miktar-ı safisini tayine yarıyan bilcümle anasırın suret-i memzucede esas ittihazedilerek vaz ve tarhı — ağnam, deve, camız, canavar resimlerinin irad-ı zıraî, yani arazi veya temettü vergisine kalbi; — tariki mükellefiyetinin ve hususî ianelerin muahharen tamamen ilga edilmek üzere şimdilik vilâyet bütçelerine terki; — servet-i menkule iradı üzerine yeni vergi vaz'ı; — Damga kanununun serian tadil ve ıslâhı; — emvali gayr-ı menkule

intikal harcının emval-i mezkûrenin miktarı ile veresenin murise olan derece-i karabetine göre tayini ve emval-i menkuleden aynı suretle harc-ı intikal ahzı hususlarına peyderpey gayret olunacaktır.

Madde 41 — Bilvasıta alınan vergilerin lüzum-u mübrem olmadıkça adem-i tezayüdüne ihtimam ve bilhassa ahalinin havayic-i zaruriyesinden olan eşyanın ağır vergilerle mükellef olmamasına ve olanların tedricen tenkisine gayret edilmesi mukarrer ise de bütçenin husul-ü muvazenetine yardım etmek istidadını haiz bir nevi tekâliften münasiplerine muvakkaten zamaim-i lâzime icrasına muvafakat olunacak ve tütün resmi memleketin ihtiyacat-ı maliye ve ziraiyesine en muvafık bir surette ıslâh edilecektir.

Madde 42 — Millî Meşrutiyet Fırkası gümrük mesailinin Devletin hayat-ı iktisadiyesinde en mühim ve en müessir avamilden olduğuna kani bulunduğu gibi, Devletin hürriyet-i iktisadiyesinde malik bulunduğu itikadında olduğundan, bütçede tevazün hasıl olur olmaz ihracat resminin lâğvı ile beraber derakap ithalât rüsumunun elyevm câri olan usulün terkiyle tarife usulüne tevfikini talep eyler. Tarife tanziminde dahil-i memlekette yetişen ve terakkiye istidadı görülen istihsalât-ı ziraiye ve el işleri mahsulâtı himaye olunacaktır. Fıkara-yı ahalinin havayic-i zaruriyesinden olan eşyadan ağır nisbette gümrük alınmayacaktır.

Madde 43 — Millî Meşrutiyet Fırkası şevket-i Osmaniyenin i'lâ ve idamesi için lâzım olan masarif-i zaruriyenin ifasına taraftar olmakla beraber esas-ı hayat-ı Devlet olan bütçe muvazenesinin temin-i husulü için, bilüzum sarfiyatın tenkihini, idare-i umur masarifinin tenkisini ve alelûmum sarfiyatın müsmir cihetlere tevcihini iltizam ve bütçe muvazenesinin behemehal istihsalini şiddetle talep ederek istikrazat-ı seneviye ile uzun müddet idare-i umur edilmesine mümanaat esbabının istikmalinde ısrar eyler.

Madde 44 — Tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulüne tevfikan idare-i mahalliyeye nail olan vilâyat ve nevahi ahval-i maliyelerinin ıslâh ve takviyesiyle idare-i merkeziye tarafından murakabe-i kat'iyesi matluptur. Millî Meşrutiyet Fırkası nevahi ve kurra emlâkinin ve mer'alarının tezayüdünü ve nevahi dahilinde ihtiyacat-ı müştereke-i umumiyenin ipkası için tesis edilmiş ve edilecek müessesatın nevahi idaresine tevdiini arzu eder. Vilâyet ve nevahi vergilerinin müstakil vergilerden olmasını bilvasıta vergilerden mümkün olduğu kadar ictinap edilmesini ve ileride Devlet için bir irad vergisinin vaz' ile mevcut vergilerden bir kısmının vilâyat ve nevahiye terkini bir gaye-i iktisadî addeyler.

YEDİNCİ FASIL

Siyaset-i İktisadiye

Madde 45 — Millî Meşrutiyet Fırkası iktisadiyatta gerek kasabalı, gerek köylü bilcümle ahalinin imal ve teşebbüsat-ı en ziyade nef'ü faide istihsal etmesine hâdim tedabiri ittihaz eyliyecektir. Memlekette umum turuk-u maişetin bilhassa ziraat ile küçük sanatkârlığın inkişafı saadet-i vatan ve millet için takibi muktazi en mühim bir gaye olup bu gayeye vüsul için beynelefrad teavün ve tekâfül esaslarının neşr-ü tamimile revabıt-ı iktisadiye ve içtimaiyenin tevsikine gayret olunacaktır.

Madde 46 — Memlekette umum turuk-u maişetin ziraat, ticaret ve sınaatın terakki ve tealisi için berveçhi âti vesaite müracaat edilecektir:

(1) Bilûmum emlâk ve emvalin, eshabına daha emin, daha yüksek varidat temin edecek ve sermaye tedarikine muktedir olacak bir surete ifrağı, bunun için emval-i gayr-i menkulenin keyfiyeti tasarruf ve usul-ü intikalince tebeddül-ü zaman ile lüzum-u mahsûs olan tadilât icra edilecek fakat bu hususta çiftçilere eshab-ı arazinin halen ve istikbalen mal ve mülklerini sühuletle ellerinden çıkarmamaları esas ittihaz olunacaktır.

(2) Ahaliye ucuz sermaye tedarik ve ihzarı, bunun için bankaların tervic ve teessüsüne, ecnebi sermayesinin teshil-i duhulüne çalışılacaktır. Bilhassa Ziraat Bankasının varidatiyle hazineden matlubatı karşılık tutularak bir istikraz-ı mühim ile sermayesinin tezyidi, nizamnamesinin uzun vadeli istikrazlara da müsaid olacak surette tadili takip edilecektir.

(3) Kuvve-i mübayaayı haiz dahilî mahreçler, ve pazarlar tesisine gayret olunacaktır.

(4) İhracatın tezyid ve takviyesine ihtimam edilecektir.

(5) Vesait-i nakliye tesis ve teşvik olunacaktır. Millî Meşrutiyet Fırkası nef'ü zararı bir vilâyete taallûk etmeyip umum vatana ait bulunduğu cihetle inşa ve idareleri Devlete terkolunan turuku-u sultaniye, enhar-ı şahane ve mürasi-i hakaniye ile demiryollarının muntazam bir plân üzerine hazırlanacak kanuna tevfikan tesri-i inşaalarını ve sevahil ve enhar vapur kumpanyalarının teşvik-i teessüsünü son derece mühim vazifelerden biri addeder.

(6) Tedrisat-ı ziraiye, sınaiye ve ticariyenin vâsi mikyasta neşr-ü tamimine çalışılacaktır.

Madde 47 — Küçük çiftçiliğin terakkisi için berveçhi âti tedabir-i mahsusaya müracaat Millî Meşrutiyet Fırkasının âmal-i mahsusasındandır:

(1) Ziraat Bankasından cüz'î faiz ile para istikraz ile itibar-ı mütekabil şirketleri esası üzerine Köy Ziraat Sendikaları tesisine çalışılacaktır. Bu sandıklar köylüye mevad-ı iptidaiye, tohum, gübre, alât-ı ziraiye gibi ihtiyacat-ı mübremelerine sarfedilmek üzere gayet ehven faiz ile para ikraz edecektir.

(2) İtibar-ı ziraî ve itibar-ı emlâk muamelâtını yekdiğerinden tefrik şimdiye kadar ihmal edilmiş şayanı ehemmiyet bir emr-i iktisadî olup itibar-ı ziraî teşkilâtında çiftçilere ikraz olunan mebaliğin doğrudan doğruya felâhate sarfını teminen bir usul-ü murakabe vaz, ve tesisine tevessül olunacaktır.

(3) Arazi ve emlâk eshabının vaki olacak istikrazlarını teshil-i refah ve umran-ı memlekete hizmet edecek surette ayrıca millî arazi ve emlâk bankaları tesisine gayret olunacaktır.

(4) Çiftçilerin mevad-ı iptidaiyeyi, alât ve edevatı ehven fiyatla elde etmek ve san'atlerini terakki ettirmek için çiftçi şirketleri teşkiline ihtimam olunacaktır.

(5) Hükûmetin muavenet ve murakabesile ıslâhat-ı nafia-i ziraiye icra edecek irva, tathir ve teybis ameliyat-ı sagiresi yapacak serbest veya mecburî islâhat nafia-i ziraiye şirketleri tesisine çalışılacaktır.

(6) Amelî ziraat mektepleri, nümune tarlaları, hayvan depoları tesis ve mahallî amelî ziraat dersleri küşat edilecektir.

(7) Emraz-ı sariye-i hayvaniyenin men'i tevessüü ve hayvanat-ı ehliyenin teksir ve ıslâh-ı cinsinin temini ile hayvan hırsızlığının şediden men'i tedabirine tevessül olunacaktır.

(8) Çiftçiliği muhafaza için ormanların tahripten vikayesi, kat'iyatın fennî usullerle icrası, çıplak yamaçlarda orman yetiştirilmesi hususlarına dikkat olunacaktır.

Madde 48 — Sınaat-ı sagirede kuvve-i istihsaliyenin tezyidi için berveçhi âti tedabir ittihazı zaruridir.

(1) Küçük sınaat erbabına ikrazatta bulunmak üzere bir merkezî sınaat bankası ve müteaddit İtibar-ı Mütekabil Sınaat Sandıkları tesisi. Merkezî banka Ziraat Bankası gibi hükûmetin muavenetiyle tesis olunacak, Sandıklar kasabatta mevcut eshab-ı sınaatın iştirakile teşekkül ederek ehven faiz ile Merkez Bankasından alacağı parayı mevad-ı iptidaiye almak üzere hafif nema ile kendi azalarına ikraz edecektir.

(2) Merkezî sınaat bankalarının sınaatın terakki ve tekemmülü için alât, edevat ve makineler almak üzere rehin mukabilinde küçük sanatkârlara ikrazatta bulunması.

(3) Bütün azasına lâzım olacak mevad-ı iptidaiyenin toptan iştirası için sınaat şirketleri tesisi.

(4) Hükûmet tarafından nümune imalâthaneleri, sınaat sergileri, usta ve çırak sınaat dersleri ve sınaat mektepleri küşadı.

Madde 49 — Millî Meşrutiyet Fırkası mukavelât akdinde hürriyet-i mutlaka taraftarı olmakla beraber lüzumlu gördüğü bazı kavanin-i içtimaiyenin kabulüne taraftardır. Bu cümleden olmak üzere (1) işçilik eden kadın ve çocuklar sây-ü amelinin temin-i müdafaası, (2) İmalâthane ve fabrikaların kavaid-i hıfzıssıhhaya muvafık olmaları hususlarına gayret ve dikkat olunacaktır.

SEKİZİNCİ FASIL

Hıfzıssıhha-i Umumiye

Madde 50 — Hükûmetin en mühim vezaifinden biri de sıhhat-i umumiyenin muhafazası olduğuna Millî Meşrutiyet Fırkası kanidir. Bunun için Heyet-i Vükelâya dahil bir Hıfzıssıhha-i Umumiye Nezareti teşkil olunacaktır.

Madde 51 — Hıfzıssıhha-i Umumiye Nezareti sıhhat-i umumiyenin muhafaza ve istikmaline ve bilhassa mülk dahilinde şiddetle icra-yı tahribat eden emraz-ı sâriye ve müstevliyenin izalesine memur ve bundan mes'ul olacaktır.

Madde 52 — Hıfzıssıhha-i Umumiye Nezaretinin taht-ı murakabesinde olmak üzere her livada umur-ı sıhhiyeye muktazi irad tesis olunarak hastahane ve müessesat-ı sıhhiye küşad, kaza ve nahiye merkezlerinde merakiz-i

sıhhiye tesis olunacak ve muhtacinin meccanen tedavisi esbab-ı istikmal edilecektir.

Madde 53 — Şehir ve kasabaların kavaid-i sıhhiyeye muvafık olarak tanzim, tathir ve tanzifi, hastalıkların esbab-ı izalesinin taharrisi, belediye zabıta-i sıhhiyesinin tezyid ve takviyesi cihetlerine dahi sarf-ı gayret olunacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ VE İKİNCİ KESİM

İkinci Meşrutiyet Döneminde Cemiyetleşme Eylemleri ve Cemiyetler

BİRİNCİ KESİM

CEMİYETLEŞME EYLEMLERİ

VE

KOŞULLARI

İkinci Meşrutiyet dönemi, partilerden çok dernekler ortamıdır. Bu olgunun nedeni siyasal parti ile dernek arasındaki farklarda bulunabilir. Fakat Meşrutiyet toplumu için her kuruluş — partiler dahil — bir "cemiyet"tir ve Cemiyetler Kanunu'na tâbidir.

A. İKİNCİ MEŞRUTİYET HUKUKUNDA "CEMİYET" KURMA HAKKI

1876 Kanun-ı Esasi'si, kişi hakları ve özgürlükleri bakımından yetersizdi. Her ne kadar "Tebea-i Osmaniyenin Hukuk-ı Umumiyesi" (Osmanlı vatandaşlarının kamu hakları) başlıklı İkinci Bölüm bu hakları düzenlemişse de, dernek kurma (cemiyet) ve toplanma (hakk-ı içtima) haklarından söz bile etmemiş, yalnızca ticari şirketlere değinmiştir[1].

Ünlü 113. maddeye eklenen son fıkra ile kamu haklarının güvencesi sıfıra indirilmişti. Padişah, sadece kendi polisinin "tahkikatına" dayanarak, devlete zararlı sayılan kişileri Osmanlı ülkesi sınırları dışına sürgün etme yetkisine sahip kılınmıştı[2]. Zaten bu fıkra Meşrutiyet'in açılışında ilk yapılan tartışmaların konusudur ve Meclis-i Mebusan'da da Sait Paşa bu okların hedefi olmuştur. Basın hürriyetinin kısıtlanmasına gelince, sansür Abdülhamit rejiminin dayandığı iki sütundan biriydi ve istibdadın simgesiydi[3].

[1] Kanun-ı Esasi 13. maddesiyle yalnızca ticaret ve san'at ve felâhat (çiftçilik) için her nevi şirketler teşkiline izin vermiştir.

[2] Ünlü 113. maddenin ilk olarak Mithat Paşa'ya uygulanan fıkrası: "... Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sâbit olanları memalik-i mahrusa-i şâhâneden ihraç ve teb'it etmek (çıkarmak ve uzaklaştırmak) münhasıran zât-ı Hazret-i Pâdişahinin yedd-i iktidarındadır" (1909 değişikliğinde bu fıkra çıkarılmıştır).

[3] Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesi: "Matbuat kanun dairesinde serbesttir". (1909 →

1909 değişikleriyle bu yetersizlikler ve eksikler tamamlanmıştır. Dernek kurma hakkı ve toplanma özgürlüğü konmuştur[4]. Hafiyelik ve sansür kaldırılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın tarihinde ilk kez bu iki hak yasalarda yer almış oluyordu.

Cemiyetler Kanunu ve Tatil-i Eşgal Kanunu[5]

Cemiyetler Kanunu daha sonra, anayasa ile tanınan dernek kurma hakkını, giderici bir sisteme bağlayarak[6] düzenlemiştir (3 Ağustos 1325: 16 Ağustos 1909). Şu anlamda ki, her düzenlemede olduğu gibi, hakkın kullanılmasıyla ilgili sınırlar getirilmiştir[7].

Kanun, dernek kurma hakkını iki bakımdan sınırlamıştır.

İlk sınırlama derneklerin amaçları ve nitelikleriyle ilgilidir[8]. İkinci sınırlama, üye olacaklar için getirilmiştir[9].

değişikliği ile aynı maddeye şu hüküm eklenmiştir: "... Hiçbir veçhile kableltab'- (baskıdan önce) teftiş ve muayeneye tâbi tutulamaz". Değişiklik gerekçesi için bk. Tevfik Tarık, **Muaddel Kanun-ı Esasî ve İntihab-ı Mebusan Kanunu**, s. 28 - 29.

4 1909 değişikliği sonucu eklenen 120. madde ile her iki özgürlük tanınmıştır. Maddenin metni: "Kanun-ı mahsusuna tebaiyet şartıyla Osmanlılar hakk-ı içtimaa maliktir. Devlet-i Osmaniyenin temamiyet-i mülkiyesini ihlâl ve şekl-i meşruiyet ve hükümeti tağyir ve Kanun-ı Esasi ahkâmı hilâfında hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine kâdim veya ahlâk ve âdâb-ı umumiyeye mugayir cemiyetler teşkili memnu olduğu gibi hafi cemiyetler teşkili de memnudur".

5 Bu metinler için bk. TV (1325 - 1909) Sayı 310, s. 12, Sayı 361, s. 4 - 5, Sayı 362, s. 13.

6 Kamu özgürlükleri genellikle iki sisteme göre düzenlenir: **Önleyici sistem**, özgürlükleri kullanılmadan önce denetime ve izne bağlar. **Giderici sistem**, ilgiliyi hareketinde serbest bırakır, fakat sonuçlarından sorumlu tutar ve yaptırım uygular. Ayrıca her iki sistemin beraber uygulandığı bir karma sistem de vardır (Daha ayrıntılı bilgi için şu kitabımıza bakılabilir: **Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, 5. baskı, s. 220 - 221).

7 Cemiyetler Kanunu'nun 3. maddesi: "Ahkâm-ı kavanine ve âdâb-ı umumiyeye mugayir bir esas-ı gayrı meşrua veya asayiş-i memleket ve temamiyet-i mülkiye-i devleti ihlâl ve şekl-i hükümeti tağyir ve anasır-ı muhtelife-i Osmaniye'yi siyaseten tefrik maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler teşkili caiz değildir". (Bk. Karakoç Serkis, **Tahşiyeli Kavanin**, C. 2, s. 187 — **Düstur, tertib-i sâni**, C. 1, s. 610). Mütareke döneminde Cemiyetler Kanunu'na müzeyyel (ek) bir kararname ile dernek kurma hakkı işlemez hale getirilmiştir. Bk. Karakoç Serkis, **Aynı Eser**, s. 194.

8 Cemiyetler Kanunu'na göre: 1) Kanunları, umumi âdâbı, Devletin bütünlüğünü, Hükümetin değiştirilmesini, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurları

→

Tatil-i Eşgal Kanununa (Grev Kanunu) gelince (17 Temmuz 1325: 30 Temmuz 1909), bu kanunla işçilerin örgütlenmesine sınırlar getirilmiştir. Şöyle ki, "Umuma müteallik hidemat ifa eden (kamu hizmeti gören) müessesatta sendika teşkili" yasaklanmış, grev hakkı daraltılmıştır[10].

Bu sınırlamalar siyasal partiler için de geçerlidir. Çünkü yasaya göre onlar da birer cemiyettir. Zaten siyasal partiler için ayrı bir kanunun çıkarılması söz konusu değildir[11].

1. *Osmanlıcılık ve Balkancılık Sorunu ve Sınırları*

Osmanlı Beynelmilelciliği

Osmanlıcılık çok ulusluğu kapsayan ideolojik bir formüldür. Tüm kuruluşlar — özellikle siyasal partiler — için amaç bakımından konulmuş en önemli sınırlamadır. Ana hedef Osmanlılığı zamanın en çok sözü edilen deyimi ile "İttihad-ı Anasır"ı (İmparatorluğu oluşturan etnik unsurların birliğini) korumak olacaktır. Bu bakımdan herhangi bir dernek "kavmiyetçi ve infiradçı" (ayrılıkçı milliyetçi) olamaz.

Bu alanda önemli bir sınır da "hafilik" (gizlilik)tir. Gizli cemiyet kurulması yasağını, gizli cemiyetler kurarak ihtilâl yapanların koyması anlamlıdır.

Yine, "cemiyetlerin" merkez ve şubelerinde ateşli ve yaralayıcı silah bulundurmak da yasaklanmıştır.

Gizli, ihtilâlci ve çeteci komitelerin, artık "müesseseleşmiş, olduğu Osmanlı ülkesinde, millî bağımsızlığı ülkeden kopma aracı sayan birçok dernek, amaçlarını saklamıştır. Edebî, harsî (kültürel), hayrî (sosyal yardım) amaçlı cemiyetlerin siyasal özelliklerini açıklamak için mahkeme kararlarına gerek yoktur. Siyasal amaçlarını saklayarak kurulmuş dernekler çoktur.

Cemiyetler Kanunu görüşmelerinde, Türklerden gayrı tüm meb'uslar "kavmiyet esasına bağlı" (ayrılıkçılığın öteki adı) der-

siyasal bakımdan bozucu amaçla cemiyet kurulamaz; 2) Gizli cemiyet kurulamaz; 3) Kavmiyet ve cinsiyet isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetler de kurulamaz (Madde 3 - 4 - 6) (Karakoç Serkis, A.g.e., s. 187 - 188).

9 18 yaşından küçük, ağır cezalı suçlardan mahkûm, medenî haklardan yoksun olmamak (Karakoç Serkis, A.g.e., s. 188).

10 Karakoç Serkis, A.g.e., s. 197 - 200 — A. Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu**, 1909, s. 133 - 135.

11 Böyle bir kanun 1965 yılında çıkarılacaktır.

neklerin kurulmasını savunmuşlardır. O kadar ki bu tür derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 69 oya karşı, 90 oyla kabul edilmiştir. Olumlu oy verenler arasında tek Hıristiyan meb'usa rastlanmamaktadır. Arap meb'uslar da, bu *Balkanlılığa* katılmışlardır.

İlginç bir nokta da Selânik meb'usu Vlâhof Efendinin sözleriyle somutlaşmıştır. Milliyetçi derneklerin kurulmasını ısrarla savunan Vlâhof Efendi, Osmanlı parlamentosu içindeki ikili durumunu şu sözlerle simgeler: "... Mensup bulunduğum Bulgar fırka-i siyasiyesinin takip ettiği esaslar da bu merkezdedir"[12].

Ortaya çıkan tablo çelişkilidir. Osmanlı Meclis-i Umumi'sinde her meb'us hem kendi "milletinin" hem de Osmanlı "beynelmiliyeti"nin temsilcisidir. Her iki tarafın değişik derneklerinin ve partilerinin de üyesi olabilir.

Bu tür derneklere, kesin olarak, eğilme gerekliliği vardır.

Yüzeysel İsimler

"İttihad-ı Anasır"ın Osmanlıcı görüntüsü cemiyetlerin isimlerini etkilemiştir. Herşey milliyetçi amaçlara doğru hızla çekilirken yine de "Osmanlı" adı gerçekleri örten bir perde işlevini yüklenmiştir[13]. 1911 yılında bu davranış zayıflayacaktır. 1913'te ise ortadan kalkacaktır.

Fakat başlangıçta, özellikle Türkler, bu davranışın öncüleridir. "Osmanlı Hürriyet ve Teavün (yardım) Cemiyeti" (Bk. s. 393). "Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü" (Bk. s. 395), "İttihad-ı Anasır-ı Osmaniye Cemiyeti" bu türün birkaç örneğidir.

Ne var ki, bu "coexistence" (beraber yaşama) isteği gerçekler karşısında çok çabuk yozlaştırılmıştır. "İttihad-ı Anasır", hayal boyutlarına vardırılınca, içi boş bir kalıba dönüşmüştür. Ve Cemiyetler Kanunu'nun yasağından kaçmak için, milliyetçiliği saklayan araç olmuştur. Ve bu adlarla sözde "hayır cemiyetleri" kurulmuştur.

2. *Sıkıyönetim ve "Vatandaş"*

İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca dernek kurma hakkına —ve tüm kamu özgürlüklerine— asıl sert sınırlamalar sürekli olarak

[12] TV (1325 - 1909), Sayı 256, s. 9 - 10; Sayı 290, s. 3 - 4, 23; Sayı 297, s. 6.
[13] Hüseyin Cahit Bey'in (Yalçın) Tanin'de çıkan şu makalelerine bk. **Anasır-ı Osmaniyenin Birleşmesi**, Tanin, 21 Teşrin-i sâni 1324; **Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık**, 16 Eylül 1325.

uygulanmış olan "idare-i örfiye" (sıkıyönetim)den gelmiştir. Bu rejimle ordu, siyasal hayatın denetleyicisi ve siyasal iktidarın (İttihat ve Terakki'nin) vazgeçilmez ortağı olmuş, siyasal iktidardaki askeriliği de sürdürmüştür. İktidar - muhalefet diyaloğu bu olgunun etkisinde kalmıştır. Aynı şekilde siyasal hayatın çoğulcu niteliği de zaman zaman yitirilmiş, yasa dışı olaylarla (suikastler, darbeler, öldürmeler) karşılaşılmıştır. Ve Meşrutiyet "düzmece" bir demokrasinin sığınağı olmuştur.

Osmanlı parlamentosunda en ağır tartışmaların bir kısmı bu konu üzerinde yoğunlaşmıştır.

İstibdat rejimi, sonsuz bir hürriyetsizlik ortamı yarattığı için kamu özgürlükleri, 1908 "10 Temmuz"una değin çok dar bir çevre için sorun olmuştur. Meşrutiyetin, Türkiye'nin siyasal gelişmelerine en büyük katkısı "vatandaş" modelini yaratmış olmasıdır.

Zamanın koşullarına oranla hızla genişleyen bir kesim yazmış, konuşmuş ve çeşitli derneklerin (ve de partilerin) kurucusu olmuştur.

Bu çabalar kamu özgürlüklerinin birbiri ile bağlantısını arttırmıştır. Çünkü herkes, en sade "posta memurundan Sadr-ı âzâm'a kadar" bilgilerini ve önerilerini geniş kitleye yaymak isteğindedir[14]. Çok hareketli bir siyasal ortam içinde o zamana kadar rastlanmamış bir olayla karşılaşmıştır. Kitle (yönetilenler) — sınırlı olsa da — siyasal iktidarın "icraatına" cevap vermekte, tepki göstermektedir, muhalefet ve giderek kamuoyu oluşmaktadır.

Bu yol ağzında ve ideolojik tercih bunalımı içinde vatandaş sıkıyönetimle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma, pek kısa süreler dışında, on yıl sürmüştür ve sıkıyönetim baskısı siyasal yaşamın bir yöntemi ve kurumu olmuştur.

3. *Dernekleşme Çabaları*

İkinci Meşrutiyetin açık dernekleşme hareketleri 10 Temmuz'la beraber başlamıştır. Özgürlük rejiminin içgüdüsel gereği olarak, dernekçi eylemler, hiçbir yasal koşula kulak asılmaksızın şenlikler içinde oluşturulmuşlardır.

Bu alanda sağlam bir geleneğe sahip olmayan Osmanlılar[15] aynı

[14] Şu makalemizde konuya değinmiştik: **Zulmetten Nura (Vatan, 7 Nisan 1950).**

[15] **Doç. Dr. İlber Ortaylı** 1865'te "İttifak-ı Hamiyet" derneğinin kurulmasını ele alarak "Osmanlı toplumu siyasal gruplaşmalar dönemine girmişti" yargısına varmaktadır. Bu başlangıcın yeterli bir gelenek kurduğu tartışılacak bir konudur (**İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 191 - 192).

okuldan "mezun", aynı meslek "mensubu" birkaç müteşebbis gazete ilânlarıyla benzerlerini dernekleşmeye çağırmaktadır.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından yedi gün sonra, "Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti" kurulması için gazetelere ilân verilmiştir. Mürettipler de onları izlemiştir (Bk. s. 483). Ziraatçiler de, "Osmanlı Ziraat Cemiyeti"ni kurmuşlardır.

"Osmanlı Hukuk Cemiyeti" de Meşrutiyetin ilânından onaltı gün sonra kurulmuştur. Onu "Müntesibin-i Hukuk Cemiyeti" bir kaç ay sonra izlemiştir. Maliyeciler de "Müntesibin-i Maliye İttihat Kulübü"nü kurmuşlardır[16]. Askerler daha önce harekete geçmişlerdir[17].

Yeni kuruluşlara, toplumsal işlevlerine bağlı gelir kaynakları da bulunmuştur.

Siyasal doğa örtüsünü yoğunlaştıran bu canlılık içinde, dikkat çekici bir olaya daha değinmek gerekir. *"Mekteb-i Mülkiye (*Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin eski adı) *Mezunları İttihat ve Teavün Cemiyeti"* 1908'de kurulmuştur. Cemiyetin *"Mülkiyeliler Fırkası"*na dönüştürülmesi için toplanılmış, fakat girişim başarılı olmamıştır[18]. Siyasal bilimler öğrenmiş kişilerin sadece okul arkadaşlığına dayanan bir beraberlikten nasıl bir parti çıkarmak istedikleri düşündürücüdür.

İşçilere gelince, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun sendikal hareketi yasakladığı belirtilmişti. Dernekleşme hareketi yurt dışına da taşmıştır. Türk Yurtları'nın kurulması, başta İsviçre olmak üzere Almanya'ya (Berlin Türk Yurdu) ve Fransa'ya sıçramıştır. (Bk. s. 493 vd.)

1913 yılına değin hızını pek yitirmeyen bu hareket incelenirken en eski kuruluşun da üzerinde durmak gerekir. Bunlar Mason Lo-

16 Cemiyet'in kurucuları: Manastırlı İsmail Hakkı, Musa Kâzım, Mahmut Esat Efendiler; Celâl Tevfik, Yusuf Kemal (Tengirşenk), Tevfik Fikret (ünlü şair), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Cevdet (gazeteci) Beyler (**Tanin**, 1 Ağustos 1324, s. 4) — **Müntesibin-i Hukuk Cemiyeti**'nin kurucuları: Kemal Paşazade Sait Bey (Reis), Hayri Hakkı Bey, Osman Bey (Temyiz azası), Memduh Bey (Temyiz Müdde-i Umumi'si), Manyasizade Refik Bey, Yusuf Kemal Bey, Yorgaki Efendi (Ticaret-i Bahriye Reisi). **Müntesibin-i Maliye Kulübü** için bk. **Şura-yı Ümmet**, 21 Teşrin-i sâni 1908, s. 7.

17 **Tanin**'de çıkan bir ilân: "Bir askerî kulüp tesis ve teşkil etmek üzere, Sultan Ahmet'te Millet Bahçesinde cuma günü saat 9'da içtima edilecektir". (23 Temmuz 1324, s. 4).

18 Bu konudaki bir yazımıza bk. **Mülkiyeliler Partisi Teşebbüsü (Siyasî İlimler Mecmuası, Aralık 1952)**.

calarıdır, onsekizinci yüzyıldan beri vardırlar. Özellikle II. Abdülhamit rejimi karşısında yerlerini almışlardır. 1900'den beri Rumeli'de sayıları artmıştır, 1908'de bu tempo devam etmektedir.

İkinci Meşrutiyet'in dernekleşme akımı böylece üç grupta toplanabilir: 1. Mason Locaları, 2. Çeşitli sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal ve milliyetçi dernekler, 3. Ayrılıkçı dernekler.

4. *Çoğulcu Siyasal Hayatın Sonu*

Yinelemek gerekirse, Meşrutiyet siyasal hayatının çoğulcu niteliği Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle son bulmuştur. Bu tarih 1913 yılının ortasıdır (29 Mayıs 1329 - 12 Haziran 1913).

Komploya karışan muhalefet Divan-ı Harp kararları, idamlar, hapisler, sürgünler ve ülke dışına kaçmalarla parçalanacaktır. Muhalefetin geri kalan kısmı sindirilerek çalışamaz hale getirilecektir.

Bundan böyle İttihat ve Terakki iktidarda tek başınadır. Osmanlıcılıktan Türkçülüğe kaydırdığı ideolojisi de tektir ve resmileşmiştir. Muhaliflerin "tasfiyesi"ni sürdürecektir. İstediği derneklerin kurulmasına izin verecektir. Bu arada 1913 - 1918 arası hiçbir siyasal parti kurulmayacaktır.

İttihat ve Terakki hükümeti kurduğu *fiili* rejimin gerçekten tek partili olduğunu denetlemek amacıyla tüm vilâyet, sancak ve mutasarrıflıklara Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü kanalıyla bir yazı göndermiştir[19].

Gelen yanıtların tümünde şu sonuçlara varıldığı görülür:

1 — Hürriyet ve İtilâf Fırkası dağılmıştır ya da üyelerince terkedilmiştir[20].

[19] Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti 6. Şubesi'nin, Nezaret Müsteşarının imzasıyla gönderilen 9 Şubat 1331 (22 Şubat 1915) tarihli yazı: "Umum vilâyet ve mülhakatında mevcut ve 1330 (1914) senesi evâilinde nizamnameleri gönderilen teşekkül etmiş cemiyetlerin nizamnameleriyle evvelce müteşekkil bulunup bilâhare infisah etmiş olan cemiyetler ve fi mabaat teşekkül eden cemiyetler nizamname-i esasilerinin ve heyet-i idaresi ve esamisi mütemennadır efendim. 18 Rebiyülâhır 334 ve 9 Şubat 1331 — Dahiliye Nâzırı namına müsteşar vekili" (BBA, Cemiyetler Dosyası) (Belgenin fotokopisi için, bk. s. 376). Bu yazıdan da anlaşıldığına göre, hükümet (Sait Halim Paşa Hükümeti) 1915 yılı başlarında durumu denetlemek istemiştir.

[20] Örneğin Menteşe Mutasarrıflığının 22 Mart 1332 tarihli ve 35268/35 sayılı cevabında "Hürriyet ve İtilâf Fırkası namı altında diğer bir cemiyet daha küşad ve tesis edilmiş olduğu tetkikat-ı kuyudiye ve tahkikat-ı vakıa neti- →

2 — Gayrı müslim derneklerinin de sonu aynıdır[21],

3 — Kalanlar yalnız İttihatçı çizgide kurulmalarına izin verilenlerdir ve bir bölümü çalışamaz durumdadır[22],

4 — Hilâl-i Ahmer, Donanma, Müdafaa-i Milliye, Güç, Genç türünden cemiyetler gibi kuruluşlar, İttihat ve Terakki lokallerinde çalışabilmektedirler[23],

5 — Ayrıca "ticarî ve iktisadî" amaçlı bazı kuruluşlar da, yine İttihatçı desteklerle, ortaya çıkmışlardır[24],

cesinde anlaşılmış ise de cemiyet-i mezkûrenin elyevm gayr-ı faal ve münfesih bir hal ve vaziyette bulunduğu ve hatta efradı şöyle dursun, heyet-i idaresini teşkil eden kesanbile cemiyet-i mebhuse ile hâlihazırda her türlü revabıt ve münasebatı münkati' bulunduğunu musirran ifade ve iddia ettikleri polis dairesi tarafından ifa kılınan tahkikattan anlaşılmıştır" denmektedir (BBA, Cemiyetler Dosyası).

21 Örneğin, Edirne Vilâyetinin 8 Ağustos 1332 tarihli ve 14846/626 sayılı yazısıyla "**Rum Uhuvveti İlimperverane Agayi**", "**Rum Uhuvveti İlimperverane İrini**", "**Rum Maarifperver**" cemiyetleri, Musevî "**Serkl İzraelit dö Biyen fözans**" (Hayır Cemiyeti anlamına, yanlış yazılmıştır, biz düzeltiyoruz), "**Ermeni Maarifperver**", "**Ermeni Kadınlar Terakki**", "**Ermeni Kıraatperver**" Cemiyet ve kulüplerinin "infisah" ettikleri bildirilmiştir (BBA, Cemiyetler dosyası) — **Bursa**'da Ermeni "**Voğçun**" cemiyeti dağılmıştır (Hüdavendigâr Vilâyetinin 21 Haziran 1332, 532 sayılı yazısı, BBA, aynı dosya) — **Kayseri**'de **Taşnaksütyun, Hınçak, Yerigon Zagan, İncil Cemiyeti, Erciyas Cemiyeti, Ramgavar, Heloçati Ermeni** kuruluşları, kurucularının ihtilâlci eylemlerinden ötürü dağılmışlardır (Kayseri Mutasarrıflığı'nın 28 Mart 1332, 1276/55 sayılı yazısı, BBA, aynı dosya) — **Maraş**'ta da **Taşnaksütyun** ve **Hınçak** cemiyetleri, kurucularının başka bir yere nakli dolayısıyla kapatılmışlardır (Maraş Mutasarrıflığı'nın 2 Nisan 1332 ve 18484/23 sayılı yazısı, BBA, aynı dosya).

22 Örneğin, "**Muğla Acezeperver**", "**Şule-i Meşrutiyet**" cemiyetleri çalışmaz haldedirler (Menteşe Mutasarrıflığının 22 Mart 1332 tarihli, 35268/35 sayılı yazısı, BBA, aynı dosya).

23 Hüdavendigâr Vilâyetinde çalışır durumdaki kuruluşlar: **Etibba** (Hekimler) **Cemiyeti, İslâm Fukara Yardımcıları Cemiyeti, Güç Derneği, Bursa Muallimin Yurdu** (Hüdavendigâr Vilâyetinin adı geçen yazısına göre, bk. Not 21) — Niğde'de **Müdafaa-i Milliye, Donanma, Hilâl-i** Ahmer Cemiyetleri çalışır durumdadırlar (Niğde Mutasarrıflığının 27 Nisan 1332 tarihli ve 111 sayılı yazısı, BBA, aynı dosya) — Menteşe Mutasarrıflığında da aynı cemiyetler "faal"dir (Menteşe Mutasarrıflığının adı geçen yazısı, bk. Not 22) — **Türk Ocağı**, Türk Gücü Cemiyetleri İttihat ve Terakki lokallerinde çalışmaktadırlar. (Hüdavendigâr Vilâyetinin adı geçen yazısı). (Karahisarı Sahip Sancağı Mutasarrıflığının 5 Mart 1330 tarihli yazısı, Niğde Vilâyetinin 27 Nisan 1332 tarihli ve 111 sayılı yazısı) (BBA, aynı dosya).

24, 25 Bu duruma, İttihat ve Terakki bölümünde değinilmişti. Burada ekleye- →

6 — Bu arada çeşitli meslek kuruluşları da, ilk kez, hukuki varlık kazanmışlardır[25],

7 — 1330 (1914) yılından beri de yeni cemiyet kurulmadığı genellikle açıklanmıştır[26],

8 — Kimi vilâyetlerdeyse çalışır durumda hiçbir kuruluş yoktur[27]..

Bununla beraber, İstanbul'da çeşitli amaçlarda kurulmuş cemiyetler vardır ve belirli bir çalışma içindedirler.

Sessiz yığınlar üzerine dayalı, tekçi siyasal hayat Mütareke dönemine kadar sürecektir. "Harb-i Umumî" yenilgisiyle, sinmiş muhalefet birdenbire ortaya çıkacak, İttihat ve Terakki de bu intikamlaşma fırtınası içinde tarihe gömülecektir.

ceğimiz Karesi Mutasarrıflığında kurulmuş olan esnaf dernekleri: **Ziraat, Debbağ** (dericil:r), **Bahçıvanlar, Yapıcılar esnafı** dernekleri (Karesi Mutasarrıflığının 25 Nisan 1332 tarihli yazısı) — Yine Edirne'de **"Kalaycı Esnafı Lonca Heyeti"** (bk. s. 490).

26 Bk. Not 19'daki belge.

27 Örneğin Trabzon Vilâyeti (25.5.1332 tarihli, 163 sayılı yazısı), Eskişehir Mutasarrıflığı (7 Mart 1332 tarihli, 76/10 sayılı yazı), Halep Vilâyeti (28 Mayıs 1332 tarihli ve 2579/231 sayılı yazı), Bağdat Vilâyeti (4 Temmuz 1332 tarihli ve 3493/190 sayılı yazı), Hicaz Vilâyeti (18 Nisan 1332 tarihli ve 20/164 sayılı yazı) (BBA, aynı dosya).

B. CEMİYETLEŞME EYLEMLERİ VE KOŞULLARINA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Dahiliye Nezareti - Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nin Vilâyetlere Gönderdiği Yazı*

داخلیه نظارتی
امنیت عمومیه مدیریتی
عمومی
خصوصی
شعبه : ٦
عموم

[illegible]

Dahiliye Nezareti
Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti
Umumî
Hususî
Şu'be : 6
Umum

Vilâyet ve mülhakatında mevcud 330 senesi evailinde nizamnameleri gönderilen cemiyetlerden gayrı teşekkül etmiş cemiyetlerin nizamnameleriyle evvelce müteşekkil bulunub bilâhare infisah etmiş olan cemiyetler hakkındaki malûmatın itası ve fi'mabad teşekkül eden cemiyetler nizamnâme-i esasilerinin ve hey'et-i idaresi esamisinin muntazaman tesyarı mütemennadır efendim. fî. 18 Rebiy'ülâhir 334 ve fî. 9 Şubat 331.

Dahiliye Nâzırı Namına
Müsteşar Vekili

* BBA, Cemiyetler Dosyası.

BELGE 2

Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne Gelen Yanıtlar

BELGE 2 a

Hicaz Vilâyetinden Yanıt*

Hicaz Vilâyeti
Mektubî Kalemi
Aded
20 Umumî
164 Hususî

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Emniyet-i Umumiye Müdiriyetinden ıstar buyurulan 9 Şubat 332 tarih ve bin on umum numerolu tahrirat-ı aliyye-i nezaretpenahilerine cevabdır. Vilâyet ve mülhakatında ne evvelce ve ne de âhiren teşekkül etmiş birgûna cemiyet bulunmadığı marûzdur. Olbabda emr-ü ferman hazret-i men leh ül emründür.

fî. 28 Cemaziy'ülâhir 334 ve fî. 18 Nisan 332
Hicaz Vali ve Kumandanı
Ferik
Ali

* BBA, Cemiyetler Dosyası.

BELGE 2 b

Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne Bağdat Vilâyetinden Yanıt*

Bağdat Vilâyeti
Mektubî Kalemi
3493 Umumî
190 Hususî

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti ifadesiyle şerefvarid olan 9 Şubat 331 tarihli ve bin on umum numerolu tahrirat-ı aliyye-i nezaretpenâhilerine cevabdır. Vilâyet ve mülhakatında üçyüz otuz senesinden sonra teşekkül etmiş cemiyet olmadığı bilmuhabere anlaşılmış olduğu arz olunur. Olbabda emr-ü ferman hazret-i men leh ül emrindir.

fi. 16 Ramazan 334 ve fi. 4 Temmuz 332
Bağdat Valisi Namına
Muavin
Ali Sait

* BBA, Cemiyetler Dosyası.

BELGE 2 c

Dahiliye Nezaretine Eskişehir'den Yanıt*

Eskişehir Mutasarrıflığı
Tahrirat Kalemi
Aded
76 Umumî
10 Hususî

Dahiliye Nezaret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri,

Emniyet-i Umumiye Müdiriyetinden muharrer 9 Şubat 331 tarih ve 1010/6 numerolu tahrirat-ı aliyye-i nezaretpenâhilerine ariza-i cevabiyedir. Üçyüz otuz senesinden itibaren liva dahilinde yeniden teşekkül etmiş ve mukaddema mevcut olub da infisah eylemiş cemiyet bulunmadığı anlaşılmağla olbabda emr-ü ferman hazret-i men leh ül emrindir.

7 Mart 332
Eskişehir Mutasarrıfı

* BBA, Cemiyetler Dosyası.

İKİNCİ KESİM

1908-1918 DÖNEMİNDE CEMİYETLER

I

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MASON LOCALARI

Masonluk (ya da Farmasonluk) Batı Avrupa'da onyedinci yüzyılda kurulmuştur. Kesin şeklini 1717 Anderson masonik anayasası ile almıştır[1]. Osmanlı ülkesine onsekizinci yüzyılda, Lâle Devri'nde girmiştir. Matbaanın getirildiği, kâğıt fabrikası ve kitaplıkların kurulduğu, Batı ile sanat ve kültür yakınlaşmasının yoğunlaştığı III. Ahmet'in saltanat döneminde (1703 - 1730) Masonluk da İmparatorluk ülkesine ilk adımlarını atmıştır[2]. Padişahların tutumları ve siyasal olaylarla Mason örgütlerinin gelişimleri arasında sıkı bağlantılar vardır. I. Mahmut ve III. Selim dönem-

[1] Masonluğun ortaya çıkışını çok eski tarihlere götüren efsaneler vardır. Örneğin Bâbil Kulesi'nin ya da Kudüs'teki Süleyman tapınağının inşa tarihleri gibi. Efsaneye göre, kurucu **Hiram** adlı bir duvarcı ustasıdır. Mason "loca"larına gelince, Roma İmparatorluğu'ndaki "Loggia" (**Loca ya da Lonca**) adı verilen meslek örgütlerinden gelmektedirler. Bu locaların özelliği duvarcı, sıvacı gibi usta işçiler tarafından kurulmuş olmalarıdır. Daha sonra aynı örgütlere mimarlar, süslemeci, taş işleyici sanatkârlar da katılmıştır. Bu kişiler çok aranan ve makbul uzmanlar oldukları için, Orta zamanlarda krallar, senyörlerce kendilerine bazı serbestlikler (ve ayrıcalıklar) tanınmıştır. Bu nedenle Serbest (**franc** ya da **free**) duvarcı (mason) esnafı ve sanatçıları olarak nitelenmişlerdir. Dilimizde **Farmason** sözcüğüne dönüşmüştür. (Bu konuda Sayın **Mehmet Akdoğan**'ın kitabımız için hazırladığı özetten yararlandık. Ayrıca bk. Serge Hutin, **Les Francs Maçons** — Fernand Tourret, **Clefs pour la Franc-Maçonnerie**).

[2] Masonluk tarihiyle ilgili Türkçe kitapların tümünde bu ortak bir saptamadır. Bk. Kemalettin Apak, **Ana Çizgileriyle Türkiye'deki Masonluk Tarihi**, s. 19 - 20 — Tahsin Yaşamak, **İstanbul'da Masonluk**, s. 92 - 93 — Fethi Çeltikçi, **Hür Masonluk Tarihinden Notlar**, s. 281 - 282.

lerinde Localar daha serbest bir gelişme ortamı bulmuşlardır[3]. II. Abdülhamit döneminde çok sıkı takip altında kalarak kapitülasyonların gölgesinde çalışabilmişlerdir[4]. Batı'da olduğu gibi kamuoyunda da, genellikle, aleyhte bir kampanya ile karşılanmışlardır.

Gerçi Osmanlı toplulukları içinde de açık ya da gizli, töreli ve törenli kuruluşlar vardı. Bunlar toplumun kendi içinden çıkarttığı yerli malı örgütlerdi.

Oysa Masonluk, Osmanlı toplum koşulları içinde kendiliğinden oluşmadığı için, tamamen ithal malıdır. Kurucuları yabancı tabaalı ve tatlısu frengi (levanten) kişilerdir. Locaların büyük kısmında tek Türk ve Müslüman üye yoktur, tümüne yakın çoğunluğu yabancı dilde çalışmışlardır.

Bu durum 1900 yılından itibaren değişmeye başlayacaktır. Masonluk tarihine göz gezdirilince, büyük ihtilâl ve devrim hareketleri önderlerinden çoğunun Mason oldukları saptanabilir[5].

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk "hürriyetçi ve meşrutiyetçi" akımların kalkış noktasında Mason örgütünün bulunduğunu söylemek tarihsel gerçeklere aykırı düşmez. Tanzimat "ricalinin" (devlet büyüklerinin) çoğu Masondur[6]. Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet seçkinleri de siyasal eğilimlerini Loca'larda geliştirmişlerdir[7].

[3] Bu konuda, 1872 yılında, **Proodos (Terakki) Locası Üstadı Kleanti - Skalyeri'nin**, V. Murad'ın Masonluğa **kabulü hakkında Paris'e gönderdiği raporunda** ilginç bilgiler vardır. Raporun metni için bakınız Suha Umur, **V. Murad'ın Masonluğu Hakkında Bilgiler (Mimar Sinan Mecmuası 1975, Sayı 13** s. 19 - 30).

[4] II. Abdülhamid'e masonluk aleyhinde verilmiş bir jurnal metni için bk. İlhami Soysal, **Türkiye ve Dünya'da Masonluk ve Masonlar**, s. 183 (Aynı metni Kemalettin Apak da vermiştir, **A.g.e.**, s. 32 - 33).

[5] Bazı örnekler: Fransız İhtilâlinin fikrî hazırlayıcılarından Montesquieu, eylemcilerinden La Fayette, Mirabeau, Louis Blanc, ünlü Fransız sosyalist lider Jean Jaurès; İtalyan kurtuluş lideri Garibaldi; Amerikan ihtilâli ve devlet adamlarından George Washington, Benjamin Franklin, Thomas Jefferson, Abraham Lincoln, her iki Roosevelt.

[6] Fuat ve Ali Paşalar masondular (Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire**, s. 90). Büyük Reşit Paşa Londra'da Masonluğa girmiştir (Kemalettin Apak, **A.g.e.**, s. 21).

[7] Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal Ali Suavi, Şinasi, İbrahim Hakkı Paşa, Sadullah Paşa, V. Murad'ın kardeşleri Şehzade Nurettin ve Kemalettin Efendiler, (Mabeyinci) Bestekâr Ali Haydar Bey, Ali Şefkati Bey.

Bu açıdan bakılınca, Mason Loca'larının Osmanlı ülkesinde istibdat aleyhtarı ilk *gizli siyasal örgüt oldukları* açıktır. Loca'lar çeşitli siyasal derneklere ideolojik ve eylemsel programlarında modellik etmişlerdir. Mason Locaları, Türkiye'nin yakın tarihindeki yerlerini özgürlükçü gelişmeler içinde almışlardır[8] ve bu nedenle incelenmek zorundadırlar.

A. MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE

Kırım savaşına değin (1854 - 1856) ünlü Osmanlı Masonlarından söz edilmiştir[9]. "Pây-ı taht"taki ilk Localar savaşın yarattığı ortamı elverişli bularak ve İngiliz "obediyansında" (bağlantısında) kurulmuşlardır[10].

Fransız obediyansında olanlara gelince, ikisi Abdülmecit döneminde[11], ikisi de Abdülaziz döneminde[12] olmak üzere, 1908'e kadar

Bu arada, **Prof. Davison**'a göre **Cemalettin Afgani** de Namık Kemal'in üye olduğu Loca'ya girmiştir (Roderic H. Davison, **A.g.e.**, s. 271 Not 2). Ayrıca Tunuslu Hayrettin Paşa, Ahmet Vefik Paşa.

8 Örneğin Serez Mutasarrıfı ve Promete Locası üyesi Reşit Bey (Paşa) Yıldız'a, Kanun-ı Esasi'yi birkaç saat içinde ilân etmediği takdirde "ahali tebdil-i biat edecektir" telgrafını çekmiştir. (Ahmet Refik, **İnkılâb-ı Azîm**, s. 93 — Kemalettin Apak, **A.g.e.**, s. 39).

9 İlk Osmanlı Masonlarından birkaç isim: Yirmisekiz Mehmet Çelebi (Ölümü 1732) ve oğlu Sait Çelebi (Ölümü 1761), İbrahim Müteferrika (1675 - 1742) ve Humbaracı Ahmet Paşa (Comte de Bonneval) (1675 - 1742). Bu kişiler hakkındaki bilgileri Tarihçi Ahmet Refik Bey, ayrıntılı olmamakla beraber vermiştir, fakat Mason olup olmadıkları konusuna değinmemiştir. Bk. **Alimler ve Sanatkârlar**, s. 328 v.d. — Humbaracı Ahmet Paşa için bk. **Tesavir-i Rical**, s. 76 v.d. — Prof. M. Cavit Baysun'un İslâm Ansiklopedisi'ndeki Ahmet Paşa maddesinde de bu konuda bilgi yoktur.

10 Her ne kadar ilk Loca'nın 1720 yılında açıldığı söylenirse de tarihsel eskiliğin İstanbul'daki İngiliz Büyük Elçisi tarafından açılan Loca'ya ait olduğu ileri sürülmüştür (1856) (Fethi Çeltikçi, **A.g.e.**, s. 281).

11 Bu Localardan birincisi "Etoile du Bosphore" (Boğaziçi Yıldızı) adındadır ve 1858'de kurulmuştur. Osmanlılara kapalıdır. Daha sonra bu yasak kalkınca Rum ve Musevi üyeler de alınmış ve Hilmi Efendi adında bir tek Türk - Müslüman üyesi de olmuştur. Loca 1901'de kapanmıştır. İkinci Loca'nın adı "L'Union d'Orient" (Doğu Birliği)dir. 11 yıl çalışmıştır (1863 - 1874). Bab-ı âli Hukuk Müşavirlerinden, İstanbul Barosu'nun kurucusu sayılan genç bir Fransız Avukat **Louis Amiable** tarafından kurulmuştur. Daha dışa dönük, Osmanlı Müslümanlara açık tutumuyla bu üyelerin sayısı artmıştır (Paul Dumont, **La Turquie Dans les Archives du Grand Orient de France**).

12 Abdülaziz dönemindeki ilk Loca **Ser** (Aşk anlamına) adlıdır ve Ermeniler →

dört loca kurulmuştur. Dördü de Paris'teki "Grand Orient" (Maşrık-ı âzam: "Yüce Doğu") merkez locasına bağlıdırlar.

Bu localar yabancılar ve Hıristiyanlar tarafından kurulmuştur. Localara başta Veliahd Murat Efendi (V. Murat) olmak üzere Türk - Müslüman üyeler katılmışlardır[13].

Asıl ilginç olan, V. Murad'ı yeniden padişah yapmak (ve II. Abdülhamid'i tahttan indirmek) için çeşitli eylemlere girişenlerin bu Loca üyeleri olduklarıdır[14]. Locaların siyasallığı bu tutumlarıyla kanıtlanmıştır.

İstanbul'da başka Localar da vardır[15]. İstanbul'dan başka Anadolu ve Rumeli kentlerinde de Localar açılmıştır[16].

En serbest çalışan Localar Makedonya'nın çeteci ve ihtilâlci çoğulculuğu içinde kurulmuşlardır. Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetlerindeki Localar bunların başında gelir.

Selânik Locaları ayrı bir özellik taşırlar. Musevi nüfusun çok yoğun olduğu, Batılı akımlara açık bu ticaret merkezinde yabancı kontrolu Abdülhamit rejimi "hafiyelerinin" çalışmalarını engellemekteydi. Rumeli'de açılmış olan Locaların büyük bir bölümü masonik bir Babil Kulesi görünümüyle Selânik'te kurulmuşlardır[17].

tarafından 1866 yılında açılmıştır. İlk Ermeni komitesi olan Hınçak 1887'de kurulduğuna göre, Osmanlı Ermenileri ilk stajlarını bu Loca'da yapmışlardır. İkinci Loca Proodos (İlerilik) adıyla 1868'de kurulmuştur. Loca'nın Üstad'ı zengin emlâk komisyoncusu **Kleanti - Skalyeri**'dir. Rumca yanında Loca Türkçeyi de çalışma dili olarak benimsemiştir. V. Murad bu Loca'ya, kardeşleriyle beraber kabul edilmiştir.

13 V. Murad ve iki kardeşi İstanbul'da Kleanti - Skalyeri'nin Üstad'ı bulunduğu Proodos Locası'na üye olmuşlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Suha Umur, A.g.e.

14 Bu konuda bk. Suha Umur, A.g.e., s. 23.

15 Bunlar arasında **Calcedonia** (Kadıköy'ün tarihsel adı), **Bizantia - Risorta, Constitution, La Turquie** Locaları sayılır.

16 İzmir'de belli başlı Localar arasında **Victoria** (Zafer), **Grande Loge de Turquie** (Türkiye Büyük Locası), **Orhaniye** ve **Melèse** locaları, **Homer Lodge**, Anadolu'nun öteki kentlerinde ve Arap vilâyetlerinde de Localar vardır. Örneğin Kayseri'de **Hakiki Kardeşler**, Ankara'da **Veritari Conseiata** Locaları (Kemalettin Apak, A.g.e., s. 41 - 43).

17 Paul Dumont, kentin sosyo-ekonomik koşullarının bu gibi örgütlerin yaşamalarına çok elverişli olduğunu belirtir (A.g.e., s. 2 - 3) — Berkes de aynı kanıdadır (A.g.e., s. 345) — Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s. 59 — Selânik kentinin sosyo-ekonomik portresi için bk. P. Risaal, **Salonique la Ville Convoiteé**.

Selânik'te kurulmuş olan Locaların belli başlıları çeşitli obediyanslarday-

→

Bunlar arasında iki Loca kendilerinden çok söz ettirir: İtalyan obediyansındaki "Makedonya - Risorta"[18] ve Fransız obediyansındaki "Veritas" Locaları[19]. Öteki Localar da unutulmamalıdır[20].

Bu iki Loca, 1906'da gizli olarak kurulmuş olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin beşiği olmuşlardır. Cemiyet, daha sonra "Terakki ve İttihat" adını alacaktır.

Burada ilginç olan nokta odur ki, Masonluk kurucu üyelerin tarikatçılığına engel olmamış, aksine Osmanlı Avrupası'nda tarikatçı Mason türü oluşmuştur[21].

Meşrutiyeti ikinci kez ilân edecekler arasında henüz parti çekişmeleri (fırkacılık) bulunmadığı için Masonluk böyle bir durumdan etkilenmemiştir.

dılar: **Makedonya - Risorta** ve **Labor et Lux** (İtalyan), **Veritas** ve **L'Avenir de L'Orient** (Doğu'nun Geleceği) (Fransız), **Perseverencia** (Azim) (İspanyol), **Pleasa Salonicului** (Romanya) (Kemalettin Apak, **A.g.e.**, s. 35 - 36).

18 Makedonya - Risorta en ünlü Localardan birisidir ve Üstad'ı İtalyan tabaalı **Emanoel Karasu Efendi**'dir. Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin ilk kurucularından bir kısmı, — başta Talât Bey (Paşa) olmak üzere — bu Loca'da kayıtlıdırlar (Naki, Kâzım Nami) — Ayrıca bunlara Manyasizade Refik Bey ve bazı isimler daha eklenmelidir (Paul Dumont, **La Franc-Maşonnerie d'Obédinece Françaisе à Salonique Au Début du XXe Siècle**, s. 8 — Kemalettin Apak, **A.g.e.**, s. 36 - 41 — Fethi Çeltikçi, **A.g.e.**, s. 283 - 284.

19 Veritas Locası da Meşrutiyetçi gelişmeler bakımından ünlüdür. 1904 yılında kurulmuştur. 1908 hareketi öncesinde üye sayısı 150'yi aşkındır. Birçok üyeleri aynı zamanda Makedonya-Risorta'nın da üyeleridir. Fransız Grand Orient'nına bağlı Locanın mensupları genellikle büyük tüccar aileler (Karasso, Saltiel, Modiyano gibi), bankacılar (Abastado, Amar, Sasson, Joseph Şinasi gibi), borsacılar (David Kohen, Mosseri gibi), serbest meslek mensupları, öğretim üyeleri (Joseph Nahama, Fransız - Alman mektebi müdürü Leon Kattanyo gibi) idiler. Türk üyeler arasında Yeni Asır Gazetesi Sahibi Fazlı Necip Bey vardır. Talât Paşa, Naki Bey ve Cemal Paşa bu Locada da üyedirler (Paul Dumont, **A.g.e.**, s. 7 - 8 — Kemalettin Apak, **A.g.e.**, s. 36 - 38).

20 Örneğin Yanya'da **Prométhée** (Promete), Serez'de **Makedonya** Locaları.

21 Masonluğun esnek bir yapıya sahip oluşunu kanıtlayıcı bu durum Osmanlı Müslüman kesiminde yerli bir karışım doğurmuştur. İlmiyeci masonların yanı sıra (örneğin Şeyhülislâmlar: Musa Kâzım Efendi, Hayri Efendi) yanında tarikatçı bir örnek de ortaya çıkmıştır. Bu soruna ilk parmak basan **Ernest Edmondson Ramsaur Jr.** olmuştur. Yazar bazı örnekler de vermiştir. Bk. **A.g.e.**, s. 110 - 115 — Prof. Niyazi Berkes de tarikatçılıkla masonluk karışımına dikkati çekmiştir (**A.g.e.**, s. 144, 345). Her iki yazar da Abdülhamit rejiminin bu nedenle Bektaşiliğe karşıt tutumunu belirtirler. Bu tarikatlar arasında Melâmilik ve Mevlevilik vardır.

Bununla beraber ayrı milliyetten "biraderler"le aynı loca içinde çatışmaları gerekmiştir[22].

Türk Müslüman üyeler çoğu kez Localarında egemen olabilmişlerdir. Örneğin Makedonya-Risorta'da üye sayısını arttırarak çoğunluğu elde etmişlerdir. Bazıları her iki Locada da üye olmuşlardır[23].

B. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

"Hürriyetin İlânı" Osmanlı Masonluk hareketine yeni bir hız getirmiş, Locaların sayısı artmakta devam etmiştir. Daha sonra Osmanlı Masonluğu, yabancı obediyansından kurtularak yerli ve ulusal nitelik kazanmıştır. 1909 yılında bu durumun dayanağı olarak "Maşrık-ı Âzam-ı Osmanî" kurulmuştur[24].

1908 öncesi Locaları çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Eski Masonlar, Talât Bey (Paşa), Mehmet Ali (Baba) Bey, Süleyman Faik Paşa, Cavit Bey "Üstad-ı âzâm" (Yüce Üstad) seçilmişlerdir.

1908-1918 döneminde Osmanlı Masonluğu ağır eleştiri ve engellemelerle karşılaşmıştır. Önce İttihat ve Terakki'nin "Merkez-i Umumî" gizliliği ve otoriterliği (*istibdadı* da denmekteydi) masonik gizliliğe bağlanarak Cemiyetler Kanunu tartışmalarında hatırlatılmış, dolayısıyla "Hizb-i Cedit"çilerin On Maddelik programlarına da girmiştir (Bk. s. 103, madde 10).

Öteki sorun, parti çekişmelerinin masonluğa yansıması olmuş, Mütareke'de İtilâfçı masonlar, İttihatçıları Localardan atmışlardır. Bu sırada "Büyük Üstad" (filozof) Rıza Tevfik Bey, yardımcısı da Fuat Süleyman Beydir[25].

Mütareke dönemine kadarki tablo budur.

Tüm Meşrutiyet yılları boyunca — çok daha öncesinden kaynaklanan — Masonlukla ilgili tartışmalar süregelmiştir. Eleştiriler tutucu sayılan çevrelerin dışından da gelmiştir. Masonluk İttihat ve Terakki ile (ya da İttihatçılıkla) özdeş tutulduğu için, eleştirilerin bir bölümü de bu görüşten doğmuştur. İttihat ve Terakki'ye yapılmış olan muhalefetin bir yönü de buradadır.

[22] Kemalettin Apak (A.g.e., s. 38-40).

[23] Serez'deki Makedonya, Selânik'teki Makedonya-Risorta ve Veritas Localarında böyle olmuştur (Kemalettin Apak, A.g.e., s. 37).

[24] Bu konuda Fethi Çeltikçi, A.g.e., s. 285 v.d.

[25] Hayrullah Örs, Meydan Larousse'ta **Masonluk** maddesi, s. 435.

Masonluğun ideolojisi üzerinde ayrıntılara girmek burada sözkonusu olamaz. (Belgeler bölümünde bu konuyu açıklayıcı bilgileri, az da olsa, bulmak mümkündür, Bk. s. 387, 388).

Masonluğu insanların aradıkları "manevî bir sığınak" olarak nitelendirmeler ve yorumlar vardır. Şöyle ki, "bir dinin, bir politik sistemin, bir felsefî eğilimin ilkelleşmiş, geri ve zararlı olduğunun rakiplerce ilân edilmesi, onu ortadan kaldırmak için yeterli olmuyor... Eğer daha iyi organize edilmiş, daha etkin bir siyasal kuvvet tarihin akışını hızlandırmayı üstlenmezse, eski yine yerinde kalacaktır"[26].

Bu açıklama yirminci yüzyılın son çeyreğinde yapılmış olmakla beraber Masonluğun eylemci yönünü — özellikle İkinci Meşrutiyet dönemi için — belirtmektedir.

Lincoln'ün köleliği kaldırması, Fransız masonluğunun Dreyfus davasında cumhuriyetçi kesimi tutması nasıl "siyaset dışı" sayılamazsa, istibdat rejimine karşı düzenlenen strateji de siyasetin dışında değildir.

İttihatçıların değişik, kendilerine özgü bir otoritarizm kurmuş olmaları sorunu ise, ayrı incelenmesi gereken bir konudur.

Belirtildiği gibi, Masonluk Osmanlı kamuoyunda olumlu tepkilerle karşılanmamıştır[27]. Bununla beraber, Meşrutiyet rejiminin elde edilmesinde, özgürlükçü bir atılımın oluşmasında Rumeli'deki Locaların etkili bir rol oynadıkları da tarihsel bir gerçektir.

[26] Bu satırları kendisi de Mason olan **Fernand Tourret** yazmaktadır ve şu gözlemi de eklemektedir. "Masonluk bir hümanizma denemesi olduğuna göre, devletlerin toplumsal düzenleriyle, dinlerle savaşarak, insanlara yeni haklar vermek, daha geniş ahlâklar sağlaması ve üçyüz yıldır süregelmesi insana umut veriyor" (**Clefs Paur la Franc-Maçonnerie**, s. 187 - 188).

[27] Örneğin "Farmasonlukla Siyonist Almancılığın" aynı şeyler olduğu, İttihat ve Terakki'nin Masonluktan doğma bulunduğu, Veliahd Yusuf İzettin Efendi'yi Masonların öldürdüğü iddia edilmiştir (M. Salâhattin, **Bildiklerim**, s. 117, 137, 148 - 149, 150).

C. MASON LOCALARI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

"Maşrık-ı Âzam-ı Osmaniye'nin Kavanin-i Esasiye ve Nizamat-ı Umumiyesi"nden Bazı Maddeler (Resne Mahfelinden)*

Üçüncü madde — İskoçya Şura-yı Âlisi'nin dahi taht-ı tasdikinde üzere Maş. · .(rık-ı) Â'. · .(zamı-ı O. · .(smanî) Cemiyetin merkezi olup İskoçya tarikatının birinci, ikinci ve üçüncü derecelerinin hâkimiyetini yedinde cemeder ve memaliki Osmaniye dahilinde derecat-ı selese-i mezkûrenin idaresine ait kenduye muadil veya kendisinden âlî bir kuvvetin vücudünü kat'iyen kabul etmez. Ü. · .(stad) derecesinin mafevkindeki derecat İskoçya tarikatı Şura-yı Âlisi salâhiyeti dairesinde olmağla Maş. · . A'. · . O. · .nin hudud-ı iktidarı derecat-ı selese-i mezkûreyi tecavüz eyleyemez.

Dördüncü Madde — Maş. · . A'. · . O. · . ancak bizzat tesis eylediği veyahut izn-i tesisi hâvi beratı ile kendisine iltihak eyleyen Meha. · .(fili) himayesi altında meha. · . muntazamadan olarak tanır.

Beşinci Madde — Maş. · . A'. · . O. · . zeyr-ı hâkimiyetinde bulunan biladda meselâ Suriye, Irak, Trablusgarp ve mehal-i sairede Mah. · .(feller) tesis edecektir.

* İç kapağın arkasındaki yazılar:

"İşbu nusha-i kanuniye münhasıran Meha. · .(fil-i) Osmaniyeye mahsus ve şahsî olup gayra iare veya temliki kat'iyen memnu ve işbu memnuiyet hilâfına hareket Nizamname-i Umumî hükmünce müstelzim-i cezadır".

"Numara 103

Maş. · . (rık-ı) A'. · . (zam-ı) O. · . (smanî) canibinden Resne Mah. · . (fel-i) muhteremine tevdi edilen işbu nusha Agâh. · . (biradere) teslim olunmuştur".

Mühür

Mahfel-i Resne Maşrık-ı Dersaadet

1909

Fransızcası RAL. · . RESNA-GRANDE. · . (Loge) de CONSTANTINOPLE

BELGE 2

Maş. ˙. (rık-ı) A. ˙. (zam-ı) O. ˙. (smani)nin Kavanin-i Esasi-i Umumiyesi

Birinci Bab

(Bani-i Hürriyet Cemiyetinin Suret-i Tesisi Hakkındadır)

Birinci Madde — Bani-i Hürriyet Cemiyeti amal-i terakkıyata matuf bir müessese-i umumiyedir ki taharri-i hakikat ve tekemmül-ü insaniyet maksadiyle (hürriyet, uhuvvet ve müsavat) esaslarına müstenittir. Umur-u Mezhebiye ile iştigali olmamağla beraber herkesin sâlik olduğu dine hizmet eder. Sinesine kabul edeceği zevattan müntezerat-ı erbab-ı namustan olmaları ve bina-yı hürriyetin deşatir ve kavaidini tefhim ve neşr-ü tamim edebilecek derece-i zekâyı haiz bulunmalarıdır.

Bundan başka efradından itikadını da samimiyet, tahsil-i ilm ve kemal arzusu ve hiss-i fedakâri talep eyler.

Bina-yı hürriyet, hürriyet, müsavat ve uhuvvet hissiyatiyle yekdiğere merbut ve terakkıyat-ı içtimaiyeye münferiden ve müçtemian çalışan âmal-i hayriyeyi-bütün vus'uyla ifaya şayan olan afif ve namusperper zevattan mürekkep bir cemiyet teşkiline sâidir.

İkinci Madde — Memalik-i Osmaniye bâni-i hürriyet cemiyeti Maş. ˙. (rık-ı) A'. ˙. (zam-ı) O. ˙. (smani)nin taht-ı himaye ve idaresinde umum maha. ˙. (fil-i) muntazamada mukayyet efradından ibarettir.

II

1908-1918 DÖNEMİNDE OSMANLICILIK AMACIYLA KURULAN SOSYAL-SİYASAL NİTELİKLİ CEMİYETLER

Daha önce değinildiği gibi, 1908 yılı hareketiyle beraber, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez çok canlı ve hızlı bir dernekleşme akımı ile karşılaşılmaktadır.

Belirli bir devrim ortamı içinde kurulan cemiyetlerin amaçları çeşitlidir. Bir atılımın simgesidirler. Tümünde de belli dozda siyasallık vardır.

Bu bölümde İkinci Meşrutiyet cemiyetlerinden bâzı örnekler verme amacı güdülmüştür.

A. Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye

Bu Cemiyetle ilgili olarak, ne yazık ki hâlâ bir bilgiye sahip değiliz. Yalnızca ilginç bulduğumuz belgesiyle yetineceğiz.

BELGE 1
Nizamname*

Birkaç asırdan beri memalik-i vasia-i Osmaniyeyi zir ü zeber ederek nice mamureleri harap ve anasır-ı muhtelife-i muhteremesini ve servet-i umumiye ve hukuk-u siyasiyesini berbad ederek hak-i pak vatanı hatır ve hayale sığmıyan mezalim ve itisafiyle telvis eden istibdat gerçi İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin şayan-ı takdis olan himmeti ve Osmanlı erbab-ı hamiyetinin bilfiil müşareket ve müzaheretiyle mahvedilmiş ve selâmet-i vatanın mukaddeme-i saadetbahşasi ve Osmanlıların kâfil-i hayat-ı cavidanisi olan Kanun-ı Esasi istihsal ve ilân kılınmış ise de 11 Temmuz sene 324 tarihinden beri gerek Dersaadet'te ve gerek memalik ve bilâd-ı muhtelife-i Osmaniye'de serzede-i zuhur olan vekayi ile icraatın tarz-ı cereyanında eshab-ı ukulu bihakkin düşündürecek bazı ahval görüldüğünden hürriyet ve Kanun-ı Esasi'nin ebediyetini temin ve menafi-i müştereke-i memleketi muhafaza ve teyid etmek üzere bir cemiyet-i siyasiye teşkiline lüzum-u kavi hissedilmiş olmakla bu babta bir nizamname tertip ve mevki-i tatbike vazedilmiştir.

* Aslı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde A - 1735 numarada kayıtlıdır. Sayın F. R. Unat tarafından sağlanmıştır (bk. Belge 2, s. 392).

Cemiyetin Maksad-ı Teşekkülü

1 — İstihsal edilen hürriyetin ve Kanun-ı Esasi'nin muhafazası ve Kanun-ı Esasi'de hukuk ve selâhiyet-i milleti tahdit eden mevadın yine Kanun-ı Esasi'nin ahkâmı mucibince tadil ve her suretle olur ise olsun tekrar bir hükûmet-i müstebidenin teessüsüne meydan bırakılmamak.

2 — İşbu maksadın husulünü temin için intihabatın mihver-i matlubta cereyanını temin ve Mebusan meyanına anasır-ı muzırrenin duhulüne mani olmak.

3 — Devair-i devleti mugayir-i adl ve kanun harekâttan menedecek tedabir-i hakîmaneye tevessül etmek.

4 — Halen veya âtiyen ıslâh ve tadil edilecek bulunan Kanun-ı Esasi'nin ahkâmına fiilen ve kavlen muhalefet etmedikçe Osmanlıların padişahı bulunan zat her türlü taarruzdan masun bulunacaktır.

5 — Osmanlıları terkip eden edyan-ı muhtelife erbabı ve akvam-ı mevcude meyanında ihtilâfat zuhurunu men ve zuhur eden ihtilâfatın hemen izalesi çarelerine şediden tevessül ve beynlerinde uhuvvet ve ittihat ve hubb-i vatan hasail-i mukaddeselerinin telkin ve tesisine çalışmak.

6 — Akvam-ı Osmaniye'den bir veya birkaçının temin-i menfaat-i kavmiyeleri zımnında müdahalât-ı ecnebiyeyi müstelzim vukubulacak hareketlerinin ve haricen muavenetlerinin ve hariçten kendularına muavenet taleplerinin ve dahilen menafi ve asayiş-i milleti ihlâl edecek surette hareketlerinin şediden men'i çarelerine tevessül etmek.

7 — Hükûmetin istiklâlini ve menafi-i milleti ve hayat-ı memleket olan adaleti muhil kapitülasyonların ilgası zımnında tedabir-i mahsusa ittihaz eylemek.

8 — Hakikat-i hürriyet ve adaleti ve bunlardan bihakkin istifadeyi ve bunların icabettirdiği vezaifi ahaliye telkin eylemek.

9 — İcraat-ı hükûmete bilâselâhiyet müdahalenin ve ağraz-ı şahsiyeye müstenit harekât ve neşriyatın men'i.

10 — Millete hizmet edeceği takdir edilen zevata her türlü muavenet icrası ve bilâkis mazarratı sabit veya melhuz olanların kanun dairesinde şiddetle takibi.

11 — Haricen ve dahilen Hükûmet-i Muazzama-i Osmaniyenin itilâ-yı şan ve şerefine hizmet edecek kâffe-i hususatın husulüne cansiperane gayret etmektir.

Cemiyetin Suret-i Teşekkülü

1 — Cemiyetin ismi Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye'dir.

2 — Yirmi yaşını ikmal eden ve hiç olmaz ise kendi lisanını okuyup yazan ve idare-i maişetini bizzat suret-i meşruada temin eden ve ahval-i sabıkası lekesiz ve efkârı maksad-ı cemiyete muvafık tebaa-i Osmaniyeden olan her fert cemiyet azalığına kayıt ve kabul olunur.

3 — Cemiyetin merkezi Dersaadet'tir, bir heyet-i merkeziye-i daime vasıtasiyle idare olunur.

4 — Merkez-i idare İstanbul, Galata ve Beyoğlu, Üsküdar, Kadıköy, Boğaziçi'nin Rumeli ve Boğaziçi Anadolu sevahili, Adalar, Makrıköy olmak üzere sekiz büyük fırkaya taksim ve bunların her biri bir fırka reisinin taht-ı

idaresinde bulunmak üzere onun tâyin edeceği surette muhtelif şuabata münkasem olarak bunlar dahi bir şube reisinin zir-i idaresindedir.

5 — Dersaadet harici teşkil vilâyat nizamnamesi mucibince münkasem olup her vilâyet merkezi bir fırka itibar olunmuştur. O vilâyete merbut livalar vilâyete ve kazalar zaten mensup olduğu livalara ve nahiyeler kazalara merbut olarak birer şube reisi vasıtasiyle idare olunur ve her şube reisi itimada şayan zevattan merkezi vilâyette bulunan fırka reisi tarafından intihap olunur.

Memalik-i ecnebiyede lüzum görülen şehirlerde heyet-i merkeziye tarafından birer şube teşkil edilecektir.

6 — Her şube azaları reislerinin daveti vukuunda içtima edip ittihaz edilecek kararı müteselsilen şube ve fırka reisleri vasıtasiyle idare-i merkeziyeye tebliğ edeceklerdir.

7 — Fırka reisleri lüzum gördükleri takdirde icabeden şube reislerini davet ve müzakere ve netice-i müzakerelerini heyet-i merkeziyeye tebliğ edeceklerdir.

8 — İdare-i merkeziyeden ahzedilen mukarrerat müteselsilen en ufak şube reislerine ve azalarına kadar derhal tebliğ edilecektir.

9 — Bilumum fırka ve şuabat reislerini cemetmek ancak heyet-i merkeziyeye aittir.

10 — İçtima-i umumi vukuunda her şube kendi reisinin taht-ı idaresinde hareket edip fırka merkezinde biliçtima fırka reisinin harfiyen emrine imtisal edecektir.

Cemiyet Azasının Vezaifi

1 — İşbu nizamnamede münderiç cemiyete hadim her türlü tebligatı bilâ itiraz derhal ısga edip icra etmiye mecburdur.

2 — Her aza cemiyetin maksadına hizmet edecek her türlü malûmat ve ihtisasat ve müşahedat ve mütalâatını tahriren merbut olduğu şube reisi vasıtasiyle heyet-i merkeziyeye bildirmekle mükelleftir.

3 — Cemiyet azaları şimdilik hiç bir tekâlif-i nakdiye ile mükellef olmayıp cemiyetin maksadını temin için sarfiyata lüzum görüldüğü takdirde vüs'i mertebesinde talep olunan muavenet-i nakdiyeye şitap ile mükelleftir.

4 — Cemiyete kaydolunacak her aza cemiyetin maksadına kemal-i hüsn-ü niyet ve bütün kuvvetiyle ikdam ve gayret edeceğine namus üzerine söz verip kaydolunacağı şube reisinin defterine imza edecektir.

5 — Şube reisinin nezdinde bulunacak bu defterlere azaların isim ve şöhreti, mesleği ve ikametgâhı muvazzahan dercedilecektir.

6 — İşbu nizamname ahkâmına ve cemiyetin tebligatına itaat etmiyen veyahut cemiyetin maksadına mugayir surette hareketi sabit olan aza hakkında heyet-i merkeziyece mücazat-ı mâneviye-i mahsusa tertip olunacaktır.

7 — Cemiyet azaları kendi mesleği dahilinde müteşekkil kulüp ve cemiyetlere aza olmak hakkını haiz olup ancak cemiyetimizin maksad-ı asliyesine zerre kadar muhalif programla teşekkül etmiş veya edecek cemiyetlerin hiç birine dahil olamayacağı gibi istifa etmek selâhiyetini dahi haiz değildir.

8 — Her aza her nerede ve her ne ahval ilcaatiyle olur ise olsun muhtac-ı muavenet olan bir azanın muavenetine şitabedecek ve merbut olduğu şube reisine ve müteselsilen heyet-i merkeziyeye malûmat verilecektir ve he-

yet-i merkeziyece de her türlü tedabir-i müessireye hemen tevessül ve teşebbüs olunacaktır.

9 — Heyet azası yekdiğerini mütemadiyen ve mütekabilen himaye ve muavenetine sây ve ikdam edeceklerdir.

10 — Her aza cemiyetimize kaydedeceği zevatın esamisini şube reislerine ihbar ederek şube reisi nezdinde bulundurulacak deftere kaydolunacak ve şube reisleri de her hafta bu zevatın esamisini mübeyyin bir cetvel tanzim ile heyet-i merkeziyeye tebliğe mecbur olacaktır.

11 — Makasıd-ı cemiyetin temini zımnında devair-i hükûmete müracaat etmek gibi yapılacak tedabir ve icraat Dersaadet'te münhasıran heyet-i merkeziyeye ve taşralarda fırka ve şube reislerine aittir.

Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye
1326
Yuvarlak mühür

Not: Tarihin hicrî olarak kabulü gerekir. Bu bakımdan 1324 (1908) olacaktır.

BELGE 2

Sayın Faik Reşit Unat'ın Mektubu

Ankara, 10.XII.1963

Muhterem Tarık Zafer Bey kardeşim,

1908 - 1923 arası Türkiye tarihi üzerinde bir çalışmayı tezgâhlamak üzereyim ve henüz kaynakları tespit veya dokümanları gözden geçirmek safhasındayım. Tarih Kurumu Kütüphanesinde elime bir "Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye" nizamnamesi geçti. Nereden ve ne şekilde gelmiş olduğu belli değil. Muhtevası Meşrutiyetin ilânından kısa bir müddet sonra ve Meclis-i Mebusan intihabatından önce tedvin edilmiş olduğuna hükmettirecek bir çeşni taşıyor. Bir suretini mektubuma leffettiğim metninde de göreceğiniz veçhile yapısı demokratik değil, yukarıdan aşağı disipliner.

Sizin Siyasi Partiler kitabını hazırlarken görmediğinizi veya ehemmiyet vermediğinizi sanıyorum. Mamafih üzerinde durmuş veya sonraki çalışmalarınız sırasında elde edip mahiyetini keşf ve izah edecek bilgiler toplamışsınızdır. Mümkünse beni bu Cemiyetin kuruluş tarihi ve kurucuları ve tarihî rolü hakkında aydınlatacak bazı ipuçları bildirebilirseniz çok memnun kalırım.

Sağlık ve iyilikler dileyerek sevgilerimi sunarım.

F. R. Unat

B. Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti

(Ligue Nationale de Liberté et de Solidarité Ottomane)

KURULUŞ TARİHİ : *1324 (1908).*
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ : *Ahmet Şuayip (Bk. s. 393), Ahmet Muhtar, Ahmet Reşit, Nurettin Berruh (Bk. s. 142), Ekrem Reşat Beyler, Kirkor Zöhrap Efendi (Bk. s. 144).*

Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti'ne İlişkin Belge

BELGE 1

Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Millî Cemiyeti Nizamnamesi*

Millet-i Osmaniyenin terbiye-i fikriye ve siyasiyesinin tekemmül ve teâlisine hizmet etmek üzere "Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Millî Cemiyeti" namı altında Ahmed Şuayip, Ahmed Muhtar Beylerle, Kirkor Zöhrap Efendi ve Ahmet Reşit ve Nurettin Ferruh ve Ekrem Reşat Beyler ma'rifetiyle bir (lig) teşkil edilmiştir. Mesarif-i ibtidaiye içün hey'et-i müessise (lig)e üç bin lira i'ta eylemişdir.

Bu maksad-ı vatanperverînin ifası içün (lig)in müracaat edeceği tedabir bervech-i âti ta'yin olunur.

Evvelâ : Ahkâm-ı fenniye ve ilmiyeye mübteni efkâr-ı ahrarâne ve müterakkiyâneyi neşr ve müdafaa ve taassub ve tefrit-i cahilânenin bil imkân ref' ve izalesine hadim bir gazetenin neşri lâbeda olduğundan (lig)in müessisleri aynı maksadla neşr etmek üzere bulundukları "Sancak" gazetesini (lig)in vasıta-i neşriyatı ittihaz eylemek suretiyle dahi ifa-yı hizmet eyleyeceklerdir.

Sâniyen : (Lig)in bilcümle erkân-ı idare ve aza-yı müdavemesine mahall-i içtima' olmak üzere şimdilik Dersaadet'de bir kulüb te'sis edilecekdir. Bu kulübün idaresi içün bir nizamnâme-i dahilî yapılacakdır.

* **Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Millî Cemiyeti — Ligue Nationale de Liberté et de Solidarité Ottomane —** İstanbul, 1908/1324, s. 2 - 3.

Salisen : (Lig) takib etmekde olduğu makasıd ve efkâra göre Dersaadet'de ve vilâyetlerde konferanslar verecekdir.

Rabian : Terbiye-i medeniyeye, ulûm-u içtimaiye ve iktisadiyeye, ale-l-ıtlâk fünûn ve keşfiyata dair gayet ehven fiyatla ve açık bir lisan ile asâr-ı müfide tab' ve neşr edecekdir. Bu eserler te'lif ve tercüme ve asâr-ı şarkiyeden en mühimlerini ihya suretiyle vücûda getirilecek ve mümkün mertebe akvam-ı muhtelife-i Osmaniyenin lisanlarına mütercim nüshaları dahi bulunacakdır.

Hamisen : Edebiyat ve tarih ve tiyatro ve roman gibi asâr yazdırmak içün müsabakalar açılarak bunlara mükâfat tahsis edecek ve vücûda getirilen asârı tab' ve neşr ile beraber tiyatro piyeslerini sahne-i temaşaya vaz' etdirecekdir.

Sadisen : Memalik-i Osmaniyenin her tarafına hey'at-ı ilmiye göndererek ahvâl-i tarihiye ve ihtiyacat-ı iktisadiyesine dair tedkikat-ı ilmiye ve fenniye icra etdirilecek ve bu tedkikat neticesinde yazılacak âsâr tab' ve neşroluna-cakdır.

Sabian : Beyn-ül-hak sanayi'-i nefiseye meyl ve muhabbetin tenemmu ve ta'mimine hizmet edecek ve avam-ı nassa usûl-ü meşrutiyeti ve fevaidini öğreterek millet-i Osmaniyeyi teşkil eden anasır-ı muhtelife beyninde hissiyat-ı mütekabile-i uhuvvet ve müveddeti husule getirmek içün her türlü tedabir-i maneviye ve maddiyeye tevessül edilecekdir.

Saminen : Mekâtib-i âliye mezunlarından en güzidelerini intihab ile Avrupa'da bir müddet seyahat etdirecekdir.

Tasian : Avrupa'daki cemiyat-ı ilmiye ile te'sis-i münasebât eyleyerek Avrupa efkâr-ı umumiyesini menafi-i Osmaniye lehine celb etmek vesaiti ihtiyar edilecekdir.

C. Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü

KURULUŞ TARİHİ : 1324 (1908)

KURULUŞ YERİ : *İstanbul.*

MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Meşrutiyetin özellikle ilk yılları içinde bu adı taşıyan cemiyetlere rastlanır. Bazıları meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü olarak görülür[1]. Bu konuda yeterli bilgilerden yoksunuz.

Bu adı taşıyan Cemiyetlerin Bulgarlar, Rumlar ve Ermeniler[2] tarafından kuruldukları görülmektedir. Belge 1 olarak yayımlanan Siyasî Program bu durumu az çok kanıtlayıcı durumdadır.

Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübüne İlişkin Belgeler

BELGE 1

Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü Müessisleri Hey'eti Tarafından Neşredilen Siyasi Programdır*

1 — Meşrutiyet esası üzerine müesses vatan-ı Osmaniye karşı her türlü efkâr-ı taarruzcûyâneyi şediden red.

2 — İdare-i meşrutaya karşı tasaddi edilecek her gûna harekâta karşı mübâreze.

3 — Tevsi'i hukuk-u ahali esası üzerine Kanun-ı Esasi'nin ta'dili.

4 — Evsa' bir hudud dairesinde idare-i vilâyatın tevsi'i me'zuniyeti.

1 Örneğin **Mizan** Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü'nden haber vermektedir ve Ermenilere ait olduğunu açıklamaktadır (1324, Sayı 16, s. 74).

2 **Hukuk-u Umumiye** (1324, Sayı 86, s. 1) ve **Serbesti** (1324, Sayı 24, s. 2-3) gazeteleri Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti İntihabat (Seçim) Komitesi'nin beyannamesini yayımlamışlardır. (Metni Belge 2 olarak verilmiştir) — Kirkor Zöhrap Efendi'nin bu cemiyet adına verdiği bir söylev için bk. **Siyasî Nutuklarım**, 1. Cüz, s. 3-9.

* **Hukuk-u Umumiye**, No. 12, Eylül 1324 (1908).

5 — Son otuz seneler zarfında müsadere edilen arazi ve emlâkın, aleni veya şekl-i kanunî tahtında bile olsa eshabına iadesi.

6 — Kanun-ı Esasi ahkâmına teb'an imtiyazat-ı milliyenin muhafazası (Akvam-i muhtelifenin idareleri altında bulunan emr-i maarif dahi buna dahildir).

7 — Akvâm-ı muhtelifenin yedd-i idarelerinde bulunan mekâtibin mesarifini hükümet büdcesinden tasviye.

8 — Usûl-ü tarh-ı verginin ta'dil esası son senelerde gavail-i siyasiyeden dolayı mutazarrır olan vilâyat içün vergilerin tahfifi, mesarifin tenkiz ve muavenet-i maliye-i istisnaiye.

9 — Şimdiye kadar hizmet-i askeriyeye iştirak etmeyen akvam ve ecnasın âcilen iştirâki ve devletin kuvve-i askeriyesinin ikmâli.

10 — Mekâtib-i âliye-i devlete emr-i duhûlün teshili. Her sene akvam-ı muhtelifenin nisbet-i adediyesi dairesinde Avrupa'ya beşyüz talebenin i'zamı. Lisan-ı resmî-i devletin sair elsine-i mahalliye ile beraber ta'mimi.

11 — Amele, zürra ve ale-l-seviye emekdar sınıflarının ıslâhı.

12 — Islâhat ve tensikat-ı adliye.

BELGE 2

Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti İntihabat Komitesinin Beyannamesidir

Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti **evvelen** Ermeni Milleti Nizamnamesine tevfikan intihap edilmiş Ermeni milletvekillerinden, **sâniyen** Ermeni siyasî fırkaları mümesillerinden, **sâlisen** Ermeni Katolik ve Ermeni Protestanların muteberanından müteşekkil olmak itibariyle Dersaadette ve hatta Memalik-i Osmaniye'de mukim Ermeni unsuru namına harekete mezun ve sıfat-ı câmiayı haiz bir fırka-i mühimme-i siyasiyedir.

Bu fırka Dersaadet meb'usluğuna Ermeniler tarafından Kirkor Zöhrap Efendi'yi ikinci namzet olarak intihap ve gazeteler vasıtası ile Türk vatandaşlarımıza ve bilhassa Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesi ile teshil-i intihabat cemiyet-i asliyesine resmen takdim ederek cemiyeteyn-i mezkurin olbaptaki protokolleri ahkâmına tevfikan efendi-i mumaileyhin Dersaadet meb'usluğuna namzetliklerini kabul ve tasvip etmişlerdir. Şu halde efendi-i mumaileyhin temin-i intihapları hususuna Cemiyet-i muhteremece ve bilhassa Türk müntehib-i sâni vatandaşlarımızca sarf-ı himmet olunacağına mutmainiz.

Dersaadet Ermenileri tarafından iki meb'usun intihap edilmek esasını sekteye uğratmak maksadıyla bazı eshab-ı ağrazın kâh Meşrutiyet-i Osmaniye Ermeni Cemiyeti'nin Ermeniler tarafından sıfat-ı camiası ve salâhiyet-i umumiyesi yoktur, kâh da Zöhrap Efendi Osmanlı tabiiyetini haiz değildir yolunda Türk vatandaşlarımızı iğfal için neşredilen hilâf-ı hakikat beyanat ve havadiste Türk müntehib-i sâni vatandaşlarımız tarafından havale-i sem-ü itibar olunmıyacağı derkârdır. Bu adamların hedef ve maksatları ârâları (oyları) in-

kısama uğratarak ve her namzedi ekalliyette bırakarak Ermeniler tarafından meb'us intihap edilmek hakkını — diğer yerlerde görüldüğü veçhile — ıskat etmeye matuftur.

Herhalde işbu bu iki namzetlerimizin Türk vatandaşlarımızın hiss-i uhuvvetine ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyet-i muhteremesinin mümza protokolü ile müeyyet taahhüd-ü namusiyete mevdu bulunan keyfiyet-i intihapları fiile çıkmadığı takdirde bu suret Dersaadet Ermenilerini ve bütün Ermeni milletini son derecede dilhun edeceği ve bu ise zaten taşrada icra edilen ve mihver-i matlupta cereyan etmeyen intihabattan mütehassıl teessürü bir kat daha arttıracağından Türk vatandaşlarımızın muhalasat ve samimiyetine müracaat ederiz.

26 Teşrin-i sâni sene 1324
Meşrutiyet-i Osmaniye İntihabat Reisi
ve Sis Osmanlı Meb'usu
Hamparsum Boyacıyan Murad*

* Ermeni çetecilerine katılan meb'us, I. Dünya Savaşı döneminde Türkler aleyhine çalışmıştır. Bu konuda Ayrılıkçı Ermeni Örgütleri bölümüne (s. 579) bakılmalıdır.

D. Cemiyet-i Müteşebbise

KURULUŞ YILI : *1325 (1909).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*

KURUCULARI[1] : *Ali Haydar Efendi (Mahkeme-i Temyiz âzâsı), Memduh Bey (Mahkeme-i Temyiz Başmüddeiumumisi), Ali Galip Bey (Birinci Mahkeme-i Ticaret âzâ mülâzımı), Diran Yorganyan Efendi (Dâva vekili), Bedri Bey (Servetifünun gazetesi ser muharriri).*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE AMACI

Kurucularının hemen tümü hukukçu ve adliyeci olan Cemiyet, ulaştırma ve bayındırlık işleri (umuru nafia) yapılması için ufak sermayeleri toplayarak büyük bir fon birikimini gerçekleştirecek anonim şirketler kurulmasını "teşvik" etme amacındadır[2]. Bu tür şirketler Meşrutiyet yıllarında elverişli kuruluş olanakları bulmuşlardır[3].

Cemiyet, sermayeler oluşunca şirketleri kendisi kuracaktır[4].

Nizamnameye ek bildiriye göre, kurucular yabancı sermaye aleyhindedirler.

Cemiyet'in çalışmalarıyla ilgili gerçek bilgilerden yoksunuz[5].

[1] Yönetim Kurulu üyeleri bilinmiyor.

[2] Nizamnamenin 6. maddesi : "Cemiyet-i Müteşebbise'nin sermayesi bir şirketin tesis ve teşkiline müsait dereceye gelince alınacak imtiyazat ve istihsal olunacak müsaadat üzerine iktiza eden anonim şirketler Cemiyet-i Müteşebbise tarafından teşkil olunacaktır". (Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi).

[3] Anonim şirketler Meşrutiyet hükümetlerince çok yararlı görülüyor ve kurdurulması isteniyordu. 1908 - 1910 dönemi içinde 32 anonim şirket kurulmuştur. (Bu şirketlerin adları ve sermayeleri için bk. **Nevsal-i Millî**, 1326, s. 224). Bu sayı, sonraları hayli artmıştır. Kurulmalarını isteyenlerin başında Cavit Bey gelir. Anonim şirketlerin kurulmasıyla ilgili bir tasarı ile ilgili olarak bk. (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Sİ 1, 12. İçt., s. 175, 7. İçt. s. 71 - 72).

[4] Mukaddime (başlangıç)den: "... Anadolu'nun bir cihetinde şimendifer yapılmasını yalnız hükümetten veyahut bir ecnebinin himmet ve muavenetinden bekler isek, emin olalım ki memâlik ve tab'a-i Osmaniyenin birçok yerlerinde daha birçok seneler deve ve katır ile seyr-ü seyahat edeceğiz" (**Aynı Eser**, s. 2).

[5] Cemiyet'in bir ilânı için bk. **Tanin**, 9 Şubat 1910.

E. Nesl-i Cedit Kulübü

(Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin Sürdürülmesi)

KURULUŞ TARİHİ : *1324 (1908).*
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Şehzadebaşı, 25.*
KURUCU VE YÖNETİCİLER[1] : *"Cemiyet-i İnkılâbiye"nin beş kurucu üyesi[2], Nafi Atuf (Kansu), (Arnavut) Mustafa, Mehmet Şerefettin, Mühendis Mazhar (Neriman), Mehmet Ali Şevki, Âdil Beyler.*

1. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Nesl-i Cedit (Yeni Kuşak) Cemiyeti'nin özelliği, Prens Sabahattin'ci ekibin, İkinci Meşrutiyet ortamı içinde, temsilcisi ve devamcısı olmasındadır. İttihat ve Terakki karşısında bir gelişmeyi de sürdürdüğü için, siyasî hayat içinde, önemli yeri olmuştur.

İttihat ve Terakki ile Birleşme

Meşrutiyet'in ilânı ile, Paris'te kurulmuş olan "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" de, ülke içine taşınmıştır. Daha önce, 1907 yılında, Cemiyet'in, İstanbul şubesi durumuna geçen "Cemiyet-i İnkılâbiye", merkezini, İttihat ve Terakki'nin de Mer-

1 Ord. Prof. Hâmit Ongunsu, Satvet Lutfi Tozan, Nurettin Ferruh Alkend'le yaptığımız konuşmalara göre saptanmıştır.

2 Cemiyet-i İnkılâbiye 1904 Eylülünde İstanbul'da Mercan İdadisi 2. ve 3. sınıf öğrencileri tarafından Karbonari ve İttihat ve Terakki yapılarına uygun bir şekilde gizli olarak kurulmuştur. Cemiyetin yayın organı "Mecmua-i İnkılâbiye" dergisidir. Cemiyeti kuran ve yaşları 15 - 16 dolaylarında olan gençlerin amacı 1876 Kanun-ı Esasi'sinin tekrar yürürlüğe koyulmasıdır. Diğer yüksek okullarla da ilişkiye geçen Cemiyet daha sonraları yalnız hareket etmeyi yararlı görmeyerek Paris'teki Jön Türk örgütleriyle ilişki kurmaya çalışmış ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin şubesi haline getirilmiştir. Meşrutiyetten sonra İstanbul'da üslenen merkezle kaynaşmış, daha sonra kurucu elemanları Nesl-i Cedit Kulübü'nü oluşturmuşlardır. Bu kurucular Hâmid (Selim Sâtı), Satvet Lutfi (Faruk Suavi), Namık Zeki (İbrahim), Ferit Necdet (Mübin) ve Dr. Mahmud Beylerdir.

kezi Umumî'sinin bulunduğu Şeref Sokağı'nda açmıştır. Bu girişime Dr. Nihat Reşat (Belger) ve Hüseyin Tosun Bey önderlik etmişlerdir.

Asıl istek, ikiliği kaldırmak, daha doğrusu, rakipleri kendi yapısında eritmek amacını güden İttihat ve Terakki'den gelmiştir. Birleşme konuşmalarında Cemiyet'i Nihat Reşat ve Satvet Lutfi Beyler temsil etmişlerdir ve birleşme ilân edilmiştir[3].

Kulübün Kuruluşu

Teşebbüs-ü Şahsî'cilerle Cemiyet-i İnkılâbiye'ciler, İttihatçılarla — kişisel anlaşmazlıklar yanında — temelde ayrılık gördükleri için birleşmeden yana değildiler. Birleşme karşılığında, İttihat ve Terakki "Teşebbüs-ü Şahsî Cemiyeti" merkezinin kapatılmasını isteyince, genç üyeler Paris'ten henüz dönmüş olan Sabahattin Bey'e, durumu ve inandıkları doktrinin kamu hayatından silinmesi kuşkularını anlatmışlardır. İttihat ve Terakki'nin güçlü döneminde, siyasal rekabetten uzak, bilimsel ve kültürel alanda, "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet" akımını sürdürme amacıyla bir kulüp kurmaları kararlaştırılmıştır. "Nesl-i Cedit" bu kuruluşun adı olmuştur.

Prens Sabahattin Bey'le İlişki

Nesl-i Cedit'çiler, Prens'in mânevi önderliği altında çalışacaklarını *Nizamname* (Bk. Belge 1, s. 402) ve *Beyanname*[4]'lerinde açıklamışlardır ve Prens'in kişiliğine ve doktrinine[5] bağlı kalmışlardır.

[3] Osmanlı İttihat ve Terakki İstanbul Merkezinden: "Şimdiye kadar Paris'te Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi ve Meşrutiyet namı altında sarf-ı mesai eden Cemiyet ile Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında itilâf ve ittihadı tam hasıl olduğundan fi mabaad her iki cemiyetin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti namı ve programı altında çalışacakları ilân olunur. (10 Ağustos tarihli **Sabah, Hürriyet** ve **Tanin** gazeteleri).

[4] "Tarik-i mesai: bunlar nizamnamemizin üçüncü maddesinde gösterildiği veçhile ikidir: hayat-ı hususiyede kavi bir teşebbüs-ü şahsî, hayat-ı umumiyede ihtiyacat-ı memlekete kâfi bir tevsii mezuniyet" (**Beyanname**, s. 13).

[5] Prens Mehmet Sabahattin Bey'in doktrini için evvelâ kendi eserlerine bakılmalıdır: **Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah** (Dersaadet 1324) — **Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah** (İstanbul 1324) — **Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah** (İstanbul 1327). (Her üç eserin "muktatifi" (derleyicisi) **Hersekli Satvet Lütfi**'dir) — **27 Teşrin-i evvel 1328 Tarihiyle Huzur-u Muallâ-yı Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Arıza** — **Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimaî Programı** (İstanbul 1334) — Ayrıca bk. Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, →

Prens, Kulüb'e yardımda bulunmuş ve kendi mülkiyetinde olan bir evi de çalışma yeri olarak "tahsis" etmiştir.

Kulüp üyeleri, gündelik gazetelerde, dergilerde yayında bulundukları gibi, broşürler ve çeviriler de yapmışlardır[6]. Kulüp lokalinde düzenlenen konferanslara ve sohbet toplantılarına Prens de katılmıştır. Kulübün üye sayısı yüze varmıştır. Üyeler, kendi kendilerini yetiştirme ve ünlü kişileri dinleme isteğinde oldukları için, herhangi bir partiye bağlanmaktan kaçınmışlardır[7].

Nesl-i Cedit Kulübü'nün, 1908 yılında ve İttihat ve Terakki'nin kutsal sayıldığı bir dönemde, Paris'ten devralınan bir muhalefeti yaşatmak istediği açıktır. Kulüp, daha sonra, kurulacak olan *Türk Ocağı*'nın, Meşrutiyet başlarında biçimsel bir denemesi olmuştur.

Kulübün Sonu

Meşrutiyet'in bunalımlı ortamı içinde, Nesl-i Cedit Kulübü, umulan etkiyi ve tepkiyi yaratamamıştır. Adı her muhalefet olayına karışan Sabahattin Bey'le bütünleşmesi ona siyasal bir nitelik vermiştir. 1910 yılında çok zayıf kalması, bir süre gözlerden uzak bulunma kararının alınmasına neden olmuştur. 1911'de ise karar uygulanmış, elverişli koşullar altında yeniden çalışmaya geçiş umuduyla kulüp tatil edilmiştir. "Müsait zaman"a hiçbir suretle kavuşulamadığı için de, Kulüp tekrar canlandırılamamıştır. Ancak Kulüp'te toplanmış olan ekip Ahrar Fırkası'nın kuruluşunda görev almıştır (Bk. s. 142).

Metodoloji, Cilt I, s. 222 - 259 (İstanbul 1945) — Tarık Zafer Tunaya, **Jön Türk ve Sosyal İnkılâp Lideri Sabahattin Bey** (Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası, Cilt I, s. 119) — Prens'in hayatı, şahsiyeti ve mesleği hakkında değerli bir eser Dr. O. Remzi Kazancıgil tarafından, Fransızca teksirle mahdut sayıda basılmıştır. Bk. **Le Prince M. Sabaheddine, Ses idèes, Sa Carrière** (Paris 1948).

6 Bu çeviriler arasında özellikle Edmond Demolins'nin **"Comment la Route Crée le Type Social"** adlı eseri sayılabilir. ("Yollar" başlığı ile ve Namık Zeki (Aral) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir).

7 **Prof. Ongunsu**'nun bu husustaki görüşü : Vekayii takip ediyorduk. Kıymeti var farzedilenlerin iş başında sıfır oldukları anlaşılmıştı. Netice itibariyle en büyük hizmetin kendi kendimizi yetiştirmek, şahsen ve ilmen kuvvetlenmek olduğunu kabul ettik. Yarın memleketin bize ihtiyacı olabilirdi, lekesiz kalmayı ve hiçbir partiye intisap etmemeyi doğru bulduk (10 ve 17 Ocak 1951 tarihli konuşmamız notlarına göre).

Nesl-i Cedit Kulübü'ne İlişkin Belge

BELGE 1

Nesl-i Cedit Kulübü Nizamnamesi

Madde 1 — İstanbul'da "Nesl-i Cedid" namiyle bir kulüp teşkil ve tesis edilmiştir.

Madde 2 — Kulübün tesisindeki maksad-ı esasi Meşrutiyet-i müstahsilemizi terbiye-i milliyemizin metanetine istinad ettirmek suretiyle gayrı kabili nez' bir hale vaz' ve ifrağdan ibarettir.

Madde 3 — Kulüp şu maksada vuzulü bervechi âti iki nokta-i esasiyeyi takipte buluyor: Hayat-ı hususiyede kavi bir teşebbüs-ü şahsî, hayat-ı umumiyede ihtiyacat-ı memlekete kâfi bir tevsi-i mezuniyet.

Madde 4 — Kulüp nıkat-ı esasiyesini temin için mesleğine muvafık her türlü âsar ve müellifattan bir kütüphane teşkil edeceği gibi risali ve ceraid-i lâzime bulunduracak, konferanslar ve seyahatler tertip ve müellifat-ı ecnebiyeden icap edenlerini tercüme ve neşredecektir.

Madde 5 — Kulübe dahil olacak zevatın seviye-i ahlâkiyelerinin derece-i matlûbede olduğunu mütekeffilen aza-yı mevcudeden biri tarafından takdim ve heyet-i idarenin ekseriyet-i ârasiyle kabul edilmesi ve duhuliyesini berveçhi peşin vermesi şarttır. Duhuliye ücreti şehriyenin zâfıdır.

Madde 6 — Kulübün menafii umumiyesini muhil harekâtta bulunanlar heyet-i idarenin karariyle kulüpten ihraç olunur.

Madde 7 — Kulübün umur-u idaresi azanın lâakal sülüsanı tarafından ekseriyet-i âra ile müntehap heyete muhavveldir. İntihabat her altı ayda bir yeniden icra olunur.

Madde 8 — Heyet-i idare haftada bir kere in'ikad edecek ise de reis lüzum gördüğü halde heyet-i fevkalmutadda içtimaa davet eyleyebilecektir.

Madde 9 — Heyet-i idareye rey-i hafi ile intihap olunan on iki zat; riyasete, riyaset-i saniyeye, kitabete, kasadarlığa ekseriyet-i âra ile işlerinden birer zat intihap edeceklerdir. Bu dört zatın devre-i intihabiyeye kadar mevkilerinde kalmaları mutlak surette icap etmeyip aza-yı saire lüzum gördükleri takdirde ekseriyet-i âra ile tebdil edebilirler.

Madde 10 — Heyet-i idare azasından müteakıben içtimaat-ı mutadenin üçünde hazır bulunmayanlara müstafi nazariyle bakılır.

Madde 11 — Âra-yı umumiyeye müracaat etmek lâzım gelen hususatın müzakeresi için kulüp azasının daveti heyet-i idarenin kararına vabestedir.

Madde 12 — Kulübün maaşlı bir idare memuru olup kütüphanenin hüsn-ü muhafazası ve heyet-i idarenin tahmil edeceği vezaif-i tahririye ve saire ile mükelleftir.

Madde 13 — Kulüp azasından her biri asgari olarak ayda on kuruş terkedecek ve mukabilinde kasadarın tasdikini havi bir makbuz alacaktır. Talebeye mahsus olmak üzere hadd-i asgarî beş kuruş tayin olmuştur.

Madde 14 — Ay nihayetine kadar ücret-i şehriyesini vermeyen azaya müstafi nazariyle bakılır. Tekrar dahil olabilmek için o zamana kadar geçen ayların ücretini berveçhi peşin vermesi lâzımdır.

Madde 15 — Her ne suretle olursa olsun kulüpten çıkan aza o ana kadar terketmiş olduğu mebaliği istirdad edemez.

Madde 16 — Her ay nihayetinde heyet-i idare tarafından kulübün varidat ve sarfiyat cetveli umum azaya ibraz edilecektir.

Madde 17 — Sarfiyat, heyet-i idarenin ekseriyet-i ârasiyle icra olunacaktır.

Madde 18 — Kulübün mühr-ü mahsusu mahfuz bulunduğu kutudan heyet-i idare huzurunda ihraç olunur. Kutu reis ile azadan iki kişinin mühürleriyle mahtum bulunacaktır.

Madde 19 — Azadan her biri kulübün ihtiyacatına müteallik tasavvuratını heyet-i idareye tahriren tebliğ edecektir.

Madde 20 — Heyet-i idare kulübün her türlü muamelât ve icraatından mesul olup vezaif-i mevdualarını hüsn-ü ifa etmedikleri takdirde kulüp azasının sülüsan-ı ekseriyet-i ârasiyle terk-i mevki etmeleri lâzım gelir.

Madde 21 — Mesleğimize iştirak eden zevat ile muhabere maalmemnuniye kabul olunacak ve Memalik-i Osmaniye'nin her tarafında kulübümüze mümasil müessesat teşkiline çalışılacaktır.

Madde 22 — Mevad-ı mesrudeden birinin tadili hakkında azadan biri veya birkaçı tarafından teklif vaki olduğu surette tekmil heyet-i idare azasının sülüsan-ı ekseriyet-i ârasiyle kabul veya reddolunur.

F. Kürt Dernekleri

Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908)
Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908)
Kürt Heyvi Talebe Cemiyeti (1912)

1. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

1908 yılında, Balkanlarda olduğu gibi, İttihat ve Terakki içinde Kürt ileri gelenlerini görmek olasıdır. Örneğin Diyarıbekir'den çekilen ve Girid'in Yunanistan'a katılma girişimini protesto eden bir telgrafın altındaki "Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti" adı, daha sonra bu Cemiyet'in kuruluş ilânı ilginçtir[1] ve Abdülhamit rejimine Doğu'da da karşı koyanlar bulunduğunu kanıtlar.

Yine aynı yıl "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" kurulmuştur[2]. *Takvim-i Vekayi*'de Cemiyet'in adına rastlanır. Bazı telgrafların altında Bitlis, Diyarbekir, Musul şube kurucularının isimleri vardır[3].

Cemiyet'in kurucusu Abdullah Efendizade Seyyit Abdülkadir, İsmail Paşazade Müşir Ahmet Paşa ve arkadaşlarıdır[4]. Seyyit Abdülkadir Efendi ömür boyu reis kalacaktır (Nizamname 7. ek madde) (Bk. Belge 1, s. 413). Bu grup Bedirhani'lerin rakibidir[5]. Cemiyet'in

1 TV, 1324 (1908), Sayı 133, s. 2.

2 **Tanin**, 23 Eylül 1324, s. 8 — Cemiyetin bir merkez lokaline sahip olduğu haberi için bk. **Tanin**, 30 Eylül 1324, s. 8.

3 TV 1324, Sayı 67, s. 8; Sayı 74, s. 8; Sayı 111, s. 11 - 12; Sayı 133, s. 2 — **Kürt Teavün ve Terakki** gazetesine göre Diyarbekir şubesi reisi **Müftü Suphi Efendi**'dir. Bitlis ve Musul şubeleri 4 Kânun-ı evvel 1324 (17 Aralık 1908) de açılmıştır (Sayı 5, 20 Kânun-ı evvel 1324, s. 40).

4 Kurucular ve yönetim kurulu üyeleri arasında **Dr. Şükrü Mehmet (Sekban)** ve **(Babanzade) Ahmet Naim Bey** vardır (Dr. Şükrü Mehmet Sekban, **Kürtlük Sorunu**, s. 19).

5 Kürtlerin siyasal gelişmelerinde eylemcilik belirli "hânedan"ların (ailelerin) girişimlerine bağlı kalmıştır. Örneğin "Bâban" ve "Bedirhan" aileleri hemen her ayaklanmanın başındadırlar. Kürt hareketleri yönetici grupların çeşitli devletler ve hükümetlerle kurdukları ilişkilere bağlı kalarak gelişmişlerdir. (Bu konuda bk. V. Minorsky, **İA**, **Kürtler** maddesi — Basile Nikitine, **Les Kurdes**, s. 191 - 201 — Nazmi Sevgen, **Kürtler** (**Belgelerle Türk Tarihi** dergisinde çıkan yazı dizisinde bu konuyu ele almıştır).

programı ve nizamnamesi vardır (Bk. s. 409). Ayrıca bir de kendi adını taşıyan bir yayın organı da olmuştur[6].

1909 yılında Osmanlı'larla sürtüşme başlamıştır. Bitlis'te çıkan bir ayaklanmanın başında Cemiyet'in kurucusu ve arkadaşları (Halife Selim ve Ali Ağa) bulunmuşlardır. Ayaklanma Osmanlı ordusunca bastırılmıştır[7]. *Tanin* bu olayla ilgili yazı ve haberler yayınlamıştır[8].

Yine Takvim-i Vekayi'de de dikkat çekici haberler okunur. Örneğin Kürt Teavün Cemiyeti Bitlis şubesinin Meşrutiyet aleyhtarı gösteriler yaptığı haberleri yalanlanmış, vilâyetin resmî yazısına göre, Cemiyet İttihat ve Terakki ile birleşmiştir[9]. Daha ilginç bir haber de Kürt aşiretlerinin barıştıklarını ve düzene girdikleri hakkındadır. Bu yazının altında Cemiyet'in adı yoktur, sayıları hayli kabarık aşiretler adına imzalar vardır[10].

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin asıl eylemsel yönü 1909 yılında "Anadolu ahvalinin tahkik ve ıslâhı için" acele tedbirler alınmasını ve bir ya da birkaç heyetin bölgeye gönderilmesini öneren bir muhtırayı Kâmil Paşa hükümetine vermiş olmasıdır. Aynı önerileri kapsayan bir muhtıra da Ermeni Patrikhanesince sunulmuştur[11]. Basında çıkan bir habere göre, bu bölgeye gönderilecek üç ayrı ve karma komisyon dolayısıyle Cemiyet memnunluğunu belirtmiştir[12].

Kâmil Paşa işi ciddî tutmuş ve Âyan'dan Galip Bey başkanlığında bir heyetin kurulması hemen gerekli direktiflerin verilmesi karar altına alınmıştır. Ayrıca "idare-i sabıkaya iştiraki olmayan ve istikamet ve faaliyeti mücerrep (denenmiş) veya müşirin," başkanlığında ikinci bir heyetin daha kurularak, Kürtlerle Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkların ve arazi dâvalarının çözümünü üstlenmelerine karar verilmiştir. Heyetin görevleri arasında sivil ve asker

6 Derginin yazı ailesi Bedirhanilerdendir. (Basile Nikitine, **A.g.e.**, s. 194 — Joyce Blau, **Le Problème Kurde**, s. 30).

7 Basile Nikitine, **A.g.e.**, s. 195.

8 Ali Sait, **Kürdistan'da Cereyan Eden Vekayi Barzan Eşkıyası mı, Bazyan Eşkıyası mı?** (Tanin, 16 Eylül 1325, s. 1 - 2) — Taho, **Haydarlı Aşireti Nasıl Tedip Edildi?** (Tanin, 18 Eylül 1325, s. 1 - 2).

9 TV 1325 (1909), Sayı 230, s. 14.

10 TV 1325, Sayı 308, s. 13.

11 **Meclis-i Vükelâ Müzakeratına Mahsus Zabıt Varakası**, 14 Zilhicce 1326 tarihli karar (BBA, No. 123).

12 **Tanin**, 23 Teşrin-i evvel 1324, s. 3 - 4.

yetersiz memurların değiştirilmesi veya azli, "mütegallibenin" hemen tutuklanarak yargılanması, kıtlık ve açlık içinde bulunan vilâyetler (Van, Bitlis, Kozan Sancağı) halkına yiyecek dağıtılması gibi konular vardır. Zaten verilen muhtıra da bu istekleri içermekteydi[13].

Görüldüğü gibi, 1909 yılı Kürt işleri bakımından yüklüdür. Meclis-i Vükelâ kararları arasında Kürt asıllı feodallerle ilgili bazı sorunları izlemek olasılığı vardır[14].

Fakat yine aynı yıl İstanbul'daki Kürt derneklerinin ve okullarının kapatılması üzüntüyle karşılanmıştır[15]. 1909 yılını izleyen dönemde Cemiyet'in siyasal hayat içinde adı duyulmamaktadır. Bu sessizlik 1918 yılına kadar sürecektir.

1912 yılında İstanbul'daki Kürt asıllı hukukçu ve öğrenciler "Kürt Hevi Talebe Cemiyetini" kuracaklardır[16] ve "Roja Kürt" dergisini yayınlayacaklardır[17]. Dr. Abdullah Cevdet Bey, kendine özgü üslubu ile dergi başyazarına öğütler verecektir[18]. Cemiyet'in ideolojisi tartışma konusudur[19].

13 11 sayılı nottaki belgelere göre.

14 Örneğin 1. Ordu açığında Suvari Feriki Bedirhan Paşazade Osman Paşa'nın rütbesiyle ilgili sorunlar (18 Teşrin-i evvel 1325); Barzan Şeyhi Abdüsselâm'ın başkaldırıcı eylemleri (22 Teşrin-i sâni 1325); Bedirhani Ali Şâmil, Abdürrezak ve Bedirhan'ın katillerle ilişkisi (8 Temmuz 1325); Bedirhanilerden Abdürrezak Bey'in Kürdistan Bey'i olma girişimleri ve Kürdistan'da dolaşmasının tehlikeli olduğu (15 Mayıs 1327) ile ilgili Meclis-i Vükelâ Karar özetleri (BBA, No. 153)

15 Boris Nikitine, A.g.e., s. 195.

16 Nikitine'e göre bu dernek 1910'da kurulmuştur (Aynı Eser, s. 195). Fakat Kürdistan dergisi 1919 yılında "... bundan yedi sene evvel bir avuç Kürt genci ... Kürt Heyvi Talebe Cemiyeti'ni teşkil etmişlerdi" (Sayı 8, 21 Mayıs 1335, s. 98) dediğine göre, Cemiyet 1328 (1912) yılında kurulmuş olmalıdır.

17 Derginin ilk sayısının başlığı: "Hetav-ı Kürt" (Kürt Güneşi anlamına). Sahib-i imtiyaz ve mesul müdiri: Baban Abdülaziz, Sayı 1, 11 Teşrin-i evvel 1329 (24 Ekim 1913).

18 Hetav-ı Kürt, Aynı sayı.

19 Dr. Şükrü Mehmet Sekban'ın düşüncesi: "... Beyan edeyim ki, onlardan (Kürt Teavün ve Terakki'cilerden) hiçbiri Kürtler için en ufak bir imtiyaz düşünmüyordu. Fakat hepimiz, altı doğu vilâyetinde bir reform yapılması hususunda, mutlaka bir reform yapılması hususunda mutabık idik. İşte istedikleri reform: Muktedir ve namuslu valiler tayin edilmesi, birkaç anayol inşası, adaletin iyi bir şekilde uygulanması için mahkemelerin yeniden ele alınması. Balkan Harbi'nden önce kurulan "Kürt Üniversite Öğrencileri Derneği" (Hi - Vi) üyelerinin gerçekten Kürdistan'ın ayrılmasını düşündüklerine inanmıyorum." (A.g.e., s. 19).

Sorunların Parlamentoya Yansıması

Mebusan Meclisinde Kürt asıllı meb'usların sayısını saptamak zor olmakla beraber bu sayının her üç dönem için 10'u aşmadığı söylenebilir[20]. Kürt sorunu bu dönemler boyunca Balkanlılar, Araplar ve Ermenilerde olduğu gibi değil, Osmanlı ülkesi içinde Doğu Anadolu vilâyetlerinin (Vilâyat-ı Şarkıyye'nin) içinde bulunduğu çok kötü sosyo ekonomik durumdan kurtarılması olarak ele alınmıştır.

Meb'uslar "Devr-i sâbık"ta bu vilâyetlere bir şey yapılmadığını ve bu yörenin "âdeta bir yetim çocuk" muamelesi gördüğünü belirtmişlerdir. Eleştiriyi daha da ağırlaştırmışlardır: Ne var ki "Devr-i Meşrutiyette de" bir şey yapılmamıştır[21].

Aynı vilâyetlere, aşiretlerin yerleştirilme konusu uzun uzun tartışılmıştır. Diyarbekir Meb'usu Feyzi Bey (Pirinççizade) buraları aşiretlere verilmezse, Almanların alacağını söylemiştir[22].

Meb'uslar seçim bölgelerini iç karartıcı tablolarla dile getirmişlerdir: Musul İstanbula otuz beş günlük mesafedeydi[23]. Van vilâyetine, Osmanlı ülkesinin Sibirya'sı gözüyle bakılıyordu[24]. Dersim Sancağı her çeşit bayındırlıktan uzaktı[25]. Okuryazarlığa gelince, Kürdistan'ın "onbinde biri bile okuryazar değildi". Bu oranı "binde bire indirmek için tahsisat" isteniyordu[26].

[20] Feroz Ahmad - Dankwart A. Rustow, **İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908 - 1918**, s. 248.

[21] "Tevfik Efendi (Van) — Bendeniz vilâyetime zavallı demekten başka bir çare göremiyorum. Çünki devr-i sâbıkta hiçbir şey yapılmadığı gibi, devr-i Meşrutiyette de hiçbir şey yapılmadı". (MMZC, 1327 - 1911, C. 5, D. I, Si 3, 98. İçt., s. 2931).

[22] MMZC, 1326 (1910), C. 4, D. I, Si 3, 57. İçt., s. 1624 — MMZC, 1327 (1911), C. 5, D. I, Si 3, 114. İçt., s. 3537.

[23] Musul Meb'usu Mehmet Ali Bey'in konuşması (MMZC, 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 32. İçt., s. 648).

[24] Van Meb'usu Mithat Bey'in konuşmasından: "... Memalik-i Osmaniyenin bir Sibirya'sı denilmeye şayan olan bir vilâyetin mehakimini (mahkemelerini) nazar-ı dikkate almalarını heyet-i aliyyeden bilhassa istirham eylerim". (MMZC, 1328 - 1912, C. 6, D. II. Si 1, 25. İçt., s. 445).

[25] Dersim Meb'usu Sâlim Bey'in önergesinden (MMZC, 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 25. İçt., s. 445).

[26] Hakkâri meb'usları Münip ve Mehmet Hamza Beylerin önergesinden: "... Otomobiller için 900 lira tahsisat verileceğine bu para Kürdistan'ın maarifine tahsis edilse, Kürdistan terakki eder ve her bir felâketten kurtulmuş olur". (MMZC, 1330 - 1914, D. III, Si 1, 34. İçt., s. 728).

Meclis-i Mebusan'ın Kürt asıllı meb'usları Doğu vilâyetlerinin temsilcileri sayılıyordu[27]. Bir kısmı Mütareke bozgununda ortaya çıkan ayaklanmalarda ve daha sonraki olaylarda rol almışlardır[28].

Parlamento içinde Ermeni meb'usların da Kürt sorununa yakınlık gösterdikleri söylenebilir. Vartkes Efendi bunlardan birisidir[29].

Doğu vilâyetlerinin sorunları, 1908 - 1913 döneminde, parlamento içinde ve dışında daha sık ele alınmıştır. 1918'e değin bağımsızlık isteklerine rastlanmamaktadır.

Harb-i Umumi yılları içinde eski meb'us Ceyyit Taha ve Abdülkadir'in girişimleriyle "İstihlâs-ı Kürdistan Cemiyeti" (Kürdistan'ın Kurtuluşu Derneği)ni Mısır'da kurdukları bilinmektedir[30].

İkinci Meşrutiyet dönemi içinde, Kürt dernekleşme hareketleri Osmanlı ülkesinden ayrılma amacını gütmemişlerdir. Feodal bir kadro içinde gelişen hareketlerin, zaman zaman İttihatçıların Türkçülük politikasına karşı direnme gösterdiğini belirtmek mümkündür. Ülke içindeki hareketleri Şerif Paşa, Paris'te ülke dışına taşırma gayreti içindedir.

Sorunlar Mütareke döneminde ayrılıkçı niteliklere dönüşecektir.

27 Örneğin Kürt Teavün ve Terakki gazetesi Diyarıbekir Meb'usu Arif Efendi'den söz ederken "... 55.000 Kürd'ün intihabını haiz meb'usumuz" diye yazmıştır (Sayı 5, 20 Kânun-ı evvel 1324 - 1908, s. 40).

28 Hakkâri Meb'usu Taha Efendi ve Seyyit Abdülkadir bu konuda örnek sayılabilirler.

29 Erzurum Meb'usu Vartkes Efendi'nin bir konuşması için bk. MMZC, 1326 (1910), C. 3, D. I, Si 3, 12. İçt., s. 276 - 277.

30 Basile Nikitine, A.g.e., s. 195. Fakat dernek hakkında yeterli bilgiden yoksunuz.

2. Kürt Derneklerine İlişkin Belge

BELGE 1

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi*

Tarih-i Tesisi : 19 Eylül 1324

Cemiyetin Merkezi Vezneciler'de Daire-i Mahsusadır

Maksad-ı Tesis

Madde 1 — Ahkâm-ı celile-i İslâmiyeye muvafık ve saadet-i milletle selâmet-i vatanı mütekeffil olan Kanun-ı Esasi'nin kavaid-i muhassenatını bu hakayıka vakıf olmayan birtakım Kürtlere tefhim ve Osmanlılık sıfat-ı mübeccelesini daima muhafaza ile beraber din ve devletin yegâne medar-ı terakki ve hayatı bulunan usûl-u meşrutiyet ve meşveret muhafaza ve idame edildikçe makam-ı hilâfet-i kübra ve saltanat-ı uzmaya Kürtlerin revabıt-ı vesikasını teşyit eylemek ve vatandaşları olan Ermeni ve Nasturi ve akvam-ı saire-i Osmaniye ile hüsn-i imtizac ve muaşeretlerini bir kat daha takviye ve tezyid ve kabail ve aşair arasındaki bazı gûna münaferet ve ihtilâfı izale ile cümlesinin bir merkez-i meşru-i ittihadda hemdest-i terakki olmaları esbabını temin ve maarif ve sanayi ve ticaret ve ziraatı neşr-ü tevsi' etmek mekasıd-ı esasiyesi üzerine "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" nâmıyla bir cemiyet-i hayriye teessüs edilmiştir.

Madde 2 — Cemiyet; "Heyet-i İstişare", "Heyet-i İdare" nâmıyla azami olarak kırk zatdan müteşekkil ve sair aza-yı muavine ile ekraddan mürekkebdir. İşbu heyet-i istişare ile heyet-i idarenin ikisine birden "heyet-i umumiye" denir.

Heyet-i İstişare

Madde 3 — Heyet-i İstişare Kürt meşayih ve eşraf ve erbab-ı fikr ü kaleminden fevkalâde haiz-i şöhret ve haysiyet olan zevattan yirmi beş kişiden ziyade olmamak üzere teşekkül etmiştir. Heyet-i İstişareye aza olabilmek içün evvelâ İstanbul'da mukim olmak, saniyen yirmi beş yaşından dûn olmamak salisen su-i ahval ile müştehir olmayıb herhalde mekârim-i ahlâk ile muttasıf bulunmak, rabian cünha ve cinayetle mahkûm olmamak, hamisen ülema ve meşayih ve eşraf ve erbab-ı fazl ü kemâlin haiz-i şeref ve itibar olanlarından bulunmak şarttır.

* **Dersaadet (Kasbar Matbaası 1324) — Belge Sayın Nurullah Perkev tarafından sağlanmıştır.**

Heyet-i İdare

Madde 4 — Cemiyetin onbeş kişiden ibaret "Heyet-i İdaresi" İstanbul'da mevcut Kürt ûlema ve meşayih ve eşraf ve erbab-ı fükr ü kalemiyle sair efrad-ı ekraddan mürekkeb ve Ayasofya Camiinde müctemi' meclis-i umumice intihab ve tevkîl kılınan bir heyet-i müntehibe tarafından ârâ-yı hafiye ile ekseriyet kazananlardan intihab ve tayin edilmiştir.

Madde 5 — Heyet-i İdare, cemiyete ait umur ve muamelâtı ifa ve temsiyete ve bu babda icab eden mukarreratı ittihaza ve şubelerle muhabereye memurdur. Heyet-i İdare halledemediği umur-u mühimme ve fevkalâdeyi Heyet-i İstişare ile birleşerek müzakere ve ittihaz-ı mukarrerat eder. Heyet-i İdareye aza olabilmek içün evvelâ İstanbul'da mukim olmak, saniyen yaşı yirmibeşden dûn olmamak, salisen mekârim-i ahlâk ile muttasıf olub su-i ahval ile müştehir, cünha ve cinayetle mahkûm olmamak, rabian Türkçe ve Kürtçe lisanlarıyla tekellüm ve tahrire muktedir olmak lâzımdır. Kürtçeyi bilmediği takdirde elsine-i saire-i mütedavileden birine güzelce vakıf olmak lâzımdır.

Madde 6 — Aza-yı muavine olmak içün evvelâ hüsn-i hal ile ma'ruf olduğu Heyet-i İdare veya İstişare veya diğer aza-yı muavineden üç zat tarafından tahakkuk etmek, saniyen kalemen ve fikren yahut haysiyeten ifa-yı hizmet ve muavenet edebilmek, salisen yirmi yaşını ikmal etmiş olmak, rabian bir gûna cinayet ve cünha ile mahkûm olmamak lâzımdır. Evsaf-ı mesrudeyi haiz olan zat heyet-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsıyla intihab ve ta'yin edilir. Bunlar daimi olub bir sebeb-i meşru' olmadıkça ve heyet-i umumiyenin ekseriyet-i ârâsına iktiran etmedikçe azalıktan çıkarılamaz.

İçtimaat

Madde 7 — Heyet-i umumiye lâakal ayda bir def'a bilictima heyet-i idarenin hall ve tesviye edemediği mevad-ı mühimme ve fevkalâdeyi ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz-ı mukarrerat eder. Heyet-i umumiyede riyaset elifba tertibi ile heyet-i istişare azaları tarafından bilmünavebe ifa edilir. Tesavî-i ârâ vukuunda ictimada riyaset eden zatın reyi iki itibar olunur. Heyet-i umumiyeden yirmi bir aza hazır olmadıkça ârâya müracaat edilmez. Rey-i hafiye müracaat içün o celsedeki aza-yı mevcudenin sülsünün teklifi şarttır.

Madde 8 — Heyet-i İdare lâakal haftada iki def'a ictima ederek müzakeratı o günkü celsede elifba tertibi ile bilmünavebe kendi beynlerinde bir reis tarafından idare ve her celse içün aynı suretle hareket edilir. Sülsan-ı aza hazır olmadıkça ârâya müracaat edilmez ve âtideki mevad-ı istisnaiyede ma'ada hususatda o celsedeki aza-yı mevcudenin ekseriyet-i ârâsıyla karar verilir. Rey-i hafiye müracaat etmek içün o celsede mevcut azanın sülsünün teklifi şarttır.

Madde 9 — Meclis-i umumi, heyet-i istişare ve heyet-i idare ile aza-yı muaveneden mürekkebdir. Heyet-i umumiye iki sene müddetle müntehib olduklarından inkıza-yı müddetlerinde yerlerine evsaf-ı lâzıma-i salifeyi haiz zevatı meclis-i umumi rey-i hafi ile her heyet içün ayrı ayrı intihab icra eder. Müddeti munkazi zevat tekrar intihab hakkını haizdir.

İşbu meclis-i umumî mümkün olduğu halde azadan olmak şartıyla ikiyüz kişiden dûn olmayacaktır. Cemiyetin mühr-ü mahsusuyla mehtum olarak ve-

rilecek talimat dairesinde ifa-yı nesayih ve hizmet içün vilâyete gönderilmesi lâzım gelen zevat ekseriyetle aza-yı mümaileyhden tercihan intihab olunur. Aza menafi'-i umumiyeye ait hususatta cemiyetle muhabereye mezundurlar.

Madde 10 — Cemiyet Dersaadet'de Kürtçe ve Türkçe şimdilik haftada bir defa münteşir bir gazete tab' edecektir.

Madde 11 — Cemiyet Kürtçe lisanı üzere tedrisat-ı ibtidaiyeyi teshil içün lisan-ı Kürdiyi tedvîn ve Kürtçe sarf ü nahvı mükemmel bir Kamus tertib ve temsîl ve akaid-i diniye ve fünûn-u mütenevviaya dair âsâr tahrir eyleyecek veya ettirecektir. Kürkçe en güzel ders kitabları telife muvaffak olanlara heyet-i umumiyenin tensibi ile münasib ikramiyeler itasıyla icra-yı teşvikat edecektir.

Madde 12 — Cemiyet Maarif Nazırı nezdinde icra-yı teşebbüsat ile icab eden yerlerde mekâtib-i ibtidaiye-i rüşdiye, idadiye ve âliye küşat ettirmeğe gayret edecektir. Maarif Nezaretinin küşad edemeyeceği mahallerde cemiyet bu noksanı telâfiye ve medaris-i münderiseyi ihya içün Maarif Nezaretine muavenet hususunda ibraz-ı himmet edecektir.

Madde 13 — Cemiyet lisan-ı resmî olan Türkçeyi mekteblerde ve Kürtler arasında talim içün son derecede çalışacaktır.

Madde 14 — Şimdiye kadar matbu' ve gayr-ı matbu' ne kadar âsâr-ı müfide-i Kürdiye varsa cem' ve telfik ve neşr ü tedris edilmeğe ve edebiyat-ı Kürdiyenin bir tarihçesini tedvin-i neşre itina edilecektir.

Madde 15 — Cemiyet Kürdistan'a zevat-ı münasibe i'zam ederek Kürtlerle Ermeniler ve milel-i saire arasında ve Kürt aşairinin yekdiğeri beyninde tezyid-i itilâf esbabını taharri ve temin ve nesayih-i lâzıma icra edecek ve bu babda hükûmat-ı mahalliye ile ûlema ve meşayih ve rüesanın nüfuz ve haysiyetinden istifadeye çalışacaktır. Binaenaleyh bu hususda Ermeni cemiyetlerinden dahi istifade edilmek üzere Dersaadet'de Kürtlerle Ermenilerden mürekkeb bir heyet-i muhtelite teşkili ile bu maksadın behemehal vûcuda gelmesine bezl-i mesai edecektir.

Madde 16 — Kürtlerin terbiye-i fikriye ve ictimaiyeleri elzem olmasına nazaran gerek bu ilk meclis-i mebusan gerek âtiyen intihab edilecek mebusan meclisleri içün Kanun-ı Esasi'nin bahş ettiği hukuku bihakkın muhafaza ve müdafaa edebilecek ihtiyacat-ı memlekete vakıf ve münasib aza intihabına himmet ve bu babda icab eden programları tanzim ve neşriyat-ı muktaziye ifa edilecektir.

Şuabat

Madde 17 — Cemiyetin Kürtlerle meskûn vilâyet ve sancak ve kazalarda birer şu'besi olacakdır. Bu şubelerin her birinin birer heyet-i istişaresi ve idaresi ve aza-yı muavinesi olacaktır.

Bu şu'belerin cümlesi İstanbul'daki merkez-i umumiye merbut olub Dersaadet'deki bu merkez-i umumiden bilmuhabere alacakları talimat dairesinde ifa-yı vazife etmekle mükelleftir. Bu şu'beler sarfiyat-ı muktaziyesini merkez-i umumiye bildirecek ve o halde merkez-i umumi ile bilmuhabere ittihaz olunacak karara ve alınacak muvafakata göre icra eder. Şuabatdaki intihab

merkez-i umumideki intihabatın usûlüne tabidir. Mikdar-ı aza her yerin icabât-ı mahalliye ve mevki'esine tabidir.

Varidat

Madde 18 — Cemiyetin varidatı heyet-i umumiye ile aza-yı muavinenin kudret-i maliye ve hamiyyet-i milliyeleri nisbetinde verecekleri duhûliye ve şehriyelerden gazete bedelâtı ve kütüb-ü mütenevvia esmanından ve erbab-ı hamiyyet tarafından ita edilecek nakdî ve gayr-ı nakdî teberru' ve ianelerden ibarettir.

Mevadd-ı Şetta

Madde 19 — Cemiyetin muvazzaf bir kâtibi ile muvazzaf ve mütekeffil bir muhasib ve veznedarı bulunacak ve bir daire-i mahsusasıyla bir mühr-i resmisi olacaktır. Kâtib ve muhasib ve veznedar her gün devama mecburdur. Cemiyet kasasında elli liradan fazla para bulunmayacak ve mütebakisi bankaya tevdi' ve tenmiye edilecektir.

Madde 20 — Heyet-i Umumiye azasıyla azadan birinin ahkâm-ı islâmiyeye ve kavaid-i ahlâkiyeye sarihan mugayir ve işbu nizamnâmeye muhalif hâl ü hareketi meşhud oldukda vuku'bulacak şikâyet ve teklif üzerine heyet-i umumiyeden üç aza tarafından icra edilecek tahkikat-ı ibtidaiye mucibince ve sülsan-ı ekseriyetle azalıkdan afv edileceği gibi bilâ mazeret-i meşru'a ayda dört ictima'da isbat-ı vücuûd edemeyen aza munkazi addedilerek yerine diğeri intihab edilecektir.

Madde 21 — Azadan iki zât ve muhasebecinin mühürleriyle cemiyetin paraları ahz ü kabz ve bankaya tevdi' olunacaktır. Ve akçe verecek olanlara cemiyet tarafından meclis-i idarenin mühr-ü resmisini havî bir makbuz verilecektir. Heyet-i umumiye azasından müntehib üç zât tarafından her ay nihayetinde mevcud sandık ta'dad ve hesabat tetkik edilecektir. Altı ayda bir kere varidat ve mesarif muvazanesi cetveli tanzim ve gazete ile ilân edilecektir.

Madde 22 — Eshab-ı maaşdan olanlar maaşlarından asgarî yüzde iki, vesairleri on guruşdan dûn olmamak üzere şehrî bir miktar para vereceklerdir.

Madde 23 — Menafi'-i umumiyeye ait bir husus içün cemiyet tarafından tebligat ifası iktiza etdiğinde o mahalce aza-yı istişareden hangi zâtın şeref ve itibarı daha ziyade mer'î ise tebligat-ı vakıaya o zât tavassut edilecektir.

Madde 24 — Memalik-i Osmaniyenin Kürtlerle meskûn vilâyetlerinde mütemekkin ahaliden herhangi birinin Kanun-ı Esasi ve nizamat-ı mevzu'ası hilâfında mazlum olduğu veyahut Kürtlerden herhangi birinin anasır-ı saire mensublarından hangi birine zulm ettiği biltahkik orada bulunan şu'be vasıtasıyla mezalim-i mütehakkika-i vakıanın ref ü izalesi hususunda müracaat vuku'unda cemiyetimiz yine kanun dairesinde hükûmet-i seniye nezdinde teşebbüsât-ı lâzımada bulunacaktır. Cemiyete mensub olmayıb da cemiyete atfen bazı ahvâl ve harekâta tasaddi edenlerden dolayı cemiyet her türlü mesuliyeti reddettiği gibi cemiyete mensub olub mensubu olduğu şu'benin ma'lûmat ve mesleği haricinde hod-be-hod teşebbüsatda bulunanlar azalıktan afv edilirler.

Madde 25 — İleride icab etdikce işbu nizamnâmenin mukteza-yı hâl ü maslahata göre ve heyet-i umumiye azasından dört zatın teklifi ile ve sülsan-ı ekseriyetle ta'dil ve yeniden bazı mevad ilâvesi caizdir.

Madde 26 — İstifa, gaybubet-i mecburiye, infisâl ve vefat vuku'unda heyet-i istişare ve idare azasından her biri on zatın ism ü şöhretini mübeyyin birer cetvel tanzim ve evvelce ihzar edilib boş olduğu muvacehelen bilmuayene anlaşılan bir sandıka serren vaz'edilecek ve muvacehe-i umumiyede küşad edilerek en çok rey kazanan azalığa dahil olaçaktır.

Madde 27 — Cemiyet bilcümle hükûmat-ı meşrutada bu gibi cemiyetler hakkında cari olan usûl ve âdâta tabiyet eder.

Nizamnamenin 7'nci maddesine zeyl:

Cemiyetimiz merhum Şeyh Abdullah Efendizâde Seyyit Abdülkadir Efendi hazretlerini riyaset-i ulâya ve Damad-ı Hazret-i Şehriyârî merhum İsmail Paşazâde Müşir Ahmet Paşa hazretlerini de riyaset-i saniyeye intihab etmiştir. Riyaset-i ulâ müşarün-ileyh Abdülkadir Efendi Hazretlerinin zâtıyla kaim ve kendilerine münhasırdır. Gaybubet-i âliyelerinde müşarün-ileyh Ahmet Paşa Hazretleri ifa-yı vekâlet buyuracaklardır.

III

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ İDEOLOJİSİNE BAĞLI OLARAK KURULAN DERNEKLER VE TÜRK OCAĞI

A. TÜRK OCAĞI'NDAN ÖNCEKİ DÖNEM

Türkçü milliyetçi fikirler 1908 yılından itibaren Meşrutiyet'in siyasal hayatında yeşermeye başlamışlardır. Bu amaca dayanan ilk dernekler, Osmanlıcılık ortamı içinde, zayıf ve ikincil plânda kalmakla beraber, dernekleşme enflâsyonu içinde meydana çıkmışlardır.

1. Türk Derneği

KURULUŞ YILI: *5 Kânun-ı evvel 1324 (18 Ocak 1908)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*
KURUCU VE YÖNETİCİLER: *Ahmet Midhat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Âsım, Korkmazoğlu Celâl, Akçoraoğlu Yusuf, Akyiğitoğlu Musa, Fuat Raif, Rıza Tevfik ve Ahmet Ferit (Tek) Beyler.*

DERNEĞİN KURULUŞU VE BELLİ BAŞLI ELEMANLARI

Daha sonraki yıllarda, birbirlerinin muhalifi olacak ve çeşitli partilere dağılacak olan isimler bu derneğin kurucuları olmuşlardır[2].

Derneğin amacı siyasi değildir. Nizamnâmesine göre "harsî" (kültürel) ve bilimseldir. Meşrutiyet'in ilk milliyetçi derneği böylece kurulmuştur. Amacını yaymak için kurslar, konferanslar düzenlemiştir. Yayın alanında "Türk Derneği" adıyla bir dergi çıkarmıştır. Broşürler yayınlamıştır.

[1] Bu kuruluş üzerindeki bilgilerin tümünü şu eserden aldık. Yusuf Akçora. **Türk Yılı** 1928, s. 435-436. Ayrıca bk. **İkdam**, 1909, No: 5249, s. 4 — **Sırat-ı Müstakim** 1324, Sene 1, No: 21, s. 231-232 — **Senin**, 11 Mayıs 1327, s. 2-3.

[2] Bu ayrılıklar özellikle 1911'de, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın ortaya çıkmasıyla görülecektir (bk. s. 262 vd.).

Dernek, Osmanlıcılığın gölgesinde kaldığı için istediğince canlı çalışmalar yapamamıştır.

Önemli olan, Cemiyet'in, çatısı altında, ünlü kişileri toplamış olmasıdır. Bu grup içinde önce tanınmış "şarkiyatçılar" (Doğu araştırıcısı bilginler: Oryantalistler) vardır: Prof. Gorlavski, Dr. Karaçun, Prof. Martin Hartmann bunlar arasındadır. Ünlü Türkçü yazarlar da Cemiyet'e üyedir. İsmail Bey Gasprinski, Hüseyinzade Ali, Şâir Mehmet Emin (Yurdakul), Köprülüzade Mehmet Fuat, Ağaoğlu Ahmet, Yusuf Beyzade Nasip (Azerbaycan başvekillerinden), Dr. Fuat Sâbit, Ispartalı Hakkı, Hüseyin Cahit, Halit Ziya Bey'ler de dernek çatısı altındadır. Yine Ermeni meb'uslardan Agop Boyacıyan, Tıngır Efendiler de üyelerdendir.

Derneğin üye sayısı 63'ü bulmuştur. İttihat ve Terakki, Derneğe yakın ilgi göstermişse de, Meşrutiyet'in ilk yılında, Osmanlıcı ülküyü zedelememeye dikkat etmiş olmalıdır.

Derneğin Sonu

Dernek, 1912 yılına kadar devam etmiştir. Ne var ki, aynı üyelerin bu tarihe kadar beraber çalıştıklarını kabul etmek gerçeğe aykırı düşer. Bu bakımdan, Derneğin 1912 yılında çalışmalarına son vermiş olması, üyelerinin çeşitli memuriyetlere atanmasıyla açıklanamaz[3]. Kalan elemanları, bu tarihte, Türk Ocağı'na katılmışlardır.

2. Türk Yurdu Cemiyeti

KURULUŞ YILI : *18 Ağustos 1327 (31 Ağustos 1911)*[1].
KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*
KURUCU VE YÖNETİCİLERİ : *Şair Mehmet Emin, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzâde Ali, Dr. Âkil Muhtar, Akçoraoğlu Yusuf Bey'ler.*

CEMİYETİN KURULUŞU VE BELLİ BAŞLI ELEMANLARI

Türk Ocağı'nı ortaya çıkaran ortam koşulları içinde, çalışmalarının sürdürüldüğü bir sırada cemiyetin kurulması fikri Mehmet Emin Bey'den gelmiştir. Cemiyet, ilk kez, öğrencilere yar-

[3] Derneğin 1912 yılına dek, aynı elemanlarla devam etmiş olmasına olanak yoktur. Çünkü 1911'de politikacılar iki büyük parti arasında bölünmüşlerdir.
[1] Bu kuruluşla ilgili bilgiler de, Yusuf Akçora, A.g.e., s. 437 - 438.

dım sorunu üzerinde özellikle durmuştur. "Türk çocukları için bir pansiyon" (öğrenci yurdu) kurulmasını ele almıştır.

.Cemiyet üyeleri bir yazarlar grubunu oluşturmuşlardır. "Türk Yurdu" adıyla çıkardığı yayın organı, Türk Ocağı'na devredilmiştir. Çünki, Cemiyet uzun denecek bir süre çalışamamıştır.

Cemiyet'in Sonu

Kolayca anlaşılabileceği gibi, Cemiyet tüm üyeleriyle Türk Ocağı'na katılmıştır.

3. Rusya'da Sâkin Müslüman Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti

KURULUŞ YILI: *Mayıs 1332 (1916).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Gazeteci Ziynetnullah Nuşirevan[1], Halit Sait, Muallim Mehmet Safa[2], Akçoraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali[3].*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE AMACI

Cemiyet'in kuruluş yılı, İttihat ve Terakki'nin, ideolojik bakımdan Doğu'ya açılış dönemidir. Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türkler'e Ziya Gökalp'in bir "sahipkıran" bulmalarını öğütlediği, Turan ülkesinin saptandığı bir sırada kurulmuş olan Cemiyet'in amacı ikilidir: Rusya'da sâkin (oturan) Tatarları uyarmak, yabancı ülkelerde de onları tanıtıcı yayım yapmak.

Cemiyet'in çalışmaları ve eylemleriyle ilgili bilgilere sahip değiliz.

1 **Ziynetullah Nuşirevan**, Z(e), N(un) imzasıyla **Türk Yurdu** dergisinde yazılar yazmıştır (Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat**, s. 58/55, 116/45, 160/72) — Daha sonra Türkiye Komünist Fırkası ve Halk İştirakiyun Fırkası'na girmiş, bu alanda aktif bir rol oynamıştır (Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, 3. basım, s. 74, 79, 86, 178, 189 - 190, 213, 246, 282, 253).

2 Bu isimler resmi makamlara sunulan 23 Mayıs 1332 tarihli kuruluş beyannamesindeki imzalardır. Nizamname, 13 Mayıs 1332 tarihlidir.

3 Bir Alman araştırıcı bu isimleri de vermiştir. (Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus - Politik Der Mittelmächte**, s. 243).

Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti'ne İlişkin Belge

BELGE 1
(13 Mayıs 1332 Tarihli Nizamname'den)

Madde 1 — İstanbul'da "Rusya'da Sâkin Müslüman - Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti" adlı bir cemiyet tesis olunmuştur.

Madde 2 — Cemiyet maksadına vüsul için Rusya'da Sâkin Müslüman - Türk Tatarlar arasında inşâdâne, akvam-ı saire arasında ise mezkûr Müslüman - Türk Tatarların medeniyet-i maziyye ve ahval-i hâzıralarını izah ve beyan ve uğramakta oldukları haksızlıkları neşir ve işaa ederek celb-i dikkat ve muhabbete gayret edecektir.

Madde 3 — Cemiyet 2. maddede gösterilen irşad ve celb-i dikkat ve muhabbet işlerine vesatet etmek üzere şimdilik her ay bir mecmua çıkaracak, icap ettikçe beyannameler, risaleler, kitaplar tab ve neşreyleyecek, muvafık zamanlarda lâzımgelen mahallere mahsus heyetler gönderecek ve imkân buldukça şifahî ve fiilî her türlü irşadattan geri kalmıyacaktır.

(Dilekçe'nin Dahiliye Nezareti'ne veriliş tarihi: 23 Mayıs 1332)

Kurucu İmzalar:

Gazete Muharrirlerinden Ziynetullah Nuşirevan

Halit Sait, Muallim Mehmet Safa

4. Halka Doğru Cemiyeti

KURULUŞ YILI: *15 Kânun-ı evvel (Aralık) 1333 (1917).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İzmir*[1].

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ: *Tevfik Bey (Eski Halep Valilerinden, Rahmi Bey (İzmir meb'usu), Celâl Bey (Bayar)*[2].

CEMİYET'İN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Bu dernek de, 1913 yılının açtığı tek parti rejimi döneminde, İttihat ve Terakki'nin gölgesinde kurulmuştur. Özelliği, milliyetçiliği kültürel yoldan halk arasında yaymaktır. Böylece, Türkçülük ideolojisine, *halkçı* bir unsur eklenmiştir. İttihat ve Terak-

[1] **Nizamnâme, madde 3** — "Cemiyetin merkezi İzmir şehri, faaliyet sahası Aydın vilâyetidir".

[2] Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, C. 7, s. 2104 (Cemiyetle ilgili bilgiler vermemekte, yalnızca kurulmuş olduğundan söz etmektedir).

ki'nin bir yan kuruluşu sayılabilecek olan Halka Doğru Cemiyeti, "gayrı siyasî" bir niteliğe sahip olduğunu da belirtmiştir. Cemiyet'in kuruluşuyla ilgili bâzı açıklamalar, Dr. Nâzım Bey'in Tanin muhabirine verdiği demeçtedir. Buna göre, Cemiyet İttihat ve Terakki kulübünde yapılan bir toplantı sonunda kurulmuştur ve aynı toplantıda 19.500 lira gibi bir "teberru" toplanmıştır[3].

Cemiyet, yönetim kurulunu "1338'e (1922) kadar çalışmak üzere" seçmiştir.

5. Teavün-ü İçtimai Cemiyeti

KURULUŞ YILI: *1327 (1911).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Düyun-u Umumiye karşısı, Kemali Sokak, 4.*

KURUCUSU: *Nüzhet Sabıt Bey.*

A. CEMİYET'İN KURULUŞU, YAPISI EYLEMLERİ

Teavün-ü İçtimaî" (*Sosyal Yardımlaşma* anlamına) adlı dernek kurulmuş olmakla beraber, doğduğu ortamın koşulları içinde sıkışarak yaşayamamıştır. Dernek, aslında tüm varlığı ile öğretmen olan Nüzhet Sâbit Bey'in inançlarını ve kişiliğini yansıtmıştır.

Bir İdealistin Yaşamı

Nüzhet Sâbit Bey (1883 - 1920) kişiliğinde çeşitli yönlere sahip bir eğitimcidir. Meşrutiyet aydınları arasında özel bir yere sahip olarak saygı ile övülmesi, her şeyden önce dürüstlüğüne ve ülkücülüğüne dayandırılmıştır[1]. Başlangıçta İttihatçıdır. "Heyet-i Merkeziye'nin ordu emirlerine benzeyen tebligatına karşı isyan ederek" Fırka'dan istifa etmiş ve kendi anlatımıyla "yapıcı ve uyarıcı" bir muhalefete girişmiştir. Masonluk örgütüne de girmiş, bir-

[3] Tanin (8 Kânun-ı evvel 1334, s. 2 - 3).

[1] Ölüm yılı olan 1920'de anısı için yayınlanan bir kitapta şu imzalı yazılar vardır: Sami Sâbit (Karaman, Paşa), Asaf Muammer (Kütayis), İbrahim Necmi (Dilmen), İhsan Şerif (Saru), Ahmet Hâmit (Ongunsu), Hamdi Şükrü, Hulusi, Sadrettin Celâl (Antel), Avni, Fâzıl, Mehmet Servet, Mehmet Ali, Nâfi Atuf (Kansu), Nâzım, Dr. Nuri Bekir, Harunürreşit, Yahya Kemal (Nüzhet Sâbit, Hayatı ve Âsarı, Nüzhet Külliyatı, No. 1).

kaç ay sonra bu örgütten de ayrılmıştır. Daha sonra, fikir yapısıyla hiç bağdaşmadığı halde Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girmiştir. Fakat oradan da istifa etmiştir.

Kendisini partilere sığdıramayınca, yayın yoluyla çalışmak istemiştir ve "*Vazife*" gazetesini çıkarmıştır (26 Teşrin-i sâni 1327 - 8 Aralık 1911). Birkaç sayı sonra, gazete kapatılmış, mahkûmiyeti istenmiştir.

Yine yayın alanında çalışmayı tercih ederek, "Binbir Kuş Kütüphanesi" adıyla bir dizi broşür çıkarmıştır.

Dernekçilik Alanına Geçiş

"Teavün-ü İçtimaî Cemiyeti" 1911 yılı sonlarında kurulmuştur. Fakat çok çabuk çalışamamaya mahkûm edilmiştir. Bir yandan Trablusgarp savaşının bunalımlı havası, bir yandan da İttihatçıların baskıları Cemiyeti felce uğratmıştır. Asıl neden Cemiyet'in tümüyle Nüzhet Sâbit Bey'den ibaret kalmış olmasıdır.

"Teavün-ü İçtimaî"nin amacını, kurucusu şöyle açıklar: "Abone yazılanlara maddî menfaatler temin ederek memleketin maarifine hizmet etmek maksadıyla vücude getirilmiş millî bir müessese". Zâten, *Vazife* gazetesi de küçük bir ilânla, müessesenin ana çizgilerini vermiştir.

Halâskâran hareketinden sonra, Nüzhet Sâbit Bey "Neşr-i-Vesaik (Belgelerin Yayınlanması) Cemiyeti"nin kuruluşuna katılmıştır[2]. Bu Cemiyet daha verimli olmuştur. İttihatçıların yeniden iktidara geçtikleri dönemde "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti"ne girmiş, ayrıca "Konferanslar Cemiyeti"nde de çalışmıştır.

Cemiyet'in çalışmaları istediği yönde gelişmeyince, Nüzhet Sâbit Bey Darülmuallimin'de (Yüksek Öğretmen Okulu) görev almış, müdür Sâtı Bey'in yardımcılığına atanmıştır[3]. Ayrıca, Darüşşafaka'yı da yönetmiştir.

2 **Ahmet Cevat Emre**'ye göre bu derneğin adı "Balkan Mezâlimi, Neşr-i Vesaik Cemiyeti"dir. Kurucu olarak kendisini gösterir. Ahmet Ferit (Tek) Bey'in çıkardığı **İfham** gazetesi idarehanesinde çalışan Cemiyet'in üyeleri arasında Sâtı (ül Husrî), Bedi Nuri, Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu da bulunmaktadır. Nüzhet Sâbit'ten söz edilmemektedir (**İki Neslin Tarihi**, s. 160).

3 **Sâtı Bey (ül Husrî)** İkinci Meşrutiyet gençleri ve aydınları üzerinde etkin bir düşünür ve pedagogtur. Darülmuallimin (Yüksek Öğretmen Okulu) müdürlüğü yapmıştır. Mütarekede Kral Faysal'ın hizmetine girmek üzere Suriye'ye, sonra da Irak'a gitmiştir. Son zamanlarını Kahire'de geçirmiştir. (Bu konuda Prof. Niyazi Berkes'in şu kitaplarına bk. **Arap Dünyasında İs-**

→

Mütareke öncesinde *"Vazife"* gazetesini yeniden yayınlamış (7 Teşrin-i sâni 1917), fakat bir yazıdan dolayı gazete tekrar kapatılmıştır. Mütareke döneminde, Damat Ferit Paşa'nın ilk kabinesinde İaşe Müdiri Umumî'liğine getirilmiştir.

Aynı dönemde, *"Halk Fırkası"* adıyla kurmak istediği bir parti de, Hürriyet ve İtilâf dışında kalan, Sulh-ü Selamet, Millî Ahrar partileriyle, bağımsız muhalifleri ve "lekelenmemiş İttihatçıları" birleştirmeyi düşünmüştür. Bu girişim sonuçsuz kalmıştır.

Nüzhet Sâbit Bey, Meşrutiyet'in klâsik aydın tipidir. Bir yanılgıyla "imanlı bir sosyalist" sayılmıştır[4]. Bir yanıyla da Türkçüdür, fakat şovenizm aleyhindedir. Bir bakıma, içine kapanık, Tevfik Fikret'e benzeyen bir romantiktir. Fakat, eleştirilerinde çok saldırgan, miting düzenleyicisi olduğu da açıktır. Hasta vücut yapısı, girişimlerine tamamen ters düşen bir durumdur.

Asıl isteğinin, Birinci Dünya Savaşı sonunda, "Terbiye-i Beşeriye" (İnsanî Eğitim) ya da "Beyaz Hilâl" adıyla bir dernek kurmak olduğu belirtilmiştir. Cemiyet sosyalizan bir amaçla savaş aleyhtarlığını yayacaktı ve en büyük görevler kadınlara verilecekti[5].

Cemiyet'in Sonu

Belirttiğimiz gibi, Cemiyet kurulmuş, fakat devam edememiştir. Zâten Nüzhet Sâbit Bey de, çevresiyle kendisi arasında "nâmütenâhî" (sonsuz) uçurumlar olduğunu ve ancak hayalindeki bir sosyal ortamda mutlu olabileceğini belirtmiştir[6].

Ne var ki, 9 Temmuz 1911'de "siyasî hayatına veda ettiğini" ve siyasal kişiliğini "biraz da acı bir fâtiha" ile gömdüğünü belirten *Nüzhet Sâbit Bey,* belirttiğimiz gibi Mütarekede İstanbul Hükü-

lâmiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm, s. 74-99 — **Türkiye'de Çağdaşlaşma,** s. 399, 400, 401).

4 Sadrettin Celâl'in sözü (**Nüzhet Sâbit,** s. 122). Aynı yazıda Nüzhet Sâbit'in, **Vazife** gazetesindeki (16 Şubat 1327) bir yazısından şu satırlar aktarılmıştır: " ...Biz şarklılar, Avrupa'da sosyalistliğin süratle terakkisini memnuniyetle telâkki etmeliyiz. Çünki Avrupa'nın şarka, yalnız şarka değil, bütün milel-i müehhireye (geri kalmış milletlere) karşı reva gördüğü taarruzat-ı gayrı muhikkanın (haksız saldırıların) önü, ancak sosyalistlik fikirlerinin intişariyle (yayılmasıyla) alınabilecektir (**Aynı Eser,** s. 134-135).

5 Hâtıra defterinden bölümler, s. 19 (Nüzhet Sâbit, **Nüzhet Külliyatı 2,** s. 19)

6 Nüzhet Sâbit, **A.g.e.,** s. 19.

meti kadrosu içinde, İaşe müdir-i umumiliğini kabul etmekte sakınca görmemiştir[7].

[7] İlginç olan Cemiyet isminin ticarî amaçla, daha sonra da, kullanıldığıdır. Örneğin **İktiham** gazetesinde (26 Şubat 1912, s. 5) şu ilân yayınlanmıştır:

Düyun-ı Umumiye Karşısında
Selânik Eczahanesi istikametinde
Teavün-ü İçtimaî
Lokanta - Kıraathane - Kütüphane - Oyun Salonu
Nısfılleyle Kadar Umuma Küşadedir.

b. Teavün-ü İçtimai Cemiyeti'ne İlişkin Belgeler

BELGE 1

Teavün-ü İçtimaî Müessesesi*

Maksad-ı Tesis

1 — Memleketin maarifine hizmet etmek isteyecek efrad-ı memlekete bir mahall-i içtima' temini,

2 — Garb medeniyetinin esasât-ı ilmiye ve içtimaiyesi hakkında ufak konferanslar musahabeler itası,

3 — Bu konferans ve musahabelerin tab-ı ve neşri,

4 — En mühim mesail-i içtimaiye ve siyasiye ve iktisadiye hakkında ufak risaleler telif ve tab'ı,

5 — Alel-umum teşebüsat-ı ilmiyeye müzaheret ve memlekette tamim-i maarifi teshil edecek vesaiti taharri,

6 — Zaman zaman içtimaât-ı ilmiye ve akdiyle ihtiyacat-ı milliyeyi müzakere.

Teavün-ü içtimainin müessisleri meyanına dahil olmak için müesseseye abone olmak lâzımdır. Abone fiyatı her ay ibtidasında tediye edilmek üzere 20 kuruştur... Müessisleri buna mukabil:

1 — Müessesenin lokantasında liste fiyatı üzerinden yüzde onbeş tenzilâtla tediyatta bulunurlar.

2 — Kütüphane, gazete salonu ile oyun salonundan meccanen istifade ederler.

3 — Müessesenin neşredeceği kitap ve risalelerden birer tanesini meccanen alırlar.

4 — Vazife gazetesine meccanen abone kaydedilirler

5 — Musahabe ve konferanslara meccanen hakk-ı duhuli haiz olurlar.

BELGE 2

Teavün-ü İçtimaî [Programı]**

Teavün-ü ictimaî abone yazılanlara maddî menfaatler temin ederek memleketin maarifine hizmet etmek maksadıyla vücûda getirilmiş millî bir müessesedir.

* Teavün-ü İçtimai Müessisi ve Müdiri: Dar-ül Muallimin Coğrafya-yı İktisadi Muallimi Nüzhet Sâbit, 1327.

** Sayın **Nurullah Perkev**'den **Şahap Görk** aracılığıyla sağlanmış — Yayınlandığı kitapçık: Nüzhet Sâbit, **Teavün-ü İçtimai**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1327'dir.

Teavün-ü İctimaî abonelerinden alacağı paralarla:

Evvelâ: Medeniyet âleminin en kıymetli, en meşhur, en menfaatli eserlerini tercüme ettirecektir.

Saniyen: Memleketin ihtiyaçlarıyla mütenâsib ciddî eserler telifini teşvik edecektir.

Salisen: Bir çoğunun pek noksan olduğu Darülmuallimin heyet-i talimiyesi nazarında sabit olan mekteb kitablarının yerine mümkün olduğu kadar mükemmel kitablar ikamesine çalışacaktır.

Rabian: Pek fahiş fiyatla satılan mekteb kitablarının mümkün olduğu kadar ucuz satılmasını temine gayret edecektir.

Hamisan: Telif veya tercümeye istidat-ı tammı görülen gençleri maddeten, manen himaye ederek ve icab ederse Avrupa'ya da göndererek memleketde ciddî ve sabit bir tercüme ocağı vücûda gelmesine çalışacaktır.

Teavün-ü İçtimainin bu emeline iştirak etmeyecek bir Osmanlı tasavvur edilemez. Şu kadar ki bu emelin vücûd bulabilmesi hamiyyetle, gayretle beraber birçok da paraya, zahmete muhtaçdır.

Zahmete katlanacak gençleri memleketimizde bulmak her vakit kabildir. Nitekim teavün-ü içtimaî bu gibi gençleri bulmuştur:

Ayda otuz guruş mukabilinde abone kayd etmek ve abonelerine alış veriş üzerinden verdikleri paranın en az üç mislinden on beş misline kadar menfaat temin etmek.

Yâni ayda otuz guruş verilecek fakat ayda doksan guruşdan beşyüz guruşa kadar iktisat edilecek.

Senede 360 guruş verilecek fakat senede 1080 guruşdan 6000 guruşa kadar iktisat edilecek.

Filhakika teavün-ü içtimaî'ye abone olanlar ayda otuz guruş verecek fakat otuz guruşa mukabil:

Maarif Kısmı

1. Her ay 30 formada bir kitab alacak.

2. Teavün-ü İctimaî mecmuasına yüzde elli tenzilâtla abone kaydedilecek.

3. Teavün-ü İçtimaî kütüphanesinden meccanen istifade edecek.

5. (4. madde yoktur). Teavün-ü İçtimaî kütüphanesinin bütün eserlerini meccanen istiare edebilecek.

6. Teavün-ü İctimaî kütüphanesinin çıkaracağı bütün eserleri yüzde yirmibeş tenzilâtla alacak.

7. Zaman zaman en nafi' en lüzûmlu şeylerden bâhis ufak risaleleri meccanen alacak.

8. Darülmualliminde Satı' Bey'in riyaseti altında teşekkül eden konferans cemiyetinin en nafi konferanslarının matbu' bir suretini meccanen alacak.

9. Avrupa'dan getirilen kitabları tenzilât ile alacak.

10. Pek cüzi bir aylık mukabilinde Fransızca öğrenebilecek.

11. Kitablarını yüzde ondan yirmiye kadar tenzilâtla ciltlettirebilecek.

İhtiyaç Kısmı

12. Kendini doktora meccanen muayene ettirecek.

13. Reçetelerini yüzde yirmi tenzilâtla yaptıracak.

14. Yazı levazımını yüzde ondan yirmi beşe kadar tenzilâtla alabilecek.

15. Kartpostal ve buna mümâsil şeyleri yüzde ondan otuza kadar tenzilâtla alacak.

Mekûlât Kısmı

16. Bakkaliyeyi yüzde yirmiye kadar tenzilâtla alabilecek.

Melbusât Kısmı

17. Avrupadan gelen hazır ayakkablarını ehven bir fiyatla satın alacak.

18. Avrupadan gelen elbiselikleri ehven bir fiyatla alacak.

19. Her nev'i ihtiyacata şâmil müteaddid Osmanlı mağazalarında pazarlık ettikten sonra Teavün-ü İctimaîye mensubiyetini abone kâğıtlarını göstererek isbat edenlere yüzde yirmi beş tenzilât talebine hakkı olacaktır.

20. Bina dahilinde en az bir miktarda tütün dahi satun alınmış olsa mecidiye yirmi hesabıyla alış verişde bulunabilecek.

Teavün-ü İctimaî bu yirmi maddeden başka abonelerine daha birçok suhuletler temin edebilecektir. Yakın bir zamanda maddelerin adedini yirmiden otuza kadar çıkarmak ve hemen bütün ihtiyacata teşmil etmek kabil olabilecektir.

Abone miktarının henüz muayyen olmayışı hesabda büyük bir ihtiyatla hareket ve şimdilik yalnız bu kadarını deruhte etmeği icab etdirmişdir.

Şu kadarını söyleyelim ki abone mikdarı tezayid eder de tab'etdirilecek kitabların mesarifi karşılığı taht-ı temine alınabilirse hakikaten ümid edilmeyecek, akla gelmeyecek suhûletlere nail olmak pek kolaylaşacaktır.

Bundan maada derhatır edelim ki teavün-ü ictimaî müessesesine abone kayd olunmakda:

Evvelâ: Şahsî menfaat vardır. Çünkü alış veriş üzerinden ehemmiyetli bir tasarruf icra edilebilecek, başka bir tabirle eldeki paranın kıymet-i iktisadiyesi tezyid olunabilecektir.

Saniyen: Memleketin maarifine büyük bir hizmet edilmiş olacaktır. Çünkü memleketin hâl-i hazırda pek fakir olan kütüphanesi en kıymetli, en ciddî eserlerle zenginleşecek ve hiç olmazsa yirmi otuz genç memleketin maarifine nefsini hasredebilecek, muktedir müelliflerin, mütercimlerin yetişmek ihtimâli tezayid edecektir.

Salisen: Memleketin iktisadiyatına da hizmet edilecektir. Çünkü haberdar olmadan Osmanlı tüccarlarını teşvik etmek kabil olabilecektir.

Rabian: Memleketin ictimaiyatına da hizmet edilecektir. Çünkü aboneler yavaş yavaş teavünün, intizamın, düşünerek hareketin, iktisada riayetin manevî ehemmiyetlerini, maddî menfaatlerini anlamağa başlayacak ve paralarını ticaretten ziyade dolandırıcılıkla zengin olmak isteyen ticarethanelere kaptırmamağa başlayacaklardır.

I

Kitaplar

Teavün-ü ictimaî müessesesi bir sene zarfında iktisadiyata, tarihe, siyasiyata, ictimaiyata ve ulûm-u saireye müteallik yüz kadar kitab tab' etdirecektir. Bu kitabların şimdiden takarrur edenleri şunlardır.

Eugène Pierre	Hukuk-u Siyasiye ve İntihabiyesi
Debidour'un	Diplomasi Tarihi
Fustel de Coulanges'ın	La Cité Antique - Medine-i Kadimesi
Doktor Ruhryaht'ın	Bağdat Şimendifer Hattı
Von der Golç Paşa'nın	Anadolu Seyahatı

Fransa'da bir heyet-i ilmiye tarafından yazılan:

Rusya Tarihi
İngiltere Tarihi
Avusturya Tarihi
Prusya Tarihi
İtalya Tarihi

Rusya'nın Boğazlar hakkındaki nokta-i nazarını izah eder en yeni bir eserdir.

Almanya
Fransa — İçtimaiyat-ı hâzırası hakkında en yeni eserler.
İngiltere

İstikraz
Bütçe
Hakimiyet-i Milliye hakkında risaleler

Ulûm-u müteferrikaya, felsefeye, ictimaiyata ait mütehassıslar tarafından tayin edilecek eserler.

Aboneler her ay hakları olan otuz forma mukabilinde istedikleri herhangi bir kitabı alabilirler.

Kitapların bir kısmı tercüme edilmeğe başlanmıştır. İlk otuz forma teşrin-i evvelin nihayetinde abonelere tevzi' edilecektir.

Tercüme edilmekte olan eserler:

Debidour'un Diplomasi Tarihi	Hukuk-u Düvel Muallimi Selâhattin Bey
Boğazlar Meselesi	Paris Ulûm-u Siyasiye Mektebinden mezun Müşfik Selâhi Bey
Eugène Pierre'in Hukuk-u Siyasiyesi	Nüzhet Sabit Bey
Hukuk-u Hususiye-i Düvel	Paris Ulûm-u Siyasiye Mektebinden mezun Sait Hikmet Bey
Medine-i Kadime	Paris Ulûm-u İctimaiye Mektebinden mezun Nahit Bey
Madame Bovary	Mekteb-i Mülkiyeden Baha Tevfik Bey
Jules Huré'nin Almanya Seyahati	Mekteb-i Mülkiyeden mezun Raşit Bey

Medhal-i Coğrafya-yı İktisadî	Nüzhet Sabit Bey.
Coğrafya-yı İktisadî	Nüzhet Sabit Bey
Bağdat Şimendifer Hattı	Sami Sabit Bey

2

Teavün-ü İctimaî Mecmuası

Mecmua ayda bir intişar edecek ve ilk nüshası Teşrin-i evvel nihayetinde tevzi' edilecektir.

Mecmua üç kısımdır:

1 — Türkiye hakkında evvelce yazılmış mühim makaleler.
2 — Türkiye hakkında hâl-i hazırda yazılan makaleler.
3 — Her şeyden bâhis makaleler.

Bundan maada Türkiye hakkında Avrupa'da muhtelif lisanlarda neşredilen kitabların fihristleriyle... ihtiyacat-ı muhtelifeye ait eşyanın en iyisinin nerelerde, hangi fabrikalarda imal edildiğini, hangi markalara daha ziyade itimat etmek lâzımgeldiğini bildirir izahnâmeler de bulunacaktır...

Mecmua şimdilik on forma olacaktır. Ve abone olmayanlara beş guruşa, abone olanlara yüz paraya satılacaktır.

3

Kütüphane

Teavün-ü İctimaî kütüphanesinde Türkçe, Fransızca en yeni eserler bulunacaktır. Fransa'da intişar eden herhangi mühim bir eser nihayet bir ay sonra kütüphanede bulunacaktır.

Kütüphaneye girecekler abone kâğıtlarını kâtibe gösterdikten sonra bir varaka alacaklar ve varakaya abone numerosuyla kitabın cilt numerosunu yazıb imza ettikten sonra kitabı alacak ve giderken kitabla kâğıdı iade edecektir.

4

Gazete Salonu

Gazete salonunda Türkçe, Fransızca en mühim mecmualar bulunacaktır ki şimdilik miktarı otuz kadardır. İleride ihtiyaç hissedildikçe tezyid edilecektir. Gazete ve mecmualar içün kâğıda lüzûm yoktur.

6

(5. başlık yoktur.)

Aboneler Teavün-ü İçtimaî kütüphanesinin herhangi bir eserini meccanen evlerine de götürebilirler. Şu kadar ki eve götürülebilecek kitabın mücellit fiyatı da depo edilecek ve kitab nihayet on gün zarfında iade edilmiş olacaktır. Gün kitabın alındığı saatten itibaren be'd eder. Tayin edilen vakit zarfında kitab iade edilmezse müessese derhal başkasını depo edilen para ile tedarik eder ve bu hususda mesuliyet de kabul etmez.

Kitab istiare hakkı mecmualara şâmildir. Şu kadar ki en son üç numero iade edilmez.

Teavün-ü ictimaînin kitabcısı başka olacaktır. Bu şubede Fransızca, İngilizce, Almanca her nev' eser bulunacak ve abonelere tenzilât icra edilecektir.

12

(Başlık numaraları sıra takip etmemektedir)

Teavün-ü ictimaînin şimdilik yalnız Fransızca dersi olacaktır. Ders haftada üç saat olacak ve müştereken takib edilecektir. Şu kadar ki aynı dershanede nihayet on beş kişi bulunacaktır. Muallim mutlaka Fransız olacaktır.

Ders içün ayda, kitab masrafı ve mesarif-i saire dahil olduğu halde on guruş verilecektir.

12

Doktor

Doktora muayene hakkı meccanendir. Şu kadar ki her abone biletinin ayda yalnız dört defa müracaat hakkı vardır. Bu hak şahsa değil abone biletinedir. Doktor eve gitmez.

13

Kitaplarını ciltletecek aboneler cildin neden ve ne tarzda ciltleneceğini bildirir ufak bir kâğıtla kitabı veyahut kitabları kütüphane memuruna teslim edecek ve teslim edilen kitabların isimlerini muharrer bir varaka alacaktır.

Varakada kütüphane memurunun imzası bulunacaktır.

Kitablar nihayet on gün zarfında sahiblerine iade edilmiş bulunacaktır. Kitabların iade edilmesi içün paranın verilmesi şarttır.

13

Her abone biletinin her muayene-i tıbbiyeye mukabil üç reçete hakkı vardır. Gerek muayene-i tıbbiye gerek reçete miktarı abone tebliğinin arkasına işaret edilecektir.

17

Bakkaliye

Her abone biletinin ayda beşyüz guruşluk alış veriş hakkı olacaktır[1]. Bu muamele abone biletinin zehrine işaret edilecektir.

Bakkaliyede her şeyin fiyatı katiyyen maktu'dur. Her şeyin üzerinde fiyatını bildirir ufak birer kâğıt olacaktır.

[1] Bundan ziyadesinin suistimalâta ve idare içün pek çok müşkilâta sebeb olacağı mülâhazasıyla bu kayıt konmuştur. Hususuyla beşyüz guruşluk bir bakkaliye muamelesi içün lâakal ikibin beşyüz guruşluk bir bütçe lâzımdır.

Fiyat mecdiye yirmi, lira yüz sekiz guruş hesabıyladır.

Tütün muamelâtında da aynı surette hareket edilecek ve Osmanlı parasının herhangi en ufak bir alış verişte bile derhal kabûl ve sarf edilecektir.

Bakkaliyeden tağşişe müsait olan mevad tahlil ettirilmiş olacak ve bu hususda müessese mesuliyet kabul edecektir.

18

Avrupa'dan gelen hazır kadın ve erkek ayakkabları doğrudan doğruya fabrikalarından getirtilecek ve abonelere ehven fiyatla satılacaktır.

19

Elbisellikler

Şimdilik yalnız erkeklere mahsus elbiselik kumaşlar bulundurulacaktır. Ve bunda da on sekizinci madde ahkâmına riayet edilecektir.

Şu kadar ki on sekiz ve on dokuzuncu maddelerin tatbikine müdirin Avrupa'ya azimet ve avdetinden sonra başlanacaktır.

20

Teavün-ü ictimaî abonelerine yüzde beş tenzilâtda bulunmak suretiyle memleketin maarif ve iktisadiyatına muavenet vaat eden hamiyetkâr Osmanlı ticarethanelerinin beş on güne kadar taaddüd etmek ihtimali olduğundan bu ticarethanelerin isimlerini bildirir liste abonelere ayrıca tevzi edilecektir.

Teavün-ü İçtimaî Numûne Dairesi

Teavün-ü ictimaînin bir numûne dairesi olacaktır. Bu dairede Avrupa'dan celb edilen eşyanın en mühimlerinin birer numûnesi bulunacaktır. Bu numûnelerin üzerinde hangi memlekette, hangi fabrikanın muamelâtı olduğu ve satış fiyatının ne olabileceği yazılmış bulunacaktır.

Müessesenin bundan maksadı abonelerinin Avrupa muamelâtı hakkında bir fikr edinerek ticarethânelerle alış verişlerinde aldanmamalarını mümkün olduğu kadar temine gayret etmektir. Bu daire de müdirin Avrupa'dan avdetinden sonra açılacaktır.

Teavün-ü İçtimaî Büfesi

Teavün-ü içtimaînin daire dahilinde bir büfesi vardır.

Büfeye ayrıca abone kaydedilenlerin yemek levâzımı tefrik edilir.

Büfede şimdilik yalnız öğle yemekleri verilir.

Büfede münhasıran soğuk yemekler bulunur[2].

Tavuk, et söğüşleri, sucuklar, havyar, balık yumurtası, her nev' peynirler, rafadan taze yumurtalar, sardalyalar, zeytinler, sütlaç envaı, kompostolar, buna mümâsil şeyler.

Büfede sıhhî bir nezafet temin edilecek ve fiyatlar hiçbir lokantada olamıyacak derecede ehven bulunacaktır.

2 Lüzûm görüldüğü taktirde sıcak yemek de verilecektir.

Mülâhazat Defteri

İntizar salonunda bir mülâhazat defteri bulundurulacaktır. Daire dahilinde mucib-i şikâyet veya tadil bir hâl görenler, idareden herhangi bir suhûlet taleb edenler bir tabir-i umumî ile idare hakkında beyân-ı mütalâa etmek isteyenler mülâhazalarını bu deftere yazacaklardır.

Abonelerin beyan-ı mülâhazada ihmâl etmemeleri teavün-ü içtimaînin tekemmülü nâmına memnu'dur.

Bina dahilinde polisin müdahalesini icab etdirecek bir harekette bulunmak aboneler hukukunun ziyaını mucibdir.

Abone Muamelesi

Teavün-ü ictimaînin esas maksadını kitab tab' ve neşri teşkil ettiği içün abone muamelesinde gün değil ay nazar-ı itibare alınır.

Meselâ Eylülün onbeşi veya yirminci günü abone kaydedilen bir zât Eylül ayı nihayetinde intişar edecek 30 formaya istihkak kesbetmiş demektir.

Binaenaleyh Teşrin-i evvelin ilk on günü zarfında abonesini tecdid etmesi icab eder. Abone ayından evvel çıkan formalar teavün-ü ictimaî kütüphanesini teşkil etmiş olacağından aboneler bu formaları yüzde yirmi beş iskonto ile alırlar.

Teavün-ü ictimaî seneyi üç kısma tefrik etmiştir. Her dört ay bir kısım teşkîl eder. Otuz formayı geçen kitablar bir kısım zarfında itmâm edilmiş bulunacaktır.

327 senesi Eylülünün beşinci gününden başlayarak Kânun-ı sâninin on beşinde nihayet bulacak birinci kısım zarfında Cuma ve Pazar günleri zevalî saat üçden beşe kadar diğer günler sabahleyin zevali saat ondan bire akşam üçden beşe kadar abone kaydedilir.

Senenin ikinci kısmından itibaren abone muamelesi yalnız her ayın ilk on günü zarfında icra edilecektir.

Şu kadar ki müessese görülecek lüzum ve ihtiyaç üzerine saat ve eyyam-ı tebdil hakkını muhafaza eder.

Vilâyat Aboneleri

Teavün-ü ictimaî vilâyat abonelerine şüphesiz İstanbul abonelerine gösterdiği suhuletleri gösteremiyecektir.

Şu kadar ki buna mukabil vilâyat abonelerine:

Evvela: Otuz forma yerine kırk forma verilecektir.

Saniyen: Teavün-ü ictimaî kütüphanesinin kitabları yüzde otuz tenzilâtla posta parası alınmadan gönderilecektir.

Salisen: Teavün-ü ictimaî mecmuası meccanen gönderilecektir. Bundan maada kitab ve eşya siparişi hakkında teshilât gösterilebilmesi içün projeler tertib ve icab edenlerle müzâkere edilmektedir.

Tenzilât

Birinci kısma birden abone olanlara yüzde on tenzilât icra edilir ve dördüncü ay nihayetinde aralarında kurra çekilerek ilk yirmi beş numero ikinci ve üçüncü kısımlara meccanen abone kaydedilir.

İkinci yirmi beş numero Şehbal gazetesine bir sene içün meccanen abone kaydedilir. Bu hak teavün-ü ictimaîye abone kalmakla meşruttur.

8

Hamiş: Muhterem vatandaşlarım! Beni tanıyanlar dokuz seneden beri siyasete hazırlandığımı, hele son üç sene münhasıran siyasetle meşgul olduğumu da bilirler.

Fakat hayat-ı siyasiyem pek akim kaldı. Bütün mesaîm beyhude münakaşalar, beyhude intikadlar, beyhude nazariyeler içinde daima hiçliklere müncer oldu.

Bu hiçlikler karşısında, benim memleket ve millet için çarpan kalbim gizli fakat pek elîm işkencelerle sızlıyordu. Bundan fazlasına tahammül edemiyecektim. Ya benimle hemfikir olanları ayrıca kuvvet teşkiline teşvik etmek veyahut hayat-ı siyasiyeme veda etmek icab ediyordu.

Yeni bir kuvvet teşkil etmek! Fakat bu fikri iyi düşünenlerin her vakit sukut etmiş bir emel-i müştereki idi. Bu fikri tekrar tecrübe etmek belki yeni fakat herhalde daha akim bir yola girmek demek idi.

9

Karar verdim 6 Temmuzda hayat-ı siyasiyeme veda ettiğimi mensub olduğum cemiyetlere tahriren bildirdim.

Ve sonra şahsiyet-i siyasiyemi fakat biraz da acı bir fatiha ile gömdüm. Garibdir ki bu defin yeni bir tenasüh fikri ile canlandırdı ve büyük bir emel-i hizmet, büyük bir azm ü sebât ile iktisadiyat sahasına sevk etti.

İktisadiyat para demekti, para bulmak icab ediyordu. Beni seven, çoktan beri tanıyan bir zengin fakat Osmanlı bir fakir kadar hamiyetli bir zengin bana istediğim sermayenin büyük bir kısmını temin etti.

Ben elimdeki sermaye ile abonelere vaat edilmiş suhuletlerin onsekizini şimdiden temin ettim. İkisini de nihayet birkaç aya kadar temin edeceğim. Bu yolu, yâni yaptıktan sonra "yaptım geliniz-" demeği birçok tecrübeler neticesinde "yapacağım" demeğe tercih ettim. Her türlü tehlikeye rağmen sermayeyi bu uğurda sarfa başladım.

Şimdi muhterem vatandaşlarım sizinle ufak bir hasbihalde bulunacağım.

Ben evvelâ memleket maarifine, saniyen iktisadiyatına hizmet etmek istiyorum. Sizden beklediğim de bana bu fikr-i hizmette muin olmaktır.

Fakat siz bu muaveneti bana kendi menfaatinizi de temin ederek lutfedeceksiniz. Temin ettiğim menfaatler şüphesiz birçokları içün hele bizim memleketimizde, bizim gibi israf ve menfaatin altında bir de pek mukaddes, pek ehemmiyetli bir menfaat-i umumiye bulunduğu düşünülürse o vakit bu ehemmiyetsiz beş on guruş maddiyattan tecerrüt ederek mühim bir şekl-i manevî ve millide tezahür eder. Üçyüz guruşluk bakkaliye muamelesi olan bir aile teavün-ü ictimaîye abone olursa yalnız bu yüzden ayda verdiği otuz guruşu çıkardıktan sonra onbeş guruş da iktisad edecek, diğer menafi-i de başka.

Ayda ikiyüz guruş kitab masrafı olan bir muallim yalnız bu masrafıyla verdiği otuz guruşu çıkarabilecek, diğerlerinden meccanen istifade etmiş olacak.

Teavün-ü ictimaînin deruhte ettiği yirmi maddeden herhangi birine herhangi bir meslekle karşılaştırarak bu gibi misalleri çoğaltmak kabildir.

Taevün-ü ictimaî memleket ve millete hizmet maksadıyla teessüs etmiştir. Memleket ve millete hizmet içün iane itasından bile çekinmeyen Osmanlıların

teavün-ü ictimaîyi teşviki ihmâl etmiyeceklerine eminim. Tekrar ediyorum. Emin olunuz teavün-ü ictimaî benden ziyade sizin, sahibinden ziyade milletindir.

Hususuyla herşey hazırdır. Bir defa tecrübe edilir. İntizam ve istikamet-i mesaîye emniyet hâsıl olursa devam edilir.

Nüzhet Sabit

Teavün-ü içtimaî neşreyleyeceği bütün eserlerden birer tanesini şimdilik:

1 — Meclis-i Âyan Kütüphanesine
2 — Meclis-i Mebusan Kütüphanesine
3 — Beyazıt Kütüphanesine
4 — Esat Efendi Kütüphanesine
5 — Darülfünûn Kütüphanesine
6 — Darülmuallimin Kütüphanesine
7 — Darülmuallimat Kütüphanesine
8 — Mezun-u Mülkiye Kütüphanesine
9 — Mekteb-i Mülkiye Kütüphanesine
10 — Kadıköy İttihat ve Terakki Kütüphanesine
11 — Kadıköy Kadınlar Kulübüne takdim edecektir.

B. TÜRK OCAĞI

KURULUŞ YILI: *20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911)*[1].

KURULUŞ (RESMÎ): *9 Mart 1328 (22 Mart 1912)*[2].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Divanyolu.*

KURUCU VE YÖNETİCİLER: *İLK KURUCULAR: "Askerî Tıbbiye" öğrencilerinin temsilcileri olarak 4. sınıftan Mahmut, Refet, Edhem, Hâşim, Celâl, Behçet; 3. sınıftan Hüseyin Fikret, Hüseyin Ragıp (Baydur), Muhsin, Neşet, Lütfi, Süleyman; 2. sınıftan Habip Efendiler*[3]. *Öteki üyeler: Remzi, Osman, Hüseyin Bâki, Tevfik Fikret, Osman Senaî Beyler*[4].

Hükümete sunulan beyanname altında imzaları resmî "kurucu" olarak bulunanlar[5]: *Şâir Mehmet Emin, Ağaoğlu Ahmet, Dr. Fuat Sâbit Beyler.*

İlk yönetim kurulu[6]: *Ahmet Ferit (Tek) (Reis), Akçoraoğlu Yusuf (ikinci reis), Mehmet Ali Tevfik (Umumî kâtip); Dr. Fuat Sâbit (Veznedar) Beyler.*

Balkan Harbi'nden sonra seçilen yönetim kurulu:[7] *Hamdullah Suphi (Tanrıöver) (Reis), Akçoraoğlu Yusuf (İkinci Reis), Halis Turgut (Umumî Kâtip) (daha sonra Hüseyin Ragıp), Dr. Âkil Muhtar (Özden), Dr. Hüseyin Ertuğrul Beyler.*

1918 yılında ilk olarak kurulan "Hars ve İlim Heyeti" üyeleri[8]: *Halide Edip Hanım (Adıvar), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Şâir Mehmet Emin (Yurdakul), Ağaoğlu Ahmet, Ziya Gökalp, Köprülüzâde Mehmet Fuat, Hüseyinzâde Ali Beyler.*

[1, 2] Türk Ocağı ile ilgili bilgilerin bir bölümünü, bugün hayatta olmayan iki kurucudan almıştık. (**Dr. Hasan Ferit Cansever**'le 16 ve 22 Ağustos 1951 tarihinde, **Hamdullah Suphi Tanrıöver**'le 20 Ağustos 1951 tarihli konuşmalarımızdan) — Yine bk. Yusuf Akçora. **A.g.e.**, s. 440 - 441 — **Türk Yılı** (Akkurum 1330), s. 14 — Ve şu yazımız: **Yeniden Doğuş (Vatan**, 30 Mart 1949). Ayrıca **Les Foyers Turcs à l'époque Kémaliste** (1923 - 1931) **Turcica**, Tome XIV, 1982.

[3] Buraya kadarki isimler Yusuf Akçora'dan (**A.g.e.**, s. 443) alınmıştır.

[4] Bu isimler **Dr. Hasan Ferit Cansever** tarafından verilmiştir.

[5] Akçoraoğlu Yusuf, **A.g.e.**, s. 443.

[6] Akçoraoğlu Yusuf, **A.g.e.**, s. 443. Bir bölüm isimler de **Dr. Cansever** tarafından verilmiştir.

[7] **Dr. Cansever**'le konuşmamız notlarından.

[8] **Türk Ocağı Esas Nizamı** 1334, madde 26 (s. 382 vd.).

1. MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

TÜRK Ocağı,Türkiye'nin yakın tarihinde önemli bir kilometre taşıdır. İlk kez,Osmanlı kozmopolit iklimi içersinde, tepkisel biçimde oluşan milliyetçilik akımının bilinçlendirilmesi, bu alanda başrolü oynayan bir örgütlenme ile, Türk Ocağı ile gerçekleşmiştir.

Türk Ocağı, yaşantısı ve kuruluşu bakımından çeşitli özellikle re sahiptir. Türk Ocağı, aşağıdan yukarı, çağın gerçeklerinden doğan bir atılımla, zamanın yüksek öğretim çevresinin isteği ile kurulmuştur. Politika ile uğraşmamaya büyük özen gösteren Türk Ocağı, önce "fiilî" bir dönemden geçmiş, sonra da kuruluş resmîleştirilmiştir. Bir süre sonra da, Ocağın ideolojisini benimseyen *İttihat* ve *Terakki* ile kaynaşmıştır. Mütareke döneminde, İttihatçılarla bir tutulan *Ocakçı*'lar "tâkibata" uğratılmış, çalışmalarını bir süre durdurmuşlardır. Fakat, bunalım döneminde, Müdafaa-i Hukuk akımını desteklemekten geri durmamışlardır.

Cumhuriyetin ilânıyla, Türk Ocağı 1931 yılında kapanmıştır. Daha sonra, yerini Halkevleri'ne bırakmıştır (1932). Ve tekrar 1949 yılında açılmıştır.

Kuruluş Ortamı: 1911 Yılının Getirdikleri

Türkçü bir ideoloji iktidar partisini sarmaktadır. Merkez-i Umumî üyesi Ziya Gökalp Bey, Selânik'te "Genç Kalemler" dergisini yayınlamaktadır. Tanin'de Türkçü başyazılar görülmektedir[9].

"Askerî Tıbbiye"liler bu alanda da öncü olmuşlardır. Tanzimatçı ıslâhat ilkesini bir yana iterek, devrimle kalkındırma isteğindedirler. İmparatorluktan çok, Türkleri kurtarmak gerekliğine, savaş bulutları içinde, inandıklarını belirten yüksek öğretim gençleri, Ziya Gökalp'ci bir çizgidedirler. "Türk kavminin yaşadığı hayat-ı inkıraza" (yıkılma yaşantısına), bir önceki kuşağın kayıtsızlığını ileri sürerek toplumsal nitelikte bir değişimden yanadırlar, "ziraat, ticaret ve sanayi ile kazanılmış bir hâkimiyet-i içtimaiyeyi (sosyal bir egemenliği), kuru bir hâkimiyet-i siyasiyeye tercih" etmektedirler.

Gençlere göre, bu amaca varmak için "her türlü fırka ihtilâfları fevkinde, her türlü siyaset dağdağalarının haricinde, *yeni bir cereyan* doğmalıdır. Çünki siyasal partilerin Türkçülüğü, İttihat ve

[9] Örneğin Hüseyin Cahit Bey'in iki yazısı: **Türk Unsuru**, (**Tanin**, 2 Mayıs 1327) — **Türk Unsuru'nun Kabiliyeti**, (**Senin**, 9 Mayıs 1327).

Terakki başta olmak üzere, Osmanlıcılık ve İslâmcılık içinde kaybolmaktadır. Bu yeni akım, yalnızca düşün plânında kalmamalıdır. Örgütlenmelidir. "Donanma Cemiyeti kadar geniş" olması gereken bu örgütün amacı "münhasıran" (yalnızca) millî ve içtimaî" olmalıdır. Tüm ülkede, Rumelide ve Anadolu'da şubeleri açılmalı, yurt dışında kolları olmalıdır. Bu kanaldan "ziraat, ticaret ve sanayi" okulları açılmalıdır.

"190 Tıbbiyeli Türk evlâdı" imzalı bildirinin son cümlesi şöyledir: "Böyle bir cemiyetin temel taşlarını âlî mekteplere (yüksek okullara) müdavim Türk gençlerinin maddî ve mânevî fedakârlıklarıyla atacağız"[10].

Eylemsizlikten Resmî Kuruluşa

Askerî Tıbbiyeliler, okullarında (Haydarpaşa'da) ve Karacaahmet'te sık sık toplantılar yapmışlardır. Kendilerini destekleyici gazeteler bulmuşlardır. Gençler, kurulmasını özledikleri örgütle, iktidar partisi arasında paralellik kurmuşlardır. İttihât ve Terakki Devleti nasıl istibdattan kurtardıysa, millî bir kültür kurumu da milleti yokolmaktan kurtarmaya çalışmalıdır. Ne var ki, kendileri askerdir, bu tertip işlerle resmen uğraşamazlar. Sivil Tıbbiyeliler de yeterli değildir.

Gençlerin girişimi başarılı olmuştur. Çağrıyı kabul eden aydın kişiler[11], gençlerin temsilcileriyle[12] 20 Haziran 1327 (3 Ağustos 1911) tarihinde bir toplantı yapmışlardır. Beklenen karar alınmıştır: Millî bir örgüt kurulacak, adı "Türk Ocağı" olacaktır. Nizamname hazırlanmış[13], kuruluş bildirisiyle 12 Mart 1328 (25 Mart 1912) günü resmî makamlara sunulmuştur.

Bu arada Türk Yurdu Cemiyeti ve dergisi Türk Ocağı ile birleşmiştir. Ziya Bey'in (Gökalp) Selânik'te çıkardığı "Genç Kalemler" de Ocağa büyük yakınlık göstermiştir. Türkçülük akımının lideri, Selânik dönüşü, Ocak ailesine katılmıştır. İttihat ve Terakki ile kopmaz bir bağ da böylece kurulmuştur.

[10] Akçoraoğlu Yusuf, A.g.e., s. 441 vd.

[11] Şair Mehmet Emin, Ahmet Ferit, Mehmet Ali Tevfik, Şair Emin Bülent, Dr. Fuat Sâbit, Ağaoğlu Ahmet Beyler (Akçoraoğlu Yusuf, A.g.e., s. 443) — Dr. Cansever de aynı isimleri vermiştir.

[12] Askerî Tıbbiyeli 231 öğrenci adına iki temsilci gelmiştir: Hüseyin Fikret ve Remzi Osman Beyler (Aynı Eser, s. 443 ve aynı kaynak).

[13] Daha tam olduğu için 1334 (1918) tarihli nizamname aynen verilmiştir (**Türk Ocağı Esas Nizamı**), Bk. s. 439.

Kadınların sokağa çıkmasını yasaklayan bildiriler yayınlandığı bir dönemde Türk Ocağı salonlarında sahnelenen piyeslerde, kadın erkek amatör sanatçılar rol almaktadırlar[14]. Ocak'ta kooperatifçilik, millî iktisat ve yerli malı sevgisi aşılanmaktadır. Ocağın yayın organı olan "Türk Yurdu" dergisinde bir yazı kadrosu güncel konuları işlemektedir. Dizi yayımlar, çeviriler birbirini izlemektedir[15]. Yabancı illerden gelen heyetlerle ilişki merkezi de burasıdır. Türkler ilk kez ulusal bir hava içersinde konuşmaktadırlar.

Örgütlenme ve Kongreler

Mütareke dönemine değin, İstanbul ve dışında Türk Ocağı'nın 28 şubesi açılmıştır[16]. Ocak tüzüğüne göre, örgüt kademeleri, aşağıdan yukarı ve seçimle oluşmaktadır. İstanbul merkez Ocağı'nın üye sayısı 2743'e yükselmiştir[17]. Ülke dışında şube açılmamıştır.

5 Mayıs 1329 (18 Mayıs 1913) ve 21 Haziran 1334 (1918) tarihlerinde Ocağın iki kongresi toplanmıştır. İkinci kongrede altı "encümen" (komisyon) kurulmuştur: Türkçülük ve Matbuat, Türk Gücü, Köy Teşkilâtı, Bakım, Neşriyat ve Sanayi Encümenleri. Fakat bu kurulların verimli olmadıkları da açıklanmıştır[18]

Ocak çatısı altında çeşitli dernekler oluşturulmuştur. "İhtiyat Zâbitleri Teavün Cemiyeti" bunlardan birisidir. Birçok cemiyetin kongreleri Ocak salonunda yapılmıştır[19].

Mütareke döneminde yapılmış olan ikinci kongrede, yönetim kurulu üyeleri tüm olarak istifa etmişler, yerlerine yedekler geçmiş ve kongre bu kurulca yönetilmiştir[20].

Türk Ocağı'nın Çalışmaları, Eylemleri

Türk Ocağı'nın, Meşrutiyet siyasî hayatı içine doğuşu, büyük bir olay olmuştur. Bir kere Ocak, Mehmet Emin Bey'in Mebusan Meclisi'nde ve 1918'de belirttiği gibi Arap Elmüntediül Edebî, Arnavut Başkim'lere ve onlar gibi milliyetçi derneklere karşı bir ağırlık olmak üzere kurulmuştur[21].

[14] Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu, 2. Kitap**, s. 22 — **Yeniden Doğuş** yazımız: (**Vatan**, 30 Mart 1949).

[15] Hamdullah Suphi, **A.g.e.**, s. 24 - 25.

[16] **Aynı Eser**, s. 18.

[17] Bu sayı "Aza kayıt defteri"ndeki son üye numarasıdır. 1951'de, Türk Ocağı Sekreteri Sayın Altan Savaş'ın yardımlarından faydalandık.

[18], [19] Türk Ocağı İdare Heyeti'nin raporu (**Büyük Mecmua**, 1911, No: 6, s. 87).

[20] **Aynı Eser**, s. 87.

[21] Mehmet Emin Bey 1918 yılında Musul meb'usu idi. Birinci Dünya Savaşı →

Ve hemen etkisini göstermiştir. Büyük bir kitle, özlemle beklediğine kavuşmuşçasına Ocağın çevresinde birleşmiş ve kenetlenmiştir. Sanki bir "yeni ırk" doğmuştur[22]. Yazı ailesiyle, militanlarıyla, o zamana kadar Osmanlı toplumunun alışık olmadığı bir gruplaşma olmuştur. İstanbul dışındaki şube açılışları ardı ardına sökün etmektedir. İzmir Türk Ocağı, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin ilk haftalarında açılmıştır[23]. Öteki vilâyetlerde, açılış için başvurma dilekçesi, değişik nitelikte verilmektedir[24].

Ocak hızla gelişmiş ve örgütlenmiştir. Bir yandan ünlü yazarlar, Darülfünun müderrisleri (profesörleri), gazeteciler bu çatı altında kendilerini bulmaktadırlar. Bir sahipsizlik duygusu içinde bunalmış genç insanlar da "her cuma" günü çeşitli konularda konferans dinlemekte, belirli günlerde "büyükleriyle" sohbet toplantıları yapmaktadırlar[25].

Türk Ocağı'nın bir özelliği de, İttihat ve Terakki'nin tek parti olarak açtığı beş yıllık bir dönemde (1913 - 1918) devam etmiş olmasıdır. Hemen tüm dernekler kapanmış, Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetleriyle Türk Ocağı çalışmalarını sürdürmüşlerdir[26].

Türk Ocağı ve Siyasal Partiler

Ocağın politik bir nitelik taşımadığı, "siyasetle" uğraşmadığı ve uğraşmaması gerektiği daha kuruluş döneminde ilân edilmiştir ve bu soruna önem verilmiştir[27]. Bu özelliği Nizamnâmede de açık bir ilke olarak benimsenmiştir[28].

yenilgisi üzerine, Türklere yapılan saldırılara çok yerinde cevaplar vermiştir. Bu sözleri için bk. MMZC 1334 - 1918, D. III, Si 5, 24. İçt., s. 241.

22 Falih Rıfkı (Atay), **Yeni Irk**, (**Tanin**, 13 Şubat 1329, s. 3).

23 İttihat ve Terakki'nin muhalefette kaldığı bu dönem için bk. s. 326 - 333.

24 Bu tür bir örnek için bk. Belge 3, s. 442.

25 Ocak bir "halk darülfünunu" (üniversitesi) haline getirilmek istenmiştir. Tartışmalı konferans verenler arasında şu isimler vardır: Yahya Kemal (Edebiyat), Köprülüzade Fuat (Edebiyat Tarihi), M. Şemsettin (Türk Tarihi), Hamdullah Suphi (Türk - İslâm Sanayii Nefisesi), Prof. Zühdü (İktisat) — Sayın Tanrıöver'e göre Ocak "kapanıncaya kadar bir tek cuma konferanssız kalmamıştır" (Konuşmamız notlarına göre).

26 Resmî cevaplarda Türk Ocağı'nın, Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyeti'yle beraber, 1918 yılına kadar, çalıştıkları bildirilmiştir.

27 Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey'in sözleri (**Tanin**, 6 Eylül 1328, s. 4) — Dr. Cansever de durumu belirtmiştir.

28 1912 nizamnamesinin 4. maddesi: "Ocak, maksadını tahsile çalışırken sırf millî ve içtimaî bir vaziyette kalacak, asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiç- →

Ne var ki, Ocak siyasal hayatın en karmaşık bir döneminde, her şeyin siyasallaştığı bir ortamda doğmuştu. Kuruluşu sırasında 1912 seçimleri yapılmış, kuruluşundan birkaç ay sonra da İttihat ve Terakki, beklenmedik anda muhalefete geçmişti.

Çeşitli milliyetçi çekişmeler karşısında Türk milliyetçiliğinin öncüsü olmak, Türkleri grev yapma, yerli malını yabancı mallara tercih etme, milli bilinç kazanma yolunda güçlendirmek, siyaset dışında sayılamazdı.

Ziya Gökalp'in, Türkçü lider olarak Ocak ailesine katılması, İttihat ve Terakki ile ilişkisini kopmayacak biçimde güçlendirmiştir. İttihatçılar "Türklüklerini ihtida" ederek (din değiştirerek) Ocağa katılmışlardır. Ocak'la Fırka arasındaki koşutluk kaynaşmaya dönüşmüştür. Kültürel alanda Ocak, Fırka'ya oranla daha etkin olmuştur. 1913 - 1914 yıllarında yapılmış olan ankete, valilerin ve mutasarrıfların verdikleri resmî cevaplarda, Türk Ocağı'nın, Türk Gücü ve benzeri derneklerle beraber İttihat ve Terakki lokallerinde çalıştığı, yönetim kurullarında İttihatçıların da bulunduğu açıklanmıştır[29].

Benzer bir ilişki de Millî Meşrutiyet Fırkası ile kurulmuştur[30].

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'yla Ocak arasında böylesine bir bağlantı kurulması düşünülemezdi. Zâten Ocak, Osmanlıcılık ve İslâmcılık frenlerinden kurtulamayan partileri ve dernekleri ağır biçimde eleştirmiştir.

Bu gibi partiler ve yandaşlarınca da aynı biçimde eleştirilmiş, cami vaazlarında Ocakçılıkla İttihatçılık bütünleştirilmiştir[31]. Mütareke yıllarında, Ocağa karşı yapılan ağır eleştiriler, Ocağı "Çın-

bir vakit siyasî fırkalara hâdim bulunmayacaktır". — 1918 tarihli "Türk Ocağı Esas Nizamı"nın 2. maddesi: "Ocak siyasetle uğraşmaz; hiçbir Ocaklı Cemiyeti siyasî emellerine âlet edemez."

29 Vilâyet ve Sancaklardan gelen cevaplarda Türk Ocağı'nın İttihat ve Terakki binasında çalıştığı belirtilmiştir. Ayrıca, her iki kuruluşun yönetici kurullarında ortak isimler vardır.

30 Bu parti ile ilgili eleştiri durumu kanıtlar (Bk. s. 352).

31 Ayasofya kürsüsünde **Hafız İsmail Hakkı Efendi**'nin vaazı ilginçtir. Vâiz'e göre "Ocakçılık, İttihatçılık ile Yeniçerilik arasında ne fark var?" (**İzmirli Hafız İsmail Hakkı Efendi'nin Mev'izesi, Alemdar** 1335 - 1919, No. 458 - 2758 — **Yedinci Mev'ize, Alemdar** 1335 - 1919, No. 265, s. 2 — **Alemdar** 1335 - 1919, No. 486 - 2786, s. 3. Şu kitabımıza da bk. **İslâmcılık Cereyanı**, s. 111 - 112).

gız hastalığı" açısından görmüşlerdir[32]. "Arapsız" ve "Acemsiz" ortada ne kalacağını sormuşlardır[33].

Türk Ocağı'nın Çalışmalarını Durdurması

Bu görüşün sonucu olarak, 1920'de Ocak iki kez basılmıştır. Üç kez de yer değiştirmiştir. Yönetim Kurulu tüm olarak istifa edip yerini yedek üyelere bırakmıştır. Hamdullah Suphi Bey durumu Anadolu'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir, "işgal kuvvetlerinin millî müesseseler aleyhine tevcih ettikleri bu darbe" karşısında Ocaklıların nasıl bir davranış içinde bulunmaları gerektiğini sormuştur. Ankara'nın cevabı şu olmuştur: "Sefaretler nezdinde protesto ve icabında mitingler akdi"[34].

Türk Ocağı, Mütareke dönemi İstanbul'unda canlı ve eylemci olmuştur. İşgalleri protesto mitinglerinde sürükleyici konuşmalar yapılmıştır[35]. Teceddüt Fırkası, Millî Kongre ve Millî Türk Fırkası kuruluşlarında Ocağın payı olmuştur[36].

Mütarekenin karmaşık siyasal iklimi içinde, Ocağın yoğun çalışmaları göze batmış ve bir siyasal partiye dönüşeceği haberi verilmiştir. Türk Ocağı "idare heyeti" bu haberi kesinlikle yalanlamıştır.

Türk Ocağı, baskıların arttığı bir sırada, çalışmalarını geçici olarak "tatil" etmiştir. Ocaklıların ünlü üyeleri Türk Devrim hareketine katılmak üzere, Anadolu'ya geçmişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla, İmparatorluk döneminde kurulmuş olan Türk Ocağı, yeni rejim içinde tekrar ortaya çıkmıştır ve örgütlenmiştir.

32 Celâl Nuri Bey, Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkçülük akımı için şunları yazmıştır: "... Kalem hususunda bir Servantes olmalı ki bu emmuzeci (modeli) tasavvur etsin... İşte Gökalp'in dimağında hâsıl olan bir iltihap, siyaseten ve içtimaen (sosyal bakımdan) sârî (bulaşıcı) bir şekil almış, Şeref Efendi sokağını, oradan Mahmudiye caddesini, Bâb-ı âli'yi boylamış, bütün ensice-i hükümet ve devleti (hükümeti ve devletin tüm dokusunu) tahrip etmiş ve gariptir! Talât Paşa'nın dimağında patlağını vermiştir. Tecennün etmek (delirmek) herkesin hakk-ı sarihidir (açık hakkıdır). Fakat bir malûlün (sakatın) nazariyatını üss-ü hükümet (hükümet dayanağı) ittihaz etmeye çendan (aslâ) hakkı yoktur". (**Âti** 1334 - 1918, No. 385, başyazı).

33 Süleyman Nazif'in satırları: "... Arabınkini Arab'a Aceminkini Acem'e iade edersek elimizde uzun kollu bir hırkadan başka bir şey" kalmıyacaktır (Ahmet Agayef Bey'e) (**İçtihat** 1329 - 1913, No. 75) — Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s. 383.

34 Akçoraoğlu Yusuf, **A.g.e.**, s. 453.

35 Taha Toros, **Türk Hatipleri**, s. 53 - 58, 70 — K. Arıburnu, **Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri.**

36 İkinci ciltte bu kuruluşlar incelenmiştir.

2. TÜRK OCAĞI'NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Türk Ocağı Esas Nizamı
(1334 - 1918)

Madde 1 — Mart "1328" tarihinde İstanbul'da "Türk Ocağı" adlı bir cemiyet kurulmuştur.

Madde 2 — Ocağın maksadı Türklerin harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır.

Madde 3 — Ocak siyasetle uğraşmaz; hiç bir Ocaklı Cemiyeti siyasî emellerine alet edemez.

Madde 4 — Ocaklılar yekdiğerinin şahsî ve siyasi kanaatlerine hürmet ederler.

Madde 5 — Ocağın maksadını kabul "ve altıncı maddedeki şartları ihraz" eden kadın ve erkek her Türk Ocağa aza kaydolunabilir.

Madde 6 — Ocak azasının yirmi yaşından dûn olmaması ve bir cinayetle mahkûm veya medenî haklardan mahrum bulunmaması lâzımdır.

Madde 7 — Türk Ocağının aslî ve fahrî olmak üzere iki nevi azası vardır. Türk Ocağına aslî aza olabilmek için en az iki senelik iki aslî azanın takdimi ve idare heyetinin kararı şarttır. Fahrî aza Ocağa maddeten ve manen fevkalâde muavenette bulunanlardır.

Fahrî aza kongrenin veya heyet-i idarenin teklifi üzerine kongre tarafından intihap olunur.

Fahri aza Ocağın içtimalarında bulunabilir. Fakat müzakereye iştirak edemez.

Madde 8 — Her ocaklı Ocağa senede "altmış" kuruş vermekle mükelleftir. Bu miktar en az dört taksitte istifa olunur.

Madde 9 — Türk Ocağı birdir; Ocaklı nerede bulunursa bulunsun aynı haklara malik ve aynı vazifelerle mükelleftir.

Madde 10 — Ocağın aslî azası bulundukları yerlerde idare heyetinin muvafakatile şubeler açabilirler.

Madde 11 — Ocağın umumî meclisi ile idare, bütçe, hars ve ilim, hakem heyetleri vardır.

Madde 12 — Umumi Meclis her sene Teşrin-i evvel ayının ilk cuma günü bütün Ocaklıların iştirakiyle in'ikad eder.

Madde 13 — Umumî Meclis en az "iki yüz" Ocaklının huzurile müzakereye başlıyabilir. İlk içtimada azanın adedi bu miktara baliğ olmazsa içtima "on beş" gün sonraya bırakılır.

İkinci içtimada azanın miktarına bakılmıyarak müzakerata başlanır.

Madde 14 — Umumî Meclis :

1 — "İçtimaa mahsus" reis ve kâtiplerini intihap

2 — İdare raporunu istima ve müzakere

3 — Ocağın bütçesini tetkik ve tanzim için bir encümen intihap

4 — Ocağın bir senelik iş programını tayin, muhtelif encümenleri intihap

5 — Ocağın bütçesini tasdik

6 — Ocağın idare ve bütçe heyetlerini ve Divan-ı Haysiyeti rey-i hâfi ile intihap eder.

(Umumî Meclisin müzakereleri aynen zapt ve hıfzedilir. Ocaklılar istedikleri zaman zabıtları okuyabilir.)

Madde 15 — İdare Heyeti :

Umumî Meclis tarafından bir sene müddetle ve rey-i hâfi ile müntehap yedi kişiden ibarettir. Bu heyet Ocağı temsil ve idare eder; bilcümle icraatından umumî meclise karşı mes'uldür.

Madde 16 — İdare heyeti azası içlerinden bir reis, bir kâtip, bir murahhas-ı mes'ul, bir de muhasebeci tefrik ederler.

Madde 17 — İdare heyeti bilcümle muamelâtını karara rapteder.

Madde 18 — Ocağın muhaberatına idare heyetinin reisi ile kâtibi imza vazeder.

Madde 19 — İdare heyeti azasından birinin infikâkinde yerine intihabatta fazla rey alan zat davet olunur.

Madde 20 — İdare heyeti azasından biri içtimalarda sebepsiz olarak beş defa bulunmazsa müstafi addedilerek 19'uncu maddeye göre hareket edilir.

Madde 21 — İdare heyeti ayda bir defa, Ocağın umumî hayatı hakkında Ocaklılara malûmat verecektir.

İdare heyetinin malûmat verdiği celselerde müzakerat cereyan edemez.

Madde 22 — İdare heyeti lüzum gördüğü takdirde umumî meclisi içtimaa davet edebilir.

Madde 23 — Ocaklılardan onda birinin müracaati üzerine idare heyeti umumî meclisi içtimaa davet etmeğe mecburdur.

Madde 24 — İdare heyeti bütçe haricinde masraf yapamaz. Fevkalâde ahvalde mes'uliyeti üzerine alarak âdi bütçenin dörtte biri nisbetinde sarfiyatta bulunabilir.

Madde 25 — Hars ve İlim Heyeti :

Hars ve ilmî işlerle uğraşır; rey-i hafî ile ve umum azasının sülüsan ekseriyetile ve kayd-ı hayat şartile kendi intihap eder.

Madde 26 — Hars ve ilim heyetinin ilk azası olarak 22 Temmuz sene 334 kongresi berveçhi âti zevatı intihap etmiştir:

1 Halide Hanımefendi; 2 Mehmet Emin Bey; 3 Ziya Gökalp Bey; 4 Hamdullah Suphi Bey; 5 Ağaoğlu Ahmet Bey; 6 Fuat Bey; 7 Hüseyinzade Ali Bey.

Madde 27 — Hars ve ilim heyeti azalığına namzed olabilmek için hars ve ilmî sâylarile şöhret kazanmış bulunmak lâzımdır.

Madde 28 — Hars ve ilim heyeti müzakerelerinde her Ocaklı sami' sıfatile bulunabilir. Heyetin müzakereleri aynen zapt ve neşredilir.

Madde 29 — Hars ve ilim heyeti kendinin yapacağı hususî bir talimatname ile mesaisini tanzim edecektir.

Madde 30 — Bütçe Heyeti :

Umumî Meclis tarafından üç sene müddetle ve rey-i hafî ile müntehap beş kişiden mürekkeptir.

Madde 31 — Bu heyet Türk Ocağının esas ve dahilî nizamlarına muhalif harekette bulunanlarla her ne suretle olursa olsun Ocağın şeref ve haysiyetini ihlâl edenler hakkındaki şikâyetleri idare heyetinin raporu üzerine rüyet eder ve terkin-i kayıt kararları sülüsan ekseriyetle verilir.

Madde 32 — Haysiyet, heyet divan azasından birinin müşterek olduğu mesail heyeti idare ve hars ve ilim heyetleri tarafından ve hars heyeti meyanından intihap edilecek beş kişi tarafından rüyet edilecektir.

Madde 33 — Ocağın varidatı :

A — Azanın senelik iştirak bedelleri.

B — Muhtelif teberrüler.

C — Müsamere, konferans; kitap, mecmua ve gazete gibi neşriyat hasılatı.

D — Menkul ve gayrı menkul emvaller tasarrufundan hasıl olacak temettüler.

E — Muhtelif varidat'dan ibarettir.

Madde 34 — İdare heyeti azasından veya Ocaklılardan herhangi birinin muayyen bir vazife ile tavzifi ve zarurî masraflarının tediyesi caizdir.

Madde 35 — Türk Ocağının esas nizamı aslî azanın beşte birinin teklifi üzerine bir miktarın sülüsan ekseriyetile tadil olunabilir.

BELGE 2

Ocağın Dahilî Nizamı

Madde 1 — İdare heyeti haftada bir defa muntazaman ve icabında fevkalâde olarak içtima eder. Azanın nısfından bir ziyadesi bulunmadıkça (karar ittihaz edemez).

Madde 2 — İdare heyeti müzakerelerini telhisen; kararlarını aynen zabıt defterine geçirir.

Madde 3 — İdare heyeti azasından karara muhalefette bulunanlar (isterlerse) reylerini ve muhalefetlerinin sebebini imzaları altında zabıt defterine kaydederler.

Madde 4 — İdare heyetinin kararları ekseriyetle verilir. Tesavii ârâ vukuunda reisin bulunduğu taraf tercih olunur.

Madde 5 — İdare heyetinin müzakerelerine hariçten kimse iştirak edemez.

Madde 6 — İdare heyeti azasından biri her gün muayyen zamanlarda Ocakta bulunmağa mecburdur.

Madde 7 — Ocak namına gelen evrak idare heyeti nöbetçi azası tarafından açılır ve heyete tebliğ edilmek üzere kâtibe tevdi edilir.

Madde 8 — İdare heyeti iktisat, istatistik, maarif, tercüme, sanayii nefise, sıhhiye, neşriyat, spor ve sair lüzum görülen muhtelif encümenler teşkil edecektir.

Madde 9 — İdare heyetinin azaya müteallik kararları muayyen bir mahalle talik olunur.

Madde 10 — Ocağın bir şikâyet defteri olacaktır.

Madde 11 — Bütün Ocaklıların duhul tarihlerini, hüviyetlerini, ikamet mahallerini bildirir bir esas defteri bulunacaktır.

Madde 12 — İdare heyetinin reisi bu heyetin celselerine riyaset ve kâtip ile birlikte ruznamelerini tanzim eder. Reis bulunmadığı takdirde heyet azasından biri heyet kararile vekâlet eder.

Madde 13 — İdare heyetinin reisi bilûmum muhabereleri kâtip ile birlikte ve makbuzat ve mevduat senetlerine muhasebeci ile birlikte imza vazeder.

Madde 14 — Heyet-i idarenin kâtibi :

1 — Bilcümle evrakı tasnif ve dosyaya rapt
2 — Müzakereleri zabıt defterine kayıt
3 — Bilûmum evraka reis ile birlikte imza vaz
4 — Ocağın bilcümle umur-u tahririyesine riyaset eder.

Madde 15 — Heyet-i idare muhasebecisi :

Ocağın hesap işlerine nezaret, Ocağın makbuzat ve mevduat senetlerine reis ile birlikte imza vazeder.

Madde 16 — Ocağın kasasında "yüz lira"dan fazla para bulundurulamaz; muhasebeci ayda bir defa hesap defterlerini kontrol etmek ve Ocağın malî vaziyeti hakkında idare heyetine malûmat vermek mecburiyetindedir. Ocağın hesap işleri bir talimatname ile tayin olunur.

Madde 17 — Murahhas-ı Mes'ul :

Ukud ve muamelâtta Ocağın manevî şahsiyetini temsil eder ve Ocak namına müddei ve müddeialeyh olur.

Madde 18 — Memur ve müstahdemlerin tayin ve tebdili idare heyetine aittir.

Madde 19 — Ocağın dahilî nizamı umumî meclisin ekseriyetile tadil olunur.

BELGE 3

Karahisar-ı sahip'te Tesis ve Teşkil Edilen Türk Ocağı Nizamname-i Esasi'sinin Suret-i Musaddakasıdır*

Karahisar-ı sahip Sancağı
Mutasarrıflığı
Adet
Hulâsa :

Madde 1 — Türk Ocağı'nın maksad-ı teşekkül ve gayesi Karahisar-ı sahip muhitinde milletin ilmen, fikren terakkisi esbabına tevessül ve bu uğurda mev'i-

* BBA - BEO/Siyasî Kısım.

خلاصه :

[illegible]
عدد

[illegible] تأسيسی و تشكيلی ايچون [illegible] مسوده‌سيدر

[illegible]

ماده ۱ – [illegible]
[illegible]
[illegible] گوستره‌جكدر

۲ – [illegible]
[illegible]
[illegible] اوله‌جقدر

۳ – [illegible] اوله‌جقدر
۴ – [illegible]
[illegible]
۵ – [illegible]
[illegible] اشتغال اوله‌جقدر

۶ – [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

۷ – [illegible]
[illegible]
[illegible] ۱۳۲۹ [illegible]

[illegible] زاده [illegible] زاده [illegible] زاده [illegible] زاده [illegible]

[illegible] زاده
[illegible]

[illegible]

zeler tertibi ve gündüz ve gece mektepleri vücuduna sarf-ı gayret ve ilmin mezayasını ahalimize telkin ve cehaleti ref'e hâdim olmak için ibraz-ı fedakâri ve faaliyet göstermektir.

Madde 2 — Zıraatın terakkisi uğrunda dahi çalışacak karyelerimize seyahatler ve köylülerimizle temas ve bunlara fenn-i zıraatin muhassenatını telkin ve mümkün mertebe irae ve küsleri barıştırmak ve beynlerine muhabbet ilkası, karyelerde banka ve şirketler vücude getirmeye teşvik ve istifade edemedikleri arazileri ihya gibi esbab-ı terakkilerine sarf-ı gayret olunacaktır.

Madde 3 — Ticaret ve iktisadımızın inkişafına ve terakkisine son derece gayret olunacaktır.

Madde 4 — Memleketimizde sanayiin terakkisi uğrunda geride kalmış san'atleri uyarmak ve olmayanları vücude getirmeye tevessül ve san'atkâranın güzel işler yapmalarını temine çalışılacaktır.

Madde 5 — Milletimizin tarihî an'anat ve muhabbetlerini ihya ve beynlerinde tenezzühler, koşu, yarış, güreş ve buna mümasil cereyanlar tertip ve idare ile iştigal olunacaktır.

Madde 6 — Türk Ocağının heyet-i idare-i mes'ulesi Hükümete takdim edilen beyanname zeyrinde vâz-ül imza zevattan ibaret olup bunlardan idare reisi ve müdiri Karahisarî Hocazade Salim Bey olmakla Türk Ocağına ait mesalih içün memurin ve mehakim ve mecalis-i resmiyeye vuku bulacak müracaat ve metalibata müddei ve müddeialeyh sıfatı ile imza ve mühr-i zâtisi hakkında istida takdime mezunen Türk Ocağı'nı ve hin-i hacette idaresini temsil eder.

Madde 7 — Türk Ocağı siyasî olmadığı gibi su-i hal ile müştehir kesan ve sarhoşlardan maada herkesin dûhul ve devamına küşade bulundurulacaktır ve heyet-i idarece herhangi bir tadilât vukuunda Hükümetimizi haberdar eylemek tabii olup memleketimizin umran ve terakkisi kâfil olan Hükümetinizin her daim murakabe ve müzaharetine müftekirdir /12 1329.

Karahisari Hocazade Mehmet Salim bin Rıfat.

Tiryakizade Hüseyin Haşim	Hocazade Asım	Esat Efendizade Haydar	Karahisari Çizmeci Vehbi
Karahisari Bekir Kadızade	Mehmet Fâkir	Hocazade Hüseyin Hamit	

İşbu beyanname sureti aslına mutabıktır / 5 Mart 330.

C. TÜRK OCAĞI'NDAN SONRA KURULAN BAZI CEMİYETLER

1. İstihlâk-i Milli Cemiyeti

KURULUŞ YILI: *Kânun-ı evvel 1328 (Aralık 1912)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul.*

KURUCULARI: *Millî Meşrutiyet Fırkası kurucuları*[2], *çeşitli yüksek okulların ve liselerin iktisat öğreticileri, gazetelerin iktisat yazarları, Nezaret ve bankaların uzman yüksek memurları*[3],

İLK YÖNETİM KURULU: *Mahmut Esat Efendi (Reis), Rıfkı Bey (İkinci Reis), Zühtü Bey (Umumî Kâtip)*[4]

ÜYELER: *Maden Müdir-i Umumisi Cemal Bey, Sanayi Müdir-i Umumisi Ethem Bey.*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

İktisadî milliyetçilik doktrinini amaçlayan Cemiyet üç kuruluş ilkesine dayandırılmıştır: 1 — Yerli malı vatandan bir parçadır. Mal, sahibi kanalıyla bir vatana bağlıdır; 2 — Yabancı malına oranla pahalı da olsa, yerli malını tercih etmek millî bir görevdir; 3 — Yerli malının üretimini ve tüketimini yaymak gereklidir.

Cemiyet'in kuruluşu bu ilkelere dayandırılmıştır. Bu ilkeleri benimseyen kişi üyeliğe kabul edilir. Türk iktisatçıları arasında, bu ilkeler oy birliğiyle benimsenmiş değildirler. Kabul etmeyenler olduğu gibi[5], benimsedikleri halde adlarının açıklanmasını istemeyenler de olmuştur[6].

[1] Cemiyet'e ait bilgiler Prof. Zühtü İnhan'la, 24 Temmuz 1951 tarihli konuşmamızdan alınmıştır.

[2] (Bk. s. 351).

[3] Yaklaşık olarak elli dört kadar iktisatçının oluşturduğu bir grup.

[4] Aynı zamanda Millî Meşrutiyet Fırkası kurucularındandır (Bk. s. 351).

[5] Bu grupta Diran Kelekyan Efendi, Mühendis Mektebi İktisat muallimi, Hukuk Mektebinde İktisat Müderrisi ve Düyun-u Umumiye Müdiri Hâmit Bey bulunmaktadır.

[6] Örneğin Maliye Nâzırı Cavit Bey, isminin açıklanmasını istememiştir.

Cemiyet, Millî Meşrutiyet Fırkası'nca kurulmuş, bu partinin bir yan kuruluşu olmuştur. İttihat ve Terakki ile dostça ilişki kurmadığı söylenebilir.

Cemiyet'in çalışmaları arasında, İstanbul'da Sirkeci'de, otuza yakın yerli malı satan mağaza açtırdığı hatırlanabilir. Kuruluşundan bir süre sonra, Musevî Osmanlı vatandaşlarının denetiminde olan, Fransızca *Jeune Turc* gazetesi, Cemiyet'i boykotçulukla nitelemiştir. Sadr-ı âzâm Sait Halim Paşa, genel sekreter Zühtü Bey'i çağırtarak durumu sormuştur. Kendisini arabasına alarak, yerli malı satan mağazaları dolaşmış, sonunda Cemiyet'e o da üye olmuştur[7]. Cemiyet bir kadınlar kısmı açmıştır. Terzilik okulları kurulmasına önayak olmuştur[8].

Cemiyet'in Sonu

Siyasal ortam içinde, Cemiyet çalışma olanaklarını yitirmiştir.

2. İstiklâl ve İktisad-ı Milli Cemiyeti

KURULUŞ TARİHİ : *21 Mart 1913*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Fazlıpaşa'da, Menba-ül İrfan Mektebi.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ : *Hıfzı Bey (Divan-ı Muhasebat Mümeyyizlerinden), Hasan Lâmi Efendi (Mardin eski meb'usu), Dervişzade Hasan Bey (Tüccardan), Mustafa Râkım Bey (Ziraat Nezâreti Muhasebesi Müessesat Kâtibi), Mustafa Bey (Maarif Müdür Muavini), Nuri Bey (Menbâ-ül İrfan Mektebi Müdürü), Hacı Emin Bey (Seyrüsefain Acentesi), İhsan Bey (Mekteb-i Hukuk müntehâ — son sınıf — talebesinden), Osman Zekâi Şevki Bey (Vefa civarında Yoğurtçuoğlu Medresesinde Bâb-ı Fetva Talebe-i Ulûm Tevzii Muhassesat-ı Yövmiye Kâtibi).*

[7] "Beni de kaydedin, ben de sizdenim" dediğini ve Sultanhamam'daki mağazada özellikle perdelik kumaşları beğenip sipariş verdiğini **Prof. İnhan** anlatmıştır.

[8] Mamulât-ı Dahiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyeti için (Bk. s. 481).

[1] Kuruluş belgesi, İstanbul Vilâyeti Tahrirat Müdiriyetinden tasdik ilmühaberi (21 Mart 1329) Cemiyetle ilgili sınırlı bilgiler için Bk. **BBA, Cemiyetler Dosyası.**

MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE CEMİYET

Cemiyet, 1913 yılının yerlici ve milliyetçi akımının bir görüntüsü olarak ortaya çıkan ekonomik derneklerden biridir. Önemli bir role sahip olmadığı söylenebilir.

3. Milli Türk Cemiyeti

KURULUŞ YILI: *23 Teşrin-i evvel 1914 (6 Kasım 1914)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ: *İstanbul, Divanyolu, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Merkezi umumîsi binasında özel daire*[2].

KURUCULARI VE YÖNETİCİLERİ[3]: *Halil Nimetullah Bey (Darülfünun muallimlerinden), Mehmet Sadi Bey (Vefa Sultanisi Müdürü), Halit Fahri (Ozansoy) Bey (Muallim), Saip Servet Bey (Müdafaa-i Milliye Merkezi Umumisi Başkâtibi), Hıfzı Tevfik (Gönensoy) Bey, Rıza İzzet Bey.*

MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE CEMİYET

Cemiyet, siyasal ve sosyo-ekonomik içerik kazandırmak istediği milliyetperverlik (milliyetçilik) akımını geliştirmek üzere, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra kurulmuştur.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ile organik bir ilişki kurmuştur. Nitekim, kurucuları arasında bu cemiyetin merkezi umumî başkâtibi de vardır. Cemiyetin, mütareke döneminde kurulmuş olan Millî Türk Fırkası ile ilişkisi olmasa gerektir. Bir kere, kurucular ve yöneticiler arasında özdeşlik yoktur. Sonra da, amaç farklılığı vardır. Mütarekede, aynı adı taşıyarak kurulmuş olan Fırka, milliyetçi olmakla beraber Wilson Prensiplerine uygun adaletli bir barışın sağlanması için kurulmuştur ve bir siyasal partidir.

Örgütlenmesi ve çalışmalarıyla, hattâ son bulmasıyla ilgili bilgilere sahip değiliz[4].

1, 2, 3 Emniyet Genel Müdürlüğü arşivindeki, Cemiyet'le ilgili fişe göre.

4 Emniyet Genel Müdürlüğü'ndeki, sözü geçen fişte de "ne suretle tatil-i faaliyet ettiğine dair dosyasında bir kayıt yoktur" yazılıdır.

IV

PARAMİLİTER CEMİYETLER

A. MÜDAFAA-İ MİLLİYE CEMİYETİ

KURULUŞ TARİHİ : *31 Ocak 1329 (13 Şubat 1914).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ : *Sultan Mehmet Reşat, Talât Bey (Dahiliye Nâzırı), Enver Paşa (Harbiye Nazırı), Hayri Efendi (Şeyhülislâm), Mehmet Sait Halim Paşa (Sadr-ı âzâm ve Hariciye Nâzırı), (Çürüksulu) Mahmut Paşa (Nafia Nazırı), Cavit Bey (Maliye Nazırı), Ahmet Cemal Paşa (Bahriye Nazırı), İbrahim Bey (Adliye Nazırı), Oskan Efendi (Posta Telgraf ve Telefon Nazırı), Ahmet Şükrü Bey (Maarif Nazırı), Süleyman Elbustani Efendi (Ticaret ve Ziraat Nazırı)*[1].

MEŞRUTİYET ORTAMI İÇİNDE

Müdafaa-i Milliye (Ulusal Korunma) Cemiyeti, Müzaharet-i Milliye (Ulusal Yardım) Cemiyeti'nin amacı genişletilerek kurulmuş bir örgüttür. Müzaharet-i Milliye Cemiyeti Trablusgarp Savaşı dolayısıyla 1 Mayıs 1913 tarihinde kurulmuştu[2]. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 13 Şubat 1914'te Balkan Savaşlarının umutsuzluk dolu havası içinde kurulmuştur.

Genel niteliğiyle Cemiyet bir kültür ve sağlık amacına dayanır. Fakat aynı zamanda askerî bir özelliği de vardır: İnsanları bir yandan savaşa hazırlayacak, bir yandan da onları (ve cephe gerisini) savaşın tehlikelerinden koruyacaktır[3]. Bu bakımdan asıl özelliği yarı askerî olmasıdır. Nitekim bir İrade-i Seniyye ile, seferberlik halinde işlemlerinin ve giderlerinin ordunun gereksinmelerine göre düzenleneceği saptanmıştır[4].

Cemiyet Hilâl-i Ahmer (Kızılay'ın eski adı) ve Donanma Cemi-

[1] Bu isimler Emniyet Genel Müdürlüğü arşivinden alınmıştır.

[2] Tanin, 15 Haziran 1329. s. 2.

[3] Nizamname madde 1 (Metin aynen verilmiştir, Bk. Belge 1, s. 450).

[4] TV, sayı 1872, Teşrin-i evvel 1330, s. 2.

yetleriyle beraber "amme menfaatine hâdim" (kamuya yararlı) olarak kabul edilmiştir[5].

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti giderek İttihat ve Terakki'nin bir yan kuruluşu olmuştur. Her ne kadar kurucuları — Sultan Reşat dışında — silme İttihatçı iseler de, partiler üstü, muvafık ve muhaliflerin birbirleriyle kucaklaştıkları, bir "mahfel" olmamıştır.

İttihat ve Terakki ile yakın ilişki kurmuş, Teşkilât-ı Mahsusa'ya yardımcı olmuştur.

Cemiyet'in Sonu

1918 yılında Padişah Altıncı Mehmet (Vahidettin) Cemiyeti himayesine almıştır[6]. Aleyhte yayınlar üzerine Donanma Cemiyeti ile beraber 2 Mayıs 1919 tarihli Kararname ile feshedilmişlerdir[7].

[5] Karakoç Serkis, **Tahşiyeli Kavanin**, C. II, s. 192.
[6] Lutfi Simavi, **A.g.e.**, s. 148.
[7] Lutfi Simavi, **Aynı eser**, s. 200 - 202 — Karakoç Serkis, **A.g.c.**, s. 192, Bk. Belge 2, s. 453 - 457.

2. MÜDAFAA-İ MİLLİYE CEMİYETİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamnâme-i Esasisi

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nce ta'dilen tanzim edilmiş olan nizamnâme-ı esasî meclis-i vükelâ kararıyla tasdik olunmuşdur.

Bu irade-i seniyenin icrasına Dahiliye Nazırı me'murdur.

21 Ramazan 1332 31 Temmuz 1330

Mehmed Reşad

(Hey'et-i Vükelâ'nın imzaları)

NİZAMNÂME-İ ESASÎ

Fasl-ı Evvel

Cemiyetin Suret ve Maksad-ı Teşekkülü Beyânındadır.

Madde 1 — Zât-ı hazret-i padişâhî himâye-i mülûkâneleri ve veliahd-ı sal tanat hazretlerinin riyaset-i fahriyeleri tahtında merkez-i umumîsi ve merci-i kanunisi Dersaadet'de olmak üzere 19 Kânun-ı sâni 1329 tarihinde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti unvanıyla bir cemiyet te'sis edilmişdir.

İşbu cemiyet memâlik-i mütemeddine-i sairede olduğu gibi terbiye-i milliye ve sıhhat-i umumiyeye ihtimam ile milletin seviye-i fikriye ve faaliyet-i hayatiyesini inkişâf ve takviye etdirecek ve bütün milleti hayat-ı mesaîye alışdıracak ve led-il-hâce meydan-ı harbe koşabilecek kuvveti, idmanı, inşirâhı verecek esbâb-ı terbiyeyi tehiye ve te'min etmek ve âlâm ve mesaib-i harbin teskinine muavenet ve milletin refah ve saadet-i haline âlâ-kadr-il imkân gayret eylemeğe mükellefdir.

Madde 2 — Cemiyet her gûna muamelât ve icraatında kavanin ve nizâmat-ı devlete tamamıyla riayet etmekle ve umur-u hükümete katiyyen müdahale eylememekle mükellefdir.

Madde 3 — Müdafaa-i Milliye Cemiyeti politika ve fırka hissiyatından tamamıyla âzâdedir.

Fasl-ı Sâni

Madde 4 — Cemiyetin merkez-i umumisi kongrece müntehib reis-i evvel ile hey'at-ı muhtelife rüesâsının içtimaından teşekkül edecek olan hey'et-ı idare tarafından idare edilir.

Reis-i evvel cemiyetin hükümete karşı murahhas-ı mes'uludur. Reis-i evvelin gaybubetinde vekâlet etmek üzere hey'et-i idarece bir de reis-i sânî intihab olunur.

Cemiyetin vilâyat ve elviye-i gayr-ı mülhakada birer şu'be-i merkeziyesi ve liva ve kazalarda liva ve kaza şu'beleri vardır. Ancak, işbu liva ve kaza şu'beleri Dersaadet'de şehremaneti taksimatına ve İstanbul vilâyeti mülhakatına göre teşkil edilecekdir. Kaza şu'beleri livalara, liva şu'beleri vilâyat merkezlerine ve vilâyat merkezleri de merkez-i umumiye merbutdur.

Madde 5 — Cemiyet te'min-i maksada vüsûl içün bilcümle muamelâtında taksim-i mesaî usûlüne riayeti esas ittihaz etmişdir. Bu cihetle cemiyet-i mezkûrenin gerek merkez-i umumisi, gerek Dersaadet ve taşralardaki şu'abat merkeziyesiyle liva ve kaza şu'belerinden her biri (Maliye), (İrşâd), (Mümâresât-ı bedeniye ve askeriye), (Sıhhiye) nâmlarıyla âtide vezaifi beyân edilecek olan hey'at-ı mahsusaya ayrılır. Şu kadar ki bu vezaifin ayrı ayrı heyetler ile ifasına imkân olmayan bir kaç vazifenin ve hattâ bütün vezaifin bir hey'et tarafından deruhde edilmesi caizdir.

Madde 6 — Sâlif-ül-zikr hey'etler kendilerine aid vezaifde müstakilen ittihaz ve ifa-yı mukarrerat ederler. Ancak muamelâtı yekdiğerine taallûk eden ve bahusus sarfiyata aid bulunan hususat her dört hey'et rüesâsının ictimaıyla ve led-el-icâb bunlara meclis-i umumî kararıyla intihab edilecek üç azanın inzimamıyla nihayet yedişer zâtdan mürekkeben teşkil edilecek hey-at-ı idare ma'rifetiyle tanzim kılınır.

Madde 7 — Altıncı maddede beyân olunan hey'etler azalarının ictimaı mecâlis-i umumiyeyi teşkil eder.

Madde 8 — Her liva ve kaza mecâlis-i umumiyesi tarafından rey-i hafî intihab olunmak ve azasının adedine göre ikiden dûn ve beşden efzûn olmamak üzere ekseriyet-i mutlakayı ihraz eden azanın vilâyet merkezlerinde vilâyat hey'at-i idaresiyle ictimaından vilâyat kongreleri teşekkül eder. Elviye-i gayr-ı mülhaka vilâyat hükmündedir.

Madde 9 — Vilâyat kongreleri tarafından rey-i hafî ile bilintihab ekseriyet-i mutlakayı ihraz edecek olan ikişer azanın Dersaadet'de merkez-i umumî hey'et-i idaresiyle ictimaından umumî kongre teşekkül eder.

Madde 10 — Hey'at-ı muhtelife reisleri hey'at-ı mezkûreyi teşkil eden aza meyânından ekseriyet-i ârâ ile intihab edilir. Reislerin müddet-i memuriyetleri birer sene olup tekrar riyasete intihabları caizdir. Mecâlis-i umumiyeye hey'et-i idare reisleri riyaset eder. Kongrelerde kongre azası meyânından ekseriyet-i ârâ ile bir reis ve bir reis-i sânî intihab edilir.

Madde 11 — Hey'at-ı muhtelife rüesâsından bâzılarının ma'zeret-i meşru'ası zuhurunda yerlerine riyaset etdikleri hey'et azasından tensib edecekleri zâtı muvakkaten tevkil edebilirler.

Fasl-ı Sâlis

Cemiyet Azasının Evsafıyla Tabi' Olacağı Şerait Beyanındadır.

Madde 12 — Cemiyete aza olabilmek içün intihab kanunu mucibince sinn-i nizamiyi ikmâl etmiş olmak ve hukuk-u medeniyesine malik bulun-

mak ve cemiyet umur ve muamelâtını fırâk-ı siyasiyeye aid âmâl ü efkara âlet ittihaz etmemek şartdır.

Cemiyet azalığa dahil olan her ferdiişbu nizamnâme-i esasiyi biltedkik cemiyetin ne maksadla teşekkül etdiğine tamamıyla vukuf hâsıl etmiş ve bu cihetle nizamnâme ahkâmına riayet eyleyeceğine ve hiçbir istifade-i şahsiye ve maddiye takib eylemiyeceğine haysiyet ve namusunu işhâd eylemiş addeder.

Madde 13 — Madde-i sabıkada muharr şeraiti haiz olan her ferd şehri lâakal bir guruş itasını taahhüd ile cemiyetin aza-yı tabiiyesinden olabilecek ve her sene taksit-i şehrisini tezyid ve tenkisde muhtar bulunacak ise de senevî itası taahhüd olunan hisse-i iştirâkin mikdarı cemiyetler kanununun sekizinci maddesi mucibince yirmi dört Osmanlı yüzlük altınını tecavüz edemiyecekdir.

Arzu eden zevât taahhüdat-ı şehriyesinin bir senelik mikdarını defaten tesviye edebilir ve taahhüdât-ı vakıa mevrus olmaz. Taahhüd altına girmeksizin her şahs cemiyete istediği kadar ianât ve teberruatda bulunabilir.

Madde 14 — Aza'yı tabiiye meyanına dahil olan zevat dahil olduğu sene-i maliyenin hitamından evvel istifa etse dahi hisse-i iştirâki o sene gâyesine kadar eda edilmeğe mecburdur.

Fasl-ı Rabi

Hey'at-ı Muhtelifenin ve Mecâlis-i Umumiye ve Kongrelerin Vezaifi Beyanındadır.

1 — Maliye Hey'etlerinin Vezaifi

Madde 15 — Maliye hey'etleri cemiyetin tezyid-i varidatı emrinde ne gibi tedabir ve vesaile müracaat etmek lâzım geleceğine dair raporlar, muhtıralar tanzim ve kararlar ita ve mensub oldukları hey'at-ı idareyi tevdi'i ve cemiyetin muamelât-ı hesabiyesini daima tedkik ve teftiş ve cemiyete aid her nev' mübayaatı ifa etmeğe mükellefdir.

Suver-i muhtelife ile iane derci ve cemiyet menfaatine konser, tiyatro, müsamere vesaire icrası hakkındaki mukarreratın tatbik ve icrası maliye hey'etlerine aiddir.

Hey'at-ı maliye muamelât-ı hesabiyeyi divan-ı hesâbâtca şâyân-ı kabûl görülen usûlde tanzim ve tedvîr etdirecek ve defatir ve evrak-ı müsbete ve muamelât-ı kuyûdiye her ne zaman arzu olunur ise istenilen bir hesabı suret-i mükemmelede tedkik ve ihraca müsaid olacakdır.

Madde 16 — Cem'-i ianât ve istihsâl-ı teberruat içün hiçbir ferdin velev mecburiyeti istilzam edecek mahiyetde bile bir muameleye düçâr edilmemesi ve bu hususun efrad-ı milletden herbirinin kendi ihtiyarına ve hissiyât-ı hamiyetmendânesine bırakılması cemiyetin ahass-ı âmâlidir.

Madde 17 — Maliye hey'etleri her vilâyat ve liva ve kazanın vüs'at ve ehemmiyetine göre hadd-ı asgar olacak üçer ve hadd-ı âzâm olacak yedişer azadan terekküb eder. Şu kadar ki merkez-i umumî maliye hey'eti hadd-ı asgarî yedi azadan dûn olmamak üzere inde-l-icâb onbir azaya kadar iblâğ olunabilir.

Madde 18 — Hükümet her ne zaman arzu eyler ise ta'yin edeceği maliye ve Ziraat Bankası müfettişleri ma'rifetiyle cemiyetin muamelât-ı hesabiyesini teftiş etdirebilecekdir. Şayet bir lüzûm ve ihtiyaca binaen hey'et-i idarece hesabâtın tedkik ve teftiş etdirilmesine lüzûm görülür ise merkez-i umumi tarafından maliye nezaret-i celilesine bilmüracaa icab eden memurinin ta'yin ve i'zâmı iltimas edilecekdir.

Madde 19 — Cemiyetin Dersaadet ve taşradaki bilumum merakiz ve şuabatında cem' ve tahsil olunacak mebaliğ doğrudan doğruya merkez-i umumiye irsâl olunacakdır. Ancak merkez-i umuminin muvafakati lâhikk olmak şartıyla mahall-i ihtiyacatına sarf edilmek üzere hasılatın sülsü alıkonulabilir.

Her sene-i maliye gâyesinde hey'at-ı idarece tanzim ve mecâlis-i umumiyece tasdik edilecek bilançolarda girâz-ı sarf kalacak mebaliğin ve bu meyânda elden çıkarılmayan teberruatın suret-i sarf ve tahsis ve isti'mali hakkında her sene ictima edecek olan umumî kongre tarafından ittihaz olunacak karara tevfik-i muamele olunur. Bu cihetle bir sene-i maliyenin hesabı o sene-i maliye nihayetinde kapatılmak ve ertesi sene-i maliyenin hesabı mezkûr sene-i maliye bidayetinde başlamak suretiyle muamele-i hesabiye icra edilir. Ve her seneye mahsus ayrı ayrı defterler tutulur.

Ahvâl-i müteaddidede merkez-i umumide bin ve şu'belerde yüz liradan fazla nakid bulundurulmayacak ve fazlası banka şu'belerine veya Ziraat Bankalarına tevdi' olunacakdır.

2 — İrşad Hey'etlerinin Vezaifi

Madde 20 — Maarifin ve ticaret ve ziraat ve sanayiin terakkiyatına ve milletin ahlâkiyat ve ictimaiyatına aid nevakısın tashih ve ikmâline ve evlâd-ı vatanın kitle-i vahide halinde teşrik-i mesaisine velhasıl memleketin selâmet ve saadetini te'mine hâdim, ilmî, millî, amelî, iktisadî her gûna ihtiyacatının efrad-ı millete iblâğına aid mev'izeler, konferanslar, dersler itası ve bilhassa evlâd-ı vatana zamanlarının ihtiyacât ve ilcaatıyla mütenâsib bir terbiye-i ictimaiye verebilecek Numûne Mektebi ve aynı maksadı te'min edecek ve memleketde mütecânis ve umumî bir terbiye-i fikriye esaslarını ihzar edecek ders kitabları vücuda getirmekle müştagil bir hey'et-i mahsusa ve muamelât-ı dahiliyenin revacyâb olmasına hizmet edecek bir sanayi müzesi ihdasi ve ziraat-ı fenniyenin mahall-i tatbiki olabilecek bir Çiftlik Mektebi (ve istihlâk ve teavün: kooperatif) şirketleri husûle getirebilmek için bir hey'et-i mahsusa teşkili ve sair bu gibi müesseseler ihdasıyla ümmet-i İslâmiye ve millet-i Osmaniyeyi ahkâm-ı diniye ve itiyadât-ı milliye dairesinde asr-ı hâzırın terakkiyat-ı medeniyesini takib ve iktisaba teşvik eylemek irşâd hey'etlerinin vezaif-i esasiyesini teşkil eder.

Madde 21 — Hey'at-ı irşadiye bilcümle tedabir ve teşebbüsâtda hiçbir sebeb ve suretle unsur ve fırâk-ı siyasiye içtihadatına tabi' olmayacak ve muhadenet-i samimiyeyi takviye ve te'min ile efrad-ı milleti ikdam ve mesaiye teşvik eyleyecek mevzu'lar intihabına bezl-i ihtimâm edecekdir.

Madde 22 — Hey'at-ı irşadiye 16 Teşrin-i sâni 1287 tarihinde irade-i seniyeye iktiran olan cemiyet-i tedrisiye-i İslâmiye vezaifini müş'ir nizâmnâ-

mede muharrer tedrisatın hayyiz-i fiile isâli emrinde cemiyet-i mezküreye muavenet ve müzaheretde bulunacak ve evvel-be-evvel istita'at-ı maliyesinin müsaadesi nisbetinde köy mektebleri küşâdı suretiyle işbu muavenetin delâi-i fiiliyesini izhara çalışacakdır.

Madde 23 — Hey'at-ı irşâdiye lüzum ve münasib gördüğü zaman ve mevki'de umumi mev'izeler, konferanslar ita etmekle beraber mekâtib-i resmiye ve hususiyenin müdir ve hey'at-ı idareleri muvafakat etdikleri halde münasib zamanlarda talebeye vaaz ve nasihat edebileceklerdir. Şu kadar ki umumi mevaiz ve konferanslar itasi içün usûl ve nizâmı dairesinde istihsâl-i müsaide eylemek ve elbabda câri kavanin ve nizâmât ahkâmına tamamıyla riayet etmek şartdır.

Madde 24 — Hey'at-ı irşadiye merkez-i umumide nihayet onbir ve şu'abatda her birinin derece-i vüs'at ve ehemmiyetine göre nihayet yedi azadan mürekkeb olacak ise de herhalde aza-ı mümaileyhümün adedi merkez-i umumî içün yediden ve şu'abat içün dahi üçden dûn olmayacakdır.

Şu kadarki hey'at-ı irşadiye mevad-ı sabıkada zikr olunan âmâl ve mekasıdı mevki'-i fiile isâl eylemek üzere icab eden tedabiri ittihaz eyleyeceğinden bu meyanda hey'at-ı irşadiyeye ve hattâ cemiyete dahil olmayan üdebâ ve füzelâ ve erbâb-ı san'at ve kemâle müracaatla cemiyetin mekasıd-ı esasiyesine hadim tali hey'etler teşkil ve bu âmâli müeyyed âsâr-ı neşretdirmeğe ve mev'izeler ve konferanslar verdirmeğe çalışacakdır.

Madde 25 — Memleketimiz hakkındaki su-i tefsirât ve zünûn-u batılayı men' edecek suretde neşriyat ve teşebbüsât icrası ırşâd hey'etlerinin vezaifi cümlesindendir.

3 — Mümâresât-ı Bedeniye ve Askeriye Hey'etlerinin Vezaifi

Madde 26 — Evlâd-ı vatanı her zaman içün çevik ve zinde bulunduracak ve sinn-i sabavetinden itibaren berri ve bahri kabiliyet-i askeriyesini inkişâf etdirecek esbâb ve vesaitin istihzar ve istikmâli terbiye-i bedeniye ve mümârese-i askeriye hey'atlarının vezaif-i asliyesini teşkil eder.

Madde 27 — Terbiye-i bedeniye ve mümarese-i askeriye hey'atlarının bilhassa itina edecekleri hususat: Evlâd-ı vatanı cimnastik, koşu, yüzücülük, kürek çekmek, top oynamak, sıçramak, fennî güreşmek; endaht poligonları tesis ile nişancılık, binicilik, at yarışları, uzun piyade yürüyüşleri, kılıç, kasatura, mızrak isti'mali, tüfek ve avcı talimleri, köprücülük, şimendifercilik, tayyarecilik, toprak kazmak, münferid ve umumî siperler yapmak gibi muhtelif sporlar ile bilcümle faideli mümaresat-ı bedeniye ve askeriyeye alışdırmak ve müfid seyahatler tertib eylemektir.

Madde 28 — Yirmialtı ve yirmiyedinci maddelerde tafsil ve beyân olunan enva'mümaresatın intihab ve ittihazında kabiliyet ve icabât-ı muhitiye esas tutulacakdır.

Madde 29 — Terbiye-i bedeniye ve mümarese-i askeriye hakkında bu vezaifi deruhde edecek hey'etler tarafından yapılacak talimatnâmeler Harbiye ve Bahriye ve Maarif Nezaretlerine tasdik etdirilecek ve bu nıkat-ı nazar hakkında nezaret-i aidesinin fikr-ü mütalâası alınacakdır.

Madde 30 — Terbiye-i bedeniye ve mümarese-i askeriye hey'etleri mevad-ı sabıkada tafsil edilen mümaresat-ı bedeniye ve askeriye içün müsabakalar icrası ve mükâfatlar ve takdirnâmeler itası suretiyle şebban-ı vatanı teşvike sarf-ı cehd ve gayret eyleyecekdir.

Madde 31 — Terbiye-i bedeniye ve mümaresat-ı askeriye hey'etleri azaları adedinin hadd-ı asgar ve azamı yirmidördüncü maddede muharrer hey'at-ı irşadiye azaları gibi olacakdır.

4 — Sıhhiye Hey'etlerinin Vezaifi

Madde 32 — Efrad-ı millete nesayih-i sıhhiye ifa, milli "dispanser" ve hastahaneler te'sis, bilmünavede köyleri dolaşarak hastaları tedavi velhasıl efrad-ı milletin bilcümle tabakatını kavaid-i sıhhiyeye riayete alışdırarak emraz-ı müstevliye ve ilel-i sariyeden mütevellid zayiatın daire-i mazarratını tenkis ve tecdid eyleyecek her gûna esbab ve vesaile tevessül eylemek sıhhiye hey'atlarının cümle-i vezaifindendir.

Madde 33 — Mekâtib-i resmiye ve hususiye tarafından taleb vuku'unda hey'at-ı sıhhiye azaları mekâtib-i mezkûrede talebenin isti'dad ve kabiliyeti dairesinde ders veya konferans şeklinde hıfsısıhhaya dair malûmat-ı umumiye ita edecek ve evlâd-ı vatanın zihinlerine daha küçük yaşdan sıhhatın fevaid ve menafi'ini yerleşdirmeye çalışacakdır.

Madde 34 — Cemiyetin isti'taat-ı maliyesi müsaid olduğu halde sıhhiye hey'etleri eczahane bulunmayan kasabalarda ve ale-l-husus köylerde seyyar eczahaneler teşkil ve inde-l-icâb küçük mikyasda birer eczahane tesis ve fıkara-ı marazaya meccanen ilac tevzi' edecekdir.

Madde 35 — Her vilâyat veya liva ve kazanın ehemmiyet ve kabiliyetine göre mevad-ı salifede beyân olunan hususatı mevki'-i tatbik ve icraya vaz' etmek üzere mufassal bir talimat tanzim ve merkez-i umumice biltedkik sıhhiye müdiriyetine tasdik etdirildikden sonra talimat-ı mezkûre ahkâmına tevfik-i muamele olunacakdır.

Madde 36 — Sıhhiye hey'etleri azasının adedi üçden dûn ve yediden efzûn olamıyacakdır.

BELGE 2

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Feshini Gösteren Belgeler

Bab-ı âli
Meclis-i Mahsus
87

Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerinin hal-i hazırlarıyle beka-yı maslahaten haiz olmadığından nâşi badehu dairelerince teemmül ve karar ittihaz olunmak üzere Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Harbiye ve Donanma-yı Osmanî Cemiyeti'nin Bahriye Nezaretlerine ilhakı heyet-i sabıka-i Vükelâca 12 Şubat 1335 tarihinde taht-ı karara alınarak iktizası ifa kılınmış ise de işbu kararın ittihazını mucip olan esbab elyevm bertaraf olmadığı gibi bunların

devam-ı muamelâtı su-i telâkkiyatı ve siyasetten dahi mehaziri dâi olacağı ve **zaten bu iki cemiyetin maksad-ı teşekkül ve gayesi menafi-i umumiye namına iane derciyle hidemat-ı umumiye ve bilhassa hidemat-ı devlette bulunmaktan ibaret olmasına binaen** zikrolunan cemiyetlerin feshini ve iane-i ahali ile toplanmış olan nukudunun ve emval-i menkule ve gayrı menkulelerinin hazine-i maliyeye devr-ü teslimi meclis-i bendegânemizce münasip tezekkür ve olbapta kaleme alınan kararname lâyıhası leffen arz-ü takdim kılınmış ise de katıbe-i ahvalde emr-ü ferman hazret-i veli-i-ül emr efendimizindir.

Sadr-ı âzam ve Hariciye Nazırı — Şeyhülislâm — Harbiye Nazırı
Bahriye Nazırı — Şura-yı Devlet Reisi — Dahiliye Nazırı
Adliye Nazırı (İmza var) — Maliye Nazırı (İmza var) — Nafia Nazırı — Ticaret ve Ziraat Nazırı
Maarif Nazırı — Evkaf-ı Hümayun Nazırı — Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı

Belgelerin Asılları

٢٠ شعبان [illegible] / [illegible]

[illegible]

[illegible]

ارادۀ سنیه

[illegible]

[illegible]

B. TEK PARTİ REJİMİNİN PARAMİLİTER GENÇLİK ÖRGÜTLERİ

1. Türk Gücü Cemiyeti

KURULUŞ YILI : *Haziran 1329 (1913).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul.*

KURUCU VE İLK YÖNETİM KURULU[1] : *Reis; Miralay Ahmet Cemal Bey (Paşa, İstanbul Muhafızı), Reis Vekili: Atıf Bey (Mekteb-i Mülkiye mezunu), Kâtip: Falih Rıfkı Bey (Atay) (Darülfünun talebesi); Azalar: Dr. Tevfik Rüştü Bey (Aras) (Meclis-i Umur-u Baytariyye Hıfzıssıhha Müdür Muavini), Ethem Nejat Bey (Manastır Darülmuallimini eski müdürü), Basri Bey (Nancy Ziraat Mektebi mezunu), Kuzucuoğlu Tahsin Bey (Murahhas-ı Mes'ul) (Makine Mühendisi).*

KURULUŞ VE AMAÇ

Cemiyet, siyasal hayatta tek parti olarak kalan İttihat ve Terakki'nin bir gençlik (keşşaflık: izcilik) örgütü olarak planlanmıştır. Bazı Anadolu kentlerinde örgütlenmiştir[2]. Cemiyet aynı

[1] Türk Gücü'nün Umumî Nizamı (metni verilmiştir, Bk. Belge 1, s. 461) gerek Türk Gücü'nün, gerekse öteki kuruluşlarla ilgili olarak elimizdeki tek inceleme **Dr. Zafer Toprak**'a aittir **(İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri)** — Biz ana bilgileri bu etütten aldık.

[2] BBA'da Emniyet Evrakı (Cemiyetler Dosyasında) bulduğumuz bir belgede Cemiyet'in Konya şubesiyle ilgili bazı ayrıntılar vardır. Cemiyet'in İttihat ve Terakki Kulübü'ndeki "daire-i mahsusasında" (özel lokalinde) çalıştığı belirtilmiştir ve ayrıca Konya yönetim kurulu üyelerinin adları verilmektedir: Müderrisinden Abdullah Azmi Efendi (Reis), Dava vekili Kayserili Şaban Sırrı Efendi (Murahhass-ı mes'ul) Osmanlı gazetesi ser muharriri Deraliye'li Ziya Bey (Kâtip, aynı zamanda İttihat ve Terakki Kooperatif Heyet-i İdare azası), Konya Maarif Muhasebecisi Bekir Sıtkı Bey (Veznedar), Tabib-i evvel Arif Bey (hekim), Konya ameliyat-ı ıskaiye (sulama işleri) ser mühendisi Nadir Bey (mühendis) ve öteki üyeler: Telgraf Muhabere Memuru Ömer Efendi, Mekteb-i Kâtib-i sânisi Konyalı Ali Efendi.

zamanda bir savaşa hazırlık kuruluşudur[3]. Ziya Gökalp'in dernek için marş yazması Fırka ile bağlantısını kanıtlar[4].

2. Osmanlı Güç Dernekleri

KURULUŞ YILI : *15 Mayıs 1330 (1914)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul (Harbiye Nezareti)*[2].

KURUCU VE İLK YÖNETİCİ KURULU (BÜYÜK ORTA KOLDAŞLARI)[3] : *Başbuğ; Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dr. Nâzım, Eyüp Sabri, Atıf (Burdur Meb'usu), Sâdi (Lâzistan Meb'usu), Dr. Rüsuhi, Ziya Gökalp Beyler.*

KURULUŞ VE AMAÇ

Birinci Dünya Savaşı eşiğinde, çok daha geniş bir gençlik kitlesini, askerî bir disiplin altında örgütlemek için İttihat ve Terakki'nin kurduğu bir dernektir. Nizamnamesine göre (Bk. Belge 2, s. 466), resmî ya da özel her okulda medresede ve resmî müessеselerde zorunlu olarak kurulması planlanmıştır. Okula gidemeyen gençleri de çatısı altında toplamak isteyen kuruluş *Genç* ve *Dinç* dernekleri adlarıyla tüm ülkede hızla örgütlendirilmiştir. Selim Sırrı (Tarcan) Bey'in girişimiyle "Dağ başını duman almış" marşı resmen bu derneklere mal edilmiştir.

Doğrudan doğruya Harbiye Nezaretine bağlı olan bu kuruluşlar için Almanya'dan uzman getirilmiştir.

Mütareke döneminde kuruluştan yararlanılmak istenmiştir[4].

Kuruluş kısa ömürlü olmuş, yerini Genç Dernekleri'ne bırakmıştır.

[3], [4] Zafer Toprak, **A.g.e.**, s. 96.

[1] 15 Mayıs 1330 (1914) tarihli kuruluş Nizamnamesi **Takvim-i Vekayi**'in 25 Mayıs 1330 tarihli sayısında yayınlanmıştır.

[2] Her okul ve medrese ve resmî dairede kurulacağından bu yerler lokal olacaktır. Nizamnamede herhangi bir merkez adresi görülmemektedir. Merkezin Harbiye Nezareti olması düşünülebilir.

[3] Bu konuda bk. Zafer Toprak, **A.g.e.**, s. 96.

[4] HTVD, Sayı 1069 (29 Teşrin-i evvel 1335). (Bu sayıda Cemiyet konusunda verilmiş bir rapor vardır).

3. Genç Dernekleri

KURULUŞ YILI : *4 Nisan 1332 (1916)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul (Harbiye Nezareti).*

KURUCU VE YÖNETİCİ KURUL[2] : *Umumî müfettiş; Miralay Von Hoff, Muavini; Asım Bey (Erkân-ı Harp Kaymakamı), Üyeler; Tahir Bey (Suvari Binbaşı), İzzet Bey (Yüzbaşı), Ziya Bey (Rehber Yüzbaşı), Vedat Bey (Tercüman), Münir Bey (Mülâzım-ı sâni), Şaban Bey (İhtiyat sınıf-ı râbi).*

KURULUŞ VE AMAÇ

Osmanlı Güç Dernekleri'nin yerini alan *Genç Dernekleri*, "Harb-i Umumi"nin ikinci yılında ve Alman uzman Von Hoff'un önerisi üzerine milis örgütü olarak kurulmuştur[3]. Böylece tüm gençlik bir bakıma silâh altına alınmış oluyordu.

Gençler yaşlarına göre çeşitli kategorilere ayrılarak farklı eğitime tâbi tutulmuşlardır. 12 - 17 yaş arasındakiler "Gürbüz Derneği", 17 yaşından yukarı olanlar "Dinç Derneği"nde örgütlendirilmişlerdir. Dernek üyesi olmak zorunlu kılınmıştır. Yöneticiler askerî olduğu kadar sivil de olabilirler. Enver Paşa Derneğin amacını bir bildiride açıklamıştır (Bk. Belge 5, s. 470). Derneğin geniş bir örgütlenmesi gerçekleştirilmiştir[4]. Dernek, Mütareke döneminde araştırma konusu yapılmıştır[5].

[1] "Genç Dernekleri" bir geçici kanunla kurulmuştur (Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat). Kanun-ı Muvakkat 4 Nisan 1332 tarihlidir. Bk. TV, 9 Nisan 1332, Sayı 2506.

[2] 1335 (1919) yılında verilen kısa bir araştırma raporunda yönetici kadro olarak bu isimler vardır. Zafer Toprak arkadaşımız incelemesinde bu isimleri vermektedir (A.g.e., s. 96). Sözünü ettiğimiz raporda Von Hoff'un 1917 yılında Almanya'dan çağrılmış olduğu ve 3 Eylül 1334 (1918) tarihinde döndüğü, ayrıca bir dergi çıkarıldığı belirtilmiştir (Zafer Toprak'a göre bu "Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası" olmalıdır. A.g.e., s. 97). Fakat Selim Sırrı Bey'den söz edilmemektedir. (Raporun metni ve el yazısı fotokopisi için bk. HTVD, 29 Teşrin-i evvel 1335 - 1919, Sayı 1069, s. 83).

[3] Zafer Toprak, A.g.e.

[4] Derneklerin ülke içinde yerleri ve sayıları listesi verilmiştir. Bk. Belge 6, s. 472 - 473.

[5] 2 sayılı nottaki rapor.

4. PARAMİLİTER GENÇLİK ÖRGÜTLERİ'NE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

Türk Gücü'nün Umumi Nizamı*

Türk örfü bugün kemiyet ve keyfiyetçe korkunç bir uçuruma doğru sürüklenmektedir. Bizde muntazam istatistikler olsaydı bu acı hakikatı rakamların kat'i lisanıyla ifade ve ihata edebilirdik. Mamafih askere davet olunan bin kur'a neferinin şimdi ancak yüzünün vücutları sağlam olup dokuz yüzünün hasta ve illetli çıktığı acı tecrübelerle sabit olmuştur. Bu hal bir müddet daha böyle gidecek olursa bu güzel yurdumuzu düşmana karşı koruyacak değil hattâ üzerinde yaşayacak bir adam bile bulunmayacaktır. Neden böyle oluyor? Bu ırk inhitâtının sebeplerinden bir kısmı siyasî, diğeri içtimaîdir.

Siyasi sebep: Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarına yayılmış vasi ülkenin muhafazasını Türk yalnız kendi kollarına yükletmiş ve bu mücadelesi uğrunda tabiatıyle mecalsiz kalmıştır. Uzviyet-i hayatiyye gibi uzviyet-i içtimaiyyede her aza kendi vazifesini görmek suretiyle hayat ve muvazenet-i umumiyeyi idame ederler. Bir veya birkaç uzvun vazifesi yalnız birine tahmil edilecek olursa evvelkisi dumurdan, diğerleri durgunluktan mahv ve helâk olur. Türk ateşin çöllerde, buzlu dağlarda yalnız başına vatanının bekçisi, müdâfii ol. du. Bu suretle varlığından dinç kalabalık bir nesil değil hatta bir mezar bile kalmadı. O sağken canıyla, kanıyla, ölünce de kemikleriyle vatanına siper ve kale oldu. Askerlik vatan müdafiliği şimdi Türklerle beraber diğer vatandaşlara da teşmil edilmiş olduğundan bu mahzurun önü alınmıştır.

Esbâb-ı içtimaiyeye gelince: Cehâlet, tarz-ı maişeti bilmemek, sıtma, verem, frengi, tütün, ispirto hayatımızı kemiren anâsır-ı muhribenin en başlıcalarıdır. Anadolu'muzun baştan başa bir mezar, bir harabezâr olduğunu istemiyorsak bu dertlerimizin bütün fecaatını anlıyarak izalesinin çaresine çalışmalıyız.

Yoksa bir zamanlar "Türk gibi güçlü!" darbımeseliyle anılan, mazhar-ı tekrim olan bu kavi ve asil millet Allah esirgesin pek yakın bir zamanda sessiz, sedasız kaybolup gidecektir. Bir yandan bu hastalıklar, sebepler, öte yandan hastalıkların en büyüğü olan oturganlık, gevşeklik, rahatı sevmeklik el ele vermişler, bizi sürükleyip duruyorlar. İşte ırkımıza, varlığımıza kasdeden bu marazların, bu hallerin dehşeti karşısında yürekleri titreyen gençler bu millete taze hayat ve kuvvet vermek için bir terbiye-i bedeniyye ve hıfzıssıhha cemiyeti teşkil etmişlerdir.

* Zafer Toprak, A.g.e., s. 101 - 105.

Terbiye-i bedeniyyeden ise maksat sağlam ve aynı zamanda kahraman bir nesil vücuda getirmek ve sağlam vücutlar ile mukaddes vatanı ve mubârek, muazzez, ulu milletimizin varlığını müdâfaa etmek ve düşmana saldırmak olduğundan terbiye-i bedeniyye şubemiz gençleri askerliğe hazırlayacak, içtimaî hayata, mafevke riayete, başlı başına yaşamaya alıştıracak olan ve Avrupa'da muvaffakiyetle tatbik ve tamim edilen kılavuz teşkilâtını ihtiva eder.

Madde 1 — Merkezi İstanbul'da olmak üzere Türk Gücü adıyla ve Türk'ün Gücü Herşeye Yeter şiarıyla bir terbiye-i bedeniyye ve hıfzıssıhha cemiyeti kurulmuştur. Terbiye-i bedeniyyeden maksat Türklerin ahval-i sıhhiyelerini ıslah ve teşekkülât-ı bedeniyyelerini takviye ve tekâmül ettirerek milleti maişet-i hâzıranın icab ettirdiği ve her türlü mesai ve mübarezâta mütehammil ve çevik ve çâlâk kılmaktır. Bunun için makul ve fennî cimnastik ve sporların vâsi mikyasta memlekette neşir ve tamimine çalışılacaktır. Kılavuzluk usulüyle gençler askerliğe hazırlanacaktır. Ve terbiye-i askeriye ile millet yine o silâhşör ve o cendî millet haline getirilecektir.

Hıfzıssıhhaya gelince: Avam için hıfzıssıhha kitapları yazmak ve meccanen dağıtmak, sıtmaya karşı ahaliye kinin tevzi etmek ve sivrisineklerden muhafaza esaslarını öğretmek, vereme karşı müteaddit yerlerde dispanserler yapmak, frengi hakkında halka telkinatta bulunmak ve gezici doktorlar tedarikiyle bu dert müptelâlarının imdadına koşmak ve bu afetin intişârına mâni olmak ve Şark'ın eski bir illeti olan çiçeğe karşı aşı yurtları tesis etmek, bulaşık hastalık zuhurunda derhal tahaffuz çarelerine dair neşriyatta ve telkinatta bulunmak ve nevzat ve etfâlin himayesini düşünmek, üçten ziyade çocuk babası olan muhtaçlara yardım etmek, memlekette meydanlar, bahçeler ihdası zımnında lâzım gelen makamât nezdinde teşebbüsatta bulunmak, ormanlar yetiştirmek için ağaç bayramları yapmak ve müskirât ve tütün aleyhinde müessir propagandalar icra etmektir. Caddelerin güneş ve havanın ceryanına maruz olacak surette tevzi' için hükümet ve belediyeler nezdinde teşebbüsâtta bulunmak ve belediyelerin bu husustaki mesaisine müzâhir olmak, maksadının temini için yapacağı musabakalarda muvaffak olanlara mükâfatlar vermek, hülâsa Türklüğün mesâil-i hayatiyyesine temas eden umur ile iştigâl ederek halen Türklüğü mahv ve inkırazdan kurtarmak ve istikbalen ecdadımız gibi sağlam ve kalabalık feyyaz bir nesil, vatanını, hukukunu, namusunu, mefâhirini korumak için ancak kendi kuvvetine istinad eder bir Türk nesli vücuda getirmektir. Ancak bu sayılan emeller bir gayedir ki Türklere mahsus bir azim ve sebat ile çalışılarak elde edilecektir.

Teşkilât

Madde 2 — Gücün teşkilâtı İstanbul'da bir merkezle vilâyet, liva ve kazalardaki tâli merkezlerden ibarettir. Her tâli merkez doğrudan doğruya İstanbul merkezine merbuttur.

Madde 3 — Gücün bir fahri bir de asli reis-i umumisi vardır.

Madde 4 — İstanbul merkezi asli reis-i umuminin tayin edeceği bir reis vekili ile bir doktor, bir mühendis, bir kâtip ve üç azadan mürekkeptir ve cemiyetin hükümete karşı mes'ul bir murahhası vardır.

Madde 5 — Gerek İstanbul merkezi gerek tâli merkezler bir sene müddetle iş görür.

Madde 6 — Her merkez sene nihayetinde Güc'ün bilumum faal azasını davetle kongreyi içtima' ettirir. Merkezler kongreye karşı bir senelik muamelâttan izahat ve mesârifâttan da alelinfirad hesab verir. Kongreler bu malumâtı bedeltetkik merkezler tarafından sene-i âtiyye için tanzim edilen bütçeyi tetkik ve tasdik eder. İstanbul reis-i umumî de ikinci reisidir. İstanbul kongresi İstanbul'daki aza-i faale ile talî merkezlerinin gönderecekleri veya tevkil edecekleri murahhaslardan teşekkül eder. Bu kongre İstanbul merkezi muamelâtını tetkik ile beraber nizamname ahkâmını da istediği surette tebdil ve tağyire selâhiyettardır. Kongre rey hakkı ile idare heyetlerini intihâb ederek içtima'larına nihayet verirler.

Madde 7 — İstanbul merkezi İstanbul dahilinde nizamname ahkâmını tatbik ile mükellef olduğu gibi bilumum tâli merkezlerin umur ve muamelelerini teftiş ve oralarda nizamname ahkâmının tamamî-i mer'iyetini temin ve kendisine vuku'bulan müracaatlara cevab verir ve bilumum Güç azası meyânındaki muhâdenet ve uhuvveti istikrara ve ahenk ve intizam-ı umumîyi temine çalışır.

Madde 8 — Tâli merkezler bulundukları kasabalar dahilinde Güç Nizamnamesi ahkâmını tatbik ile beraber bulundukları mahale merbut karyelerde (nahiye merkezleri de karye hükmündedir) âti üz zikr sıhhiye ve terbiye-i bedeniyye teşkilâtını icra ile mükelleftir: Binicilik, ok, cirit, nişan talimleri, güreş, kılıç kalkan gibi millî oyunları icra etmek köyde yapılacak yeni mahalleleri ve evleri İstanbul merkezinden yapılıp gönderilecek haritalar ve plânlar mucibince inşa etmek, köy etrafında orman yetiştirmek, içilecek suları kapalı mecralardan geçirmek, âdi çıban ve hafif yaraları sarmak ve aşı memurunun bulunmadığı mahallerde çiçek aşısı yapılmak gibi müdavât-ı iptidaiyyeyi icra edecek her köyde bir köy hekimi bulundurmak. Güç, medrese ve mekâtib mezunlarından olan faal azalarına iptidaî tabâbeti öğretecek ve iptidaî muallimi olmak üzere köylere gönderecektir. Bunlar mekteplerde çocukların ahvâl-i sıhhiyelerinin ıslâhını nazar-ı ehemmiyete alacaklar, mektep zamanları haricinde köylüye hekimlik vazifesini yapacak ve köyün sıhhi teşkilâtına nezaret edecektir.

Madde 9 — Merkezler heyetleri en aşağı haftada iki defa içtima'a mecburdurlar.

Madde 10 — Merkezler azaları muntazaman içtima'lara gelmeğe ve mazeret-i meşrualarını olduğu takdirde içtima gününden mukaddem mazeretlerini tahriren bildirmeğe mecburdurlar. Bir haftada bilâ-mazeret iki defa gelmiyenler istifa etmiş sayılırlar.

Madde 11 — 300 kuruşa kadar olan paralar idare heyetince tayin olunacak veznedar nezdinde kalır. Üst tarafı Osmanlı Bankası'na hesab-ı carî suretinde yatırılır.

Madde 12 — Güc'ün şimdilik İstanbul merkezi, terbiye-i bedeniyye ve hıfzıssıhhaya dair aylık resimli bir risale çıkaracaktır.

Madde 13 — Güç, Osmanlıların talim ve idman mahalli olan Ok Meydanı'nı Evkaf Nezaret-i Celilesinden isticar etmiş ve hatırât-ı tarihiyeyi ihya eyliyecek surette millî bir spor mahalli yapmağa teşebbüs etmiştir. İcabı halinde İstanbul'un sair yerlerinde de ayrıca oyun yerleri yapılacaktır.

Madde 14 — Güç kıyafeti için eski Türk kıyafetleri ve serpuşları hakkında tetkikâtta bulunmakta bulunduğundan bilahare takarrür edecek surette kararlaştırılmak üzere şimdilik muvakkaten merbut numunesi vechile elbise ve serpuş kabul edilmiştir.

Madde 15 — Güç efrâdı meyânında en büyük mertebe-i fazilet vücud-u milletin hüceyrâtı olan köylere hayat verecek mekâtib-i iptidâiyye muallimliğidir. Güc'ün en büyük mesâisi azası meyanından maksadını temin edecek mektep hocası yetiştirmek ve bunlar vasıtasıyla köylünün vücuduna ve ruhuna nüfuz ederek

HUYUMUZU VE SUYUMUZU DÜZELTMEKTİR.

Madde 16 — Güç maksadının ifası için vuku'bulacak ianât ve teberrüâtı kabul eder.

Madde 17 — Güc'ün bir bayrağı olacaktır.

Madde 18 — Güc'ün ayrıca bir iç nizamı vardır.

Dühul Şartları

Madde 19 — Güc'ün iki sınıf azası vardır. Biri faal, diğeri fahrî.

Madde 20 — Fahrî azalar ayda on kuruştan aşağı olmamak üzere taahhüt ettikleri miktarda aylık vermekle mükelleftir.

Madde 21 — Faal azalar nizamnamenin üzerine tahmil ettiği vezâifi ifa ile beraber yirmi kuruş duhuliye ve beş kuruştan aşağı olmamak üzere taahhüt ettikleri miktarda aylık vermeğe mecburdurlar. Bilumum mekâtib-i idadiyye ve onun dûnundaki mekâtip talebesi duhuliyeden müstesnadır. Bunlar yalnız iki kuruş aylık verirler.

Madde 22 — Faal aza olmak için Osmanlı olmak ve hüsn-ü hal ve etvâriyle mütehallî bulunmak ve yirmi yaşını ikmal eylemiş bulunmak, harekât-ı bedeniyye icrasına mâni hastalığı olmadığı tabib raporuyla sabit bulunmak lâzımdır. Yirmi yaşından dûn olanlar müteallim sıfatıyla kabul olunurlar.

Madde 23 — Faal ve fahrî azalar idare heyeti karariyle kabul olunurlar.

Madde 24 — Faal azalar jimnastik ve spor yapmağa mecburdurlar. Jimnastik için Müller'in Mon système'i kabul edilmiş olduğundan her aza bu harekâtı muntazaman yapmağa ve muayyen zamanlarda imtihan vermeğe mecburdur. Haftada bir gün uzun yürüyüşlere ve bir gün de sporlara iştirâk zarurîdir.

Madde 25 — Sporlar: Uzun yürüyüşler, jimnastik adımı, vâdi koşma, sıçrama, atlamak, yüzgeçlik ve gemicilik (kürek, yelken), alaturka ve alafranga güreş, boks, meç, kılıç, kalkan, ok (kemankeşlik, tirandazlık), cirit, değnek, kargı, binicilik, nişan talimleri, disk, bisiklet, otomobil kullanmak, futbol, tenis, golf, hokey, polo, ilâh.

Madde 26 — Yürüyüşler kılavuzluk usulüyle icra olunur. Gerek kılavuzluğun, gerek oyunların herbiri için ayrı ayrı talimâtı vardır. Her aza bunlara tebâiyyet etmeğe mecburdur.

Madde 27 — Her aza yaşına ve isteğine göre beğendiği bir spora intisâb eder. Gençler her birine ayrı ayrı münavebeten iştirâk edecektir.

Madde 28 — Güc'ün nizamlarına ve kılavuzluk ve oyunlar hakkındaki talimât ve mukarrerâtına tebâiyyet etmiyen ve yapmağa mecbur olduğu jimnastik hareketlerini yapmıyanlar hakkında idare heyeti faal azalardan intihâb edeceği beş kişiden mürekkep bir hakem heyeti marifetiyle mücazaat tertib ettirecektir. Cezalar derecesine göre tenbih, ihtar ve tarddan ibarettir. Hakem heyetinin mukarreratı idare heyetince kabil-i istinaftır. Güç terbiye-i bedeniyyesine itina eden ve numune-i imtisal olacak surette mükemmel vücut yetiştirenleri de derecât-ı muhtelifede takdir ve taltif edecektir.

Elhâsıl Türk Gücü'nün nizam ve intizamını Türk terbiyesinin esası olan sıra, saygı temin edecektir.

Madde 29 — Güc'ün işlerinin çığrından çıkmaması ve temellerinin iyice sağlamlaştırılması için müstesna olarak atideki idare heyeti üç sene müddetle işbaşında kalacaktır.

Fahri reis-i umumî : (Boş bırakılmıştır).

Asli reis-i umumî : İstanbul Muhafızı Miralay Ahmet Cemal Beyefendi

Reis vekili : Atıf Bey (Mekteb-i Mülkiye mezunlarından, Feneryolunda mukim)

Doktor : Tevfik Rüştü Bey (Meclis-i Umur-ı Belediyye Hıfzıssıhha Müdür Muavini)

Mühendis : Salim Bey (Evkaf Nezareti memurlarından)

Katip : Falih Rıfkı Bey (Darülfünun talebesinden, Cibali'de mukim)

Aza : Ethem Nejat Bey (Sabık Manastır Darülmuallimini Müdürü, Üsküdar'da mukim)

Aza : Basri Bey (Nancy Ziraat Mektebi'nden mezun, Beşiktaş'ta mukim)

Murahhas-ı mes'ul : Makina mühendisi Kuzucuoğlu Tahsin Bey (Cihangir'de mukim)

BELGE 2

Osmanlı Güç Dernekleri Hakkında Nizamname*

Madde 1 — Genç evlâd-ı memleketi maddeten ve mânen vatan müdafaasına hazırlamak ve ölünceye kadar kavî ve sağlam bir vatanperver hasletini muhafaza etmesini temin etmek maksadıyla bervech-i âti Güç Dernekleri teşkil olunur:

Evvelen umum resmî mekteplerle medreseler vesair resmî müesseselerde mecburi olarak Güç Dernekleri teşkil olunur.

Saniyen cemaat mektepleriyle mekâtib-i hususiyye-i Osmaniyede mezkûr derneklerin teşekkülü ihtiyâr ve arzuya terk olunur.

Sâlisen efrâd-ı millet arasında aynı maksatla dernekler ve cemiyetler teşkili ihtiyâr ve arzuya tabidir.

Madde 2 — Arzu ve ihtiyâra terk edilen dernek ve cemiyetler birincisi

* TV, Sayı 1840, 25 Mayıs 1330 (1914).

kendi kanaatları dairesinde tanzim ettikleri talimatname ve programlara tâbi olmak üzere nezaret-i mezkûreye merbut olarak teşkil olunur.

Madde 3 — Birinci maddenin fıkra-i evvelâsındaki Mektep Gücü Dernekleri ve ikinci maddede Harbiye Nezareti'ne merbut olarak teşekkül edip "Osmanlı Gücü Derneği" nâmı taşıyacak olan dernekler işbu nizamname ve bu bâbdaki talimatname ahkâmına tâbi ve binaenaleyh imtiyazât ve mükâfat ve muavenet-i kanuniyye ve nizamiyyeye mazhar olurlar.

Müstakil bir halde teşekkül eden ve diledikleri ünvan ve ismi alan cemiyetler ise işbu nizam ve talimatname hükmüne tâbiiyete gayr-ı mecbur ve binaenaleyh derneklerin mazhar olacağı imtiyazât ve mükâfata iştirâk hakkından mahrumdurlar.

Madde 4 — Mektep Cemiyetlerinin programları mensup oldukları makam ile Harbiye Nezareti arasında takarrur ettirilir. İşbu maksadı ve Harbiye Nezareti'nin nukât-ı nazarını takip etmek üzere Encümen-i Maarif'e cihet-i askeriyyeden bir zât aza sıfatıyla tayin olunur.

Madde 5 — Osmanlı Güç Derneklerinin hazırlık şubesini teşkil eden İzcilik Derneklerine oniki yaşından onyedi yaşına kadar olan, asıl Güç Derneklerine ise onyedi yaşından yukarı Osmanlılar kabul olunur. Bunların talim ve terbiyeleri Harbiye Nezareti'nce tanzim edilen esasâta tevfikan icra olunur.

Madde 6 — Mekâtib-i resmiye dernekleri yalnız hey'at-ı muallime ile talebesinden mürekkep olup yabancı kabul olunmaz. İşbu dernekler mecburen teşekkül olduğundan teşekkülleri hiçbir müsaade ve tasdike tâbi değildir, yalnız teşekküllerinden hemen malûmat verirler.

Madde 7 — Harbiye Nezareti'ne merbut olarak teşekkül edecek cemiyetler Dahiliye Nezareti'nin fikri istimzac edilmek şartıyle Harbiye Nezareti'nce kabul ve tasdik himayeye mazhar edilir.

Madde 8 — Müstakilen teşekkül edecek hususî cemiyetler, Cemiyetler Kanunu mucibince Dahiliye Nezareti'nce kabul ve tasdik ve fakat Harbiye Nezareti'nin reyi istihsal olunur.

Madde 9 — Derneklerin nizamname-i mahsusu ahkâmına tevfikan Harbiye Nezareti'nce meccanen tüfek iâre ve cephane ve malzeme itâ kılınır. Derneklerin talep ve müracaatı üzerine münasip miktarda cephane ve tüfek de verilir. Fakat cephanenin esmânı fi-î mirî üzerinden peşinen tahsil ve fazla silâhlar muvakkaten iâde olduğundan müdded-i muayyene zarfında istirdâd edilir. Keza derneklerin müracaat ve talebi üzerine daima kullanacakları tüfekler derneğe, esmân-ı fi-î mirî üzerinden mukassatan ödenmek şartıyla füruht olunabilir. İâre edilen silâhı çaldıran veya ortadan kaybeden dernekler hakkında takibât-ı kanuniyye icrasıyla beraber zayiâtın esmân-ı fi-i mirîsinin on misli olarak tazmin ettirilir.

Madde 10 — Hususî cemiyetlere meccanen hiçbir şey verilmez, ancak talepleri üzerine esmân-ı def'aten ödenmek ve fi-î mirîye yüzde on zammedilmek üzere münasip miktarda tüfek ve aynı şart-ı tediye ile münasip miktarda cephane ve malzeme itâ kılınır.

Madde 11 — Gerek derneklere gerek hususî cemiyetlere füruht edilen veya tazmin ettirilen tüfek ve fazla cephane esmânı Harbiye Nezareti'nce tahsil ve tenâkus edip esliha ve cephanenin ikmaline tahsis olunur. Bu muamele bütçe üzerinde bir tesir icra etmez.

Madde 12 — Hususî cemiyetlere satılan tüfek ve cephane ve malzemeden istifa edilen yüzde on fazla ile zayiattan dolayı fazla tazmin ettirilen mebâli' keza bütçeye tesir yapmıyarak Harbiye Nezareti'nin tensibiyle derneklere muavenet ve müsabakalarda mükafâta tahsis ve sarf olunur.

Madde 13 — Her derneğe nizamname ahkâmına tevfikan muayyen miktarda silâh iâre ve her sene münasip miktarda cephane ve malzeme bilâ bedel ita kılınır.

Madde 14 — Müsabakalar için icabında derneklere Harbiye Nezareti'nin tensip edeceği miktarda bilâ bedel fazla cephane itâ' kılınacağı gibi bir zaman-ı mahdut için fazla tüfek de iâre olunur.

Madde 15 — Cihet-i askeriyeye ait talim arazisi, endaht meydanları, emâkin ve müessesât-ı askeriyyeden derneklerin bilâ ücret istifadeleri temin edilir.

Madde 16 — Derneğe mahsus olarak dernekçe talimhane, endaht meydanı, emâkin vesaire vücude getirmeye teşebbüs oldunduğu halde arazi-yi haliyye ve emiriyyeden, emâkin ve müessesât-ı resmiyyeden mümkün olanları temlik edilmiyerek, bilâ ücret ve icabında pek müsait bir ücret ve şartla derneğe tahsis olunur. Dernekçe bu babda istimlâk arzu olunduğu halde arzusu en müsait şerâit ve ehven fiyatla iz'af olunur.

Madde 17 — Muaffakiyeti meşhur derneklere nakden muavenet itâ kılınır.

Madde 18 — Derneklere talim ve terbiyeye muavenet için Harbiye Nezareti'nce zabitân ve küçük zabit ve efrâd memur edilir.

Madde 19 — Derneklerin umumi müsabakalar için dernek aza ve efradının seyahatları halinde istifade edecekleri vesait-i nakliyyeden hükümete ait bulunanları yüzde elli tenzilât icra edeceği gibi kumpanyalar nezdinde de hükümetçe teşebbüsât icra kılınır.

Madde 20 — Derneklerin teşkilinde, maksada muvafık bir tarzda terakki ve tealisinde hüsn-ü hizmet ve muvaffakiyeti meşhud olan zevât suver-i muhtelifede taltif olunurlar.

Madde 21 — Nizamnamesine tevfikan ikmal-i talim ile bilimtihan ehliyet tasdiknamesi istihsaline muvaffak olan dernek efrâdı nizamnamede musarrah mükâfat ve müsaedâta mazhar olurlar.

Madde 22 — Derneklerin teşkilâtını, talim ve terbiyelerini, mükâfat ve imtiyazâtını Harbiye Nezareti idare ve temin eder.

Madde 23 — İşbu nizamname tarih-i neşrinden muteberdir.

Madde 24 — İşbu nizamnamenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur. İşbu nizamnamenin mevki-i icraya vaz'ını ve nizamat-ı devlete ilâvesini irade eyledim.

15 Mayıs 1330

BELGE 3

Genç Dernekleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat*

Madde 1 — Harbiye Nezareti'nin emir ve idaresine tâbi olmak üzere Genç Dernekleri teşkil edilecektir. İşbu dernekler Gürbüz Derneği ve Dinç Derneği namıyla iki kısımdan ibarettir.

* TV, Sayı 2506, 9 Nisan 1332 — Zafer Toprak, A.g.e., s. 107 - 109.

Madde 2 — Tâbiiyet-i devlet-i aliyyede bulunup 12 yaşından 17 yaşına kadar olan gençlerden Gürbüz Derneği ve 17 ve 17'den yukarısında bulunan gençlerden Dinç Derneği teşkil olunur.

Dernekler için esnân dahilinde bulunan her Osmanlı derneklere dahil olmağa ve talimatname-i mahsus ile muayyen olan talimlere bilfiil iştirak etmeye mecburdur. Bu mecburiyetler her gencin hizmet-i fiiliyye-i askeriyesini ifa etmek üzere silâh altına alındığı tarihe kadar devam eder. Ahvâl-i sıhhiyelerinin müsait olmadığı tebeyyün edenler ve her ne suretle olursa olsun memâlik-i ecnebiyyede bulunanlar müstesnâdır.

Madde 3 — Karye ve mahallât muhtarları sene-i maliyyenin hulûlünden evvel kendi karye ve mahallesi dahilinde bulunan 12 ve 17 yaşına giren gençlerin isimlerini mübeyyen olarak ayrı ayrı ikişer defter hazırlamağa ve işbu defâtiri Martın nihayet 15. gününe kadar karye ve mahallenin merbut olduğu mıntıka jandarma kumandanına teslim etmeye ve mıntıka jandarma kumandanları işbu defâtirden birer nüshasını mıntıkalarında bulundukları kolordu kumandanlarına veya ahz-ı asker reislerine sür'at-i mümküne ile göndermeye mecburdur.

Karye ve mahalle nüfusunda mukayyed olup da muvakkaten veya bera-yi tahsil mahall-i âherde bulunanların künyelerine ayrıca şerh verilir.

Madde 4 — Kolordu kumandanları veya ahz-ı asker reisleri Dinç Dernekleri teşkilâtını ifa ve talimlerin o babdaki program ve talimatname dairesinde icrasına nezaretle mükelleftir. İşbu teşkilâtın icrası emrinde memurin-i mülkiyye tarafından dahi muavenet-i lâzime ifa olunur.

Madde 5 — Gürbüz Dernekleri mektep muallimleri veya hükümet-i mahalliyece hariçten intihâb edilecek münâsip rehberler tarafından ve dinç dernekleri berrî ve bahrî zabitân ile sıhhiyye ve jandarma zabitânı ve küçük zabitler tarafından sevk ve idare edilir.

Madde 6 — Derneklerin teşkili ve gençlerin celb ve cem'i ve kumandan ve muallimlerin tayini ve mekteplerde işbu dernek teşkilât ve muamelâtının suver-i tatbikiyyesi ve hususât-ı sairesi ayrıca tanzim edilecek nizamname ve talimatnamelerle tayin edilecektir.

Madde 7 — Dinç Derneklerine devam ile talimlerini ikmal edenlerden askerliğe hazırlandığına ve muhtelif talimler icrasına kabiliyet kesb ettiğine dair bâ-istida müracaat ve talimatname-i mahsusuna tevfikan bilimtihan isbat-ı ehliyet eden gençlere ehliyetname verilir. Ehliyetname istihsaline muvaffak olanlar bervech-i âti müsaedâta mazhar olurlar:

Evvelen: Mensup oldukları kolordular ahz-ı asker mıntıkaları dahilinde sunuf-u muhtelife-i askeriyeden istedikleri sınıfa ve arzu ettikleri mevki-i askeriyyeye gönderilirler.

Sâniyen: Talip olmadıkça bilâd-ı hârredeki kıtaat-ı askeriyyeye sevk olunmazlar.

Sâlisen: Hizmet-i askeriyyeye bedel kabul terfi'e bilimtihan isbat-ı liyakat eyledikleri halde onbaşılığa terfi' nizamnamesinde muharrer asgarî müddetten dört mah evvel terfi' için bir zamm-ı kıdeme mazhar olur ve o suretle terfi'-i rütbe ederler.

Râbian: Bir sene kıt'ada hizmet edenlerden hüsn-ü hulku ve kabiliyeti ile

mütemâyiz olanlar vakt-i hazerde bittercih nezaret ve kolordu ve fırka ve ahz-ı asker dairelerinde emirberlik hidematına tayin olunurlar.

Hâmisen: Esna-i vazifede hidemât-ı hasenesi meşhud olan ve kanunen cezadide olmamış bulunan efrâda her sene manevraları müteakib iki buçuk mah mezuniyet verilir.

Madde 8 — Alelumum derneklere iştirak etmek mecburiyetinde bulunanlar bilfiil talimlerde bulunmadıkları veya derneklere muntazaman devam etmedikleri takdirde hükûmet-i mahalliyye marifetiyle cebren talime sevk edilirler. Ve devamsızlıkları tekerrür edenler ehliyetname imtihanlarına kabul olunmazlar.

Madde 9 — Evvelce neşredilmiş olan Güç Dernekleri nizamnamesi işbu kanunun neşrinden itibaren mefsuhtur.

Madde 10 — İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren muteberdir.

Madde 11 — İşbu kanunun icra-i ahkâmına Heyet-i Vükelâ memurdur.

Meclis-i Umuminin ictimaında kanuniyeti teklif olunmak üzere işbu lâyiha-i kanuniyenin muvakkaten mevki-i mer'iyete vaz'ını ve kavânin-i devlete ilâvesini irade eyledim.

BELGE 4

Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği'nin Gençlere Çağrısı*

4 Nisan 1332

Ey çocuklar;

Siz Genç Derneklerine devam etmekte lakayd kalmayınız. Bu derneklerde eğlence ve oyun tarzında tatbikat göreceksiniz. Bu suretle çalışkan, iradeli ve idareli erkekler olacak vechile yetişeceksiniz. İstikbalde vatanınız sizden hizmet bekleyecektir. Her hususta size itimâd edebilmek için sizin bu faziletlere malik olmanız elzemdir.

Ey Gençler; Sizin yürüyüş, gezinmek, terbiye-i bedeniyye, keşif, tarassud, tilki gibi kurnazca sokulmak, malûmat ve rapor vermek gibi eğlence ve oyun tarzında yapacağınız talimlerde tatbikat sizi açıkgöz olmaya alıştıracak ve bu suretle vücutlarınız kuvvetlendiği gibi düşünceleriniz de sağlam olacak. Ve tekmil ahvâl ve hareketinize bir intizam gelecektir. Böylece itaat, doğruluğa muhabbet, sadâkat ve arkadaşlarınızla iyi geçinmek gibi hasletleri öğreneceksiniz. Azim sahibi ve doğru adamlar olacaksınız.

Vatanınızı, Türk ilini sizler çok seviniz. Yalnız bugün hudutlarda sizin cesur babalarınız, kardeşleriniz kan ve canlarıyla vatanı müdafaa ediyorlar. Yarın, ileride, siz de lüzum olduğu takdirde babalarınız, kardeşleriniz gibi cengâver olmaya, şecaat ve yararlıklar göstermek için her türlü meşakkate tahammül edebilecek bir hale gelmeye çalışmalısınız.

* Zafer Toprak, **A.g.e.**, s. 109.

İleride mes'ud olmak ve mes'ud yaşayabilmek için vatana zafer temin etmelidir. Bunun için de, ey gençler, sizin vücutlarınız sağlam, çevik ve gözleriniz keskin bakışlı olmalıdır. Hüsn-ü niyetle çalışanlara ve vazifeşinas olanlara Cenab-ı Hakk da yardımcıdır.

Bir milletin bütün işleri yapabilmesi ancak o milleti teşkil eden fertlerinin ayrı ayrı kendi vazifelerini hüsn-ü ifa etmeleriyle mümkündür. Siz daha çocuk iken bunu Genç Derneklerinden öğreneceksiniz. Ve bilhassa müskirâtın, tütünün, suistimalâtın mazarratını da öğreneceksiniz. Bakınız sizi çok seven muallimleriniz de etrafınızda sizlerle beraber bu maksat ve bu gaye için çalışıyorlar.

Eğer siz bugün genç derneklerinde büyük bir istekle çalışırsanız yarın orduya girdiğiniz vakit kolay iş görürsünüz, mükâfat alırsınız, terfi edersiniz ve yine mükafât olarak çok çok mezuniyetlere de mazhar olursunuz.

Haydi gençler ileri; İstikbal sizi bekliyor.

Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumîliği

BELGE 5

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Genç Dernekleriyle İlgili Beyânnamesi*

Gençleri yetiştirmek için:

1 — Kahraman askerlerimiz saltanat-ı sen'iyenin pâyitahtını tehdit eden düşmanları tard ve tenkil ettiler; el'an da hudutlarımızı büyük bir cesaretle muhafaza ederek düşmanı bir adım bile ileri atmaya bırakmıyorlar.

Fakat zaferleri temin etmek yalnız silâhla, boğuşmakla değil belki memleketin gençlerini halde ve istikbalde muzaffer olabilecek bir surette her türlü meşakkate mütehammil, cesur, şecî ve seciyeli olarak yetiştirmekle kabildir. Bu maksada erişebilmek için milletin her ferdi bu hususta yardımı kendisine bir vazife bilmeli ve memâlik-i Osmaniye'de bulunan bütün gençler kanun-ı mahsus mucibince Genç Derneklerine intisâba müsâraat eylemelidir.

2 — Kanun-ı mahsus, gençlerden 12 - 17 yaşına kadar olanlara gürbüz ve 17'den yukarı yaşta olanlarına dinç nâmı vermiştir. Bunlar haftada iki defa birer saat terbiye-i bedeniyye ve bir defa tatbikat yapmak suretiyle talim ve terbiye göreceklerdir.

3 — Arazi üzerinde tatbikat: Tarassut, keşif, meşiyyetten ibaret olup Türk gençlerini zaten ecdâdının fezâilinden olan meşakkate tahammül, tendürüstük, çeviklik, intizam, itaat ve doğru sözlülük, vazifeperverlik gibi hasletlere yani bir kelimede er oğlu er olmıya alıştırır ve böylece işe yarar bahâdır, cengaver, galebe çalınmaz, hakkıyla vatan müdafaasını bilir, sürat-i intikale malik gençler elde edilir. Eğer millet böyle vatan müdafaasına hakkıyle yarar gençler elde etmek emel-i azimine nail olmak isterse milletin bilaistisna her ferdi bu hasletlere malik bulunmalıdır. Gençlere müskirâtın ve tütünün ve diğer her

* Zafer Toprak, A.g.e., s. 110 - 111.

nevi suistimalâtın vücuda, cemiyet-i beşeriyyeye ve insaniyete olan mazarratını öğretmeli ve siyasiyâttan bahs etmeyip onları siyasiyâtla meşgul olmaktan kat'iyyen men' etmelidir.

4 — Gürbüzlere rehber muallim olarak efrâd-ı milletten bu vazifeyi yapacak iktidarı haiz olanlar tayin edilecek ve dinçler mensup oldukları mıntıkanın jandarma, depo, menzil kıtaatı, merkez kumandanlığı, ahz-ı asker şubesi, zabit ve küçük zabitleri kumandasına tevdi kılınacaklardır.

5 — Bütün vilayât ve mülhakâttaki hükümet-i mahalliyeler işbu talimatname ahkâmına kesb-i vukuf eder etmez hemen gürbüzler için icab eden rehber muallimleri memurîn-i askeriyye de dinçler için lazım gelen kumandanları tayin etmelidir.

6 — Rehberlerin tayininden sonra umum gençler derhal davet olunup bulundukları şehir, kaza, köy, ilah. neresi ise orada genç dernekleri teşkil edeceklerdir. Mahalli dernekler nâmı altında mahallî olarak teşkil edilecek işbu dernekleri mekteplerde teşkil edilecek derneklerden tefrik için teşkil edildikleri mahallerin ve mekteplerde teşkil edilecekleri mekâtib-i mezburenin nâmıyla yadetmek lazımdır. Mesela Mudanya Genç Dernekleri, Mudanya Gürbüz Derneği, Mudanya Dinç Derneği ve keza İstanbul Sultanîsi Genç Dernekleri, İstanbul Sultanîsi Gürbüz Derneği, İstanbul Sultanîsi Dinç Derneği ve Darülhilâfetül aliye tâli kısm-ı evvel Dinç Derneği gibi.

7 — Dinç teşkilâtı şu suretle yapılacaktır:

Her tarafta azami 180 dinçten bir bölük teşkil edilecek ve her bölük de 3 takıma ayrılacak, her bölüğün birer kumandanı olduğu gibi her takımın da bir takım kumandanı olacaktır. Talimlerin nasıl olacağı talimatname-i mahsusesinde gösterilmiştir.

8 — Gürbüz teşkilatı şu suretle yapılacaktır.

Gürbüzlerin teşkil edecekleri kısım azamî 60 gürbüzden ibaret olacak ve bunlar bir rehberin, muallimin emrine verilecektir.

Her şehir, kasaba ve köyün Genç Derneklerinin adedi bittabii mıntıka nüfusuna mahallî nüfusa göre değişir.

9 — Gençler hakkında yapılacak teşkilâtın icrasına ve bunların talim ve terbiyesine dair olan talimname ve nizamname layihalarını ihzar etmek ve bunların tamamı tatbikini ve dernekler umur-ı idare ve talimiyesinin hüsn suretle ceryanını temin etmek üzere Harbiye Nezareti'nde Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği ihdas edilmiştir.

İşbu müfettiş-i umumiliğe Miralay Von Hoff Bey tayin edilmiştir.

Mir-i mumâileyh memalik-i Osmaniye'de teşkil edilen bilumum mahallî ve mektep genç derneklerini teftiş edip muallimlere şifahî olarak dersler verecektir. Dersler için muallimler en yakın olan merkezlere celb ve davet edileceklerdir.

10 — Dinçler için icab eden muallimlerin, kumandanların yani zabit ve küçük zabitlerin tedarik ve tayinleri için kolordu kumandanlıkları veya ahz-ı asker reisleri ve fırka kumandanlıkları veya ahz-ı asker kalemi riyasetleri ve jandarma kumandanlıkları ve menzil ve merkez kumandanlıklarına ve ahz-ı asker şubelerine lazım gelen emirler gönderilecektir.

Vilayetlerde rüesâ-i memurin-i mülkiye her şehir ve kasabanın ve köyün gürbüzleri için muallimler intihab ve tedârik edeceklerdir.

11 — Her mektebin gürbüzleri ve dinçleri için birer derneği olacaktır. Gürbüzler mektebin kendi muallimleri tarafından sevk ve idare edilecek ve dinçler askerliğe hazırlama tatbikâtı görebilmek üzere askeri zabit ve kumandanlarının talim ve terbiyeleri tahtında bulundurulacaktır. Şu kadar ki her mektebin gerek dinç, gerek gürbüzleri mensup oldukları müessesenin nüfuz ve idaresi tahtında bulunur ve bunlara vuku' bulacak mektep idareleri marifetiyle icra edilir.

12 — Gürbüzlerin ve dinçlerin bulundukları mahaldeki kıtaat-ı askeriyyenin talimhanelerinde talim etmelerine müsaade olunacaktır. Talim esnasında ihtiyaçları olan malzeme talimlerden sonra hemen iade edilmek üzere kıtaattan alınacaktır. Gerek talimhanelerde ve gerekse endaht mahallerinde dernekler tarafından istimâl olunacak eşya ve malzemenin tahribinden mezbur dernekler mes'uldür.

Hepimizin malumudur ki hüsn-ü niyet ve vazife hissiyle başlanılan her işe cenâb-ı hakk da muavenet ve müzaheret eder.

O halde biz gençleri vatana ve muazzam Osmanlı milletine mes'ud bir istikbal temin etmek için Genç Derneklerinde faziletkâr ve memlekete müfid gençler olarak yetiştirmeliyiz.

Tevfik-i hüda çalışan gençlerle beraberdir.

Harbiye Nazırı
Enver

BELGE 6

Osmanlı Genç Dernekleri'nin Bidayet-i Teşekkülünden (Nisan 1916) Temmuz (1917) Ortasına Kadar Vilayet ve Müstakil Mutasarrıflıkların Merkez ve Mülhakatında Teşekkül Etmiş Bulunan Genç Derneklerinin Miktarını Nâtık Cetvel*:

Vilâyât ve elviye-i müstakile esâmisi	Teşkilat icra edilmiş mevaki adedi
İstanbul Vilayeti	(Kısmen teşkilat mevcut ise de matlup derecede inkişaf etmemiştir)
Edirne Vilayeti	20
Erzurum Vilayeti	—
Adana Vilayeti	13
Ankara Vilayeti	77
Aydın Vilayeti	54
Bitlis Vilayeti	1
Bağdat Vilayeti	15

* Zafer Toprak, A.g.e., s. 112 - 113.

Basra Vilayeti	—
Beyrut Vilayeti	2
Halep Vilayeti	2
Hicaz Vilayeti	—
Hüdavendigar Vilayeti	37
Cezair Bahr-ı Sefid Vilayeti	—
Diyarbekir Vilayeti	1
Sivas Vilayeti	35
Suriye Vilayeti	1
Trabzon Vilayeti	—
Kastamonu Vilayeti	51
Konya Vilayeti	38
Mamuretülaziz Vilayeti	3
Musul Vilayeti	1
Van Vilayeti	—
Yemen Vilayeti	—
Urfa Sancağı	1
İzmit Sancağı	30
İçel Sancağı	—
Eskişehir Sancağı	32
Bolu Sancağı	17
Teke Sancağı	—
Canik Sancağı	14
Cebel-i Lübnan Sancağı	1
Çatalca Sancağı	8
Zor Sancağı	1
Asir Sancağı	—
Kudüs-i Şerif Sancağı	1
Karesi Sancağı	114
Kal'a-i Sultaniyye Sancağı	2
Karahisar-ı Sahip Sancağı	11
Kütahya Sancağı	105
Menteşe Sancağı	—
Maraş Sancağı	7
Niğde Sancağı	7
Medine-i Münevvere (Muhafızlığı)	—
Y e k û n	706

V

KÜLTÜREL CEMİYETLER

A. Köylü Bilgi Cemiyeti

KURULUŞ YILI : *21 Nisan 1330 (4 Mayıs 1914)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Cağaloğlu, Çatalçeşme Sokağı, 44.*

KURUCULAR VE YÖNETİM KURULU : *Dr. Muallim Fahri Paşa, Cemil Zuhavî Efendi (Bağdat Meb'usu), Nâzım Bey (Murahhas-ı Mes'ul, Mamuret Elaziz eski Valisi), Hüseyin Tosun Bey (Erzurum Meb'usu), Aziz Bey (Ziraat Sanayii Muallimi), Kâzım Nami (Duru) Bey (Maarif Müfettişi).*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE AMACI

Bu Cemiyet de İttihat ve Terakki'nin bir yan kuruluşudur ve köylü ile bağlantısını sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. "Fırka ve siyaset fikir temayüllerinden tamamen ayrı, yalnız ilim ve şefkat fikir ve hisleriyle beslenen" bir ilim, eğitim, öğretim ve "hayır" kurumu olduğu açıklanan bu derneğin çalışmaları sadece yayın alanında olmuştur.

Cemiyet hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz.

1 "Köylü Bilgi Cemiyeti Esasî Nizâmnâmesi" (İstanbul 1330, s.7). Bunun yanısıra Dr. Abdullah Cevdet tarafından kurulan diğer bir Köylü Bilgi Cemiyeti vardır. Bu konuda Ş. Hanioğlu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, (İstanbul, 1981) s. 369/n. 34'de Cemiyet'den şu şekilde bahsedilmektedir.

"Abdullah Cevdet tarafından kurulan ve İstanbul vilâyetinden 341/5 Haziran 330 ve Bab-ı âli Dahiliye Nezaretinden 5 Haziran 330 tarihli (numarasız) ruhsat alan "Köylü Bilgi Cemiyeti" bu alanda (Köylülerin kültürel olarak yetiştirilmesi) faaliyette bulundu. Cemiyetin başlıca çabası ise Arap harflerinde yapılan değişikliklerle okuması kolaylaşan teknik kitaplar yayınlamak oldu..."

B. Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti

KURULUŞ YILI : *8 Nisan 1332 (21 Nisan 1916)*[1].

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *İstanbul, Binbirdirek Meyd. 10.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ : *Dr. Esat Paşa (Sıhhiye Müdir-i Umumîsi), Hacı Evliya Efendi (Mahkeme-i Temyiz Reisi), Sami Bey (Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi azası), İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu) (İstanbul Darülfünun müderrislerinden), Mithat Şükrü Bey (Bleda) (İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumî'si), Galip Bey (Eski Halep Valisi), Muhlis Bey (İstinaf Mahkemesi eski Reislerinden), Dr. Hüseyinzâde Ali Bey (Tıp Fakültesi Müderris Muavinlerinden)*[2], *Harunürreşit Bey (Darülmuallimin-i Âliye muallimlerinden).*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE ÇALIŞMALARI

Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti, İttihat ve Terakki'nin, Bab-ı Âli Olayı sonunda, açtığı tek parti rejimi döneminde kurulmuştur. Türk milliyetçiliği akımını millî eğitim alanında temsil amacını gütmüştür. Nizamnâmesinde bu durum açıkça belirtilmiştir[3].

Cemiyet'in çalışmaları arasında, millî eğitimi halka yayıcı tartışmalar düzenlemesi belirtilebilir. Asıl girişimlerini, Mütareke döneminde "Millî Kongre"nin kurucusu olarak göstermiştir.

[1] Milli Talim ve Terbiye Heyeti Nizamnâmesi (İstanbul, 1331), madde 6 (b fıkrası), s. 4 - 5.

[2] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucularındandır, (Bk. s. 19).

[3] Nizamnâme, madde 2: "Cemiyetin maksad-ı esasisi millî talim ve terbiye hakkında ilmî ve tatbikî teşebbüsâtta bulunmaktır. Cemiyet millî talim ve terbiyenin cihet-i nazariye ve ilmiyesi ile meşgul olacağı gibi, meselenin cihet-i ameliye ve tatbikiyesine de tevessül ederek vücudu, ahlâkı sağlam, dindar, milliyetperver, mevcudiyet-i hususiye ve milliyesini gerek kendi muhitinde ve gerek sair muhitlerde mücerret keddi yemîniyle (salt el emeğiyle) galiben ve müstakilen yaşatabilecek faal, müteşebbis unsurlar yetiştirmek için her türlü vesait-i münasibeye tevessül eyliyecektir."

C. Kadın Örgütleri

Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti .... (1324 - 1908)
İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi .... (1324 - 1908)
Teâli-i Nisvan Cemiyeti .... (1324 - 1908)
Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi (1324 - 1908)
Osmanlı Cemiyeti Hayriye-i Nisvaniye .... (1325 - 1909)
Mamulât-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi ... (1325 - 1909)
Esirgeme Derneği .... (1325 - 1909)
Teâli-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti .... (1326 - 1910)
Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti .... (1329 - 1913)
Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti .... (1329 - 1913)
Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti .... (1331 - 1915)
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi .... (1332 - 1916)
Cemiyet-i Hayriye ....
Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti ....

1. KADIN SORUNUNUN ELE ALINIŞI

İstibdat rejimiyle siyasal ilişkilerini koparan, geleneksel ve geri kalmış bir sosyal yapı içinde kadın sorununun ele alınması ilginç özelliklere sahip olmuştur[1].

Önce, bir noktayı saptamak gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapsadığı toplum özdeşlikten ve türdeşlikten yoksundu. Rumeli'deki kadınla Anadolu'daki aynı gelenekler tablosu içinde değildi. Müslüman olmayan azınlıklar için sorun çözülmüştü. Asıl sorun, Türk - İslâm toplumları içinde zorluklar doğurmuştur. Mütareke dönemine ulaşıldığı zaman, sorunun en ağır yönleri, hiç olmazsa, kent düzeyinde çözülmüştü.

İttihat ve Terakki, kadının geleneksel kelepçelerden kurtulması

[1] İkinci Meşrutiyet'in kadın örgütlerini değişik bir yöntemle incelememizin baş nedeni, özellikleridir. Bu konudaki bilgiler çok az; sayılarını bile kesinlikle bilmiyoruz. Fakat tümü de aynı alanda oluştukları için, sentezci bir açıyı yararlı bulduk.

için, Türkçülük ideolojisinden yararlanmıştır. Öteki, siyasî partiler, soruna onun kadar önem vermemişlerdir.

Ne var ki, kadının doğal özgürlüklere sahip olduğu görüşü, Kanun-ı Esasi'ye rağmen, İslâmcı cephe tarafından engellenmiştir. Bu tezi ortaya atan bir meb'usa, İttihatçı Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, hürriyetlerin yalnızca kanunla değil, Şeriat kurallarıyla da sınırlandığını bildirmiştir[2].

Muhalefet - iktidar çekişmelerinin fırtınalar yarattığı 1911 yılında, kadınların ortada dolaşmaları, İstanbul Muhafızlığı'nca ceza tehdidiyle, sınırlanıyordu[3]. Gazeteler, bu konuyu ele aldıkları için kapatılıyordu[4]. Kadınların "tesettür" (örtünme) kurallarına uymaları isteniyordu[5]. Şeyhülislâm bile "taaddüd-ü zevcat"ı (çok kadınla evlenmeyi) savunuyordu[6].

Bu sıralarda yazdığı bir kitabında, bir yazar, soruna Türkçü bir gözle bakarak "Türk kadınının tereddi"sinden (soysuzlaşmasından) söz ederek "karılaşma" olayını ortaya koymuştur. "Karılaşmak", kadını, toplum dışına atmak, onu, hiçbir sosyal görev tanımamanın sonucu bir "zevk ve şehvet makinesi" durumuna indirgemekti[7].

Osmanlı devleti, Birinci Dünya Savaşları içinde bocalarken, Osmanlı parlamentosunda kadınların yalnız başına, kocalarından

[2] Musa Kâzım, **Külliyat**, s. 253 - 254 — Ayrıca şu kitabımızda sorun ayrıntılı olarak ele alınmıştır: **İslâmcılık Cereyanı**, s. 101 - 102.

[3] Örneğin, "İstanbul Muhafızlığı'nın Beyannâmesi" için Bk. **İkdâm** (1 Ocak 1328 - 1913, No. 5713) — Şeyhülislâmlığın yayınladığı bir bildiri örneği için Bk. **Sebilürreşad** 1327 - 1911, No. 4, s. 69 - 76.

[4] "Matbuatı Dâhiliye Müdiriyetinin" bildirisi için bk. **İfham**, 17 Mayıs 1328 (1912), No. 75, s. 259 — "Şaka" gazetesi "nisvan-ı İslâmiye (İslâm kadınları) aleyhinde adâbı umumiyeye mugayir ve muhılli-i ahlâk (genel görgü kurallarına aykırı ve ahlâkı bozucu) makale neşretmiş olduğundan, İdare-i Örfîye Kararnamesinin 6. maddesine tevfikan Divan-ı Harb-i Örfîce" süresiz kapatılmıştır (**Tanzimat** 1327 - 1911, no 7 - 30, s. 2).

[5] İttihatçı ve mason Şeyhülislâm **Musa Kâzım Efendi**'ye göre "tesettür" (örtünme), Müslüman kadınlarının kendilerine "mahrem" olmayan kimseler (evlenebilecekleri erkekler) karşısında örtünmeleridir. Şöyle ki: Saçları da dahil, bütün vücutlarını süslü olmıyan, şehvet çekmiyecek bir giysi ile örtmektir (**Külliyat**, s. 253 - 254 — **İslâmcılık Cereyanı**, s. 101 - 102).

[6] "... Keşke çok kadını idare edecek kudrette erkekler olsa da müzari-i ensal (doğuracak yaşta) olan birçok kadın hareketsiz kalıp kocamasalar" (**Aynı Eser**, s. 253).

[7] Selâhattin Asım, **Türk Kadınlığının Tereddisi yahut Karılaşmak**, s. 4 - 5 - 10.

izin almadan, ülke dışına çıkıp çıkamıyacaklarını tartışmıştır. Pasaport kanunu tartışmaların Âyan ve Mebusan üyeleri ikiye ayrılmıştır[8]. Sadr-ı âzâm Sait Halim Paşa, bu serbestliğe muhalif olduğunun tutanaklara geçirilmesini ısrarla istemiştir.

Buna karşılık "ziraat mükellefiyeti" kanununda, on dört yaşındaki kızların da ekim ve nadas yapmak üzere, hükümetçe "mükellef tutulabileceği" kabul edilmiştir[9]. Kadınların sosyal hayata katılmaları, 1918 yılında hâlâ tartışılmaktaydı[10]. Bu dönemde, "İnas Rüşdiyeleri"nin sayısı 116 idi[11].

İttihat ve Terakki, kadınlığın özgürlüğe kavuşması için büyük çaba sarfetmiştir. İktidarda yalnız kaldığı dönemde başardığı en önemli işlerden biri bu olmuştur. Önce, İttihatçı yazarların yoğun bir kampanya açtıkları gerçektir[12]. Türkçüler, İslâmcı kuralları yeni yorumlardan geçirerek ve "İçtimaî Usul-ü Fıkh" kapısı açarak, reform yollarını açmışlardır. Örneğin "cevaz" yolu ile, çok kadınla evlenmenin önlenebileceğini ileri sürmüşlerdir[13].

8 Örneğin Âyan Meclisinde, Reşit Âkif Paşa'ya göre sağlık ve ihtiyaç bakımından kadınlar yabancı ülkelere "mestûren ve berâyı tedavi" (örtünerek ve tedavi için) gidebilmeliydiler. Mütarekede Sadr-ı âzâm olacak Salih Paşa'nın ise böyle bir davranışı aklı almıyordu. Ahmet Rıza Bey alay ederek "Harem ağasını da beraber götürsün". "millî ahlâk pasaportla korunmaz" diyordu. Evli kadınların, "eşlerinden izin almadıkça pasaport verilmez" kaydı kaldırılmıştır. (MAZC 1332 - 1916, D. III, Si 3, 30 ve 32 içt., s. 318 - 382) — Mebusan Meclisi daha tutucudur. Ağaoğlu Ahmet Bey bile, Ayan'ın kararını "aile esaslarını ihlâl edici" nitelikte bulmuştur (MMZC 1333 - 1917, D. III, Si. 4, 14 ve 26. içt., s. 162 - 167, 400).

9 MMZC 1332 - 1916, D. III, Si. 3, 44 içt., s. 620 - 625.

10 Konu Maarif Nezâreti bütçesi konuşmalarında ele alınmıştır. (MMZC 1334 - 1918, D. III, Si. 4, 39. içt., s. 514.

11 Van meb'usu Vahan Efendi'nin 1327 - 1911 Maarif Bütçesi konuşmalarından (MMZC 1327 - 1911, C. I, D. I, Si. 3, 103 içt., s. 3125).

12 **İhtikâr münasebetiyle kadınlarımızdan bir rica — Dul kadınlar ve öksüzler için** (Tanin 17 Mayıs ve 15 Temmuz 1333 - 1917) — Ve Hüseyin Ragıp Bey'in şu yazı dizisi: **Kızlarımızın Tahsili**, (Tanin, 21 Temmuz, 7 ve 15 Ağustos, 2 ve 8 Eylül, 12 Teşrin-i evvel 1333 sayıları); **Kadınlar ve Hayat — Küçük Bir Hesap**, (Tanin, 6 ve 10 Eylül tarihli başyazılar).

13 Buna göre, Devlet Başkanı (Halife - Pâdişah), Şer'î bakımdan yapılması ya da yapılmaması emredilmemiş, fakat câiz olan şeyleri düzenleme yetkisine sahiptir. Çok kadınlar evlilik de, Şeriatın "Emrü nehyetmediği" (yapınız yapmayınız demediği) olaylardandır. Devlet Başkanı isterse bu müesseseyi kaldırır, isterse değişiklikler yapabilir. Bu konuda bk. Mansurîzade Sait, **Cevaz'ın ahkâmı Şer'iyeden olmadığına dair**, (İslâm Mecmuası 1332 - 1916, No. 10, 12, s. 295 - 303, 357 - 360), — **İslâmcılık Cereyanı**, kitabımız (s. 102 - 103).

"Hukuk-ı Aile Kararnamesi"[14], "Münakehat ve Müfarekat" (Nikâh ve boşanma) Kararnamesiyle de, kadını, gelenek zincirlerinden kurtarmaya çalışmışlardır[15]. Ne var ki, Güzel San'atlar (Sanayii Nefîse) Resim sınıfı öğrencilerinin kadın model kullanmalarına, tiyatro piyeslerine bile karışan İlmiyeci barajını aşmak kolay olmamıştır[16].

Bütün engellemelere rağmen İttihat ve Terakki, belirli bir ölçüde layikleşme yolunu açmıştır. Yargı'nın Şeyhülislâmlıktan ayrılarak "münhasıran (yalnızca) Adliye Nezâretine" bağlanması bu alanda büyük bir yenilik olmuştur[17]. Darülfünun (Üniversite) Edebiyat Fakültesi'ndeki "umumî derslerin" kadınlara da açık bulundurulması kararı verilebilmiştir[18].

2. *Kadın Örgütlerinin Kuruluşu*

Belli başlılarının adlarını verdiğimiz kadın cemiyetleri, bu ortam içinde kurulmuştur. Bu örgütlerin iki açıdan ele alınması gerekir.

Bir bölümü doğrudan doğruya, kadın haklarının savunulması amacına dayandırılmıştır. Bir bölümü de, olayların zorlamasına uyularak, yardım kurumları olarak ortaya çıkmışlardır.

Kadın derneklerinin kuruluşu 1913 yılına kadar yavaş bir tempoda gelişmiştir. Bu oluşun nedeni, Balkan savaşlarıdır.

Balkan savaşlarının yarattığı genel coşku, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nde düşman kardeşleri birleştirmiştir. Kadınlar da, bu akış içinde, kendi cemiyetlerini kurmuşlardır. *Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti* adını alan bu kuruluş, 1913 yılının Ocak ayı içinde, Darülfünun'da yapılan iki heyecanlı toplantı sonunda gerçekleşmiştir[19]. Osmanlı kadınları, örgütlenme ve güzel söz söyleme ustalıklarını bu toplantılarda kanıtlamışlardır.

14 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Aile Hukuku** cilt I (1960), s. 8.

15 Mütareke dönemindeyse Kararname eleştirilmiş ve kaldırılmıştır. Bu konuda bk. **İslâmcılık Cereyanı**, s. 103 — Halil (Menteşe) Beyin Hatıraları, s. 221.

16 **İslâmcılık Cereyanı**, s. 105.

17 İttihat ve Terakki'nin 1916 kongresinde kabul edilmiş olan bu ilke (bk. s. 118), "Darülhikmeti İslâmiye" adlı müessesenin açılmasıyla (12 Ağustos 1334-1918) gerçekleştirilmiştir (**Tanin**, 5 Şubat 1334 — **Âti**, 1334, no. 21 - 22 - 36 - 59, **Sebilürreşad**, 1334, no. 364.

18 **Tanin**, 5 Kânun-ı evvel 1334, s. 2.

19 **Darülfünun Konferans salonunda kadınlarımızın içtimaları**, s. 5.

3. *1913 Yılına Değin Kadın Kuruluşları*

Verilen dizide de görüleceği gibi, beş yıllık (1908 - 1913) dönem içinde saptanan kadın derneklerinin sayısı bir düzine kadardır.

Teali-i Nisvan Cemiyeti : Kadınların yükselmesi anlamına gelen bu adla kurulmuş dernek Halide Edip Hanım tarafından kurulmuş ilk kadın örgütü sayılmıştır[20]. Bu bakımdan 1908 yılında kurulduğu kabul edilebilir. Derneğin amacı millî geleneklerden vazgeçmeden "kadınlarımızda seviye-i irfanın itilâsına (kültür düzeyinin yüceltilmesine) hizmettir". İngilizce bilmeyi üyelik şartı sayan dernek, İngiltere'de kurulu "Türk Kadınları Muhibbi (dostları) Cemiyeti"ne paralel çalışmak istemiştir. "Halide Edip Hanımın etrafına toplanmış bir grup" olan bu dernek bir dil kursu açtığı gibi, konferanslar vermeyi ve çeşitli çeviriler yapmayı programlamıştır.

İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi : Bu dernek hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yalnız "askerlere yardım beyannamesi"nin tarihine göre 1908'de kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır[21].

Teali-i Vatan-ı Osmanî Hanımlar Cemiyeti : Cemiyet'in İttihat ve Terakki "Cemiyet-i muhteremesinin himayesinde" kurulduğu açıklanmıştır. Merkez-i umumisi Selâniktedir. Başkanı Naime Yusuf "hanımefendidir". Amacı Osmanlı hanımlarını yüceltmek olan Cemiyet'in geniş bir programı vardır: Önce devlete "Nevzâd-ı Vatan" ismini vereceği bir savaş gemisi armağan edecektir. Doğumevleri, atelyeler, karma kız okulları, Hilâl-i Ahmer'e yardım, mev'izeler tertibi yardımlar dizisini oluşturacaktır[22].

Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyeti : Selânik'te kurulmuş olan cemiyet kentin "hayırperver hanımları" tarafından çalıştırılmıştır. Hanımların verecekleri hediye eşyaların kurulacak Şefkat Pazarı'nda bizzat üyelerce satılması kararlaştırılmıştır[23].

Esirgeme Derneği[24] *:* Süleyman Paşa'nın kızı Sabiha Hanımla sekreteri Nezihe Muhittin Hanımın girişimleriyle kurulmuş olan bu dernek, başlangıçta "İttihat ve Terakki Kız Sanayi Mektebine" parasal yardım amacıyla kurulmuştur. Cemiyet "son derece nasyonalist (milliyetçi)" olarak tanınmıştır. Üyeler, korudukları okul-

[20] Ruşen Zeki, **Bizde Hareket-i Nisvan**, (Nevsâl-i Millî, 1330, s. 344 - 345).
[21] **Tanin**, 20 Teşrin-i sâni 1324, s. 4.
[22] **Tanin**, 20 Şubat 1910, s. 2.
[23] **Şura-yı Ümmet**, 22 Teşrin-i sâni 1908, s. 5.
[24] Ruşen Zeki, **A.g.e.**, s. 345, 346.

da "fahriyen" (ücretsiz) ders vermişlerdir. Kadınların kültürünü arttırmak ve onları meslek sahibi yapmak için çalışmalar yapan dernek amacını ekonomik alanda genişletmiştir. Hızla örgütlenerek İstanbul'da şubeler kurmuştur. Bir "San'at Evi" açmıştır.

Mamulât-ı Dahiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi: Bu cemiyet, İstihlâki Millî Cemiyeti'ne bağlı olarak kurulmuştur (Bk. s. 446). Yerli malı kullanılmasını isteklendirme amacıyla kurulan dernek, Melek Hanımın girişimiyle kurulmuştur. Hereke fabrikasıyla işbirliği yapmıştır[25]. Doksan üyesi olmuştur. Bir sergi ve terzihane açmıştır.

4. *1913 Yılı ve Sonrası*

Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti[26]*:* Balkan savaşları karşısında bir yardım cemiyeti olarak, 1913 yılında kurulmuş olan bu dernek 26 Kânun-ı sâni (8 Şubat) ve 2 Şubat (15 Şubat) tarihlerinde Darülfünunda yaptığı toplantılarla, Osmanlı kadınlarının topluca sesini duyurmuş ve usta kadın konuşmacıların ortaya çıkmalarını sağlamıştır. Prenses Nimet, Nâzime Sultan, Fatma Aliye, Gülsüm Kemalova, Fehime Nüzhet, Nakiye (Elgün), Nâciye, Halide Edip, Selma, Nigâr (Binti Osman), Huriye Baha, İhsan Raif, Nezihe Muhlis gibi devrin ünlü kadın konuşmacılarının katıldıkları toplantılarda orduya yardım olmak üzere kürkler, pırlantalar hibe edilmiştir.

Alınan kararla, orduya "Osmanlı kadınları adına" telgraf çekilmiş, Hindistan ve Rusya kadınları yardıma çağrılmıştır. Ayrıca kraliçelere mektuplar yazılarak Balkanlıların vahşiliği karşısında harekete geçmeleri istenmiştir[27].

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti[28]*:* Meşrutiyet'in en ünlü kadın kuruluşu olan bu dernek, (Kadın Haklarını Savunma Derneği) doğrudan doğruya kadın haklarını koruma amacını gütmüştür. Nuriye Ulviye hanımın başkanlığındaki derneğin gerçekleştirmek istediği sorunlar şöyle özetlenebilir: a — Kadınların kıyafetlerini düzeltmek (ıslâh etmek), b — Kadınları iş hayatına sokarak kadınlıktaki sefaleti hafifletmek, c — Kadınları toplum hayatına alıştı-

[25] 1914 yılında Hereke fabrikasında 400 kadın işçi çalışmaktaydı (Ruşen Zeki Aynı Eser, s. 348).

[26] 19 sayılı notta belirtilen kaynak.

[27] Aynı Eser, s. 46 - 50.

[28] Ruşen Zeki, A.g.e., s. 346 - 347.

rarak, "bizi mahveden" çirkin gelenekleri yıkmak, kadın hürriyetlerini geri almak, d — Özel okullar açarak, gazete, broşür yayımlayarak, konferanslar vererek kadınların kültürünü arttırmak ve aydınlatmak.

Cemiyet'in üyeleri arasında yabancı kadınlar da bulunmuştur: "Berliner Tageblat" İstanbul temsilcisi Madam Odet Feldman, Miss Allisa bunlar arasındadır.

Ayrıca Cemiyet'in iki eylemi olmuştur. Üyelerden Bedriye Osman Hanım, telefon şirketine memur olmak için başvurmuş, fakat alınmamıştır. Yayılarak bir kamuoyu sorunu haline gelen olay üzerine Cemiyet Telefon Şirketi'ni ağır surette eleştirmiş, Nafia Nezâretini uyarmıştır. Sonunda Telefon Şirketi kadın memurlar almak zorunda kalmıştır.

Yine üyelerden Belkıs Şevket Hanım, ilk Osmanlı kadını olarak uçağa binmek için Cemal Paşa'ya başvurmuştur. Kadınların çarşı pazarda dolaşmalarını sınırlayan İstanbul Muhafızı, bu isteği yerine getirmiştir. Belkıs Şevket Hanımın fotoğrafı da Askerî Müze'ye konmuştur.

Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet'in dağdağalı siyasi hayat boyunca, ilk gerçek kadın derneği olmuştur. 1913'te üye sayısı elliyi aşkındır ama örgütü zayıf kalmıştır.

Ötekilere benzeyen, savaş içinde kurulmuş *Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi* gibi cemiyetler de vardır. Bunlar, yukarıdan aşağı, hükümetçe kurulmuş derneklerdir. İlginç olan nokta, örneğin Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi'nin kurucuları arasında tek kadın yoktur[29].

Ve yine ilginç olan bir nokta da, bu cemiyetlerin aydın kent kadınlarınca oluşturulmasıdır. Çünkü, köylü kadınlar zaten tarım ekonomisi içindeki yerlerini almışlardır. İlmiyeciler onlara, tarlada çalışma fetvası vermekteydiler. Tüm saldırı, şehir hayatı içindeki tutumlara karşı yapılmıştır[30].

Birbirine benzedikleri için, öteki cemiyetler üzerinde durmuyoruz.

[29] "Devletlû İsmetlû Nâciye Sultan Hazretlerinin Zîr-i Himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi - Nizamnâme sonundaki "müessis" (kurucu) imzalar: Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver, Harbiye Nezâreti müsteşarı İsmail Hakkı, Dâva vekili Mehmet Arif, İstanbul meb'usu Salâh Cimcoz, Harbiye Nezâreti Mektupçusu Ali Rıza, Dâva vekili Mehmet Selâhattin.

[30] İskilipli Âtıf Hoca'nın fikri için bk. **İslâmcılık Cereyanı** kitabımız, s. 173.

D. Matbuat Cemiyetleri

MEŞRUTİYET BASINI VE KURULUŞLARI[1]

1 — *Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye (1908):* Meşrutiyet'in ilânını izleyen ikinci ayda kurulmuş olan bu dernek, basın tarihimizin ilk meslek derneği olmuştur.

Kurucuların adları, Meşrutiyet'te yapılan cemiyet nizamnamelerinde pek görülmeyen bir biçimde, 2. maddede verilmiştir[2]:

Ahmet Cevdet Bey (İkdam Gazetesi Sahibi)
İsmail Hakkı Bey (Tanin Gazetesi Sahibi)
Pozant Efendi (Pozantiyon Gazetesi Sahibi)
Tevfik Efendi (Selânikli) (Sabah Gazetesi Muharriri)
Cenap Şehabettin Bey (Servet-i Fünun Muharriri)
Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) (Tanin Gazetesi Başmuharriri)
Samih Bey (İttifak Gazetesi Başmuharriri)
Abdullah Zühtü Bey (Yeni Gazete Sahibi)
Fresko Efendi (El Tiempo gazetesi Başmuharriri)
Mahmut Sadık Bey (Servet-i Fünun Gazetesi Başmuharriri)
Murat Bey (Mizan Gazetesi Sahibi)
Mihran Efendi (Sabah Gazetesi Sahibi)
Nikolaidis Efendi (Konstantinopolis Gazetesi Sahibi)

Cemiyet, görüldüğü gibi, kurucu isimleriyle, Meşrutiyet'in kuruluş havasını yansıtmaktadır. Cemiyet'e giriş, hayli zorlaştırılmış ve gizli oylamaya bağlanmıştır.

Cemiyet'in kuruluşu şu nedenlere dayandırılmıştır: 1 — Cemiyet'i hükümete tanıtmak; 2 — Basın suçları yargılanmasında Cemiyet idare heyetinin "heyeti-i adul" (jüri) olarak tanınmasını sağ-

[1] Bu bilgiler için bk. **İkdam,** 17 Temmuz 1324.
[2] Nizamname metni için Bk. Belge 1, s. 486

lamak; 3 — Basını Osmanlıcı ve "selâmet-i vatan" fikri çevresinde, düşünce özgürlüğüne halel gelmeden, toplamak; 4 — Avrupa basın cemiyetleriyle dostça ilişkiler kurmak; 5 — Cemiyet üyeleri arasında dostluk ve yardım ilişkileri kurmak; 6 — Cemiyet üyelerine taşıt araçlarında, san'at müesseselerinde kolaylıklar sağlamak; 7 — Osmanlı basınının içte ve dışta onurunu korumak[3].

Nizamnamede, hiçbir dernekte görülmeyen yasaklar vardır: Gazeteler şantaj yapmayacaktır (madde 14), Cemiyette kumar oynanmıyacaktır (madde 18) gibi.

2 — *Osmanlı Matbuat Cemiyeti (1333 - 1917)* : Bu cemiyet de, Mütareke dönemine değin kurulmuş olan basın derneklerinin sonuncusu olmuştur. İttihat ve Terakki egemenliğinin son yılında ve Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı - Alman grubu lehine ağırlık gösterdiği dönemde, kurucu idare heyeti üyeleri şu isimlerden oluşmuştur :

Reis : Mahmut Sadık Bey

Azalar : Yunus Nadi, Muhittin (Birgen), Ağaoğlu Ahmet, Abdullah Zühtü, Ahmet Emin (Yalman) Beyler.

Cemiyet, Meşrutiyetin tekçi (monist) siyasî hayatında iyi karşılanmıştır[4]. İlk kongresi 15 Şubat 1918'de yapılmıştır[5] ve yeni yönetim kurulu seçilmiştir[6] :

Reis : Hüseyin Cahit Bey (Tanin),

İkinci Reis : Yunus Nadi Bey (Tasvir-i Efkâr),

Kâtibi Umumî : Ahmet Emin Bey (Yalman),

Öteki üyeler : Muhittin (Bergen) (Tanin Başyazarı), Mahmut Sadık, Celâl Nuri, Davit Fresko, Ağaoğlu Ahmet, Margarbits, İsmail Müştak (Mayakon), Enis Tahsin (Til), Hüseyin Tahsin, Hüseyin Ragıp (Baydur), Kâzım Şinasi (Dersan), Keçeyan Beyler ve Efendiler.

Haysiyet Divanı'nda ünlü isimler vardır[7].

[3] Nizamname, madde 11.

[4] "Matbuat Cemiyeti", (**Tanin**, 5 Temmuz 1333) — "Osmanlı Matbuat Cemiyeti", (**Tanin**, 11 Temmuz 1333).

[5] Kongre, Osmanlı basınının ilk kongresi sayılmıştır. Kongre bitiminde, Pera Palas Oteli'nde bir ziyafet verilmiş ve Hüseyin Cahit Bey konuşmuştur (**Tanin**, 5, 16 Şubat ve 4 Mart 1334).

[6] **Tanin**, 2 Mart 1333.

[7] "Divan-ı Haysiyet" azaları: Halit Ziya (Uşaklıgil) (Reis), Mithat Şükrü (Bleda), Sâtı, Dr. Adnan (Adıvar), Rıza Tevfik (Bölükbaşı, Filozof), Muslihittin Adil (Taylân) Beyler (**Tanin**, 2 Mart 1334).

1918 yılında, bir dernekte toplanmış olan bu isimler, Mondros Mütarekesi'nden sonra çeşitli cephelere ayrılacaklardır. İstanbul - Ankara diyaloğunda rol alacaklardır. Kimi Müdafaa-i Hukuk ve Cumhuriyet cephesinde görülecektir. Kimi de, muhalif kaldıkları için, bu cephenin İstiklâl Mahkemelerin'ce yargılanacaklardır[6].

Bu kadro, biraz daha genişletilmiş olarak, Türkiye Cumhuriyeti rejimi içinde uzun bir süre basın ve politika hayatında etkin olmuştur.

[6] Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan gazeteciler: Velid Ebuzziyazade (Tevhid-i Efkâr gazetesi), Sadri Edhem (Ertem) ve Fevzi Lûtfi (Karaosmanoğlu) (Son Telgraf gazetesi), Abdülkadir Kemali (Toksöz gazetesi), Ahmet Emin (Yalman) (Vatan gazetesi), Suphi Nuri (İleri) (İleri gazetesi), İsmail Müştak (Mayakon) (İstiklâl gazetesi), Gündüz Müştak (Sayha gazetesi - Adana) (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1925).

Matbuat Cemiyetleri'ne İlişkin Belge

BELGE 1

Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye Nizamnamesi

Madde 1 — Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye teşekkül etmiştir.

Madde 2 — Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniyenin emr-i teessüsü ile meşgul olan azası huruf-u heca tertibi ile şöyledir:
(Osmanlı Alfabesi sıralamasına göre)

Ahmet Cevdet Bey	(İkdam Gazetesi Sahibi)
İsmail Hakkı Bey	(Tanin Gazetesi Sahibi)
Pozant Efendi	(Pozantion Gazetesi Başmuharriri)
Tevfik Efendi (Selânikli)	(Sabah Gazetesi Muharrirlerinden)
Cenap Şahabettin	(Servet-i Fünûn Muharrirlerinden)
Hüseyin Cahit Bey	(Tanin Gazetesi Başmuharriri)
Samih Bey	(İttifak Gazetesi Başmuharriri)
Abdullah Zühtü Bey	(Yeni Gazete Sahibi)
Fresko Efendi	(El Tiempo Gazetesi Başmuharriri)
Mahmut Sadık Bey	(Servet-i Fünûn Gazetesi Başmuharriri)
Murat Bey	(Mizan Gazetesi Sahibi)
Mihran Efendi	(Sabah Gazetesi Sahibi)
Nikolaidis Efendi	(Konstantinopolis Gazetesi Sahibi)

Suret-i Kabul

Madde 3 — Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniyeye kabul edilecek zatlar azadan ikisinin tavsiye ve delâleti ile takdim olunarak rey-i hafiye müracaat edilecek ve umum aza-yı asliyenin sülsan-ı ekseriyeti ile cemiyete kabûl olunacaktır. Cemiyete kabûl içün vuku' bulacak tavsiye ile intihab içün rey toplanması arasında üç gün vakit bırakılacaktır. Kabulü hakkında bir kerre teklif vaki' olup da kabul edilmeyen zat içün bir sene geçmeden ikinci bir teklif mesmu' olamaz.

Cemiyet Azası

Madde 4 — Cemiyet azası iki kısımdır. Aza-yı asliye, aza-yı fahriye. Aza-yı asliyenin ta'biyet-i Osmaniyeyi haiz bulunmaları meşruttur. Aza-yı fahriye gazeteciler arasında sırf teessüs-ü rabıta-i muhadenet maksadı ile kabul edileceklerinden tabiyet-i Osmaniyeyi haiz bulunmaları lâzım değildir. Bunlar cemiyetin müzâkerât-ı dahiliyesine intihabatına iştirak etmezler.

Madde 5 — Cemiyete dahil olan aza kabul anından itibaran sair azanın kâffe hukukuna maliktirler.

Hakk-ı İştirak

Madde 6 — Cemiyetin mesarifine karşılık olmak üzere bir defaya mahsus olarak beşyüz guruş ve her ay elli guruş tediye edeceklerdir. Aza-yı fahriye yalnız şehrî elli guruş itasıyla mükelleftirler.

Cemiyetin Teşkilâtı

Madde 7 — Cemiyetin bir reisi, bir meclis-i idaresi ve bir sandukkâr ile şimdilik bir kâtibi olacaktır. Reis ile sandukkâr fahrî olarak ifa-yı hizmet eder, kâtibe münasib bir maaş verilecektir. Kâtib dahiliye müdiri vazifesini de ifa edecektir.

Madde 8 — Reis altı ayda bir kerre meclis-i idare tarafından ve meclis-i idare azaları arasından rey-i hafî suretiyle intihab edilir. Reisin tekrar intihabı caizdir. Sandukkâr ile kâtib meclis-i idare tarafından tayin olunurlar.

Madde 9 — Meclis-i idare bir reis ile 12 azadan mürekkeb olub ilk seneye mahsus olmak üzere müessislerden ibaret bulunacaktır. Bir sene hitamında umum aza-yı asliye meyanından ekseriyet-i ârâ ile ve intihab-ı hafî usûlüyle teşkil edilecektir.

Madde 10 — Reis veya meclis-i idare azaları hasb-el-icab gaybubiyet ettikleri takdirde yerlerine cemiyet azasından tevkil edeceklerdir.

Cemiyetin Esbab-ı Teşekkülü

Madde 11 — Cemiyetin esbab-ı teşekkülü bervech-i âtidir:

1 — Cemiyetin Matbuat-ı Osmaniyeyi hükümete resmen tanıtması.

2 — Matbuat ceraiminin mahkemesine hey'et-i adûl usûlünün mer'iyeti ve matbuat-ı Osmaniye meclis-i idaresinin hey'et-i adûlu olarak tanınmasını hükümete kabul ettirmek.

3 — Matbuat-ı Osmaniyenin serbesti-i efkâr ve mütalâata halel gelmemek üzere menafi'-i vatan ve adâb-ı umumiyeyi te'mine hadim bir tarik takib etmeleri ve "selâmet-i vatan" fikr-i mukaddesi etrafında ittihad etmelerini temin etmek.

4 — Avrupa'daki matbuat cemiyetleri ile münasebette bulunarak revabıt-ı dostâne peydasına çalışmak.

5 — Cemiyet azası arasında uhuvvet ve muavenet-i mütekabile esaslarını hazırlamak ve bu yolda bir nizamnâme tertib eylemek.

6 — Cemiyet azasının Avrupa'da olduğu gibi vesait-i nakliye ve muhabere ile tiyatrolardan vesair kâffe-i müessesat-ı sanatkârâne ve esbab-ı medeniyeden muhtar bir surette istifadelerini temin etmek.

7 — Matbuat-ı Osmaniyenin dahilen ve haricen şeref ve haysiyetini muhafaza etmek.

Vezaif

Madde 12 — Reis hükümete ve harice karşı cemiyetin vekilidir. Meclis-i idareye riyaset eder. Tesavî-i ârâ vuku'unda reyi galib addedilir.

Madde 13 — Meclis-i İdare haftada iki defa ve icabına göre daha ziyade toplanır ve meclis-i idarenin vezaifi şöyledir:

1 — Cemiyetin esbab-ı teşekkülünü temine çalışmak.

2 — İcabında meclis-i umumiyi toplamak.

3 — Cemiyetin azaları arasında zuhur edecek ihtilâfa hakim olmak ve gazeteler arasında zuhur edebilecek ihtilâfatın çirkin bir vadiye dökülmesini men' içün hakim vazifesini icra etmek.

4 — Cemiyete ait kâffe-i hususatı tezekkür etmek.

Madde 14 — Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye dahil olan gazeteler âtideki vezaifle mükellef bulunacaklardır.

Evvelâ: Gazeteler şantaj yapmayacaktır.

Saniyen: Gazeteler kabih elfaz ve imadan ve adab-ı umumiyeye münafi' münderecatdan mücabenet edeceklerdir.

Salisen: Ecnebi devletlerden, anasır-ı Osmaniyeden birinin haysiyetini kesr ve carihadar edecek yolda neşriyatta bulunulmayacaktır.

Madde 15 — (Metinde yanlışlıkla 16. madde olarak geçmektedir) Gazetelerden biri bir şahıs hakkında ahlâkı haleldâr edecek surette mütecavizâne neşriyatta bulunduğu takdirde vuku' bulan şikâyet veya ihbar üzerine meclis-i idare teşekkül ederek keyfiyeti tetkik ile tecavüzün adâb-ı umumiyyeye mugayir bir surette icra edildiğine kanaat hasıl ederse bunu yazan muharrir Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniyeye mensub olduğu taktirde hakkında cemiyetten verilecek karara tabiyet edecektir. Cemiyete mensub olmayan muharrirler tarafından vuku'a gelecek tecavüzât üzerine cemiyetin bir karar-ı takib itasıyla gazetelere tebliği cümle-i vezaifindendir.

Madde 16 — Üç kerre tarziye vermeğe mecbur olan muharrir cemiyet azasından bulunduğu taktirde ihraç edilecektir. Azadan birinin neşriyat-ı mütecavizânesi muhalif-i âdab olursa meclis-i idare azasından üçünün vuku' bulan teklifi üzerine cemiyet ictima' ederek işi müzâkere eder.

Mevadd-ı Müteferrika

Madde 17 — Cemiyet azaları Kanun-ı Esasî ahkâmına riayete tahlif edileceklerdir.

Madde 18 — Cemiyette kumar oynanmayacaktır.

Madde 19 — Cemiyet azasının ictima'ı içün münasib bir mahal tutulacakdır. İctima'-ı umumiden gayrı zamanlarda bu daire, cemiyet azasının birbiriyle teati-i efkâr ve tahassüsât etmelerine ve birlikde hoş zaman geçirmelerine hâdim bir ictima' gâh-ı uhuvvet teşkil edecektir.

Madde 20 — Cemiyet senede birkaç defa umumi toplantılar tertib eyleyecektir.

Madde 21 — Gazeteler ve risail arasında hakk-ı neşriyata riayet olunmak esasını temin içün gazeteler âtideki noktalara dikkat etmekle mükelleftirler.

Evvelâ: Bir makale muharririnin neşr edildiği gazete sahibinin müsaadesi istihsâl edilmeden kâmilen nakl ve iktibas olunmayacak.

Saniyen: Bir gazete veya risalenin tercümeye başlayacağını ilân ettiği bir eseri diğer biri tercüme etmeyecektir. Şu kadar ki evvelce tercümeye başlayan gazete neşriyatını ikmâl veya tadil ettikten sonra diğerlerinin tercüme selâhiyeti olacaktır.

Madde 22 — Aza-yı fahriyenin gazeteci olmaları meşruttur. Bu gazeteciler Dersaadet'de münteşir olanlara mensub iseler aza-yı asliyenin usûl-ü kabûlleri dairesinde cemiyete kabûl olunacakdır.

Memalik-i ecnebiyede münteşir gazete muhabirleri mensub oldukları gazetelerin beyânnâmeleri yahut memleketlerinde mevcut matbuat cemiyetlerine mensubiyetlerini müş'ir varakaları üzerine kabul olunur.

Madde 23 — Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniyeye kendilerini kayd ü kabul ettirmeyen muhabirin-i asliyenin hükümet-i Osmaniye nezdinde muhabir sıfatı ile tanınmaması icab eder.

E. ESNAF CEMİYETLERİ

1. Kalaycı Esnafı Lonca Heyeti

KURULUŞ YILI : *1332 (1916).*

KURULUŞ YERİ VE MERKEZİ : *Edirne, İttihat ve Terakki Kulübü.*

KURUCU VE YÖNETİCİLERİ[1] : *Kalaycı Esnafı Cemiyeti Reisi: Haliloğlu Ahmet Usta, Kalaycı esnafı kethüdası: Alioğlu Hasan Usta; Öteki üyeler: Ahmet Ağa bin İsmail[2], Ahmet Ağa bin Mehmet, Mehmet Ağa bin Salim, Sadık Ağa bin Ahmet, Haliloğlu Mehmet Usta.*

CEMİYET'İN KURULUŞU VE AMACI

İttihat ve Terakki'nin koruyuculuğu ve girişimi altında, 1913 yılı sonrasında askerî, hayrî (yardım), gençlik ve kültür kuruluşları yanında esnafı örgütlendirme amacıyla bazı cemiyetlerin de kurulduğu görülüyor. Resmî belgeler bu durumu tam olarak yansıtmamışlardır. Örneğin, Karesi sancağında da "Yapıcılar, zıraat, debbağ (dericiler), bahçıvanlar" esnaf cemiyetlerinin kuruldukları anlaşılmaktadır[3].

Kalaycı Esnafı Cemiyeti'nin amacı şöyle açıklanmıştır: "Kalaycı esnafı icra-yı san'at hususunda terakki ve hukuklarını muhafaza etmek üzere ittifak ederek işbu nizamnameyi tanzim ederler"[4].

[1] Bu isimler, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Cemiyetler dosyasında, resmî makamlara sunulan belgeden alınmıştır. Fotokopisi verilmiştir, (Bk. s. 492).

[2] Aynı belgede, bu kişinin adı yanında şu yazı vardır: "Mücâzât-ı terhibiye (Ağırcezalar) ile mahkûm olduğu anlaşıldığından çıkarılmıştır".

[3] Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, aynı dosyada, Karesi Mutasarrıflığı'ndan gelen 28 Nisan 1332 tarihli bir yazıda bu isimler okunmaktadır.

[4] Nizamname, madde 1. (Bk. s. 491).

BELGE 1

Kalaycı Esnafı Lonca Heyeti'ne İlişkin Belge

(Kalaycı Esnafı Lonca Hey'et-i Mahsusu Nizamnâmesidir)*

Hey'et-i İdarenin Esamisi:

Abdurrahman Mahallesinden		Kalaycı Esnafı Cemiyeti Reisi Halil Oğlu Ahmed Usta.
Evliya Fehim Paşa	»	Kalaycı Esnafı Kethüdası Ali Oğlu Hasan Usta.
Kürt Hoca	»	Aza Ahmet Ağa bin İsmail — mücazat-ı terhibiye ile mahkûm olduğu anlaşılmağla çıkarılmıştır. —
Şeyh Çelebi		Aza Ahmet Ağa bin Mehmet.
Darüssabada	»	» Mehmet Ağa bin Salim.
Kadı Bedrettin	»	» Sadık Ağa bin Ahmet.
		» Halil Oğlu Mehmet Usta.

Madde 1 — Kalaycı esnafı icra-yı sanat hususunda terakki ve hukuklarını muhafaza etmek üzere ittifak ederek işbu nizamnâmeyi tanzim ederler.

2 — Sanatlarının revacı zımnında temin-i mesaîyi taahhüt ederek ittifak ve ittihatla hareketi taahhüt eylemişlerdir.

3 — Esnaf muamelâtını idare için efrad-ı sanat tarafından bâlâda esamisi muharrer zevatı hey'eti-i idare ve kethüda intihab etmişlerdir. Bu hey'et-i idare on beş günde bir ictima ederek sanatlarının ve buna müteallik işlerini müzakere edeceklerdir. Müzakere neticesi belediyeye ve icab eden makam ile kethüdaları temasda bulunacaklardır.

4 — İşbu esnaf, fıkara ve züefasına muavenet etmiş olmak üzere hey'et-i idare nezdinde muhafaza edilmesi şartıyla bir sandıkça ittihaz etmişlerdir. Bunda teraküm edecek mebaliğ indelhace hey'et-i idare kararıyla arzu edilen mahalle sarf olunacaktır.

5 — Bâlâda muharrer mevad ahkâmını harfiyyen kabûl edilmiş olduğundan şu taahhüdata karşı muhalif hareketde bulunanlar hey'et-i idare tarafından esnaf âlemine mahsus âdât ve usûl dairesinde yolsuz addetmeği kabul ederler.

fi. 15 Nisan sene 330.

Aslına mutabıktır. fi. 5 Mart 332 (Mühür okunamamaktadır).

* BBA - Cemiyetler Dosyası.

[[illegible]]

هیئت اداره‌نك اسامیسی

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
عبدالرحمن	[illegible]	[illegible]

[illegible]

1 – [illegible]

2 – [illegible]

3 – [illegible]

4 – [illegible]

[illegible]

VI

ÜLKE DIŞINDA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİ SAVUNMA AMACIYLA KURULAN "TÜRK YURTLARI"

Lozan Türk Yurdu (1909)
Cenevre Türk Yurdu (1911)
Nöşatel (Neuchâtel) Türk Yurdu (1912)
Paris Türk Yurdu (1913)
Berlin Türk Yurdu (1913)
Birinci Yurtçular Derneği 1911)
İkinci Yurtçular Derneği (1913)

A. TÜRK YURTLARI'NIN KURULUŞU VE AMACI: "TÜRKLÜKTE SOSYAL DURUM";

İsviçre'de bulunan öğrencilerin girişimleriyle kurulmuş olan Türk Yurt'larının amacı şöyle açıklanmıştır: "Yurtçuluk içtimaî ve millî mezhebimizin ilk taslağını milliyetçilik üzerine yaptı ve âtiye ait mesâisine müfit bir düstur olmak üzere *Türklükte içtimaî inkılâpçılık* terkibini ifade etti... "Türk Yurdu" âdî mânasıyla bir cemiyet değildir. "Yurtçuluk" bir nevi mezhepçiliktir, hakikî bir mefkurecilíktir. Onun alelâde cemiyet kaidelerini, şekliyetlerini burada görmemek isteyeceğiz". İkinci Yurtçular Derneği açış söylevinden alınan bu açıklamaya eklenecek bir düşünce de şudur: Yurtçuluğa yaratıcılığını veren "yararlı ve ilerici halkçılıkla milliyetçilik" karışımıdır. Bu oluş da "cemiyet" sözcüğünün dar çerçevesine sıkıştırılamaz[1].

Bu eylemin Türk Ocağı ile İttihat ve Terakki ideolojisinin ülke dışına taşınması olduğunda kuşku yoktur. Zâten, Yurtçular, İs-

[1] İkinci Yurdcular Derneği'nin açılışında, Hacı Nasuhoğlu Cevdet Bey'in konuşmasından (Yurdcular Yasası, s. 19) — Yasa'nın 1. faslı, madde 2. "Türk Yurdculuğunun mefkûresi, Türklük âleminde içtimaî inkılâp esasları hazırlamak ve onu mâzisini, an'anesini, milliyetini müdrik bir hale getirmeye çalışmaktadır".

tanbul'daki Türkçü kesimle sürekli ilişki halinde bulunmuşlardır. Ve Turancılık fikrine inanmışlardır. Kongrelerde başta Hamdullah Suphi, M. Nermi Beyler olmak üzere İstanbul grubunun seçkinleri bulunmuştur.

Türk Yurt'ları "köhne bir koltukla, eski birkaç iskemle ile hakir bir masa etrafında toplanan gençler"ce Yusuf Akçora'nın İttihat ve Terakki için kullandığı deyimle "Türklüğe ihtida (din değiştirircesine dönüş) faziletinin yavaş yavaş ruhlarda yer etmesi"[2] olayına bağlanarak kurulmaya başlanmıştır.

B. YURT'LARIN ÖRGÜTLENMESİ

Örgütlenme iki aşamada oluşmuştur. Önce yurtlar, sonra da bunlar federasyon biçiminde birleştirilerek *Yurtçular Derneği* kurulmuştur[3].

Kronolojik sıraya göre gelişmeler:

Lozan Türk Yurdu: 1909 yılında "Lozan Osmanlı Kütüphanesi" adıyla bir çekirdek dernek kurulmuştur. Daha sonra, 1911 yılı sonlarında bu dernek "Lozan Türk Yurdu"na dönüştürülmüştür.

Cenevre Türk Yurdu: Aynı gelişmeyle, "Cenevre Osmanlı Kütüphanesi" (15 Nisan 1911), "Cenevre Türk Yurdu" olmuştur (21 Ekim 1911). Bu kuruluş "mini mini bir Türk Ocağı" sayılıyordu[4].

Nöşatel Türk Yurdu: 15 Ekim 1912'de kurulan bu yurt hakkında yeterli bilgi yoktur.

Paris ve *Berlin* Yurtları 1913 yılında kurulmuşlardır. Aynı yıl Fransa'da *Montpellier* (Monpelye) Belçika'da *Gand* yurtlarının kurulmasına girişildiği belirtilmişse de, bu konuda da fazla birşey bilinmiyor.

C. YURT'LARIN BİRLEŞTİRİLMESİ : YURTÇULAR DERNEĞİ

Bu alanda iki aşama görülür.

Birinci Yurtçular Derneği (27 Aralık 1911): Lozan Türk Yurdu'nun girişimi ve çağrısıyla, Lozan yakınında Gramont köyünde,

[2] **Yurdcular Yasası**, s. 29 - 31.

[3] Bu gelişmeler hakkında elimizdeki tek kaynak bugün de aynıdır: **Yurdcular Yasası**, İsviçre'de, Cenevre şehrine yakın Pötilâns köyünde, Pansiyon Rasen'de kurulan İkinci Yurdcular Derneği'nin müzâkerat ve mukarreratı - Dersaadet. — Mütareke dönemi için daha fazla kaynağa sahibiz.

[4] **Aynı Eser**, s. 27.

Cenevre'deki Yurt'un katılmasıyla toplanılmıştır. İlk Derneği ondokuz öğrenci kurmuştur. *Cenevre temsilcileri:* Haznedaroğlu Sedat, Şefik, Germenlioğlu Âsım (Tıp), Cemalettinoğlu, Arif ve Ferit Recep (Kimya), Hüsnüoğlu Ziya (İçtimaiyat), Molla Aşkioğlu İsmail Hakkı, Hasekioğlu Süreyya, Osman Şefik (ticaret); *Lozan temsilcileri:* Nurettinoğlu İlyas Ragıp (Tabiiye), Moralıoğlu Ahmet, Cemaloğlu Mustafa Şerif, Hacı Metooğlu Fazlı, Fesçioğlu İbrahim Galip (Mühendislik), Hâmitoğlu Hüsnü, Ahmet Nazmi (Riyaziye), Altıoğlu İsmail Hakkı (Ticaret).

İkinci Yurtçular Derneği (28 Mart 1913): Sayıları artan Yurt'lar (Lozan, Cenevre, Nöşatel, Paris Türk Yurtları) yeniden kurularak ikinci Derneği oluşturmuşlardır. Toplantı Cenevre yakınında *Petit Lance* (Pötilâns) köyünde yapılmıştır. Toplantı başkanlığına Tekerşinoğlu Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) seçilmiştir. İstanbul Türk Ocağı başkanı Hamdullah Suphi Bey de toplantıda bulunmuş ve konuşmalar yapmıştır. Önce bir "Yurtçular Yasası" hazırlanmıştır. Ayrıca, memleket sorunlarının İsviçre'den görünüşünü sağlayan kararlar da alınmıştır (Bk. Belge 1, s. 497).

Bu toplantıda Ziya Gökalpçi görüş egemen olmuştur[5]. Üyeler Turancılıktan yana olduklarını belirtmişlerdir[6]. Yurt'ların, genel anlamda siyasetle uğraşmaları doğal sayılmıştır[7].

İkinci Yurtçular Derneği'nin merkez organı (orta'sı) olarak Cenevre Türk Yurdu saptanmıştır[8].

5 Yasanın 2. maddesi saptanırken "mefkûre" sözcüğü üzerinde durulmuştur. Toplantıya katılan Hamdullah Suphi Bey, "dilek" sözcüğünü önermiştir. Fakat çoğunluk "mefkûre"yi kabul etmiştir. Bu terimin Ziya Gökalp tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir.

6 Cevdet Bey'in açış konuşmasından: "... Biliyoruz ki büyük Turan yurdunun bize ayırdığı payansız hudutlarla çevrilen Türk ilimizin aslı ve medenî saadeti..." - "... Bir avuç Türk genci... hep aynı harici tesirlerin şevkiyle Türklüğüne ihtida etti, millî şuuruna sahip oldu. Ve büyük Alp'in (Ziya Gökalp) **vatan ne Türkiye'dir ne Türkistan - Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir Turan,** hitabına da ruhunda ma'kes (yankı) verdi" (**Aynı Eser**, s. 16, 19).

7 22. madde görüşmelerinde "siyasetle iştigal etmez" terimi tartışılmıştır. İstenmeyen siyaset'in ayırıcılık (tefrikacılık), fesatçılık, "fırka gütme" "demek olup, inkılâba hizmet eden, içtimaî haller ve kanunlar üzerinde oynayan her hareket bir siyasettir" sonucuna varılmış ve Türk Yurdculuğunun siyasi bir nitelikle siyasî partiye dönüşmeyeceği anlamına geldiği kabul edilmiştir (**Aynı Eser**, s. 62 - 63).

8 19, 20 ve 21. maddelerde **Orta** tanımlanmıştır. 1913 - 1914 yılı için **Orta** olarak Cenevre Türk Yurdu saptanmıştır (**Aynı Eser**, s. 70).

Türk Yurt'ları, dağınık Türk öğrencilerini, milliyetçi bir ülkü çevresinde toplamak bakımından ülke içindeki Türk Ocağı'nın Avrupa' "şube"leri olmuşlardır[9].

Asıl eylemci nitelikleri Mütareke döneminde görülmüştür. Mondros Mütarekesi'nin adaletsizliğine karşı protestoları yaymışlar, Anadolu hareketini desteklemişlerdir. Mütareke döneminde bu eylemleri görülecektir.

9 Örneğin alınan kararlar arasında Halide Edip Hanım'a (Adıvar) "Türklerin Ulu Anası" unvanı verilmesi ve hanım yurdları açılması kabul edilmiştir (Aynı Eser, s. 12, 50 - 51).

D. "TÜRK YURTLARI"NA İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

1 — İkinci Yurdçular Derneğinin İttihaz Ettiği Mukarrerat

Madde 1 — Yasaya tâbi bütün Yurdcuların taşımaları lâzım gelen "tarihî ve an'anevi işaret"in kabul ve Paris Türk Yurdunun bu işareti yaptırmak vazifesile iştigali.

Madde 2 — Tahsil hayatı üzerine her yurdun, bulunduğu mevkie ait, bir rehber neşretmesi.

Madde 3 — Bu sene "orta" olarak Cenevre Türk Yurdunun intihabı.

Madde 4 — Gelecek "Yurdcular Derneği"nin 1914 senesi sonbaharında Nöşatel'de toplanması ve in'ikad gününün "orta" tarafından bütün yurdlar ve yurdcularla bilmuhabere tayini.

Madde 5 — Dernek mesaisinin bir kitap halinde neşri ve "İkinci Yurdcular Derneği" hey'eti fotoğrafının bu kitaba derci.

Madde 6 — Türklerin lisan, edebiyat ve tarihlerine dair Avrupa kütüphanelerinde el yazısile bazı eserler mevcut bulunduğundan bunların istinsah ve tercümesile istifade mevkiine vaz'ı Avrupa'daki Yurdcuların gayret ve himmetlerinden bekleneceği.

Madde 7 — Anadolu'ya muhaceret edecek Türklere, her yurdcunun elden gelen muavenet ve sahabeti deriğ etmemesi.

Madde 8 — Bir "Yurdcular marşı" güfte ve bestesinin vücude getirilmesi keyfiyetinin Hamdulah Suphi Bey'e havalesi.

Madde 9 — Cenevre, Lozan, Nöşatel ve Paris Türk Yurdlarının 1913 senesi nisanı iptidasına kadar olan malî muvazenelerini tetkike memur encümen-i mahsusun verdiği raporun kabulü.

Madde 10 — "İkinci Yurdcular Derneği"nin küşadında Cenevre Türk Yurdu Reisi Hacı Nasuhoğlu Cevdet Bey tarafından irad olunan iftitahı nutkun ilk vasıta ile neşir ve ilânı.

Madde 11 — Halide Edip Hanımefendinin Cenevre Türk Yurduna yazmış oldukları, Türk kadınları hakkındaki kıymettar mektup Dernekte okunarak kendilerine "Türklerin ulu anası" unvanının verilmesi ve memlekette hanım yurdlarının teessüsüne vesatette bulunmaları için müracaatta bulunulması.

Madde 12 — İstanbul'da Hadikai Meşveret mektebi müessisi ve sahibi Abdi Bey'e, Cenevre ve Lozan Türk yurdlarına nakden vuku bulan muavenetinden dolayı Dernek namına bir teşekkür mektubu yazılması.

Madde 13 — Lâyiha ile Derneğe iştirak etmiş olan yurdcu Bahir Bey'e "lâyihanız Mecliste okundu" metin ve şekliyle bir cevapname yazılması.

Madde 14 — Yasanın altıncı maddesinde münderiç münasebatın şekillerinden olmak üzere mefkûreye vusul hususunda karşılıklı yardımlaşma için iki tarafça kabul olunan vasıtalara dair malûmatın iktisabına hâdim muhaberatın icrası kararlaştırılmıştır.

Madde 15 — Erbab-ı servete müracaatla toplanılacak para ile genç Türk kızlarının berayı tahsil Avrupa'ya izamı.

Madde 16 — Kadın meselesi için matbuat vasıtasile telkinat ve mücahedatta bulunmak.

Madde 17 — Muhtelif sanatların kız mekteplerine idhali ve her Yurdcunun Avrupa'da bulunduğu müddetçe el işlerinden birini öğrenerek memlekete avdetinde ailesinden başlamak suretile tatbiki.

Madde 18 — Şehirlerde, kadınlara mahsus, umumî bahçeler küşadının hükümetten istenilmesi.

Madde 19 — Erkeklerle kadınların fiilen aynı hukuka malikiyetleri ve İslâmiyetin bu baptaki noktai nazarının matbuat vasıtasile teşrih ve ilânı.

BELGE 2

2 — "İkinci Yurdçular Derneği"ne Katılan Yurdlar, Yurdçular ve Yurdçu Adayları

Cenevre Türk Yurdundan: Muğlalı Hacı Nasuh oğlu Cevdet (Tıp), İstanbullu Kutbeddin oğlu Rıza (Tıp), İstanbullu Cemaleddin oğlu Arif (Kimya), İstanbullu Haznedar oğlu Ali Sedat (Tıp), Üsküplü Nafiz oğlu Hâmid (Kimya), İstanbullu Dilsiz oğlu Cevad Refik (Tıp), Edirneli Hüsnü oğlu Ziya (İçtimaiyat), Yenişehirli Germenli oğlu Asım (Tıp), Vidinli Rasim oğlu Mehmet (Hukuk), Selânikli Osman Şevki (Ticaret), İstanbullu Nazmi (Kimya) Beyler.

Nöşatel Türk Yurdundan: Murahhas olarak Bursalı Remzi oğlu Ferid (Ticaret) Beyler.

Lozan Türk Yurdundan: Murahhas olarak, Kandiyeli Fesçi oğlu İbrahim Galip (Hendese).

Paris Türk Yurdundan: İstanbullu Seyid Haşim (Hukuk, sabık meb'us); Kastamonulu Tekerşin oğlu Yusuf Kemal (Hukuk, sabık meb'us); Adliye Nezaretinin Paris'teki talebelerine müfettiş İstanbullu Hamdullah Suphi; İstanbul Darülfünun ve Darülmuallimin müderrislerinden İstanbullu Tevfik oğlu Niyazi; Paris Elsine-i Şarkiye mektebi müderrislerinden İstanbullu Aşkî oğlu İsmail Hakkı (İçtimaiyat); İstanbullu Türk oğlu Ahmet Mithat (Hukuk) Selânikli Kulaksız oğlu Hamid Nuri (İçtimaiyat) Manastırlı H. Hüsnü (İçtimaiyat) İstanbullu Muammer (Hukuk); Köprülülü M. Nermi (İçtimaiyat) İstanbullu Kâşif (Mimarî); İstanbullu Haydar oğlu Ahmet Esat (Hukuk) Beyler.

Yurdcu namzetleri: İngiltere'de Glaskov'dan Selânikli Ahmet Naci (Hendese); İngiltere'de Glaskov'dan İstanbullu Sadık (Hendese); Petersburgdan, Petersburglu Rahim oğlu Fatih (İçtimaiyat); Lozandan İstanbullu Hüseyin oğlu Ahmet Hamdi (Hendese) Freiburgdan Antepli Nakib oğlu Şekib Azmi (Ziraat) Beyler.

Lâyiha ile iştirak edenler: Paris Türk Yurdu'ndan Bahir Bey (Hukuk).

İKİNCİ BÖLÜM

ÜÇÜNCÜ KESİM

Osmanlı Ülkesinde Ayrılıkçı Örgütler

ÜÇÜNCÜ KESİM

OSMANLI ÜLKESİNDE AYRILIKÇI ÖRGÜTLER

Bu amaçla kurulmuş derneklerin ve örgütlerin bir çoğu 1908'den önce de vardılar. Varlıkları kendilerini üreten sosyal ve politik koşullara ve de "Şark Meselesi"nin değişik tablosuna bağlı kalmıştır. Bu bakımdan onları, 1908'den önceki gelişmelerini de izleyerek, ele almak gerekir.

Bu derneklerin bir bölümü de Meşrutiyetin yeniden ilânıyla, anarşik bir özgürlük ortamı içinde kurulmuşlardır. Çok uluslu bir İmparatorluğun son dönemi böyle bir gelişmenin hızlanmasını sağlayıcı olmuştur.

Osmanlı - Batı diyaloğu 1878'deki değişikliğini İkinci Meşrutiyetin ilânında da korumaktadır. Batılı "Büyükler"le (Düvel-i Muazzama) Doğulu Rus Çarlığı Osmanlı ülkesinin "tamamiyet-i Mülkiyesini" sürdürme politikasına son vermişlerdir "İşkodra'dan Basra'ya kadar" uzanan bir ülke üzerinde yeni emperyalizmlerle miyadını çoktan doldurmuş Osmanlı yayılmacılığı çatışmaktadırlar. En stratejik bölgelerde ortaya çıkan şok yerli ve ayrılıkçı (milliyetçi) ihtilâl eylemlerini desteklemektedir.

Büyük devletlerin yayılmalarını sağlayıcı ideolojik akımlar Balkanları bir Babil Kulesine çevirmiştir. Makedonya Pan Hellenizm, Pan Slavizm, Pan Germanizm, Siyonizm, İslâmcılık (Pan İslâmizm) akımlarının kesiştikleri bölgedir. Bu akımlar yerelleşmekte ve kendi ulusal formüllerini ("Megalo İdea", "Veliki Balgaria" gibi) yaratmaktadırlar.

Üçlü bir ilişki ağı kurulmuştur. Ortak düşman Osmanlı yönetimidir. Ne var ki bu yönetime saldıranlar, kendi haritalarını kendileri çizdikleri için, aralarında anlaşmalarına olanak yoktur.

Dış güçler bu noktada devreye girerler. Balkanlıların hem kendi aralarındaki, hem de Osmanlı yönetimiyle ilişkilerini düzenlemek isterler. Dış güçler de kendi aralarında uyuşamadıkları için işler daha da karmaşık bir hale girer.

Osmanlı ülkesi içindeki milliyetçi eylemler ikili amaç gütmüşlerdir. Bir kısmı dış güçlerin koruyuculuğu altında ülke içinde kalarak özerkliği isterler ve savunurlar. Ermenilerde ve Araplarda bu istek —yine de bazı koşullar altında— açıktır. Filistin sorununda da böyle bir renk vardır. Bir kısmı da bağımsız devletlerin kurulmasından yanadırlar. Balkanlılar gibi. Bu açıdan, her milliyetçi hareketin bağımsızlık isteğine götürücü olduğu kesin olarak ileri sürülemez.

Bu ideolojik çizgileri ihtilâlci ortamın ürettiği derneklerin ve örgütlerin "Nizamnamelerinde" bulmak da doğaldır. Çünkü gerek Balkan ve Ermeni komiteleri, gerek Yahudi örgütleri eğitici ve eylemci işlevlere sahiptirler.

Osmanlı Türklerine gelince, "millet-i hâkime" (egemen ulus) olarak İmparatorluk formülüne sımsıkı sarılmayı denemişler ve milliyetçilik akımı dışında kalma politikasında karar kılmışlardır. Geç bir tarihte ve sonunculardan biri olarak bu sürece ucundan katılmışlardır: İmparatorluğun ideolojik doktrini olan İslâmcılığın yanına Türkçülük haylı geç olarak —1911 yılında— eklenmiştir. Batı bunları *Pan İslâmizm* ve *Pan Türkizm* (ya da Pan Turanizm) olarak adlandıracaktır ve milliyetçilikle Turancılık arasında pek fark gözetmeyecektir.

İmparatorluğun Jakobenleri olan Jön Türkler, Abdülhamit rejimine karşı savaşımda ülkenin her yanındaki milliyetçi gruplarla ortaktırlar. Ancak ayrılıkçı gruplarla olan beraberlikleri çok kısa sürmüştür ve savaşa dönüşmüştür.

1913 yılında Rumeli sorunu Balkan Harbi yenilgisiyle sonuçlanacaktır. Aynı yıl Ermeni ve Arap sorunları ağırlaşacaktır. Fakat Harb-i Umumi yenilgisi değişik çözümler getirecektir.

I

BALKANLAR'DA İHTİLÂLCİ ÖRGÜTLER

Balkan yarımadasının siyasal ve sosyal sorunları çok yönlüdür. Bunlardan en önemlisi olan Makedonya sorunu tüm karmaşıklığı ile odaktadır ve hızla uluslararası bir nitelik kazanmıştır.

Balkanların yerlisi olan altı etnik unsur (ya da *kavim*) vardır ve bunlar kaynakları, yapıları ve gelişmeleri bakımından birbirlerinden tamamen farklıdırlar: Arnavutlar, Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Rumenler. Yanyana fakat sürekli olarak birbirleriyle düşman olarak yaşamaya mahkûm bu unsurlara altıncı olarak Türkler katılmış ve tümüyle, *Avrupa-i Osmanî* (Osmanlı Avrupası) olarak adlandırılan bu bölgeyi dörtyüz yıldan fazla bir zaman egemenlikleri altında tutmuşlardır[1].

Böylesine karışık bir bölgede daha başka milliyetler de vardır. Milletleşme ve devletleşme aşamaları, çokuluslu bir İmparatorluk içinde doğal olmakla beraber, Osmanlı devleti için ayrı özellik gösterir.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu özellik üçlü bir ilişkiler demetinden doğar. Çeşitli milletler önce kendi aralarında, sonra Osmanlı devleti ile, daha sonra da Batılı büyük devletlerle diyaloglar kurarlar. Bu gelişmeler içinde ortaya ihtilâlci iktidarın eylemci üretimleri ve kurumları olarak yerli örgütlenmeler çıkmıştır.

[1] Bu konuda özellikle **René Ristelhueber'in** eserine bakılabilir: **Histoire des Peuples Balkaniques**, s. 227 — Balkanlarda, özellikle Makedonya'daki ihtilâlci hareketleri, sosyal yönden inceleyen şu esere de bk. Balkanski, **Libération Nationale et Révolution Sociale.**

A. Yunanlılar ve Rumlar

1. ÖRGÜTLER VE EYLEMLER

İlk planlı ihtilâl deneyine Yunanlıların giriştiğini belirtmek gerekir. Onaltı yıl sürmüş olan (1814 - 1830) olan Osmanlı - Yunan çatışmasında, Yunanlıların eylemci aracı *Etniki* (ya da *Filiki*) *Eteriya (Dostluk Derneği)* adlı dernek olmuştur. Bu dernek 1814'te *Ksantos* tarafından kurulmuşsa da, asıl yöneticisi Çar'ın yaverlerinden *Kont Kapodistriya* (Capo d'Istaria)'dır.

Kilisenin, fikir adamlarının ve ulusal, şairlerin uğraşılarıyla örgütlenme genişlemiş ve Etniki Eteriya Helenizm'in (ya da Pan Helenizm'in) tek temsilcisi sayılmıştır. Avrupalı yazarlar, derneğin dünya kamuoyunca tanınmasında çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Dernek gizlilikten sıyrılarak bir yardımlaşma kuruluşu olarak ortaya çıkarılmış ve baş destekleyicisi de İstanbul'daki Fener Patrikhanesi olmuştur.

Helenist ideoloji de *Enosis* terimiyle simgelendirilmiştir: Osmanlı ülkesindeki Akdeniz ve Karadeniz Rumlarını Yunanistan'a katarak büyük Yunanistan'ı kurmak (Megalo İdea). Etniki Eteriya, Konstantinopolis'i de kapsayan bu yayılmanın eylem organlığına yükseltilmiştir.

Yunanistan'ın, bağımsızlığı gerçekleştikten sonra, Osmanlı ülkesindeki yayılmacı istekleri bitmemiştir. Balkanlardaki istekleri de onu Sırplar ve Bulgarlarla savaşmaya kadar götürecektir.

1908 yılına gelindiği zaman Yunanistan yayılma politikası bakımından kuşkulu bir döneme girmiştir.

Meclis-i Mebusan'da 20'ye yakın Rum üye sürekli olarak İttihat ve Terakki ile çatışma halinde bulunmuştur. Bu grup içinde Serfiçe meb'usu *Yorgi Boşo efendi* baş kavgacıdır. Milliyetçilik konusundaki sert tartışmalarda rolü olacaktır[1].

Rum meb'uslar İttihat ve Terakki'nin karşısındaki partilerle çalışmışlar, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluşuna katılmışlardır (Bk. s. 263). Atina ile bağlantılarını kesmemişlerdir. Örneğin

[1] Örnek olarak bk. TV 1325, Sayı 244, s. 18; Sayı 290, s. 3.

İzmir meb'usu Karolidi Efendi'nin Atina Üniversitesinde öğretim üyesi oluşu ciddî bir sorun yaratmıştır[2].

İkinci Meşrutiyet'in siyasal hayatında Rumlar daha ilk günlerden başlayarak, itirazlarını mitingler yolu ile duyurmuşlardır. En büyük desteği de Patrikhaneden bulmuşlar, çoğu kez ruhanî Patrik siyasal isteklerin tertipleyicisi ve hükümetlere iletícisi olmuştur[3]. Bu dönemin Türk - Yunan ilişkilerinde, üzerinde hemen hiç durulmamış bir olayı, dikkat çekicidir. 1909 yılında, Yunan Ordusunu temsilen kurulan "Askerî Birlik" Kıral Yorgi'den bazı reformlar yapmasını istemiştir. Kral başta albay *Zorbas*'ın önerileri olmak üzere istekleri önce reddetmiş, anlaşmazlık uzun sürmüş, zorlukla önü alınabilmiştir.

Olayın önemi, 1908 Osmanlı hareketine benzer bir girişim olması ve Meşrutiyetin Yunanistan üzerinde yarattığı bir etkiyi somutlaştırmasıdır[4].

Meşrutiyetin siyasal hayatı içinde Yunan usulü örgütlenmeler de sürmüştür.

İlk olarak 1908'de kurulan *Rum Meşrutiyet Kulüpleri* ele alınabilir. Bu kuruluşlar hakkında henüz yeterli bilgilere sahip olunmamakla beraber, Rumların sürekli eylemlerine yardımcı oldukları düşünülebilir[5].

İhtilâlci derneklere gelince, basında devamlı olarak Etniki Eteriya "cemiyet-i fesadiyesinin" terorist eylemleri, belgelerle açıklanmaktadır. Özellikle Yanya'daki olaylarda Cemiyetin hareketleri üzerinde durulmaktadır. 1909 - 1911 yılları içinde Etniki Eteriya'nın varlığı kanıtlanmaktadır[6]. Kâmil Paşa hükümetini kuşkulandırarak İstanbul'daki Avcı Taburlarının Rumeli'ye gönderilmesi bu olaya bağlanmıştır.

2 Cemal Kutay'ın iki eseri: **Trablusgarp'ta bir Avuç Kahraman**, s. 233; **Anayasa Kavgası**, s. 183 — Feroz Ahmad - Dankwart A. Rustow, **İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler**, s. 254.

3 Bu konuda ayrıntılı bilgiler: Hüseyin Cahit Yalçın, **10 Yılın Hikâyesi**, Yedigün, Sayı 134, 136, 137 (1935).

4 Şu eserde epeyce ayrıntılı bilgi vardır: H. Charles Woods, **La Turquie Et Ses Voisins**, s. 271 - 301 — **Le Moniteur Oriental** gazetesi İstanbul kamuoyunu aydınlatmıştır (**La Situation en Grèce - Le Roi et la Ligue Militaire**) (24 Şubat 1910 sayısı).

5 **İkdam**, 18 Şubat 1325, s. 3.

6 **Hukuk-u Umumiye**, 1 Şubat 1324 — **İkdam**, 18 Şubat 1325, s. 4 — **Sada-yı Millet**, 18, 19 Şubat 1325.

İlgi çekici bir olay da yeni kurulan *Adelfia* adlı bir ihtilâl cemiyetinin, Edirne - Uzunköprü'de saptanmış olduğudur. Cemiyetin programı da gazete sütunlarına geçmiştir[7].

Rumlar (ve Yunanlılar) Osmanlı devletiyle içte ve dışta, sonu gelmeyen bir anlaşmazlık halinde olmuşlardır. 1913 yılından sonra — 1918 yılına değin — Rum meb'uslar fazla konuşmıyacaklardır. Çok ağır eleştirilerini 1918'e, karar yılına saklayacaklardır.

7 **Tanin**, 30 Haziran 1325 (Aynen verilmiştir, bk. Belge 1, s. 507).

2. Yunan ve Rum Örgütlerine İlişkin Belge

BELGE 1

"Adelfiya" İhtilâl Cemiyeti Programı*

Cemiyet-i Yunaniye Nizamnamesi

1

Cemiyet-i Yunaniye eşhas-ı hafiyeden mürekkep olup bu cemiyetin azalarına Adelfiya, yani Uhuvvet tesmiye olunur.

2

Cemiyet-i Yunaniyenin maksadı, menafii Yunaniyeyi, yani Cemiyet-i Yunaniyeyi terfihe sevk etmek ve her nerede bulunursa bulunsun, bütün Yunanları tevhit etmektir.

3

Maksat

Bu maksat zirdeki vesait ile temin olunur.

1 — Usulü dairesinde taassup şarttır.
2 — Cemiyet-i Yunaniyeyi tevsi ve muhafaza şarttır.
3 — İktiza eden esliha-i hariyenin ve sair edevat-ı harbiyenin tedariki çaresini bulmak ve icap ettiği halde adam ve eşya gizlemek.
4 — Cemiyeti çoğaltmak ve icabında hep birden silâha sarılmak.
5 — Yunan amalini sevenlerle münasebet-i ticariye ve milliyede bulunmak.
6 — Birbirine ihbarat usulünü ihdas etmek.
7 — Cemiyetin terakkisi için iktiza eden tedabiri düşünmek.
8 — Memalik-i Osmaniye dahilindeki şubeleri esaslandırmak için muavenette devam etmek.
9 — (Tercüme edilememiştir).
10 — Yunanilerin hukukunu muhafaza için gazetecileri gözetmek.
11 — Şuabat reislerinin 3 sene müddetle biraderler tarafından tasdiki.

4

Tahlif

Tahlif olunacak kimse İncil-i şerif ile tasaviri azzeye karşı berveçhi âti tah-

* **Tanin,** 13 Temmuz 1909, Sayı 210. (Çevirinin düşüklüğünü gazete özellikle belirtmektedir.)

lif ettirilecektir: Allah ve vatan namına olarak bugünden itibaren hafiyyen Yunan Cemiyet-i umumiyesi usul-ü uhuvvetini bütün kuvvetim ve hayatımla kabul ediyorum. Ölünceye kadar cemiyet-i mezkûrayı himaye ve herbir emrine mutavaat edeceğim ve hayatım oldukça bu cemiyete fedai ve kurban olacağım. Ölmeyi kabul ederim. Eğer yeminimi inkâr edersem lânet üzerime olsun.

Biraderlik yemini cemiyetin emri üzerine papaz ve bazı biraderler huzurunda verilir.

5

Adelfiya Azalarının Vazifeleri

Nizamnamenin usulüne tevfikan cemiyete her dahil olacak olan Adelfiya'ya muavenet etmeğe mecburdur.

1 — Cemiyete dahil olanlar hiçbir vakit istifa edemezler.

2 — Herkes kendisine verilen evamirin icrasına mecburdur.

3 — Azadan her zat kendisince malûm olan biraderlere hizmet ve onlar ile meşveret etmeğe mecburdur.

4 — Manen ve madden mühim bir şey istihbar edildikçe cemiyete ve biraderlere ihbar etmek mecburidir.

6

Cemiyetin Cezaları

1 — Kendi namına tarh olunan muavenet-i nakdiyenin muntazaman itasına her aza mecburdur.

2 — Cemiyet ceza-i nakdiyeden idama kadar hüküm verebilir. İşbu cezalar cemiyetin merkez-i umumisinden hükmolunur. Casuslar idam cezasına mahkûm olur. Casus, cemiyetin esrarını meydana çıkaran yahut cemiyete zarar verendir. İdam cezası merkez-i umuminin tasdiki ile olur.

B. Bulgar ve Makedonya Örgütleri

1. KOMİTELER VE ÇETELER

Balkan türü ihtilâlciliğin — daha doğrusu Balkanlılaşma'nın — simgesi *komiteler* ve *çetelerdir*. Özellikle Makedonyalılar ve Bulgarlar bu tür savaşımlarda uzmanlık kazanmışlardır, aynı zamanda komite ve çeteleri normal siyasal hayatın yapısal unsurları durumuna getirmişlerdir. Siyasal yasal kurumları (dernekler, partiler gibi) fiilî, kanun dışı (fiilî) komiteleri ve çeteleri demokratik bir çoğulculuk içinde "müesseseleştirmişlerdir".

Bu tür bir oluşla daha çok Makedonya sorunu içinde karşılaşılır. Ermeniler bu gelişmeye Ondokuzuncu yüzyıl sonunda katılacaklardır.

Komite ile *Çete* sözcükleri genellikle eşanlamda kullanılır. Fakat tarihsel gelişme içinde aralarında farklar olduğu açıktır. İkisi de eylemci olmakla beraber *Komite* (Komita) planlayıcı, beyin görevine sahip yüksek düzeyde kurmay ve karar organıdır. Örneğin, görüleceği gibi, Makedonya - Edirne İhtilâlci İç Örgütü" (VMRO) büyük bir komitedir ve 1903 İllinden isyanını bu örgüt planlamıştır. Yerel komitelerden oluşan bu geniş örgütte, her komitenin sınırlı karar yetkileri vardır.

Çete'ye gelince, uygulayıcı niteliği ağır basar. Her an harekete hazır terörcü, militan bir vurucu kuvvettir. Genel olarak 10 - 15 kişiyi geçmeyen kadrosuyla ayrı ayrı ve sınırlı hareketler (suikast, bombalama, sabotaj gibi) yapmakla görevlendirilir. Daha geniş kadrolu büyük çeteler de vardır (*Sandanski* çetesi gibi).

Özellikle çeteler ülkenin en uzak ve en yalnız köşelerine kadar uzandıkları ve halkla temas noktaları kurdukları için ihtilâl eğiticisi (halkı isyanlara hazırlayıcı) görevler de üstlenmişlerdir[1]. Yinelemek gerekirse, bu kuruluşlar işlevlerini yerine getirirken, her zaman halk tarafından desteklenmiş ve benimsenmiş değildirler. Her ne kadar bugün heykelleri dikilmiş, zamanın kahramanları sayılmışlarsa da, gereğinde halka karşın ve karşı bir tutumda ol-

[1] Örnek olarak Bulgar VMRO programına bakılabilir, (Bk. Belge 1, s. 527).

muşlardır[2], "Korku ve sevgi" üzerine kurulu bir çizgi izlemeleri gerekmiştir[3], kahramanlıkla eşkıyalık sarkacı içindeydiler.

Bu yapılarıyla komiteler ve çeteler kırsal yaşamı siyallaştırmışlar ve elektriklendirmişlerdir. Kentlerle de ilgilenenler olmuştur[4].

2. *Makedonya ve VMRO*

Berlin Andlaşması Sırpların, Karadağlıların ve Romanyalıların bağımsızlıklarını (ve devletlerini) tanımıştır. Bulgarlar, Arnavutlar ve Makedonyalılar bu durum dışında kalmışlar ve Osmanlı ülkesi içindeki yerlerini korumuşlardır. 1878'den 1908'e ve 1912'ye değin komitacılık ve çeteciliğe devam edeceklerdir.

Makedonya, Osmanlı Avrupası'ndaki Filistin'di. Rumeli'nin vaadedilmiş toprağı üzerindeki istekler çok yönlüydü. Devreden çıktıkları sanılan Yunanlılar, Sırplar ve Rumenlerin bu ülke üzerindeki istekleri bitmemiştir. Bulgarlar, daha ileri giderek, Makedonya'yı ülkelerine katmak ve Büyük Bulgarya'yı kurmak amacındaydılar.

Makedonyalılara gelince, bağımsızlık istiyorlardı.

Osmanlılarsa ülkelerinin bu parçasını elden çıkarmak niyetinde değildiler. Makedonya denmesini istemiyorlardı. Bu toprakların adı Rumeli idi.

Makedonya çok yönlü bir çekişmenin ve savaşımın odağında, çözümü çok zor bir "mesele" durumundaydı.

Tüm Balkan milletleri Osmanlı ile, Osmanlı da bu milletlerle gergin diyaloglar içindeydiler.

Özellikle 1876'dan 1908 yılına değin — 30 yıl — Bulgarlar, Arnavutlar ve Makedonyalılar mücadele birimlerini — komite ve çete-

[2] Aynı program bu konuda da örnektir. (Bk. Belge 1, s. 527).

[3] Yaşar Kemal'e göre "Eşkıyayı korku ve sevgi yaratır. Yalnız sevgi tek başına zayıftır. Yalnız korkuysa kindir" (**İnce Memed**, s. 65). (Bu gözlem E. J. Hobsbawn'a da ilginç gelmiştir, bk. not 4) — Yine bk. Ali Naci (Karacan), **"Ya Hürriyet, Ya Ölüm!"**.

[4] Bu konuya gelecek sayfalarda biraz daha ayrıntılı olarak değinilecektir. Konu birçok Batılı yazarların dikkatini çekmiştir, fakat genel bir teoriye sığdırılması fevkalâde zordur. Şu özelliği belirtmekte yarar var. Bu konuya asıl rengini veren Balkanlardır. Sorunun derinliğine inebilmek için de yalnız öyküleri değil, tarihsel belgeleri de gözden geçirmek gerekir. Nitekim E. J. Hobsbawn ünlü kitabı **Les Bandits** (Haydutlar) adlı eserinde böyle bir zorlukla karşılaşmıştır. Başka kaynaklara ayrıca değinilmiştir.

lerini— Osmanlı ülkesi içinde kurmuşlardır. Rumeli çete ve komite üretiyordu. Osmanlı Türkleri ve Araplar bu süreç dışında kalmışlardır. Ermeniler 19. yüzyılın sonlarında bu oluşa katılmışlardır.

Makedonyalılar'ın ünlü örgütü "Makedonya - Edirne İhtilâlci İç Örgütü" bu ortam içinde, 1893 yılında Selânik'te kurulmuştur[5]. Altı kurucusunun çoğunluğu öğretmendir[6]. Örgütün kısa adı ilk harflerden oluşan *VMRO*'dur *İç Örgüt* ya da sadece Örgüt olarak adlandırılmasının nedeni yalnızca Makedonya'nın coğrafi ve etnik sınırları *içinde* çalışacağını simgelemek isteğinden ötürüdür. Yapısı gereği gizlidir. Bununla beraber Doğu ve Batı Trakya'yı da etki alanı içine alması ilginçtir.

İç Örgüt'ün programına göre, bağımsız Makedonya ülküsüne sahip her Makedonyalı *VMRO*'ya üye olabilir. *İç Örgüt,* Makedonya'yı sekiz ihtilâl sancağına ayırmıştır (Selânik, Manastır, Serez, Drama, Usturumca, Melnik, Edirne). Her sancak ta ikişer kazaya ayrılmıştır. Her Sancak ve Kaza'da yerel birer komite vardır. Bunlar halkın eğitimi ve propaganda işleri alanında özerktirler, fakat yıllık kongreye birer delege göndermekle yükümlüdürler. Ayrıca, her Sancakta parasal durumu, Kongreye delege seçimini, esirleri, Osmanlı memurlarını gözlemek ve denetlemekle görevlendirilmiş üçer kişilik denetim kurulları vardır[7].

[5] Örgütün Bulgarca adı: **Viteşna Makedonska i Odrinska Revolütsionna Organizatsiya**. Baş harfleriyle kısaca **VMRO** (okunuşu İMRO) denir. Görüldüğü gibi yalnız Makedonya'yı değil Trakya'yı da kapsamaktadır. Onun için bazan **VMARO** (okunuşu İMARO) da denmektedir. Bu konudaki kaynaklarımız sınırlıdır. Başta **René Pinon**'un eseri: **L'Europe et l'Empire Ottoman** ve yine **Questions Actuelles de Politique Etrangère en Europe (1911)** adlı ortak eser içindeki **La Question de Macédoine** (s. 181 - 224) ve tarihçi **Albert Vandal**'ın söylevi (s. 234 - 237) — Bunlara çok yeni ve Balkanlı kaynaklar eklenmelidir. Bulgar Bilimler Akademisi yayını: **Macedonia, Documents and Material,** Sofia 1978 — Georges Castellan ve Nikolaj Todorov, **La Bulgarie,** s. 40 - 41 — N. Todorov, **A Short History of Bulgaria,** s. 72 - 75 — Makedonya Ulusal Tarih Enstitüsü ortak yayını: **Macédoine** (1981) — **The Epic of Illinden** (1973). Balkan yayınlarının büyük çoğunluğu milli dilde oldukları için yararlanmamız sınırlı kalmıştır. — Bulgar eylemleri için bk. Gr. Balkanski, **Historie du Mouvement Libertaire en Bulgarie.**

[6] Bazı tarihçilere göre kurucular arasında **Goçe Delçev, G. Petrov** gösterilmektedir (örneğin N. Todorov, **A.g.e.,** s. 73). Fakat Makedon kaynaklarında farklı isimler vardır bk. Ivan Katardzhiev, **The Internal Macedonian Revolutionary Organization,** s. 47 (**The Epic of Illinden** içinde, s. 47).

[7] René Pinon, **L'Europe et l'Empire Ottoman,** s. 161.

Komitelerin tutumunda sürekliliği sağlayan ilginç olay edilen yemindir. Üye adayı köy papazının hazır bulunduğu törende İncil, ıstavroz, tabanca ve hançer üzerine yemin etmekle ihtilâl uğruna en ağır özverilere katlanacağını, her türlü cezaya boyun eğerek, kabul etmiş oluyordu[8].

VMRO'nun eylemci ideologları birer vatan kahramanı sayılırlar. Bu grubun içinde *Gocé Delchev* (Goçe Delçef) en başta gelir. Onu *Ghiorcé Petrov* (Giyorçe Petrof), *Damé Gruev* izler. Yöneticilerin ön sırasında gelen *Yané Sandansky*' bir eylemcidir.

Entelektüel bir komitacı olan *Goçe Delçef* İç Örgüt'ün gerçek başıydı. Bağımsız Makedonya'nın kuruluşunu hiçbir dış müdahale ve yardıma başvurulmadan yalnızca kendi gücüyle gerçekleşmesinden yanaydı. Tutsaklık, tutsağın kendisinden doğuyordu. İç Örgüt'ün büyük ihtilâl hareketiyle değil küçük ve ayrı eylemlerle çalışmasını istiyordu. 1902 kongresinde bu sorunda öteki yöneticilerden ayrı ve azınlıkta kalmıştır. 1903 *İllinden hareketi* Delçef'e rağmen yapılmıştır[9].

Sandanski, Delçef'in tersine, tamamen eylemci bir çetecidir ve kalabalık bir çete'nin başıdır. Okuma yazmasının kıt olduğu söylenir. İç Örgüt'ün parasal durumunu yükseltmek amacıyla, gereğinde danışıklı dağa kaçırma eylemlerine girişmiştir. Bunlardan en tanınmışı *Miss Stone* olayıdır[10].

İç Örgüt'ün Makedonya üzerinde denetimini sağlamak için "devlet içinde devlet olması" ilkesi benimsenmiş ve kısa sürede seferber edilebilecek *yerel birlikler* ve *hazır birlikler* (çeteler) kurulmuştur.

VMRO 1902 yılına kadar yaygınlaşmış ve topladığı kongresinden sonra büyük bir isyan hareketi için karar gününü beklemiştir. *Delçef ve Gruev*'in muhalefetine rağmen bu hareketin başlangıç tarihi olarak *İllinden* (Aya İlya) (2 Ağustos 1902) günü kararlaştırılmıştır.

8 Ivan Katadzhiev, **A.g.e.**, s. 49. Bu yemin Bulgar örgütünün yemini ile (bk. Belge 2) ve de İttihat ve Terakki'ye giriş yemini ile karşılaştırılmalıdır (bk. Belge 5, 6).

9 Hristo Andonov - Poljanski, **Gocé Delchev and His Views**, s. 79 - 92 (**The Epic of Illinden** içinde).

10 Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 154 — Manol Pandevski, **Yané Sandanski, Revolutionary**, s. 165 (**The Epic of Illinden** içinde) — Enver Ziya Karal, başka olayları da açıklamaktadır, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s. 153 - 154 — Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 47.

Bu aşamaya on yıllık bir çetecilik olaylarına basa basa gelinmiştir. Çete savaşları 1898'de başlamış, bir yıl sonra her köyün ve kentin bir çetesi olmuştur. Makedonya dağları silah deposu haline getirilmiştir. "Komitacılar kararı veriyorlar, voyvodalar yıldırım hız ve şiddetiyle tatbik ediyorlardı"[11].

1902 yılı boyunca 1903 Ağustos'una kadar Selânik olaylarına ek olarak 86 çete savaşı yapılmıştır. Makedonya terör hareketleriyle sarsılmıştır[12].

İllinden olayı için dağlık Kruçevo (Kiçevo) kenti seçilmiş ve 2 Ağustos 1903 günü *Kruçevo Cumhuriyeti* ilân edilmiştir.

İsyan hareketi oniki gün sürmüş ve Osmanlı ordusu tarafından bastırılması zor olmamıştır. Osmanlı tarihçilerinin pek önemsemiş görünmedikleri olay, Makedonya tarihinin bir destanı sayılmıştır[13]. Olay bastırıldıktan sonra etkileri üçbuçuk ayda giderilebilmiştir.

Hareketin yenilgiyle sonuçlanması, her ne kadar örtülmek istense de, çetecilik hareketinin etkisini azalttığı kadar VMRO'nun prestijini hayli sarsmış ve iç bölünmelere neden olmuştur. VMRO, 1905 Rila kongresinden sonra, sağ ve sol (ılımlılık yanlısı) (terör yanlısı) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Bulgar VMRO'su da bu sırada ikiye ayrılmıştır. Ilımlı grup (Zonçef - Mihailosvki) ve terörcü grup (Sarafof'cular) birbirleriyle boğuşma halindeydiler.

Yugoslav kaynaklarına göre sol kanat (Delçef'çiler) Santralist partisi ve Bulgar Sarafof grubu ile birleşmişlerdir. Sağ kanat Ma-

11 Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 56.

12 Bir dizi Selânik olayı: Delçef'in Drama yöresindeki Ankista demiryolu köprüsünü atması (Mart 1903), Kokoş (Kılkış) yöresinde 180 kişilik iki büyük çetenin yağmalar, öldürmeler ve karakol baskınları, Selânik - Üsküp - Manastır demiryolu bombalanmaları (1903 baharı), Selânik Osmanlı Bankası'nın dinamitle uçurulması (28 Nisan 1903), Selânik limanında Fransız Guadelkivir gemisinin batırılması (Mayıs 1903), Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 59 — **Şevket Süreyya Aydemir** de bu konuyu ele almıştır, **Enver Paşa**, C. 1, s. 440 - 441.

13 Bu olay tarihçilerimizce pek önemsenmemiştir. Bk. Enver Ziya Karal, **A.g.e.**, s. 158) — Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 54, 153 — Bulgar tarihçileri olayı ortak bir başarı sayarlar, bk. N. Todorov, **A.g.e.**, s. 74 — **The Epic of Illinden** kitabı yalnızca bu olaya ayrılmıştır, özellikle Ljuben Lapé'nin yazısı, **The Republic of Krushevo**, s. 117 - 158 — Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa**, C. 1, s. 432 vd.

kedonya'nın Bulgaristan'a katılmasını isteyen *Virhovist* partisi ve *Zonçef - Mihailovski*'cilerle birleşmişlerdir.

1903'te Osmanlı devriyeleri tarafından öldürülen *Delçef*'in adını taşıyan ihtilâlci grup "Bulgar vahşiliğinden ve emperyalizminden", Bulgar Ekzarhlığının "merkeziyetçi zulmünden" yakınarak karşı tarafta çetin bir savaşa girmiştir. Komiteciler birbirlerini öldürmeye başlamışlardır. Bu boğuşma yer yer Osmanlı düşmanlığını ikinci plana itecek kadar şiddetli olmuştur[14].

3. *Bulgarlar ve "Çetecilik San'atı"*

1878'de kurulan Bulgaristan Prensliği ile ona bitişik Rumeli-i Şahane Vilâyeti'nin birleşmeleri (1885) Bulgarların, Osmanlı devleti ile ve komşuları ile ilişkilerindeki gerilimi daha da arttırmıştır. "Kaynayan milletler kazanı" Makedonya sorununu da büsbütün alevlendirmiştir. Komitacılığın bu gelişme içinde hızlandırıcı rolü olmuştur.

Bulgar komiteleri 1876 yılından sonra kurulmaya başlamışlardır[15] ve Bulgar siyasal yaşamının vazgeçilmez ve yaratıcı unsuru olmuşlardır. Bulgaristan, Balkan devletleri içinde çok partili rejimle komitacılığı kaynaştırmış bir ülkedir.

Meşrutiyet ilân edildiği yıl Bulgar parlamentosunda on siyasal parti vardır[16]. Çetelere gelince, hemen her köyün bir çetesi (Tseta)

[14] René Pinon, A.g.e., s. 198 - 202 — Ivan Katardzhiev, A.g.e., s. 54 - 57 — Mihailo Apostolski, The Strategy and Tactics of the Macedonian Revolutionary Movement, s. 36 (The Epic of Illinden içinde) — Dr. Aleksandar Hristov, La Constitution de l'Etat Macédonien, s. 40 - 41.

[15] Georges Castellan ve Nikolaj Todorov bu tür örgütlenmelerin 1876'da kurulmaya başlandığını belirtirler, A.g.e., s. 41 — Prof. Karal ilk Makedonya Komitesinin Sofya'da 1890'da kurulduğuna değinir, A.g.e., s. 151.

[16] Bu partilerin adları ve liderleri şöyle bir dizide saptanabilir:
1 — Narodniyaklar (Halk Partisi) (İvan Geşof)
2 — Liberal Progresistler (Zankovistler) (Dragan Zankof, Danef)
3 — Liberaller (Radoslavistler) (Basil Radoslavof)
4 — Genç Liberaller (Tonçevistler) (Tonçef)
5 — Nasyonal Liberaller (Stanbulovistler) (Genadiyef)
6 — Radikal Demokratlar (Neyço Çanef)
7 — Demokrat Parti (Kravelistler) (Malinof)
8 — Çifçi (Tarımcı) Grup (Stamboliski)
9 — Sosyalistler (Geniş Grup - Şiroki) (Sakasof ve Pastukof)
10 — Sosyalistler (Dar Grup - Tesni) (Blagoyef)
Bu liste, bir Meşrutiyet yazarının o günün bilgileri içinde verdiği bir tab- →

ardı. Papazlar, subaylar özellikle öğretmenler her yerde bir ihtilci odak kurma uğraşında idiler. İkiyüz üçyüz kişiye kadar çıkan u silâhlı ve disiplinli gruplar askerî eğitim görmüş, kişilerden oluuyordu. Ayrı kanunları ve mahkemeleri vardı. Şeflerine *Voyvoda* eniyordu. Kent çeteleri (Gradska tseta) ve köy çetelerine (Selska seta) ayrılan ve siyasal hayatı yakından kontrol edebilen bu örütler hızlı hareket yeteneğine sahiptirler. Sloganları "ya hürriyet a ölüm"dü (Süvbilda Elsemit)[17].

Çeteler (ve komiteler) siyasal partilerle ideolojik ve organik bağır kurmuşlardır. Siyasal partilerin bu alandaki tutumlarında pek z değişiklik olmuştur.

Çeteler yerli halkı örgütlemekle de görevliydiler.

Batı kamuoyu onlarla beraberdir.

Bulgarlar kendi VMRO'larını (Makedonya - Edirne Bulgar İhtiâl Komiteleri'ni) daha geç kurmuşlardır[18]. Yerel bölge ve semt konitelerinden oluşan bu örgüt federatif bir yapıya sahiptir.

Örgüt, tüzüğüne göre gizli ve ihtilâlcidir. Amacı Makedonya ve Edirne (Trakya) bölgesine tam siyasal bağımsızlığını kazandırmakır[19]. 'Bu alanda, gerektiğinde halka rağmen, ihtilâl uğruna, terör ylemlerine geçilecektir. Halkta, genel bir ayaklanma için öz saunma duyguları yaratılacaktır. Okullarda bu yönde eğitim yapıacak, buralar halkına kendi milliyetlerine olan bağlılıkları kayettirildikten sonra asıl düşmanla savaşılacaktır. Komitelere an-

lodur. bk. Tahir Lutfi, **Bulgaristan'da Partiler ve Onların Meslek-i Siyasileri (Merih,** 1327 - 1911, No. 2 - 72, s. 3) — **Bulgaristan'ın Haricî Politikası ve Siyasi Fırkalar (İkdam,** 5 Şubat 1325, s. 4) — **Bulgaristan'da Partiler (Yeni İkdam,** 15 ve 19 Mayıs 1328 - 1912) — Victor Kuhne, **Les Bulgares peints par eux - mêmes** (Paris 1917) — Karahisar Meb'usu Rıza Paşa'nın Meclis-i Mebusan'daki açıklamaları MMZC 1327 - 1911, C. 5, D. I, Si 3, 83. İçt., s. 2441 - 2442, 2455; C. 6, D. I, Si 4, 19. İçt., s. 401 - 402) — M. Şükrü: **Bulgar Siyasî Fırkaları (Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,** 29 Haziran 1918, No. 43 - 74, s. 827 - 828).

[17] Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 56.

[18] Bu tarihte Bulgar ve Yugoslav tarihçileri arasında görüş birliği yoktur. Makedonyalı araştırmacılara göre Bulgar örgütü ilk VMRO'dan iki yıl sonra 1895'de kurulmuştur, bk. Ivan Katardzhiev, **A.g.e.**, s. 57 — Bulgar kaynaklarına göre ise bu tarih 1896'dır, bk. **Macedonia**, s. 419.

[19] Örgüt programı (nizamnamesi) ile ilgili — belki de eksik — bilgilere göre ilk nizamname (bk. Belge 1) 1902 yılında değiştirilmiştir. Başbakanlık Arşivinde bulduğumuz Türkçeye çevrilmiş bu metin (bk. Belge 3, s. 529) eklemeler ve değişiklikleri içerir.

cak Bulgarlar üye olabilir[20]. Komitelere girecek olanlar kutsal kitap, tabanca, hançer ya da sağlanan herhangi bir silâh üzerine özel yemin ederler[21].

Örgüt yerel komitelerden oluşur. Yerel komiteler her bölgenin "eşrafından... öğretmen, papaz ve ileri gelen öğrencilerinden" kurulur.

Tüm örgüt Sofya'daki Merkez'e sıkı bir disiplin ve hiyerarşi içinde bağlıdır.

Komitelerle Bulgar Ekzarhlığı (Kilisesi) arasında sıkı bir bağlantı kurulacaktır. Ekzarhlık ve Makedonya - Edirne yöresindeki Bulgar ruhanî memurları Örgütün tüm kararlarından ve eylemlerinden ve her türlü durumlarından zamanında haberdar edilecektir[22].

Aynı zamanda *Dış Komite* olarak da adlandırılan Sofya'daki Merkez (Santral) komite'nin seçimle gelen ilk başkanı *Trayko Kitnaçef*'tir. Kısa bir süre ılımlı ve barışçıl bir politika izleyen Komite içinde, genç bir subay olan *Boris Sarafof*'un terorist bir grup kurmasıyla sarsıntılar başlamıştır. *Sarafof* grubuna karşı Profesör *Mihailovski* ve general *Zonçef* tarafından kurulan karşı grupla, belirtildiği gibi, boğuşma ve lider takımının birbirini öldürme dönemi başlamıştır[23].

1908: Öncesi ve Sonrası

Hürriyetin İlânı'ndan üç ay önce "Makam-ı Seraskerî"den Bab-ı âli'ye gönderilen bir yazıda (Bulgar) Makedonya - Edirne Cemiyeti'nin 1908 kongresiyle ilgili önemli bilgiler sunulur. Sofya'da 31 Mart 1324 tarihinde toplanan kongrede alınan kararların ana çizgileri belirlenir. Şöyle ki, *Mürszteg Programı* başarılı olamadığından bu vilâyetlerin bağımsızlığı elde edilinceye kadar kavga sürecek ve Edirne'nin ıslahat programı dışında tutulması protesto edilecektir. Kongre "revolüsyoner teşkilâtı" benimsemiştir. Çetecili-

[20] Bulgarca 1896 metni, madde 3 son fıkra (bk. Belge 1, s. 527). Türkçe metinde sadece "Makedonya ve havalisi ahalisinde arzu edenlerin" Cemiyete dahil olacakları kaydı vardır (madde 3, fıkra 1. Bk. Belge 1, s. 527).

[21] 1896 ve 1902 Nizamnamelerinde yemin şekli yoktur ve ayrıca saptanmıştır (metni için bk. Belge 1 ve s. 527 - 529). Bu konuda bazı açıklamalar için bk. E. E. Ramsaur, **A.g.e.**, s. 101 - 103.

[22] 1902 metninde durum çok açıktır (Madde 20, Bk. Belge 3, s. 529).

[23] René Pinon, **l'Europe et l'Empire Ottoman**, s. 121 - 129, 159 - 162 — Ali Naci (Karacan), **A.g.e.**, s. 161 — Şevket Süreyya Aydemir, **A.g.e.**, s. 432 - 433.

ğin faydasızlığı anlaşıldığından, çeteler yerine "muallimler" bulundurulacaktır. Çeteler yalnız silâhlı "propagantlara" karşı kullanılacaktır. Kongre "Emaret" hükümetini yetersiz bulduğu için hareketlerinde serbest olacaktır. Ekzarhlık her ne kadar Bulgarların "yegâne muallim-i şer'i-i medenisi" ise de, Komite politikasını beğenmemektedir ve bu politikadan Ekzarhlığı sorumlu tutacaktır. Silahlı hareket hürriyetin elde edilmesine zararlı olduğundan propagandaya şiddet verilecektir.

Ayrıca Sarafof ve arkadaşlarının katilleri Sandanski, Panitza, Kantarciyef ve Boynof Örgüt dışı tutularak, düşman ilân edilecek ve cezalandırılacaktır.

İkinci Meşrutiyet'in ilânından üç ay önceki durum buydu.

Bu hareketin barut fıçısı üzerindeki tepkisi ne olmuştur?

Çetelerin kentlere inerek yaptıkları çok uluslu dostluk gösterilerinin Manastır ve Selânik sokaklarını şenlendirmeleri, Sandanski'nin Nevrekop'ta Türklerle beraber silâh bırakması İttihat ve Terakki ile anlaşması gibi olaylar gerçeklerin sadece örtülmesine yaramıştır.

Örneğin Makedonya Cemiyeti'nin organı *Ellinden* gazetesi Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle Makedonya için kararlaştırılmış olan reformların bir yana bırakılacağı kuşkusu içindedir. "İnkılâbın" başlangıç tarihinden yalnızca sekiz gün sonra kamuoyuna iletilen bu şüpheye eklenen bir öğüde göre, Makedonyalılar bunca yıllık uğraşılarının meyvasından yoksun kalmamalı ve muhalefetlerini sürdürmelidir[24].

Makedonya sorunuyla çok yakından ilgilenen İngiliz Avam Kamarasında Hariciye Nazırı *Edward Grey* kötümser değildir. Nazıra göre çeteler dağılmıştır ve özel önlemler almaya gerek kalmıyacaktır[25]. Hariciye Nâzırı, 1909'da Lord Curzon'la beraber bu umudunu yineleyecektir[26].

[24] **İkdam**, 18 Temmuz 1324 (Bu haberde **Sandansky'nin Nevrekop**'ta **Türklerle** beraber silâh bıraktığı da bildirilmektedir).

[25] **İkdam**, 17 Temmuz 1324, s. 3.

[26] Osmanlı parlamenterlerinin 1909 Temmuzunda Londra'yı ziyaretleri dolayısıyla düzenlenen törenlerde Lord Curzon söylevinde Osmanlı Meşrutiyeti ve parlamanter rejimini övmüştür. Lord Edward Grey de söylevinde aynı konulara değinmiştir (**The Near East**, Vol. II, No. 16 July - August 1900, s. 25, 26) — Yine **The Times**'ın bu konudaki bir yorumu için bk. **İkdam**, 17 Temmuz 1324, s. 3.

Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri ve Federalist Parti

1908 yılında Bulgarların çetecilik politikasında iki önemli değişiklik olmuştur. İlk olarak "Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri" adıyla kurulan örgütün tedhişçi kuruluşların yerini aldığı ilân edilecektir. Osmanlı basını bu örgütü kamuoyuna "Kanun-ı Esasi Kulüpleri" olarak da tanıtmıştır, Rumlar ve Ermeniler de bu adı taşıyan kulüpler kurmuşlardır.

Aynı yıl kulüpler kongresi Selânikte toplanmış ve tümü de federatif bir yapı içinde düzenlenmiştir. Kulüpler bir Merkez Büro-su'na bağlanmış, genel başkanlığına da *Karayovof* getirilmiştir[27]. Karayovof açış konuşmasında tedhişçi çete örgütünden vazgeçilerek yasal Meşrutiyet Kulüplerinin örgütlenmesini istemiştir.

Kongreye Osmanlı parlamentosunun Bulgar asıllı iki üyesi, *Pavlof* (Üsküp) ve *Pançe Doref* (Manastır) Efendiler de katılmışlardır.

Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri, kentlerde yaygın olarak örgütlenmişlerdir. Bu arada İstanbul'da da "Dersaadet Bulgar Meşrutiyet Kulübü" kurulmuştur

Osmanlı basını Kulüpleri kuşku ile karşılamıştır. Bu örgüt aslında "Makedonya Merkez Örgütü"nün takma adıydı ve tamamen ayrılıkçı ve ihtilâlci bir örgüttü. Örgütün 15 maddelik bir programı olduğunu bildiren *Tanin*, bazı maddelerini de yayımlamıştır. Örneğin 11. maddeye göre, kulüpler sürekli olarak savaşa ve ihtilâle hazır bulunmalıydılar[28].

1908 yılında kurulan "Bulgar Demokratik Kulüpleri"nin birleşmesiyle ikinci bir örgüt olarak 1909 yılında "Federalist Bulgar Fırkası" aynı yıl Selânikte toplanan kongrede kurulmuştur[29].

Kongreye katılan bağımsız Makedonya eğilimli Selânik meb'usu *Dimitar Vlâhof Efendi, Sandanski, Panitza, Daskalof, Çarnopeyief, Çarkof* gibi isimler kurucular listesinde yer almışlardır. *Bayraktaroviç* adlı bir Türk de Üsküp delegesi olarak katılmıştır.

Kongrede alınan kararlar arasında köylerden kent merkezlerine kadar örgütlenme başta gelmiştir. Fransız gözlemcilere göre,

27 Fransa'nın Selânik Konsolosu Zarzecki'den Dışişlerine 5 Eylül 1909 tarihli yazısından. (AFE, Europe, Nouvelle Série 1908, 1909, Turquie Vol. 6).

28 Hüseyin Cahit (Yalçın), **Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadı'nın Programı** (**Tanin**, 7 Teşrin-i sâni 1324) — **Yeni İkdam**, 13 Mart 1326, s. 3.

29 Zarzecki'nin Dışişlerine 27 Ağustos 1909 tarihli yazısından (AFE, 211/ard, Europe 1908 - 1909, Turquie Vol. 41).

bu örgüt pek değerli kişilere sahip olmadığı için, örgüt Bulgarlar ve Makedonyalılarca önemsenmemiş olsa bile, ilerde ağır basıcı bir rol oynayabilecektir.

Her ikisi de Osmanlı ülkesi içinde kurulmuş olan bu örgütlerin ideolojik durumları Osmanlı basınınca değerlendirilmiştir.

Milli Federalist Parti Makedonyalıydı ve Osmanlı Meşrutiyetinin güçlenmesinde olumlu bir görev yüklenmek istiyordu. Bir Balkan konferedasyonundan yana idi.

İç Örgüt'ün sağ ve sol iki kanada ayrılmasında bu iki kuruluşun da ilişkisi olduğu söylenebilir.

"Meşrutiyet Kulüpleri" *Virhovist* partisine bağlı ve "ilhakçı" idiler. *Federalist Parti* ise, *Santralist* partiye bağlı idi. İlhakçı değildi ve "Selânik Grubu" diye de adlandırılıyordu. Daha ılımlı ve barışçı bir çizgide olması bir Balkan (ya da Doğu) Federasyonu kurularak, Makedonya'nın özerkliğini bu yoldan gerçekleştirme isteğinden ileri gelmekteydi.

Meşrutiyet Kulüpleri Osmanlı Meşrutiyetine karşı sert bir politika izlemiş ve Jön Türkleri (İttihatçıları) Abdülhamit yöntemlerine sapmakla suçlamıştır. Mebusan Meclisi'ne bir uyarma yazısı göndermiştir[30].

Her iki kuruluşun da ayrılıkçı nitelik taşıdıkları açıktır. Cemiyetler Kanunu bu tür cemiyetleri yasaklayınca ikisi de protestolarını esirgemiyeceklerdir[31]. Olayların baskısı altında kendilerini Balkan savaşları içinde bulacaklardır.

4. *Osmanlı Parlamentosunda Makedonya Sorunu ve Çetecilik Tartışmaları*

Osmanlı Mebusanı'nda Slav asıllı meb'usların sayısı 1. yasama döneminde (1908 - 1912) 10'a kadar yükselmiştir. *Mandelstam* bu sayıyı biraz aştığını da ileri sürmüştür. Bu meb'uslardan dördü Bulgar asıllıdır[32].

Bu sayı Mebusan Meclisi içinde küçük bir Makedonya yaratmaya yetmiştir. Balkanlı meb'uslar grubunun Arap ve Rum meb'us-

30 Zarzecki'den Dışişlerine 17 Ağustos 1909 tarihli yazı (AFE, aynı cilt).

31 Yazı İstida Encümenine havale edilmiştir (TV 1325 - 1909, Sayı 400, s. 4).

32 André Mandelstam, **Le Sort de l'Empire Ottoman**, s. 17 — Dankwart Rüstow ve Feroz Ahmad, **İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908 - 1918**, s. 247.

larca desteklendiği düşünülürse 100'ün üstünde, kalabalık bir topluluğun güçbirliği ile sağlanan destek ortaya çıkar. Kuşkusuz bu kalabalık grup üyelerinin kendi aralarında da görüş ayrılıkları vardır. Örneğin Yunanlılar Kiliseler Kanununda Bulgarlardan ayrılırlar, fakat her iki taraf da Cemiyetler ve Çeteler kanunlarında beraberdirler. Makedonya sorununda da farklılıklar sivridir.

Bu meb'usların ortak bir özellikleri daha vardır. Gerçi Kanun-ı Esasi "Heyet-i Mebusan azasının her biri, kendini intihap eden dairenin (bölgenin) ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların vekili hükmündedir" ilkesini kabul etmişse de (madde 71) bu meb'uslar ilkeyi hükümsüz kılmışlardır. Çünkü tümü de bölgeleriyle bağlıdırlar. Üstelik ayrılıkçı örgütlerin de üyesidirler. Bu özellik çok uluslu Osmanlı parlamentosu içinde bir çeşit etnik "emredici vekâlet" durumu yaratmıştır[33]. Ve hemen her birinin Osmanlıcı bir tavır takınmaları, gerçeği yansıtmayan aksine gerçekleri perdelemek için kullandıkları bir araç olmuştur. Fakat bu durum da tatmin edici sayılmamıştır[34].

Kesin olan husus, meb'usların Balkan işlerini iyi bildikleri ve sorunun üzerine hem duygusal, hem de tecrübeli şekilde eğildikleridir.

Makedonya (Rumeli) sorununun ne kadar çetrefil olduğunu anlatan bir meb'usa göre "kim anlatırsa ona hak vermek mümkündü"[35].

Balkanlı meb'uslar kendi iradelerinin hayli dışında gelişen sorunları dile getirirken, sürekli olarak milliyetçilik çatışmaları içinde kalmışlardır. Kendi aralarındaki milliyetçilik çatışmaları "Pan" akımlarının kesiştiği bölgelerden getiriliyordu. Sonra da etnik çıkarları doyuramadığı için Osmanlı hükümetlerine çatılıyordu. Balkanlarda, Osmanlı Türklerinden başka, herkes milliyetçiydi. "Millet-i hâkime" (Egemen ulus) sayılan Türkler İmparatorluğu "mu-

[33] Meb'usun tüm ülkenin değil de yalnızca seçim bölgesinin isteklerine göre hareket etmesi, etmediği takdirde meb'usluğunun son bulması emredici (bağlayıcı) vekâlet'tir. Eskimiş bir kurum sayılır. Kanun-ı Esasi'nin 71. maddesinde ise çağdaş bir anayasal kurum olan Umumî ve millî vekâlet söz konusudur. Fakat zamanımızda da çeşitli nedenlerle emrediciliğe dönüşüm olabilmektedir.

[34] Osmanlı olmak bağımsız bir devletin vatandaşlığını ortadan kaldırdığı için bu formül genel olarak benimsenmemiştir. Özellikle Makedonyalılar ve Bulgarlar bu duruma karşı olmuşlardır.

[35] Trayan Nali Efendi'nin konuşmasından (TV 1324, Sayı 111, s. 6).

hafaza etmek için" milliyetçilik davasına katılmıyorlardı. Osmanlı devletini ayakta tutabilmek için millî ve özel vatanları birleştirici bu "genel vatan" (vatan-ı umumî) politikasında İttihat ve Terakki kararlı gürünüyordu[36] ve bu açıdan geniş bir adem-i merkeziyet politikasını "ülke dağılır" kuşkusuyla reddediyordu. Muhalifleri ise var kuvvetleriyle muhtariyet (özerklik) politikasından yana idiler. Meclis-i Umumî'de iktidar - muhalefet bölünmesi bu konuda şekillenmiştir. Türkler millî şuurlarını 1911'den itibaren savunacaklar, "Balkan Harbi" bu bakımdan uyandırıcı bir şok etkisi yapacaktır.

Çete - komite konusu özellikle Mebusan'ı sürekli olarak meşgul etmiştir. Bu alandaki tartışmalar küçümsenemiyecek kadar önemlidir. Çünkü Çetecilik 1908 - 1913 döneminde de sürdürülmüştür. 1908 yılında sanıldığından çok ciddî açıklamalar yapılmıştır. Ve çeteciliği önlemek için kanun çıkarılmıştır.

Bu konuda en büyük uzman olan eski Rumeli Müfettiş-i Umumî'si Sadr-ı âzâm Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mebusan'daki açıklamaları bu alanda kaynak olacak değerdedir. Tecrübeli Sadr-ı âzâm Priştine Meb'usu Hasan Bey'in takririne verdiği cevapta hassas noktaları aydınlatıyordu: Bulgar - Makedon çeteler 1313 (1897) yılından itibaren faaliyete geçmişlerdir. Yunan çeteleri ise 1320 (1904) yılından itibaren görülmeye başlamışlardır. 1908 yılındaki bilanço şudur: 110 Bulgar, 80 kadar Rum, 30 kadar Sırp, 5 kadar Ulah çetesi. Sadr-ı âzâm Balkan toprağından nasıl çete fışkırdığını anlatmak istercesine şu gözlemi dile getirmiştir. Çeteler o kadar çoktur ki birini imha ederseniz yerine başkası geliyordu, "yani bir sene içinde 20, 30 bazen 80 çete imha edilmiş olduğu halde çetelerin adedini azaltamadık"[37].

Yabancı jandarma örgütü kumandanı İtalyan Degiorgis Paşa da aynı kanıdadır ve 4600 kişiye varan birliklerinin bunlarla başedemiyeceğinden yakınmıştır.

Sosyalist ve Bulgar asıllı *Vlâhof Efendi* çeteciliğin sosyo-ekonomik kökenleri üzerinde durmuştur: "... Devr-i sabıkta Rumelide mevcut ihtilâl komitelerinin kuvvetini yarıcılar, kesiciler, ırgatlar teşkil ediyordu ve o komitelerin azaları yüzde seksen bu sınıftandır. Bu komiteler ahali sınıfını müdafaaya çalıştılar... Ameleyi feo-

[36] Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey'in (Menteşe) "Vatan-ı Umumi" teziyle ilgili konuşması için bk. MMZC 1327 - 1911, C. 5, D. I, Si 3, 100. İçt., s. 3026 - 3027.
[37] TV 1324, Sayı 110, s. 5.

dallerin *eksploatasyonlarından* (= sömürülerinden), iktisadî suiistimallerinden kurtarmak ve onları arazi sahibi yapmak için çalışıyorlar"[38].

Bunlar hükümetin para eşkıyasına karşı çıkan siyasal çetelerdi[39].

Bu tartışmalar hayli uzun sürmüştür. Mahmut Şevket Paşa her çeşit çete ile savaşı önerirken, Halil Bey çetecileri kendi halklarının düşmanı "cinayetçi" örgütler olarak nitelemiştir[40].

Çetecilik kanunla önlenememiştir.

Avrupa kamuoyu özellikle *Sir Henry F. B. Lynch* ve *Buxton kardeşlerin* Londra'da kurdukları çeteleri koruyucu Balkan Komitesi aracılığı ile durumu tek yanlı olarak yansıtması çete hareketinin en büyük güvencesiydi. Buna sayıları gittikçe artan Konsoloslukların da birer sığınak görevini üstlendikleri eklenmelidir[41].

Avrupa kamuoyu bütün bu olayları mazlum bir milletin kurtuluş atılımları olarak ilgiyle karşılıyor, zâlim ilân ettiği Türkleri (Osmanlı'yı değil) kınıyordu.

Mebusan Meclisi'nde ortaya konan gerçeklerden biri de Türk olmayan meb'uslarla bazı devletler arasındaki ilişkidir. Bir meb'us'a göre "... nerede bir Rum milleti efradı (bireyleri) varsa... onun yanında bir Yunanistan mevcuttur. Bizim mülkümüzde Bulgar Osmanlıları mevcut olduğu halde onun yanıbaşında bir Bulgaristan mevcuttur..." Ve şu sonuca varılır: Eğer bu iki hükümetin varlıklarında Rumlar, Bulgarlar suçlu durumunda tutulursa, o ülkede hiçbir zaman bir iyilik elde edilemez[42].

Bu görüşü benimsemeyenler de vardır[43].

[38] MMZC 1326 - 1910, C.3, D. I, Si 3, 12. İçt., s. 270.

[39] Kozan Meb'usu Muradyan Efendi'ye göre iki tür dağa çıkmak vardı. "Son ıstılahta çete dediğimiz" bu kuruluşlar "başkasının hukukunu muhafaza için dağa çıkmıştır", bu nedenle köylü onu korur (MMZC 1327 - 1911, C. 4, D. I, Si 4, 63. İçt., s. 1797).

[40] Mahmut Şevket Paşa'nın konuşması için bk. MMZC, aynı cilt, s. 1798 — Halil Bey'in konuşması için bk. MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 14. İçt., s. 377.

[41] Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. E. E. Ramsaur, **The Young Turks**, s. 101 - 102 — Osmanlı parlamanterlerinin 1909 Londra ziyaretinde bu komite adına övgülü sözler söylenmiştir (**The Near East**, A.g. sayı, s. 27) — Yine bk. **Buxton'un Propagandası, Sofya Mektubu** (**Tanin**, 12 Eylül 1332).

[42] Zöhrap Efendi'nin konuşmasından MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 14. İçt., s. 244.

[43] Örneğin Boşo Efendi, MMZC, aynı cilt, s. 266.

Fakat asıl önemli olan, "efradının" yanındaki devleti de politikası içine almış olan büyük devlettedir. Bazı meb'uslar bu duruma da dikkati çekmişlerdir. Örneğin *Nali efendiye* göre, sorun (Makedonya) Avrupa parlamentolarını bile işgal ediyordu. Oysa "... memalik-i Osmaniyede Makedonya meselesi yoktu. Rusya'nın parmağı" kısaca "panslavizm şirketi" vardı ve mesele emperyalizm sistemi içindeki yerini alıyordu[44].

Osmanlı parlamentosu bir adım daha atar. Ve Balkan - Slav birliği karşısında, Osmanlı dış politikasının nasıl yönlendirileceği daha 1909 yılında sorulmuştur.

Ergiri meb'usu Müfit Bey verdiği önergede ilginç bir durum üzerinde hassasiyetle durarak Balkanlardaki Slav devletlerin siyasal bir anlaşmaya yöneldikleri, böylece Şark'ta kuvvetler dengesinin bozulacağını ve Osmanlı devletinin bu ihtimale karşı önlem alması gerektiğini vurgulamıştır[45].

Osmanlı hükümetleriyle Balkanlı meb'uslar arasındaki diyalog, Müslüman ve Hıristiyan meb'uslarla büyültülerek 1913 yılına kadar sürecektir. Bu tarihten sonra 3. yasama döneminde (1914 - 1918) hafifleyecek ve yalnız Rumlarla tartışmalara dönüşecektir.

1913 yılına kadarki çatışmalar zaman zaman sertleşmiş ve milliyetçilik tartışmalarına dönüşmüştür ve 1908'de uç vermiştir. Örneğin Panço Doref efendi'nin Bulgaristan'a devlet demesi tepkiyle ve "Bulgaristan devlet değil" protestolarıyla karşılanmıştır. Bulgar meb'usun yanıtı ilginçtir: "Sansür yüzünden Osmanlı halkı bu vilâyetlerin devletleştiğini göremedi"[46]. Yine Meclis'te "Makedonya" sözcüğünün kullanılmasına karşı çıkılmış, "Rumeli" denmesi istenmiştir[47].

Silâh toplama kanununa karşı çıkan Pavlof efendiye çeteler yüzünden ölen Osmanlı askerlerinin hesabı sorulmuştur[48]. Dalçef efendinin zulüm gören Bulgarlardan sözetmesi üzerine İbrahim Hakkı Paşa (Sadr-ı âzâm) getirdiği belgelerin fotokopilerini Meclis kürsüsünden okuyarak "Edirne - Makedonya büyük ihtilâl plânından" bölümler açıklamıştır[49].

[44] Not 35'deki konuşmasından.
[45] Ergiri Meb'usu Müfit Bey'in takriri geçiştirilmiştir. (Metni için Belge 4, s. 532). (TV 1325, Sayı 389, s. 5 - 6; Sayı 393, s. 7 - 9).
[46] TV 1324 - 1908, Sayı 93, s. 4, 8.
[47] TV 1324, aynı sayı, s. 116 - 117.
[48] MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 10. İçt., s. 234.
[49] MMZC 1326, C. 3, D. I, Si 3, 13. İçt., s. 361.

1912 yılında, Meclis'in ikinci kez feshine değin süren bu diyologun son bölümü Arnavutların şiddetli tartışmalarıyla kapanacaktır. Halil Bey "Elveda Rumeli" tiradını okuyacak[50], Cavit Bey içli Rumeli tablosunu çizecektir[51].

Bazı meb'uslar çok kötümserdirler. Rumeli'den "nasıl olsa kovulacağımıza göre" burayı "kendiliğimizden bırakarak, Anadolu'ya çekilmeyi" öğütlemişlerdir[52].

5. *Balkan Komiteciliğinin Türk Örgütlerine Etkisi*

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden (1878) Balkan savaşlarının sonuna değin (1913) Osmanlı Avrupasını kaplayan doğa örtüsü içinde komitelerin ve çetelerin kendiliklerinden fışkırır gibi ortaya çıkmaları özellikle Türk toplumu üzerinde etkili olmuştur.

Osmanlı ülkesi içindeki bu oluş Abdülhamit'e bağlı siyasal düzene karşı ihtilâlci bir muhalefettir. Paris Jön Türkleri (Ahmet Rıza Bey grubu) Rumeli'de şubeler açmışlardır[53]. Bulgarların "teşkilâtçılığını" övmüşler ve örnek göstermişlerdir[54]. Bütün bunlar 1906 yılından öncedir.

[50] MMZC 1330 - 1914, D. III, Si Fevkalâde, 3. İçt., s. 20.

[51] Cavit Bey'in 1330 (1914) Bütçe konuşmasından (MMZC 1330 - 1914 D. III, Si 1, 25. İçt., s. 432).

[52] Öneri Kütahya Meb'usu Ferit (Tek) Bey'e aittir. Hüseyin Cahit Bey'in düşüncesi: "... Rumeli'den kovulmak... Bu kelimenin o vakıt kalbimde hasıl ettiği acıyı hâlâ unutamıyorum... Ferit Bey hükümet başında olsaydı acaba düşündüğünü yapabilir miydi?" (**10 Yılın Hikâyesi**, Yedigün, Sayı 176). Balkan yenilgisinden sonra bu öneriler artmıştır.

[53] "**Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Umur-u Dahiliye Şubesi Müdiri Dr. Bahattin Şakir'in 1906 Marttan 1907 Teşrin-i sâni'ye Kadar Yapılan Muhabere Kopyası**" defterinden çıkarabildiğimiz kadar 1906 yılı ve öncesinde Rumeli'de kurulan şubeler: Kızanlık, Rusçuk, Vidin, Burgaz, Bulgaristan Merkez, Filibe, Balçık, Köstence, Dobruca.

[54] Paris Jön Türklerinin Bulgar komiteciliğini ve Balkanlardaki oluşları yakından izledikleri anlaşılıyor. İttihat ve Terakki'nin "Bulgar komitesi gibi nasyonalist bir fırka olmadığı" sık sık belirtilmiştir (örneğin Aynı defter, s. 396, 404). Bununla beraber Bulgar modeli beğenilmektedir: "... Makedonya'yı vatanımızdan koparmak isteyen **Sarafof**'un Jön Türkler aleyhine Paris'te neşrolunan **Européen** risalesinin iki üç sene evvelki nüshalarından birinde yazdığı bir makale **Teşkilât** (**VMRO** olacak) hakkında bize ufak bir fikir verebilir. "İnsan mesleğinin selâmet veya adem-i selâmetini dostlarının takdiratından ziyade düşmanlarının itirazatında görebileceği için **Sarafof**'un makalesi bizim için her cihetle şayan-ı istifadedir" (**Kopya Defteri**, s. 21) — Makedonyalıların yanlış hareketleri sonucu "Avrupa sermayedar- →

1906 yılında "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" bir yıl sonra *İttihat ve Terakki* adını alacaktır, bir yıl sonra da Abdülhamit rejimini devirecektir.

Osmanlı Türkleri —özellikle Ordu— Abdülhamit rejimine karşı kabaran Balkanlı muhalefet sistemine, bu ortamın yarattığı kurumların örneğinde "teşkilâtlanarak" katılmışlardır. Onlar da "Niyazi'ler Enverler" olarak, Makedonyalılar gibi "Çeteye çıkmışlardır". Ve Balkanlaşma sürecine belirtildiği gibi en son ve ucundan katılmışlardır. Enver Paşa'nın durumu, bunu, tüm açıklığı ile kanıtlar[55].

Örgütlenme Balkanlıdır[56]. Yemin Balkanlıdır[57]. Yemin töreni Meşrutiyet ilân edildikten sonra bile aynıdır ve Tanin gazetesi başyazarı da Balkanların ihtilâlci koşullarına göre and içmiştir.

İttihat ve Terakki her zaman bir "komite" İttihatçılar da komiteci" olarak kabul edilmişlerdir[58].

1906 "komitesine", yapısal bakımdan başka etkiler ve örnekler olmuş mudur ve var mıdır?

Kuşkusuz başta Masonluk gelecektir. Özellikle Selânik ve Manastır'da ve öteki kentlerde Loca'lar çok etkindiler ve gizli fakat özgür bir hava içinde çalışmışlardır. Jön Türkler Locaların'da yetişmişlerdir (Bk. s. 382). Masonluğun yanı sıra bâzı tarikatların da etkisi yadsınamaz (Bektaşilik, Mevlevilik, Melâmilik gibi)[59]. 1906'nın ihtilâlci Jön Türkleri —belki de bilincine varmadan— bütün bu öğeleri Balkanlılık potası içinde kaynaştırma durumundaydılar. İçinde yetiştikleri, kendilerini yoğuran ortam onları başka türlü hareket ettiremezdi. Kendi yaratmadıkları koşulların çizdiği yolda yürümeye mecburdular. Başka seçenekleri yoktu. Paris'liler bu yöntemi bilmiyorlardı.

larının hizmetkârı olmaktan başka bir şey" kazanmıyacakları da belirtilmiştir (Aynı **Defter**, s. 390).

55 Charles Roden Buxton, **Turkey in Revolution**, s. 48.

56 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk statülerine bk. s. 39 vd.

57 Enver Paşa'nın ve Hüseyin Cahit Bey'in yemin törenleri kendi kalemlerinden verilmiştir (Bk. Belge 5, 6, s. 532 - 533) — Alber Fua'nın töreni, kendi kaleminden olarak bk. **Mécheroutiette**, Sayı 51, Şubat 1914, s. 15 - 16.

58 Tüm yaşamı boyunca muhaliflerinin oybirliği ile üzerinde durdukları ve işledikleri tema budur. Londra'daki Balkan Committee'de yapılan törende Sir Edwin Pears söyleviode "... Ottoman Committee of Union and Progress" (Osmanlı İttihat ve Terakki **Komitesi**) sözünü kullanmıştır (**The Middle East**, aynı sayı, s. 28).

59 E. E. Ramsaur bu konuyu ilginç bir açıdan incelemiştir, **A.g.e.**, 104 - 108.

Bu tür bir eylemle ülkenin başka bölgelerinde harekete geçilip geçilemiyeceği, "Anadolu'ya geçip Bulgarlar gibi komite kurarak" Yıldız'a karşı kavga vermek de önerilmişti[60]. Fakat Rumeli farklıydı, "burada hürriyet ve millî hâkimiyet hükümran oluyordu. Herkes ümit, neşe, galeyan (coşkunluk) içindeydi[61]. Balkanların siyasal "mücadeleye" verdiği hız, kazandırdığı boyut İmparatorluğun başka bölgelerinde görülmüyordu. Yoktu. Balkan yöntemleri yeniydiler, etkindiler. Denenmişlerdi.

1913'ten itibaren Rumeli perdesi kapanacak, benzer eylemler Arap ülkelerinde devam edecektir. Ermeni çetelerinin Doğu'daki hareketleri artacaktır.

60 Şevket Süreyya Aydemir, **A.g.e.**, s. 512.

61 Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in 31 Mart günlerindeki bu görüşü daha sonrası için de geçerliydi, (**10 Yılın Hikâyesi**, Yedigün, Sayı 161).

6. Balkan ve Makedonya Örgütleri'ne İlişkin Belgeler

BELGE 1

Makedonya - Edirne Bulgar İhtilâl Komitelerinin Tüzüğü*

1896

BÖLÜM I

Amaç

Madde 1 — MEBİK'in amacı Makedonya ve Edirne (Odrin) bölgesinin tam siyasal bağımsızlığını kazanmasıdır.

Madde 2 — Bu amacın gerçekleşmesi için 1. maddede sözü edilen bölgenin Bulgar nüfusu arasında, basın aracılığı ile veya kulaktan kulağa ihtilâlci fikirler yayılmalı ve genel bir ayaklanma hazırlığı için özsavunma duyguları yaratılmalıdır.

BÖLÜM II

Bileşim ve Yapı

Madde 3 — Üyelik, cinsiyet farkı gözetilmeksizin, topluluğun gözünde dürüstlük ve ahlâk dışı faaliyetlere karışmamış, özgürlüğün İhtilâlci Davasına herhangi bir şekilde hizmet etmeye söz veren her Bulgar'a açıktır.

Madde 4 — Her komitenin üyeleri, her birinin başkanı lider tarafından atanmış olan gruplara ayrılmıştır. Başkan da dahil olmak üzere her üyenin sorumlu komite tarafından verilmiş bir numarası vardır. Her üye yalnızca grubunun üyelerini ve başkanını bilir, başkan ise yalnızca komitenin liderini ve aracısını bilir.

Madde 5 — MEBİK bölge, semt ve köy komitelerine ayrılmış olup bütün bu komitelerin üstünde Dâva'nın genel faaliyetini yöneten ve onu temsil eden, MEBİK Merkezi yer almaktadır. Bölge ve Yerel Komitelerin sayısı Merkezî Komite, semt komitelerinin sayısı bölge komitelerince, köy komitelerinin sayısı ise bölge komitelerince belirlenir.

Madde 6 — Her komitenin bir yönetim organı vardır. Bölge komitelerinin yönetim organı MEBİK Merkezince, semt komitelerinin yönetim organı bölge

* **Macedonia**, (Bulgar Bilimler Akademisi, Tarih Enstitüsü yayını, Sofia 1978) s. 419 - 420 (Orijinali Bulgarca olan bu metnin İngilizcesinden **Dr. Sema Kalaycıoğlu** tarafından çevrilmiştir).

komitelerince seçilir ve Merkez Komitesince atanır, köy komitelerinin organları ise semt komitelerince atanır. Belli durumlarda MEBİK Merkezi'nin, bölge veya semt liderliğini, üyeler arasından birisine veya dışarıdan yetkilendirilen bir kişiye bırakma hakkı vardır.

Madde 7 — Yönetim organının her üyesi MEBİK Merkezince verilen bir numaraya sahiptir.

Madde 8 — MEBİK Merkezi'nin, üzerinde bir bayrak, kılıçlar, tüfek ve bomba, Makedonya - Edirne Merkez İhtilâl Komitesi yazısı bulunan 2 cm. 66 mm. çapında çevresi olan bir mührü vardır. Bu mühürle Merkez Komitesi önemli belgeleri damgalar.

Madde 9 — Her bölgesel, semt ve köy komitesinin bağlı komitelerle haberleşmek için gizli postası vardır.

Madde 10 — Her komitenin, iç ve dış düşmanlarının faaliyetlerini izleyici kendi gizli polisi vardır.

Madde 11 — Her komite bir üst komiteyi bölgesindeki faaliyetlerden haberdar eder ve her ay sonunda her konudaki faaliyetleri hakkında rapor verir.

BÖLÜM III

İhtilâl Komitelerinin Maddesel Araçları

Madde 12 — İhtilâl komiteleri, 1) Gönüllü bağışlardan, 2) Düzenli üye ödentilerinden, 3) MEBİK Merkezince uygunluğu kabul edilmiş yollardan, ya da yerel komitelerin Merkez Komitesiyle yaptığı ön anlaşmalara göre toplanan paralardan gelir sağlar.

BÖLÜM IV

Cezalar

Madde 13 — Dâva'yı ihlâl etmekten suçlu bulunan her kişi, işçi olsun olmasın, Bulgar olsun olmasın, cezalandırılır.

Cezası yerel komitece belirlenir ve Merkez Komitesi'nin izniyle infaz edilir.

Madde 14 — Ayrıntılı iç kurallar bu tüzük esasına göre hazırlanmıştır.

BELGE 2

Bulgar Makedonya - Edirne Komitecilerinin And İçmesi*

Madde 15 — Komiteye girişte her üye aşağıda yazılı andı içer:

"Tanrım, imanım ve şerefim üzerine yemin ederim ki, Makedonya'da ve Edirne bölgesinde yaşayan Bulgarların özgürlüğü için ölünceye kadar savaşa-

[1] İngilizce metinde Komite ismi baş harflerinden oluşturulan BMARC (Bulgarian Macedonian - Adrinople Revolutionary Committees) kısaltması kullanılmıştır. Türkçesi MEBİK olabilir. Bulgarcası "BMOPK"dır.

* **Macedonia**, s. 422 (Doçent Dr. Ersin Kalaycıoğlu çevirisi). Bu yemin İttihat ve Terakki Nizamnamesindeki yeminlerle karşılaştırılabilir (bk. s. 49, 53, 525 ve not 54 ayrıca s. 532, 533).

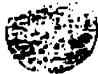
cağım; başkanlığa kayıtsız şartsız boyun eğeceğim ve emirlerini itirazsız uygulayacağım; bugünden itibaren kendimi adamış olduğum Dâva'nın sırrına göreceğim, işiteceğim ve anlayacağım hiçbir sözle ya da eylemle ihanet etmeyeceğim. Yeminimi çiğnersem, şu öptüğüm tabanca ya da hançerle bir yoldaşım beni öldürsün".

Yemin, Kutsal Kitap, tabanca, hançer ya da sağlanan herhangi bir silâh üzerinde edilmekteydi. Yemin eden kişi üç kez eğilerek, anılan eşyaları öpmekteydi. Yemin bitince yeni üye onları yine öpmekteydi. Töreni herhangi bir üye yaptırabilirdi, fakat bir papazın yönetmesi yeğ tutuluyordu.

BELGE 3

Bulgar VMRO Örgütünün 1902 Nizamnâmesinin Çevirisini Bildiren Sunuş Yazısı ve Nizamnâme*

Bulgar Cemiyet-i fesadiyesinin tertib edüb elde edilen nizamnâmesinin bir suret-i mütercemesinin melfufen arz ve takdimine ictisar olunur. Ferman.

27 Haziran 318
Kulları
Ferit
(Mühür)

Makedonya Edirne Cemiyet-i Hafiye-i İhtilâliyesi Nizamnâmesinin Suret-i Mütercemesi

Bâb-ı evvel

Birinci Madde — Makedonya Edirne Cemiyet-i hafiye-i ihtilâliyesi bir maksada müstenid olarak Makedonya ve Edirne'nin harbente-min-i idare-i muhtariyeti içün havali mezkûre ahalisi aleyhinde cins ve mezheb tefrik etmeksizin tehacümat ve tecavüzat-ı cebrcûyanede bulunmak fikr ü emelindedir.

İkinci Madde — Bu fikr ü emelin te'min ve tervic-i husûlü içün havali-i mezkûrede milel-i muhtelifeyi muhafaza-i milliyete teşvik ve tergib eyleyen milel-i mezkûre seramedan erbab-ı hamiyetinin ezilmesi taht-ı vücûbdadır. Bunlar kendi milliyetlerini nazar-ı itibar ve itinaya almayacak bir hale ge-

* BBA - Yıldız Perâkende Bölümü.

tirildikden sonra asıl büyük düşman ile uğraşılacaktır. Bundan başka efkâr-ı ahaliyi harb ü ihtilâle yatırmak üzere ezher cihet ve ledilhacce cebren imal-i nüfuz edilmekte ve mekteblerde talebeyi harb ü isyana tarafdar edecek bir suretde telkinat ve tedrisatda bulunulmaktadır. Bu da havali-i mezkûredeki ale-l-umum ahaliyi ref'-i liva-yı isyana tahrik etmek içündür.

Bâb-ı sânî

Üçüncü Madde — Cemiyet her memalik eşrafından, muallimlerinden, papazlarından ve ileri gelen talebelerinden müteşekkil yerli komitelerden mürekkebdir.

Dördüncü Madde — Makedonya Edirne havalisi ahalisinden arzu edenler cemiyete dahil olacaklar ve bunlardan gayrı hiçbir kimse fikr ve maksad-ı hakikisi bilinemiyeceği cihetle cemiyete kabul olunmayacaktır. Çünkü aksa-yı emel edinen idare-i ahraranenin te'min-i husûlüne çalışmak içün hayra alet olacağını ancak bir Makedonya ve Edirneli cidden taahhüd edebilir.

Beşinci Madde — Her yerdeki komiteciler onar onar taksim ve her kısım bir onbaşıya tevdi' edilmektedir.

Altıncı Madde — Bir mahaldeki komitecilerin umumu komitecilerin ileri gelenlerinden müteşekkil o memalik komite meclis-i idaresi tarafından idare kılınmaktadır. Komiteler sınıfça dörde münkasımdır. Vilâyet, liva, kaza, kurra-yı cesime komiteleri.

Yedinci Madde — Kurra-yı cesime komiteleri, kaza komitelerine ve kazadakiler liva ve livadakiler vilâyet komitelerine müteselsilen tabi'dir. Bunların umumunun âmiri Sofya'daki cemiyetin merkez-i idaresidir.

Sekizinci Madde — Her memalik komite idare azaları aynı memalik komitecileri tarafından intihab olunur. Ve fakat müntehibler kendi dairelerinden büyük ve meselâ bir kariyenin müntehibleri o kariyenin mülhak bulunduğu kaza komite meclis-i idaresi tarafından tasdik olunur. İdare-i merkeziye ledilhacce ve mevadd-ı mühimme ve müstacele hakkında doğrudan doğruya her bir memalik komitecilerine talimat ve tarafından vekil-i murahhas gönderebilir.

Dokuzuncu Madde — İdare-i merkeziye azaları ba'd-el-muhabere umumiyetle komite şubeleri bulunan mahallerin vekilleri tarafından intihab olunur. İntihabat zaman lüzûm gösterdiği esnada icra kılınır. Vakt-i intihabın tayini idare-i merkeziyeye aittir.

Onuncu Madde — İdare-i merkeziye içün intihab olunan azaların vakt-i ic timaları yalnız liva ve vilâyet şubelerine bildiriliyor.

Onbirinci Madde — Her memalik komitecilerin kumandanları doğrudan doğruya idare-i merkeziyeden ahz-ı talimat ederler.

Onikinci Madde — Her bir memalik kumandanlarına idare-i merkeziyeden birer nâm-ı müstear verilmektedir.

Onüçüncü Madde — İdare-i merkeziyenin mühr-ü resmisinin ortası bayrak, kılıç ve esliha-i muhtelife ve mermi resmini havi olduğu gibi etrafında "Makedonya Edirne Cemiyet-i Hafiye-i İhtilâliyesi Merkez-i İdaresi" ibaresiyle imlâ edilmişdir. Mezkûr mührün cesameti ile alâmat-ı farika-i sairesi idare-i merkeziye tarafından komitenin şuabatına suret-i hafiyede tarif ve iş'ar edilmişdir.

Ondördüncü Madde — Komitecilerin teati-i muhaberat etmek içün hususî ve hafî postacılara malikdir.

Onbeşinci Madde — Haric ve dahildeki düşmanların ahvalinden haberdar olmak ve kendilerini muhataradan muhafaza etmek içün her komite şubesi memurin-i hususiye-i hafiye istihdam edilmekdedir.

Onaltıncı Madde — Her komite şubesi teselsülen mülhak bulunduğu diğer komite şubesine cereyan eden ahvale ve hususat-ı saireye dair her ayda mufassal bir vukuat jurnali ita eylemeğe mecburdur. Mezkûr jurnallerin ahval-i fevkalâde zuhurunda her hafta başında verilmesi lâzımdır.

Bâb-ı Sâlis

Onyedinci Madde — Cemiyetin menabi'-i serveti üçdür. Birinci bilrıza verilen ianat, ikinci daimî suretde muayyen bir meblâğı itayı taahhüt edenlerden toplanılan meblâğ, üçüncüsü idare-i merkeziyenin tensib edeceği süver ve tedabir ile istimal kılınan paradır.

Bâb-ı Rabi'

Onsekizinci Madde — Cemiyetin âmâline mugayir bir hareket eden her kim olursa olsun düçar-ı mücazat olacaktır. Nev'i- mücazat cürm ika eden mahallin komite idaresi tarafından tayin ve tensib kılınacak ve idare-i merkeziyenin tasdikinden sonra ceza fiilen icra kılınacaktır.

Ondokuzuncu Madde — Bu nizamnâme esas ittihaz kılınarak her memalik ihtiyacatıyla mütenasib diğer hususi nizamnâmeler tertib ve tanzim ve mahallerine irsâl kılınmışdır.

Yirminci Madde — Dersaadet Bulgar Eksarhiyasıyla Makedonya Edirne havalisindeki Bulgar memurin-i duhaniyesi cemiyetin icraat ve mukarreratından ve sair her türlü ahvalinden vakt ü zamanıyla haberdar edilecektir.

BELGE 4

Ergiri Meb'usu Müfit Bey'in Balkan Slav Devletlerine İlişkin Önergesi*

"Balkanların Slav devletleri akd-i ittifak-ı siyasiyeye teşebbüs eylemiş olup bunun husulü halinde Şarkta muvazene-i kuvvanın muhtel olmağla devletimizin ihtimal-i mezkûre karşı şimdiden ittihaz-ı tedabir-i diplomatika etmiş olup olmadığının ve âhiren Bulgaristan reis-i vükelâsı ile Hariciye Nazırı Sobranye'deki nutuklarında hukuk-ı düvele birtakım yeni nazariyeler ithali ile ilerde umur-ı dahiliyemize müdahale hak ve selâhiyeti iddia eyleyeceklerini ima eylediklerinden hükümetimizin bu tecavüzat-ı mutasavvereye karşı müteyakkız bulunup bulunmadığının ve bu hususta düvel-i muazzamanın enzar-ı dikkatini celbedip etmediğinin Hariciye Nazırı Paşa Hazretlerinden istizah edilmesini teklif ve talep eylerim".

9 Teşrin-i sâni 1325
Ergiri Meb'usu
Müfit

BELGE 5

Enver Bey'in (Paşa) Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne** Giriş Yemini***

"Sağ elim Kur'an-ı azim-üşşân, sol elim bir kama ve bıçak üzerinde olduğu halde, 1293 Kanun-ı Esasi'sinin istirdadına (geri alınmasına) ve bu uğurda hiçbir şeyi esirgemiyeceğime yemin ettim. Sonra gözlerimi açtılar. Karşımda siyah peçeli, kırmızı örtülü üç kişi bulunuyordu. Bu manzara karşısında pek müteessir olmuştum... Bu vazife ile çalışan böyle bir cemiyete bağlandığım için gurur ve iftihar duyuyordum".

* TV, 12 Teşrin-i sâni 1325, Sayı 389, s. 5 (9 Teşrin-i sâni içtimaı) — 14 Teşrin-i sâni, 7. içtima'da müzakere edilmesi kabul edilmiştir.

** Daha sonraki adı: İttihat ve Terakki.

*** Paşa'nın hatıralarından (Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa, C. I. s. 504**).

BELGE 6

Tanin Başmuharriri Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'in Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Giriş Yemini*

"Cemiyete girmek hususî merasim dairesinde vukua gelen bir muamele idi. Beni Nur-u Osmaniye'de Şeref sokağında sonradan **Tasvir-i Efkâr** gazetesinin idarehanesi olan bir eve götürdüler. Bir odaya soktular. Orada gözümü bağladılar. Başka bir odaya girdim. Elimden tutarak bir iskemlenin üzerine oturttular. Sonra gözlerimi açtılar. Karşımda bütün başı kızıl bir nikap (örtü) ile örtülü bir adam oturuyordu. Arkasında hususî bir arma vardı.

Bu adam şimdi tafsilâtı hatırımda kalmayan bâzı vatanî hitabelerde bulundu ve bana bir tabanca ve Kur'an üzerinde, Cemiyet'in gayelerine sadık kalacağıma dair yemin ettirdi".

BELGE 7

Gizli Makedonya Bulgar Kadınlar Örgütü Tüzüğü**

1 — Amaç

Madde 1 — Makedonyalı Bulgar kadınları, nerede yaşadıklarına bakılmaksızın, aşağıda belirlenen amaçlara sahip dernekler halinde örgütleneceklerdir.

a) Kendi ve çocuklarının milliyetlerini Sırp, Yunan ve başka özümleme (assimilation) çabalarından koruyacaklardır;

b) Kendi ve komşularının tutsak edilmiş ve bölünmüş anavatan sevgisini tam olarak yaşatacaklardır.

2 — Bileşim ve Yapı

Madde 2 — Kız ya da anne yaşında okur yazar, sır saklayabilecek Makedonyalı her Bulgar kadını Gizli Kültürel Eğitim Örgütü'nün üyesi olabilir.

Madde 3 — Örgüte girişte her üye aşağıdaki andı içer:

"Tanrı ve Anavatan adına, namusum ve vicdanım üzerine Yunan ve Sırp egemenliği altındaki Makedonya'da Bulgar milliyetini korumaya yemin ederim".

"Her üyeyi kendi öz kardeşim sayacağıma ve gerektiği her anda elimden geldiğince yardımlarına koşacağıma yemin ederim".

"Bu tüzüğün gereklerine uyacağıma ve Kültürel Eğitim Örgütü'nün yönetici makamlarının emirlerini yerine getireceğime yemin ederim".

* Hüseyin Cahid, **10 Yılın Hikâyesi (Yedigün,** Sayı 138, s. 29).

** **Macedonia,** s. 767 - 769 (**Doçent Dr. Ersin Kalaycıoğlu** tarafından çevrilmiştir). (İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giriş töreni ile karşılaştırılmalıdır, **bk.** s. 528, not *). (Metnin aslı Bulgarcadır. İngilizce çevirisinden dilimize aktarılmıştır).

"Bu örgüte ilişkin her şeyi sır olarak saklayacağıma yemin ederim".

"Bu andı çiğnersem, Tanrı beni cezalandırsın, üye kızkardeşlerim beni lânetlesinler ve örgütten atsınlar".

Madde 4 — Her yerleşim bölgesinde Makedonyalı Bulgar kadınlar yedişer üyeden oluşan dernekler kuracaklardır. Bu Derneklerin üyeleri birbirlerine hemşire diyeceklerdir.

Her derneğin kurucusu öğretmen ve önderdir.

Madde 5 — Bir yerleşim bölgesinde üç üye dernek kurabilir. Derneğin kesin kuruluşu yeni üye kabulü ile tamamlanır.

Her aday bir hemşire tarafından önerilir ve iki hemşire tarafından desteklenir.

Madde 6 — Cemiyet kesin olarak kurulduktan sonra her üye 5. maddede belirtilen koşullara uyarak yeni bir tam ya da kesinleşmemiş dernek kurabilir.

Madde 7 — Bir kentte ilk kurulan dernek anadernek olacak, sonra kurulan dernekler ona bağlı olacaklardır.

Madde 8 — Bir yönetim bölgesinin çeşitli kentlerindeki dernekler o bölgenin ana derneğine bağlı olacaklardır.

Madde 9 — Bitolya, Skopje ve Solun'daki ana dernekler, merkez dernekler olacaklardır.

Madde 10 — Her üye örnek bir kız evlât, eş ve anne olacaktır. O vatanseverlik, alçakgönüllülük, namus ve çalışkanlık örneğini oluşturacaktır.

Madde 11 — Makedonyalı kadınlar arasında, her üye, Bulgar halkına ait olduğu duygusunu ve bilincini yayacaktır.

Madde 12 — Her üye, kendilerini ve Bulgar çocuklarını, elinden geldiğince ulusal bir ruhla eğitmeye çalışacaktır. Evde Bulgarcanın yerel lehçe ya da edebi dille konuşulmasında her üye israrlı olacaktır.

Madde 13 — Her üye çocukların ve genelde genç kuşağın, Sırp ve Yunan özümleme çabalarına karşı, tüm gücüyle direnecektir. Bu amaçla, üyeler çocuklara Bulgarca okuma yazma öğretecekler ve okuma parçaları, kitaplar dağıtacaklardır. Çocuklara halk masalları anlatacaklar, Bulgar halk vesair şarkılarını öğretecekler, Bulgar şairlerinin şiirlerini okutacaklar ve ezberletecceklerdir.

Madde 14 — Üyeler çocuklara Bulgar Kilisesiyle ve devrim savaşımlarıyla ilgili haberler verecek, yerel Kilisenin ve devrim emekçilerinin ileri gelen yapıtlarını, niteliklerini, çektikleri sıkıntıları ileteceklerdir.

Madde 15 — Kız üyeler Yunanlı ve Sırplarla evlenmemelidirler. Bulgar olmayan birisiyle evlenirlerse çocuklarını bir Bulgar gibi yetiştirmelidirler.

Tüm üyeler, Makedonyalı kadınları, yabancılarla evlenmemeleri için etkilemelidirler.

Madde 16 — Her üye yılbaşı, haçın suya atılması, Shrovedite, Paskalya, St. George Yortusu, ortayaz yortusu, nişan ve evlenme törenleri, yaşgünü ve vaftiz, cenaze törenleri vesair ulusal gelenek ve törenler korunmalıdır.

Madde 17 — Her üye köylerde ulusal giysileri korumalı ve özellikle Yunan ve Sırp başta olmak üzere, tüm yabancı baskılara karşı bir kampanya yürütmelidir.

Madde 18 — Her üye hocasının Bulgar milliyetinin korunması için verdiği her emri yerine getirmelidir.

C. Arnavut ve Sırp Örgütleri

1. ARNAVUTLAR VE BESA'LAR

Bittiği Yerde Başlayan Sorun

Osmanlı İmparatorluğundan en son kopan, bağımsızlığına en geç ulaşan Arnavutluk Yirminci Yüzyılın başlarında ortaçağ gelenekleri içinde yaşamaya terkedilmiş bir ülkeydi[1]. 1908'den 1913'e değin, Osmanlı yönetimini sürekli başkaldırma eylemleriyle uğraştıran Arnavutluk sorunları, *Tanin* başyazarına göre "her gün bitiyor ve her gün başlıyordu"[2].

Abdülhamit yönetimi derebeylerle anlaşmış ve bunları rüşvete boğmuş, Arnavutluk işlerinde de onların oyunu alma yoluna gitmiştir[3].

Arnavutlar İkinci Jön Türk hareketine içten katkıda bulunmuşlardır. Paris'teki 1902 ve 1907 kongrelerine katılmışlardır ve onlar da Jön Türk akımı içinde gelişmişlerdir.

[1] S. Polo et A. Puto, **Histoire de l'Albanie**, s. 126.

[2] Hüseyin Cahit, **Arnavutluk Hâdiseleri (Tanin, 8 Ağustos 1327)** — Arnavutlukla ilgili olarak ayrıca şu yazılara ve eserlere bk. E. Süssheim, İnönü ve İslâm Ansiklopedilerindeki "Arnavutluk" maddesi — N. Iorga, **Peuples et Nations des Balkans** — H. Charles Woods, **La Turquie et Ses Voisins** — René Ristelhueber, **Histoire des Peuples Balkaniques** — J. Bourcart, **L'Albanie et le Albanais** — Balkanicus, **Le Problème Albanais, La Serbie et L'Autriche - Hongrie** — S. Külçe, **Osmanlı Tarihinde Arnavutluk** — M. Ali Aynî, **Milliyetçilik** — Ahmet Hamdi, **Arnavutluk Hakkında Mütalâa-i Muhtasara** — **Salname-i Servet-i fünun 1326, 1327, 1328** — S. Polo et A. Puto, **Historie de l'Albanie** (Öteki eserler Genel Kaynakça'da gösterilmiştir).

[3] K. Süssheim, **Arnavutluk** maddesi (İA) — İbrahim Hakkı Paşa da aynı kanıdadır. Mebusan'da eleştirilere verdiği yanıtlardan: "... İsa Bolatin meşrutiyet taraftarıdır demedim. Diyemem değil mi? Sultan Hamid'in o kadar nimet ve ihsanını görmüş olan bu adamın yüzünden Makedonya Meselesi (Mürszteg) mülâkatı vuku bulmuş idi. Asıl bu mülâkat-ı siyasiyeye sebep İsa Bolatin idi. O vakit ben Bab-ı âli'de idim. Pek iyi hatırımdadır, bu İsa Bolatin için Rusya ve Avusturya sefirlerinin Bab-ı âli'ye taşındıklarını gördüm ve söylediler. Bunun altından mühim bir hâdise çıkacak dediler. Fakat hâmisi vardı. Her şeye dokunabilir, ama hükümetin haddi değil, ona dokunamazdı". (MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 13. İçt., s. 356) — Ayrıca bk. not 4.

Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilân edilmesini hızlandıran Firzovik "Besa" (and) toplantısında Abdülhamit rejiminin sürmesini isteyenler de (*İsa Bolatin* gibi) vardı[4]. Fakat Arnavut siyasal eylemlerinde Besa geleneği yerleşmiştir ve aynı kentte (Firzovik'te) ve başka kentlerde bir kaç kez tekrarlanmıştır. 1908'de yeni bir Besa daha yapılmıştır, "Osmanlılığa ve Kanun-ı Esasi'nin sağladığı hak ve hürriyetlerin korunmasına içilen andı" *Mizan* başyazarı Murat Bey, Fransız İhtilâli'nin "İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi"ne benzetmiştir (Bk. Belge 1, s. 546).

Fransız Konsolosu ise ülkesine gönderdiği raporda Arnavutlar arasında görüş birliği olmadığını vurguluyordu. Güneyliler lâtin harfleriyle yazmak, kuzeydekiler Arap yazısını kullanmak istiyorlardı[5]. Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar aynı sosyal ve ekonomik koşullar içinde değillerdi.

Meşrutiyetin ilk ayları heyecansız geçmemiştir. Bir irticaî (reaksiyoner) toplantıda İttihatçılar İsa Bolatin'i öldürtmek istemişler, fakat bu derebeyi yaralı olarak kaçabilmişti. Üsküp toplantısı da olaysız geçmemiştir (3 Mayıs 1909)[6].

Malisörler (Malisya bölgesinin katolik Arnavutları) Topaltı Arnavutlarının mal ve mülklerinin koruyuculuğunu üstleniyor, buna karşılık haraç alıyorlardı[7]. Bu isyancı unsurlar başları sıkışınca Sırp ve Karadağ topraklarına kaçıyorlardı. Osmanlı hükümetinin henüz girmediği ilkel bölgeler vardı.

Osmanlı yöneticilerinin Arnavutluk sorunlarını bilmedikleri ger-

4 İsa Bolatin'in, İttihat ve Terakki'nin bir numaralı düşmanı olduğu, Abdülhamid'in kendisine verdiği taş ocağının geri verilmesini isteyen şu demecinden de anlaşılıyor. "... Genç Türkler bana emvalimin (mallarımın) ve taş ocağımın iadesinden ve vaadolunan paranın tediyesinden istinkâf ediyorlar (ödenmesinden kaçınıyorlar). Ben başka yerde para buldum. Bunun kendilerine ne kadar pahalıya oturacağını düşünmek Jön Türkler'e ait bir meseledir". (**Tanin**, 19 Ağustos 1327) — Yine bk. İsa Bolatin'in Teşekkürü (**İkdam**, 30 Temmuz 1328).

5 Üsküp'teki Fransız Konsolosu **Ferté**'nin Fransa Dışişlerine gönderdiği 11 Kasım 1903 tarihli yazı (AFE, 114/ard. Europe, Nouvelle Série, 1908, 1909, Turquie, Vol. 6).

6 Üsküp Fransız Konsolosluğundan **Krajewski** imzasıyla Fransa Dışişlerine gönderilen 29 Kasım ve 3 Mayıs 1908 tarihli yazılar (**AFE**, Turquie, aynı cilt).

7 İttihat ve Terakki lider grubundan Abdullah Azmi Bey bu ayırımı 1918 yılında — Arnavutluk yitirildikten sonra — Mebusan Meclisi'ndeki bir konuşmasında yapmıştır. Bu duruma "deruhtecilik" adı verildiğini de belirtmiştir (MMZC 1334 - 1918, D. III, Si 4, 50. İçt., s. 793).

çeğe uygun düşmez. Ne var ki İtalya, Avusturya, Karadağ, Sırp, Bulgar ve Rus politikaları arasına sıkışmış[8], 1908 öncesi mirası bir Arnavutluk sorununun nasıl çözüleceğini kestirmek haylı zordu.

Sorunlara çözüm bulmak İbrahim Hakkı Paşa kabinesine kalmıştır. Gerilimin yumuşatılması amacıyla Sultan Reşat Rumeli seyahatine çıkarılmıştır. İşler daha da karışmış ve 1912 yılında Sait Paşa kabinesini istifaya kadar götürmüştür.

Arnavutlar, Meşrutiyetin Osmanlıcı ve eşitlikçi politikasından hoşnut kalmamışlardır. Abdülhamit rejiminde bir iki vergi vermekle yetinen Arnavutlar öteki vergileri vermeye mecbur edilince, "âşar'dan başka vergi vermektense, canlarını vereceklerini" söyleyerek Osmanlı birliklerine karşı koymuşlardır[9]. Arnavutçayı lâtin harfleriyle yazmanın Şeriat'a aykırı olduğunu bildiren fetva ise işleri büsbütün karıştırmıştır[10]. Oysa İncil Arnavutçaya çevrilmişti[11].

Geniş çaplı ilk başkaldırım 1910 yılı nisanında başlamış ve Malisörler tarafından bir yıl sonra yeniden alevlendirilmiştir. Bu yıllarda hükümet isyanı bastırmak üzere Şevket Turgut ve Câvit Paşa'ları görevlendirmiştir. Ayaklanma hızla bastırılmıştır. Arnavutların kale benzeri evleri "kule"ler (kulla) yıktırılmış, silâhlar toplanmıştır. Mahmut Şevket Paşa bölgeyi denetlemiş, o zamana kadar girilmemiş yerler taranmıştır. Fakat bunalım sona erdirilememiştir. Padişahın "Kosova sahrasında" namaz kılması da durumu yumuşatmamıştır. O kadar ki 1912 yılında iki derebeyi İsa Bolatin, Yakova'lı Bayram Sur (Tsur) ve arkadaşları Sait Paşa hükümetine isteklerini saptayan sert bir bildiri verebilmişlerdir. Hükümet tehdide boyun eğmemiştir.

8 Bu konuda, **Tanin**, Üçlü İttifak üyesi olmayan bir diplomatın, Viyana'da bir gazeteye verdiği demecin bir bölümünü yayınlamıştır: "Herşeyden önce dıştan bir baskı olmadan Arnavutluk'ta hiçbir isyan çıkmadığını hatırlamak gerekir. Durumları ne kadar fena olursa olsun, Arnavutlar, kendilerine dışardan yardım vaadedilmedikçe, hiçbir zaman ayaklanamazlar. Şu halde, Arnavutluk isyanının hangi devletin işine yaradığını aramak gerekir" (**Tanin**, 24 Haziran 1328 - 1912) — Arnavutluk'ta çarpışan altı yabancı akımın analizi için bk. **Arnavutluk Hakkında** (**Tanin**, 3 Mart 1929, s. 3).

9 **Tanin**'in 5 Ağustos 1325 tarihli yeni bir Firzovik toplantısı haberinden (17 Ağustos 1325).

10 **"Arnavut lisanının lâtin hurufatı ile tahririne mesağ-ı şer'î olup olmadığına dair fetva"** metinleri (**Salname-i Servet-i Fünun** 1327, s. 208 - 209) — Ayrıca bk. Necip P. Alpan, **Arnavut Alfabesi Nasıl Doğdu?**

11 Jacques Bourcart, **A.g.e.**, s. 122.

.Bu karışıklıklar arasında Osmanlı "zâbitlerinin" 1908 öncesine benzer dağa çıkma olayları başkenti heyecanlandırmıştır.

Olup bitenlerden Halâskâran hareketi yararlanmıştır (Bk. s. 333). Sait Paşa kabinesi dağılınca İttihat ve Terakki de iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi ihtilâlcilerin koşullarını kabul etmiş, genel af ilân ederek örfi idareyi kaldırmış ve Arnavutluk sorununun çözüldüğü resmen ilân edilmiştir[12]. Tam bu sırada Balkan Savaşı patlak vermiştir ve Arnavutluk tarihinde yeni bir aşama başlamıştır.

Bu savaş boyunca Arnavutluk bir kaç kez bağımsızlık ilân etmiştir[13]. Bir ara, Osmanlı hükümetinin de kabulü ile Harbiye Nâzırlığından istifa eden Müşir (Mareşal) İzzet Paşa'nın Arnavutluk hükümdarlığına aday olduğu haberi yalanlanmıştır[14]. Birinci Dünya Savaşı içinde, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson Arnavut milletinin koruyuculuğunu üstlenmiştir. 1924'te ilân edilen cumhuriyet rejimi, Başkan Zogu'nun krallığını ilân etmesiyle monarşiye dönüşmüştür.

İsyanlar ve Cemiyetler

Arnavut siyasal gelişmeleri, başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere komşu devletlere karşı özerklik ve bağımsızlık için girişilen isyancı eylemler dizisidir. Bunlar Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı içinde beliren, Berlin Kongresinden sonra da artan cemiyet'ler tarafından yürütülmüşlerdir *Prizren Birliği* (1880 - 1881) ve *Peja Birliği* (1899 - 1900) bu tür örgütlerin eseri olmuştur[15].

[12] Arnavutluk'ta aff-ı umumî ilânı hakkında kanun-ı muvakkat (TV 12 Ağustos 1328, No. 1213) — Müşir İbrahim Paşa'nın 7 Ağustos 1328 (20 Ağustos 1912) tarihli telgrafından: "... Ve Arnavutluk kıyamı meselesinin bugünden itibaren hitam bulmuş addedilmesi lâzımgeleceği mâruzdur" (TV, 9 Ağustos 1328, No. 1211).

[13] K. Süssheim, bu tarihi 28 Kasım 1912 olarak vermiştir — **Tanin**'de bu tarih 6 Nisan 1329 (19 Nisan 1913) olarak gösterilmiştir (**Tanin**, 23 Ağustos 1329) — **Söz** gazetesi, Mütareke döneminde, şu haberi verir: "Arnavutluğun Meclis-i Millî'si Draç'ta içtima etmiştir. Turhan Paşa Meclis'in riyasetine intihap edilmiştir. Meclis Arnavutluğun istiklâlini ilân etmiştir (31 Ocak 1919) (**Söz**, 1919, No. 70, s.3).

[14] **Tanin** bu haberi vermiştir (28 Kânun-ı evvel 1329) — K. Süssheim de duruma değinmiştir (**İA**, **A.g.e.**).

[15] Cemiyetlerin kısa bir şema denemesi şöyle olabilir: **Arnavutluk Halkının Hukukunu Koruma Komitesi** (1878 İstanbul), **Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye** →

Arnavut dernekleriyle ilgili araştırmalar çok yetersizdir. Bir dernek hakkında değişik adlar kullanılması işi daha da zorlaştırır. Dernekler arasındaki ilişkilerde de bilinmezler vardır. Bununla beraber siyasal aşamalarda örgütlenen derneklerin etkisi büyüktür. Bu derneklerin yerel kollara ve askerî güce sahip olanları da önemlidir. Ayrıca Arnavut çetelerinin (örneğin Toska çetesi gibi) özellikle 1906'da çoğaldıklarını anımsamak gerekir[16].

Dahiliye Nâzırı Âdil Bey'e göre Arnavut kulüpleri, Kürt kulüpleriyle beraber, İstanbul'da ilk (1908'de) kurulan dernekler arasında olmuşlardır[17].

Başkim Cemiyeti (ya da *Kulüpleri*) Arnavut dernekleşme tarihi içinde en tanınmışı ve örgütlenmişidir. 1908'de — belki daha önce — kurulduğu kabul edilmektedir[18]. Girit'le ilgili bir miting bildirisi altında ismi vardır[19]. Daha sonra Trablusgarp Savaşı dolayısıyla İtalyanları kınadığı görülecektir (Bk. Belge 2, s. 547).

Başkim'cilerin su yüzünde görülen amaçları "millî dil olan Osmanlıca ile Arnavutça'nın öğretilmesi ve yayılmasıdır"[20]. İmparatorluk yapısı içinde edebiyatçı ve sosyal yardımcı derneklerin siyasal nitelikleri şüpheli sayıldığı için, aynı bakışın Başkim'e de çevrilmesi, Debre meb'usu Basri Bey'i sinirlendirmiştir: Millî bir dilin yayılmasını yasaklamak "tabiat kanunlarına karşı gelmekti". Başkim Cemiyetini de "makyavelik" kuruluşlar arasında görmek büyük hata idi. Zaten Başkim "İttihat" (birlik) demekti.

Oysa Başkim kulüpleri ayrılıkçı bir ideolojinin eylem organlarıydı. 1909 isyanının "beyni" Manastır Başkim Kulübüydü[21]. Du-

(1879 İstanbul), **Dituria** (Bilgi) (1887 Romanya), **Deshira** (Arzu) (1892 Bulgaristan), **Drita** (Aydınlık) (1885 İstanbul), **Arnavut Uhuvvet Cemiyeti** (1894 Mısır), **Arnavutluk Komitesi** (1890 İstanbul), **Arnavutluk Kurtuluş Komitesi** (1905 Manastır), **Başkim Kulüpleri** (?). Bu liste çeteler ve daha başka gizli komiteleri içermemektedir. (Bu konuda bk. S. Pollo, A. Puto, **A.g.e.** — Necip P. Alpan, **A.g.e.** ve **Prizren Birliği ve Arnavutlar**).

16 S. Pollo ve A. Puto, **A.g.e.**, s. 159.

17 TV 1325 - 1909, Sayı 231, s. 20.

18 Örneğin **Serbesti** gazetesinde (21 Şubat 1324, s. 3) şöyle bir yazı vardır: **Arnavut Başkim Kulübü ve İsmail Kemal Bey.**

19 TV 1325, Sayı 269, s. 2.

20 **Hukuk-u Umumiye** gazetesindeki haber: "Lisan-ı millî-i Osmani ile Arnavutça tedris ve tamimi için tesis olunan Arnavut Başkim Kulübü merkezi Sultan Mahmut Han türbesi karşısında hane-i mahsustur (18 Eylül 1324).

21 S. Pollo ve A. Puto, **A.g.e.**, s. 162.

rumun en güçlü kanıtı *İsmail Kemal* (Berat), *Hasan* (Priştine), *Esat Paşa Toptanî* (Draç) gibi meb'usların — ki Arnavutluk bağımsızlığının önderleri sayılırlar — bu örgütün de yüksek düzey yöneticileri bulunmalarıdır. Nitekim İsmail Kemal Bey'in Arnavut Kulübü aracılığı ile (Başkim olması muhtemel) Arnavutlukla haberleştiği Mebusan'da resmen ileri sürülmüştür[22].

Bu cemiyetlere çeteleri ve gizli ihtilâl cemiyetlerini de eklemek gerekir.

Osmanlı Türk gazetelerinde "Arnavut Cemiyetleri ve Kulüpleri" olarak anılan açık ve yasal derneklerin siyasal plandaki istekleri — giderek şartları — kamuoyuna duyurmak bakımından rolleri önemli olmuştur. Özellikle 1911 ve 1912 yıllarında bu durum tüm açıklığı ile görülür (Bk. Belge 3, s. 548).

Osmanlı Parlamentosu ve Arnavutlar

Çok kısa olarak özetlenen bu gelişmeler ve olaylar Osmanlı Meclis-i Mebusanına sürekli olarak yansımıştır. Arnavutluk sorunu meb'usları ve partileri birbiriyle karşı karşıya getirmiştir.

Önce Arnavut asıllı meb'usların sayısı 25'in biraz üstündedir[23]. Öteki unsurlara oranla kalabalık olan bu grubun tüm üyeleri İttihat ve Terakki'nin karşısında değildir[24]. Fakat çok büyük bir kısmı muhalefet cephesinde yer almıştır ve ayrılıkçı tartışmalara katılmıştır. Özellikle Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasındadırlar. İtihat ve Terakki'den istifa edenler de azımsanamaz[25].

İlginç bir nokta da, zaman zaman Arnavut meb'usların kendi sorunlarıyla ilgili yorumlamalarda görüş ayrılığında oldukları, hatta birbirlerini düelloya çağırmalarıdır[26]. Özellikle Arap ve Lâtin alfabeleri konusunda durum açıkça görülür[27].

22 TV 1325 - 1909, Sayı 231, s. 10.

23 Feroz Ahmad - Dankwart A. Rüstow, A.g.e., s. 247.

24 İbrahim Hakkı ve Sait Paşa'lar kabinelerine verilmiş önergelerde örneğin Hafız İbrahim Efendi (İpek), Abdülaziz ve Aziz Efendiler (Prizren), Arnavut olmakla beraber Denizli Meb'usu Sadık Bey'in imzaları yoktur. İttihat ve Terakki muhalifi olmadıklarına bu durum bir kanıt sayılabilir.

25 **Yeni İkdam**, İttihat ve Terakki'ye mensup on meb'ustan dokuzunun istifa ettikleri haberini vermiş ve bunlardan Şaban (Priştine), Esat Paşa (Draç), Yahya (Prizren), Rıza ve Murteza (İşkodra)nın adlarını ve istifanamelerini yayınlamıştır (18 Kânun-ı evvel 1327) — Ayrıca Paris'te çıkan "Mécheroutiette" Arnavutların İttihat ve Terakki aleyhtarı eylemlerini ve bildirilerini yayınlamıştır (17., 21., 33., 35., 39. sayılara bakılmalıdır).

26 Debre Meb'usu Basri Bey'le, öteki Arnavut meb'uslar arasında çıkan bir

→

Arnavut meb'usların milliyetçi tutumları 1908'den 1912'ye değin artan bir tempoda belirmiştir. 1908'de Osmanlıcıdırlar. 1912 yılında "milliyetçilikleriyle iftihar ettiklerini" ve "Arnavut isyanının meşruluğunu" ileri sürmektedirler[28]. Meclis'te "Arnavut meb'usu" sözünün söylenmesine öfkelenildiği hatırlanırsa, milliyetçilik çatışmalarının vardığı nokta kolayca anlaşılabilir[29].

Kaldı ki Arnavut meb'uslar arasında ihtilâlci liderler de vardır. Örneğin İsmail Kemal Bey —sonradan Arnavutluk devlet başkanı olacaktır— 1911 yılında Avrupa'ya kaçmıştır ve bu hareketi kimi partilerce yadırganmıştır[30]. Hasan Bey (Priştine meb'usu) doğrudan doğruya Arnavut isyanlarının başındadır.

1908'de bu meb'usların ele aldıkları sorunlar Arnavutluk olaylarını yansıtır. Örneğin Hamdi Bey'e göre İsa Bolatin'in hareketlerine karşın "Arnavutlukta irtica yoktur" bağımsızlık hareketleri yoktur, Meşrutiyet'e bağlılık vardır[31]. Girit sorununda Başkimci'ler Osmanlı'dan yanadır.

Hükümetin Arnavutluk politikasını eleştirenler arasında Arnavut olmayan muhalif meb'uslar da vardır. Ferit Bey (Kütahya), Lut-

tartışmada "Sen Arnavut değilsin, sus", "kendisi Arnavut Meb'usu olduğu halde takrirde imzası yoktur", denmiştir. Düello çağrısı da bu birleşimdedir (MMZC, 1325 - 1909, C. 1, D. I, Si 2, 70. İçt., s. 1080 - 1082).

27 İzmit Meb'usu Müfit Bey'in Dagavaryan Efendi'ye karşı bir konuşmasından: "... Burada Elifba (alfabe) meselesinde Arnavut meb'usu rüfekamızdan bir kısmı başka fikirde, diğer kısmı başka fikirdedir." (MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 12. İçt., s. 332).

28 Örneğin, Çamlık Meb'usu Şahin Bey'in sözleri (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 34. İçt., s. 687) — Şahin Taki Bey'in (Görice) sözleri: "... Arnavut meselesidir bu. Hürriyeti yapan onlardır. Bu kavm-i necibe taarruz etmeyiniz. Eski softayım ben, karıştırmayın" (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si 4, 28. İçt., s. 604).

29 Hakkı Paşa bu deyimi yadırgamıştır (MMZC 1325 - 1909, C. 1, D. I, Si 2, 70. İçt., s. 1082) — Bolu Meb'usu Abdülvehap Bey'in bir konuşmasından: "... Türk meb'usları, Arap meb'usları, Arnavut meb'usları diye bir şey yazılamaz. Hangi vilâyet meb'usları ise o vilâyetin meb'usu olduğunu yazmak lâzımgelir, yoksa buraya kavmiyet giremez". Müfit Bey'in (Ergiri) cevabı: "Hayır öyle değil, biz o kavmiyetin meb'uslarıyız" (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si 4, 25. İçt., s. 581).

30 Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Reisi Amasya Meb'usu İsmail Hakkı imzalı **"Açık Mektup, Berat Meb'usu İsmail Kemal Beyfendiye"** (**Merih** 1327, No. 3 - 76, s. 1).

31 TV 1324, No. 14, 19'daki yalanlamalar — Preveze Meb'usu Hamdi Bey'in irticaı reddeden sözleri (TV 1325, Sayı 262, s. 7) — Arnavutluk Meb'uslarının bağımsızlık hareketini reddeden konuşmaları (TV 1325, No. 263, s. 1 - 2).

fi Fikri, Rıza Tevfik Beylerin yanı sıra Kirkor Zöhrap, Abdülhamit Zahravî efendilerin İbrahim Hakkı Paşa hükümetine yönelttikleri ağır eleştiriler hatırlanabilir. Boşo efendinin bakışı biraz farklıdır[32].

Arnavut meb'uslara gelince, Hasan Bey'in Osmanlılık tanımı ilginçtir: Osmanlı devleti "müşterek-ül menfaa (ortak çıkarlı) bir anonim şirkettir. Bu çatı altında yaşamak bir çıkar sorunudur[33]. 1910 hareketinde, Yakova'da yirmi bin kişilik bir mitingde, ilk işin İttihat ve Terakki mührünü kırmak olduğunu söyleyen Hasan Bey, Sadr-ı âzâm Hakkı Paşa'ya da "Eğer bir gün gerçek meşrutiyet kurulursa, siz Divan-ı Âli'ye gideceksiniz" diyebiliyordu[34].

Ve şu tabloyu çiziyordu:

«... Süleyman Batuşa yüzlerce kişi ile dolaşıyor, İdris Safer bilmem nerelerde. Kâzım Loma dağlarda yapmadığı fuhşiyat bırakmıyor. Bir tarafta da İsa Bolatin, Karadağ'da hempası ile beraber bulunuyor. Diğer taraftan da Hasan Hüseyin Sırbiye'ye müterakkib-i fırsat (fırsat kollayıcısı) bulunuyor"[35].

Hasan Bey İsviçreli bir gazeteciye verdiği demeçte orijinal bir Arnavutluk projesi veriyordu. Arnavutluk İsviçre gibi bir federasyon olmalıydı. Şu farkla ki, kantonlara değil, kabilelere dayanmalıydı[36].

Arnavutluk istiklâli için çalışan meb'usların sayısı bu kadar değildi[37].

Arnavutların 10 Haziran 1328 (23 Haziran 1912) tarihli ültima

[32] MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 11. İçt., s. 234, 242 - 243, 256 - 260, 331 - 332).

[33] Priştine Meb'usu Hasan, Tanzimat gazetesinde yazdığı **İttihad-ı Anasır** ve **İttihad-ı Anasıra Darbeler** başlıklı iki makalede şu fikri savunmuştur: **"Evvel beevvel bütün mânasiyle takdir edilmelidir ki, bu memleket müşterekülmenfa bir anonim şirketinden başka bir şey değildir. Bu memleket hem Türk, hem Arnavut ve hem de diğer akvamın mütesavî hisselerle sahip oldukları bir şirkettir. Kimsenin kimseye bir hakk-ı rüçhanı yoktur ve olamaz."** (22 ve 28 Nisan 1327 tarihli sayılar) — Aynı sözleri Mebusan Meclisi'nde de söylemiştir (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si 4, 36. İçt., s. 764).

[34] MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 12. İçt., s. 302.

[35] İbrahim Hakkı Paşa'nın, Hasan Bey'e cevabı: **"Acaba siz nereye gideceksiniz?"** Hasan Bey: **"Biz isterseniz ipe de gideriz."** (MMZC 1326 - 1910, C. 3, D. I, Si 3, 12. İçt., s. 303).

[36] **Neue Frei Presse** muhabiri **Baron Binder Kringlidein**'e demeci (**Tanin**, 24 Temmuz 1328).

[37] Örneğin Fuat Paşa, Esat Paşa Toptanî, Basri Bey, Hamdi Bey (Preveze), Müfit Bey (Ergiri), Şahin ve Süreyya Beyler — Ayrıca bk. not 39'daki isimler.

tomları, Mebusan'da Dahiliye Nâzırı Hacı Âdil Bey tarafından okunmuştur. İstekler[38] isyancıların adlarıyla beraber verildiği için öğretici bir belgedir[39]. Bildiride Jön Türk Hükümetinin (İttihat ve Terakki kastedilmektedir) gidişi "irticaa doğru bir adım" sayılmaktaydı. Nâzır, eylemin küçük çapta bir olay olduğunu söyleyince, konuşmalar elektriklenmiştir. Süreyya Bey'in (Vlora) yargısı:

"... Eşkıyanın silâhları bırakılmış, namuslu kişilerin silâhları alınmıştır". Lâtin yazısını Şeriat'a aykırı bulan fetva da bu arada şiddetle eleştirilmiştir[40].

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin çok kısa süren parlamento döneminde, Arnavut asıllı meb'uslar, iktidardan uzaklaştırılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne çok ağır eleştiriler yağdırmışlardır.

Meclis'te Arnavut'lukla ilgili bir hayli önerge verilmiştir. Ve Osmanlı parlamentosunda Arnavutluk işleri enine boyuna tartışılabilmiştir[41]. Arnavut meb'uslar, belirtildiği gibi, 1912'de sert ve ateşli milliyetçiler olmuşlardır.

Bu konuda asıl örnek Çamlık meb'usu Şahin Bey'dir[42]. Bu meb'usa göre Arnavutluk isyanı makul bir sebebe dayandığı için meşrudur, "isyan meşru olmaz" diyen Meclis Reisine de ağır bir cevap verir[43].

38 İleri sürülen koşullar: 1 — Silâh verilmesi, 2 — Aff-ı umumî ilânı, 3 — Askerliği kendi bölgelerinde yapmaları, 4 — Genel seçimlerdeki kanunsuzlukların giderilmesi, 5 — Bölge ihtiyaçlarıyla uyumlu kanunlar yapılması (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 28. İçt., s. 536 - 537).

39 Bildiri altındaki isimler: Volçetrinli Hasan, Yakovalı Bayram Sur, Prizrenli Yahya, Yakovalı Ahmet, Prizrenli Şeyhzade Musa, Prizrenli Şâni, Yakovalı Rıza, Volçetrinli Rıza, Prizrenli Rıfat, Volçetrinli Zeynullah, Priştineli Cemal, Priştineli Damat Ahmet, Prizrenli Aziz, Volçetrinli Abdurrahman, Bolatinli İsa, Metroviçeli Ferhat, Volçetrinli Mançukzade Recep, Priştineli Ebubekir (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 28. İçt., s. 539). (**Yeni Asır**'dan aktararak bu isimlerin bâzısını **İfham**, 10 Haziran 1328 sayısında vermiştir. Dahiliye Nâzırı da haberi bu gazeteden okumuştur).

40 MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 28. İçt., s. 540 - 542).

41 Süleyman Külçe, **A.g.e.**, s. 257 - 292.

42 Şahin Bey'in bir konuşmasından: "... Hükümetin inzibat (disiplin) namına aczden başka bir şey göstermediği bir yerde, kan ve intikam dâvaları su-i itiyatların (kötü alışkanlıkların) iki bin seneden beri hükümferma (egemen) olduğu bir yerde... Arnavutların silâhını almak, onun hayatını, malını, ırzını almaktan beterdir." (MMZC 1328 - 1912, C. 6, D. II, Si 1, 28. İçt., s. 545).

43 "İsyan meşru olmaz demedim. Fakat bazan da meşru olur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamid'e karşı isyanı meşru değil midir?" Sözleri şöyle biter: "... Elbette milletimi müdafaa ile iftihar ederim." (MMZC, aynı cilt, 34. İçt., s. 687).

Artık muhalefet sıralarında oturan İttihatçı meb'uslar (Seyyit, Habip, İsmail Hakkı Beyler), Gazi Ahmet Muhtar kabinesine yönelttikleri eleştirilerde Arnavut istekleri arasında "Abdülhamid'in iade-i saltanatı da" bulunduğunu ileri sürmüşlerdir[44].

Arnavutluk işleri Osmanlı parlamentosunda, öteki unsurların sorunlarından daha fazla yer tutmuştur. Balkan "meseleleri" söz konusu edildiği zaman Arnavutluk genelde bu durumdan yararlanmıştır. Fakat özel olarak kendi sorunu ele alındığı zaman da ayrı bir yararı olmuştur.

Sorun bir türlü kapanmak bilmemiştir.

İbrahim Hakkı Paşa'nın Arnavutluğun "Osmanlı tacı üzerinde bir pırlanta olduğunu" belirten ayrıntılı yanıtları[45], Halil Bey'in (Menteşe) analizleri[46] etkin olamamışlardır.

Balkan savaşları, sorunu koparıp atmıştır. Mütareke döneminde, bazı küçük ve etkisiz dernekler, konuyu yeniden ele alacaklardır.

2. *Sırplar ve Örgütleri*

Makedonya karmaşığı içinde Sırpların da önemli bir yeri vardır. Her ne kadar Berlin Andlaşmasıyla Sırplara ve Karadağlılara bağımsızlık tanınmışsa da, Makedonya bölgesindeki, hatta "Memalik-i Osmaniyede mukim" (Osmanlı ülkesinde yerleşik) Sırpların da siyasal, sosyal ve kültürel istekleri ve koşulları gözardı edilemez. Ve bunlar 1908'den itibaren ileri sürülmeye başlanmıştır.

Sırplar Balkan yarımadasında ihtilâlci kaynaşmalara en erken —Yunanlılardan da önce— başlamışlardır. Coğrafya konumları bu durumu adeta kışkırtmıştır[47]. Çetecilikte usta oldukları saptanmıştır[48]

[44] İttihatçı meb'usların bu iddiasını Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa reddetmiştir (MMZC, aynı cilt, 43. İçt., s. 848).

[45] MMZC 1326-1910, C. 1, D. I, Si 2, 70. İçt., s. 1082-1085.

[46] MMZC 1326-1910, C. 3, D. I, Si 3, 14. İçt., s. 374.

[47] Kâzım Nami Duru'nun bir gözlemi: "... **Sırpların yaşadıkları yerler, çokluk dağlıktı, bundan ötürü dağlılar özel ayrılıklarını bugüne kadar korudular. Çok ciddidirler. Sözlerine inanılır.**" (**Yugoslavya üzerine**) — Tarık Zafer Tunaya, **Amme Hukuku ve Jeopolitik**, s. 14.

[48] Bu konuda bk. René Pinon, **A.g.e.**, s. 129-132 — Georges Samné et Y. M. Goblet, **La Vie Politique Orientale** — N. Iorga, **A.g.e.**, s. 121-180 — René Ristelhueber, **A.g.e.**, s. 52-90 — Behram Lutfi, **Kanlı Kitap** — Ahmet Saip, **Şark Meselesi** — Süleyman Nazif, **İki İttifakın Tarihçesi** — Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa**, C. 1.

1878 Sırbistan'ı dışındaki Sırplar, Osmanlı Rumeli'si içinde önce örgütlenmişlerdir. 1908 ve 1909 yıllarında kendi — azınlık — haklarını korumak için "millî teşkilât"larını kurmuşlardır (Bk. Belge 4, s. 549). Kongrelerini yapmışlardır. Örneğin *Vardar* gazetesi örgütün programını vermektedir (Bk. Belge 5, s. 550). Durum Rumeli Müfettişi ve Hareket Ordusu'nun "müstakbel" kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın dikkatini çekmiştir (Bk. Belge 6, s. 551).

Sırplar birliklerini kesin olarak koruma dâvasındadırlar. O kadar ki Osmanlı ülkesinde yerleşmiş "Osmanlı Sırplarının başka bir teşkilâtı olamaz". İstekler arasında kendilerine resmen Sırp denilmesi, Rum Patrikhanesine tanınmış imtiyazların Sırp metropolitlerine de tanınması, Debre Sırplarına metropolit seçme hakkının tanınması, halka köy okullarında Sırp ya da Bulgar öğretmen tercih hakkının verilmesi. Çete eylemlerine gelince 1908 Ağustosunda Üsküp Sırpları yayınladıkları bildiride "Sırp çetelerinin harekâtı artık tamamiyle münkati (kesilmiş) olmuş addolunabilir" denmekteydi[49].

Sırpların kendilerini bir etnik blok halinde Makedonya içi kavgaların dışında tutmak istediklerini ileri sürmek gerçeğe uygundur.

Osmanlı parlamentosundaki Slav asıllı meb'uslar arasında bir kaç Sırp meb'us da vardır. Fakat asıl ilginç olay Âyan Meclisi'ndeki Sırp ve Makedonyalı üyeler, Balkan Savaşı'nın tepkisi altında *Temko Popoviç, Stoya Tilikof, Besarya* efendiler beraber istifaya zorlanmışlardır (Bk. Belge 7, s. 554).

[49] Sırp Vatandaşlarımızın Bir Beyannamesi (Sabah, 4 Eylül 1908).

3. Arnavut ve Sırp Örgütleri'ne İlişkin Belgeler

BELGE 1

Mizan Gazetesinin Verdiği Besa Metni ve Yorumu*

Şimali Arnavutluğun (Besa)sı

1. Madde — Cenab-ı Hak ömr-i âfiyet-i pâdişahîyi müjdat buyursun, nefs-i nefis-i hümayun için kanımızın son damlasını feda etmeye ve zât-ı akdes-i pâdişah-ı uzmayı her türlü tecavüz ve taarruza karşı temin eylemeyi din ve iman ve namusumuza kasem ederek akd-i ittifak ettik. Bu ittifakı hiçbir türlü vesile ile zerre kadar ihlâl eylememeye kat'iyen azm-ü cezmettik.

2. Madde — Hukuk-u mukaddese-i hazret-i pâdişahî ile selâmet-i umumiye-i vataniyeyi temin eden Kanun-ı Esasi'yi mevki-i tatbika vaz' ve millet meclisini küşad ettirmeye kat'iyen karar verdik. Erbab-ı hamiyete cânen ve malen ve bedenen iltihak ettik. Bu kararımızdan hiçbir fert bizi men'edemiyecek surette ittihat ve ittifak ettik.

3. Madde — İçimizde herhangi şahıs veya kabile veya kaza, mikdarı her ne olursa olsun ittifakımızı zerre kadar ihlâl etmek teşebbüsünde bulunursa umumen ve müttefikan diğer kazalar ahalisi, ittihadı ihlâl eyleyen kimselere hücum ve onları mahveyleyecektir.

4. Madde — İttihadımızın cânen, bedenen ve ile-l-ân ordu-yu hümayunla ittihadımızın esası millet meclisinin küşadiyle Kanun-ı Esasi'nin tamami-i tatbikine icap ederse umumen canlarımızı sarfetmek ve dünyada hiçbir ferdin hukuk-ı meşruasına tecavüz etmemek esasına müstenit olduğundan şimdilik devletin kavanin-i mevcude-i hâzırasına ve istikbalen millet meclisi tarafından müceddeden ve muddilen mevki-i tatbika vazettirilecek kavanine tamamiyle inkıyad eyleyecektir. Ve ordu ile umumen ittihat ve ittifak etmeksizin ne bir şahıs ne de birkaç kaza veya bir kabile telgraf veya arz-ı mazhar yapamıyacağı gibi hiçbir fiil ve harekete muhalefette bulunmıyacak ve bulunursa ittifak aleyhinde sayılacaktır ve bunlar hakkında ayrıca gösterilen maddedeki ceza icra edilecektir.

Kanun-ı Esasi'yi talep hususunda icra edilen ve fimabaad icra edilecek olan muamelâttan dolayı eşhastan her kim olursa olsun memurin tarafından mücazat veya nefyi veya tâzibedilmeye kalkışılırsa derhal o memur mahvolacaktır ve erbab-ı hamiyet her türlü tehlikeden âzâde bulundurulacaktır ve kurtarılacaktır.

5. Madde — Umumumuzun müttehiden çalıştığımız gibi münferiden ve sakinane olarak ve fakat Rumeli Vilâyat-ı şahane ve ordu-yu hümayun ve Ce-

* Mizan, 12 Ağustos 1324 - 28 Recep 1326 (12 Ağustos 1908), Sayı 27.

miyet-i İttihadiye ile yalnız Kanun-ı Esasi'nin vaz'ı ve millet Meclisinin küşadı hususatında müttehiden onlardan ayrılmıyarak ve memleketimize icab-ı hale ve Cemiyet'in vukubulacak tebligatına göre çalışacağımıza ayrıca ahd-ü peyman ettik.

6. **Madde** — İşbu ittifaknamede muharrer maddeleri hiçbir suretle tevil ve tahvile ve tağyir ve tezyile teşebbüs edenleri der'akap mahveyleyeceğimize din ve imanımızla yemin ettik.

7. **Madde** — Bu baptaki ittifakımız millet meclisinin küşadı maksadının takibine münhasır olup diğer hiçbir şeye şümulü yoktur ve milletçe Kanun-ı Esasi'nin tatbikine kadar bir şeye teşebbüs edilemiyecektir.

8. **Madde** — İşbu ittifakname umum Kosova ulema ve meşayih ve eşraf ve rüesa-yı kabaili tarafından tanzim ve her kazaya birer nusha ita edilmek üzere 25 Cemaziyülâhır 1326 tarihinde Firzovik'te tahrir ve imza ve temhir ve teati kılındı.

Cenab-ı Hak muvaffak-ı bilhayır buyursun. Âmin.

Mizan

Tarih-i âleme suret-i vukuu ve tarz-ı cereyanı ile mehabetbahşolan Fransa İnkılâb-ı kebirinin en büyük medar-ı şerefi ve inkılâbın ruhu olan "Hukuk-ı Beşer Beyannamesi" gibi kıymettar olan şu ahd-ü misak tarih-i meşrutiyet-i Osmaniyeyi tezyin edecek bir vesika-i milliyedir. Umarız ki diğer rüfekamız da bununla tezyin-i sütun-u mefharet ederler.

BELGE 2

Arnavut Başkim Kulüpleri Merkez-i Umumi'sinin Beyannamesidir*

Sulh ve müsalemeti ihlâl ve Hukuk-ı Düveli tahkir ederek vatan-ı mukaddesimize karşı hücum ve taarruz ile bütün âlem-i medeniyetin hayret ve nefretini celbeyleyen İtalya'nın Garibaldi'leriyle Arnavutların münasebatından bahseden ecnebi ajanslarının beyanatını kemal-i nefretle red ve takbih eyleriz. Arnavutların Devlet-i Osmaniye'ye merbutiyetleri ve bugün de Osmanlılığa sadakatleri her türlü zan ve şüphenin fevkindedir.

Trablus sahrası, Yemen çölleri, Rumeli kıt'asının bütün hudut boyları ecdadımızın kanı ile muhammerdir. Osmanlılığın ve mensup olduğumuz Komitemizin namusunu kanımızla müdafaa eden biz Arnavutlar devletimizin müdafaa-i vatan ve muhafaza-i hukuk için ilân ve ihtiyar eylediği bütün harplere kemal-i şevk ile iştirak ve fedakârane isar-ı hayattan hiçbir vakit geri kalmadık. Her zaman vatan-ı Osmanî'yi düşmanların taarruzundan muhafaza ve Saltanat-ı Seniyye'nin Rumeli'deki nüfuz ve iktidarını vikaye eylemiş Arnavutlar vatan kadar adalet ve hakikata dahi meftundur.

Vatan-ı müşterekimize düşmanın menafii için mukasame olduğunu görmek-

* **Tanzimat**, 1327 - 1911, Sayı 77, s. 3.

tense büsbütün mahv ve zevali görerek be's-i tam ile feda-yı can etmeyi tercih ederiz.

Ecdadımızdan müntakil olan havâss-ı âliye yegâne mezaya-yı milliyemizdir. Anları ölünceye kadar muhafaza ve vikaye etmekle mükellef ve mecbur bulunduğumuz şu dakikada müttehiden harekete ahd ve peyman eyleyen millet-i Osmaniyenin düşmanın her taarruz ve tecavüzüne mukavemete müheyya bulunduğunu bilerek arz-ı hissiyat-ı fedakâri eyleriz.

BELGE 3

Arnavutların 1912 İstekleri

Arnavutların Metalibi*

Osmanlı Ajansı tarafından tebliğ olunmuştur. (Resmi) Arnavutların dermeyan ettikleri 14 maddelik metalip berveçh-i âtidir:

1 — Hâl-i hazırdaki teşkilât-ı adliyenin kabil-i tatbik olmadığı mahaller için kavanin-i hususiye tanzimi.

2 — Hizmet-i askeriyenin, bir harp veyahut dahilde fevkalâde mühim bir hâdise vukuundan gayrı zamanlarda, Rumeli'de ifası.

3 — Evvelce müsadere edilen ziynet ve harp silâhlarının iadesi.

4 — Memurların lisan ve âdât-ı mahalliye vâkıf olanlarından intihabı.

5 — Kosova, Manastır ve Yanya'daki İdadi'lerin mekâtib-i Sultanî'ye tahvili. Aded-i nüfusu 30 bini mütecaviz olan livalarda yeni sultanî ve ziraat mektepleri tesisi ile programlarına lisan-ı mahallî tedrisatının idhali.

6 — Evkaf Nezâreti bütçesine, lüzum görülen mahallerde yeni medreseler tesis veya muhtac-ı tamir medreseleri tamir etmek üzere, tahsisat-ı lâzime ilâvesi.

7 — Mekâtib-i hususiye tesisinde serbestî itası.

8 — Lisan-ı mahallînin mekâtib-i iptidaiye ve tâliyede tedrisi.

9 — Umur-u nafia ve ticariye ve ziraiyenin ıslâhı ve şimendifer ve yollar inşası.

10 — Nahiye teşkilâtının icrası.

11 — Müslümanların âdat ve örfünün himayesi.

12 — Hakkı ve Sait Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli'ye tevdii.

13 — Kıyam-ı ahire iştirak eden bütün eşhasa şâmil olmak üzere aff-ı umumî ilânı.

14 — Tahribedilen haneler bedelâtının tazmini.

Bu metalipten 3. maddede harp silâhlarının iadesi maddesi ile 12. madde müstesna olmak üzere diğerleri hükümet tarafından kabul olunmuştur. Hakkı ve Sait Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye tevdiine ait olan 12. madde Meclis-i Mebusan'ın salâhiyetine taalluk ettiği cihetle reddedilmiştir.

* **Tanzimat**, 24 Ağustos 1912.

BELGE 4

"Memalik-i Osmaniyede Mukim Osmanlı Sırplarının Millî Teşkilâtı" Nizamnamesinin 1. Sayfası*

ممالک عثمانیه ده مقیم عثمانلی صربلرینک ملی تشکیلاتی

۱ — احکام عمومیه

ماده ۱ — [illegible]

« ۲ — [illegible]

« ۳ — [illegible]

« ٤ — [illegible]

« ٥ — [illegible]

« ٦ — [illegible]

۲ — [illegible]

آ : [illegible]

« ۷ — [illegible]

« ۸ — [illegible]

۱ : [illegible]

۲ : [illegible]

۳ : [illegible]

٤ : [illegible]

« ۹ — [illegible]

۱ : [illegible]

۲ : [illegible]

* BBA - BEO/Dahiliye Gelen Giden Evrakı.

BELGE 5

Sırpça Vardar Gazetesinin İlk Sayfası*

ВАРДАР

* BBA - BEO/Dahiliye Gelen Giden Evrakı.

BELGE 6

Mahmut Şevket Paşa'nın 1908'de Sırp Kulübünün Kuruluşunu Haber Veren Yazısı ve Bu Konudaki Hükümet Kararı*

Rumeli Vilâyât-ı Şâhânesi
Müfettiş-i Umumiliği
Adet
713

Huzûr-ı Sami-i Cenâb-ı Sadaretpenâhiye,

Marûz-u Çâker-i Kemineleridir.

Üsküb'de Sırplar tarafından bir kulüp teşkil ve mezkûr kulübün taht-ı idaresinde "Vardar" nâmıyla üsbuî bir gazetenin de neşrine ibtidar olunmuşdur. 2 Şubat 324 tarihinden itibaren akd-i ictimaa başlayan mezkûr kulübün Kosova vilâyetinden irsâl edilen programının suret-i mütercemesi leffen arz ü takdim olunur. Vilâyat-ı müşarileyhanın iş'arat-ı vakıasına nazaran Sırp Kulübü hey'atının Memalik-i Osmaniyede ayrıca bir Meclis-i Umumî-i Millî halini almakta olduğu anlaşılmakta ve Frankfurt'ta münteşir (Frankfurter Zeitung) nâm gazetenin 18 Şubat 909 tarihli nüshasında münderiç olub mütalâa-güzâr-ı çâkeri olan bir mektubda da selif-ül-arz Sırp Kulübünün ve Makedonya'da anasır-ı saire tarafından tesis edilen diğer kulüblerin mekasıd-ı ictimaiyeden ziyade mekasıd-ı siyasiye ile teşekkül ettiği ve ahali-i mahalliyenin tahrikât-ı siyasiye içün talimat almak üzere mezkûr kulüblere müracaatları nazar-ı dikkati celbedecek derecede tezayid etmekde olduğu ve Üsküb'deki Sırp kulübüne merbut matbaanın mesarif-i iştiraiye ve tesisiyesi Sırbistan Hariciye Nezareti tarafından gönderildiği ve Sırplılardan her kimin hükûmet veya efrad-ı ahaliden biri hakkında şikâyeti olursa bunu kulüb hey'etine beyân ederek hey'at-ı mezkûre vasıtasıyla teşebbüsât-ı lâzımaya tevessül olunmakta bulunduğu beyân ve hikâye edilmektedir. Bu ahvalin tevlit edeceği müşkilât ve mehazir müstağni-i arz ü izah bulunmağla kulübler hakkında devletçe bir kanun-u mahsusun tertib ve ilânı taht-ı vücûbda olduğu mütalâasında bulunduğumun arzına cür'et eylerim. Olbabda ve herhalde emr ü ferman hazret-i men leh ül emründür.

18 Safer 327 ve 26 Şubat 324

Rumeli Müfettiş Vekili
Üçüncü Ordu Kumandanı
Birinci Ferik
Mahmut Şevket
bin
Süleyman
(Mühür)

* BBA - BEO/Dahiliye Gelen Giden Evrakı.

Meclis-i Vükelâ Müzâkeratına Mahsus Zabıt Varakasıdır

19 Muharrem 327

Hülâsa-i Meali

Üsküb'de tesis olunan Sırb Kulübünün Sırpça Vardar gazetesiyle neşr edilmiş olan programına nazaran Memalik-i Osmaniyede âdeta ayrıca bir Meclis-i Umumî-i Millî şekl ü mahiyeti aldığı anlaşılarak mezkûr program tercümesinin suret-i musaddakasının gönderildiğini havî Kosova vilâyetinden gelen tahrirat ve telgrafnâmenin leffiyle bâzı ifadeyi mutazammın Dahiliye Nezareti makamından mürsel 29 Muharrem 327 tarihli tezkere kıraat olundu.

Kararı

Her tarafta akvam-ı muhtelifeye mensub kulübler mevcut ise de bu kulübler bir gûna sıfat-ı resmiyeyi haiz olmadığı gibi vezaif ve muamelât-ı hükü-

* BBA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları No. 124.

مجلس وكلانك مذاكراتنه مخصوص ضبط ورقه سيدر

جلد نومروسی	حاضر بولنان ذوات فخامتك اسامیسی	مسئله نومروسی
مجلسك كشادی: سنه / ماه		تاريخ: يوم / ماه

[illegible]

نومروسی	متعدد ملفوفاتی	اوراق اوطه سی نومروسی	تاريخ حواله سی
		[illegible]	[illegible]

خلاصهٔ مآلی

[illegible]

قراری

[illegible]

[illegible]

[illegible] امضاسی	[illegible] امضاسی	[illegible] امضاسی	[illegible] امضاسی
تاريخ	تاريخ	تاريخ	تاريخ

mete ve ahaliye katiyyen müdahale ettirilmemekte olduğundan mezkûr kulübün ictimaıyla ittihaz edeceği mukarreratta kavanin-i nizamat-ı devlet-i âliyyeye mugayir bir şey görülüyor ise onun men'i lâzım geleceğinin Kosova Vilâyetine tebliğinin Nezaret-i müşarünileyhaya cevaben iş'arı tezekkür kılındı.

(Hey'et-i Vükelâ İmzaları)

BELGE 7

Makedonyalı ve Sırp Âyan Üyelerinin Âyan Meclisi Başkanlığına Gönderdikleri İstifa Yazıları*

Besarya Efendi'nin İstifa Yazısı

"Makedonyalı olmama rağmen ruhen ve kalben bu memlekete ve Osmanlılığa olan merbutiyet-i kadimem tamamen bâki olmakla beraber tasavvur ettiğim meslek ve tarikatta ilân-ı meşrutiyetten beri kemal-i fahrile sarf-ı mesai ettiğim Âyanlıktan fazla hizmet edeceğime kani olduğumdan işbu istifanamemin atebe-i seniyye-i mülukâneye arzını rica eder ve bu vesile ile de rüfeka-yı muhterememe en samimi ihtiramlarımı takdim eylerim". "25 Kânun-ı evvel 1330, Âyan azasından **Besarya**".

Stoya Tilikof Efendi'nin İstifa Yazısı

"Bâzı esbab-ı zâtiyeye binaen Âyanlık hizmet-i fâhiresine devam edememek mecburiyetinde kaldığımdan taraf-ı eşref-i Hazret-i Pâdişahiden uhde-i çâkerâneme tevdi buyurulmuş olan Âyan azalığından istifa ettiğimi arzeder ve keyfiyetin huzur-u âli-i hükümdâriye arzına vesatet-i aliye-i riyasetpenâhilerini istirham eylerim olbapta" (29 Kânun-ı evvel 1330).

"Meclis-i Âyan azasından **Stoya Tilikof**"

* MAZC 1331 - 1915, D. III, Si 1, 8. İçt., s. 52, 60.

II
MUSEVİLER VE ÖRGÜTLERİ
(Osmanlı Ülkesinde Siyonizm Sorunları)

A. 1908'e DEĞİN

1. *Tarihsel Bakış*

Osmanlı İmparatorluğu içindeki Yahudi örgütleri uluslararası siyonizm gelişmeleri dışında ele alınamaz.

Siyonizm (ya da *Zionism*) Ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan milliyetçi ve yayılmacı "Pan" akımlarından biridir. O zamana değin dinsel ve kültürel alanlarda kalan yahudi ideolojisi, bu tarihten itibaren siyasallaşmış, yoğun bir milliyetçiliğe dönüşmüştür. Milliyetçilik akımlarının kaynaştığı bir çağda Yahudiler bu ortam dışında kalamazlardı. Üstelik Yahudi düşmanlığının (anti semitizm) şiddetlenmesi dağınık Beni İsrail'i (İsrail Oğullarını) birleşmeye götürmüştür.

Odesa'lı bir doktor olan *Lev Pinsker*'den sonra, bir peygamber gibi benimsenen *Theador Herzl*'in önderliğinde Yahudi ideolojisi boyutlanmış ve uluslararası bir sorun olmuştur. Somutlaşan amaç bağımsız bir Yahudi devletinin kurulmasıdır. Bütün sorun bu devletin nerede kurulacağı olmuştur.

Afrika (Uganda), Güney Amerika (Arjantin), Balkanlar (Makedonya), Mezopotamya önerileri benimsenmemiş, İbrahim Peygamberi'n kavmine vaadettiği topraklarda Arz-ı Mev'ud kurulması kararlaştırılmıştır. Bu alan Filistin'di ve Osmanlı İmparatorluğu ülkesinin bir parçasıydı.

Filistin'de milletlerarası hukukun garantisi altında bir Yahudi Devletini kurmak ideolojisi ve ürettiği politikanın adı siyonizmdir ve Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir sorun olduğu açıktır[1].

[1] Genellikle siyonizm ve Osmanlı İmparatorluğu ile kurduğu diyalog konusunda sayılamayacak kadar geniş bir kaynakça vardır. Bu alanda bilim adamlarımız, dünyadaki meslekdaşlarına göre hayli geç kalmışlardır. İki genç bilim adamımız bu açığı kapatmış sayılabilirler. Dr. Mim Kemal Öke'

→

Siyonist hareket en önemli diyaloğu Osmanlı İmparatorluğu ile kurmuştur. Önce İkinci Abdülhamit sonra da İttihat ve Terakki hükümetleri ile oluşan bu diyalogda, Osmanlı ülkesinde bir Yahudi "Yurdu" (sonra da Devleti) kurulması karşılığında yabancı sermaye (kredi), teknoloji ve ekonomik kalkınma vaadediliyordu. Bu bir pazarlıktı.

Doğal olarak ikinci diyalog, Osmanlı devleti dışında Batılı büyük devletlerle kurulmuştur. Siyonistler, kuracakları devletin Batı uygarlığının Doğu'daki bekçisi olacağı garantisini büyük devletlere vermekteydiler.

Sorunlar geliştikçe, siyonizm, birinci derecede önemli bir uluslararası politika sorunu niteliğini kazanmıştır ve her şeyden önce örgütlenme olgusunu ele almıştır.

Bu alanda atılan en büyük adım siyonizm kongreleri olmuştur ve harekete organizmasını ve eylemciliğini kazandırmıştır. İlk kongre 1897 yılında Basel'de toplanmış ve önemli kararlar almıştır. Kongre genel kurulu bir çeşit meclis (büyük hareket komitesi) durumunda kalmış, bir de yürütme kurulu (küçük hareket komitesi) kurularak, Herzl başkanlığına getirilmiştir. Kongreler süreli olarak toplanmışlardır.

İlk kongre sonunda Theodor Herzl "Sürgündeki bir devlet başkanı gibi" hareket etme olanağına kavuşmuş oluyordu[2].

Bu şematik açıklamalar bizi bir gözleme götürecektir. Şöyle ki, Siyonizm Yahudileri bir yol ağzında bırakmıştır: Ya bulundukları ülke ve toplum içinde ister bütünleşerek, ister ayrı bir cemaat olarak kalmak; ya da Filistin'de bağımsız bir devletin kurulmasına çalışmak ve gerekirse oraya göç etmek.

Bundan da varılacak sonuç Siyonizm'in — dış düşmanlardan önce — tüm Yahudiler tarafından kabul edilmediği, hatta bazı Ya-

nin çalışmaları özellikle belirtilmelidir: **Siyonizm ve Filistin Sorunu** (İstanbul 1982); **II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi** (İstanbul 1981); **The Ottoman Empire, Zionism and the Question of Palestine** (Middle East Studies 14, 1982) — Doçent Dr. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu** (İstanbul 1983). Bu kitabın 4. bölümünde (s. 116 - 132) sorun ayrıntılı bir açıdan ele alınmıştır. Biz bu çalışmalardan geniş çapta yararlandık. Yabancı kaynaklar genel kaynakçada gösterilmiştir.

2 Birinci Basel kongresi çok önemli bir olay sayılmıştır. Herzl güncesine şu kaydı düşürür: "Basel'de Yahudi devletini kurdum... belki beş, fakat kuşkusuz elli yıl içinde herkes bu gerçeği görecektir" (**The Complete Diaries of Theodor Herzl** ,C. 2, s. 581 — Mim Kemal Öke, Aynı Eser, s. 45).

hudi çevrelerince reddedildiğidir. Bu son tutumun Osmanlı — ve sonra da Türk — Yahudileri bakımından benimsendiği, özellikle göz önünde bulundurulması gerekir.

Siyonistler amaçlarına ulaşmak için, Osmanlı ülkesi dışında ve içinde çeşitli örgütler kurmuşlardır. Bunların bazılarına ilerde değinilmiştir.

2. Osmanlı Devleti İle Diyalog

Osmanlı Asyası'nda (Asiya-i Osmanî) Kudüs-ü Şerif (Jerusalem) müstakil bir mutasarrıflıktı. Filistin (Palestine) denilen bölge de zaman zaman değişikliklere uğramış olmakla beraber, az çok Kudüs alanını ifade eder.

Yahudilere göre, "Arz-ı Mev'ud" bu topraklardı ve "Yurd"ları — sonra da devletleri — burası olmalıydı. Bu gelişmeler boyunca karşılarında doğrudan doğruya Osmanlı siyasal iktidarını bulmuşlardır.

Osmanlı hükümetleri (Abdülhamit ve İkinci Meşrutiyet rejimleri) birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, ortak bir özelliğe sahiptiler. Her ikisi de Batılı büyük devletlere kapitülasyonlar kanalıyla bağımlı durumda oldukları için, dış politikalarına hâkim değildiler. Bu bakımdan Yahudi göçü ile ilgili olarak aldıkları önlemler sürekli ve etkin olmamaya mahkûmdu. Nitekim bunlar sık sık dış baskıların ağırlığı altında gözden geçirilmişler ve değiştirilmişlerdir. Siyonistler bu durumdan yararlanmasını bilmişlerdir.

Abdülhamit'le Buluşma

Basel kongresinden sonra, Herzl'in ilk işi Yıldız'la ilişki kurmak olmuştur ve 1902 yılına değin beş kez İstanbul'a gelmiş, bir keresinde Abdülhamit tarafından kabul edilerek uzun bir görüşme yapma olanağını elde etmiştir ve kendisine Mecidi nişanı verilmiştir. Bu arada Mabeyn "ricali" ile ve özellikle Sadr-ı âzâm Halil Rıfat ve Sait Paşa'larla da görüşmüştür.

Herzl, plânındaki "konsolidasyon" (borçlanma) ve "kolonizasyon" (yerleşme) sorunlarını aynı zamanda görüşmek istemiştir. İmparatorluğun malî ve iktisadî kalkınmasını Filistin'e göç koşuluna bağlamak istemesi pek iyi karşılanmamakla beraber, Yıldız Yahudi aleyhtarı bir tavır takınmamıştır. Fakat Filistin'de bir "yurd"

kurulma ve buraya toplu yerleşme isteğini yüzgeri etmiş, ülkenin her yerine ayrı yerleşimi kabul edebileceğini bildirmiştir.

Bu ılımlı davranışı Musevilerin Filistin'e yerleşmesini önleyici ciddî önlemler izlemiştir. Bunlar arasında Filistin'e gelen Yahudilere kırmızı renkte bir pasaport verilmiş ve Osmanlı tabaası sayılmamışlardır. Böylece, İmparatorluk ülkesinde Yahudiler de (vatandaş olan ve olmayanlar olarak) iki gruba ayrılmıştır.

Önlemler Yahudi göçünü durdurmamıştır. Museviler, Filistin'de uluslararası bir ortamda yaşamaktaydılar. Batılı büyük devletlerin bu bölgede Yahudi göçünü kolaylaştırıcı örgütleri vardı. Alman *Templar* kurumu başta geliyordu. Çünkü Almanya bu güçü Doğu'ya açılış ve yayılma politikasının önemli bir öncüsü saymıştır.

Musevilerin kurdukları örgütler arasında "Evrensel İsrail Birliği" (Alliance Israélite Universelle) ön plândadır (1860). "Yahudi Ülkesel Örgütü" (Jewish Territorial Organization) İkinci Siyonist Kongresi kararıyla kurulmuştur (1901). Aynı yıl "Alman Yahudileri Kurtuluş Birliği" (Hilfsverein der Deutschen Juden) de kurulacaktır (1901).

Abdülhamit döneminden önce ve sonra kurulmuş olan bu örgütler Siyonizm hareketinin başını çekmişlerdir.

Abdülhamit rejiminde Filistin üzerinde Yahudi - Arap çatışması görülmemektedir.

B. 1908 VE SONRASI

"Hürriyetin İlânı"nda musevilerin egemen oldukları Selânik Mason Localarının, bu arada Büyük Üstat *Emanoel Karasu* (Karaso) *Efendi*'nin etkin rolleri olduğu açıktır.

İkinci Meşrutiyet başlarken Filistin'de Yahudi kolonizasyonu hayli gelişmiştir[3]. Bunun başlıca nedeni, Batılı büyük devletlerin kendi ülkelerinden göçe zorladıkları Yahudileri Filistin'de özel örgütlerle korumaları ve Osmanlıların aldıkları kısıtlama önlemlerini ortadan kaldırmaya yönelik bir politika izlemeleridir.

Adı geçen örgütlere, Meşrutiyetin ilânından sonra "Allgemeine Jüdische Kolonization Organization" da katılmıştır (1910).

[3] 1908 yılında Filistin'de yerleşik Musevi sayısı 80.000'dir. Musevilerin yerleştikleri arazi 40.000 dönümdür ve 33 yerleşim merkezi kurulmuştur. 1914 yılında 418.000 dönüm toprak üzerinde, 47 yerleşim merkezi ve 85.000 Musevi vardır (Mim Kemal Öke, Aynı Eser, s. 89, 90 not 39, 135, 168).

Bununla beraber yerli malı sayılabilecek ilk derneğin basında "Musevi Uhuvvet (kardeşlik) Cemiyeti" olduğu görülmektedir.

1909 yılında hükümet, kurulması önerilen "Osmanlı Zıraat ve Sınaat ve Ticaret Şirketi"ne izin vermemiştir.

Meşrutiyet basınının, siyonizm gelişmelerini yakından izlediği açıktır. Gazetelerde siyonist olan ve olmayan musevilerin ayrılması gerektiğini[4], siyonizmin "Alman nüfuzunu" getirici olduğunu belirten yazılar görülmektedir. 1912 siyonist[5] kongresi kamuoyuna tanıtılmaktadır[6].

Paris'teki Şerif Paşa muhalefeti Yahudi aleyhtarı yayın yapmakta ve Cavit Bey'i hedef seçmektedir[7].

İttihat ve Terakki ve Siyonizm

İkinci Meşrutiyet'in genel olarak Abdülhamit rejiminde siyonizme karşı alınmış olan önlemleri devam ettirdiği söylenebilir. Yalnız, bu dönemin değişmez siyasal iktidarı olan İttihat ve Terakkinin politikası bazı özellikler taşır.

Hemen eklenecek bir husus İttihatçıların siyonist ve olmayan Museviler arasındaki farkı daima belirttikleri ve hiçbir zaman anti semit bir politika izlemedikleridir.

Meşrutiyetin başlamasıyla, İttihatçılar ve Museviler arasında bir balayı dönemi başlamıştır.

Musevi meb'uslar ve Âyan azaları Sadr-ı âzâm Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Talât (Paşa) Enver (Paşa) ve Ahmet Rıza Bey'leri ziyaret etmişlerdir.

Yahudilere toprak satın alma serbestliği tanınmış, kırmızı tezkere kaldırılmıştır. Fakat bu serbestliklerin sözü edilen ziyaretlerin sonucu olduklarına dair bir kanıtımız yoktur.

Fakat İttihatçılar kısa bir süre sonra kısıtlamaları yeniden yürürlüğe koymuşlardır. Bir kanıya göre, İttihatçılar, Siyonizmin Osmanlı ülkesi içinde bağımsız devlet kurma akımı olduğunu anla-

Musavver Salname-i Servet-i Fünun (1327), s. 215 - 216. (**El Tiempo** gazetesinin anket sonuçlarını vermektedir).

5 **Aynı Eser**, s. 315

6 **Aynı Eser**, s. 168.

7 **Mécheroutiette**'in yorumlarına bk. Sayı 22, 22 Eylül 1911, Sayı 23, Ekim 1911, Sayı 36, Kasım 1912, Sayı 37, Aralık 1912. (Bu yazıların bazılarında Câvit Bey'e **David Bey** denmektedir).

yınca tutumları değişmiştir. Ayrıca bu akımın ve eylemlerin Batılı *devletler tarafından kışkırtıldığını da kuşku içinde farketmiş*lerdir.

Sınırlı olsa da, İttihatçıların Musevilere toplu yerleşmeleri konusunda iki öneride bulundukları belirtilmiştir.

Bunlardan ilki Yahudi vatanının Filistin yerine Makedonya'da kurulma düşüncesidir. Böylece, hem Rumeli kalkınacak, hem de Osmanlılar sâdık bir etnik unsurla ayrılıkçı eylemlere daha kolay karşı koyabileceklerdi.

Öteki öneri daha gerçekçi görülebilir. Yahudiler —yine Filistin'e değil— pek uzak olmayan bir bölgeye, Mezopotamya'ya yerleştirilmeliydi[8].

Her iki düşünce de herhalde ölü doğmuştu ve ilgi görmemiştir.

Abdülhamit dönemindeki durumun aksine, İttihatçıların Filistin politikasına, yeni koşulların gereği, Arap sorunu yeni boyutlar vermiştir ve durum, iki yönlü olarak gelişmiştir. Önce birbirine ters düşen iki "ulusal" akım, İttihatçıların Türkçülük politikasına karşı birleşmişlerdir. Buna karşılık, yabancı sermaye ve teknolojiye duydukları gereksinim dolayısıyla İttihatçılar Yahudi - Arap birleşmesini kendileri istemişlerdir ve her iki tarafı teşvik etmişlerdir.

Aslında İttihat ve Terakki'nin 1912'de kısa bir süre için iktidardan uzaklaştığı dönemde Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa'lar kabineleri Arap milliyetçilerine yeşil ışık yakmıştı. Çünkü İttihatçıların merkeziyetçiliğine karşın, muhalifleri adem-i merkeziyetçiydiler. Kâmil Paşa yerel "ıslahat" vaadinde bulunmuştu.

İttihatçıların Bab-ı âli Baskını ile iktidarı yeniden ele geçirmesi büyük bir malî sıkıntı içinde gerçekleşmişti. İmparatorluğun bu yapısal hastalığından kurtulmak için tek atılım olanağı kalıyordu. Bu da Museviler kanalıyla olabilirdi. Bu nedenledir ki Müslüman - Musevi ittifakını bu sefer bizzat teşvik etmişlerdir.

Öneri her iki tarafça elverişli sayılınca, İttihatçılar Filistin sorununda alınmış olan önlemleri bir hayli hafifletmişlerdir.

Harb-i Umumi'ye doğru dört nala koşulduğu bir sırada bu gibi girişimlerin yararı olamazdı. Savaşın en zor yılında İngiltere, Hariciye Nazırı Lord Balfour'un imzasıyla Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurulacağı vaadini Lord Rotschild'e iletiyordu (2 Ka-

[8] Bu konuda Mim Kemal Öke, A.g.e., s. 113, 115, 116.

sım 1917). İngiliz mandası altına konulan Filistin'de (1922), İsrail devleti otuz bir yıl sonra kurulacaktı.

Bir yandan da Türkiye aleyhine kullanılan Araplara da bağımsızlık vaadedilmiş ve savaş sonrasının çatışma tohumları atılmıştı.

Osmanlı Parlamentosunda Siyonizm Tartışmaları

Şimdiye dek doğrudan kaynaklara dayanarak üzerinde durulmamış olan bu konu Osmanlı parlamentosunda çok sert biçimlerde ele alınmıştır.

Öteki etnik unsurlardan farklı olarak, Osmanlı parlamentosundaki Musevi parlamenterler — Âyan'da olsun, Mebusan'da olsun — daimî surette İttihat ve Terakki'yi tutmuşlar, muhalefete katılmamışlardır. Sayıları 5'i geçmemiştir

Mebusan Meclisi'nde siyonizm konusu ilk kez Ahali Fırkası reisi Gümülcineli İsmail Bey tarafından 1327 (1911) bütçe konuşmaları sırasında "vahim bir mesele" olarak ortaya atılmıştır (16 Şubat 1926 - 1 Mart 1911 birleşimi) ve çok uluslu bir mecliste sert tartışmalara yol açmıştır. Gümülcine'li bu çıkışlarında her ne kadar siyonizm sorununu bilmediğini kanıtlamışsa da, asıl amacının başta Câvit Bey olmak üzere İttihatçıların baskısı altındaki İbrahim Hakkı Paşa kabinesini hırpalamak olduğu açıktı.

Sorun, 1910 "istikrazı"nın siyonist oyunlar sonucu Deutsche Bank kanalı ile sağlandığı ve Osmanlı Bankasının bir kenara itildiği iddiasında toplanıyordu[9] Bu işin sorumlusu Câvit Bey olarak gösterilirken Bu arada Türkiye Millî Bankası eleştiriliyordu[10]. Ahali Fırkası lideri "ithamları" arasında "siyonizm cemiyeti"nden söz ederek, tanınmış (İttihatçı) kişilerin bu kuruluşun yönetiminde görevli olduklarını da ileri sürüyordu.

Başta Sadr-ı âzâm olmak üzere kendisine gerekli yanıtlar verilmiştir. Ve meb'usların siyonizm hakkındaki bilgileri de ortaya dökülmüştür. Câvit Bey hem masonluk hem de siyonistlikle itham edilmiştir. Bu tür tartışmalar sonunda Câvit Bey istifaya kadar

[9] Muhalefet, **Türkiye Millî Bankası**'nın hükümetin isteği ile kurulduğunu, adına karşın yabancı sermayeli ve siyonizm etkisinde bir kuruluş olduğunu ileri sürmüştür.

[10] Türkiye Millî Bankası (Banque Nationale de Turquie) için bk. A. Gündüz Ökçün, **1909 - 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar (Türkiye İktisat Tarihi Semineri, 1975, s. 414 - 415).**

gitmiştir. Muhalefetin hırpalama hedeflerinden biri de Emanoel Karasu Efendi olmuştur[11].

İttihatçılar, Musevi (Osmanlı) fikir adamlarıyla ideolojik yakınlık da kurmuşlardır. Türkçülük akımı ekibi içinde M. Kohen, Tekin Alp imzasıyla bu ideolojinin sosyo-ekonomik yönlerini açıklayıcı yazılar yazmıştır. Bu tür katkılar daha sonra da devam etmiştir. Bu arada Prof. Avram Galante'nin de ilginç katkıları olmuştur.

Muhalefetin İttihat ve Terakki'yi masonluk ve siyonizm etkisinde kalmakla ağır biçimde eleştirmesi karşısında, İttihat ve Terakki'nin Yahudi aleyhtarı bir tutuma sahip olmadığı bir gerçektir. Fakat İttihatçıların siyonist olan ve olmayan Museviler arasında bir ayırım yaptıklarını ve siyonizmi devlete karşı bir tehlike saymış oldukları da ayrı bir gerçektir.

Birinci Dünya Savaşından sonra sorun değişik boyutlar kazanacaktır.

[11] MMZC, 1910 - 1911, D. I, Si 4, 49. İçt., s. 1379 - 1381.

C. MUSEVİLERE İLİŞKİN BELGE

BELGE 1

Meclis-i Vükelâ Müzâkerâtına Mahsus Zabıt Varakasıdır*

Tarih
7 Haziran 325/2 C 1327

Hülâsa-i Meâli

Kudüs-ü Şerif'de meşrutiyet-i idarenin ilânı üzerine sınuf-u ahaliden her birinin öteden beri perverde eyledikleri âmâl ve menafi'-i diniye ve siyasiyenin istihsâline tasaddi etmelerinden nâşi emr-i idarece müşkilât çekilmekte olduğu ve Kudüs'de tavattun ve ikamete fevkalâde bir meyl ü inhimâk göstermekte olan cemaat-i Museviyeden elli bin nüfusun hiçbir nâm ü sıfat ve ta'biyet kabul etmeksizin dahil-i livada ikametlerinin mülken ve maslahaten hâsıl edeceği tesir müstağni-i izâh bulunduğu beyânıyla şekl-i idare-i hâzıranın daha büyük bir mikyasda tesis ve ıslâhı ve mukaddema Akkâ sancağından Kudüs'e ilhak olunan Nâsıra kazasının merkez livaya ba'd-ı mesafesi cihetiyle kemafissabık Akkâ'ya iade-i irtibatı lüzûmuna dair Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı tahriratının melfufuyla beraber gönderildiğine dair Dahiliye Nezaretinden evvel ve âhir varid olan tezakir takımıyla mütalâa ve icabı müzâkere olundu.

Kararı

Musevilerin Arz-ı Filistin'de men'-i iskânları maddesine ve hariçden gelecekler hakkında olunacak takayyüdâta dair mukaddema devletçe bildef'at mukarrerat-ı lâzıma ittihaz ve mahalline tebliğ edilmiş olduğu halde mukarreta-ı mezkûre ahkâmının lâyıkı vechile mevki'-i tatbik ve icraya konulamadığı ve gelen Musevilerin temdid-i ikamet eyledikleri anlaşılmakta bulunduğundan bu hususa müteferri' Bâb-ı âli'de ve Şûra-yı Devlet'de mevcut evrak aldırılarak biltedkik telhisi ve bu babdaki mütalâat tahrir ve tenmîk olunmak üzere geçende Defter-i Hakanî Nâzırı Esat Efendi'ye havale-i keyfiyet kılınmış olduğundan müşarileyhin tanzim edeceği mütalâaname alınarak Musevilerin Arz-ı Filistin'den ma'dud olan mahallerde men'-i iskânlarını suret-i katiyede temin edecek tedabirin kanun şeklinde mevki'-i tatbike vaz'olunmak üzere icab eden mevadd-ı kanuniye ve esbâb-ı mucibe lâyihalarının tanzim ve tesyarı hususunun Dahiliye Nezaretine tebilği ve esbab-ı muharrereye mebni Kudüs-ü Şerif merkezine merbut kaldıkça temin-i hüsn-i idaresi mümkün olamıyacağı anlaşılan Nâsıra kazasının dahi kemafissabık Akkâ sancağına rabt ve ilhakı hususunun batezkere arz ü istizanı kararlaştırıldı.

(Hey'et-i Vükelâ İmzaları)

* BBA, *Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No:* 129/6 C. 1327.

مجلس وكلا مذاكراتنه مخصوص ضبط ورقه سيدر

ما حضر اولنان ذوات فخامت سماتك اساميسی

خلاصهٔ مآلی

[illegible]

[illegible]

[illegible]

III

ERMENİ SORUNU VE KOMİTELER

Ermeni sorunu Osmanlı ülkesi içindeki ayrılıkçı eylemlerin özelliklerini taşır ve çeşitli diyaloglardan örülüdür. "Düvel-i Muazzama"nın kendi içindeki ve Osmanlı yönetimi ile çatışmalar bu sorunun gelişimine egemen olmuştur. Beklenen sonuç elde edilemediği için de sürekli bir hareket halini bugün de korumaktadır[1].

Ermeni sorunu, zamansal ve ideolojik bakımlardan aşamalı bir gelişim izlemiştir. İdeolojik plânda, ilk Ermeni isteği Osmanlı ülkesi içinde, yabancı koruyuculuğu altında "ıslahat" hareketine bağlı bir özerklik elde etmektir. Bu amaç "Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Ermenistan" (devleti) kurulmasına dönüşmüştür.

Zamansal planda, "mesele"ye 1878'den itibaren, yerel ve "millî" olmaktan çıkarılarak uluslararası bir boyut kazandırılmıştır. Büyük devletlerin "imdada koşmalarını sağlamak" için de, komiteler ve çeteler tarafından bu güne kadar süren, kanlı eylemlere girişilmiştir. Bulgarlar ve Yunanlılarda olduğu gibi "Türk (*Osmanlı* yerine de kullanılmıştır) zulmü" "Ermeni soykırımı" okul kitaplarına geçirilmiştir. Ermeniler ondokuzuncu yüzyılın siyaset sahnesinde yeni ve "mazlûm" bir unsur olarak karşılanmıştır[2].

[1] Bu konudaki kaynakların büyük kısmı 1915 yılından bugüne Türkler aleyhine tek taraflı ve sürekli propagandayı destekleyici nitelikte oldukları için ciddî sayılamazlar. Konu ile ilgili eserler arasında ve başında Esat Uras'ın doğrudan doğruya Ermeni kaynaklarından yararlanarak yazdığı eseri vardır: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** — H. Pastermadjian, **Histoire de l'Arménie Depuis les Origines Jusqu'au Traité du Lausanne** — Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement** — Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası** — Ali Fuat Türkgeldi, **Mesail-i Mühimme-yi Siyasiye, C. I.** — İnayetullah Cemal Özkaya, **Le Peuple Arménien et les Tentatives de Réduire le Peuple Turc en Servitude** — Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C. II, kısım 3 ve C. III, kısım 3 — André Mandelstam, **Le Sort de l'Empire Ottoman** — **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı 81, Aralık 1982, Sayı 82, Mart 1983 — N. Iorga, **Origine et Développement de l'Ideé Nationale Surtout Dans le Monde Oriental** — G. V. Chahnazarian, **Esquisse de l'Histoire de l'Arménie** — Arthur Beylerian, **Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens, dans les archives Françaises** (1914 - 1918).

[2] Albert Vandal, **Les Arméniens et la Réforme de la Turquie**.

Sorunun 1860'dan 1918'e değin, yarım yüzyıllık uzun ve hareketli bir gelişmesi vardır.

A. ERMENİ İHTİLÂL ÖRGÜTLERİ VE ERMENİ SORUNUNUN GELİŞİMİ

"Ermeni milleti"nin "şikâyetleri" 1860'da Patrik Hırimyan'ın girişimleriyle somutlaşır. Ne var ki "millet-i Ermeniyan"a bu tarihte Osmanlı ülkesi içinde hukuksal bir örgütlenme statüsü verilmiştir. Ermeni sorunu bir süre yerel kalacaktır.

Sorunun uluslararası plâna geçirilmesini Ayastafanos "Mukaddemat-ı Sulhiyyesi" (önbarışı) (5 Mart 1878) başlatmıştır ve Berlin Andlaşması da (13 Temmuz 1878) boyutlandırmıştır[3]. Soruna önce Çarlık Rusya el koymuştur, daha sonra İngiltere (ve Fransa). Ve Ermeni Sorunu özellikle bu iki ülke arasında gidip gelecektir.

Ayastafanos'ta Patrik Nerses'in Grandük Nikola'dan ricası Bulgarlara tanınan imtiyazlar türünden bir çeşit özerkliktir. Berlin kongresinde istek yinelenecektir. İngilizler, kongrede Ermeni isteklerine karşı çıkmışlardır. Bu girişimin faturası Kıbrıs olmuştur. Müslüman ve Türk düşmanlığıyla ün salan *Gladstone*[4] başbakan olunca (1880) sorun'un uluslararası boyutları daha da genişleyecek ve yoğunlaşan emperpalist politikalar içindeki yerini alacaktır. Zaten bu dönemde Osmanlı ülkesinin kayıpları birbirini kovalayacaktır. Makedonya sorununun yanı sıra, Ermeni "meselesi" Osmanlı politikasındaki değişmez niteliğini alacaktır. 1880 yılından itibaren tüm İngiliz konsolosları Ermenilerin isyan hazırlıklarını haber vereceklerdir[5].

Hareketsiz buldukları Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek için isyan hazırlıklarını bombalamalarla, sabotajlarla, suikastlar ve öldürme olaylarıyla komiteler yürütmüşlerdir. 1890'lı yıllarda Balkan komitacılığına katılan Ermeni kuruluşları, Rusya ile İngiltere arasında kalacaklardır.

İngiltere 1880 - 1885 döneminde Ermeni sorununa, Manchester'li

[3] Bu belgeler için bk. Nihat Erim, **Milletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. I, s. 387 - 424.

[4] Bir fikir edinmek için şu kitabına bk. Gladstone (William Ewart), **Lessons in Massacre; or the Conduct of the Turkish Government in and about Bulgaria Since May 1876; chiefly presented from the papers presented by Command**, London 1877.

[5] Selâhi Sonyel, **Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri**, s. 36 vd.

tüccarlara Doğu yolunu açık tutmak için, sımsıkı bağlıdır. Rusya ise kayıtsız görünür. Daha sonra İngilizlere göre "zırhlılar Masis tepelerine çıkamaz"dı[6], bu sefer Ruslaştırma politikası içinde Çarlık Ermenilerle ilgilenir. Bu gelgit olayı içinde Ermeni hareketleri de kızışır.

1. Ermeni İhtilâl Komiteleri

Ermeni komitelerinin en büyükleri üç tanedir: *Armenaganlar* (1885), *Hınçak* (1887), *Taşnaksütyun* (1890). Bunlardan önceki ihtilâlci kuruluşlar arka plânda kalmışlardır[7].

Üç büyük komitenin bazı ortak özellikleri vardır. Bir kere bunlara "parti" denmekteyse de, komite ve çetecilik alanında kalmışlardır. Bazı özel durumlar bir yana (Osmanlı parlamentosunda olduğu gibi) parlamentoda temsil edilmedikleri gibi siyasal partilerle bağlantı kurdukları pek söylenemez. Asıl özellikleri, gerek kendi içlerinde ve kongrelerinde, gerek kendi aralarında, sürekli çatışma halinde olmaları ve parçalanmaya gitmeleridir. Bu anlaşmazlıklar yeni komitelerin doğum nedeni olmuştur.

Anlaşmazlık nedenlerinden en önemlisi Marksizm konusudur. Gerçi Ermeni örgütleri, ideolojik bakımdan Fransız ihtilaliyle açılan milliyetçi akımların etkisinde kalmışlardır[8]. Fakat ikinci bir etki de 1848 Avrupasının sosyalist akımları ve eylemleridir: Komitelerde her iki akımın karışımı bir ideolojik saptama görülürse de, özellikle eylem planında derin ayrılıklar vardır. Terörist eylemleri destekleyecek ideolojik taban üzerinde komiteciler anlaşamamışlardır. Kaldı ki bu anlaşma ile Rus - İngiliz çıkarlarını bağdaştırmak da gerekmiştir.

Aslında sosyal — ya da sosyalist — plânda anlaşmazlık sınıfsal soruna dayanmaktadır. Osmanlı - Ermeni burjuvasına ihtilâl fikri yabancı kalmıştır. Bu bakımdan Ermenilerin bir kısmı ihtilâl ve terör yöntemlerinden yana olmamışlardır. Ermeni hareketi güçlü bir fikir birliğine dayandırılamamıştır.

Armenaganlar Komitesi: 1882'de Van'da *Mıgırdıç Portakalyan*

[6] Esat Uras, A.g.e., s. 368.
[7] Esat Uras, A.g.e., s. 423 - 577 — İnayetullah Cemal Özkaya, A.g.e., s. 70 - 85.
[8] Örneğin "Hınçakyan Sosyalist İhtilâl Komitesi'nin Şube Nizamnamesi"nde Fransız İhtilâli'nin ünlü yazarı Sieyès'in "**Üçüncü Tabaka (Halk) Nedir?**" eserinden bir çeşit alıntı vardır. Şöyle ki: "Türk Hükümeti kimdir? Cevap: Hiç — Cemaat kimdir? Cevap: Herkestir".

(Mekertich Portugalian'da denmekte) ekibi tarafından kurulmuş olan bu komite ihtilâlci ve saldırgan bir ideolojiye sahiptir[9]. Osmanlı ülkesi içinde ve dışında örgütlenmiştir. Komite Van yöresinde hareketli olmuştur. Osmanlı yönetimi komite üyeleri hakkında takibata girişmiştir. Yayın organı *Armenia* gazetesinin ülkeye girmesi yasaklanmıştır.

Hınçakyan Komitesi: Komite 1887 yılında Cenevre'de öğrenimlerini Fransa'da yapan üniversiteli gençler tarafından kurulmuştur[10]. Kurucuların tümü de Rusya Ermenileridir. Osmanlı değildirler.

Hınçak Komitesi[11], ideolojisini marksizme göre saptamıştır. Komite İkinci Enternasyonal'den iki yıl önce kurulmuştur. Hınçak Komitesi, Marksizm - Leninizm olarak Komünizm henüz ortaya çıkmadığı için, sosyal demokrat çizgidedir[12]. Komite asıl adını "Hınçakyan İhtilâl Partisi" olarak 1890'da almıştır.

Komitenin amacı "maximal" (uzak hedef) ve "minimal" (yakın hedef) olarak iki aşamalıdır[13]. Komite programına göre *Ermenistan*'ın kuruluşu "Türkiye (Osmanlı ülkesi) içindeki" çalışmalara bağlanmıştır. Bu bakımdan İstanbul Komite merkezi sayılmıştır. Daha sonra da Londra'ya taşınmıştır. Ülke içinde geniş çapta örgütlenen Komite genellikle Rus konsoloslarından büyük destek görmüştür. Ne var ki Çarlık hükümeti aynı ilgiyi ülkesi içindeki Ermenilere göstermiş değildir.

Patrik *Matyos İzmirliyan* 1894 yılında Hınçak Komitesinin başkanlığını üstlenmiştir. Bu da Komite - Kilise birleşmesinin ve kilise ve manastırların çete merkezi ve silâh deposu olmalarının somut bir kanıtı sayılmalıdır.

Komitenin, sosyalist ideolojiyi komitecilik - çetecilik (terörizm) ile uygulama planına geçirmesi iç bunalımlar yaratmıştır.

Bu eylemler arasında Erzurum isyanı (1890), Merzifon - Kayseri - Yozgat olayları (1892 - 1893), Birinci Sasun olayları (1895), Bab-ı

9 Louise Nalbandian, **A.g.e.**, s. 99 - 104 — Esat Uras, **A.g.e.**, s. 144.

10 Hınçak çan demektir.

11 Bu komite hakkında bk. H. Pastermadjian, **A.g.e.**, s. 414 — Louise Nalbandian, **A.g.e.**, s. 115.

12 Esat Uras, **A.g.e.**, 414 - 415.

13 Esat Uras bu komitenin programını Ermenice aslından çevirmiştir (**A.g.e.**, s. 434 - 438) — Yine bk. **Ermeni Komitelerinin Âmal ve Harekât-ı İhtilâliyesi**, s. 15 - 16.

âli gösterileri (1895), Zeytun isyanı (1895) sayılmalıdır. Bu eylemlerin tümü de, İngiltere ve Rusya'nın başka sorunlarla meşgul oldukları bir dönemde, dikkatleri yeniden Ermeni sorunu üzerine çekmek için yapılmıştır.

Hınçak Komitesi 1890 yılında Ermeni Komiteleri Federasyonu kuruluş toplantılarına katılmış ve Taşnaksütyun'a girmişse de, bir yıl sonra ayrılmıştır.

Hınçakyan Komitesi türdeş bir kuruluş değildir. Sosyalist olmayan üyeleri de kabul ettiği ve geniş bir cephe kurmak istediği için, ideolojik çatışmalardan kurtulamamıştır. 1896 yılında Londra kongresinde şiddetli tartışmalar sonucu, ayrılan bir grup "Reforme Hınçak Partisi"ni kurmuştur. Sosyalist grup *Nazarbegyan* liderliğinde kalmıştır.

Sorunu İkinci Enternasyonal de çözememiştir. Bu yıllarda, Abdülhamit yönetimine karşı Jön Türkler'le, yüzeyde kalan, işbirliği yapmışlardır.

Taşnaksütyun : Taşnaksütyun (ya da *Daşnaksütyun*, kısaca *Taşnak)*[14] da kaynaşmış ve türdeş bir yapıda olmamıştır. Dağınık ve iç kavgalardan kurtulamayan Rusya (Kafkasya) Ermenilerini, bir arada ve federasyon halinde toplamak için uzun çalışmalar sonunda 1890 yılında Tiflis'te kurulmuştur. Bir amaç da Hınçakyan Komitesi'ni ikinci plana atmaktır.

Kuruluşu zorlaştıran sorun sosyalizm konusunda çıkmıştır.

Sosyalist olanlarla olmayanlar eylem planında anlaşamamışlardır. Ayrıca sosyalistler arasında da ideolojik çatışmaların sonu gelmemiştir.

Yapısındaki çatlamalar su yüzüne çıkınca, Hınçak 1891'de birlikten ayrılmıştır. Sosyalist olmayan üyeler de ayrılarak iki yeni komite kurmuşlardır.

1892'de toparlanmaya çalışan Taşnaklar Rus ihtilâlci örgütü *Narotnovelts*'i örnek alarak, tamamen sosyalist bir programa sahip olmuşlardır. Çetecilik ve terör yöntemlerini kesinlikle benimsemişlerdir[15].

Ancak Taşnaklar Balkanlı yönteminden çok Çarlık Rusya'daki ihtilâlci akımı örnek almışlardır. Osmanlı, İran, Rusya içinde örgütlenmişlerdir. Merkez olarak Tiflis seçilmiştir. Komite Tebriz'de

[14] Taşnaksütyun **federasyon** demektir.

[15] Esat Uras, **A.g.e.**, s. 448 - 451 — Louise Nalbandian, **A.g.e.**, s. 153 - 154, 171.

küçük bir silâh fabrikası kurmuş, silâhlar çetelere dağıtılmıştır. Derik manastırı çeteciliğe elverişli bir merkez olmuştur.

Taşnaksütyun Komitesi, dış ilişkilerinde Hınçak'tan daha becerikIidir. Ermeni olmayan üyeleri de kabul etmiştir. Kürtler arasında progapandaya girişmiştir. Çeşitli kuruluşlarla anlaşmaya varmıştır. Kürt çeteleriyle, Makedonya komiteleriyle, Bulgar Santralistleriyle anlaşmıştır. Paris'teki Jön Türklerle anlaşmalar yapmıştır[16].

Taşnaksütyun'un Abdülhamit yönetimine karşı düzenlediği eylemler arasında Van isyanı ve Osmanlı Bankasına saldırı (1896), İkinci Sasun isyanı (1904), Yıldız'da bomba suikastı (1905) sayılabilir. Komite bu tür eylemlerle şehir terörizmini de uygulamıştır.

İki büyük komite karşılaştırılınca, yapısal özellikleri bir yana, Hınçakyan'ın daha Avrupalı (Batılı), Taşnaksütyun'un daha "Şarklı" olduğu açıktır. Bu durum ideolojilerine de yansımıştır.

Yinelénmesi gerekli bir nokta, üzerinde durulan üç komiteden ayrı kuruluşlar da bulunduğudur (*Reforme Hınçak, Sahmantır-Ramgavar* gibi).

Abdülhamit Rejimi ve Ermeni Sorunu

"Ermeni Meselesi" özellikle Abdülhamit'in yarım yüzyıla yaklaşan saltanat döneminde gelişmiştir.

1310 (1894) yılında Yıldız'a Zaptiye Nâzırı (Hüseyin Kâzım Paşa) başkanlığındaki bir heyetin verdiği istatistik rapora göre Osmanlı ülkesindeki Ermeni sayısı "dokuzyüz küsur bin"dir ve her yüz Osmanlı memurundan biri Ermenidir. Ayrıca tüm Ermeni memurların sayısı da aynı yıl için 9.000'ne yakın olarak saptanmıştır (Bk. Belge 1, s. 586). Çeşitli kaynaklarda bu sayı birbuçuk milyona yakın olarak gösterilir[17].

Çok uluslu bir İmparatorluk yapısı içinde, belirtildiği gibi, Ermenilerin toplumsal varlığı bir statüye bağlanarak "millet"likleri tanınmıştır. Dinsel ayrımları üç ayrı kilise olarak kabul edilmiştir[18]. *Ermeni Milleti*'ne 1869 yılında özel bir komisyonca hazırlanan

16 Esat Uras, bu anlaşma belgelerini yayımlamıştır, **A.g.e.**, s. 547 - 577.

17 Kâmuran Gürün, **A.g.e.**, s. 85 vd.

18 Raymond Janin, **Les Eglises Orientales**, s. 370 - 428 — Esat Uras, **A.g.e.**, s. 120 - 131.

yazılı statüleri verilmiştir (Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyan)[19]. Ermeniler bu belgeyi bir anayasa olarak adlandırmışlardır[20]. Ermeni Meclisi demokratik bir düzen içinde çalışmıştır. Bu statü Lübnan'a verilen türden bir özerklik sayılmıştır.

Patriklerin siyasal roller üstlenmesiyle bu olumlu hava kararır ve 1878'e kadar anlaşmazlıklar artar.

Yıldız Avrupa'daki komiteleri yakından izleyecektir. Örneğin Tiflis başşehbenderi *Edvard Bey* bu konudaki raporuyla duruma aydınlık getirecektir (Bk. Belge 2, s. 591). Ermeni meselesi ağır ve ciddî bir dert sayılmaktadır. Raporlar birbiri üstüne Yıldız'a gelmektedir.

Zaptiye Nâzırı bir raporunda "Hınçak cemiyet-i fesadiyesi"ni anarşist ve nihilist olarak tanımlamaktadır[21].

Abdülhamit'in doğrudan doğruya Saray'dan yönettiği Ermeni politikası Sadr-ı âzâmların azledilmelerine neden olmuştur.

Ermeni sorunu, emperyalist politikaların başka kıt'alara yayıldığı bir dönemde, önemini yitirmiş görülür. Bu arada Ermeniler, ülke dışındaki Jön Türkler'le işbirliği yapmışlar, 1902 ve 1907 kongrelerine katılmışlardır.

Ermeni komiteleri yerel eylemlerle yetinmektedirler. Örneğin Halep yöresinde Haçin komitesi Osmanlı askerî birliklerini zehirleme girişimindedir[22].

Artık yeni Meşrutiyet hareketinin eşiğine gelinmiştir.

2. *1908'den Sonra Ermeniler*

Meşrutiyet ikinci kez ilân edildiği zaman "Ermeni Dosyası" ka-

[19] Belgenin tam metni için bk. **Düstür** (Eski tertip), C. 2, s. 938 - 962 — Ermeni Cemaati'nin hukuksal statüsü için bk. İbrahim Hakkı (Paşa), **A.g.e.**, s. 321 - 328, 332 - 333 — Avedis K. Sanjian, **The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Domination**, s. 32 - 35.

[20] Esat Uras, Osmanlıca ve Ermenice metinleri karşılaştırmıştır. "Nizamname" Ermeniceye **"Ermenilerin Anayasası"**, "Meclis-i Umumî" **"Millî Meclis-i Umumî"**, "Murahhasiyet" (temsilcilik) **"Meb'us,**, olarak çevrilmiştir **A.g.e.**, s. 168 not 1, s. 170 not 1, 2, 3, 4, 5) — Louise Nalbandian da Nizamname yerine "National Constitution" demektedir (**A.g.e.**, s. 46) — Avedis Sanjian, **A.g.e.**, s. 37 - 45.

[21] Zaptiye Nezaretince hazırlanan 17 sayfalık bu rapor, 9 Şaban 132 (23 Kânun-ı evvel 130 - 1894) tarihlidir. (BBA, Yıldız Evrakı).

[22] Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi, 4. Şube'nin 3961 sayılı, 26 Kânun-ı sâni 1323 (1907) tarihli, Serasker Rıza (Paşa) imzalı yazısı (BBA, Yıldız Evrakı). — Bk. Belge 4, s. 597.

panmamıştır. Buna yeni yeni bölümler eklenecektir. Ermeni sorunu, Balkanlılarla Araplar arasında, farklı bir gelişme izleyecektir.

Tüm siyasal komiteler, irili ufaklı, gizli ve açık çalışmalarını sürdüreceklerdir. Ayrıca hayır (sosyal yardım), sanat, kültür, spor amaçlarına yönelik — siyasal alanı terketmeyen — kabarık sayıda dernekler de bu çalışmalara yardımcı olacaklardır. Ermeni çeteleri de bu ortam içinde çalışmalarını çok daha yoğun olarak sürdüreceklerdir.

1908'den sonraki çalışmaların amacı bağımsızlığa gidecek bir Ermenistanın kurulmasıdır. Balkan savaşlarından sonra bu istek İngiltere ve Rusya harekete geçirilerek daha da güçlendirilmiştir, anlaşma Birinci Dünya Savaşı öncesinde 1914'te imzalanmıştır.

Bu devletin Osmanlı ülkesi içinde yer alması bazı nedenlerle istenmiştir. Ermenistan'ın Rusya ve Osmanlı devletleri arasında kurulma zorunluğu içinde, Rusya'yı daha güçlü gören ve Ruslaştırma baskısından kaçan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğuna yüklenmeyi tercih etmişlerdir. Çünkü Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinin de kanıtladığı gibi zayıftı ve tarihinin en güçsüz ve dağılmaya yüz tutan dönemini yaşıyordu. Ayrıca, bu bölgelerde yaşayan Kürtlerle Ermenistan konusunda anlaşmak zor olacağından, ıslahat formülünün saçağı altında beraber yaşamak daha elverişli olacaktı.

İlk günlerin barışıklık havası düşmanlık tohumlarını da beraberinde getirmişti. Örneğin bir yandan 1321'de (1906) bir cuma selâmlığında Abdülhamid'e bomba atan Vahan'ın İstanbul'a gelmesi doğal sayılıyordu[23]. Taşnaksütyun'un İttihat ve Terakki ile anlaşma haberleri gazetelerde çıkıyordu[24]. Bir yandan da, yabancı diplomatlar Hıristiyanlara karşı Müslümanların harekete geçtiklerini, "hürriyetle gelen şeylerin taassupla gideceği" kuşkusundaydılar[25].

Sayıları artan Ermeni dernekleri bu dönemde çok hareketlidirler ve yeni istekleri dile getirmektedirler. "Meşrutiyet-i Osmaniye

[23] İstinaf Müdde-i Umumisi "Vahan hakkında takibat-ı maziye ait olan o vak'adan dolayı tahkikat-ı kanuniye icrasına imkân olmadığını ve tahliyesi lâzımgeldiğini" bildirmiştir (**Tanin**, 27 Ağustos 1324 - 1908). Aynı sayıda Bulgaristan Kapıkethüdalığının ve Hükümetin "mütalâaları" vardır.

[24] Cemal Paşa, **Hatıralar**, s. 345 - 347.

[25] İzmir Fransız Konsolosluğunda Blanc'dan Dışişlerine 12 Ağustos 1908 tarihli yazı (AFE 114/ard, Europe Turquie, C. 6).

Ermeni Cemiyeti'nin seçim komitesi bildirisinde etnik nisbi temsili savunmakta ve istemektedir[26].

Bütün bu kaynaşmalar barışıklık getirmemiştir. Şikâyetler çok geçmeden başlamıştır. 31 Mart Olayından sonra çıkan ve "Adana Vak'ası" diye anılan olay ilk anlaşmazlıkları su yüzüne çıkarmıştır[27]. Druşak Komitesi Cenevre'deki merkezinden durumu kınayan bir bildiri yayınlamıştır[28]. Patrikler "teklif"lerini sık sık hükümete iletmektedirler[29]. Bu hareketlilik 1913 yılına değin devam edecektir. 1915'te ipler koparılacaktır.

Osmanlı Parlamentosunda Ermeni Sorunları

Osmanlı parlamentosunun her üç yasama döneminde de (1908'den 1918'e kadar) Ermeni üyeler vardır. Mebusan'daki sayıları 12-15 arasındadır. Âyan'da ise 7 olmuştur[30]. Ayrıca, hemen her hükümette Ermeni nâzırlar görev almışlardır. "Ermeni Milleti" Osmanlı İmparatorluğunda Müslümanlarla — özellikle Türklerle — en fazla kaynaşmış unsurdur. Komitelerine gelince, 1914 yılına değin siyasal hayatın en bunalımlı dönemlerinde bile, başta İttihat ve Terakki olmak üzere, Osmanlı siyasal partileriyle dostça ilişkide bulundukları gibi kuruluşlarına ve yönetimlerine de katılmışlardır.

Örneğin Erzurum meb'usu *Vartkes efendi* hem Taşnak'tır hem de İttihatçıdır[31]. Ve 1911 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın teşekkürlerini kazanacak kadar da, savunucusu olmuştur[32]. *Kirkor Zöh-*

[26] **Hukuk-u Umumiye** 1324 (1908), Sayı 86 — **Serbesti** 1324, Sayı 24, s. 2-3 — **Tanin**, 5 Mart 1327 (1911), haberi Ermenice **Azadamard** gazetesinden alıntı olarak vermiştir.

[27] Cemal Paşa, **A.g.e.**, s. 348-355.

[28] **Tanin**, 19 Mayıs 1325 (1909), s. 3.

[29] Bir örnek: "Bab-ı âli Cânib-i Sâmisine ve Adliye ve Mezahip Nezâret-i Celilesine Ermeni Patrikhanesinden 14 Şubat sene 327 tarihinde takdim olunan takrirlerin suretidir".

[30] André Mandelstam, **A.g.e.**, s. 16 — Feroz Ahmad - Dankwart A. Rustow, **A.g.e.**, s. 247

[31] Mebusan'daki konuşmasından: "... Ben Erzurum'dan intihap olunduğum vakit İttihat ve Terakki'nin oraya bir programı geldi. Bunu kabul ediyor musunuz dediler. Ben de Taşnaksütyun Fırkasının programını gösterdim ve bu programla beni intihap ederseniz ediniz dedim" (MMZC 1328, C. 6, D. II, Si 1, 36. İçt., s. 768).

[32] Mahmut Şevket Paşa'nın konuşmasından: "Bir Ermeni vatandaşımın Orduyu ve askerliği böyle bir kürsüde müdafaa ettiğinden dolayı kendisine teşekkür ederim ve bununla iftihar ederim (Alkış)" (MMZC 1326-1910, C. 3, D. I, Si 3, s. 902).

rap (İstanbul) ve *Karakin Pastırmacıyan* (Erzurum) efendiler de Taşnak'tır[33]. *Hamparsum Boyacıyan efendi* ise Hınçak'tır[34]. *Hallacyan* efendi (İstanbul) koyu İttihatçıdır. Mütareke döneminde *Dikran Barsamyan efendi*, Teceddüt Fırkası'ndan olduğunu açık açık söylemekten çekinmeyecektir[35].

Tüm Ermeni meb'usların İttihat ve Terakki karşısında oldukları gerçeklere uygun düşmez. Fakat büyük kısmı muhalefet saflarındadır. Önce küçük muhalefet partilerine, sonra da Hürriyet ve İtilâf'a katılmışlardır. *Heyet-i Müttefika-i Osmaniye*'nin bildirisi altında *Taşnaksütyun Cemiyet-i Siyasiyesi*'nin imzası vardır. (Bk. Belge I, s. 207). Dr. Dagavaryan efendi (Sivas) Hürriyet ve İtilâf'ın kurucularından ve ilk yöneticilerindendir (Bk. Belge I, s. 286).

Ermeni meb'uslarla ilgili olarak belirtilecek bir özellik de, büyük çoğunluklarıyla sosyalist oldukları ya da kendilerini öyle tanıttıklarıdır. Fakat tümü sosyalist değildir. Zaten bu konuda görüş birliğinde olmamışlardır. Örneğin Vartkes Efendi, Zöhrap Efendi de bu anlaşmazlığı — ikisi de Taşnak oldukları halde — tartışmalarıyla somutlaştırmışlardır[36].

Ermeni partilerine (komitelerine) gelince, İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilâf arasında bölünmüşlerdir.

Taşnaksütyun üyeleri 1908 ve 1912 seçimlerinde İttihatçıların listelerinde yer almışlardır. Hınçak ve Ramgavar'lar da Hürriyet ve İtilâf listelerindedirler[37]. Durum Mebusan Meclisinde herhangi bir itirazla karşılaşmamıştır.

33 Ermenice **Manana** dergisinde hakkındaki yazıdan: "... Burjuvaların hiçbir zaman affetmedikleri ve onları dehşete sevkeden kusuru Taşnak olmasıydı. Fakat korkuları uzun sürmedi. Terorist Zöhrap, kısa zamanda onların da rızasın sağlayarak, onlardan ayrıldı" (Sayı i, 13 Kasım 1913, s. 11).

34 Durumu Cemiyetler Kanunu'na göre tartışan H. Boyacıyan Efendi Hınçakistlerin "revolüsyoncu değil evolüsyoncu" ve sosyal demokrat olduklarını söyler (TV 1325, Sayı 273, s. 9).

35 MMZC 1334 (1918), D. III, Si 5, 14. İçt., s. 118 - 119.

36 MMZC 1326 (1910), C. 4, D. I, Si 3, 56. İçt., s. 1597.

37 Bu konuda bizi aydınlatan belgeler Fransız konsoloslarının raporlarıdır. En fazla bilgi, Van Konsolosu Zarzeeki'nin raporlarındadır (15 Mart 1912). Yine Halep konsolosluğu raporu (19 Şubat 1912), Trabzon konsolosluğu raporu (8 Mart 1912), Şam konsolosluğu raporu (25 Mart 1912), Ankara konsolosluğu raporu (17 Nisan 1912), Üsküp konsolosluğu raporu (5 Nisan 1912), Erzurum konsolosluğu raporu (21 Nisan 1912) da birer kaynaktır. Ayrıca İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Maurice Bompard'ın raporuna da (3 Nisan 1912) bakılmalıdır. (AFE, 114/ard, Europe, C. 9 (1912), Nouvèlle Série, Turquie).

İlginç bir olay, 1912 yılında başlayan —ve son bulan— kısa 2. Dönem'de üç Ermeni meb'usun mazbatalarına karşı çıkılmasıdır. Bunlardan ikisi Erzurum meb'usları Vartkes ve Pastırmacıyan (Garo) efendilerdir. Türkçe okuyup yazma bilmedikleri ileri sürülmüşse de, Meclis bu iddiaları geri çevirerek mazbataları kabul etmiştir[38].

Osmanlı parlamentosunun hareketli elemanlarından olan Ermeni meb'uslar Türk meb'uslarla milliyetçilik tartışmalarına girişmişlerdir. Koyu milliyetçi oldukları halde "Türkten de Türk" olduklarını ileri sürenler de olmuştur[39].

Ermeni meb'uslarının hassasiyet gösterdikleri konular özel niteliklidir. Millî dernekler kurulması yasağı, Kürtlerle ilişki, aşiretlerin aldıkları koruma vergisi, din ve mezhep değiştirmeye zorlama, saldırılar sonucu ölümler, arazi sorunları bunlar arasındadır. Örneğin Vartkes efendinin öldürülen bir kaç Ermeni ile ilgili suçlamaları bu türdendir.

Burada Osmanlı parlamentosunun bir özelliğini saptamakta yarar var. 1908'den başlayarak 1918 yılına değin, üç yasama döneminde de, belirtildiği gibi Ermeni meb'uslar vardır. Mondros Mütarekesine değin mebusan'da fazla ses çıkmaz. Fakat mütarekenin imzalanmasıyla Meclis'in feshi (4 Ocak 1918) arasındaki kısacık süre içinde (üç ay kadar) Ermeni meb'uslar fevkalâde sert konuşan kişiler olmuşlardır. Adeta Meclis'te bir Kafkas cephesi oluşmuştur.

Bütün bu oluşlar Ermeni meb'uslar grubu ile İttihatçılar arasındaki diyalog içinde izlenebilir.

İttihat ve Terakki ile Taşnaksütyun'un 1909'da imzaladıkları uzlaşmayı Adana Vak'ası haylı gölgelemişti ve Meclis sert tartışmalara sahne olmuştu[40]. Durum öldürücü olmamıştı. Bir yıl sonra "Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi" tarafından verilen bir haberde Cemiyet'in (komite'nin) hükümetçe resmen tanındığı bildiriliyordu. Haberin İttihat ve Terakki'nin yayın organı durumundaki *Tanin* gazetesiyle duyurulması bir özellik taşımaktaydı[41].

[38] MMZC 1327 (1911), C. 4, D. 1, Si 4, 41. İçt., s. 1150.

[39] Vartkes Efendi'nin 1910'daki bir konuşmasından: "... Siz beni zorla nasyonalist yapıyorsunuz. Halbuki ben nasyonalist değilim... Siz sanıyorsunuz ki ben bir kart Ermeniyim... Halbuki ben sizden ziyade Türküm. Türkten de Türküm" (TV 1325 - 1909, Sayı 290, s. 8).

[40] MMZC, Aynı cilt, 100. İçt., s. 3015.

[41] "Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Nizamname-i →

İttihat ve Terakki, yine aynı yıl, Nafia Nazırı Hallaçyan efendinin "ıskatına" (düşürülmesine) ilişkin haberleri Reisi'nin imzasıyla kesin olarak yalanlayacaktır[42], buna Manastır şubesi de katılacaktır[43].

1911 yılı muhalefetin çığlaştığı ve siyasal kutuplaşmanın kesinleştiği yıldır. Ermeni meb'usların çok büyük kısmı muhalefet içindedir.

Sadr-ı âzâm Sait Paşa, ıslahat kanununu getireceğini söyler ve bunu kişisel dostluğuna bağlar[44].

Ne var ki bu dostluğun yanı sıra, ilk kez Ermeni meselesi siyonizm tartışmaları içinde ortaya çıkarılmıştır (3 Mayıs 1327 toplantısı) (16 Mayıs 1911). Vartkes efendi yine ön planladır ve öldürülen bir kaç Ermeniyi ve arazilerine el konmasını söz konusu etmiştir. Kimi meb'uslar (örneğin Pirinççizade Feyzi Bey) Ermenilerin birbirlerini vurduklarını kanıtlamak ister[45].

Tartışmaya Vartkes efendiden gayrı hiçbir Ermeni meb'usu katılmamış olması dikkat çekicidir. Bütün bunlar 1918 yılının sonuna doğru tamamen değişecektir. O zaman İzzet Paşa hükümetine

Esasi'si, Cemiyetler Kanunu mucibince Dahiliye Nezaret-i Celilesine takdim ve şerait-i lâzime ifa edilerek İstanbul Vilâyetinden 90 numaralı ve 26 Kânun-ı sâni tarihli tasdik ilm-ühaberi istihsal edilmiş olduğu ilân edilir — Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyet-i İdare-i Merkeziyesi" (**Tanin**, 19 Şubat 1910, s. 3).

42 "Beyanname — Nafia Nâzırı Hallaçyan Efendi'nin ıskatına dair gazetelerde görülen şayiayı tekzip eder, mumaileyhe karşı Fırka'nın izhar ettiği itimadı geri almak üzere kat'iyen bir müzakere cereyan etmediğini beyan eylerim — İttihat ve Terakki Fırkası Reisi, Menteşe Meb'usu Halil" (**Tanin**, 19 Şubat 1910, s. 3).

43 **Tanin**, 8 Kânun-ı sâni 1910.

44 Mebusan'daki bir konuşmasından: "... Benim maskat-ı re'sim (doğum yerim) Erzurum olduğundan Ermeni vatandaşlarımla ihtilâtım (ilişkim) vardır. Bunların efkârına vâkıfım (fikirlerini bilirim), diğer unsurlar gibi bu devlete gerçekten pek çok sadakat ibraz ettiklerini bilirim. Devlet-i selesenin ıslâhat lâyıhalarına, Cevat Paşa üzerine geldiğimde müzaheret ettim. Onun için belâya girdim. Nihayet İngiltere sefaretine ilticaya (sığınmaya) mecbur oldum" (MMZC 1327 - 1911, C. 6, D. I, Si 4, 27. İçt., s. 598).

45 Bu konudaki tartışmanın bir bölümü:
"Feyzi Bey: Kâtibyan'ı kim vurdu?"
"Vartkes Efendi: Kimbilir? Kabahat Hükümetindir."
"Feyzi Bey: Kâtibyan'ı kim vurdu, kim?"
"Vartkes Efendi: Ben vurmadım ya. Tasdik eden komitenin başını ezmeli". (MMZC 1327 - 1911, C. 5, D. I, Si 3, 99. İçt. s. 2894).

soru önergesi verilecek[46], Vartkes ve Zöhrap Efendilerin katilleri İttihat ve Terakki'nin son meb'uslarından sorulacaktır[47].

Âyan Meclisi'ne gelince Ahmet Rıza Bey, şiddetini arttıran bir muhalefet hareketini ısrarla yürütecektir[48].

3. *Islâhat ve Tehcir*

1913 yılında, Edirne'nin geri alınışından sonraki günlerle "Harb-i Umumi"nin başlangıcı arasındaki kısa dönemde, Ermeni ıslahatı sorunu — Rusların baskısı altında boyutlanarak — ortaya atılmıştır. Masa üzerine getirilen ıslâhat istekleri, Rusların hazırlamış olduğu, eski projedir. Paris'te bulunan İttihatçı liderler bu konuda ünlü sosyalist lider Jean Jaurès tarafından uyarılmışlardır[49].

Osmanlı hükümeti ıslâhat elemanlarının İngilizlerce sağlanmasından yana olduğunu açıklayıp girişimlere başlayınca[50], Rusların şiddetli tepkileriyle karşılaşmıştır. Sonunda, Almanya'nın da desteğiyle, Osmanlı - Rus konuşmalarına Istanbulda başlanır. Sadr-ı âzâm *Sait Halim Paşa* ile Rus temsilcisi *Gulkeviç*'in 1914 yılı başlarında vardıkları anlaşma Yeniköy'de imzalanır (26 Ocak 1330 - 8 Şubat 1914).

Bu anlaşma altı Doğu Anadolu vilâyeti — hatta daha da fazlası — üzerinde (Erzurum, Trabzon, Sivas - Bitlis, Van, Harput, Diyar-ı bekir) Ermenilere bağımsızlığa yakın bir özerklik tanıdığı gibi, Ruslara da bu bölgenin — ilk fırsatta — tapusunu alma olanağı veriyordu. Şöyle ki: Adı geçen vilâyetler iki grupa ayrılacak, her birine birer yabancı müfettiş atanacaktır. Yetkilerine gelince, idare, adliye, zabıta ve jandarma üzerinde geniş denetim yetkisi olacaktır. Emniyet kuvvetleri yetmediği takdirde, askerî kuvvetler de emri altına gireceklerdir. Yüksek memurlar ve valiler hakkında takibat yapabileceklerdir.

46 MMZC 1334 (1918) D. III, Si 5, 11. İçt., s. 84.

47 MMZC, Aynı cilt, s. 112 - 113.

48 Ahmet Rıza Bey'in Meclis-i Âyan'da konuya ilişkin eleştirileri için bk. MAZC 1331 (1915), D. III, Si 1, 26. İçt., s. 291 - 301; 28. İçt., s. 305 - 306 — Aynı eser, Si 3, 18. İçt., s. 164; 35. İçt., s. 418 - 419 — Aynı eser, 1333 (1917), 48. İçt., s. 653 —Aynı eser, 1334 (1918), Si 4, 33. İçt., s. 402, 404; 34. İçt., s. 400 - 411; 36. İçt., s. 462; 37. İçt., s. 487 - 488; Si 5, 2. İçt., s. 78.

49 Eski Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları (Cumhuriyet, 13 Ekim 1946 - 11 Aralık 1946)

50 Aubrey Herbert, Talat Paşa (Birikim, Cilt 1, Sayı 2, s. 47). (Bk. not 74).

Her unsur kendi okullarına sahip olacak, askerlik görevi oturduğu yerin bağlı bulunduğu müfettişlik sınırları içinde yapılacaktır. Hamidiye Alayları yedek suvari birliklerine dönüştürülecektir. Silâhlar askerî depolarda saklanacak, gerektiğinde verilecektir.

Ancak küçük bir bölümü özetlenen yetkiler, devlet içinde devlet yaratmıştır[51]. Osmanlı delegesi Sait Halim Paşa anlaşmayı başarı sayacak ve övecektir[52]. Fakat hükümet aynı anlaşmayı kamuoyundan saklayacak, yalan yanlış haberler verecektir[53]. Rusların taraflılığı da bu anlaşma ile bir kez daha ortaya çıkmıştır[54].

Müfettişlerin seçimi ve atanması uzun bir gelişme sonunda gerçekleştirilebildiği zaman takvim 25 Mayıs 1914'ü gösteriyordu[55]. Bir ay kadar sonra *Gabriel Prinçip* Avusturya veliahdını Saraybosna'da öldürünce (28 Haziran 1914) Dünya Savaşı başlayacaktır. Osmanlı devletinin savaşa katılması üzerine çıkarılan bir İrade ile müfettişlerin mukaveleleri feshedilecektir[56].

Bu sırada Taşnaksütyun, merkezini İstanbul'dan Erzurum'a taşımıştır.

Artık savaş başlamıştır ve dört yıllık bir çarpışmalar çağı açılmıştır.

Doğu cephesi 1000 km.'lik geniş bir alandır[57]. Karadeniz olayından hemen sonra Ruslar Osmanlı sınırlarına saldırıya başlamışlardır.

Erzurum Taşnak kongresinde alınan kararların tersine Ermeniler de Doğu Anadolu'da çeşitli çetecilik ve isyan hareketleriyle Rus ordularına yardımcı olacaklardır.

Önce Meclis-i Mebusan'daki üç Ermeni meb'us hemen bu cepheye koşarak çetelerinin başına geçeceklerdir. Erzurum meb'usu *Ka-*

51 Anlaşmanın metni için bk. André Mandelstam, A.g.e., s. 236 vd. — Yusuf Hikmet Bayur, A.g.e., C. II, Kısım III, s. 169 - 177.

52 Sait Halim Paşa'nın Bogos Nubar Paşa'ya mektubundan (Yusuf Hikmet Bayur, A.g.e., Aynı cilt, s. 181).

53 Yusuf Hikmet Bayur, Aynı Eser, s. 179 - 180.

54 Çarlık Rusya Dışişleri Bakanı Sasonof'un Petersburg'daki Fransız Büyükelçisine telgrafında Müfettişler konusunda ikinci derece devletlerin adaylarını beklediklerini, bunun çok gizli olarak Bogos Nubar Paşa'ya iletilmesi, kendi adayları olup olmadığının sorulması istenmektedir (AFE, 89/ard, Guerre 1914 - 1918 Turquie, Vol. 887, 1915).

55 Yusuf Hikmet Bayur, Aynı Eser, s. 187.

56 André Mandelstam, Aynı Eser, s. 245.

57 Gen. Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi**, C. I, s. 84.

rakin Pastırmacıyan (Garo takma adıyla), Kozan meb'usu *Hamparsum Boyacıyan (Murat* takma adıyla), Van meb'usu *Vahan Papazyan* fiilen savaş içinde ve çetelerinin başındadırlar.

Olayların ulaştığı bu aşamada ciddi önlemler alınması kararlaştırılmıştır.

İlk önlem ordudaki Ermeni askerlerin "muharip" (savaşan) sınıflar dışına çıkarılarak inşaat, yol ve demiryolu, depo birliklerine verilmiş olmasıdır.

Dahiliye Nazırı Talât Bey'in imzasıyla yayımlanan bir tezkere (24 Nisan 1915) Ermeniler hakkındaki operasyonları başlatmıştır. Buna göre komite elebaşıları tutuklanacak ve askerî mahkemelere sevkedileceklerdir[58].

Aynı gün, İstanbulda, komite elebaşılarını tutuklama operasyonuna geçilmiştir. Başkentte yaşayan 77.735 Ermeni nüfus içinden 2.345'i tutuklanmış, elebaşılar askerî mahkemelere sevkedilmiştir[59], Vartkes ve Zöhrap Efendiler de bunlar arasındadır[60].

Önlemler birbirini izleyecektir.

Ermenilerin yoğun bulundukları yerlerden Diyar-ı bekir güneyine, Fırat vadisine ve Urfa yöresine nakledilip yerleştirilmeleri ayrıntılı olarak istenir (26 Mayıs 1915). Aynı gün Dahiliye Nazırı Talât (Paşa) imzalı bir yazı Sadr-ı âzâm'a gönderilir ve tehciri fiilen başlatır. Aslında bir hükümet kararı olarak yayınlanması gereken bu belge, İttihatçı bir yöntemle, tek Bakan tarafından çıkarılmıştır.

58 Kâmuran Gürün, A.g.e., s. 223.

59 Esat Uras, A.g.e., s. 620 - 621.

60 Bu konuda ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ünlü tarihçi Ahmet Refik (Altınay) Bey'e göre olayın ana çizgileri: Zöhrap ve Vartkes Efendiler İstanbul'dan Haleb'e gönderilmişler, oradan da araba ile Diyarbekir Divan-ı Harbi'ne giderken yolda öldürülmüşlerdir. Bakırköy'de, Düyun-u Umumiye müfettişlerinden ve gazeteci Zeki Bey'i öldüren İttihat ve Terakki fedailerinden Çerkes Ahmet, Nâzım ve Halil çetesi her iki meb'usun katlinden sorumludurlar (Ahmet Refik, **İki Komite, İki Kıtal**, s. 36-40) Meclis-i Mebusan Kâtib-i Umumiliği yayını ad defterinde Vartkes ve Zöhrap Efendiler için aynı kayıt vardır: "Diyarbekir Divan-ı Harbi'ne esna-yı izamında (götürülmesi sırasında) Çerkes Ahmet Çetesi efradı tarafından katledildiği 15 Teşrin-i sâni 332 (1916) tarih ve 35 nümerolu tezkire-i sâmiye (Sadaret yazısı) ile iş'ar edilmiştir — İki katil çeteci Halil ve Çerkes Ahmet, cinayetlerinden sonra İstanbul'dan geri getirilerek Şam Divan-ı Harb-i Örfisi'nce yargılanmışlar, idama mahkûm edilerek asılmışlardır. (Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, s. 216 - 218) Ahmet Refik, A.g.e., s. 36 - 40 — Falih Rıfkı Atay, **Zeytindağı**, s. 81 - 83.

Bir gün sonra, kısaca "Tehcir Kanunu" denilen kanun çıkacaktır[61]. Talât Bey'in Meclis-i Vükelâ'dan (hükümetten) istediği karar ise bir kaç gün sonra yayınlanacaktır[62].

Bu mevzuat gereğince *tehcir* operasyonu hukukileşmiştir. Ve bu operasyonu güvence altına almak için de başka kanunlar çıkarılacak, kararlar alınacaktır[63].

Bu kurallar gereğince yaklaşık 702.500 kişi göç ettirilmiştir[64]. Bu bakımdan ölü sayısını açık arttırmaya çıkarmak bilimsel yöntemler ve gerçekler dışında kalmaya mahkûmdur[65]. Ölüm nedenlerinin bir kısmı tehcir esnasındaki sorunlardan doğmuştur. Fakat bu durum dışında başka ölüm nedenleri de vardır. Yapılan hesaplara göre, 1. Dünya Savaşında her türlü sebepten ölen Ermeni sayısı yaklaşık olarak 300.000'i geçmemektedir[66].

Çok ilginç sayılacak bir olay da şudur. Antakya'dan ayrılacak dört beş bin kadar Ermeninin Cezayir ve Tunus'a yerleştirilme önerisi Fransız Dışişleri'nce kabul edilmemiştir. Neden olarak da, buraya yerleştirilmesi öngörülen Ermenilerin Müslüman halkın gözünde Türk ordusunun Hıristiyanlar üzerinde elde ettiği yenginin canlı bir örneği olacağı gösterilmiştir[67].

Balkanlarda olduğu gibi Doğu'da da Rusya çeteler kurdurmakta, çetecilere yardım etmekte, onları silâhlandırmakta ve saldırı plânlarını düzenlemektedir. Yine Balkan yönetiminin devamı olarak Ermeni Kilisesi çetelerin en büyük yardımcısıdır. Osmanlı ordusunda görevli Ermeni gençleri silâhlarını alır almaz çetelere katılmaktadırlar. Bu gençlerden bir kısmı da Varna, Sulina, Kös-

[61] Kısaca "Tehcir Kanunu" denilen dört maddelik kanun: **"Vakt-i Seferde İcraat-ı hükümete karşı gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat"** (TV, 19 Mayıs 1331, Sayı 2189). Kanunun 2. maddesi: **"Ordu ve müstakil Kolordu ve Fırka kumandanları icabat-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kurra (köyler) ve kasabat (kasabalar) ahalisini münferiden veya müçtemian diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler".**

[62] Yusuf Hikmet Bayur kararın metnini vermektedir (**A.g.e.**, C. III, kısım 3, s. 40).

[63] Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, Aynı Cilt, s. 45 - 51.

[64] Kâmuran Gürün, **A.g.e.**, s. 223.

[65] Esat Uras, **A.g.e.**, s. 675 - 680.

[66] Kâmuran Gürün, **A.g.e.**, s. 226.

[67] Fransa Dışişleri Bakanlığının 16 Eylül 1915 tarih ve 192 sayılı yazısı.

tence yoluyla Kafkasya'ya sevkedilmektedirler. Çetelere Rumlar da katılmaktadır.

1914 yılı başlarından itibaren yoğunlaşan çeteler arasında *Haço* ve *Tro* çeteleri ünlüdür (Pastırmacıyan - Garo bu çetelere girmiştir). Kısa zamanda *Rupen Mıgırdıçyan (Paşa), Şerpat, Aram Manukyan* çetelerinden sözedilir olmuştur. Boyacıyan Kayseri'yi ve Şebinkarahisar'ı örgütlendirmiştir. Yine Balkanlarda olduğu gibi, çeteler komitelerin militan uygulayıcıları olmuşlardır. Nitekim Taşnaksütyun bildirisine göre çeteler İttihat ve Terakki zulmüne karşı bir önlem sayılmıştır.

Yeniköy anlaşmasını imzalayan Ruslar Ermenileri çeşitli saldırganlık olaylarına sürükledikten sonra (Bitlis, Zeytun gibi.) Van isyanı patlak verir ve kent Rusların eline geçer. Türk mahalleleri yakılır. Çeteci Aram Manukyan kente vali olarak atanır (17 Mayıs 1915)[68].

Van'ın işgali, İzmir'in işgali gibi Türk kamuoyunda aynı tepkileri yaratır[69]. Muş isyanını kanlı olaylar izler (Temmuz 1915). Kuzeyde Çanakkale, Güneyde Kanal Seferi yapılmaktadır.

Bu iki olay arasında Kafkas Cephesinde, Rusların Doğu Anadolu'yu işgal etmeleri için, gönüllü Ermeni alayları ve çeteler Türk birliklerinin gerisine sarkarak sabotaj ve isyan harekctleri çıkartmaktadırlar.

Osmanlı Ermenileri kendi hükümetleriyle savaş haline girmişlerdir.

Ermeni eylemleri tehcir operasyonundan sonra durmamıştır. Bu durumun karşılanması için tehcir uygulamaları genişletilmiştir[70].

Ölü sayısı, her iki tarafta da önemsiz olmamıştır. Fakat savaşların bir ölüm teknolojisi yarattıkları da gerçektir. Ermenilerin Türklerle, aynı ülke içinde, savaştıkları da ayrı bir gerçektir. Sèvres Andlaşması hazırlanırken bu durum kanıtlanacaktır[71].

[68] Yusuf Hikmet Bayur, **A.g.e.**, C. III, kısım 3, s. 21.

[69] Gen. Fahri Belen'e göre Van faciasından sonra Ermenilerin tehcirine karar verilmiştir (**A.g.e.**, C. II, s. 102).

[70] Kâmuran Gürün, **A.g.e.**, s. 211.

[71] Osman Olcay, **Sèvres Andlaşmasına Doğru** (Bu önemli eserde konuyla ilgili birçok bölüm vardır, örneğin s. XXI - XXIV, 24 - 30, 35 - 40) — Sèvres Andlaşmasındaki Ermenilerle ilgili altıncı kısım 88 - 93. maddeleri kapsar. Ermenistan Cumhurbaşkanı **Avetis Aharonyan**'ın, delegasyon başkanı olarak müzakerelere katıldığı anımsanmalıdır (Nihat Erim, **A.g.e.**, s. 526, 559 - 560).

İttihatçıların Savunması

Tehcir olayı, dünya kamuoyuna altmışsekiz yıldır tek yönlü ve yoğun bir propaganda ile ezberlettirilmiştir ve ilkokul kitaplarına geçirilmiştir. Bugün de sürdürülmektedir. Bu durum "mesele"nin bilimsel nitelikte incelenmesini ve gerçeğe ulaşmasını olanak dışı bırakmaktadır.

Objektif sonuçlara varabilmek için 1. Dünya Savaşının tüm sorumluluklarını yüklenmiş olan, en azından iki milyon Ermeni'yi[72] öldürmekle suçlanan İttihatçıların savunmasını almak gereklidir. Bu savunma değil dünya kamuoyuna, Türk kamuoyuna bile yansıtılmış değildir.

Bu savunma birden fazla açılardan bakılarak tümlüğe kavuşturulabilir. Önce bir siyasal parti olarak İttihat ve Terakki adına, iktidarda ve iktidarda olmadığı zamanlara göre, bu konuda yapılan açıklamalar ele alınmalıdır. Sonra da aynı koşullar altında, lider ekibinin değerlendirmeleri bilinmelidir. Üçüncü olarak, yargılanmalar esnasında ortaya çıkan sorunlar üzerinde de durulmalıdır.

İttihat ve Terakki'nin —iktidarda iken— bu konuda ileri sürdüğü görüşleri 1332 (1916) kongresi raporunda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Üzerinde durulmayan bu belgede, kuzeyden güneye doğru birbirini izleyen ve cephe gerilerine sarkarak orduyu iki ateş arasında bırakan sabotaj, yağma, öldürme ve isyan eylemleri sonucunda tüm Ermenilerin savaş bölgelerinden ve şimendifer hatları yöresinden uzaklaştırılmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir (Bk. Belge 3, s. 594).

1334 (1918) yılı kongresinde, ülkeyi bir gün sonra terke hazırlanan Talât Paşa'nın, Fırka adına yaptığı hazırlanan açıklamaları da, öncekilerden pek farklı değildir: "*Tehcir meselesi her şeyden evvel bir zaruret-i harbiye neticesinde ittihaz edilmiş tedabirden tevellüt etmiştir*[73] *ve son derece abartılmıştır*".

Almanya'ya sığındığı dönemde, öldürülmeden kısa bir süre önce,

[72] Bu sayı hiçbir bilimsel dayanağı olmadan 1918'den günümüze kadar birkaç yüzbinden iki milyona kadar çıkarılmıştır. Şu kitaplarda durum, yabancı kaynaklar da ihmal edilmeden, karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Esat Uras, A.g.e., s. 628 — Kâmuran Gürün, A.g.e., s. 223-227 — Nejat Göyünç, A.g.e., s. 41.

[73] Bugünkü konuşma diline aktarılması: "Zorla göç ettirme sorunu herşeyden evvel bir savaş zorunluluğu sonucu olarak alınmış önlemlerden doğmuştur". (Bk. Yusuf Hikmet Bayur, A.g.e., C. III, kısım 3, s. 43).

bir İngiliz yazarına şöyle diyecektir: "... *Hiçbir ulus savaşa girip arkadan hançerlendiğinde buna rıza gösterebilir mi?... Kafkasya'ya sürülmüş bütün Ermeniler geri dönseler bile, genellikle Ermeni olmayan nüfusun ancak ufak bir azınlığını meydana getirebileceklerdi*"[74].

Cemal Paşa'ya gelince, sorunu daha da somutlaştırmıştır. Birbuçuk milyon Ermeni'nin göç ettirildiği, altıyüz bin kadarının yollarda çeşitli nedenlerle öldükleri kabul edilse bile "... Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerinin Ruslar tarafından istilâsı sırasında oralarda oturan Türk ve Kürtler'den" öldürülenlerin sayısı *"muhakkak ki bir milyonu geçer"*[75].

Ermeni çetelerinin gittikçe artan terörizmi karşısında Türk çetelerinin kurulduğu da belirtilmiş, hatta bâzı çete isimleri de verilmiştir. Bu arada *Dr. Bahattin Şâkir* Bey'in bir çete organizatörü olduğu da ileri sürülmüştür[76]. Fakat bu hareket, Ermeni çeteciliğine oranla çok sınırlı kalmıştır. Çetecilerin bir kısmı cezalandırılmıştır[77].

İmparatorluğun yenilgisi üzerine Ermeni - İttihatçı diyalogu çok şiddetli bir intikam eylemine dönüşmüştür.

İttihatçılar için suçlama ve yargılama dönemi 1918 yılında yoğunlaşır.

İlk yargılama, Divaniye meb'usu Fuat Bey'in "takriri" ile başlatılmıştır. Sait Halim ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Ali'ye (Yüce Divan'a) sevkini öneren bu takrirde, açıkça yazılı olmamakla beraber, Ermenilere ilişkin maddeler vardır[78]. Kur'a sonucu Mec-

74 Aubrey Herbert, **Ben Kendim** (İngilizce kitabın adı Türkçe'dir). Bu konuda bk. Cavit Orhan Tütengil, **Ben Kendim ve Ötesi (Temeldeki Çatlak** kitabı içinde, s.212 – 216) Kitabın **Talât Paşa** bölümü Bingöl Erdumlu tarafından **Birikim Dergisi**'nde yayınlanmışur. C.I, Sayı 2, Nisan 1975, s.47 – 57. Ayrıca bk. **Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**

75 **Hatıralar**, s. 363 - 364.

76 Ölümü üzerine yazılan bir yazıda **Dr. Bahattin Şakir Bey**'in kişiliği hakkında Edirne'de, Umumî Harp'te askerî hayata atıldığı, Vilâyat-ı Şarkiye Teşkilâtı'nın başına geçtiği, çetelerivle ilk olarak Ardahan'a girdiği, mutaassıp bir Enver Paşa'cı ve Ermeni düşmanı olduğu belirtilmiştir (**Tevhid-i Efkâr**, 21 Nisan 1338 - 1922, s. 3. (Gazete sahibinin de sert bir İttihatçı düşmanı olduğu anımsanmalıdır).

77 Bk. s. 579, not 60.

78 Örneğin 5. Madde: "Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanun-ı Esasimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir →

lis-i Mebusan'ın 5. şubesi soruşturma ile görevlendirilmiştir[79]. Soruşturma tamamlanmış[80] fakat bir karara bağlanmadan mebusan feshedilmiştir (21 Kânun-ı evvel 1334 - 4 Aralık 1918).

Asıl yargılanma 1919 yılında başlamıştır. İstanbul'da kurulan Divan-ı Harp[81], belli başlı İttihatçıları "Ermeni katl-i âmından" sorumlu tutmuş[82], ölüm cezası ve ağır cezalara mahkûm etmiştir. İttihatçılardan bir bölümü Malta'ya sürülmüştür[83]. İstanbul dışındaki Divan-ı Harp'ler de İttihatçıları ağır cezalara çarptırmışlardır[84].

Ermeniler intikamcı eylemlerini ülke dışına gitmiş olan Talât, Cemal Paşa'larla Bahattin Şakir, Cemal Azmi Beyleri öldürmekle devam ettirmişlerdir[85].

ve nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalbeylemesi" (Hukuk ve insanlık kurallarına ve özellikle anayasamızın ruhuna ve açıklığına tamamen aykırı geçici kanunlar ve emirler ve nizamlar çıkartarak ülkeyi facialar sahnesnie dönüştürmesi) (Takrir 28 Teşrin-i evvel 1334 — 10 Kasım 1918 tarihlidir. Metni için 79 sayılı nottaki eser, s. 5 - 6).

79 Bu konuda tek kaynak: "**Sait Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında (Divaniye) Meb'usu Fuat Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zaptolunan İfadatı Muhtevidir**" (Meclis-i Mebusan 1334, Devre-i İntihabiye 3, İçtima 5). Yakın tarihimizin fevkalâde önemli bir kaynağı olan bu esere ne yazık ki pek iltifat edilmemiştir. Kitap Sayın **Erol Şadi Erdinç** tarafından yayımlanmak üzeredir. Biz sadece **Beşinci Şube** olarak zikredeceğiz.

80 Şube ilk toplantısını 6 Teşrin-i sâni 1334 - 19 Kasım 1918'de yapmıştır. Son olarak — 15. içtimada — (Kara) Kemal Bey'i dinlemiştir.

81 "8 Mart 1335 (1919) tarihinde İrade-i seniyye-i hazret-i pâdişahi'ye iktiran eden Kararname ile müteşekkil Divan-ı Harb-i Örfînin" yargılamaları kısmen **Tarihi Muhakeme** adlı bir kitapta toplanmıştır (Kitaphane-i Sûdî 1919). Sonraki celseler **Takvim-i Vekayi**'e ilâve olarak yayımlanmıştır. Birinci muhakeme 22 Nisan 1335 (1919) pazartesi günü başlamıştır. Mahkeme reisi yargıladığı İttihatçıların tümüne Ermeni "taktil ve tehciri" hakkında soru sormuştur. Çünkü Müdde-i umumi "İthamnamesinde" İttihat ve Terakki'nin yönetici grubunu bu olaydan sorumlu tutmuştur. Karar 5 Temmuz 1335'te verilmiştir.

82 Bu konuda Divan-ı Harb'de Müdde-i Umuminin mahkemeye sunduğu İddianame'ye bakılmalıdır.

83 Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in yargılanması ayrı olarak yapılmış ve idama mahkûm edilerek cezası 10 Nisan 1919'da infaz edilmiştir. Ergani eski mutasarrıfı Nusret Bey de 5 Ağustos 1920'de idam edilmiştir.

84 Nitekim Mamuret-ül Aziz (Elâzığ) Divan-ı Harb'inde Dr. Bahattin Şakir Bey idama mahkûm edilmiştir.

85 İlk olarak Talât Paşa Berlin'de öldürülmüştür (15 Mart 1921). Sait Halim →

İttihat ve Terakki'nin ve onu çevreleyen koşulların bulunmadığı bir zamanda, tarihin dışında bir tutumla bugün de sınırlı bir çevre tarafından sürdürülmesi istenmektedir[86].

Paşa Roma'da (8 Aralık 1921), Bahattin Şakir ve Cemal Azmi Beyler Berlinde (17 Nisan 1338), Cemal Paşa Tiflis'te (21 Temmuz 1922) tümü de, Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir.

86 Sina Akşin, **Ermeni Sulkastleri (Cumhuriyet,** 13.10.81).

B. ERMENİLERE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

1894 (1310) Yılında Osmanlı İmparatorluğu Merkez Dairelerinde ve Basında Çalışan Ermenilerin Sayısını Bildiren Liste

Devair-i Merkeziye ve Merbutatında Müstahdem Ermeni Memurların Miktarını Mübeyyin Cetveldir*

Devairin Esamisi	Memurinin Adedi	Mülâhazat
Dahiliye Nezaret-i Celilesi	15	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında bâlâ rütbesi ve birinci Mecidî ve ikinci Osmanî nişan-ı zişânlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Hariciye Nezaret-i Celilesi	49	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında rütbe-i samiye-i vezareti ve altın ve gümüş imtiyaz ve altın Girid madalyalarını ve birinci Osmanî ve Mecidî ve murassa' imtiyaz nişanlarını hamil ve haiz zevat mevcuttur.
Adliye ve Mezahib Nezaret-i Celilesi	147	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında mütemayize ve üçüncü Mecidîye kadar rütbe ve nişana ve beş bin kuruş raddesinde maaşa nail olanlar mevcuttur.
Sıhhiye Nezaret-i Celilesi	4	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında rütbe-i saniyeye ve bin beşyüz kuruşa kadar maaşa nail olan zevat mevcuttur.
Şûra-yı Devlet Dairesi	5	Şûra-yı mezkûr memurini meyanında rütbe-i bâlâya ve birinci Mecidî ve ikinci Osmanî nişan-ı zişanlarına nail olmuş zevat mevcuttur.
Maliye Nezaret-i Celilesi	40	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında Rumeli Beylerbeyi ve evveli sınıf-ı sânisine kadar rütbeyi ve

* BBA - Yıldız Perakende Evrakı.

Devairin Esamisi	Memurinin Adedi	Mülâhazat
		birinci Mecidi ve Üçüncü Osmani nişanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Devair-i Celile-i Askeriye ve Jandarma ve Fabrika-i Hümayûn Daireleri	208	Devair-i mezkûrede evveli sınıf-ı evveli ve Mirliva rütbelerini ve ikinci Osmanî ve Mecidî nişanlarını ve gümüş imtiyaz ve iftihar ve liyakat ve Girid ve Sanayi madalyalarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Tophane-i Âmire Dairesi ve Mülhakatı	110	Daire-i müşarileyhada bulunan memurin içinde eveli sınıf-ı eveli rütbesini ve ikinci Osmanî ve üçüncü Mecidî nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne	12	Mekâtib-i mezkûrede evveli sınıf-ı evveli rütbelerini ve ikinci Mecidî ve üçüncü Osmanî nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Bahriye Nezaret-i Celilesi	184	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında Mirlivaya kadar rütbe ve o nisbette maaş ve nişan eshabı mevcuttur.
Maarif Nezaret-i Celilesi	104	Nezaret-i müşarileyha memurin ve muallimini içinde evveli sınıf-ı sânisi rütbesine ve üçüncü rütbe Mecidî nişan-ı zîşanlarına ve iki bin yedi yüz kuruş raddesinde maaşa nail olan zevat mevcuttur.
Rüsûmat Emanet-i Celilesi	109	Emanet-i müşarileyha memurini meyanında evveli sınıf-ı sânisi rütbesine ve üçüncü rütbe Mecidî nişan-ı zişanlarına ve üç bin kuruş kadar maaşa nail olmuş zevat mevcuttur.
Defter-i Hakani Nezaret-i Celilesi	13	Nezaret-i müşarileyhada bulunan memurinin ekseri aidat almakda olduklarından bunların da o kabilden olması lâzımdır.
Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nezaret-i Celilesi	202	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında rütbe-i samiye-i vezareti bile ihraz eden mevcuttur.

Devairin Esamisi	Memurinin Adedi	Mülâhazat
Ticaret ve Nafıa Nezaret-i Celilesi ve Ziraat Bankası Dairesi	113	İşbu dairelerde evvel sınıf-ı sânisine ve üçüncü Osmanî ve Mecid'ye kadar rütbe ve nişanları ve üç bin beş yüz kuruş raddesinde maaşı haiz zevat mevcuttur.
Şehremaneti Celilesiyle Mülhakatı	58	Emanet-i müşarileyha memurini meyanında evveli sınıf-ı sânisine ve üçüncü Osmanî ve Mecidîye kadar rütbe ve nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Zaptiye Nezaret-i Celilesi	284	Nezaret-i müşarileyha dairesinde bulunan memurin meyanında evveli ve Mirliva ve üçüncü Osmanî ve Mecidiye kadar rütbe ve nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Posta ve Telgraf Nezaret-i Âliyesi	288	Nezaret-i müşarileyha memurini içinde evveli sınıf-ı sânisi rütbesine ve üçüncü Osmanî ve Mecidî ve düvel-i ecnebiye nişanlarına ve gümüş Girid madalyasına ve üç bin beş yüz kuruş kadar maaşa nâil olan zevat mevcuttur.
Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaret-i Âliyeleri	64	Nezaret-i müşarileyha memurini meyanında evveli sınıf-ı evveline kadar haiz-i rütbe zevat mevcuttur.
Divan-ı Muhasebat Riyaset-i Âliyesi	3	Daire-i müşarileyha memurini meyanında evveli sınıf-ı evvelini ve ikinci Osmanî ve Mecidî nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat mevcuttur.
Düyûn-ı Umumiye İdaresi	257	İdare-i mezkûrede bâlâ ile Rumeli Beylerbeyi rütbe ve pâyesini ve birinci Mecidî ve rütüb-ü muhtelifeden Osmanî nişanlarını ve on altı bin kuruşa kadar maaşı haiz zevat mevcuttur.
Reji İdaresi	264	İdare-i mezkûrede beşinci rütbeden Mecidî nişan-ı zîşanını hâmil zevat mevcuttur.

Diğer cetvelde gösterildiği vechile memalik-i mahruse-i şâhânede mutavattın olub teb'a-i Devlet-i Âliyyeden bulunan Ermeni cemaati nüfus-u umumiyesi dokuz yüz küsûr bin adede baliğ olarak bunlardan devair-i merkeziye ve merbutatında müstahdem bulunanların mikdarı işbu cetvelde gösterildiği üzere üç bin raddesine tarakküb ederek taşra meclis idareleri azalığında ve sandık eminliğinde ve Belediye ve âşâr ve âğnâm ve rüsûmat işlerinde ve hizmet-i sairede istihdam olunan Ermeni teb'a-i şâhânenin mikdarı da lâakal bunun iki misli tahmin olunacak olur ise mikdar-ı mezkûrun buradakilere zammı halinde hizmet ve memuriyet-i saltanat-ı seniyyede bulunanların yekûnu dokuz bine ve belki daha ziyadeye baliğ olacağına ve şu halde cemaat-i merkubenin yüzde bir nisbetinde memuriyet-i Devlet-i Âliyyede istihdam olunmakda bulunması lâzım gelip cemaat-i sarenin ve hattâ mecburen taht-ı mükellefiyette bulundukları hizmet-i celile-i askeriye istisnâ olunacak olur ise cemaat-i İslâmiyenin bile nüfus-u umumiyesine göre hizmeti bulunanların adedi ancak o miktar-ı nisbîyi teşkil edebileceğine ve ale-l-husus Ermeni Sâlnâmesinde salise rütbesine kadar memuriyetde ve kendi işlerinde bulunan Ermenilerin adedi üç yüz elliye karib olub bunların içinde üç dört adedi münteha-yı rütbe-i beşeriye olan vezareti ve murassa' Osmanî ve birinci Osmanî ve Mecidî nişan-ı zîşanlarını haiz ve hamil zevat bulundukları gösterilmesine nazaran Ermeni cemaatinin tamamıyla hukuk-u ta'biyet-i saltanat-ı seniyeden müstefid ola geldikleri hakikatı tezahür eder. fi. 9 Şaban 1312 ve fi. 23 Kânun-ı sâni 1310

Zaptiye Nazırı

Matbuat-ı Dahiliye Müdiri

İntihab-ı Memurin Komisyonu Azasından

İstanbul Polis Müdiri

Adliye Nezaret-i Celilesi Umur-ı Cezaiye Müdiri

Zabtiye Nezareti *Hey'et-i Tahkikiye Reisi*

Dersaadet İstinaf Mahkemesi *Aza Mülazımlarından*

BELGE 2

Tiflis Başşehbenderi Edvard Bey'in Raporu*

Monseigneur,

* BBA - BEO/Gelen Giden Evrakı.

[illegible]

sympathise pas avec ce genre de ma-
nifestation.

Ce n'est qu'à ce double titre que
j'ai cru intéressant de la [illegible]
l'[illegible] au [illegible] Impérial.

[illegible] Agop [illegible]
de [illegible] à Tiflis [illegible]
[illegible]
pas [illegible]
et la [illegible]
[illegible]

Veuillez agréer Monseigneur
l'assurance de ma très haute et très
respectueuse considération avec la-
quelle j'ai l'honneur d'être

de Votre Altesse
le très humble très obéissant
et très dévoué serviteur

[illegible]

BELGE 3

İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu'nda Ermeni Sorunuyla İlgili Bölümler*

"... Berlin muahedenâmesiyle mesâil-i düveliye meyanında idhal edilmiş olan vilâyat-ı şarkiye ıslahatı keyfiyetine nihayet vermek üzere bu vilâyatın ahvâl-i dahiliyesi hakkında azviyât ve tahrikâtı vesile-i maişet ittihaz eden komitecilerin en ziyade yüz bulduğu İngiltere'den müfettişler celbi zımnında vaki' olan teşebbüsât-ı hususiyemizi Rusya devleti bir mesele-i siyasiye rengine sokarak vilâyat-ı mezkûrede muhtariyet esaslarını izhar edecek birçok tekliflerle ortaya atılmış ve devleti bu teşebbüsten dönülmeyecek bir hale koyduğu gibi celbolunacak müfettişlerin intihab-ı şahsiyetleri içün kendisine bir hak temininе de muvaffak olmuş idi. Rusya devleti Adana'ya kadar kendisine mıntıka-i nüfûz itibar ettiği vilâyat-ı şarkiyede devletçe mutasavver olan imarata dahi her vakit mümanaat etmiş ve Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleri dahilinde nihayet bulacak şimendüfer hatları imtiyazatı içün vuku'bulan müzâkerâta müdahale ile devletin muhafaza-i memlekete ait olarak kabul ettiği esasatı akim bırakmıştır..." (s. 6).

"... Bununla beraber maatteessüf beyana mecburuz ki bazı harp mıntıkalarında birtakım ahali levazım-ı hamiyyete münafi harekâta tasaddiden çekinmişler ve haklarında icabat-ı harbiyeden olan muamelât-ı şedideyi celb ve davet eylemişlerdir.

Rus hükûmeti Devlet-i Osmaniyeyi parçalamak siyasetini Şarktaki Hıristiyanların himaye perdesi altında icra ve takib ettiğinden Berlin muahedenâmesinde Ermeniler hakkında himayetkârâne bir madde ilâve ettirmiş idi..." (s. 9).

"... Ancak seferberliğin ilânı üzerine bazı Ermeni gençleri Osmanlı sancağı altında toplanacak yerde hudutlardan veya Mısır ve Bulgaristan ve Romanya'dan Rusya'ya gelerek gönüllü sıfatıyla Rus ordularına veya Rusya'nın teçhiz ettiği Ermeni çetelerine iltihak ettikleri gibi Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Reforme Hınçak komitelerinin aralarındaki ihtilâfatı terk ile müttehiden biliçtima' Devlet-i Âliyyenin harbe müdahalesi halinde vukuatın alacağı şekle intizar eylemeyi ve ordu-yu hümayûn muzaffer olduğu takdirde cebhe-i harbin arkasındaki kasabatta iğtişaşlar, katliâmlar, yangınlar ika ve Ermeni askerleri silâhlarıyla firara bitteşvik bunlardan çeteler teşkil eyleyerek ordularımızın hatt-ı ricatını kat' etmeyi taht-ı karara aldıkları sübût bulmasına ve Eçmeziyan Katogikosunun Rusya İmparatorluğunu **Ermeni Hâmisi** ünvanıyla takdis ederek Katogikosluk makamının ceride-i resmiyesi olan **Ararat** mecmuasının 1914 tarihli Ağustos nüshasında bilumum Ermenilerin malen ve bedenen Rus ordularına muavenete mecbur olduğuna dair bir emirnâme-i ruhanî neşretmesine ve ordu-yu hümayûndakı Ermeni askerlerinin silâhlarıyla firarları teksîr ederek mukarrerat-ı vakıanın fiiliyatı başgöstermesine binaen Hükümet-i Seniyyece tedabir-i ihtiyatiyeye tevessül edilmekle beraber yine

* İttihat ve Terakki Fırkası 1332 (1916) Kongresi Raporu (İstanbul 1332).

Ermeni ekseriyetinin bu teşvikata kapılmayacakları hakkındaki kanaatler tezelzüle uğramış idi.

Fakat vukuat müretteb plâna tevfikan bervech-i âti taakküb etti:

1 — Rusya'ya ilân-ı harp eder etmez çete rüesasından Antarik ile Erzurum Meb'usu Karakin Pastırmacıyan (Armen Garo) Ermeni gönüllüleriyle Bayazid hududunu geçerek hudut mıntıkalarındaki köyleri harab ve ahali-i İslâmiyeyi katliam ettiler.

2 — 1330 Senesi Şubatı iptidasında Ermeni çeteleri Hiyzan'da asker celbi içün gönderilen müfrezelerimize istimal-i silâh ettiler. Van, Bitlis tarikini tutarak telgraf hatlarını kestiler. Sevkolunan müfrezelerle haftalarca muharebe ettiler. Muş'da jandarmalara ateş edildi. Kumus kariyesinde Akan nahiyesi müdirinin bulunduğu haneyi ateşleyerek müdiri dokuz askerle şehit ettiler. Muş'da Arak Manastırında tahaşşüd eden çeteler jandarma müfreze kumandanı ile maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

3 — 16 Şubatta asker firarileriyle çeteler Zeytun'da daire-i hükûmeti, hapishaneyi bastılar, silâhları yağma ettiler, telgraf hatlarını kestiler, memurları ve İslâm ailelerini katle kıyam eylediler. Kıyamı teskine giden müfrezeye istimal-i silâh ederek bir takımını şehit ettiler.

4 — Yine Şubatta Kayseri'nin Develi kasabasında Amerika'dan yeni avdet etmiş (olan) Kevork Hamparsumyan'ın evinde bir bomba iştial etti. Edilen taharriyatda Ermeni mezarlığında, Ermeni mekteplerinde doksanı mütecaviz memeli ve fitilli bombalar, yüzlerce mavzer, gaz tenekeleriyle barut, Fransızca, Rusça, Ermenice şifre miftahları, vesaik-i ihtilâliye, çetelerin vezaifini mübeyyin yetmiş maddelik talimatname, birçok evrak-ı muhabere bulundu. Derdest edilen maznunlar bu vesait-i harbiyeyi Ermeni ihtilâli içün hazırladıklarını bîperva itiraf ettiler.

5 — Mart 331 tarihinde beşyüz müsellâh eşkıya Zeytun'un Teke Manastırında içtima ederek üzerlerine gönderilen müfreze ile müsademe ve Jandarma Kumandanı Süleyman Efendi ile maiyetindeki jandarmaları şehit ettiler.

6 — Adana'da, Dörtyol'da, İskenderun civarında düşman donanmaları tarafından casusluk etmek, şimendifer tahrip eylemek üzere sahile çıkarılıp ellerindeki talimatname ile derdest edilenler Osmanlı Ermenileri idi.

7 — Yine Martta, Van'ın Tımar nahiyesi merkezinde ta'dad-ı ağnâm esnasında Ermeniler memurin-i hükûmete istimâl-i silâh ettiler. Derhal bini mütecaviz silâhlı eşkıya toplandı. İsyan Gevaş, Şıtak kazalarına sirayet etti. Asiler hutut-u telgrafiyeyi kestiler, tertip ettikleri pusularla jandarmaları, Gevaş kadısını şehit ettiler.

8 — İsyan müteakiben Van'a sirayet etti. İslâm hanelerine, Bank-ı Osmanî, Düyûn-u Umumiye, Reji, Posta ve Telgraf binalarına bombalar atıldı. Şehre ateş verildi. 7 Nisanda mavzer, bomba, el humbaralarıyla müsellâh olan eşkıyanın adedi iki bin beşyüzü tecavüz etti. Van kalesine kapanmış olan asker ve ahali-i İslâmiye Nisan nihaye-

tine kadar şehri müdafaa ettiler. Şehir eşkıya eline düşer düşmez derhal Ermeni hükûmet-i muvakkatesi ilân olundu. Van, Bitlis civarında eşkıya siperlerinin içinde Rus ve Fransız şapkaları elde edildi.

9 — 12 Nisanda silâh taharriyatı esnasında nefs-i Diyarbekirde altmış dinamit bombası, kutularla dinamit kapsülleri, müteaddit ve cesim kutular derununda dinamit barutları, pek çok mavzer, Manliher, Şnayder tüfekleri, kiliselerde, mekteplerde binlerce Ermeni firarisi bulundu.

10 — Sivas vilâyetinde Kafkas ordusunun hatt-ı ric'atini tehdit içün otuz bin kişilik bir kuvvet cem' ve tahşidine çalışıldığı itirafat ile sabit oldu. Sivas'ta, Suşehri'nde, Merzifon'da, Amasya'da elde edilen bombalar, mahsusen imal ettirilmiş jandarma elbisesi, asker boruları, pek çok esliha-i memnua bunu teyid ettiği gibi Suşehri civarında Erzurum'a giden asker kafilelerine mükerreren vukubulan taarruzlar da isyana mukaddeme teşkil etti.

11 — 12 Haziranda silâh taharrisi esnasında Karahisar-ı Şarkî Ermenileri isyan ederek şehri ateşe verdiler. Sekizyüz asi kaleyi tahassun ile askerden, ahaliden, jandarma ve polisten birçoklarını şehit ettiler. Jandarma kumandanı da şühedâ meyanında idi.

12 — Yine silâh taharrisi esnasında İzmit'te, Bahçecik'te, Adapazarı'nda yüzlerce bomba ve esliha-i memnua, Armişe Manastırında ruhbana mahsus mektepte fevkalâde kuvve-i tahribiyeyi haiz müteaddit bombalar, birçok küçük bomba ve silâh zuhur etti.

13 — Hüdavendigâr vilâyetinde dahi pek çok yerlerde bomba ve silâh zuhur ettiği gibi müsellâh çeteler istirahat-ı âmmeyi ihlâle başladılar.

14 — Maraşta beşyüz kişilik çete efradı Fındıcık karyesinde muntazam siperler yaparak üzerlerine sevkolunan kuvve-i askeriyeye mukavemet ve taarruz eylediler, birçoğunu şehit ettiler.

15 — Bu sıralarda Ankara'nın Boğazlayan kazasında kuvvetli Ermeni çeteleri ahaliye ve askere tecavüz etti.

16 — Aynı tarzda Urfa'da da Ermeniler silâh-ı isyana sarıldılar. İşte bu ahval ve vekayi' Rus hudutlarındaki ordularımızın emniyetini selbettiği ve kuvve-i müdafaası olmayan iaşe menzilleriyle kafilelerini taht-ı tehdide düşürdüğü ve hadisât-ı isyaniyenin biraz daha tevsii ordularımızın mağlubiyetini intaç etmek demek gibi cidden endişe-âver bir şekil aldığı cihetle ordularımızı iki ateş arasında bulunmaktan tahlis içün bilumum Ermenilerin menatık-ı harbiyeden ve menzil ve şimendifer hatları civarından uzaklaştırılmalarına mecburiyet hasıl olmuştur.

Bu nakil esnasında bazı ifratkârane harekât vuku bulduğu mesmu olunduğundan tahkikat icrası içün muhtelif heyet-i teftişiyeler gönderilmiş ve sevkolunanların emlâk ve arazisinin suistimale uğramamasını teminen kanun-u mahsus yapılmıştır. Bu kanuna tevfikan teşkil olunan komisyonlar emvâl-i metrukeyi sebt-i defter edeceklerdir." (s. 10 - 13).

BELGE 4

Halep'te Ermenilerin Osmanlı Birliklerini Zehirleme Girişimine İlişkin Belge*

Umum Erkân-ı Harbiye Dairesi
Dördüncü Şubesi
3961

Marûz-u Çâker-i Kemineleridir ki,

Haleb ve civarında yeniden bir Ermeni komitesi teşkil kılındığına ve işbu komitenin Haçin Şu'besi rüesasından ve asakir-i şâhâne erzak müteahhidlerinden Artin tarafından asakir-i şâhâneyi tesmim eylemek üzere bakır çalmış yağ verildiğine dair varit olan ihbarnâme sureti evvelce takdim olunduğu gibi bu babda cihet-i mülkiye ile birlikte tahkikat-ı mükâfâne icrası zımnında mahalline tebligat-ı lâzıme ifa edildiği 20 Teşrin-i sâni 323 tarihli ve üçbin dört yüz on beş numerolu tezkere-i çâkerânemle canib-i samî-i sadaretpenâhilerine izbar kılınmıştı. Haleb ve Adana fevkalâde kumandanlığı vekâletinden bu kerre cevaben varit olan tahriratta cihet-i askeriyeden tahkikata erkân-ı harp binbaşılarından Mustafa Bey ve cihet-i mülkiyeden dahi Feke kazası kaymakamı tayin ve mahall-i mezkûra i'zâm kılınarak ihbarat-ı vakıa hakkında ariz ve amik tahkikat icra ile tanzim eyledikleri lâyiha-i mufassala ve müşterekenin suretinin leffen irsâl kılındığından ve mealine nazaran muharrik görünen mahall-i mezkûr kaymakam muavini Faik ve Mal Müdiri muavini Muharrem Efendilerin orada bekaları gayr-ı caiz bulunduğundan bahisle icra-yı icabı iş'ar olunmuş ve mezkûr lâyihanın ihraç ettirilen bir sureti menzur-i samî-i daver-i efhemileri buyurulmak üzere leffen takdim kılınmış olmağla suret-i iş'arata nazaran icra-yı icabı merhun-i müseade-i sadaretpenâhileridir. Olbabda emr ü ferman hazret-i men leh ül emrindir. fî. 5 Muharrem 1326 ve fî. 26 Kânun-ı sâni 1323

Serasker
Rıza

معروض چاکر کمینه‌لریدر

حلب [illegible] تشکیل [illegible] عساکر شاهانه‌یه [illegible]

تسلیم [illegible] تحقیقات [illegible]

[illegible]

حلب [illegible] تحقیقات [illegible] مصطفی پاشا [illegible]

[illegible] تحقیقاته [illegible] لهذا

ارسال [illegible] معارف [illegible]

ایجاب [illegible] لهذا [illegible] استئذان [illegible]

[illegible] امر و فرمان حضرت من له الامرکدر

[illegible]

IV

ARAP CEMİYETLERİ

A. ARAP CEMİYETLERİ VE EYLEMLERİ

Arap ya da Arabistan sorunları Osmanlı siyasal hayatı içinde çok karmaşık, bugün bile doğru dürüst incelenmemiş bir zorluklar birikimidir[1].

İslâm dini sayısız fırkalara, mezheplere, tarikatlara ve akımlara bölünmüştür. Bunlar da kendi içlerinde farklılıklar yaratan bölünmeleri içerirler. Arap dünyası bu bakımdan birlik ve türdeşlikten uzak ayrılıklar ve çeşitlenmeleri kapsar[2].

Osmanlı İmparatorluğu Arap ülkeleri üzerinde yüz yıllarca egemenlik kurmuştur. Fakat çok uluslu her İmparatorluk gibi yapısal sorunlarla karşılaşmıştır. Milliyetçilik, reform (ıslahat), özerklik, bağımsızlık (devletleşme) akımları ve eylemleri bunların başında gelir.

Asıl sorun — yineliyoruz — eski ve yeni iki akımın çakışmasıdır. İmparatorluğun varla yok arası (siyasal) egemenliği, Batının sömürgeci politikalarıyla kesiştiği noktada ortaya ihtilâlci sarsıntılar çıkmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından beri bu rastlaşmalar en çok Orta Doğu'ya egemen olmayı isteyen ve eylemleri kışkırtan İngiltere iledir. Arap uyanış hareketi de bu bölgede gelişmiştir.

Araplar, dâvalarını gerçekleştirme aracı olarak dernekçilik yolunu seçmişlerdir. Bu durum belirtilen ortam içinde değerlendirilebilir.

Genelde bu tablo, kısmen de olsa — örneğin Balkanlılaşma ile de — benzeşir. Sorunlar da öyle: Arap dâvası yalnızca Osmanlı-Türk "tahakkümünden" kurtulmakla *mı* çözülürdü? Böyle bir "kurtuluşun" faturası ne olurdu?

[1] Biz de burada, öteki milliyetçi derneklerde olduğu gibi, konuya sınırlı olarak bakacağız. Bu alandaki daha ayrıntılı inceleme, bu seri içinde yayımlanmasını plânladığımız **İttihat ve Terakki** cildinde bulunacaktır.

[2] Şu makalemize de bk. **Heykel'in Düşündürdükleri** (**Cumhuriyet**, 15 Eylül 1983).

Nitekim, El Lâ Merkeziye Cemiyeti'nin Paris kongresinde İngiliz veya Fransız himayeleri arasındaki tercih gündemin en önemli konusu olmuştur.

1. Cemiyetler ve Cemiyetçiler

Arap dünyasında kurulmuş olan gizli ve açık — ya da asıl amacı gizli — cemiyetlerin istisnasız tümünde bu tutum açıkça görülür.

1908'den başlayarak kurulan derneklerin tümünü saptamak bugünkü koşullar içinde, olanaksız denecek kadar zordur[3]. Bir seçim yapmanın zorluğunu önceden kabul ederek, önemli rol oynamış olan 10 derneğin adları verilecektir.

1 — Suriye Osmanlı Cemiyeti	*(Paris 1908)*
2 — İha El Arabî (Al İkha)	*(İstanbul 1908)*
3 — El Müntedi-ül Edebî (Al Muntada al Adabî)	*(İstanbul 1909)*
4 — Cemiyet-ül İha el Osmanî (Jamiyat al İkha el Arabî al Utman)	*(Kahire 1909)*
5 — El İttihad-ül Lübnanî (L'Alliance Libanaise)	*(Kahire 1909)*
6 — Cemiyet-ül Kahtaniye (Al Qahtaniyya)	*(İstanbul 1909)*
7 — El Fatat (Fatat al Umma al' Arabiyya)	*(Paris 1909)*
8 — Cemiyet-i Islâhiye	*(Beyrut 1912)*
9 — El Lâ Merkeziye	*(Kahire 1912)*
10 — El Ahd (Al Ahd)	*(İstanbul 1913)*

[3] Bu konuda Arap meslekdaşlarımız yönünden bile yapılmış ayrıntılı ve ciddî incelemeler yok denecek kadar azdır. Bir örnek olarak Hartum Üniversitesi Tarih Bölümü profesörlerinden **Taj El - Sir Ahmet Harran**'ın bir tebliğini gösterebiliriz (**The Young Turks and the Arabs, The Role of Arab Societies in the Turkish - Arab Relations in the Period 1908 - 1914**). Yazar en önemli kaynak olarak "**Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat**, İstanbul 1334 - 1918" adlı kitabı göstermektedir. Bu kaynak dışında başvurulan Arap kaynakları çok azdır.

Adı geçen cemiyetlerin bazı özellikleri üzerinde durulabilir. Bunların birkaçı bölgesel niteliktedir (1., 5., 8. gibi) Suriye ve Lübnan'la sınırlanmışlardır. Bazıları gizlidir (7., 8., 10. gibi). Bazısının amacı gizlidir (3. gibi).

Bu kuruluşların rollerini saptamak için, önce adı geçen derneklerin kurucu ve koruyucu üyelerinden bâzıları üzerinde durulacak, sonra da İttihat ve Terakki ile diyaloglarına değinilecektir.

Başta Gelen Cemiyetler

Belli başlı kurucu ve koruyucuların Osmanlı parlamentosunda üye olduklarını belirtmek gerekir. Osmanlı ordusundan kaçan Arap asıllı subaylar — daha az sayıda olarak — ikinci bir kategoriyi oluştururlar. İstanbul'da, zamanın yüksek öğretim öğrencileri ve az tanınmış kimseler çoğunluktadırlar. Bunlar tek cemiyette kalmamışlar çeşitli cemiyetlere kurucu üye olarak katılmışlardır.

Bu üyelerin tümünün başında Âyan azası *Abdülhamit Zahravî* (*Zohravî* de deniyor) *Efendi* gelir. Onu *Şefik El Müeyyed, Rıza El Sulh, Talip El Nakib, Şükrü El Aselî, Ruhi El Halidî* gibi ünlü Arap meb'uslar izler.

Asker üyelerin başında Osmanlı ordusunun tanınmış subaylarından, Trablus'ta İtalyanlara karşı savaşan Binbaşı *Aziz El Misri Bey,* (Abl-ül Aziz Ali El Masrî) vardır. Enver Paşa'nın yakın arkadaşı olan bu subay, idama mahkûm edilmiş, İngiltere'nin baskısı altında adi suçtan yargılanmış, fakat affedilerek Mısır'a gitmesine izin verilmiştir. Olay Araplar üzerinde çok olumsuz etkiler yaratmıştır[4].

Basra meb'usu *Talip El Nakip* için de durum pek değişik değildir. Talip Efendi, Harb-i Umumî yıllarında "Arabistanlı Lawrence" ile işbirliği yaparak Türkler aleyhine çalışmıştır[5].

[4] Ünlü İngiliz istihbarat ajanı **T. E. Lawrence** hayli fantazi bir bakışla yazdığı kitabında **Aziz Ali Mısri'ye** değinmiştir (**Les Sept Pilliers de la Sagesse,** s. 75) — Ayrıca İngiliz hükümeti de **Aziz Bey**'in zaman zaman kontrol edilmesinden yana olmuştur (PRO. FO 371, 46261, 75460, 71771 sayılı belgeler). Aziz El Mısri sorununu Prof. M. Khadduri şu etüdünde incelemiştir: **Aziz Ali and the Arab Nationalist Movement** — Yeterli bir özet için bk. Dr. Mim Kemal Öke, **Siyonizm ve Filistin Sorunu,** s. 159 - 160.

[5] Meclis-i Mebusan'da Basra meb'usu olan **Seyyid Talib El Nakib,** 1. Dünya Savaşı yıllarında vargücüyle Türk düşmanlığı ve İngilizlerle işbirliği →

Bu kimselerin birden fazla gizli ve açık Arap cemiyetlerinde görev aldıklarını burada yineleyerek belirtmeliyiz.

2. *Amaçlar ve Eylemler*

Arap cemiyetlerinin tümü üzerinde durmak yerine, konumuz bakımından önemli saydıklarımıza değinmekte yarar var[6].

Arap cemiyetleri içinde kronolojik planda ilk dikkati çeken *El Müntedi-ül Edebî* (Al - Muntada Al Adabî)'dir. 1909 yılında İstanbul'da kurulan Cemiyet'in öğrenci ortamında oluşturulduğu İstanbul Vilayeti'ne verilen dilekçeden anlaşılmaktadır. Kurucular listesinde "Abdülhamit Zohravi'den Aziz El Mısri'ye kadar geleceğin ünlü kişileri görülmektedir (Bk. Belge 2, s. 607).

İstanbul'daki Arap öğrencileri korumak amacının yanı sıra Cemiyet kurucuları aslında adem-i merkeziyetçi muhalefet partilerine yakınlık göstermişler, Hürriyet ve İtilâf'ın kuruluşuna katılmışlardır (Bk. Belge 1, s. 286). İttihat ve Terakki'ye ve Türkçü lider Ziya Gökalp'e karşıdırlar.

1915 seferberliğinde kurucu ve yönetici üyeler İstanbul'dan ayrılmışlardır. Bu üyelerin Kahire'deki *El Lâ Merkeziye Cemiyetiyle* bağlantısı olmuş ve siyasal eylemlere karıştıkları saptanmıştır. Âliye Divan-ı Harbi'nde yargılanan Cemiyet üyelerinden bazıları ölüm cezasına çarptırılmışlardır (Bk. Belge 1, s. 605).

İlk gizli Arap cemiyeti olan *Kahtaniye* (Al - Qahtaniyya) Osmanlı ordusundaki Arap asıllı subaylarla yüksek öğretim öğrencileri tarafından kurulmuştur. *El Müntedi*'nin kurucularından bir kısmı da aralarındadır. Arap bağımsızlığı amacına Halifeliğin Araplara geçmesi koşulu da eklenmiştir.

Kahtaniye'nin özelliği üç ihtilâl cemiyetini örgütlendirmesindedir: *El Fatat, El Ahd ve El Lâ Merkeziyye.*

El Fatat da gizli bir kuruluştur. Paris'te topladığı bir Arap kongresi (1913) en önemli eylemi sayılır. Osmanlı (İttihatçı) yöneticilerine karşı suikastler planladığı da, Osmanlı kaynaklarına göre, saptanmıştır.

yapmıştır. Bu bakımdan **T. E. Lawrence**'ın da dikkatini çekmiştir. (A.g.e., s. 151) — Gizli raporlarda pek güvenilir bir ajan olmadığı belirtilmiştir (PRO, FO 371, 55472, 57074, 57090 sayılı belgeler).

6 Bu konudaki bilgileri biz de 3 sayılı notta gösterdiğimiz **Âliye Divan-ı Harb-ı Örfisi**... kitabındaki belgeleri inceleyerek edindik.

El Ahd cemiyetine gelince, İstanbul'da Balkan Savaşları döneminde Trablusgarp Savaşından dönen Arap subayları tarafından kurulmuş olan bu cemiyet askerî bir görünümde olmuştur. Arap elemanlarının en atak olanları kurucuları arasındadır. Aziz El Mısrî'nin yanı sıra Çanakkale Savaşında Osmanlı ordusundan kaçan *Muhammed Şerif El Farukî* İngilizlerle işbirliği yapmıştır.

Bu cemiyetlerin Avusturya - Macaristan modeli ikili bir monarşi amaçladıkları ayrıca belirtilmiştir[7]. *El Kahtaniye - El Fatat - El Ahd* üçlüsü vurucu ve eylemci kuruluşlardır.

El Lâ Merkeziyye'ye gelince Kahire'de bilinen aynı siyasal ekip tarafından kurulmuştur. İttihat ve Terakki'nin en fazla çekindiği örgüt olmuştur. Programının I. maddesinde Cemiyet Osmanlı İmparatorluğunun tam bir yerinden yönetim düzenine oturtulmasını istemiştir. Yalnız bu amacı ile El Lâ Merkeziye'ciler İttihat ve Terakki'nin karşısında yerlerini almışlardır. Ve Türkçülük politikasını ağır şekilde yermişlerdir.

İttihatçılar önceleri Cemiyet'e karşı tolerans gösterme yolunu seçmişlerdir. Fakat çok geçmeden *El Lâ Merkeziye*'ye karşı şiddetli bir politika izlemişlerdir. Durum idamlarla sonuçlanmıştır.

Cemiyet'in gizli ihtilâl kuruluşuyla sıkı ilişkileri olduğu yine Osmanlı kaynaklarından anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki'yi haylı uğraştıran *Cemiyet-i İslâhiye* Trablusgarp ve Balkan savaşlarının dumanları arasında kurulmuştur ve ön planda Beyrut'un özerkliğe kavuşmasını amaçlamıştır. Bir hayli etkin de olmuştur. Osmanlı yönetimiyle çatışmasına karşılık Fransız emperyalizmine sığınmak istemiştir. Daha sonra *El Lâ Merkeziye*'ye katılmıştır.

Görüldüğü gibi, Araplar, ıslahat, özerklik ve bağımsızlık eylemlerini değişik nitelikte dernekler yolu ile gerçekleştirmede bir çeşit özellik ve uzmanlık elde etmişlerdir.

3. *Osmanlı Parlamentosunda Arap Sorunları*

Mebusan Meclisi'nde Arap vilâyetlerini (Sancak'lardan seçilerek) temsil eden üyelerin sayısı 60 - 90 arasında olmuştur, azalmamış artmıştır[8].

[7] Dr. Mim Kemal Öke, A.g.e., s. 140.

[8] Bu konuda yapılmış tek monografi Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow'a aittir: **İkinci Meşrutiyette Meclisler: 1908 - 1918**, s. 247 — Bizim de yaptığımız araştırmalar iki bilim adamının bulgularına yaklaşık düşmektedir.

Meclis-i Âyan'da da, 1913 yılından itibaren Arap üyelerin sayıları arttırılmıştır.

Bu parlamenterlerin hemen tümü Araplık dâvası gütmüşlerdir, gizli açık Arap cemiyetlerinde çalışmışlardır. Abdülhamit Zahravî efendi Arap meb'uslar topluluğunun önderi sayılmıştır.

Bu grubun politik tutumuna gelince, İttihat ve Terakki'ye karşı artan bir tempoda muhalefette bulunmuşlar, belirtildiği gibi, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasında yer almışlardır. Cemiyetlerle ilişki kuran meb'uslar parlamentoda da bu örgütlenmeleri savunmuşlardır. Hıristiyan gruplara Türklerden daha fazla yakınlık göstermişlerdir.

Arap sorunu, Mebusan'da, tüm ciddiliği ile 1911 yılında ortaya çıkmıştır. Meb'uslar Arap bölgelerinin ayrı ayrı ele alınmasını istedikleri kadar Arap dâvasının tüm olarak tanınması lehinde konuşmalar da yapmışlardır. Cemiyetlerini açıkça savunmuşlardır.

Arap meb'uslarının birlik olarak isteklerini ileri sürmeleri özellikle "idare-i örfiye" (sıkı yönetim) tartışmaları içinde olmuştur. Arap meb'uslar Türkleri İttihatçılardan ayırmak gerektiğini belirterek konuşmuşlardır. Söz düellosu zorlukla sonuçlandırılmıştır (16 Mart 1327 - 29 Mart 1911 birleşimi)[9]. Fakat 1915 yılında işler değişmiştir Türk - Arap ilişkileri kopmak üzere bulunduğu ve Araplar İngiltere yanlısı olarak Osmanlılarla savaştıkları için diyaloglarda sertleşmeler olmuştur. 1918 yılında Arap sorunu hâlâ konuşulmaktadır.

Âyan'da Âliye yargılanması sonucu Cemal Paşa'nın idamlarını yalnız Ahmet Rıza Bey protesto etmiştir[10].

1. Dünya Savaşının sonunda Orta Doğu haritası değişmiş, Arap ülkeleri İtilâf devletlerince yeni bir vesayet statüsüne bağlanmıştır.

[9] MMZC (1327 - 1911), D. I, Si 4, 34. İçt., s. 713 ve 68. İçt., s. 1940.
[10] MAZC (1334 - 1918), D. III, Si 4, 5. İçt., s. 21 ve 38. İçt., s. 599.

B. ARAP CEMİYETLERİNE İLİŞKİN BELGELER

BELGE 1

El Lâ Merkeziye Cemiyet-i Üyelerinden Abdülhamit Zahravî ve Şefik El Müeyyed Beylerin İdam Edildiklerini Bildiren Resmî Yazılar

Meclis-i Mebusan Üyesi Şefik El Müeyyed Bey'in İdam Cezasının İnfazını Bildiren Belge Müsveddesi*

Daire-i Sadaret Uumur-ı Mühimme Kalemi

Evrak Numarası	Müseviddi	Mübeyyizi	Numarası
1014	Muhittin		760

Tarih-i Tesvid	Tarih-i Tebyiz		Mukabele Edenler
14 Şaban 1334	14	4 - 2	
2 Haziran 1332	2		

Harbiye Nezaret-i Celilesine

31 Mayıs 332 tarihli ve 8/466 numaralı tezkire-i aliyelerine cevaptır:

Arap ihtilâli ve Beyrut, Suriye, Cebel-i Lübnan ve havalisinin hükümet-i Osmaniye idaresinden çıkarılarak Fransa ve İngiltere himayesinde bir hükümet ve hilâfet-i Arabiye tesisi için müteşekkil ve yekdiğerine merbut muhtelif cemiyetlere intisaba ve ihtilâle cür'et etmek fiilleriyle müttehim olan Şefik el Müeyyed ile rüfekasının icra-yı mücazatlarına dair Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde verilip Dördüncü Ordu Kumandanlığınca infaz olunan karar led-el-arz tasdik-i âli-i hazret-i pâdişahiye iktiran etmiş ve bu baptaki İrade-i Seniyyenin suret-i musaddakası ve Divan-ı Harp mazbatası leffen tarafı devletlerine gönderilmiştir efendim.

1 Haziran 332 tarihli
İrade-i Seniyye üzerine

* BBA - BEO/Siyasi Kısım.

دائرهٔ صدارت امور مهمه قلمى

١٠٠٤	[illegible]	
٧٦٠		

دخليه نظارت جليله سنه

٢٢ مايس ٣٣٣ تاريخلى و $\frac{٨}{٥٦٦}$ نومرولو تذكرهٔ عليه لرينه جوابدر : عرب ممالكنده دين و دولت [illegible]

حجاز و حواليسنده حكومت عثمانيه اداره سندن چيقاريله رق فرانسز و انگليزلرجه بر سنه [illegible] بر حكومت

و خلافت عربيه تأسيسنه تشويقاً تشكل ايله يكديگرينه مربوط مختلف جمعيتلر اعضاسندن [illegible] افراد حقلرنده

[illegible] المؤيد بالم رفقاسندن ~~[illegible]~~ اجراى مجازاتلرينه دائر عائله و اولادلرينك

[illegible] و [illegible] قرار لرينك الويه [illegible] عائله لرينك [illegible]

اقتداراتيه و بوبابده كى اراده سنيه نك صورت مصدقه سى و [illegible]

گوندرلمشدر افندم .

فى ٢٤ مايس ٣٣٣

[illegible]

Âyan Azası Abdülhamit Zahravî Efendi'nin İdam Cezasının İnfazını Bildiren Belge*

Harbiye Nezareti
Umur-ı Mahakim
Müdiriyeti
8/466
Mahrem

Maruz-u Çâker-i Kemineleridir ki

Suriye kıt'asında müstakil bir prens idaresi altında bir hükümet-i Arabiye tesis etmek ve Arabistan kıt'asını Fransa ve İngiltere himayesine tevdi eylemek ve Memalik-i Osmaniye'nin bir kıt'asını idare-i hükümetten çıkarmak emeliyle Mısır'da müteşekkil Cemiyet-i El Lâ Merkeziye'ye dahil olduğu ve Cemiyet-i mezkûrenin âmal ve makasıd-ı hainanesine hizmet eylediği bilmuhakeme sâbit olan Âyan azasından Abdülhamit Efendi bin Şâkir El Zahravi'nin Kanun-ı Ceza-i Umumi'nin ellidördüncü maddesi zeylinin fıkra-i ulâsına tevfikan idamına dair Âliye Divan-ı Harb-i Örfisi'nden verilen kararın bittasdik infaz olunduğu Dördüncü Ordu Kumandanlığından varit 22 Nisan 332 tarih ve 1106 numaralı tahriratta iş'ar kılınmış olmakla olbapta emr-ü ferman hazret-i menle-hül emrindir.

27 Recep 334 ve 17 Mayıs 332

Harbiye Nâzırı namına
Fahrettin

* BBA - BEO/Siyasi Kısım.

BELGE 2

El Müntedi-ül Edebî Cemiyeti'nin İstanbul Vilâyetine Sunduğu Kurucular Listesi*

Bundan Akdem İstanbul Vilâyetine Takdim Kılınan Beyanname-i Resmi'nin Suretidir.

Abdülkerim Kasım El Halil Efendi	Dâva Vekili	El Müntedi-ül Edebi pansiyonunda	Aza-yı müessise
Seyfettin El Hatip Efendi	Hukuk münteha sınıf müdavimlerinden	El Müntedi-ül Edebi pansiyonunda	Aza-yı müessise
Cemil El Hüseyni Efendi	Dâva Vekili	Kudüs-ü Şerif'tedir.	Aza-yı müessise
Yusuf Süleyman Efendi	Dâva Vekili	Şam-ı Şerif'tedir.	
İzzet El Azimi Efendi	Hukuk münteha sınıf müdavimlerinden	Kuzguncuk'tadır.	
Refik Rızk Sellum Efendi	Hukuk ikinci sınıf müdavimlerinden	Kadıköy'de Mühürdar'da Rıza Paşa bahçesi karşısındaki sokakta 19 numaralı hanede	
Sami El Azm Efendi	Hukuk münteha sınıf müdavimlerinden	Gedikpaşa'da Müslim sokağında 34 numaralı apartmanda	
Arif Arif Efendi	Mekteb-i Mülkiye ikinci sınıf müdavimlerinden	El Müntedi-ül Edebi pansiyonunda	
Cevdet Kandusî Efendi	Hukuk birinci sınıf müdavimlerinden	El Müntedi-ül Edebi pansiyonunda	
Asım Çelebi Efendi	Mekteb-i Mülkiye münteha sınıf müdavimlerinden	Kadıköy'de Yeldeğirmeni'nde Uzun Hafız sokağında 134 numaralı hanede	
Müslim Attar Efendi	Hukuk üçüncü sınıf müdavimlerinden	Kuruçeşme'de	
Halid El Hakim Efendi	Mühendis Mektebi üçüncü sınıf müdavimlerinden	Mühendis Mektebi'ndedir.	

Bilâhare aza-yı müntehibe-i idariyeden İzzet El Azimi Efendi ile Müslim Attar Efendi'nin vukubulan istifalarına binaen heyet-i umumiyece ekseriyeti haiz bulunan İsmail Saffar ve Asım Bissu Efendiler heyet-i idareye davet edilmişlerdir.

İsmail Saffar Efendi	Tıbbiye üçüncü sınıf müdavimlerinden	Kadıköy'de Yeldeğirmeni'nde Uzun Hafız sokağında 135 numaralı hanede
Asım Bissu Efendi	Hukuk birinci sınıf müdavimlerinden	El Müntedi-ül Edebi pansiyonundadır.

* BBA - BEO/Siyasî Kısım.

بونلردن اقدم استانبول رابطه‌سنه تقديم قلنان ... صورتيدر

عبد الكريم قاسم الخليل افندي	دعوتده وكيلي	المشار اليه ... باشبوغنده
سيف الدين الخطيب	[illegible]	« « «
جميل الحسيني	دعوتده وكيليدر	[illegible]
يوسف سليمان	« «	[illegible]
عزت الاعظمي	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
عارف عارف	[illegible]	المشار اليه ... باشبوغنده
جودت قندوز	[illegible]	« « «
عاصم بيسو	[illegible]	[illegible] ١٣٣١ [illegible]
مسلم عطار	[illegible]	[illegible]
خالد الحكيم	[illegible]	[illegible]

[illegible] عزت الاعظمي افندي ايله مسلم عطار افندي‌نك ... استعفالرينه بناءً هيئت
... عبد الغني عطار و عاصم بيسو افندي‌لر هيئت ادارهيه دعوت ايدلمشلردر.

٢- عبد الغني عطار افندي	[illegible]	[illegible] ١٣٣٤ [illegible]
عاصم بيسو	[illegible]	المشار اليه ... باشبوغنده

BELGE 3

Beyrut Vilâyeti Islâhat Lâyıhası'nın Arapça Metni*

لائحة الاصلاح لولاية بيروت

الادارة

الوالي — حقوقه ووظائفه

المجلس العمومي — حقوقه ووظائفه

المجلس العمومي

المستشارون والمفتشون

الوالي والمجلس العمومي

مجلس المعارف

* BBA - BEO/Siyasî Kısım.

BELGE 4

El Lâ Merkeziye Cemiyetinin Yüksek Komitesi Tarafından Hazırlanmış Olan Bildiri'nin Kapağı*

اللجنة العليا
لحزب اللامركزية الإدارية
العثماني

Comité Supérieur du Parti de la Decentralisation Administrative Ottomane

﴿ بيان الحزب وبرنامجه السياسي ﴾

عنوان مخاطبة الحزب :

مصر القاهرة — صندوق البريد نمرة [redacted] ٧٨٨

الطبعة الاولى بمطبعة المنار بمصر
سنة ١٣٣١-١٩١٣

* BBA - BEO/Siyasi Kısım.

KAYNAKÇA

A. ESERLER, ETÜTLER, BROŞÜRLER ve YAZI DİZİLERİ

A. N., İhtilâl Fırkalarının Teşebbüs-ü İhaneti veyahut Fedakâran-ı Millet Cemiyeti (İstanbul 1326).*

A. Y., Tanzimatçılık Aleyhine (Türk Yurdu Cilt III 1327).

AHMAD Feroz, The Young Turks (Oxford, Clarendon Press, 1969) Türçesi: İttihat ve Terakki, 1908 - 1914 (İstanbul 1971).

(ve DANKWART, A. Rustow) İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Güney - Doğu Araştırmaları Dergisi, Sayı 4 - 5, İstanbul 1976).

AHMET Hamdi, Arnavutluk Hakkında Mütalâa-i Muhtasara (İstanbul 1320).

AHMET Refik, İnkılâb-ı Azim (Dersaadet 1324).

AHMET Refik (Altınay), Tesavir-i Rical (İstanbul, 1331).

İki Komite, İki Kıtal (İstanbul, 1919).

Âlimler ve Sanatkârlar (İstanbul, 1924).

AHMET Rıza, (Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, Cumhuriyet, 26 Ocak - 19 Şubat 1950) (Haluk Y. Şahsuvaroğlu düzenlemesi).

ALİ Naci (Karacan), "Ya Hürriyet Ya Ölüm!" (İstanbul, 1934).

ALİ Saip, Tarih-i Meşrutiyet ve Şark Mesele-i Hazırası (Dersaadet, 1328).

ALİ Sait, Sultan Abdülhamid'in Hayatı (İstanbul, 1338).

AKÇORAOĞLU Yusuf, Türk Yılı 1330.

Türk Yılı 1928

AKDOĞAN Mehmet, (Masonluk hakkında özel olarak hazırladığı özet).

AKKERMAN Naki Cevat, Demokrasi ve Türkiye'de Siyasî Partiler Hakkında Kısa Notlar (Ankara, 1950).

AKŞİN Sina, 31 Mart Olayı (Ankara, 1970).

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki (İstanbul, 1980).

31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası (Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan kitabı içinde, Ankara, 1973).

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti (A. Ü. S.B.F.D. Ayrı bası, Ankara, 1975).

ALİ Namic, Vérité, Justice, Bonté (Constantinople, 1918).

ÂLİYE Divan-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat, (İstanbul, 1334) (4. Ordu'yu Hümayun tarafından yayınlanmıştır)

ALPAN Necip P., Prizren Birliği ve Arnavutlar (Ankara, 1978).

Arnavutluk Alfabesi Nasıl Doğdu (Ankara, 1979).

ANADOLUNUN Taksimi. (Şuralar İttihadı Cumhuriyeti Hariciye Halk Komiserliği Neşriyatından) (Hüseyin Rahmi çevirisi) (2. Baskı, İstanbul, 1926).

* Meşrutiyet dönemi yazarları ilk adlarıyla alfabetik sıraya alınmıştır. Daha sonra soyadı almış olanlar da bu sıraya dahildir ve soyadları gösterilmiştir.

ANDONOV Pojanski Hristo, Gocé Delchev and His Views (The Epic of Ilinden kitabı içinde).

APAK Kemalettin, Ana Çizgileriyle Türkiye'de Masonluk Tarihi (İstanbul, 1958)

APOSTOLSKİ Mihailo, The Strategy and Tastics of the Macedonian Revolutionary Movement. (The Epic of Ilinden kitabı içinde).

ARIBURNU K., Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri (Ankara, 1951).

ARMAOĞLU Fahir, Siyasî Tarih (1789 - 1966) (Ankara, 1973).

ARMENIANS in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912 - 1926). (Ortak yayın: Justin McCarthy, Bilâl N. Şimşir, Heath W. Lowry, Mim Kemal Öke'nin tebliğleriyle) (Boğaziçi Üniversitesi İstanbul, 1984).

ARSEL İlhan, Arap Milliyetçiliği ve Türkler (Ankara, 1973).

ASAF Mehmed, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım (Yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu) (T.T.K. Yayını, Ankara, 1982).

ATİLHAN, Cevat Rıfat, Kendi Vesikalarına Göre Masonluk Nedir? (İstanbul, 1964).

AULNEAU J., La Turquie et la Guerre (Paris, 1916).

AVANZADE Süleyman, Ahrar mı İttihad mı? (İstanbul, 1327).

AVNULLAH EL Kâzımî, Divan-ı Örfi ve Avnullah El Kâzımî (Dersaadet, 1327). Son Müdafaa (Dersaadet, 1326).

AYDEMİR Şevket Süreyya, Suyu Arayan Adam (4. Baskı, İstanbul, 1967). Enver Paşa, C. I, II, III (İstanbul, 1970, 1971, 1972).

AYNİ Mehmed Ali, Milliyetçilik (İstanbul, 1943).

AYYILDIZ Hakkı Raif, Güneysel Kafkas Federasyonu, III Ermenistan (İstanbul, 1936).

AZMZADE Refik, İttihad-ı İslâm ve Avrupa (İstanbul, 1327).

BALKANİCUS, Le Problème Albanais, La Serbie et l'Autriche - Hongrie (Paris, 1912).

BALKANSKİ, Libération Nationale et Révolution Sociale (Paris, 1982). Histoire du Mouvement Libertaire en Bulgarie (Paris, 1982).

BARRE André, La Bosnie - Herzégovnie (Paris, 1908).

BASGÜN Neclâ, Türk Ermeni İlişkileri (Ankara, 1970).

BAYAR Celâl, Ben de Yazdım C. I (İstanbul, 1965).

BAYUR Yusuf Hikmet, Türk Devletinin Dış Siyasası (İstanbul, 1942). Türk İnkılâbı Tarihi C. I, Kısım 2, C. II, Kısım 2, C. II, Kısım 4 (Ankara 1952, 1964, 1983).

BELEN Fahri, I. Cihan Harbinde Türk Harbi C. I (Ankara, 1964).

BERARD Victor, La Turquie et l'Hellénisme Contemporain (Paris, 1907).

BERKES Niyazi, İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz? (İstanbul, tarihsiz). Arap Dünyasında İslâmiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm (İstanbul, 1970). Türkiye'de Çağdaşlaşma (Ankara, 1973).

BEYLERIAN Arthur, Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises, 1914 - 1918 (Paris, 1982).

BEZMİ Nusret (Kaygusuz), Fırkalar ve Ben (İstanbul, 1328).

BIHL Wolfdieter, Die Kaukosus - Politik Der Mittelmachte (Teil I, Wien 1975).

BLAU Joyce, Le Problème Kurde (Paris, 1963).

BOURCART J., L'Albanie et les Albanais (Paris, 1921).

BREZOL Georges, Les Turcs ont Passé Là (Paris, 1911).

BUXTON Charles Roden, Turkey in Revolution (London, 1909).
CAFER Tayyar (Eğilmez), Vesaik-i Resmiyeye Müstenit Arnavutluk Harekâtı (Bursa, 1334).
CASTELLAN Georges (ve TDOROV Nikolai) La Bulgarie (Paris, 1976).
CEMAL Paşa, Hatıralar (Tamamlayan ve tertipleyen Behçet Cemal) (İstanbul, 1959).
CEMİYET-İ Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar (Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdiriyet-i Umumiyesi Yayını sayı: 6) (İstanbul, 1337).
CERRAHOĞLU A., Türkiye'de Sosyalizm (İstanbul, 1965).
Türkiye'de Sosyalizm III (İstanbul, 1967).
CHAHNAZARIAN G. V., Esquisse de l'Histoire de l'Arménie (Paris, 1856).
CHOURAQUI André, L'Etat d'Israel (Paris, 1956).
COLOCOTTRONIS V., La Macédoine et l'Hellénisme (Paris, 1919).
COMITE Centralde l'Union Islamique (Salah Ben Essaid, Omar El Halidi, El Hossaini imzalı) (Paris, tarihsiz, 1905 olması muhtemel).
CONTESON Ludovic De, Les Réformes en Turquie d'Asie (Paris, 1943).
CORPUS Constitutionnel (Hizb, Hukma, Hurriye maddeleri) (Tome I, Volume I, 2. Baskı) (Leiden, 1965).
CUIJIC Jovan, La Péninsule Balkanique, Géographie Humaine (Paris, 1918).
ÇAPANOĞLU Süleyman, Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi (İstanbul, 1964).
ÇARK Y., Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453 - 1953 (İstanbul, 1953).
ÇELTİKÇİ Fethi, Hür Masonluk Tarihinden Notlar (1952).
DAHDAH Nagip, Evolution Historique du Liban (Paris, 1964).
DANİŞMEND İsmail Hami, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi C. IV (İstanbul, 1955).
31 Mart Vakası (İstanbul, 1961).
DANKWART A. Rustow, (Bk. AHMAD FEROZ).
DARÜLFÜNUN Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları (1328).
DAVISON Roderic, Reform in the Ottoman Empire (Princeton, 1963).
DELİORMAN Altan, Türklere Karşı Ermeni Komiteleri (İstanbul, 1973).
DEMOLINS Edmond, Comment la Route Crée le Type Social (Yollar başlığı ile Ahmet Salih çevirisi, İstanbul, 1329).
A-t-on Intéret à S'emparer du Pouvoir (Mevki-i İktidar başlığı ile A. M. N. çevirisi, İstanbul, 1330).
DEVILLE Gabriel, L'Entente, la Grèce et la Bulgarie (Paris, 1919).
DOCUMENTS sur les Arméniens - Ottomans, Vol. II (Basın - Yayın Genel Müdürlüğü Yayını) (Ankara, 1983).
DRIAULT Edouard, Şark Meselesi (Muhtar Halit Külliyatı: 2) (İstanbul, 1328).
DUGARD Henry, Histoire de la Guerre Contre les Turcs (Paris, 1913).
DUKAGHIN - Zadeh Basri Bey, Le Monde Oriental et l'Avenir de la Paix (Paris, 1920).
DUMONT Paul, La Turquie dans les Archives du Grand Orient de France (Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Kollokyumuna sunulan tebliğ - teksir) (Strasbourg, 1980).
La Franc-Maçonnerie d'Obédience Française à Salonique au début du XXème Siècle (CIEPO'nun 4. Sempozyumuna tebliğ - teksir) (Cuenca, 1981).

DURU Kâzım Nami, İttihat ve Terakki Hatıralarım (İstanbul, 1957).

DÜSTUR, Aperçu sur les Constitutions des Etats Arabes et Islamiques. (Encyclopédie de l'Islam, 2. baskı) (Leiden, 1965).

DÜZDAĞ M. Ertuğrul, Türkiye'de Masonluk Meselesi C. I (İstanbul, 1977).

EGERAN E. N., Gerçek Yüzüyle Masonluk (Ankara, 1972).

EMRE Ahmet Cevat, İki Neslin Tarihi (İstanbul, 1960).

EMRULLAH, (Maarif Nâzırı) İzahname (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi 4. Kongresinde tanzim olunan Siyasî Programa Dair) (Konstantiniye, 1330).

EPIC of Ilinden, (The Macedonian Review Yayını) (Skopje - Üsküp, 1973).

ERDEN Ali Fuat, Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları (İstanbul, 1954).

ERGİN Osman, Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun, Hayatı ve Şahsiyeti (İstanbul, 1942).

ERİM Nihat, Milletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Ankara, 1953).

ERMENİ Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi (İstanbul, 1332).

ESATLI Mustafa Ragıp, İttihat ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi (İstanbul, 1933).

FAİK Sabri (Duran), Hürriyet Nasıl Elde Edilir (Resimli Kitap, Sayı 1 - 2, İst. 1908).

FALİH Rıfkı (Atay), Ateş ve Güneş (İstanbul, 1334).

" Zeytindağı (İlâveli 2. Baskı, İstanbul, 1948).

FESCH Paul, Constantinople Aux Derniers Jours d'Abdülhamid (Paris, 1907).

FIRAT M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi (2. Baskı, Ankara, 1961).

FORBES Neville, The Balkans (London, 1915).

GANN Lewis H., Guerillas in History Hoover Institution Press (Stranford, California, 1971).

GENERAL Mahmout Moukhtar Paşa, Evénements d'Orient (Paris, 1908).

GEORGE Samné, (Bk. GOBLET Y. M.).

GEORGEON François, Aux Origines du Nationalisme Turc, Yusuf Akçura (Paris, 1980).

GHICA Prince Albert, L'Albanie et la Question d'Orient (Paris, 1908).

GIRARD L., (BONNEFOUS, M. ve RUDEL, J.) 1848 - 1914 (Collection Louis Girard, Paris, 1961).

GLADSTONE W. E., Lessons in Massacre; or the Conduct of the Turkish Government in and about Bulgarian Since May 1876, Chiefly presented from the papers presented by command (London, 1877).

GOBLET Y. M. (ve SAMNE George), La Vie Politique Orientale En 1909 (Paris, 1910).

GÖVSA İbrahim Alaettin, Türk Meşhurları (İstanbul, 1946).

GÖYÜNÇ Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler (İstanbul, 1983).

GREENE Frederick Davis, The Armenian Crisis in Turkey (London, New York, 1895).

GÜN İ. N. (ve ÇELİKER, Y.), Masonluk ve Masonlar (İstanbul, 1968).

GÜRATA M., Masonluk Nedir, Ne Değildir? (Ankara, 1971).

GÜRESİN Ecvet, 31 Mart İsyanı (İstanbul, 1969).

GÜRÜN Kâmuran, Ermeni Dosyası (Ankara, 1983).

HADROVICS Ladislas, Le Peuple Serbe et son Eglise sous la Domination Turque (Paris, 1947).

HALİL (Menteşe), Eski Meclis-i Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları (**Cumhuriyet** gazetesinde yazı dizisi 13.10.1946 - 11.12.1946).
HANİOĞLU M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi (İstanbul, 1981).
HARRAN Ahmet Taj El Sir, The Young Turks and the Arabs, The Role of Arab Societies in the Turkish - Arab Relation in the Period 1908 - 1914 (**Türk - Arap İlişkileri** kitabı içinde).
HASAN Kadri (Dr.), Yemen ve Hayatı (İstanbul, 1328).
HASAN Sadi, İttihat ve Terakki'nin İflâsı (İstanbul, 1327).
HATIRALAR ve Vesikalar (Cemal Paşa'nın Hatıralar'ı Üzerine Tetkikler) (İstanbul, 1933).
HENRY René, Question d'Autriche-Hongrie et Question d'Orient (Paris, 1903).
HERBERT Aubrey, Talât Paşa (**Ben Kendim** kitabı içinde) (Çeviren **Bingöl Erdumlu**) (**Birikim** C. I, Sayı 2, Nisan 1975).
HERZL Theodor, The Complete Diaries of Theodor Herzl (London - New York, 1960).
HOBSBAWN E. J., Les Bandits (İngilizceden J. P. Rospars çevirisi, Paris, 1972).
HOGARTH D. G., (Bk. FORBES Neville).
HOSCH Edgar, The Balkans (London, 1972).
HRISTOV Aleksandar, La Constitution de l'Etat Macédonien, 1893 - 1945 (Skopje - Üsküp, 1971).
HÜSEYİN Cahit (Yalçın), Meşrutiyet Hatıraları 1908 - 1918 (Üç kez yayınlanmıştır: **Fikir Hareketleri** Dergisinde 1935 yılında [71 - 224. sayılar]; **Yedigün** dergisinde aynı yıl [121 - 250. sayılar]; **Halkçı** gazetesinde 1954 yılında [18.6.1954 - 31.121954 tarihleri arasında]) (Biz genellikle **Yedigün**' deki yazılardan yararlandık).
Talât Paşa (İstanbul, 1943).
HUREWITZ, J. C., Diplomacy in the Middle East (A Documentary Record, Vol. I, II) (New York, 1956).
İBNÜL-EMİN Mahmut Kemal, Son Sadrıâzamlar, C. III, IV (İstanbul, 1948, 1951).
İBNÜL-Ezrak, Mervani Kürtleri Tarihi (**M. Emin Bozarslan** çevirisi, İstanbul, 1975).
İBRAHİM Hakkı (Paşa), Hukuku İdare (İstanbul, 1312).
İLERİ Suphi Nuri, Siyasi Tarih (İstanbul, 1940).
IORGA N., Origine et Développement de l'Idée Nationale Surtout dans le Monde Oriental (Bucarest, 1934).
Histoire des Etats Balkaniques (Paris, 1925).
İSKİT Server, Türkiye'de Matbuat Rejimleri (Ankara, 1938).
İZZET Fuat Paşa, Paroles du Vaincu (Paris, 1913).
JAESCHKE Gotthard, Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi (İstanbul, 1938).
Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Ankara, 1970).
JANIN Raymond, Les Eglises Orientales et les Rites Orientaux (Paris, 1935).
KÂMİL Paşa (Sadrı Esbak), Tarih-i Siyasi-i Devleti Osmaniye (Dersaadet, 1325).
KARAHAN Abdülkadir, (Bk. Pars V. Baha).
KARAKOÇ Serkis, Tahşiyeli Kavanin (İstanbul, 1339).
KARAL Enver Ziya, Osmanlı Tarihi C. V, VI, VII (Ankara, 1947, 1954, 1956).
Osmanlı Tarihi C. VIII (Ankara, 1962).

KATARDZHIEV Ivan, The Internal Macedonian Revolutionary Organization (The Epic of Ilinden kitabı içinde).

KAZANCIGİL O. Remzi, Le Prince M. Sabaheddine, Ses Idées, Sa Carrière (Teksir, Paris, 1948).

KHADDURI, M., Aziz Ali and the Arab Nationalist Movement.

KITSIKIS Dimitri, Propagande et Pression en Politique Internationale (Paris, 1963).

KOÇAŞ Sadi, Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk - Ermeni İlişkileri, 3. baskı (İstanbul, 1970).

KURAN A. Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler (İstanbul, 1945).
İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki.

KUTAY Cemal, Birinci Dünya Harbinde Teşkilât-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Genci (İstanbul, 1962).
Trablusgarp'ta Bir Avuç Kahraman (İstanbul, 1963).
Tarihte Türkler, Araplar, Hilâfet Meselesi (İstanbul, 1970).
Anayasa Kavgası (İstanbul, 1982).

KÜLÇE Süleyman, Osmanlı Tarihinde Arnavutluk (İstanbul, 1944).
Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet (İzmir, 1944).

KÜRKÇÜOĞLU Ömer, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareket (1908 - 1918) (Ankara, 1982).

LARCHER M. (Commandant), Le Guerre Turque dans la Guerre Mondial (Paris, 1926).

LAQUEUR Walter, History of Zionizm (New York, 1972).

LAWRENCE T. E., Révolte dans le Désert (B. Mayra ve De Fonlogue çevirisi (Paris, 1929).
Les Sept Pilliers de la Sagesse (Seven Pillars of Wisdom başlıklı as lından Charles Mauron çevirisi) (Paris, 1941).

LES Peuples de l'Europe de l'Est, du Sud-Est et leur rôle dans l'histoir (Rapport de la séance plenière, Sofia 1966).

LEWIS Bernard, Les Arabes dans l'Histoire. (Annie Messitz çevirisi) (Neuchâtel, 1958).

L'HUILLIER F., Fondements Historiques des Problèmes du Moyen Orier (Paris, 1958).

LJUBEN Lapé, The Republic of Krushevo (The Epic of Ilinden kitabı içinde

LUMER Hyman, Zionism, Its role in World Politics (New York, 1973).

LUTFİ Fikri, Selânik'te bir Konferans: Bizde Fırak-ı Siyasiye, Hal, Mazi, İstikbal (İstanbul, 1328).
Osmanlı Tarih-i Siyasisi (Tamamlanmamıştır) (İstanbul, 1329).
Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mes'uliyet ve Tefrik-i Kuva M saili (İstanbul, 1338).
Meşrutiyet ve Cumhuriyet (İstanbul, 1339).

MACEDONIA, Documents and Material (Sofia, 1978).

MACEDOINE, (Articles d'Histoire) (Skopje - Üsküp, 1981).

MAHFEL-İ Resne, (Maşrık-ı Dersaadet, 1909).

MAKEDONYA, Mazi, Hal, İstikbal. (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti) (Mısır El Kahire, 1316).

MANDELSTAM André, Le Sort de l'Empire Ottoman (Paris, 1917).

MANSFIELD Peter, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası (Nuran Ülken çevirisi) (İstanbul, 1975).

MARDİN Şerif Arif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895 - 1908 (İstanbul, 1983).

MECLİS-İ Mebusan, — İkinci Devre-i İntihabiye — (Meclis-i Mebusan Kâtib-i Umumiliği tarafından tertip edilmiştir) (İstanbul, 1332).

MEHMET Selâhattin, Bildiklerim (Mısır El Kahire, 1918).

MEHMET Şeref (Edirne Meb'usu), Bulgarlar ve Bulgar Devleti (Ankara, 1934).

MEVLÂNZADE Rıfat, Hakk-ı Vatan Yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Ketmedilemez (İstanbul, 1328).

MİLLİ Talim ve Terbiye Heyeti Nizamnamesi (İstanbul, 1331).

MINORSKYV, Kürtler Maddesi (İ. A.).

MİDHAT Sertoğlu, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi (İstanbul, 1958).

MITRANI D., (Bk. FORBES Neville).

MOUCHEGH (Mgr), Les Vépres Ciliciennes (Alexandrie, 1909).

MUFASSAL Osmanlı Tarihi (İskit Yayınevi) (C. VI, İstanbul, 1962).

MUSA Kâzım, Külliyet (Darülhilâfet-i Aliyye, 1336).

NALBANDIAN L., The Armenian Revolutionary Movement (Los Angeles, 1963).

NAUDON P., Tarihte ve Günümüzde Masonluk (İstanbul, 1968).

NECEFZADE Yakub Kenan, Sultan İkinci Abdülhamid ve İttihad-ü-Terakki (İstanbul, 1967).

NIKITINE Basile, Les Kurdes, Etude Sociologique et Historique (Paris, 1956).

NIVET Henri, Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi (Ragıp Rıfkı çevirisi, İstanbul, 1329 - 31).

NİYAZİ (Resneli, Kolağası), Hatırat-ı Niyazi (İstanbul, 1326).

NURİ Dersimî (Dr. Veteriner), Kürdistan Tarihinde Dersim (Halep, 1952).

NÜZHET Sabit, Teavün-ü İçtimai (İstanbul, 1327).

Siyaset Yolları (İstanbul, 1327).

Nüzhet Sabit, Hayatı ve Asarı (Nüzhet Külliyatı, Ortak Yapıt) (İstanbul, 1920).

OLCAY Osman, Sèvres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler) (A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1980).

ONAT M. V., Yakın Tarihimizde Masonluk Üzerine Bir Deneme (İstanbul, 1971).

OREL Şinasi (ve YUCA Süreyya), Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü (T.T.K. Yayını, Ankara, 1983).

ORTAYLI İlber, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu (İstanbul, 1983).

İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul, 1983).

OSMANLI İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonya, Mazi, Hal, İstikbal (Mısır El Kahire, 1316).

OSMANLI İttihat veTerakki Cemiyeti Dahiliye Şubesi Müdürü Dr. Bahattin Şakir'in 1906 Mart'tan 1907 Teşrin-i Sâni'ye kadar yapılan Muhabere Kopyası (Cilt I).

OSTROROG Léon, Pour la Réforme de la Justice Ottomane (Paris, 1912).

OSTROGORSKY M., La Démocratie et l'Oganisation des Partis Politiques (Paris, 1903).

ÖKÇÜN A. Gündüz, 1909 - 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket olarak kuru-

lan Bankalar (**Türkiye İktisat Tarihi Semineri** kitabı içinde Ankara, 1972).
Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909 (Ankara, 1982).
ÖKE Mim Kemal, Siyonizm ve Filistin Sorunu (İstanbul, 1982).
II. Abdülhamit, Siyonistler ve Filistin Meselesi (İstanbul, 1981).
ÖRS Hayrullah, Masonluk Maddesi (Meydan Larousse).
ÖZKAYA İnayetullah Cemal, La Peuple Arménien et les Tentatives de Réduire le Peuple Turc en Servitude (İstanbul, 1971).
ÖZTÜRK Kâzım, Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920 - 1973 (Ankara, 1973).
PANDEVSKI Manol, Yané Sandanski, Revolutionary (**The Epic Or Ilinden** kitabı içinde).
PAPARIGOPULOS, Yunan Tarihi C. V, VI. (Atina, 1952).
PARS V. Baha (ve KARAHAN Abdülkadir), HAKKI BAHA Pars (İzmir, 1943).
PASTERMADJIAN, Histoire de l'Arménie Depuis les Origines jusquau Traité de Lausanne (Paris, 1949).
PINON René, L'Europe et l'Empire Ottoman (Paris, 1908).
La Question de Macédoine et des Balkans (**Les Questions Actuelles de Politique Etrangère en Europe** kitabı içinde) (Paris, 1911).
L'Europe et la Jeune Turquie (Paris, 1913).
POLJANSKI Andonov, Gocé Delchev and His Views (**The Epic of Ilinden** kitabı içinde).
POLO S. (ve PUTO A.), Histoire de l'Albanie (Paris, 1974).
POTIEMKINE, Historie de la Diplomatie (Prof. Sr. Bakhrouchine, A. Ephimov, E. Kosminski, A. Narotchnitski, V. Serguiev, S. Skazkine, V. Khvostov, E. Tarle) (Paris, 1946).
PROCES Contre le Mecheveret et la Jeune Turquie (Paris, 1897).
PUTO A., (Bk. POLO S.).
RADİ Azmi, Mevlânzade Rıfat Bey: Siyasi Hayatı ve Tercüme-i Hali (İstanbul, 1930).
RADBOUT Lucien, Les Kurdes et le Droit (Paris, 1947).
RAMSAUR Ernest Edmonson, The Young Turks (Princeton, New Jersey 1957) - (Türkçe çevirisi: Jön Türkler ve 1908 İhtilâli) (2. baskı, İstanbul, 1982).
REFİK Nevzat, Siyaset-i Hazıra-ı Meş'ume (Paris, 1911).
Haraç Mezatı Satıyoruz (Paris, 1913).
Ne Bekliyorsunuz? (Osmanlı Milli Muhalefet Fırkasının İkinci Beyannamesi) (Paris, 1913).
L'Europe et la Turquie (Paris, 1917).
RIZA Nur (Dr.), Hücumlara Cevaplar, 1941.
Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi (İstanbul, 1325).
Hayat ve Hatıralarım (C. I, II, III) (İstanbul, 1967, 1968).
Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü (İstanbul, 1334).
Cemiyet-i Hafiye (Dersaadet, 1330).
RISAAL P., Salonique la Ville Convoitée (İstanbul, 1911).
RISTELHUEBER René, Histoire des Peuples Balkaniques (Paris, 1950).
SAMNE George, (Bk. GOBLET Y. M.).
SABAHATTİN Prens M., Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah (Dersaadet, 1324).

Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah (İstanbul, 1324).
Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İstanbul, 1327).
27 Teşrin-i Evvel 1328 tarihiyle Huzur-u Mualla-yi Padişahiye Takdim Edilen Açık Bir Arıza.
Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İçtimai Programı (İstanbul, 1334).
SADR-I Sabık Sait Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Suretidir (İstanbul, 1334).
SAİT Paşa'nın Hatıratı (İstanbul, 1328).
SAİT Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âli'ye Sevkleri Hakkında (Divaniye) Meb'usu Fuat Bey Merhum Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden BEŞİNCİ ŞUBE Tarafından İcra Olunan ve Zaptedilen İfadatı Muhtevidir (İstanbul, 1334) (Kitapta kısaca **Beşinci Şube** olarak geçmiştir).
SAİT Paşa'nın Kâmil Paşa'nın Hatıratına Cevapları (İstanbul, 1327).
SAKARYA M., Masonluk Hakkınma Mücmel Fikirler (İzmir, 1952).
SALAŞIK S., Tarih Boyunca Türk - Yunan İlişkileri Tarihi ve Etniki Eteriya (İstanbul, 1968).
SALİH Münir Paşa, La Politique Internationale de la Russie (Lausanne, 1918).
SANJIAN Avedis K., The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Domination (Cambridge, England, 1965).
SARICA Murat, Siyasal Tarih (2. Baskı, İstanbul, 1983).
SARTRE Jean Paul, Yahudilik Sorunu (Emin Türk Eliçin çevirisi), (İstanbul, 1965).
SCALIERI, G. C., La Décentralisation et la Réforme Administrative (Constantinople, 1911).
SELÂHATTİN ASIM, Türk Kadınlığının Tereddisi Yahut Karılaşmak (İstanbul, tarihsiz).
SERTOĞLU Mithat, Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi (İstanbul, 1968).
SONYEL Salâhi R. Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri (T.T.K. Belleten C. XXXVI, Ocak 1972, Sayı 41).
SOYSAL İlhami, Türkiye ve Dünya'da Masonluk ve Masonlar, (2. Baskı, İstanbul, 1978).
SÜLEYMAN NAZİF, İki İttifakın Tarihçesi.
Boş Herif (İstanbul).
ŞEHBENDERZADE Ahmet Hilmi, Muhalefetin İflâsı (İstanbul, 1331).
ŞEMSETTİN, Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkılâp (Dersaadet, 1324).
ŞEREF Vapuru ile Trablusgarb'a Nefyedilen Mağdurinin Millet Meclisi'ne İstidalarıdır (İstanbul, tarihsiz).
ŞERİF Paşa, Quelques Réflexions sur la Guerre (1913).
Mücahede-i Vataniye - Muhalefet-i İttihat ve Terakki (İstanbul, 1330).
ŞEYHÜLİSLÂM Merhum Cemalettin Efendi Hazretlerinin Hatırat-ı Siyasiyesi (Dersaadet, 1336).
TAHSİN Paşa, Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları (İstanbul, 1931).
TALÂT Paşa'nın Hatıraları (İstanbul, 1952).
TANİN'in Tarihçe-i Siyasisi (1 Mart 1328 tarihli sayıya ek).
TANSU Samih Nafiz, (Bk. VARDAR Galip).
TARİHÎ Muhakeme (İstanbul, 1919).

TEMO İbrahim, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye Dair Hatıralarım (Köstence - Mecidiye, 1948).
TENGİRŞENK Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde (İstanbul).
TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif, İlân-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han (İstanbul, 1960).
TEVETOĞLU Fethi, Türkiye'de Komünist ve Sosyalist Faaliyetler: 1910 - 1960 (Ankara, 1967).
TEVFİK Tarık, Muaddel Kanun-ı Esasi ve İntihab-ı Mebusan Kanunu (İstanbul, 1330).
TODOROV Nicolaj, (Bk. CASTELLAN G.).
Le Peuple Bulgare et les Rapports avec les Peuples Balkaniques (Sofia, 1966).
A Short History of Bulgaria (Sofia Press - 1977).
TOPRAK Zafer, İttihat ve Terakki'nin Paramiliter Gençlik Örgütleri (Boğaziçi Üniversitesi Derneği, C. 7, 1979).
Türkiye'de Millî İktisat, 1908 - 1918 (İstanbul).
TOPUZLU Cemil, 80 Yıllık Hatıralarım (İstanbul, 1951).
TOROS Taha, Türk Hatipleri (Ankara, 1950).
TOURRET Fernand, Clefs Pour la Franc - Maçonnerie (Paris, 1975).
TOYNBEE A. J., (Bk. FORBES Neville).
TUNALI Hilmi, Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali (Mısr-el Kahire, 1326).
TUNAYA Tarık Zafer, Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Fikir Cereyanları (Teksir, İstanbul, 1948).
Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Tefekküründe "Garpçılık" Cereyanı (İ. Ü. H. F. M. C. XIV, sayı 3 - 4, 1948).
Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyet'in Siyasî Tefekküründe "İslâmcılık" Cereyanı (İ. Ü. H. F. M. C. XIX, sayı 3 - 4, 1954).
Amme Hukuku ve Jeopolitik (İ. Ü. H. F. M.)
Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk Hareketinin Fikrî Esasları (Ord. Prof. Dr. Tahir Taner'e Armağan içinde, İstanbul, 1956).
Türkiye'de İlk Demokrat Parti: Osmanlı Demokrat Fırkası (Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası, C. I, İstanbul, 1949).
Hürriyetin İlânı (İstanbul, 1959).
Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri (İstanbul, 1960).
İslâmcılık Cereyanı (İstanbul, 1962).
Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku (5. Baskı, İstanbul, 1982).
İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri (Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı kitabı içinde) (Ankara, 1976).
İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa (İstanbul, 1979).
İttihat ve Terakki (Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Sayı 74 - 75, Haziran 1984) (Konferans metni).
TUNÇAY Mete, Türkiye'de Sol Akımlar (3. baskı, Ankara, 1978).
TÜRK - Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte (I. Uluslararası Konferans Bildirileri, Ankara, 18 - 22 Haziran 1979).
TÜRK Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (Siyasî İlimler Türk Derneği Yayını) (Ankara, 1976).

TÜRKGELDİ Ali Fuat, Görüp İşittiklerim (T.T.K. Yayını, 2. Basılış, Ankara, 1951).
TÜRKİYE Büyük Mason Mahfili (La Grande Loge Maçonnique de Turquie) (Eski ve Kabul Edilmiş Masonlar) Sene 1966 - 1968 (İstanbul).
TÜRKİYE'de Siyasî Dernekler II (Ankara, 1951) (Cilt I yayınlanmamıştır).
TÜTENGİL Cavit Orhan, Prens Sabahattin (İstanbul, 1954).
Temeldeki Çatlak (İstanbul, 1975).
UÇAROL Rıfat, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi (Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976).
UNAT Faik Reşit, İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve 31 Mart Hâdisesi.
URAS Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi (Ankara, 1950).
ÜÇOK Coşkun, Siyasal Tarih (Ankara, 1961).
ÜLKÜ F., Dünyada ve Türkiye'de Masonluk (İstanbul, 1965).
VANDAL Albert, L'Arménie et la Réforme de la Turquie (Paris, 1897).
Konuşma (Questions Actuelles de Politique Etrangére en Europe, 1911 kitabı içinde) (Paris, 1911).
VARDAR Galip (Kaleme alan TANSU Samih Nafiz), İttihat ve Terakki içinde Dönenler (İstanbul, 1969).
VELİDEDEOĞLU Hıfzı Veldet, Aile Hukuku (İstanbul, 1960).
VOYATZIDIS, J., La Grande Idée (Bk. L'Hellénisme Contemporain kitabı içinde).
WEINSTOCK Nathan, Le Mouvement Révolutionnaire Arabe (Paris, 1970).
WOODS, H. Charles, La Turquie et Ses Voisins (Paris, 1911).
YALÇIN, Hüseyin Cahit (Bk. Hüseyin Cahit).
YALMAN Ahmet Emin, Gördüklerim, Geçirdiklerim (C. I, İstanbul, 1970).
YAŞAMAK Tahsin, Meşrutiyet Öncesi İstanbul'da Masonluk (Mimar Sinan Sayı 10, 1971).
YAŞAR Kemal, İnce Memet (4. Basılış, C. I, İstanbul).
YEMEN Lâyihası, (İstanbul, 1327).
YILANLIOĞLU İsmail Hakkı, Üç Büyük Tehlike, Siyonizm, Komünizm ve Masonluk (İstanbul, 1968).
YUCA Süreyya, (Bk. OREL Şinasi).
YUNUS Nadi (Abalıoğlu), İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî (İstanbul, 1325).
YURTÇULAR Yasası, (Dersaadet, 1913).
ZİYA Gökalp, Fırka Nedir? (Gökalp'in siyasal partilerle ilgili makaleleri E. B. Şapolyo tarafından derlenmesi, Zonguldak, 1947).
ZİYA Şakir, Mahmut Şevket Paşa (İstanbul, 1945).
Talât, Enver, Cemal Paşalar (İstanbul, 1944).
Hürriyet ve İtilâf (Tan gazetesindeki yazı dizisi, Ekim - Aralık 1937).
ZÖHRAP Kirkor, Siyasî Nutuklarım (Dersaadet, 1324).
ZÜRCHER Erik Jan, The Unionist Factor (Leiden, 1984).

B. MAKALELER

A. Hilmi, İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti Celilesine (Volkan 1325, No. 82).
A. Rasim Avni, 31 Mart Hadisesi Bir Hadise-i İrticaiye Değildir (Alemdar 1919, No. 167 - 1477).
ABDÜLKADİR Kadri, Hükümet-i Meşrutaya Hitap (Hukuk-u Umumiye, 13 Eylül 1324).

AHMET Cevat, Meşrutiyet ve Fırkalar (**Tanzimat**, 1328 No. 398).
Cemiyet Değil Fırka (**İkdam**, 17 Ağustos 1328).
Muhalefet (**İkdam**, 19 Ağustos 1328).
Siyasi Fırkalar (**İkdam**, 18, 20, 21 Ağustos 1328).
AHMET Rıza Bey'in Cevabı (**Tanin**, 11 Mart 1325).
AHMET Şerif, Milli Meşrutiyet Fırkası Münasebetiyle (**Tanin**, 13 Eylül 1328).
AKŞİN Sina, Ermeni Suikastleri (**Cumhuriyet**, 13 Ekim 1981).
ALİ Kemal, Ne İdi Ne Oldu (**İkdam**, 23 Ağustos 1328).
Arnavutlar, Arnavutluk (**İkdam**, 24 Ağustos 1328).
Zavallı Türk (**İkdam**, 26 Ağustos 1328).
Fırka-i Siyasiyeler (**İkdam**, 28 Ağustos 1328).
Ahval-i Hariciyemiz (**İkdam**, 30 Ağustos 1328).
Hürriyet Nedir, Hürriyet-i Matbuat Nedir? (**İkdam**, 16 Eylül 1328).
ALİ Sait, Kürdistan'da Cereyan Eden Vekayi Barzan Eşkıyası mı, Bayzan Eşkıyası mı? (**Tanin**, 16 Eylül 1325).
ARNAVUT Başkim Kulübü ve İsmail Kemal Bey (**Serbesti**, 21 Şubat 1324).
ARNAVUTLUK Hakkında (**Tanin**, 3 Mart 1329).
ASAF Muammer, Allah Aklımızı Başımızdan Almasın (**İkdam**, 16 Ağustos 1328).
Hamiyet-i Vataniye (**İkdam**, 21 Ağustos 1328).
ATAÖV, Türkkaya, Filiki Eteriya ve Bulgarlar (A.Ü.S.B.F. Dergisi, C. XXV, Sayı 3, Eylül 1970).
BABANZADE İsmail Hakkı, Kabinenin Şekl-i Hazırı ve Bazı Nazariyat-ı Siyasiye (**Tanin**, 31 Kanun-ı Sâni 1324).
Cehennemi Bir Gün (**Yeni Gazete**, 17, 18 Nisan 1325).
Kanuna İttiba ve Şayan-ı İmtisal Bir Hareket (**Tanin**, 16 Teşrin-i Evvel 1325).
Buhran-ı Vükelâmız (**Tanin**, 17 Kânun-ı Evvel 1325).
Buhran-ı Vükelâmızın Hitamı (**Tanin**, 18 Kânun-ı Evvel 1325).
Kabine ve Fırka (**Tanin**, 30 Kânun-ı Evvel 1325).
Bir Meb'usun Tevkifi (**Tanin**, 7 Temmuz 1326).
BASRİ (Debre Meb'usu), Millet, Hükümet ve Cemiyet (Arnavutça Drita Gazetesinden) (**Teslsat** 1327 No. 131).
BEDİ Nuri, Ferdiyûn ve İştirâkiyyun (**Resimli Kitap** 1325 No. 11).
Arap Matbuatı (**Tanin**, 21 Mayıs 1328).
BEDİRHAN Kâmran Ali, Kürdistanın Hazaini (**İçtihat**, C. XV, sayı 2846, 1920).
BEDİÜZZAMAN Said Kürdi'nin Fihriste-i Makasıdı ve Efkâr-ı Programıdır (**Volkan**, 11 Mart 1325).
Sada-yı Vicdan (**Volkan**, 7 Nisan 1325).
Kahraman Askerlerimize (**Volkan** 1325, No. 107).
BEDRETTİN Örfi (Erbilli), Cinayet-i Lâimane, Tehdidat-ı Akurane (**Volkan**, 23 Mart 1325).
BEYANNAME-İ Umumi (**Yeni İkdam**, 10 Teşrin-i Sâni 1327).
ÇAĞLAR Behçet Kemal, Bir İbret Levhası, Etniki Eteriya'nın Kuruluşu (**Kıbrıs Bülteni**, No. 3, 26 Şubat 1966).
D(iran) K(elekyan), İntihapçılar ve Meb'uslar (**Sabah**, 11 Şubat 1325).
Hem Hürriyetperver, Hem Muhafazakâr (**Sabah**, 12 Teşrin-i Sâni 1325).
Efkâr-ı Umumiye Tecelliyatı, Müstakiller Fırkası (**Sabah**, 2 Kânun-ı Evvel 1327).

İki Fırka Arasında (**Sabah**, 11 Kânun-ı Evvel 1327).
Yeni Kabine ve Fırkalar (**Sabah**, 21 Kanun-ı Evvel 1325).
DİVAN-I Harb-i Örfi Muhakematı Zabıt Ceridesi (**TV**, Sayı 3561).
DURU Kâzım Nami, Yugoslavya Üzerine (**Son Posta**, 6 Mart 1945).
İttihat ve Terakki (**Millet**, No. 105, 108, 1948).
EBUZZİYA Tevfik, İttihat ve Terakki Fırkasının Hal-i Hazırı (**Yeni Tasvir-i Efkâr**, 7 Mart 1910).
EMRULLAH (Kırkkilise Meb'usu), Siyasi Fırkalar (**Tanin**, 11, 26 Teşrin-i Sâni 1327).
EROĞLU (Erişçi) Lûtfi, Bizde Siyasi Cemiyet ve Partilerin Tarihçiği (**Aylık Ansiklopedi**, Ağustos 1948, sayı 52).
31 Mart İsyanı (İstanbul'da 4. Avcı Taburunun İsyanı) (**Aylık Ansiklopedi**, Nisan 1949, sayı 60).
FALİH Rıfkı (Atay), İtilâfçılar (**Tanin**, 11 Şubat 1327).
Yeni Irk (**Tanin**, 13 Şubat 1329).
FARUK Nevzat, Memurin ve Fırkacılık ve Memurin Namzetler (**Tanzimat** 1327 No. 320).
FARUKİ Ömer, Bugün Nasıl Mesaiye Muhtacız? (**Volkan**, 1325 No. 28).
FERRUH Niyazi, Muhaliflik ve Muhalefet (**Genç Türk**, 16 Kânun-ı Evvel 1326).
FINDIKOĞLU Z. Fahri, İlim Nazarında Kürt Meselesi (**Halk**, 16, 30 Kânun-ı Sâni 1926).
FIRKA ve Sunuf-u İktisadiye (**Teşkilât**, 1327, No. 193).
FIRKALAR Meselesi (**İkdam**, 4 Teşrin-i Evvel 1325).
FIRKALAR Nasıl Teşekkül Eder? (**İkdam**, 9 Teşrin-i Sâni 1325).
FIRKALAR Nâzım-ı Meşrutiyettir (**Sada-yı Millet**, 3 Teşrin-i Sâni 1325).
FIRKALAR ve Islâhat Tekâmül-ü Meşrutiyet (**Sada-yı Millet**, 8 Teşrin-i Sâni 1325).
FUAD Şükrü, İttihat ve Terakki Düşmanı Kimdir? Millet mi Yoksa Cahid Bey mi? (**İkdam**, 25 Ağustos 1328).
GEORGEON François, Les Foyers Turcs à l'époque Kémaliste (**Turcica**, Tome XIV, 1982).
GREY Edward, Söylev (**The Near East**, Vol. II, No. 6, 1900).
GÜMÜLCİNELİ İsmail, Memleketi Felâkete Sürükleyen Kimdir? (**İkdam**, 25 Ağustos 1328).
GÜNGÖR Salâhattin, Talât Paşa'ya Dair Hatıralar (**Cumhuriyet**, 25 Şubat 1943).
HACI Şevket, Mektup (**Yeni Gazete**, 16 Şubat 1325).
HAKKI Baha (Pars), Dört Senedenberi (**Tanin**, 10 Ağustos 1328).
HAMDİ (Antalya Meb'usu), Hakk-ı Tefsir ve Hukuk-ı Padişâhî (**Tesisat** 1327, No. 127).
Evamiri Hükümete İtaat Meselesi (**Tesisat** 1327, No. 128).
HASAN (Priştineli), İttihad-ı Anasıra Darbeler (**Tanzimat**, 28 Nisan 1327).
İttihad-ı Anasır (**Tanzimat**, 22 Nisan 1327).
HAYAT-I Meşrutiyet, Ahali Fırkası (**İştirak**, 27 Mart 1326).
HULUSİ (Nafia Nazır-ı Sabıkı), Chester Projesinin Safahatı (**Yeni İkdam**, Dizi Makale, Kânun-ı Evvel 1327).
HÜKÜMETTEN Talep (**Volkan**, 29 Mart 1325).
HÜRRİYET ve İtilâf ve Cemaat-i İslâmiye (**Teşkilât** 1327, No. 195).

HÜSEYİN Cahit (Yalçın), Heyet-i Vükelânın Sukutu (**Tanin**, 1 Şubat 1324).
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında (**Tanin**, 24 Şubat 1324).
Tehlike (**Tanin**, 25 Şubat 1324).
Adem-i Merkeziyet (**Tanin**, 6 Eylül 1324).
Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri İttihadının Programı (**Tanin**, 7 Teşrin-i Sâni 1324).
Anasır-ı Osmaniyenin Birleşmesi (**Tanin**, 21 Teşrin-i Sâni 1324).
Sadrazam ve Meşrutiyet (**Tanin**, 21 Kânun-ı Sâni 1324).
Pera Palas Ziyafeti (**Tanin**, 1 Mart 1325).
Ziyafet Münasebetiyle (**Tanin**, 2 Mart 1325).
İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası (**Tanin**, 15 Mart 1325).
Kâmil Paşa'nın İzahnamesi (**Tanin**, 22 Mart 1325).
İttihat ve Terakki Fırkası (**Tanin**, 30 Mart 1325).
Cemiyet ve Fırka (**Tanin**, 31 Mart 1325).
Meclis-i Mebusanda Fırkalar (**Tanin**, 25 Ağustos 1325).
Cemiyetin Kulüpleri (**Tanin**, 14 Eylül 1325).
Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık (**Tanin**, 16 Eylül 1325).
Selânik Kongresi Münasebetiyle (**Tanin**, 13 Teşrin-i Evvel 1325).
Askerler ve Cemiyet (**Tanin**, 25 Teşrin-i Evvel 1325).
Fırkanın İçinde (**Tanin**, 6 Teşrin-i Sâni 1325).
Rumelide Muhacir Meselesi (**Tanin**, 14 Teşrin-i Sâni 1326).
Dahilî Tahrikât (**Tanin**, 16 Teşrin-i Sâni 1326).
Demokrat Fırkası (**Tanin**, 24 Teşrin-i Sâni 1325).
Cemiyetin Beyannamesi (**Tanin**, 24 Teşrin-i Sâni 1325).
Bir Ders-i İbret (**Tanin**, 30 Teşrin-i Sâni 1325).
Hükümet-i Hazıranın Kabahatleri (**Tanin**, 10 Kânun-ı Evvel 1326).
Meclis-i Mebusanda (**Tanin**, 20 Kânun-ı Evvel 1326).
Suitefehhümler (**Tanin**, 20 Kânun-ı Evvel 1325).
İlk Müsademe (**Tanin**, 28 Kânun-ı Sâni 1325).
Fırkada (**Tanin**, 15 Kânun-ı Evvel 1326).
İttihat ve Terakki Cemiyeti Ne Yaptı? (**Tanin**, 18, 22, Şubat 1327).
Adliye Müşaviri (**Tanin**, 24 Mart 1327).
Türk Unsuru (**Tanin**, 2 Mayıs 1327).
Türk Unsurunun Kabiliyeti (**Senin**, 9 Mayıs 1327).
Ekseriyet, Ekaliyet (**Tanin**, 3 Nisan 1327).
Nâzırların İntihabı (**Tanin**, 15 Nisan 1327).
Muhafazakârlık, Liberallik (**Tanin**, 17 Nisan 1327).
Arnavutluk Hadiseleri (**Tanin**, 8 Ağustos 1327).
Anlaşmazlığın Sebeplerinden (**Tanin**, 8 Teşrin-i Sâni 1327).
Hürriyet ve İtilâf Fırkası (**Tanin**, 10 Teşrin-i Sâni 1327).
İstanbul İntihabı (**Tanin**, 29 Teşrin-i Sâni 1327).
Muhalefetin Hakiki Çehresi (**Tanin** 18 Mart 1328).
Muhtaç Olduğumuz Muhalefet (**Tanin**, 19 Mart 1328).
Muhalefet ve Gençlik (**Tanin**, 20 Mart 1328).
Karilerimize (**Tanin**, 28 Temmuz 1328).
Milliyetperver Türk Fırkası (**Tanin**, 31 Ağustos 1328).

Yaşasın Cumhuriyet (**Tanin**, 31 Teşrin-i Evvel 1339).
Lûtfi Fikri Bey (Tanıdıklarım) (**Yedigün**, Sayı 175).
HÜSEYİN Ragıp, Kızlarımızın Tahsili (**Tanin**, 21 Temmuz, 7 ve 15 Ağustos, 2 ve 8 Eylül, 12 Teşrin-i Evvel 1333).
İBNÜRREŞAD Mahmut, Fırka ve Komite (**Tanzimat** 1327, No. 321).
İHSAN Nuri, Vilson Prensipleri ve Kürtler (**Jin**, 1335, No. 15).
İLERİ Celâl Nuri, Gökalp (**Âti** 1334, No. 385).
İHTİKÂR Münasebetiyle Kadınlarımızdan Bir Rica - Dul Kadınlar ve Öksüzler İçin (**Tanin**, 17 Mayıs ve 15 Temmuz 1333).
İNAN Afet, Vatan ve Hürriyet (**T.T.K. Belleten** 1937, No. 2).
İRTİCA Hadiselerinin Tenkidi (**Ayın Tarihi**, Sayı 14, 1341).
İSMAİL Hakkı (Hafız), Açık Mektup, Berat Meb'usu İsmail Kemal Beyefendiye (**Merih** 1327, No. 3 - 76).
Yedinci Mev'ize (**Alemdar** 1335).
İSMAİL Hakkı Efendinin Mev'izesi (**Alemdar** 1335, No. 458 - 2758).
İSTEPANYAN Sebuh, Zürra Fırkası (**Tanzimat** 1327, No. 320).
İTALYAN ve Farmason Locaları ve Siyonizm (**Mecmua-i Ebüzziya**, sayı 121, 1329).
İTTİHAD-I Muhammedi Cemiyeti (**Volkan** 1324, No. 39).
İTTİHAD ve Terakki'nin Siyasi Programı (**Şura-yı Ümmet** 1324, No. 140).
KADINLAR ve Hayat (**Tanin**, 6 Eylül 1333).
KERİM RIFKI, Makedonyada Siyasi Fırkalar (**İkdam**, 1 Eylül 1325).
KOÇU Reşat Ekrem, Türkiye'de Seçimin Tarihi (**Tarih Dünyası**, C. I, 1950, No. 5).
KURAN Ahmet Bedevi, 31 Mart Hadisesi Nasıl Oldu? (**Tarih Dünyası**, 13 Ekim 1950).
Bizde Demokrasi Tarihi (**Resimli Tarih Mecmuası**, 1950 No. 7).
K. T., Fırka Ağrazına Kapılmayalım, Çalışalım (**İtimat**, 1327).
KÜÇÜK Bir Hesap (**Tanin**, 10 Eylül 1333).
KÜTAHYA Ulema-yı Kiramı Tarafından Elli Kadar İmza ile Meclis-i Mebusan Riyasetine Takdim Olunan İstirhamname (**Volkan** 1325, No. 63).
LA Situation en Grèce - Le Roi et la Ligue Militaire (**Le Moniteur Oriental**, No. 84, Şubat 1910).
LE Comité (**Le Moniteur Oriental**, 17 Mart 1910).
LES Elections (**Mécheroutiette**, Nisan 1914, sayı 53).
LEVEND Agâh Sırrı, İttihat ve Terakki Kongreleri (**Memleket**, 16 Aralık 1947).
LÜTFİ Fikri, İttihat ve Terakki Kongresi (**Tanzimat**, 19 Nisan 1325).
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (**Tanzimat**, 25 Nisan 1325).
Fırak-ı Siyasiye (**Tanzimat**, 27 Nisan 1325).
İdare-i Örfiye ve Rumeli Gazeteleri (**Tanzimat**, 28 Nisan 1325).
Nasıl Bir Hükümete Muhtacız? (**Tanzimat**, 29 Nisan 1325).
Hazret-i Padişahî ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (**Merih**, 28 Haziran 1325).
Şerait-i Vifak (**Islâhat**, 1 Teşrin-i Evvel 1325).
Husul-ü Vifak ve Riyaset Meselesi (**Islâhat**, 2 Teşrin-i Evvel 1325).
İnsanız, Çabuk Unutuyoruz (**Tanzimat** 1327, No. 19 - 42).
Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa ile Mülâkat (**Matbuat** 1327, No. 6 - 68).

Kanun-ı Esasi'nin 9. Maddesi ve Vahim Bir Mütalâa (**Tanzimat**, 20 Nisan 1327).
Kanun-ı Esasi Meselesi (**Tesisat** 1327, No. 150).
Artık Tarihin Lânetine Terkediyoruz (**Takdirat** 1327, No. 162).
Hal ve Mevki (**Takdirat** 1327, No. 164).
Ahmet Rıza Bey'in Mes'uliyeti, Müverrihlerin Nazarı Dikkatine (**Teşkilât** 1327, No. 186).
Âyan Hakkında Bir Mütalâa-i Hukukiye (**Teşkilât** 1327, No. 187).
Namuslu Muhalefete Selâm (**Tanzimat** 1327, No. 329).
Sükûn ve Kanun Sözleri Bir Fırka Teşkiline Kâfi midir? (**Tanzimat** 1327, No. 332).
Parlmantarizmi Kaldırmak Binnefs Meşrutiyetin Ref'ine Bir Adımdır (**Tanzimat** 1327, No. 391).
Onlar ve Biz (**Tesisat**, 11 Teşrin-i Sâni 1327, No. 130).
Belediye İntihabatı (**Teşkilât**, 11 Kânun-ı Sâni 1327).
Yeni Bir Fırka Hazırlığı (**Tanzimat** 1328, No. 336).
Osmanlılık (**Tanzimat** 1328, No. 339).
Üç Katlı Bir Fırka (**Tenzimat** 1328, No. 346).
Tehlikeli Bir Oyun (**Tanzimat** 1328, No. 350).
Ne İttihad Ne İtilâf (**Tanzimat** 1328, No. 383).
M. Şükrü, Bulgar Siyasi Fırkaları (**Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, 29 Haziran 1918, No. 43 - 73).
MAHMUT Sadık, Din ve İstibdat (**Resimli Kitap** 1325, sayı 7).
MANSURİZADE Sait, Cevaz'ın Ahkâm-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair (**İslâm Mecmuası** 1332, No. 10, 12).
MATBUAT Cemiyeti (**Tanin**, 5 Temmuz 1333).
MAZBATA-İ Hükmiye (**Tanin**, 7, 11 Haziran 1329).
MECLİS-İ Mebusan'da Fırkalar (**Hukuk-u Umumiye**, 28 Kânun-ı Evvel 1324).
MECLİS-İ Mebusan'da Fırkalar ve Vâkıf-ı Ahval Bir Zatın Mütalâatı (**İkdam**, 4 Teşrin-i Evvel 1325).
MECLİS-İ Mebusan'da İlk'ler (**Yeni İkdam**, 26 Kânun-ı Evvel 1327).
MEHMET Emin Hayretî, Feveran (**Volkan** 1325, Sayı 82).
MEHMET Rauf, Bir Senelik İnkılâp (**Resimli Kitap** 1325, No. 10).
MEMALİK-İ Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti Heyet-i İdare-i Merkeziyesi (**Tanin**, 19 Şubat 1910).
MEMDUH Selim Begi, Kürt Kulübünde Bir Musahebe (**Jin** 1335, No. 21).
MENKIBE-İ Celile-i Hazret-i Mustafavî (**Volkan**, 18 Mart 1325).
PARİS Mitingleri (**Beşeriyet** 1911, No. 4).
MUSA, Siyasi Fırkalar (**Üç Gazete** 1328, No. 6).
MUSTAFA Sabri (Tokat Meb'usu), Fırka Meselesi (**Yeni Gazete**, 16 Şubat 1325).
Devr-i Sabıktan Müdevver Devr-i Hazır Müraileri (**Yeni Gazete**, 18 Şubat 1325).
Sait Efendinin Sait Paşa Hazretlerini Müdafaası (**Tesisat**, No. 128).
Mânası Yanlış Anlaşılan Kelimeler (**Tesisat** 1327, No. 145).
Mesele Kahtında (**Tesisat** 1327, No. 157).
İnkılâp ve Levazımı (**İkdam**, 21 Ağustos 1328).
Yeni Memurin Meselesi (**İkdam**, 22, 28 Ağustos 1328).

Tövbe Kapısı Kapandıktan Sonra (**İkdam**, 3 ve 7 Eylül 1328).
Yeni Fırka (**İkdam**, 8 Eylül 1328).
MUSTAFA Saffet, Meclis-i Mebusan Riyasetine (**Azâd**, 1326).
NURADONGİYAN Efendi Gabriyel, Anket Parlmanter Reddedilmeli mi, Edilmemeli mi? (**Yeni Gazete**, 21 Kânun-ı Evvel 1326).
NUREDDİN Ferruh (Alkend), Ahmet Rıza Bey'e (**İkdam**, 13 Mart 1325).
NÜZHET Sabit, Musa Kâzım Efendi Divan-ı Harb-i Örfice Mahkûm Edilebilir mi? (**Efkâr-ı Umumiye** 1335, No. 29).
ONUR Hakkı, (Zafer Toprak), 1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler (**Yurt ve Dünya**, 2 Mart 1977).
OSMANLI Matbuat Cemiyeti (**Tanin**, 11 Temmuz 1333).
ÖKE M. Kemal, The Ottoman Empire, Zionizm and the Question of Palestine (**Middle East Studies**, Sayı 14, 1982).
ÖMER Âdil, Aydın Meb'usu Ubeydullah Efendiye (**Azâd**, 19 Teşrin-i Sâni 1326).
PEKSELEK Münim Mustafa, Osmanlı Meclisinde Ünlü bir Milletvekili (**Milliyet**, 29 Eylül 1973).
Lûtfi Fikri Bey'in Vasiyetnamesi (**İstanbul Barosu Mecmuası** 1934, s. 4445 - 4458).
R. F., Sada-yı Millet Gazetesine (**Sada-yı Millet**, 7 Teşrin-i Sâni 1325).
RAHMİ (Selânik Meb'usu), Kâmil Paşa Hazretlerine (**Tanin**, 24 Mart 1325).
REFİK Nevzat, Vlâhof, Vartkes, Zöhrap, İbrahim Vasfi, Mecdi, Pastırmacıyan, Dagavaryan Beyefendilere Açık Mektup (**Beşeriyet**, Kânun-ı Sâni 1912, No. 5).
RIFAT Süreyya, Fırkalar ve Sosyalistler (**Teşkilât** 1327, No. 200).
RIZA Nur (Dr.), Meclis-i Mebusan'ın Hayat ve Memat Cidalleri Başladı (**Tesisat** 1327, No. 157).
RIZA Tevfik (Bölükbaşı, Filozof), Meclis'te Fırkalar Teşkili Hakkında (**Sabah**, 10 Şubat 1325).
Siyasi Fırkalarımız (**Şura-yı Ümmet**, 16 Mart 1325).
Fırka Gayretkeşliği Hakkında Birkaç Söz (**Tesisat** 1327, No. 142).
Son Sistem (**İkdam**, 7 Teşrin-i Sâni 1327).
İttihat ve Terakki Ne Oldu ve Ne Olur? (**İkdam**, 7 Ağustos 1328).
Adem-i Merkeziyet Meselesi (**İkdam**, 10 Ağustos 1328).
Kapukulları (**İkdam**, 11 Ağustos 1328).
Düzmece Emperyalizm ve Bundaki Şarlatanlığın Sır ve Hikmeti (**İkdam**, 13, 15 Ağustos 1328).
Hakimiyet-i Ümmet Davası ve Yalancılık (**İkdam**, 16 Ağustos 1328).
İntihap Hakkı ve Rey Komisyonculuğu (**İkdam**, 20 Ağustos 1328).
Siyaset Pazarında Simsarlar (**İkdam**, 25 Ağustos 1328).
Hasan Beyin Böreği (**İkdam**, 30 Ağustos 1328).
Memur Kayırmak Usulü ile Derebeylik Usulünün Münasebeti (**İkdam**, 31 Ağustos 1328).
Suret-i Muhalefet ve Hikmet-i Hükümet (**İkdam**, 11 Eylül 1328).
RUŞEN Zeki, Bizde Hareket-i Nisvan (**Nevsal-i Millî**, 1330).
SEKBAN Şükrü Mehmet (Dr.), Kürt Sorunu - 'La Question Kurde' (1933) çevirisi (**Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** Yayını No. 3, İstanbul, 1970).
SALÂHATTİN Ali (Dr.), Muhalifler Ne Yapmalıdır (**Alemdar** 1335, No. 376 - 2676).

SELÂHATTİN İ., Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği (İ. Ü., S. B. F. Dergisi, 1984, Sayı 2).
SELÂNİKLİ Tevfik, Meşrutiyet-i İdare ve Fırak-ı Siyasiye (**Sabah** 1334, No. 6926).
SEVGEN Nazmi, Kürtler (**Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**'nin 7. sayısından itibaren uzun bir süre bu konuda sürekli olarak yazıları yayınlanmıştır. Örneğin 25, 26, 27. (Ekim, Kasım, Aralık 1969) sayılar; 28. (Ocak 1970), 38. sayılar (Mart, Kasım 1970), 40. (Ocak 1971) sayılardaki yazılar.
SIRP Vatandaşlarımızın Bir Beyannamesi (**Sabah**, 4 Eylül 1908).
SÜLEYMAN Nazif, Ahmet Agayef Bey'e (**İçtihat** 1329, No. 75).
SÜLEYMAN Sudi, Fırkalar Dolayısıyla (**Yeni Gazete**, 23 Şubat 1325).
ŞÂN-I Ahrar (**Sada-yı Millet**, 6 Teşrin-i Sâni 1325).
ŞEHBENDERZADE Ahmet Hilmi, Ahali Fırkası Münasebetiyle. **Nazariyat ve Bizdeki Tatbikatı** (**Yeni Tasvir-i Efkâr**, 23 Şubat 1910).
ŞEHSUVAROĞLU H. Y., 31 Mart Vak'ası (**Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1951)
ŞERİF Paşa, La Révolution du 12 Avril A-t-elle été un Mouvement Réactionnaire? (**Méchcroutiette**, Aralık 1910, No. 13).
Les Adieux de Mécheroutiette (**Mécheroutiette**, No. 54).
ŞERİF Yahya Paşa, Hilâfet ve Saltanat (**Hukuk-u Umumiye** 1324, No. 62).
ŞEVKET Fevzi (Volçetrinli), Meclis-i Mebusan ve Dahiliye Nâzırının Enzar-ı Dikkatine (**Volkan** 1325, No. 81).
TAHİR Lûtfi, Bulgaristan'ın Harici Politikası ve Siyasi Fırkalar (**İkdam**, 5 Şubat 1325).
Bulgaristan'da Partiler ve Onların Meslek-i Siyasileri (**Merih** 1327, No. 2 - 72).
Bulgaristan'da Partiler (**Yeni İkdam**, 15 ve 19 Mayıs 1328).
TAHİRÜLMEVLEVİ Mahmut, Sivas'ın mı, İzmir'in mi? (**Alemdar** 1336, No. 433 - 2722).
TANİN Başmuharririne (**Tanin**, 16 Kânun-ı Evvel 1326).
TÜTENGİL Cavit Orhan, "Ben Kendim ve Ötesi" (**Temeldeki Çatlak** kitabı içinde).
TUNAYA Tarık Zafer, Rençber ve Memur (**Vatan**, 5 Mayıs 1944 ve **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde s. 203 - 208).
Garplılaşmak ve Taklit (**Ulus**, 2 Haziran 1948).
Romantik Milletler (**Vatan**, 10 Haziran 1948 ve **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde s. 197 - 203).
Türkiye'de İlk İrtica Partisi: İttihad-ı Muhammedî Fırkası (**Vatan**, 16 Mart 1949).
Yeniden Doğuş (**Vatan**, 30 Mart 1949).
Doğuran Partiler (**Vatan**, 15 Mayıs 1949).
Hürriyetin İlânı (**Vatan**, 23 Temmuz 1949).
Muhalefetin Teşekkülü (**Vatan**, 6 Ocak 1950).
Muhalefetin Zayıf Tarafı (**Vatan**, 23 Şubat 1950).
Fırkacılık (**Vatan**, 3 Mart 1950 ve **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde s. 161 - 167).
Zulmetten Nura (**Vatan**, 7 Nisan 1950).
Siyasi Parti Nedir? (**Vatan**, 6 Mayıs ve 2 Haziran 1950).
İktidarın Terki (**Vatan**, 26 Mayıs 1950).

Lûtfi Fikri Bey (**Vatan**, 18 Haziran 1950).
İkinci Meşrutiyet (**Vatan**, 23 Temmuz 1950).
Muhalefetin Lüzumu (**Vatan**, 11 Ağustos 1950).
Hürriyet ve İtilâf Fırkası (**Vatan**, 16 Aralık 1952).
Mülkiyeliler Partisi Teşebbüsü (**Siyasi İlimler Mecmuası**, Aralık, 1952).
Volkan'ın Lavları (**Cumhuriyet**, 1 Nisan 1967 ve **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde, s. 144 - 151).
Bir İdeolojinin Yargılanması Olayı (**İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde, s. 144 - 151).
Halkın Seviyesi (**İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa** (1979) içinde s. 191 - 197).
"Nuruosmaniye Emperyalizmi" ve Ulusal Egemenlik (**Cumhuriyet**, 23 Nisan 1983).
Irak Çölünden Dumlupınar'a (**Cumhuriyet**, 30 Ağustos 1983).
Heykel'in Düşündürdükleri (**Cumhuriyet**, 15 Eylül 1983).

ULUĞ Naşit Hakkı, Şark Vilâyetlerinde Vakit Muharririnin Müşahede ve İntibaları (**Vakit**, 9, 14 Ağustos 1925).

UMUR Suha, V. Murad'ın Masonluğu Hakkında Bilgiler (**Mimar Sinan** 1975, Sayı 13).

UN Rapport Secret Bulgare (Publié par la Vossische Zeitung de Berlin dans les numéros 5, 6, 7, 8 Juillet 1908).

ÜLKER Reşit, Türk Ocaklarının Yeniden Tesisi Münasebetiyle (**Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası**, Nisan 1949).

VAHDETÎ, Hacamat-ı Ahrarane (**Volkan** 1324, No. 49).
İttihad-ı Muhammedî Umum Şubeleriyle Bilcümle Efradına (**Volkan**, 7 Nisan 1325).
Buhran-ı Vükelâ (**Volkan** 1325, No. 46).
İttihad-ı Muhammedi Cemiyetinin Hakikatı (**Volkan**, No. 70).
İttihad-ı Muhammedî Şirket-i Bahriyesi (**Volkan**, 4 Mart 1325).
Alaylı - Mektepli Zabitanla Askerler (**Volkan** 1325, No. 82).
Göz Dağı (**Volkan** 1325, No. 91).

VAİD-İ Mahsus (**Hukuk-ı Umumiye**, 3 Teşrin-i Evvel 1324).

VLÂHOF Dimitar (Selânik Meb'usu), Balkan Federasyonu Gümrük İttifakı (**Yeni İkdam**, 19 Teşrin-i Sâni 1327).

C. DÖNEMLİ YAYINLAR

Ansiklopedik Yayınlar ve Yıllıklar*

AYLIK Ansiklopedi.
ENCYCLOPEDIA of Social Sciences (1957).
ENCYCLOPEDIA Judaica.
İNÖNÜ Ansiklopedisi
İSLÂM Ansiklopedisi (Encyclopédie de l'Islam)
MUSAVVER Muhit-ül Maarif
TÜRK Ansiklopedisi
AYIN Tarihi

* Bu kaynaklara 1908 - 1918 dönemi bakımından başvurulmuştur.

İZAHLI Osmanlı Tarihi Kronolojisi (İ. H. Dânişmend)
MEYDAN Larousse
MECMUA-İ Ebüzziya
MİLLİ Nevsal (1338, 1340)
MUSAVVER Salname-i Servet-i Fünun (1326, 1327).
NEVSAL-İ Osmanî (1325)
RESİMLİ Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi (Mithat Sertoğlu)
RESİMLİ Osmanlı Tarihi (İskit Yayını)
SALNAME-İ Servet-i Fünun (1328, 1329)
TAHŞİYELİ Kavanin (Serkis Karakoç)
TÜRK Meşhurları (İbrahim Alâettin Gövsa)

Tutanaklar

TAKVİM-İ Vekayi (TV)**
MECLİS-İ Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)
MECLİS-İ Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)***
TÜRKİYE Büyük Millet Meclisi Zabıtları
TEMSİLCİLER Meclisi Tutanak Dergisi (1961).
DÜSTUR (Tertib-i Sâni)

Dergiler

Belgelerle Türk Tarihi
Belleten (T.T.K.)
Birikim
Büyük Mecmua
Büyük Şark
Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası
Fikir Hareketleri
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi)
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Hukuk Fakültesi Mecmuası (İ. Ü.)
İçtihat
(L')Illustration
İslâm Mecmuası
İstanbul Barosu Mecmuası
İştirak
Jin
Manana
Mécheroutiette
Millet
Mimar Sinan
Resimli Kitap
Resimli Tarih Mecmuası
Sebilürreşad
Sırat-ı Müstakim
Siyasî İlimler Mecmuası

** Devletin resmî gazetesi 1915 yılında günde 2500 adet basılmaktadır. Ayan ve Mebusan zabıtları 7 Kânun-ı Sâni 1325'e (20 Ocak 1909'a) değin bu gazetede yayınlanmıştır. Bu tarihten (434. sayıdan) başlayarak ilâve (ek) şeklinde verilmiştir. Böylece Meclislerin zabıtları ayrı olarak yayınlanmıştır. 31 Mart Olayı dolayısıyla yayınlanmamış olan zabıtlar 310. sayıda basılmıştır.

*** Meclis-i Ayan toplantılarının "alenî" (açık) olması 1876 Kanun-ı Esasi'since kabul edilmiş değildi. Bu durum 1909 değişiklikleriyle düzeltilmiştir (Madde 121). Ayan'ın Zabıt Ceridesi ilk olarak 14 Kasım 1909'da (1 Teşrin-i Sâni 1325) İçtimaı ile başlamıştır (TV sayı 390). Bu tarihten önceki tutanaklar gizli sayılmıştır.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (A. Ü.)
Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası
Tarih Dünyası
Türk Masonluğu Dergisi
Türk Yılı
Türk Yurdu
Yedigün
Yurt ve Dünya

Gazeteler

Alemdar
Âti
Azâd
Başkim
Beşeriyet
Cumhuriyet
Deniz
Efkâr-ı Umumiye
Genç Türk
Hak
Halk
Halkçı
Hikmet
Hukuk-ı İbad
Hukuk-ı Umumiye
Hürriyet
Islâhat
İdrak
İfham
İkdam
İktiham
İnsaniyet
İtimad
İttifak
İttihat
İttihat ve Terakki
Jin
Jön Türk
Kürdistan
Manzume-i Efkâr
Matbuat
Memleket
Merih
Meslek
Mizan
Moniteur Orientale (Le)
Near East
Osmanisher Lloyd
Osmanlı
Progrès de Salonique
Renin
Sabah
Sada-yı Millet
Senin
Serbesti
Siper-i Saika
Son Posta
Söz
Şura-yı Ümmet
Takdirat
Takvim-i Vekayi
Tan
Tanin
Tanzimat
Tashih-i Efkâr
Teminat
Teşkilât
Tevhid-i Efkâr
Turquie
Ulus
Üç Gazete
Vatan
Yeni İkdam
Yeni Tanin
Yeni Tasvir-i Efkâr
Yevmi Servet-i Fünun

D. ARŞİV BELGELERİ

En fazla kullanılmış belgeler **Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğünden** (BBA) alınmıştır. İkinci sırayı Paris'teki **Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi** alır (Archives du Ministerè des Affaires Etrangères) (AFE). Onları **Hoover Institution** (Palo Alto, California) ve **İngiltere Devlet Arşivi** (Public Record Office - Londra) (PRO) izlemektedir. Yine **Paris Büyük Elçiliğimiz** (PBA) ve **Londra Büyükelçiliğimiz** (LBA) arşivlerinden çok büyük yarar sağladığımızı özellikle belirtmek isteriz. Bu satırların yazarı, adıgeçen kurumlarda gördüğü yardımdan dolayı teşekkürü bir ödev bilir.

LİSTELER

KİTAPTA YER ALAN SİYASAL PARTİLER VE KURULUŞLARIN ZAMANSAL TABLOSU*

1.	Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti	1908	Selânik
2.	Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü	1908	İstanbul
3.	Nesl-i Cedit Kulübü	1908	İstanbul
4.	Fedakâran-ı Millet Cemiyeti	1908	İstanbul
5.	Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye	1908	İstanbul
6.	Osmanlı Hürriyet ve Teavün-ü Milli Cemiyeti	1908	İstanbul
7.	Türk Derneği	1908	İstanbul
8.	Teali-i Nisvan Cemiyeti	1908	İstanbul
9.	İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi	1908	İstanbul
10.	Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti	1908	İstanbul
11.	Matbuât-ı Osmaniye Cemiyeti	1908	İstanbul
12.	Rum Meşrutiyet Kulüpleri	1908	İstanbul ve başka kentler
13.	Bulgar Meşrutiyet Kulüpleri	1908	Selânik
14.	Başkim Cemiyeti (Kulüpler)	1908	İstanbul
15.	Bulgar Demokratik Kulüpleri	1908	Selânik
16.	Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti	1908	
17.	Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti	1908	İstanbul
18.	Suriye Osmanlı Cemiyeti	1908	Paris
19.	İha El Arabi (Al İkha)	1908	İstanbul
20.	Osmanlı Ahrar Fırkası	1909	İstanbul
21.	Osmanlı Demokrat Fırkası	1909	İstanbul
22.	Mutedil Hürriyetperveran Fırkası	1909	İstanbul
23.	İttihad-ı Muhammedi Fırkası	1909	İstanbul
24.	Heyet-i Müttefika-i Osmaniye	1909	İstanbul
25.	Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası	1909	Paris
26	Cemiyet-i Müteşebbise	1909	İstanbul
27.	Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisaiye	1909	
28.	Federalist Bulgar Fırkası	1909	
29.	Lozan Türk Yurdu	1909	Lozan
30.	El Müntedi-ül Edebi (Al Muntada Al Edebi)	1909	İstanbul
31.	Cemiyet-ül İha El Osmani (Jamiyat al İkha el Arabi el Utmani)	1909	Kahire
32.	El İttihat-ül Lübnanî (Alliance Libanaise)	1909	Kahire
33.	Cemiyet-ül Kahtaniye	1909	İstanbul

* Bu isimler ve çok kısa olarak değinilen öteki kuruluşların adları ayrıca **Genel Dizin**'de de alfabetik düzenle verilmiştir.

34. Esirgeme Cemiyeti	1909	
35. Mamulât-ı Dahiliye İstihlâki Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi	1909	
36. El Fatat (Fatat Al Umma al Arabiyya)	1909	Paris
37. Sırp Milli Teşkilât Cemiyeti	1909	Üsküp
38. Teali-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti	1910	Selânik
39. Ahali Fırkası	1910	İstanbul
40. Osmanlı Sosyalist Fırkası	1910	İstanbul
41. Cenevre Türk Yurdu	1911	Cenevre
42. Birinci Yurdçular Derneği	1911	Lozan
43. Teavün-ü İçtimai Cemiyeti	1911	İstanbul
44. Hürriyet ve İtilâf Fırkası	1911	İstanbul
45. Türk Yurdu Cemiyeti	1911	İstanbul
46. Türk Ocağı	1911	İstanbul
47. Halaskâr Zabitan Grubu	1912	İstanbul
48. Milli Meşrutiyet Fırkası	1912	İstanbul
49. İstihlâk-i Milli Cemiyeti	1912	İstanbul
50. Kürt Heyvi Talebe Cemiyeti	1912	İstanbul
51. Cemiyet-i Islahiye	1912	Beyrut
52. El Lâ Merkeziye	1912	Kahire
53. Nöşatel Türk Yurdu	1912	Nöşatel
54. El Ahd (Al Ahd)	1913	İstanbul
55. İstiklâl ve İktisad-ı Milli Cemiyeti	1913	İstanbul
56. Türk Gücü Cemiyeti	1913	İstanbul
57. Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti	1913	
58. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti	1913	
59. Paris Türk Yurdu	1913	Paris
60. Berlin Türk Yurdu	1913	Berlin
61. İkinci Yurdçular Derneği	1913	Cenevre
62. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti	1914	İstanbul
63. Osmanlı Güç Dernekleri	1914	İstanbul
64. Köylü Bilgi Cemiyeti	1914	İstanbul
65. Milli Türk Cemiyeti	1914	İstanbul
66. Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti	1915	İstanbul
67. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi	1916	
68. Kalaycı Lonca Heyeti	1916	Edirne
69. Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti	1916	İstanbul
70. Genç Dernekleri	1916	İstanbul
71. Rusya'da Sâkin Müslüman - Türk Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti	1916	İstanbul
72. Halka Doğru Cemiyeti	1917	İzmir
73. Osmanlı Matbuat Cemiyeti	1917	İstanbul
74. Cemiyet-i Hayriye		
75. Hilâl-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti		
76. Adelfiya İhtilâl Cemiyeti		

KİTAPTA YER ALAN BELGELERİN LİSTESİ

İttihat ve Terakki Cemiyeti

DİZİNLER

GENEL DİZİN*

A

B

* Her ne kadar bu dizin geniş tutulmuşsa da çok uzun olmamasına da dikkat edilmiştir. Bu bakımdan kent, kasaba adları alınmamıştır. Yine örneğin İttihat ve Terakki özel bölümünden sonra kesilmiştir. Hemen her sayfada geçmesi, çok büyük bir yer kapsaması buna neden olmuştur.

C

Ç

J

K

KİŞİ ADLARI DİZİNİ*

A

* Dizin soyadına göre değil, kişilerin ilk adlarına göre düzenlenmiştir. Bunun da nedeni, bu cildin kapsadığı dönemde soyadlarının çok seyrek olarak kullanıldığıdır. Daha sonraki dönemlerde de yer almış olan kişilerin, bilinebildiği oranda, soyadları konmuştur. Bu liste aynı zamanda Osmanlı aydınlarının da bir tablosu sayılabilir.

Kişilerin tanınması için bazı işaretler kullanılmıştır. Örneğin (Af) İttihat ve Terakki tarafından mahkûm edilen ve affa uğrayan kişileri, (Sinop) sürgünleri, (O.D.F.) Osmanlı Demokrat Fırkası üyelerini belirler. Buna benzer işaretlerle, sayfalara başvurmadan önce tanıma kolaylığı sağlanmak istenmiştir.

İ

J

K

L

M

N

Ş